

КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у квітні 1927 року Українським комітетом краєзнавства
Репресований у 1930 році

Відроджений 1993 року з ініціативи Національної спілки краєзнавців України

3/4(96/97)'2016

ЗМІСТ

Головний редактор
Олександр Реєнт

Редакційна колегія:
Олег Бажан
(перший заступник
головного редактора)

Олександр Удод
(заступник
головного редактора)

Лев Баженов
Віль Бакіров
Геннадій Бондаренко
Володимир Великочий

Сергій Гальчак
Микола Головка
Олександр Гончаров
Олександр Гуржій
Віктор Даниленко
Володимир Дмитрук
Олександр Добржанський
Олександр Завальнюк
Михайло Косило
Віктор Коцур

Олександр Лисенко
Руслана Маньковська
Володимир Милько
Олексій Нестуля
Олександр Рубльов
Григорій Савченко
Валерій Смолій

Засновники:
Національна спілка
краєзнавців України
Інститут історії України
НАН України

**Виходить
щоквартально**
ISSN 2222-5250

Матеріали Листопадового Пленуму НСКУ 2016 року

Інформаційне повідомлення про Пленум Правління НСКУ 5

Про напрями діяльності НСКУ за червень 2015 р. – листопад 2016 р.
(Виступ голови Національної спілки краєзнавців України
Олександра Реєнта) 8

До 160-річчя з дня народження Івана Франка

Олександр Реєнт (м. Київ). Іван Франко – співець єдності України . . . 11

Ростислав Конта (м. Київ). Краєзнавчі дослідження І. Франка:
історіографічні інтерпретації 17

Валерій Левченко, Галина Левченко (м. Одеса). Одеська рецеп-
тивна франкіана наприкінці XIX – на початку XXI ст.: періодизація,
динаміка, особливості 26

Наталія Мех (м. Київ). Постать православного письменника-
апологета Івана Вишенського у творчості І. Франка 51

Історія міст і сіл України: історико-теоретичні проблеми вивчення

Ігор Козак, Ганна Козак (м. Люблін). Аналіз поселень Ярославсько-
го повіту від другої половини XVIII століття із застосуванням GIS 57

Євген Букет (м. Київ). До проблеми датування населених пунктів
на території сучасного Макарієвського району Київської області 63

Регіональні аспекти історичної демографії

Анастасія Момот (м. Полтава). Демографічна характе-
ристика населення села Погреби за даними Генерального опису
1765-1769 рр. 77

Ігор Сердюк (м. Полтава). Вікова структура дитячого населення
Гетьманщини в другій половині XVIII ст. 87

Церковно-історичне краєзнавство: витоки та сучасний дискурс

Документи з історії парафіяльного церковного землеволодіння на Брацлавщині кінця XVIII – першої чверті XIX століть (на матеріалах села Парпурівці Вінницького повіту). *Вступна стаття і публікація Арсена Зінченка (м. Київ) та Олеся Петренка (м. Вінниця) . . .* 95

Музейництво в Україні: історія та проблеми сучасного розвитку

Руслана Маньковська (м. Київ) Музейна Франкіана: ретроспекція творення 121

Андрій Бойко-Гагарін (м. Київ). Дореволюційні газети як джерело вивчення історії музейної справи в Україні 134

Медичне краєзнавство: суть та науково-дослідницький потенціал

Володимир Альков, Ігор Робак (м. Харків). Проблема проституції на теренах Харківської губернії у XVIII – на початку XX ст.: соціальний та медичний аспекти 147

Олександр Осипенко (м. Одеса). Медичне забезпечення мешканців сільських громад в окупованих південно-західних теренах України («Трансністрія» 1941-1944 рр.) 159

Теоретично-методологічні засади освітянського краєзнавства

Дмитро Титаренко (м. Кривий Ріг). Доля навчальної літератури під час нацистської окупації України на території зони військової адміністрації 167

Назар Зьолковський (м. Львів). Проблема житлового забезпечення студентів вищих навчальних закладів Львова у 1944–1965 рр. 175

Історія України у світлі регіональних досліджень

Олег Проців (м. Івано-Франківськ). Господарське та культурне значення спортивного рибальства у Галичині XIX – початку XX ст. 187

Віктор Саранча (м. Кременчук). Соціально-демографічні процеси у Полтавській губернії під час Першої світової війни 202

Джерела та біографічні студії

Володимир Кудлач (м. Одеса). Одеські адреси скульптора Бориса Едуардса 213

Людмила Пекарська (м. Лондон), Лариса Федорова (м. Київ). «Хто ми? Чиї ми діти? Хто були наші предки?» (до 140-річчя від дня народження і 60-річчя від дня смерті Вадима Щербаківського) 220

Дар'я Черкаська (м. Київ). «Чи знають товариші історики?» Лазар Славін у контексті боротьби з «українською буржуазною наукою» 241

Олег Бажан (м. Київ). Вадим Золотарьов (м. Харків). «Ті хто натискали на гачок»: коменданти НКВС УРСР та УНКВС Київської області у часи «Великого терору» 251

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту
історії України НАН
України (*протокол № 12
від 8.12.2016 р.*)

Журнал зареєстровано
Міністерством юстиції
України (*Свідоцтво про
державну реєстрацію
друкованого засобу масової
інформації – серія КВ № 1722
від 06.12.1995 р.*)

Постановою президії
ВАК України № 05/2
від 27.05.2009 р.
журнал внесено до переліку
наукових фахових видань, у
яких можуть публікуватися
результати дисертаційних
робіт на здобуття наукових
ступенів доктора
і кандидата наук
за спеціальностями
«Історичні науки»
(*Бюлетень ВАК України. –
2009. – № 8.*)

Журнал включено до біб-
ліографічної бази даних
наукових публікацій РІНЦ

Усі права застережені.
Передрук дозволено тільки
за згодою редколегії.

Адреса редакції:

01001, м. Київ-1,
вул. М.Грушевського, 4,
кім. 212
тел.: 278-02-38, 279-13-88

E-mail:

bazhanclio@ukr.net

Електронна версія:

www.history.org.ua
www.nbuv.gov.ua
www.nsku.org.ua

© Національна спілка
краєзнавців України, 2016

© Інститут історії України
НАН України, 2016

**Число
журналу
видано
за підтримки
ЛИСУН
Людмили
Іванівни –
директора
приватного
сільськогоспо-
дарського
підприємства
«Плешкані»,
депутата
Золотоніської
районної ради
Черкаської
області**

На першій сторінці
обкладинки:
пам'ятник Івану Франку
в Києві.
Автори – скульптори:
А. Білостоцький,
О. Супрун;
архітектор М. Іванченко

Національна спілка краєзнавців України: панорама сучасного життя

- Володимир Дмитрук (м. Київ)*. Вручення Премії імені академіка Петра Тронька 2016 року 285
- Володимир Милько (м. Київ)*. У Національному музеї народної архітектури та побуту України відкрито будинок-музей академіка Петра Тронька 288
- Тарас Нагайко (м. Переяслав-Хмельницький)*. V «Сікорські читання» у Переяславі 291
- Лауреати Премії імені Дмитра Яворницького 2016 року 294

Наукова інформація


- Інна Чеховська (м. Київ)*. Путівник по мережевих краєзнавчих ресурсах ОУНБ України на сайті Національної історичної бібліотеки України 297
- Федір Курляк (м. Лондон)*. Наукова конференція до 70-річчя Союзу Українців у Великій Британії 302
- Володимир Милько (м. Київ)*. XIV Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Українське краєзнавство в соціокультурному просторі: історичні ретроспекції та виклики сучасності» 308

Огляди

- Ірина Петренко (м. Полтава)*. Нове видання в історико-краєзнавчих дослідженнях сіл Полтавщини 311
- Людмила Рабчевська (м. Київ)*. Образ Київського лівобережжя .. 314
- Людмила Ковпак (м. Київ)*. Жива пам'ять про повоєнний голод 1946-1947 років: спогади очевидців 316
- Микола Дмитренко, Лідія Козар (м. Київ)*. Монументальні видання наукової спадщини Василя Доманицького 318
- Олена Титова (м. Київ)*. Музей і суспільство: новітні підходи до діалогу 324

Про авторів 326

Вимоги щодо оформлення статей 328



**Матеріали
Листопадового Пленуму
НСКУ 2016 року**

Інформаційне повідомлення про Пленум Правління НСКУ

25 листопада 2016 року в приміщенні факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова відбувся пленум Правління Національної спілки краєзнавців України. У заході взяли участь представники центрального проводу Спілки, очільники обласних організацій, відомі краєзнавці та громадські діячі з більшості регіонів України.



Після відкриття пленуму Правління відбулося вшанування хвилиною мовчання пам'яті відомих діячів краєзнавчого руху, які нещодавно пішли з життя (Ходаківського Миколи Степановича, Грабовецького Володимира Васильовича, Головатого Михайла Івановича).

Роботу пленуму вів голова НСКУ, член-кореспондент НАН України *О.П. Реснт*. Крім нього, до Президії пленуму Правління були обрані: *Б.І. Андрусишин* — декан факультету політології та права НПУ ім. М.П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор, заступник голови Спілки; *О.О. Сушко* — декан факультету історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор; *І.Г. Ветров* — заступник декана факультету історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова, кандидат історичних

наук, професор; *Р.В. Маньковська* — старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук, перший заступник голови Спілки; *В.І. Дмитрук* — старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук, відповідальний секретар Спілки.

Із привітальним словом до присутніх звернувся декан факультету історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова *О.О. Сушко* та декан факультету політології та права НПУ ім. М.П. Драгоманова *Б.І. Андрусишин*. «*Широка географія присутніх означає, що тема краєзнавчого руху залишається актуальною та цікавить багатьох науковців, представників громадськості усієї України*» — підкреслив *О.О. Сушко*. Успішної роботи та вдалих результатів побажав присутнім



Б.І. Андрусичин, який наголосив, що в умовах реформування держави (наприклад, з огляду на проведення адміністративно-територіальної реформи) особливо важливо враховувати думки та позицію краєзнавців.

Перед початком розгляду питань порядку денного голова Співки О.П. Реєнт відзначив активістів краєзнавчого руху грамотами та нагородами НСКУ. Серед нагороджених — О.О. Сушко, В.Й. Борисенко, О.В. Потильчак, П.М. Чернега, Т.В. Ладиченко.

Нагороджених краєзнавців та учасників зібрання привітав фольклорний ансамбль факультету історичної освіти НПУ М.П. Драгоманова «Золоте перевесло» (керівники: Ніна Загребельна, Микола Яретик), який виконав ряд українських народних пісень.

Порядок денний пленуму Правління НСКУ включав розгляд наступних питань:

1. Інформація про напрями діяльності Співки за червень 2015 р. — листопад 2016 р. (доповідь О.П. Реєнт).

Очільник НСКУ проаналізував діяльність Співки за вказаний період, зосередивши увагу на реалізації низки заходів, спрямованих на вшанування пам'яті Героя України Петра Тронька; таких напрямках роботи як: вручення нагород — краєзнавчих премій імені Петра Тронька, Дмитра Яворницького та Михайла Сікорського, регулярне проведення засідань президії Правління,



організація науково-краєзнавчих експедицій, підготовка чергових випусків журналу «Краєзнавство», громадська (участь у процесі перейменування вулиць) та наукова діяльність (проведення конференцій, форумів, круглих столів), тощо.

Ухвалили: інформацію голови Спілки Реєнта Олександра Петровича взяти до відома.

2. Про скликання VI з'їзду НСКУ (доповідач О.П. Реєнт).

Під час обговорення прийнято рішення провести VI з'їзд Національної спілки краєзнавців України наприкінці січня 2017 р. в приміщенні Інституту історії України НАН України (м. Київ, вул. Михайла Грушевського, 4). Розгляд питань, пов'язаних із підготовкою до проведення VI з'їзду НСКУ завершився прийняттям, з ініціативи голови правління Київської обласної організації Г.П. Савченка, рішення про позитивну оцінку роботи голови Спілки О.П. Реєнта та рекомендацію його кандидатури на посаду голови НСКУ на наступний п'ятирічний період.

Крім того, було затверджено норму представництва від регіональних організацій делегатів на з'їзд. Відповідно регіональним організаціям в місячний термін необхідно провести звітно-виборчі конференції і до 25 грудня 2016 р. надати Президії правління НСКУ список делегатів, звіт про діяльність за 2012–2016 рр.

3. Про зміни та доповнення до Статуту НСКУ (доповідач В.І. Дмитрук).

Це питання викликало особливу зацікавленість та дискусії серед присутніх, однак внесення більшості змін та доповнень обумовлене необхідністю узгодження Статуту із чинним законодавством України. За результатами обговорення прийнято рішення про необхідність ознайомлення голів регіональних організацій із проектом змін до Статуту НСКУ та до 25 грудня

2016 року подати власні пропозиції до Президії правління Спілки.

4. Про рекомендацію до друку науково-довідкового видання «НСКУ в інформаційному просторі. До 90-річчя журналу «Краєзнавство»» (доповідач Р.В. Маньковська).

Присутні ухвалили рекомендувати до друку рукопис «НСКУ в інформаційному просторі...» за загальною редакцією О.П. Реєнта та доручити голові Спілки організацію видання рукопису тиражем 150 примірників.

5. Урочисте вручення Премії імені Дмитра Яворницького НСКУ 2016 р. (доповідач О.П. Реєнт).

Цьогорічними лауреатами премії стали:

1. **Сигидин Михайло Васильович** — заступник декана факультету історії, політології та міжнародних відносин Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаніка, доктор історичних наук (Івано-Франківська обласна організація НСКУ).

2. **Панченко Олександр Іванович** — голова Вченої ради Українського Вільного університету козацтва імені Антона Кущинського, доктор права, приват-доцент (2002) Українського Вільного Університету (УВУ) (Мюнхен, ФРН) (Полтавська обласна організація НСКУ).

Після завершення урочистої процедури вручення премії було прийнято рішення про завершення роботи пленуму Правління НСКУ. Цього ж дня його учасники взяли участь у роботі XIV Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Українське краєзнавство в соціокультурному просторі: історичні ретроспекції та виклики сучасності», присвяченій 160-річчю від дня народження Івана Франка та 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського.

Володимир Милько

Про напрями діяльності НСКУ за червень 2015 р. – листопад 2016 р.

*Виступ голови Національної спілки краєзнавців України Олександра Реєнта,
на пленумі Правління Національної спілки краєзнавців України
(25 листопада 2016 р., НПУ ім. М.П. Драгоманова)*

Минулий пленум Правління Національної спілки краєзнавців України відбувся в Харківському національному університеті ім. В.Н. Каразіна 27 травня 2015 року – року двох великих ювілеїв – 100-річчя від дня народження Героя України, академіка Петра Тронька і 90-річчя НСКУ. Зважаючи на це, більшість заходів, які проводила Спілка протягом червня–грудня 2015 р., були присвячені саме цим датам. Крім того, представники Спілки долучилися до реалізації низки заходів на вшанування пам'яті Героя України Петра Тронька – науково-краєзнавчої експедиції «Пам'ятні місця Слобожанщини Героя України, академіка Петра Тронька», декількох книжкових і документальних виставок, встановлення пам'ятних дошок, перейменування вулиць на честь Петра Тронька (у Києві та Харкові) та ін.

У другій половині 2015 р. відбулося вручення нагород – премій, заснованих Національною спілкою краєзнавців – імені Петра Тронька, Михайла Сікорського та Дмитра Яворницького.

Серед іншого, мова йде про вручення Премії імені академіка Петра Тронька за 2015 р. (13 липня 2015 р.), тобто у рік 100-річчя від дня народження Героя України, яка вже традиційно присуджується щорічно з 2013 року окремим краєзнавцям за вагомий внесок у справу вивчення, дослідження і популяризації історико-культурних і природних багатств рідного краю.

13 жовтня 2015 р. в актовій залі Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Григорія Сковороди відбувся четвертий Всеукраїнський історико-культурологічний форум «Сікорські читання», співзасновником якого є Національна спілка краєзнавців України. Стало вже доброю традицією проводити цей захід у день народження великого музейника, Героя України Михайла Сікорського. Основною подією урочистої частини форуму стало третє за ліком вручення Премії імені Михайла Сікорського

за 2015 р. Національної спілки краєзнавців України – за вагомий внесок у дослідження і збереження культурної спадщини України та розвиток музейної справи.

Цього ж дня відбулося засідання Президії правління НСКУ.

10 листопада 2015 р. Національна спілка краєзнавців України урочисто, за участю членів Президії правління НСКУ, відомих істориків, діячів культури та науки, працівників музеїв і бібліотек Києва, відзначила Премією імені Дмитра Яворницького активістів краєзнавчого руху. Цей захід було приурочено до 160-річчя з дня народження Д. Яворницького.

Грошову винагороду цих трьох премій за 2015 р., за рішенням Президії правління НСКУ, перераховано Збройним Силам України.

Спілка співпрацює з Українським інститутом національної пам'яті щодо питання перейменувань.

Зокрема, 2 липня 2015 р. у залі засідань НСКУ відбувся «круглий стіл» на тему: «Топонімічна політика в Києві: виклики часу, проблеми наукового забезпечення», ініційований Київською міською організацією НСКУ.

9 грудня 2015 р. представники НСКУ брали участь у парламентських слуханнях «Правове забезпечення реформи освіти в Україні».

У 2016 р. відбулося декілька засідань Президії правління НСКУ. Перше з них цього року відбулося 10 лютого 2016 р. У ході цього засідання присутні були проінформовані про діяльність НСКУ в попередньому 2015 році. Варто зазначити, що за 2015 рік до Національної спілки краєзнавців України вступило 134 краєзнавці.

16–18 травня 2016 р. Національна спілка краєзнавців України, продовжуючи багаторічну традицію, спільно із Миколаївською обласною організацією НСКУ, провела науково-краєзнавчу експедицію «Краєзнавство в збереженні історико-культурного та природного середовища Миколаївщини», приурочивши її до 25-річчя



діяльності обласної організації НСКУ, та чергове засідання Президії правління НСКУ за участю голів правлінь обласних організацій. Метою подорожі було дослідження окремих об'єктів історико-культурної та природної спадщини Миколаївської області з врахуванням їх туристично-краєзнавчого потенціалу, встановлення стану збереження та визначення пріоритетних завдань щодо вирішення питань охорони історико-культурних пам'яток та екологічних проблем краю. Учасники ознайомилися із історико-культурними та природними пам'ятками Первомайська, Миколаєва, Ольвії, Очакова, с. Мигії Первомайського р-ну, с. Трикратового та с. Актового Вознесенського р-ну Миколаївської обл.

Липень 2016 р. вже традиційно пройшов під знаком вшанування пам'яті Героя України Петра Тронька. Так, 12 липня 2016 року на Байковому цвинтарі відбулося покладання квітів на його могилу та урочисте вручення краєзнавчої премії імені академіка НАН України, Героя України П.Т. Тронька.

13 липня 2016 року в Національному музеї народної архітектури та побуту України, на території експозиції «Українське село 60–70-х рр. ХХ ст.», відбулося урочисте відкриття будинку-музею академіка Петра Тимофійовича Тронька (1915–2011), в якому взяли участь представники керівних органів НСКУ.

Наступне засідання Президії правління НСКУ за участю голів регіональних організацій відбулося 11 жовтня 2016 р. Розглядалися такі питання: про проведення пленуму Правління НСКУ та підготовку до з'їзду НСКУ, про підготовку XIV Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Українське краєзнавство в соціокультурному просторі: історичні ретроспекції та виклики сучасності», про відзначення краєзнавців Премією імені Героя України Михайла Сікорського НСКУ 2016 р., про відзначення краєзнавців Премією імені Дмитра Яворницького НСКУ 2016 р., про затвердження оновленого складу редакційної колегії наукового журналу «Краєзнавство» та ін.

18 жовтня 2016 року, в ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» відбувся V Всеукраїнський історико-культурологічний форум «Сікорські читання», співорганізатором якого є Національна спілка краєзнавців України. У рамках урочистої частини заходу в актовій залі ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний

педагогічний університет імені Григорія Сковороди» відбулося вручення Премії імені Героя України Михайла Сікорського Національної спілки краєзнавців України. Ця подія привернула свою увагу цілу низку всеукраїнських та регіональних інтернет-ЗМІ.

Незважаючи на всі труднощі, перш за все фінансового характеру, регулярно виходять чергові випуски журналу «Краєзнавство», кожен номер якого викликає неабияке зацікавлення дослідницької спільноти.

Фактично завершено підготовку до друку збірників «Національна спілка краєзнавців України в інформаційному просторі України» (2008–2015) та «Літопис Національної спілки краєзнавців України (2008–2015)».

Сьогодні, ми вже у 14-ий раз проводимо Всеукраїнську наукову історико-краєзнавчу конференцію в якій закономірно беруть участь краєзнавці, історики, науковці з усієї України. Цього разу додатковим предметом обговорення стали дві ювілейні дати – 160-річчя від дня народження Івана Франка та 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського.

На 2017 р. (3–5 липня) заплановано проведення такого непересічного та масштабного заходу як Український музейний форум, до складу ініціативної групи входить й Національна спілка краєзнавців України.

На даний момент НСКУ (центральне і обласне керівництво) має сконцентрувати всі зусилля на підготовку до чергового VI з'їзду, запланованого на початок 2017 р. Це питання обговорювалося вже на двох засіданнях Президії правління (у травні та жовтні 2016 р.). Нагадую, що 23 січня 2017 р. спливає 5-річний термін повноважень Правління, Президії правління, Голови, заступників голови, відповідального секретаря, Ревізійної комісії Національної спілки краєзнавців України. У зв'язку з цим, на початку наступного року буде проведено черговий VI з'їзд НСКУ з необхідністю обрання нових керівних органів Спілки.

Звертаю Вашу увагу на те, що після проведення сьогоднішнього Пленуму Київська міська та обласні організації мають провести засідання правлінь для скликання чергових або позачергових конференцій, на яких обиратимуть визначену Правлінням НСКУ персональну кількість делегатів на з'їзд НСКУ. Що особливо важливо – організації мають надіслати звіти про роботу за п'ять останніх років.



**До 160-річчя
з дня народження
Івана Франка**

Іван Франко – співець єдності України

У статті проаналізовано роль Каменяря у налагодженні галицько-наддніпрянських стосунків у останній третині XIX ст., розкриті його погляди на проблему соборності українського народу, формування й утвердження модерної української нації.

Ключові слова: Іван Франко, Михайло Драгоманов, народовство, громадівський рух.

Oleksander Reent

Ivan Franko as Singer of Ukraine's Unity

After P. Kulish left his political activity, the place of the main mediator in the Galician-Dnipro relations in 1873 was taken by M. Drahomanov. However, from the very beginning there seemed to be a conflict with the "senior" leadership of the populist movement. It was based on their reluctance to print without any changes radical articles by representatives of the younger generation of People's Party and M. Drahomanov as well.

In fact, in the late 1870-ies, the Galician-Dnipro relations were on the verge of the rupture, and Dnipro region residents rejected the idea of creating their center in Lviv. Only thanks to I. Franko's active uniting position, on the one hand and to M. Drahomanov, an indefatigable "arouser of souls", on the other, did not allow the final break of all ties between the Austrian and Russian Ukraine. It was them since the late 1870-ies who were the main mediators in the Galician-Dnipro relationship, who determined their character and structure.

During the 1880-ies in collaboration with M. Drahomanov, populists and Polish left movement I. Franko's outlook formation actually took place. The conflict with Polish socialists on national grounds showed an unusually large weight of the idea to unite in the poet's views.

Key words: Ivan Franko, Mykhailo Drahomanov, populist movement, community movement.

Александр Реєнт

Іван Франко – певець єдинення України

В статтє проаналізовано роль Івана Франко в налаживанні галицько-наддніпрянських отношеній в последней трети XIX в., раскрыты его взгляды на проблему единства украинского народа, формирования современной украинской нации.

Ключевые слова: Иван Франко, Михаил Драгоманов, народовство, громадівское движение.

Іван Франко у працях філософського та суспільно-політичного спрямування піднімав проблеми, актуальні не лише й не стільки для його часу, як для наступних поколінь українців, в успіх та щасливу долю яких він щиро вірив. Саме у вмінні Франка виокремити з безлічі аспектів громадського життя якраз ті, які матимуть вирішальне значення для майбутнього україн-

ської нації, запропонувати реальні шляхи їх вирішення і полягала велич Івана Франка як мислителя та суспільно-політичного діяча.

Однією з таких проблем, які завжди хвилювали вченого, була роз'єднаність української нації, і не так у геополітичному плані, як ідейна, в підходах до базових духовних підвалин існування народу¹. Хіба ж не злободенна ця проблема

¹ Ця тема червоною ниткою проходить через поему «Мойсей».

і сьогодні, коли політики заради вирішення своїх тактичних завдань усе активніше намагаються розділити український народ на «дві України», абсолютно незважаючи на стратегічну перспективу, на ту шкоду, яка завдається наступним поколінням, що змушені будуть докласти чимало зусиль для подолання цих, здебільшого штучних, бар'єрів?

У цьому контексті дуже вдалою та актуальною видається цитата з «Одвертого листа до галицької української молодіжні» І. Франка: «Ми мусимо навчитися чути себе українцями – не галицькими, не буковинськими, а українцями без офіціальних кордонів»². Це одна з провідних ідей творчості мислителя у зрілому віці після захоплення соціалізмом та ґрунтовного вивчення й аналізу праць основних його теоретиків, доволі жорсткої (як згодом характеризував сам Франко навіть жорстокої) «драгоманівської» школи, зрештою розчарування в одному та іншому та переході на національно-демократичні позиції.

Саме тому, на нашу думку, важливо проаналізувати роль Каменяра у налагодженні галицько-наддніпрянських стосунків у останній третині XIX ст., розкрити його погляди на проблему соборності українського народу, формування й утвердження модерної української нації.

Для того, щоб зрозуміти роль І. Франка у розвитку галицько-наддніпрянських стосунків другої половини XIX ст., соборницьких змагань того часу загалом слід проаналізувати стан цих стосунків на середину 1870-х рр. З відходом П. Куліша від активної політичної діяльності, місце головного посередника у галицько-наддніпрянських стосунках від 1873 р. зайняв М. Драгоманов. Він відразу ж справив велике враження на «молодших народовців». Як зазначав один з їх представників, В. Навроцький, «Драгоманов дійсно покликаний будити – будити до праці для добра народного»³.

Однак уже з самого початку намітилася тенденція до конфлікту зі «старшим» проводом

народовського руху, в основі якої було небажання останніх друкувати без змін усі радикальні статті як представників молодшого покоління народної партії, так і самого М. Драгоманова. Кількаразові спроби досягти певного порозуміння не дали бажаного результату, а перипетії зі створенням Літературного товариства імені Шевченка призвели до ще більшого загострення стосунків. Згідно із задумом наддніпрянців, які в основному й профінансували створення останнього, воно мало стати всеукраїнською інституцією з провідним науково-літературним напрямком діяльністю, з наголосом на дослідженні народного життя в Україні, а також передбачався полегшений доступ до нього кожного бажаного. Однак остаточний варіант статуту, підготовлений львівськими народовцями, суттєво відрізнявся від попередніх домовленостей. Він значно обмежив можливість набуття членства, а управа товариства фактично стала повновладним його господарем, що М. Драгоманов справедливо характеризував як «олігархію»⁴.

Найбільше ж невдоволення наддніпрянців викликало обрання О. С. Качали головою організаційного комітету товариства. Тези його брошури «Політика Русинів» негативно сприйняли на Наддніпрянщині, а саме підтримку ним конкордату, конфесійних шкіл та привілеїв католицької церкви. У відкритому листі до редакції народовського часопису «Правда» наддніпрянці висловили свій протест проти цієї брошури й зазначили, що «хто хоч би й признавав федералізм країв і рівноправність народностей, але при тому не держиться у питаннях політичних і соціальних основ свобод і народоправства, а у питаннях культурних – свобод розуму, той хай не покликається на народ і народовців на Україні»⁵. Слід зауважити, що серед діячів українського руху на Наддніпрянщині тоді панувала віра у соціалістичну теорію й, як зазначав Павло Житецький у промові на шевченкових роковинах, «про діячів Київської громади російська права

² Франко І. Одвертий лист до галицької української молодіжні // Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 45. – К., 1986. – С. 405.

³ Навроцький В. По вопросу о малорусской литературе М. Драгоманова. Весна 1876 р. // Правда. – 1876. – Ч. 10.

⁴ Драгоманов М. Австроруські спомини // Літературно-публіцистичні праці. – Т. 2. – К., 1970. – С. 196 – 200.

⁵ Одкритий лист з України до редакції «Правди» // Правда. – 1873. – № 19.

преса писала, що вони носять в одній кишені писання “батька” – Тараса (Шевченка), а в іншій – “Капітал” К. Маркса⁶.

У свою чергу, народовців не влаштувало нехтування провідними наддніпрянськими діячами того часу національною справою і їх активна пропаганда соціалізму, в тому числі й в Галичині. Різний підхід до визначення пріоритетності національного чи соціального фактору в політичній діяльності призвів до загострення стосунків М. Драгоманова з «молодшими» народоцями, зокрема М. Бучинським, В. Навроцьким, Є. Желехівським. З кінця 1874–1875 рр. кореспонденція між ними майже припинилася, а остаточно розрив відбувся восени 1875 р., під час чергового відвідання М. Драгомановим Львова по дорозі в Росію. На зборах львівської громади він заявив, що «не бачить української народності», а також підтвердив авторство статті із тезою про «одноплемінність і одновірність» українського і російського народів. Народоці ж не могли погодитися з його теорією про російську, великоруську і українську літератури та порівняння останньої з провансальською.

Під враженням від таких розмов з М. Драгомановим В. Барвінський писав братові Олександру, що “обох [М. Драгоманова і П. Куліша – О.Р.] слід вважати за пропащих людей для нашої справи. Кияни стоять на комуністичнім становищі і нехтують самостійність народності, а Куліш, як ви читав з його листу до Драгоманова – прийшов до того переконання, що «оба наречія (тобто руська і російська мови) должны со временем сольяться в одно»⁷. Своєрідним підсумком дискусії стала стаття В. Барвінського «Слівце до опізнання (Відповідь п. Українцєви (М. Драгоманову) на лист “Опізнаймося”, ч. 1 і 2 “Друга”»⁸). У ній ще

раз наголошено, що без попереднього здобуття національної самостійності “прогрес” неможливий, а самими тільки розмовами ситуацію змінити не вдасться⁸.

Розірвавши стосунки з народоцями, М. Драгоманов налагоджує контакти з львівською та віденською студентською молоддю, яка виявилася більш сприйнятлива до пропагованих ним соціалістичних ідей. У листі до “Старої Громади” у 1876 р. він писав: “Живе ткання, значить, вже підросло між нами і галицькою молодіжжю у самій Галичині, а перенесення наших ідей з Відня у Львів – то саме, що перехід українофільства з Петербурга в Київ”⁹. М. Драгоманов навіть вважав, що “ідеалізація” молодих галичан в середині 1870-их рр. мала значний вплив на рішення видавати “Громаду” та його еміграцію з Росії¹⁰.

Однак судові процеси 1877–1878 рр. у Галичині завдали удару як по цих планах, так і по галицько-наддніпрянських стосунках загалом. Вони виявили швидке поширення радикальних, та навіть революційних ідей серед галицької молоді, її зв’язок з М. Драгомановим і Київською громадою. В австрійських урядових колах усе більше утверджувався погляд на українофільство як на соціалістичний рух. Ревізії та обшуки помещань народоцьких діячів та інституцій призвели до зменшення кількості. Відповідно, вони засудили соціалізм у “Правді” й всіляко заперечували свій зв’язок з М. Драгомановим і його галицькими послідовниками. Народоці навіть пригрозили повним розривом із наддніпрянськими діячами, якщо ті пропагуватимуть соціалістичні ідеї. У відповідь Київська громада делегувала у 1878 р. у Львів свого представника, який вимагав від В. Барвінського припинити цькування соціалістів та виступити на їх захист¹¹.

⁶ З історії Київської української громади. Промова Павла Житецького на Шевченкових роковинах // Записки НТШ. – Львів, 1913. – Т. 116. – С. 183. Цит. за *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – початку XX ст. – К., 2000. – С. 68.

⁷ Лист В. Барвінського до брата Олександра від 21 вересня 1875 р. // Відділ рукопису Інституту літератури НАН України, ф. 135, спр. 2282.

⁸ [Барвінський В.] Слівце до опізнання (Відповідь п. Українцєви (М. Драгоманову) на лист «Опізнаймося у ч. 1 і 2 «Друга»») // Правда. – 1877. – Ч. 4 і 5.

⁹ Архів М. Драгоманова. Том I. Листування Київської Старої громади з М. Драгомановим (1870–1895). – Варшава, 1937. – С. 241.

¹⁰ Лист М. Драгоманова до І. Франка від 26 вересня 1884 р. // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці у 2-х томах. – Т. 2. – К., 1970. – С. 502–510.

¹¹ Архів М. Драгоманова. – С. 310; Переписка М. Драгоманова з М. Павликом. – Т. II (1876–1878). – Чернівці, 1910. – 291.

Судові процеси зумовили також відхід частини радикальної молоді від активної громадської діяльності. Фактично, наприкінці 1870-их років галицько-наддніпрянські стосунки опинилися на межі повного розриву, а наддніпрянці відмовилися від ідеї створення свого осередку в Львові. Як згадував М. Драгоманов, у Києві постановили накладати штраф на кожного, хто заговорить про яку-небудь консолідацію з Галичиною. І лише активна соборницька позиція І. Франка, з одного боку, та невтомного “будителя душ” М. Драгоманова, з іншого, дозволили не розірвати остаточно всі зв'язки між півдністрійською та підросійською Україною. Саме вони з кінця 1870-х рр. були основними посередниками у галицько-наддніпрянських стосунках, визначали їх характер та конструкцію.

Юний Франко привернув увагу як місцевих галицьких, так і наддніпрянських діячів уже першими ж статтями й оповіданнями у часописі “Друг”, виразність і сила слова яких свідчили про неабияку талановитість та перспективність молодого письменника. До того ж, на відміну від народовців він був палким прихильником соціалістичної ідеї, зокрема у трактуванні М. Драгоманова, що також служило певною перепусткою для налагодження більш тісних контактів з Київською громадою. До середини 1880-х рр. усі контакти останньої з Галичиною практично зводилися до Каменяря й кола його однодумців (М. Павлика, І. Белея), які, захопившись новітніми європейськими ідеями, започаткували радикальний напрям суспільного руху у краї, виразно соборницький від самого початку.

На відміну від народовців, які з 1880 р. задля перетворення в масовий рух і привернення на свою сторону якнайбільшої кількості прихильників зменшили активність та непоступливість у просуванні соборницької ідеї (зокрема відмовилися від застарілої фонетики в публікаціях з огляду на уподобання читачів, а свою увагу зосередили головним чином на галицьких проблемах) радикальна молодь на чолі з І. Франком у своїй видавничій діяльності не йшла на жодний компро-

міс. У той критичний для соборницьких змагань момент саме журнал “Світ”, який вони видавали, виявився єдиним, що намагався представляти в Галичині насамперед загальноукраїнські інтереси. Про це свідчить і листування О. Кониського з його редактором І. Белеєм у 1881 р. Значну підтримку своєю працею часопису надав Каменярь, який фактично став його основним дописувачем¹².

“Світ” став трибуною для висловлення думок усіх передових письменників Галичини і Наддніпрянщини, і не лише соціалістів. У 1910 р. на цьому наголосив і сам І. Франко, зауваживши, що “...в ньому перший раз на ґрунті прогресивних ідей зустрічалися галичани, російські українці й українські емігранти: Драгоманов, Вовк із одного, Кониський, Нечуй-Левицький, Лиманський, Грінченко – з другого боку. Се була перша спроба компромісу поступових і радикальних елементів усієї України-Руси”¹³. Однак вона продемонструвала й проблеми в об'єднанні всіх українських соборницьких сил. Емігранти, зокрема М. Драгоманов, знеохотилися до співпраці з журналом, тому що там друкувалися люди з Наддніпрянщини, погляди яких вони не поділяли¹⁴. Створити справді загальноукраїнський часопис І. Франко зміг лише у 1898 р., коли розпочалося видання “Літературно-наукового вісника”, а “Світ” став підвалиною, попередником цього майбутнього соборного журналу.

Із середини 1880-х рр., після спаду захоплення соціалізмом, Київська громада розширює свої зв'язки з галицькими українофільськими діячами, налагоджує контакти з представниками народовського руху, зокрема з О. Барвінським. Останній ще у 1882 р. виступав за розрив будь-яких відносин зі старорусинами й виразне зазначення соборницьких позицій народовського руху, однак його загал виступив тоді проти цього¹⁵. Із середини 1880-х рр. О. Барвінського з однодумцями (група так званих “принципалістів”) активно підтримують наддніпрянські діячі, а контакти між ними ставали все інтенсивнішими. Фактично сформувалося дві основні лінії співпраці наддніпрянських та галицьких українофілів:

¹² Якимович Б. Книга. Просвіта. Нація. Видавнича діяльність Івана Франка у 70–80-их роках ХІХ ст. – Львів, 1996. – С. 118.

¹³ Франко І. Молода Україна: Провідні ідеї й епізоди. – Львів, 1910. – С. 26.

¹⁴ Якимович Б. Вказ. праця. – С. 119.

¹⁵ Янишин Б. Народовський рух у Галичині як суспільно-політична течія (70–80-ті роки ХІХ ст.). Автореферат дис. к.і.н. – К., 2003.

1. І. Франко – М. Драгоманов – наддніпрянські українофіли (здебільшого просоціалістично налаштовані);

2. О. Барвінський – О. Кониський – Київська громада (на той час ліберального, національно-демократичного спрямування).

У 1884–1885 рр. наддніпрянці спробували примирити радикалів (насамперед І. Франка) із загальним народовським угрупованням для зміцнення українського руху в Галичині та його соборницького характеру. Після тривалих переговорів та суперечок влітку 1885 р. за безпосередньої участі О. Кониського таки вдалося досягти компромісу¹⁶. На скликаній нараді народовців більшість, крім М. Подолинського і А. Вахнянина, виступили за реформування “Зорі” за участю І. Франка. Протягом 1885–1886 рр. він фактично редагував її, проте непорозуміння все ж не зникли. А тому у вересні 1886 р. Каменяр вирішив розпочати з нового року видання власного часопису. Щоправда, цього разу Київська громада не підтримала його видавничих планів та порадила не зривати відносин із “Зорею” та народовською партією загальною¹⁷. Непостійний, імпульсивний, все ще відданий прихильник соціально-радикальних поглядів М. Драгоманова він не вписувався в її політичні плани. З 1886 р. майже всі стосунки з Галичиною громада розпочала вести через більш поміркованого, схильного до тактичних компромісів, але не менш щирого українця О. Барвінського. Нетривалий період співпраці І. Франка у відновленій “Правді” в 1888 р. не змінив ситуації, а лише закріпив її.

Проведена за наполяганням Київської громади згода радикалів на чолі з Каменярем із загальним народовським угрупованням стала однією з головних причин її розриву з М. Драгомановим. Останній звинуватив В. Антоновича в тому, що ініціювавши угоду народовців із поступовцями він став на перешкоді «внутрішньому розвитку»

галицької молоді, зокрема І. Франка¹⁸. Значною мірою саме М. Драгоманов своїми різко критичними листами, а часом навіть просто образливими характеристиками, допровадив до розриву поета з народовцями. Отже, після відходу останнього з “Зорі” та інших народовських видань у галицько-наддніпрянських стосунках закріпився зазначений вище поділ на дві лінії.

Водночас, протягом 1880-х рр. у співпраці з М. Драгомановим, народовцями та польським лівим рухом фактично відбувається світоглядне становлення І. Франка. Наприкінці 1870-х рр. останній визначав себе як наївного соціаліста, “по симпатії”, однак після судового процесу 1878 р. він ґрунтовно вивчив теорію соціалізму. Як пізніше він згадував, тодішній галицькій молоді соціалізм “імпував знанням будучини, простотою в ставленні і розв’язуванні найскладніших питань, догматичністю тез, ніби науковою фразеологією...”¹⁹.

Значний вплив на формування поглядів І. Франка у той час мало листування з М. Драгомановим та “громадівська” теорія останнього. За влучним висловом Я. Грицака, світогляд його у період зламу 1870–1880-х рр. можна представити як будівлю, цеглини якої запозичені з різних теорій²⁰. Однак мислитель ніколи не був конформістом, не сприймав сліпо чужі погляди і доктрини. Проаналізувавши праці К. Маркса, Ф. Лассаля та інших теоретиків соціалізму, він доволі швидко усвідомлює усі хиби соціалістичного вчення, насамперед марксистського зразка, його невідповідність галицьким умовам, селянському характерові української нації. Розчарування Франка соціалістичним рухом посилилося після невдалих спроб співпраці з польськими соціалістами, які виразно виявили їх шовіністичний характер, нехтування українськими національними проблемами на користь відновлення «історичної Польщі»²¹.

¹⁶ Матеріали для культурної й громадської історії Західної України. Видає Комісія Західної України ВУАН. – Т. 1: Листування І. Франка з М. Драгомановим. – К., 1928. – С. 114 – 116.

¹⁷ Матеріали для культурної й громадської історії Західної України. Видає Комісія Західної України ВУАН. – Т. 1: Листування І. Франка з М. Драгомановим. – К., 1928. – С. 184 – 185.

¹⁸ Архів М. Драгоманова. С. 28 – 44, 267 – 338.

¹⁹ Франко І. Рецензія на А. Фаресов «Народники и марксисты» // Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 45. – К., 1986. – С. 272.

²⁰ Грицак Я. «Дух, що тіло рве до бою». Спроба політичного портрету Івана Франка. – Львів, 1990. – С. 95.

²¹ Див.: Химка І. – П. Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму в Галичині (1860–1890). – К., 2002.

Саме конфлікт із польськими соціалістами на національному ґрунті продемонстрував надзвичайно велику вагу соборницької ідеї у поглядах поета. Тоді ж, на початку 1880-х рр., з'явився відомий цикл віршів "Україна" (не опублікований ні у 20-, ні в 50-тисомнику праць мислителя), найвідоміший із яких – "Не пора" – став одним з українських національних гімнів. У ньому поет чітко висловлює свою позицію: «Не пора, не пора, не пора москалеві й ляхові служити! Довершилась Україні кривда стара, – нам пора для України жить». Звертає на себе увагу використання виключно терміну "Україна", хоч тоді на позначення усіх українських земель у Галичині звичайно вживали термін "Русь-Україна", що також свідчить про відхід від старої традиції і перехід на українські соборницькі позиції.

Згодом у статті "Поза межами можливого" (1900) І. Франко зазначає: «Все, що йде поза рами нації, – се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хоробливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими "вселюдськими" фразами покрити своє духове відчуження від рідної

нації"²². Підсумовуючи свій досвід участі у соціалістичному русі, зокрема й співпраці з польськими соціалістами, він писав: "...В інтернаціональних справах, як соціалізм, здорові органічні парості можуть у кожному краї вирости тільки з виразного національного ґрунту і тільки тоді вони перестануть бути теорією і зробляться цвітучою дійсністю"²³. Очевидно, ці ідеї стали основою еволюції його поглядів у 1880–1890-х рр. від прихильника соціалізму до націонал-демократизму (в 1899 р. І. Франко став одним із засновників Української націонал-демократичної партії, а у низці статей наголосив на тому, що створення національної держави є безумовною передумовою розв'язання соціального питання).

Дозволю собі перефразувати згаданий на початку вислів мислителя з "Одвертого листа до галицької української молодіж" – "Сьогодні ми обов'язково мусимо навчитися чути себе українцями – не східними, не західними, не південними – а українцями без ідейних та духовних кордонів". Сподіваюся, що через 25 років нам не доведеться вже шукати поради Франка для вирішення проблем єдності, соборності української нації.

References

Franko I. Odvertyi lyst do halyts'koyi ukrayins'koyi molodezhi // Zibrannya tvoriv u 50-ty tomakh. – Т. 45. – К., 1986. – С. 405.

Navrots'kyu V. Po voprosu o maloruskoy lyterature M. Drahomanova. Vesna 1876 r. // Pravda. – 1876. – Ch. 10.

Drahomanov M. Avstrorus'ki spomyny // Literaturno-publitsystychni pratsi. – Т. 2. – К., 1970. – С. 196–200

[Barvins'kyu V.] Slivtse do opiznanya (Vidpovid' p. Ukrayintsevy (M. Drahomanovu) na lyst „Opiznaymosya u ch. 1 i 2 „Druha“) // Pravda. – 1877. – Ch. 4 i 5.

Arkhiv M. Drahomanova. Tom I. Lystuvannya Kyuyivs'koyi Staroyi hromady z M. Drahomanovym (1870–1895). – Varshava, 1937. – С. 241.

Lyst M. Drahomanova do I. Franka vid 26 veresnya 1884 r. // Drahomanov M. Literaturno-publitsystychni pratsi u 2-kh tomakh. – Т. 2. – К., 1970. – С. 502–510.

Arkhiv M. Drahomanova. – С. 310; Perepyska M. Drahomanova z M. Pavlykom. – Т. II (1876–1878). – Chernivtsi, 1910. – 291.

Yakymovych B. Knyha. Prosvita. Natsiya. Vydavnycha diyal'nist' Ivana Franka u 70–80-ykh rokakh KhIKh st. – L'viv, 1996. – С. 118.

Yanyshyn B. Narodovs'kyu rukh u Halychyni yak suspil'no-politychna techiya (70–80-ti roky KhIKh st.). Avtoreferat dys. k.i.n. – К., 2003.

Materialy dlya kul'turnoyi y hromads'koyi istoriyi Zakhidnoyi Ukrayiny. Vydaye Komisiya Zakhidnoyi Ukrayiny VUAN. – Т. 1: Lystuvannya I. Franka z M. Drahomanovym. – К., 1928. – С. 114–116.

Franko I. Retsenziya na A. Faresov „Narodnyky y marksysty“ // Zibrannya tvoriv u 50-ty tomakh. – Т. 45. – К., 1986. – С. 272.

Khymka I.-P. Zarodzhennya pol's'koyi sotsial-demokratiyi ta ukrayins'koho radykalizmu v Halychyni (1860–1890). – К., 2002.

Hrytsak Ya. „Dukh, shcho tilo rve do boyu“. Sprba politychnoho portretu Ivana Franka. – L'viv, 1990. – С. 95.

²² Франко І. Поза межами можливого // Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 45. – К., 1986. – С. 284.

²³ Франко І. Огляд української літератури за 1906 р. // Рада. – 1907. – 17 січня. Цит. за: Якимович Б. Вказ. праця. – С. 10.

Краєзнавчі дослідження І. Франка: історіографічні інтерпретації

У статті розглядається питання висвітлення в історіографії краєзнавчих досліджень І. Франка. Аналізуються різні підходи до вивчення краєзнавчих праць вченого радянськими, діаспорними та сучасними українськими вченими. Визначаються особливості формування наукового знання про І. Франка як краєзнавця представниками різних історіографічних шкіл.

Ключові слова: І. Франко, історіографія, краєзнавство, етнологія, етнографія, фольклористика.

Rostyslav Konta

The local studies of I. Franko: historiographical interpretations

The article examines the coverage in historiography the local studies of I. Franko. The author stresses that until recently this problem remained largely unnoticed by scientists. It was a minor and not so important in assessing the artistic heritage of the scientist in comparison with his achievements as a writer, poet, essayist, translator, public and political figure. Soviet scientists tendentiously evaluated I. Franko's works. Their researches have been constructed on the basis of Marxist-Leninist methodology. The emphasis was on political beliefs of scientist, which were submitted through the prism of fighting against Ukrainian «bourgeois nationalists». Diaspora studies differed significantly from the Soviet ideological counterparts. But in these studies a problem of scientific research of local history of I. Franko did not allocated in separate theme. The studies of Modern Ukrainian scientists only partially have raised this issue. As a result, it does not allow to form a general vision of bottlenecks and prospects for further research of local studies of I. Franko.

Key words: I. Franko, historiography, local history, ethnology, ethnography, folklore.

Rostyslav Konta

Краеведческие исследования И. Франко: историографические интерпретации

В статье рассматривается вопрос освещения в историографии краеведческих исследований И. Франко. Анализируются различные подходы к изучению краеведческих трудов ученого советскими, диаспорными и современными украинскими учеными. Определяются особенности формирования научного знания об И. Франко как краеведа представителями различных историографических школ.

Ключевые слова: И. Франко, историография, краеведение, этнология этнография, фольклористика.

Краєзнавчі наукові здобутки І. Франка до останнього часу переважно залишалися поза увагою вчених. Навіть після заснування М. Возняком окремого наукового напрямку під назвою «франкознавство» в середині 1920-х років вказана проблематика залишалася другорядною та не такою важливою в оцінці творчої спадщини І. Франка у порівнянні з його досягненнями як письменника, поета, публіциста, перекладача, громадського та політичного діяча.

У подальшому напрацювання радянських вчених відкрили новий етап в справі аналізу

стану вивчення наукової спадщини І. Франка¹. Загалом для бібліографічних та історіографічних оглядів літератури про великого українського вченого та письменника радянського періоду дослідження його творчості характерна тенденційність в основі якої лежала марксистсько-ленінська методологія. Акцент робився на політичних переконаннях І. Франка, що подавалися через призму боротьби з українськими “буржуазними націоналістами”.

Окремий напрям в історіографії складає література про І. Франка етнографічно-краєзнавчого

¹ Мороз О. До питання про вивчення наукової спадщини Івана Франка / О. Мороз, О. Дей // Іван Франко: статті і матеріали / МВО СРСР; Львів. держ. ун-т. – Харків: Вид. Харків. держ. ун-ту. – Збірник 3: 1951 – 1952. – 1952. – С. 185–208.

² Осічний Д. Перебування Івана Франка на Гуцульщині / Д. Осічний // Радянське Прикарпаття. – Станіслав: [б. в.], 1956. – С. 122–124; Арсенич П. З фольклорно-етнографічної діяльності І.Я. Франка на Гуцульщині / П. Арсенич // Народна творчість та етнографія. – 1981. – № 4. – С. 46–51; Білінкевич І. Гуцульщина манила його / І. Білінкевич // Жовтень. – 1986. – № 8. – С. 95–101; Паньків Т. Етнографічна діяльність І. Я. Франка на Покутті / Т. Паньків // Іван Франко – письменник, мислитель, борець за дружбу між народами: [тези доп. обл. наук. конф., присвяч. 130-річчю від дня народж. Великого Каменяря]. Івано-Франківськ: [б. в.], 1986. – С. 84–85; Грабовецький В. Історико-краєзнавчі погляди Івана Франка в його праці «Галицьке краєзнавство» / В. Грабовецький // IV Республіканська наукова конференція з історії краєзнавства: [тези доп. і повідомл.]. – К.: [б. в.], 1989. – С. 64–65; його ж. Іван Франко про Галицький край / В. Грабовецький // Тези доповіді та повідомлення науково-теоретичної конференції, присвяченої 500-річчю початку селянського повстання на Прикарпатті під проводом народного героя Мухи. – Івано-Франківськ: [б. в.], 1990. – С. 10–11; Данилюк А. Внесок Івана Франка в дослідження народного будівництва Українських Карпат та Прикарпаття / А. Данилюк // Іван Франко і світова культура: [матеріали міжнар. симпоз. ЮНЕСКО]. – Кн. 2. – К.: [б. в.], 1990. – С. 112–113.

³ Білінкевич І.О. Іван Франко і Коломия [Текст] / І.О. Білінкевич. – Івано-Франківськ: Галичина, 1991. – 24 с.; Арсенич П. Шляхами Івана Франка по Гуцульщині / П. Арсенич // Гуцульщина. – 1993. – № 8–9. – С. 8–9; Арсенич П. Іван Франко на Прикарпатті / П. Арсенич // Обрії. – 1996. – № 1. – С. 37–42; Гаврилів Б. Прикарпаття в історико-краєзнавчих дослідженнях Івана Франка [Текст] / Б. Гаврилів. – Івано-Франківськ: [б. в.], 2000. – 37 с.; Скоморовський В. Краєзнавчі студії Івана Франка / В. Скоморовський // Краєзнавчий збірник на пошану Богдана Гавриліва. – Івано-Франківськ: [б. в.], 2003. – С. 91–96; Скоморовський В. Іван Франко як краєзнавець / В. Скоморовський // Краєзнавець Прикарпаття. – 2004. – № 3. – С. 40–42; Скоморовський В.Б. Історико-краєзнавчі погляди Івана Франка [Текст]: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Скоморовський Віталій Богданович; Прикарпатський національний ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2005. – 196 арк.; Скоморовський В. Історико-краєзнавчі погляди Івана Франка [Текст] / В. Скоморовський. – Івано-Франківськ: Гостинець, 2006. – 236 с.; Горак Р. Ранні мандрівки Бойківщиною Івана Франка в його творчості та епістолярії / Р. Горак // Етнос і культура. – 2005/2006. – № 2/3. – С. 5–15; Скоморовський В. Внесок Івана Франка у розвиток української краєзнавчої науки / В. Скоморовський // Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, 29 вересня 2005 р., Чернівці. – Чернівці, 2005. – Т. 1: Історія України. Краєзнавство. – С. 443–447; Ільницький І. Слідами І. Франка на Бойківщині / І. Ільницький // Дзвін. – 2005. – № 1. – С. 125–127; Луцький Я. Іван Франко – краєзнавець і мандрівник / Я. Луцький // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ: [б. в.], 2006. – Вип. 10/11. – С. 218–225; Луцьок Г. Місця перебування Івана Франка у Криворівні / Г. Луцьок // Праці НТШ. – Косів, 2006. – Т. 2. Краєзнавство. – С. 59–61; Луцький Я. Туристичними стежками Івана Франка / Я. Луцький // Краєзнавець Прикарпаття. – 2006. – № 8. – С. 17–21; Карась Г. Іван Франко і музична культура Прикарпаття / Ганна Карась // Вісник. – Івано-Франківськ, 2007. – Вип. 10–11. – С. 18–24; Попадюк М. Сліди, вкарбовані у вічність. Іван Франко і Снятинщина [Текст]: статті та матеріали / М. Попадюк, В. Харитон. – Снятин: Прут Принт, 2006. – 95 с.; Арсенич П. Іван Франко і Прикарпаття [Текст] / П. Арсенич. – Івано-Франківськ: Нова зоря, 2006. – 352 с.; Арсенич П.

характеру, що охоплює як регіональний аспект етнологічних зацікавлень автора, так і праці присвячені зв'язку вченого з окремими місцями України. Цей пласт літератури почав формуватися ще в радянський період², але особливого поширення подібні дослідження набули в період незалежності України³.

В даному контексті слід виділити низку конференцій, присвячених І. Франку, що проводилися як в Радянському Союзі, так і в діаспорі⁴. Останні за своїм змістом суттєво відрізнялися від заідеологізованих радянських аналогів. Ос-

новним же змістом і напрямом організації конференцій, присвячених І. Франку в радянській Україні була пропаганда його творчості, яка трактувалася в контексті дружби слов'янських народів та ідей революційної боротьби проти експлуататорів⁵, а тому проблематика краєзнавчих досліджень І. Франка переважно залишалася поза увагою дослідників.

Традиції франківських наукових конференцій започаткованих в радянські часи продовжились і в період незалежної України та наповнились новим змістом⁶. Досить помітною тенденцією, яка

Місцями життя і діяльності Івана Франка на Прикарпатті / П. Арсенич // Хто є хто на Івано-Франківщині. Новітня історія через віки. – Вип. 3. – К.: [б. в.], 2006. – С. 17–36; *Гаврилів Б.М.* Іван Франко в Станіславові [Текст]: історико-краєзн. вид. / Б.М. Гаврилів. – Івано-Франківськ: Тіповіт, 2006. – 96 с.; *Луцький Я.* Іван Франко – краєзнавець і мандрівник / Я. Луцький // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ: [б. в.], 2006. – Вип. 10/11. – С. 218–225; *Гнатюк М.* З Гуцульщиною в серці: Іван Франко і Гуцульщина / Михайло Гнатюк // Гражда. – 2006. – № 14. – С. 23–25; *Грабовецький В.* Прикарпаття і Каменяр: до 150-річчя з дня народж. Івана Франка: зб. / В. Грабовецький. – [2-е вид., доп.]. – Івано-Франківськ: [б. в.], 2006. – 100 с.; *Гуралюк П.* Шляхами Івана Франка на Покутті та Гуцульщині / П. Гуралюк // Праці НТШ. – Т. 2: Краєзнавство. – Косів: [б. в.], 2006. – С. 54–58; *Денисюк І.* Іван Франко у Криворівні / Іван Денисюк // Гражда. – 2006. – № 14. – С. 26–32; *Скоморовський В.* Краєзнавчі дослідження Івана Франка / В. Скоморовський // На вітвар історії України: ювілейний збірник на пошану академіка АН Вищої школи України, професора В.В. Грабовецького / МОНУ; Прикарпатський національний ун-т ім. В. Стефаніка; Ін-т історії політології; [редкол.: Кугутяк М.В., Райківський І.Я., Галицька-Дідух Т.В. та ін.]. – Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаніка, 2008. – С. 418–428; *Дутчак О.* Українська історіографія про краєзнавчу діяльність Івана Франка / Олена Дутчак // Вісник Прикарпатського університету. Історія. Вип. 16. – Івано-Франківськ, 2009. – С. 153–162.

⁴ У сторіччя народин Івана Франка [Текст]: зб. праць і ст. приготованих на наукову конференцію 12 і 13 травня 1956 у виданні НТШ і «Свободи» / Передм. від ред. – Нью-Йорк: [б. в.], 1957. – 197 с. – (Записки / НТШ; т.166). – Текст парал. англ. – Авт. ст.: В. Дорошенко, Б. Кравців, О. Кульчицький, В. Янів, В. Мудрий та ін.

⁵ Великому Каменярєві: Тези доповідей і повідомлень Наукової конференції, присвяченої 110-річчю з дня народження і 50-річчю з дня смерті І.Я. Франка. – Вінниця, 1966. – 95 с.; Іван Франко – письменник, мислитель, борець за дружбу між народами: [тези доп. обл. наук. конф., присвяч. 130-річчю від дня народж. Великого Каменяря]. – Івано-Франківськ: [б. в.], 1986. – 124 с.

⁶ Науково-теоретична регіональна міжвузівська конференція, присвячена 135-річчю з дня народження І.Франка: тези. – Івано-Франківськ: [б. в.], 1991. – 56 с.; Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин [Текст]: матеріали міжнар. наук. конф., Львів, 25-27 вересня 1996 р. / Львівський держ. ун-т ім. Івана Франка, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; ред. Л. Бондар [та ін.]. – Львів: Світ, 1998. – 872 с.; Франківська наукова конференція (15; 2000; Львів). Тези доповідей п'ятнадцятої щорічної наукової Франківської конференції [Текст]: (27–29 вересня 2000 року) / відп. ред. т П.Я. Салевич; Львівський національний ун-т. Інститут франкознавства. – Л.: [б.в.], 2001. – 98 с.; Франківські наукові конференції (17; 2002; Львів). Тези доповідей XVII (8–9 жовтня 2002 р.), XVIII (9–10 жовтня 2003 р.), XIX (10–11 жовтня 2004 р.) Франківських щорічних наукових конференцій [Текст] / упоряд. Л. Бондар; відп. ред. І. Денисюк; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Інститут франкознавства. – Л.: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. – 180 с.; Іван Франко і національне й духовне відродження України. До 150-ї річниці від дня народження [Текст]: матеріали наук.-практ. конф., 18 травня 2006 р. / уклад. Л.І. Романова; ред. С.М. Миценко; Харківська держ. наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка, Науково-методичний педагогічний центр управління освіти, Харківської міської ради. – Х.: ХДНБК, 2006. – 116 с.; Іван Франко: дух, наука, думка, воля: матеріали Міжнародного наукового і конгресу, присвяченого 150-річчю від дня народження Івана Франка (Львів, 27 вересня – 1 жовтня 2006 р.) / МОНУ; Львівський нац. ун-т ім. І. Франка; [відп. ред. І. Вакарчук; редкол. Б. Бунчук, І. Гунчик, Р. Зорівчак та ін.]. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка. – Т. 1. – 2008. – 1158 с. та ін.

простежується останнім часом у дослідженні наукової спадщини І. Франка – це вивчення його доробку через призму краєзнавства⁷. Деякі конференції навіть побудовані за регіональною ознакою та сфокусовані на висвітленні діяльності вченого в першу чергу як краєзнавця⁸.

Водночас ми можемо спостерігати тенденції до вивчення історико-краєзнавчої теми в наукових дослідженнях М. Грушевського⁹ та його співпраці з І. Франком в рамках їх спільної роботи в Науковому товаристві імені Шевченка у Львові¹⁰.

Окремим видом історіографічних праць, які з'явилися останнім часом та безпосередньо пов'язані з оцінкою краєзнавчих студій І. Франка в Науковому товаристві імені Шевченка у Львові є дослідження В. Галика¹¹ та О. Дутчак¹². Аналізуючи історіографічне опрацювання теми "Галицьке Підгір'я у громадсько-політичній та науковій діяльності Івана Франка" В. Галик прийшов до висновку, що "українська наука має

певні здобутки у дослідженні громадсько-політичної діяльності, історико-краєзнавчих та етнографічно-фольклорних праць І. Франка, які присвячені Галицькому Підгір'ю, але однак недостатньо проаналізовано їх з джерельно-критичної точки зору"¹³. В свою чергу О. Дутчак наголосила на тому, що «сьогодні назріла потреба підсумувати надбання науковців різних напрямів, подати так званий історіографічний зріз стану дослідження організаційно-мандрівницької та краєзнавчої діяльності Івана Франка, а також виокремити проблеми, які не знайшли належного висвітлення на сторінках наукових праць»¹⁴. Таким чином, відповідний попередній аналіз історіографічної бази краєзнавчих досліджень І. Франка дозволяє виділити окремі історіографічні школи та напрями характерні для висвітлення даної проблеми в літературі разом з обґрунтуванням необхідності подальшої роботи у цьому напрямі та виділенням перспективних тем для наукових пошуків.

⁷ *Грабоовецький В.В.* Історико-краєзнавчі аспекти праці І.Я. Франка «Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині» / В.В. Грабоовецький // Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України: Тез. доп. і повід. V Всеукр. конф. – К.; Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 126–127.

⁸ Іван Франко і Буковина [Текст]: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 150-річчю від дня народження Івана Франка, Чернівці, 22 вересня 2006 р. / ред. кол. Н. Д. Бабич [та ін.]; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича, Чернівецьке обласне об'єднання ВУТ «Просвіта» ім. Тараса Шевченка, Буковинське етнографічне товариство, Буковинський центр археологічних досліджень. – Чернівці: Прут, 2006. – 464 с.

⁹ *Гаврилів Б.М.* Історико-краєзнавча тема в наукових дослідженнях М. Грушевського / Б.М. Гаврилів // Тези доповідей та повідомлень науково-теоретичної конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження академіка Михайла Грушевського. – Івано-Франківськ, 1991. – С. 48–49; *Тарабан В.* Історичне краєзнавство Галичини у науковій спадщині М. Грушевського / В. Тарабан // Михайло Грушевський і Західна Україна: Доповіді і повідом, наук. конф. / Львів, ун-т ім. І. Франка та ін. – (Львів, 26–28 жовт. 1994 р.) / А. Карась (відповід. ред.) та ін.; Львів: Світ, 1995. – С. 143–144.

¹⁰ *Франко З.* Михайло Грушевський і Іван Франко / З. Франко // Михайло Грушевський: 36. наук. праць і матеріалів Міжнар. ювіл. конф., присвяч. 125-річчю з дня народж. М. Грушевського. – Львів. – 1994. – С. 291–296; *Франко А.* Співпраця М. Грушевського та І. Франка у Науковому товаристві ім. Т. Шевченка / А. Франко // Михайло Грушевський і Західна Україна: Доповіді і повідом, наук. конф. / Львів, ун-т ім. І. Франка та ін. – (Львів, 26–28 жовт. 1994 р.) / А. Карась (відповід. ред.) та ін.; Львів: Світ, 1995. – С. 35–38.

¹¹ *Галик В.* Галицьке Підгір'я у громадсько-політичній та науковій діяльності Івана Франка (історіографія проблеми) / В. Галик // Наукові записки. – Дрогобич, 2009. – Вип. 24: Проблеми гуманітарних наук. Історія. – С. 158–177.

¹² *Дутчак О.* Українська історіографія про краєзнавчу діяльність Івана Франка / Олена Дутчак // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Вип. 16. – Івано-Франківськ, 2009. – С. 153–162.

¹³ *Галик В.* Галицьке Підгір'я у громадсько-політичній та науковій діяльності Івана Франка (історіографія проблеми) / В. Галик // Наукові записки. – Дрогобич, 2009. – Вип. 24: Проблеми гуманітарних наук. Історія. – С. 170.

¹⁴ *Дутчак О.* Українська історіографія про краєзнавчу діяльність Івана Франка / Олена Дутчак // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Вип. 16. – Івано-Франківськ, 2009. – С. 153.

Враховуючи той факт, що краєзнавча наука є комплексною дисципліною та охоплює низку етнологічних проблем на регіональному рівні, то виділення саме етнографічного аспекту наукових пошуків І. Франка, на нашу думку, узгоджується з поглядами краєзнавців, які долучилися до проблеми історіографічного вивчення наукової спадщини великого українського вченого. Більше того, така постановка проблеми значно розширює та збагачує предметне поле франкознавства як гуманітарної дисципліни, а також сприяє формуванню наукового бачення внеску окремих науковців в становлення та розвиток краєзнавства в Україні.

Останнім часом з'являються історіографічні дисертаційні дослідження, присвячені вивченню краєзнавчого доробку І. Франка. Так, зокрема, дисертація вже згаданого нами В. Галика¹⁵ спрямована на історіографічне дослідження краєзнавчого аспекту наукових пошуків вченого. Окремі історіографічні узагальнення матеріалу можна знайти у вступках та у відповідних розді-

лах дисертаційних досліджень, які прямо чи опосередковано торкаються етнографічно-краєзнавчих досліджень І. Франка.

Так, ще в 50-х рр. ХХ ст. розпочалася розробка дисертаційних тем, що торкалися наукової діяльності: І. Франка як етнографа та фольклориста, до яких долучилися відомі в подальшому дослідники творчості вченого як О. Дей¹⁶, М. Нечиталюк¹⁷, М. Ломова¹⁸, а подальшому – М. Мороз¹⁹, Т. Руда²⁰ та ін. Відповідно окремі результати досліджень цих вчених, що були видані у вигляді монографій в тій чи іншій мірі містили історіографічні огляди літератури, але з однією суттєвою вадою – відсутністю праць вчених, які кваліфікувалися як вороги радянської влади²¹.

Подібний підхід до аналізу історіографічних узагальнень, що частково пов'язані з краєзнавчими дослідженнями І. Франка можна застосувати і при огляді сучасних монографій та дисертаційних досліджень написаних на їх основі. Це, зокрема, дисертації А. Франка²², А. Вовчака²³, В. Скоморовського²⁴, М. Василенка²⁵,

¹⁵ Галик В.М. Галицьке Підгір'я в громадсько-політичній та науковій діяльності Івана Франка [Текст]: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Галик Володимир Миколайович; Прикарпатський національний ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2009. – 20 с.

¹⁶ Дей О. Значение народного творчества в формировании критического реализма Ивана Франко: Автореф. дис... канд. филол. наук / АН УССР. Ин-т искусствоведения, фольклора и этнографии. – К., 1950. – 16 с.

¹⁷ Нечиталюк М.Ф. Драматургія Івана Франка і народна творчість. Дис. на одерж. наукового ступ. канд. філол. наук. – Львів, 1951. – 288 арк.

¹⁸ Ломова М.Т. Діяльність І.Я. Франка як етнографа. Дис... канд. іст. наук. – Львів, 1955. – 265 арк.

¹⁹ Мороз М.О. Питання бібліографії і атрибуції творів Івана Франка. Дис... канд. філол. наук. – Львів, 1962. – 229 арк.

²⁰ Рудая Т.П. Иван Франко – исследователь славянского фольклора: автореф. дисс ... канд. филол. наук. спец. 648. Фольклористика / Т. П. Рудая. – К. : Ин-т искусствоведения, фольклора и этнографии им. М. Ф. Рылского, 1971. – 28 с.

²¹ Ломова М.Т. Етнографічна діяльність І. Франка / М.Т. Ломова. – К.: Вид-во Акад. наук Укр. РСР, 1957. – 120 с.; Возняк М.С. З життя і творчості Івана Франка / М.С. Возняк. – К.: АН УРСР, 1955. – 340 с.; Руда Т.П. Иван Франко – дослідник слов'янського фольклору / Т.П. Руда. – К.: Наукова думка, 1974. – 155 с.; Дей О. Иван Франко: Життя і діяльність / О. Дей. – К.: Дніпро, 1981. – 355 с. та ін.

²² Франко А. Науково-організаційна і видавнича діяльність Івана Яковича Франка у науковому товаристві ім. Т.Г.Шевченка: Автореф. дис... на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук. 07.00.02 / А.Д. Франко; Нац. АН України. Ін-т історії України. – К., 1995. – 16 с.

²³ Вовчак А.С. Українська фольклористика у німецькомовних джерелах кінця ХІХ - початку ХХ ст. [Текст]: автореф. дис... канд. філол. наук; 10.01.07 / Вовчак Андрій Степанович; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2001. – 20 с.

²⁴ Скоморовський В.Б. Історико-краєзнавчі погляди Івана Франка [Текст]: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Скоморовський Віталій Богданович; Прикарпатський національний ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2006. – 20 с.

²⁵ Василенко М.Г. Редакторська та видавнича діяльність Івана Франка [Текст]: автореф. дис... канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.05 / Василенко Михайло Григорович; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Інститут журналістики. – К., 2008. – 19 с.

О. Дутчак²⁶ та ін. Разом з тим, потрібно врахувати те, що на сьогодні дисертаційні дослідження, що стосуються постаті І. Франка захищаються за різними науковими напрямками (історія, філологія, соціологія та ін.), відповідно й аналіз історіографічної бази в них відрізняється відповідно до завдань кожної науки.

На сьогодні робляться спроби історіографічних досліджень, що лише опосередковано торкаються краєзнавчих зацікавлень І. Франка. На нашу думку, це є суттєвою прогалиною в науковому знанні про вченого, оскільки саме етнографічно-краєзнавчі наукові пошуки І. Франка не лише багато в чому визначили його наукові погляди, але й сформували світоглядні засади творчої та громадсько-політичної діяльності вченого.

Водночас на сучасному етапі розвитку наукового знання про І. Франка намітилися і певні позитивні зрушення, що стосуються аналізу проблем, які потребують подальшого вивчення разом з історіографічними узагальненнями, присвяченим дослідженню наукових здобутків вченого. На особливу увагу в даному контексті заслуговує стаття В. Масненка²⁷, в якій автор виділив як окремий напрям дослідження етнографічно-фольклористичних студій І. Франка за регіональним принципом. Оцінюючи І. Франка як історичну постать в сучасній українській історіографії В. Масненко наголошує на двох основних моделях його осмислення, а саме: національній (домінуючій на сьогодні в українській науці) та постмодер-

ній (позанаціональній). Автор зазначає, що на сьогодні активно опрацьовуються нові раніше не досліджувані аспекти й сюжети життя і творчості І. Франка, які до останнього часу були табуйовані чи закриті для дослідників, а також починають застосовуватися нові «...методологічні підходи, які пропонують мультиідентифікаційний погляд на його особу на тлі тогочасного суспільства»²⁸.

Отже, аналіз історіографічних узагальнень, пов'язаних із вивченням краєзнавчої спадщини І. Франка, не відповідає потребам сучасної науки, оскільки відсутність комплексного підходу до вирішення поставленого завдання не дозволяє крок за кроком простежити, як відбувалося накопичення знань з даної проблеми, виявити їх специфіку та вказати на те, які фактори вплинули на цей процес. Сучасні наукові пошуки вчених лише побіжно торкаються поставленої нами проблеми, що не дозволяє сформувати загальне бачення вузьких місць та перспектив для подальшої розробки питання краєзнавчих досліджень І. Франка. Найближче до даної проблеми підійшли дослідники, що займаються історіографічними узагальненнями висвітлення краєзнавчого доробку вченого. Водночас сучасний стан розвитку науки вимагає комплексного і системного історіографічного дослідження краєзнавчих наукових пошуків І. Франка, що має забезпечити високий рівень теоретичного опрацювання проблем становлення та розвитку краєзнавства в Україні.

References

Moroz O. Do pytannia pro vyvchennia naukovoї spadschyny Ivana Franka / O. Moroz, O. Dej // Ivan Franko: statti i materialy / MVO SRSR; L'viv. derzh. un-t. – Kharkiv: Vyd. Kharkiv. derzh un-tu. – Zbirnyk 3: 1951 – 1952. – 1952. – S. 185–208.

Osichnyj D. Perebuvannia Ivana Franka na Hut-sul'schyni / D. Osichnyj // Radians'ke Prykarpattia. – Stanislav: [b. v.], 1956. – S. 122–124; Arsenych P. Z fol'klorno-etnohrafichnoi diial'nosti I.Ya. Franka na Hut-sul'schyni / P. Arsenych // Narodna tvorchist' ta etnohrafiiia. – 1981. – № 4. – S. 46–51; Bilynkevych I. Hut-

sul'schyna manyla joho / I. Bilynkevych // Zhovten'. – 1986. – № 8. – S. 95–101; Pan'kiv T. Etnohrafichna diial'nist' I. Ya. Franka na Pokutti / T. Pan'kiv // Ivan Franko – pys'mennyk, myslytel', borets' za druzhbu mizh narodamy: [tezy dop. obl. nauk. konf., prysviach. 130-richchiu vid dnia narodzh. Velykoho Kameniaru]. – Ivano-Frankivs'k: [b. v.], 1986. – S. 84–85; Hrabovets'kyj V. Istoryko-kraieznavchi pohliady Ivana Franka v joho pratsi «Halyts'ke kraieznavstvo» / V. Hrabovets'kyj // IV Respublikans'ka naukova konferentsiia z istorii kraieznavstva: [tezy dop. i povidoml.]. – K.:

²⁶ Дутчак О.І. Сучасна українська історіографія краєзнавчого руху в Галичині 30-х рр. XIX – 30-х рр. XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / О.І. Дутчак; Львів, нац. ун-т ім. І. Франка. Л., 2011. – 19 с.

²⁷ Масненко В. Іван Франко як історична постать у сучасній українській історіографії (огляд ювілейних видань) / В. Масненко // Франківські читання [Текст]: зб. статей / голова ред. кол. В.Т. Поліщук; Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси: Видавництво ЧНУ, 2007. – С. 154–158.

²⁸ Там само. – С. 157.

[b. v.], 1989. – S. 64–65; jogo zh. Ivan Franko pro Halyts'kyj kraj / V. Hrabovets'kyj // Tezy dopovidi ta povidomlennia naukovo-teoretychnoi konferentsii, prysviachenoj 500-ricchju pochatku selians'koho povstannia na Prykarpatti pid provodom narodnoho heroia Mukhy. – Ivano-Frankivs'k: [b. v.], 1990. – S. 10–11; Danyliuk A. Vnesok Ivana Franka v doslidzhennia narodnoho budivnytstva Ukrain's'kykh Karpat ta Prykarpattia / A. Danyliuk // Ivan Franko i svitova kul'tura: [materialy mizhnar. sympoz. YUNESKO]. – Kn. 2. – K.: [b. v.], 1990. – S. 112–113.

Bilynkevych I.O. Ivan Franko i Kolomyia [Tekst] / I.O. Bilynkevych. – Ivano-Frankivs'k: Halychyna, 1991. – 24 s.; Arsenych P. Shliakhmy Ivana Franka po Hutsul'schyni / P. Arsenych // Hutsul'schyna. – 1993. – № 8–9. – S. 8–9; Arsenych P. Ivan Franko na Prykarpatti / P. Arsenych // Obrii. – 1996. – № 1. – S. 37–42; Havryliv B. Prykarpattia v istoryko-kraieznavchikh doslidzhenniakh Ivana Franka [Tekst] / B. Havryliv. – Ivano-Frankivs'k: [b. v.], 2000. – 37 s.; Skomorov's'kyj V. Kraieznavchi studii Ivana Franka / V. Skomorov's'kyj // Kraieznavchij zbirnyk na poshanu Bohdana Havryliva. – Ivano-Frankivs'k: [b. v.], 2003. – С. 91–96; Skomorov's'kyj V. Ivan Franko iak kraieznavets' / V. Skomorov's'kyj // Kraieznavets' Prykarpattia. – 2004. – № 3. – S. 40–42; Skomorov's'kyj V.B. Istoryko-kraieznavchi pohliady Ivana Franka [Tekst]: dys... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Skomorov's'kyj Vitalij Bohdanovych; Prykarpats'kyj natsional'nyj un-t im. V.Stefanyka. – Ivano-Frankivs'k, 2005. – 196 ark.; Skomorov's'kyj V. Istoryko-kraieznavchi pohliady Ivana Franka [Tekst] / V. Skomorov's'kyj. – Ivano-Frankivs'k: Hostynets', 2006. – 236 s.; Horak R. Ranni mandrivky Bojkivs'chynoi Ivana Franka v joho tvorchoosti ta epistolarii / R. Horak // Etnos i kul'tura. – 2005/2006. – № 2/3. – S. 5–15; Skomorov's'kyj V. Vnesok Ivana Franka u rozvytok ukrains'koi kraieznavchoi nauky / V. Skomorov's'kyj // Materialy V Bukovyns'koi Mizhnarodnoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii, prysviachenoj 130-ricchju zasnuvannia Chernivets'koho natsional'noho universytetu imeni Yurii Fed'kovycha, 29 veresnia 2005 p., Chernivtsi. – Chernivtsi, 2005. – T. 1: Istoriiia Ukrainy. Kraieznavstvo. – S. 443–447; Il'nyts'kyj I. Slidamy I. Franka na Bojkivs'chyni / I. Il'nyts'kyj // Dzvin. – 2005. – № 1. – S. 125–127; Luts'kyj Ya. Ivan Franko – kraieznavets' i mandrivnyk / Ya. Luts'kyj // Visnyk Prykarpats'koho universytetu. Istoriiia. – Ivano-Frankivs'k: [b. v.], 2006. – Vyp. 10/11. – S. 218–225; Lutsiuk H. Mistsia perebuvannia Ivana Franka u Kryvorivni / H. Lutsiuk // Pratsi NTSh. – Kosiv, 2006. – T. 2. Kraieznavstvo. – S. 59–61; Luts'kyj Ya. Turystychnymy stezhkamy Ivana Franka / Ya. Luts'kyj // Kraieznavets' Prykarpattia. – 2006. – № 8. – S. 17–21; Karas' H. Ivan Franko i muzychna kul'tura Prykarpattia / Hanna Karas' // Visnyk. – Ivano-Frankivs'k, 2007. – Vyp. 10–11. – S. 18–24; Popadiuk

M. Slidy, vkarbovani u vichnist'. Ivan Franko i Sniatynschyna [Tekst]: statti ta materialy / M. Popadiuk, V. Kharyton. – Sniatyn: Prut Prynt, 2006. – 95 s.; Arsenych P. Ivan Franko i Prykarpattia [Tekst] / P. Arsenych. – Ivano-Frankivs'k: Nova zoria, 2006. – 352 s.; Arsenych P. Mistsiamy zhyttia i diial'nosti Ivana Franka na Prykarpatti / P. Arsenych // Khto ie khto na Ivano-Frankivs'chyni. Novitnia istoriia cherez viky. – Vyp. 3. – K.: [b. v.], 2006. – S. 17–36; Havryliv B.M. Ivan Franko v Stanislavovi [Tekst]: istoryko-kraiezn. vyd. / B.M. Havryliv. – Ivano-Frankivs'k: Tipovit, 2006. – 96 s.; Luts'kyj Ya. Ivan Franko – kraieznavets' i mandrivnyk / Ya. Luts'kyj // Visnyk Prykarpats'koho universytetu. Istoriiia. – Ivano-Frankivs'k: [b. v.], 2006. – Vyp. 10/11. – S. 218–225; Hnatiuk M. Z Hutsul'schynoi v sertsii: Ivan Franko i Hutsul'schyna / Mykhajlo Hnatiuk // Hrazhda. – 2006. – № 14. – S. 23–25; Hrabovets'kyj V. Prykarpattia i Kameniar: do 150-ricchia z dnia narodzh. Ivana Franka: zb. / V. Hrabovets'kyj. – [2-e vyd., dop.]. – Ivano-Frankivs'k: [b. v.], 2006. – 100 s.; Huraliuk P. Shliakhmy Ivana Franka na Pokutti ta Hutsul'schyni / P. Huraliuk // Pratsi NTSh. – T. 2: Kraieznavstvo. – Kosiv: [b. v.], 2006. – S. 54–58; Denysiuk I. Ivan Franko u Kryvorivni / Ivan Denysiuk // Hrazhda. – 2006. – № 14. – S. 26–32; Skomorov's'kyj V. Kraieznavchi doslidzhennia Ivana Franka / V. Skomorov's'kyj // Na vivtar istorii Ukrainy: iuvilejnyj zbirnyk na poshanu akademika AN Vyschoi shkoly Ukrainy, profesora V.V. Hrabovets'koho / MONU; Prykarpats'kyj natsional'nyj un-t im. V. Stefanyka; In-t istorii politolohii; [redkol.: Kuhutiak M.V., Rajkivs'kyj I.Ya., Halyts'ka-Didukh T.V. ta in.]. – Ivano-Frankivs'k: Prykarpats'kyj natsional'nyj universytet im. V. Stefanyka, 2008. – S. 418–428; Dutchak O. Ukrain's'ka istoriohrafiiia pro kraieznavchu diial'nist' Ivana Franka / Olena Dutchak // Visnyk Prykarpats'koho universytetu. Istoriiia. Vyp. 16. – Ivano-Frankivs'k, 2009. – S. 153–162.

U storichchia narodyn Ivana Franka [Tekst]: zb. prats' i st. pryhotovanykh na naukovu konferentsiiu 12 i 13 travnia 1956 u vydanni NTSh i «Svobody» / Peredm. vid red. – N'iu-Jork: [b. v.], 1957. – 197 s. – (Zapysky / NTSh; t.166). – Tekst paral. anhl. – Avt. st.: V. Doroshenko, B. Kravtsiv, O. Kul'chyts'kyj, V. Yaniv, V. Mudryj ta in.

Velykomu Kameniarevi: Tezy dopovidej i povidomlen' Naukovo konferentsii, prysviachenoj 110-ricchju z dnia narodzhennia i 50-ricchju z dnia smerti I.Ya. Franka. – Vinnytsia, 1966. – 95 s.; Ivan Franko – pys'mennyk, myslytel', borets' za druzhbu mizh narodamy: [tezy dop. obl. nauk. konf., prysviach. 130-ricchju vid dnia narodzh. Velykoho Kameniara]. – Ivano-Frankivs'k: [b. v.], 1986. – 124 s.

Naukovo-teoretychna rehional'na mizhvuzivs'ka konferentsiia, prysviachena 135-ricchju z dnia narod-

zhennia I. Franka: tezy. – Ivano-Frankivs'k: [b. v.], 1991. – 56 s.; Ivan Franko – pys'mennyk, myslytel', hromadianyn [Tekst]: materialy mizhnar. nauk, konf., L'viv, 25-27 veresnia 1996 r. / L'vivs'kyj derzh. un-t im. Ivana Franka, Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakovycha HAH Ukrainy; red. L. Bondar [ta in.]. – L'viv: Svit, 1998. – 872 s.; Frankivs'ka naukova konferentsiia (15; 2000; L'viv). Tezy dopovidej p'iatnadtsiatoi schorichnoi naukovoï Frankivs'koi konferentsii [Tekst]: (27–29 veresnia 2000 roku) / vidp. red. t P. Ya. Salevych; L'vivs'kyj natsional'nyj un-t. Instytut frankoznavstva. – L.: [b. v.], 2001. – 98 s.; Frankivs'ki naukovy konferentsii (17; 2002; L'viv). Tezy dopovidej XVII (8–9 zhovtnia 2002 p.), XVIII (9–10 zhovtnia 2003 p.), XIX (10–11 zhovtnia 2004 r.) Frankivs'kykh schorichnykh naukovykh konferentsij [Tekst] / uporiad. L. Bondar; vidp. red. I. Denysiuk; L'vivs'kyj natsional'nyj un-t im. Ivana Franka. Instytut frankoznavstva. – L.: Vydavnychyj tsentr LNU im. I. Franka, 2007. – 180 s.; Ivan Franko i natsional'ne j dukhovne vidrodzhennia Ukrainy. Do 150-i richnytsi vid dnia narodzhennia [Tekst]: materialy nauk.-prakt. konf., 18 travnia 2006 r. / uklad. L. I. Romanova; red. S. M. Mytsenko; Kharkivs'ka derzh. naukova biblioteka im. V. H. Korolenka, Naukovo-metodychnyj pedahohichnyj tsentr upravlinnia osvity, Kharkivs'koi mis'koi rady. – X.: KhDNB, 2006. – 116 s.; Ivan Franko: dukh, nauka, dumka, volia: materialy Mizhnarodnoho naukovoï i konhresu, prysviachenoho 150-richchii vid dnia narodzhennia Ivana Franka (L'viv, 27 veresnia – 1 zhovtnia 2006 r.) / MONU; L'vivs'kyj nats. un-t im. I. Franka; [vidp. red. I. Vakarchuk; redkol. B. Bunchuk, I. Hunchuk, R. Zorivchak ta in.]. – L'viv: LNU imeni Ivana Franka. – T. 1. – 2008. – 1158 s. ta in.

Hrabovets'kyj V. V. Istoryko-kraieznavchi aspekty pratsi I. Ya. Franka «Panschyna ta ii skasuvannia 1848 r. v Halychyni» / V. V. Hrabovets'kyj // Rozvytok istorychnoho kraieznavstva v konteksti natsional'noho i kul'turnoho vidrodzhennia Ukrainy: Tez. dop. i povid. V Vseukr. konf. – K.; Kam'ianets'-Podil's'kyj, 1991. – S. 126–127.

Ivan Franko i Bukovyna [Tekst]: materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf., prysviachenoi 150-richchii vid dnia narodzhennia Ivana Franka, Chernivtsi, 22 veresnia 2006 r. / red. kol. N. D. Babych [ta in.]; Chernivets'kyj natsional'nyj un-t im. Yurii Fed'koviycha, Chernivets'ke oblasne ob'iednannia VUT «Prosvita» im. Tarasa Shevchenka, Bukovyns'ke etnografichne tovarystvo, Bukovyns'kyj tsentr arkeolohichnykh doslidzhen'. – Chernivtsi: Prut, 2006. – 464 s.

Havryliv B. M. Istoryko-kraieznavcha tema v naukovykh doslidzhenniakh M. Hrushevs'koho / B. M. Havryliv // Tezy dopovidej ta povidomlen' naukovo-teoretychnoi konferentsii, prysviachenoi 125-richchii vid dnia narodzhennia akademika Mykhajla Hrus-

hevs'koho. – Ivano-Frankivs'k, 1991. – S. 48–49; Taraban V. Istorychne kraieznavstvo Halychyny u naukovij spadshyni M. Hrushevs'koho / V. Taraban // Mykhajlo Hrushevs'kyj i Zakhidna Ukraina: Dopovidi i povidom, nauk. konf. / L'viv, un-t im. I. Franka ta in. – (L'viv, 26–28 zhovt. 1994 r.) / A. Karas' (vidpovid. red.) ta in.; L'viv: Svit, 1995. – S. 143–144.

Franko 3. Mykhajlo Hrushevs'kyj i Ivan Franko / Z. Franko // Mykhajlo Hrushevs'kyj: 3b. nauk, prats' i materialiv Mizhnar. iuvil. konf., prysviach. 125-richchii z dnia narodzh. M. Hrushevs'koho. – L'viv. – 1994. – S. 291–296; Franko A. Spivpratsia M. Hrushevs'koho ta I. Franka u Naukovomu tovarystvi im. T. Shevchenka / A. Franko // Mykhajlo Hrushevs'kyj i Zakhidna Ukraina: Dopovidi i povidom, nauk. konf. / L'viv, un-t im. I. Franka ta in. – (L'viv, 26–28 zhovt. 1994 r.) / A. Karas' (vidpovid. red.) ta in.; L'viv: Svit, 1995. – S. 35–38.

Halyk V. Halyts'ke Pidhir'ia u hromads'ko-politychnij ta naukovij diial'nosti Ivana Franka (istoriohrafiiia problemy) / V. Halyk // Naukovi zapysky. – Drohobych, 2009. – Vyp. 24: Problemy humanitarnykh nauk. Istoriia. – S. 158–177.

Dutchak O. Ukrain'ska istoriohrafiiia pro kraieznavchu diial'nist' Ivana Franka / Olena Dutchak // Visnyk Prykarpats'koho universytetu. Istoriia. – Vyp. 16. – Ivano-Frankivs'k, 2009. – S. 153–162.

Halyk V. Halyts'ke Pidhir'ia u hromads'ko-politychnij ta naukovij diial'nosti Ivana Franka (istoriohrafiiia problemy) / V. Halyk // Naukovi zapysky. – Drohobych, 2009. – Vyp. 24: Problemy humanitarnykh nauk. Istoriia. – S. 170.

Dutchak O. Ukrain'ska istoriohrafiiia pro kraieznavchu diial'nist' Ivana Franka / Olena Dutchak // Visnyk Prykarpats'koho universytetu. Istoriia. – Vyp. 16. – Ivano-Frankivs'k, 2009. – S. 153.

Halyk V. M. Halyts'ke Pidhir'ia v hromads'ko-politychnij ta naukovij diial'nosti Ivana Franka [Tekst]: avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Halyk Volodymyr Mykolajovych; Prykarpats'kyj natsional'nyj un-t im. Vasylia Stefanyka. – Ivano-Frankivs'k, 2009. – 20 s.

Dej O. Znachenye narodnoho tvorchestva v formirovanny krytycheskoho realizma Yvana Franko: Avtoref. dys... kand. fylol. nauk / AN USSR. Yn-t ykusustvovedenya, fol'klora y etnografyy. – K., 1950. – 16 s.

Nechytaliuk M. F. Dramaturhiia Ivana Franka i narodna tvorchist'. Dys. na oderzh. naukovoï stup. kand. filol. nauk. – L'viv, 1951. – 288 ark.

Lomova M. T. Diial'nist' I. Ya. Franka iak etnograf. Dys... kand. ist. nauk. – L'viv, 1955. – 265 ark.

19. Moroz M. O. Pytannia bibliografii i atrybutsii tvoriv Ivana Franka. Dys... kand. filol. nauk. – L'viv, 1962. – 229 ark.

20. Rudaia T.P. Yvan Franko – yssledovatel' slavianskoho fol'klora: avtoref. dyss ... kand. fylol. nauk. spets. 648. Fol'klorystyka / T. P. Rudaia. – K.: Yn-t yskusstvovedenyia, fol'klora y etnohrafyy ym. M. F. Ryl'skoho, 1971. – 28 s.
21. Lomova M.T. Etnohrafichna diial'nist' I. Franka / M.T. Lomova. – K.: Vyd-vo Akad. nauk Ukr. RSR, 1957. – 120 s.; Vozniak M.S. Z zhyttia i tvorchosti Ivana Franka / M.S. Vozniak. – K.: AN URSSR, 1955. – 340 s.; Ruda T.P. Ivan Franko – doslidnyk slov'ians'koho fol'kloru / T.P. Ruda. – K.: Naukova dumka, 1974. – 155 s.; Dej O. Ivan Franko: Zhyttia i diial'nist' / O. Dej. – K.: Dnipro, 1981. – 355 s. ta in.
22. Franko A. Naukovo-orhanizatsijna i vydavnycha diial'nist' Ivana Yakovycha Franka u naukovomu tovarystvi im. T.H.Shevchenka: Avtoref. dys... kand. ist. nauk. 07.00.02 / A.D. Franko; Nats. AN Ukrainy. In-t istorii Ukrainy. – K., 1995. – 16 s.
23. Vovchak A.S. Ukrain'ska fol'klorystyka u nymets'komovnykh dzherelakh kintsia XIX- pochatku XX st. [Tekst]: avtoref. dys... kand. filol. nauk; 10.01.07 / Vovchak Andrij Stepanovych; L'vivs'kyj natsional'nyj un-t im. Ivana Franka. – L., 2001. – 20 s.
24. Skomorovs'kyj V.B. Istoryko-kraieznavchi pohliady Ivana Franka [Tekst]: avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Skomorovs'kyj Vitalij Bohdanovych; Prykarpats'kyj natsional'nyj un-t im. V. Stefanyka. – Ivano-Frankivs'k, 2006. – 20 s.
25. Vasylenko M.H. Redaktors'ka ta vydavnycha diial'nist' Ivana Franka [Tekst]: avtoref. dys... kand. nauk iz sots. komunikatsij: 27.00.05 / Vasylenko Mykhajlo Hryhorovych; Kyivs'kyj natsional'nyj un-t im. Tarasa Shevchenka. Instytut zhurnalistyky. – K., 2008. – 19 s.
26. Dutchak O.I. Suchasna ukrains'ka istoriohrafiiia kraieznavchoho rukhu v Halychyni 30-kh rr. XIX – 30-kh rr. XX st.: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.06 / O.I. Dutchak; L'viv, nats. un-t im. I. Franka. – L., 2011. – 19 s.
27. Masnenko V. Ivan Franko iak istorychna postat' u suchasnij ukrains'kij istoriohrafii (ohliad iuvilejnykh vydan') / V. Masnenko // Frankivs'ki chytannia [Tekst]: zb. statej / holova red. kol. V.T. Polischuk; Cherkas'kyj natsional'nyj un-t im. Bohdana Khmel'nyts'koho. – Cherkasy: Vydavnytstvo ChNU, 2007. – S. 154–158.
28. Ibid. – S. 157.

Одеська рецептивна франкіана наприкінці ХІХ – на початку ХХІ ст.: періодизація, динаміка, особливості

Автори аналізують проблеми реценції франкознавства в Одесі в період від кінця ХІХ до початку ХХІ століть в контексті з домінуючими ідеологіями політичних режимів, з усвідомленням історичного процесу як детермінованого взаємодією і взаємовпливом політичних режимів в історичному часі і просторі.

Ключові слова: Іван Франко, Одеса, франкознавство, франкіана, реценції, політичні режими.

Valery Levchenko, Galina Levchenko

Odessa receptive frankiana in the late XIX – early XXI century: periodization, dynamics, features

The authors analyse the problems of reception frankoznavstvo in Odessa during the period from the end of the XIX century to the beginning of the XXI centuries in the context of the dominant ideologies of the political regimes, with the knowledge of the historical process as a deterministic interaction and mutual influence of political regimes in a historical time and space. The key message of the Studio is not simply the recording of facts concerning the reception of the figure of I. Franko, and the understanding of the reasons for the treatment of biography and works of the writer, to see the historical value of this Ukrainian phenomenon, which as we know, was identified with the idea of national progress and to find him a place in the philosophy of history of each individual historical period. In this case, the question regarding Odessa receptive frankiana is not in the plane of the empirical research in the field of philosophy of history, which is a universal Toolkit for understanding any aspect of world history, its time and space, the General progress of development. The appeal to an array of domestic criticism literary reception confirmed the hypothesis that formed the systemic nature of Imperial, national liberation, Soviet, Romanian-German and national-sovereign frankoznavstva, which was manifested in the individual strategies, based on established scientific tradition, represented a wide range of studies that identify semantic richness, artistic identity and determine its place and importance in the history of world literature. In the assessment of intellectual activity of I. Franko, his researchers in the vast majority focused primarily on the «ideological rationale», the socio-political situation, clearly perceived «the latest trends» in science. Accordingly, they had nothing to expect any objective evaluations of positive reviews about graceful creativity of the artist, his truthful art images and problematic works in which the authors raised the question of revolutionary, class-struggle, socialist and national ideas. Analysis of the Odessa receptive frankiana specified period allows to make a conclusion about the importance of continuing the development of frankoznavstva, shipped new approaches to the idea of their different traits and characteristics. At the same time the variety of presented research strategies allows you to outline possible prospects of development of modern frankoznavstva, among which are intertextually, hermeneutical, textual, historical-comparative, historical-functional and other approaches.

Key words: Ivan Franco, Odessa, frankoznavstvo, frankiana, reception, political regimes.

Валерій Левченко, Галина Левченко

Одесская рецептивная франкиана в конце XIX – начале XXI в.: периодизация, динамика, особенности

Авторы анализируют проблемы рецепции франковедения в Одессе в период с конца XIX до начала XXI веков в контексте с доминирующими идеологиями политических режимов, с осознанием исторического процесса как детерминированного взаимодействием и взаимовлиянием политических режимов в историческом времени и пространстве.

Ключевые слова: Иван Франко, Одесса, франковедение, франкиана, рецепции, политические режимы.

“...ми мусимо навчитися чути себе українцями – не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіційних кордонів”.

Іван Франко



Іван Якович Франко (1856–1916) – визначна постать вітчизняної й світової історії та культури – поет, прозаїк, драматург, вчений, етнограф, фольклорист, історик, філософ, соціолог, економіст, журналіст, перекладач, громадсько-політичний діяч. Він належить до ко-

горги тих велетнів світової літератури, чиї твори відразу перекладалися на інші мови та збагатили українську і світову культури. Невичерпний внесок І. Франка в різні сфери інтелектуальної діяльності людства призвів до формування міждисциплінарної галузі наукового знання – франкознавства, яка займається всебічним вивченням його життєвого поступу та літературної спадщини, а на початку XXI ст. стала одним із потужних напрямів у вітчизняній науці, піднесеного зусиллями дослідників різних ділянок соціогуманітаристики та багатьох генерацій. Почавши формуватися одночасно з виходом у світ перших творів літератора, франкознавство й сьогодні зосереджено на вирішенні завдань – удосконалювати і збагачувати наукові уявлення щодо його творчості. Одним із сучасних способів їх рішення є рецептивний підхід до вивчення інтелектуальної спадщини літератора. На сучасному етапі одним з основних завдань франкознавства є вивчення питання наукової рецепції у вітчизняній та зарубіжній науці з урахуванням усіх особливостей сприйняття.

Одним з основних напрямів сучасного літературознавства та історії літератури є дослідження питань методології. Стан методологічної кризи, який характеризується відсутністю науково обґрунтованої і вивіреної типології в області наявної методологічної бази, актуалізує проблему створення методологічної парадигми, пов’язаної з вивченням особливостей рецепції творчості І. Франка у вітчизняному і зарубіжному літературознавстві та історії літератури. Науковий інтерес до даної теми обумовлений, по-перше, прагненням вітчизняних науковців виявити нові грані діяльності літератора; по-друге, необхідністю визначити особливості зарубіжних досліджень, які є складовою іншомовної (російськомовної, польськомовної, англійськомовної тощо) рецепції творчості українського класика з іншим контекстом сприйняття, аналізу і оцінювання творів, що корисно і повчально як доповнення і здебільшого є корекцією в деякій мірі упереджених інтерпретацій вітчизняних фахівців, як нагадування про сам масштаб інтелектуального таланта українського генія, творіння якого переживають його час, оскільки це не тільки відгук на злобу дня, а й формування певного коду філософії майбутніх українців; по-третє, рецепція його творчості у вітчизняному і зарубіжному літературознавстві на цей момент є настільки багата і різна в методологічному відношенні, що до теперішнього часу не піддавалася опису і систематизації, тому заслуговує на комплексне дослідження.

Тема даного дослідження обумовлена необхідністю систематизації різноманіття наукових підходів і окремих дослідницьких стратегій у вивченні рецепції І. Франка в різні періоди франкознавства в Одесі – “столиці” Південної України, яка за період від кінця XVIII до початку

XXI ст. впродовж 128 років (вересень 1789 – жовтень 1917) була російським містом, майже два з половиною роки (жовтень 1941 – квітень 1944) – румунським та майже 100 років (жовтень 1917 – до сьогодні, з невеликими перервами) – українським, на зміст якого впливала ідеологічна домінанта різних політичних режимів. Це дозволить повніше осмислити літературний, науковий, соціальний, екзистенціальний і політичний характери інтелектуальної діяльності І. Франка та сприяти збагаченню сучасного франкознавства методологічними новаціями. Вивчення особливостей сприйняття його інтелектуальної діяльності, крім виявлення нових фактів, має виняткове значення для визначення перспективи досліджування франкознавства в XXI ст.

Цікаві факти про Франка – це маловідомі всім історії з життя поета та вченого. Масштабність, вагу і значення в осмисленні безмежної спадщини І. Франка повніше проілюструє дослідження сукупності історичних, літературознавчих, мовознавчих, філософських та за іншими напрямками праць, присвячених висвітленню його життя і творчості в Одесі, що сформуємо як одеську рецептивну франкіану.

У вітчизняному франкознавчому просторі інтелектуальна діяльність І. Франка має розмаїття багатоаспектних досліджень. До рецепції щодо осмислення ролі та місця його творчої спадщини в історії української та світової культури, дослідженню в них співвідношення історичного і вічного, буттєвого початку і вивчення літературної творчості зверталися критики і науковці різних фахів, світоглядних і естетичних орієнтацій. Складовою цих студій є одеська рецептивна франкіана, у числі основних методологічних підходів якої до вивчення творчого надбання І. Франка виділяються: біографічний підхід, порівняльно-історичні розвідки; вивчення світогляду, методу і стилю літератора-науковця; дослідження жанрової специфіки і поетики творів тощо. Наукових студій щодо зазначеної пробле-

матики авторами не виявлено. У певній мірі своєрідним навігатором у дослідженні обраної теми став бібліографічний покажчик упорядкований знаним одеським краєзнавцем і франкознавцем Г. Зленком¹. Джерельну базу дослідження склали матеріали архівів Києва і Одеси, фронтально переглянута значна кількість одеських газет за окремі роки та поодинокі статті. Тому акумулюючи майже весь масив одеської франкіани у період від кінця XIX до початку XXI ст.^{*} розглянемо рецепції авторів праць крізь призму впливу ідеології політичних режимів існуючих у цей час в Одесі. Для досягнення поставленої мети визначаємо періодизацію, динаміку та особливості дослідницьких стратегій в одеській рецептивній франкіані вказаного історичного часу.

Поставлені завдання зумовлюють необхідність звернення до наукової літератури, присвяченої рецептивному та історико-функціональному підходам, що передбачає вивчення не просто їх функції самої по собі, а їх впливу на суспільну свідомість, в їх зв'язках з духовним життям людей в різні періоди часу, тобто вплив рецептивної наукової літератури на формування свідомості суспільства, розуміння та осмислення ними творчості І. Франка. З огляду на підвищений інтерес щодо осмислення проблеми рецептивних та історико-функціональних досліджень вважаємо за можливе привернути увагу до основних положень теорії перцепції (сприйняття)², яка складає методологічну основу дослідження наукової рецепції інтелектуальної діяльності будь-якого науковця/митця та склала основу даної розвідки.

Одеська франкіана – цікава краєзнавча сторінка в історії краю. Проблеми історико-літературної рецепції франкознавчої спадщини у



¹ Іван Франко в Одесі: Бібліографічний покажчик / Упорядник Г. Д. Зленко. – Одеса, 2001. – 118 с.

^{*} Автори висловлюють подяку за допомогу в зборі матеріалу для написання даної студії співробітникам Державного архіву Одеської області – директору В. Левчуку, заступнику директора Л. Білоусовій, головному спеціалісту Відділу інформації О. Гейтан; співробітникам Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова – директору М. Подрезовій, бібліотекарям Н. Бирні, Н. Купріяновій, О. Олар; співробітникам відділу краєзнавства «Одесика» Одеської національної наукової бібліотеки – завідувачій Л. Саенко, головному бібліотекарю Т. Івановій, провідному бібліотекарю Л. Вукович та іншим колегам.

² Див.: Українська психологічна термінологія: словник-довідник. За ред. М.-Л. А. Чепи. – К., 2010. – 302 с.

новітній час представляють особливий інтерес. Реконструкція рецептивної франкіани в Одесі дає можливість переконатись у величезному масиві наукової літератури присвяченої Великому Каменяру одеськими дослідниками. У ракурсі наукового осмислення рецепцій щодо постаті та творчості українського генія, видатного літератора, мислителя, громадського і політичного діяча представниками одеського інтелектуального простору, ми маємо на увазі їх внесок у розробку проблематики, за основу беремо не введення в науковий обіг нових джерел, не розробку сюжетів, з тих чи інших причин не досліджених попередниками і сучасниками, а зведення всіх існуючих точок зору в єдину концепцію. Головним посилом студії є не просто зафіксувати факт рецепції, а зрозуміти мотиви звернення до біографії та творчості літератора, побачити історичне значення цього українського феномена, якого як відомо, ототожнювали з ідеєю національного прогресу та знайти йому місце у філософії історії кожного окремого історичного періоду історії Одеси. Тому в даному випадку питання щодо одеської рецептивної франкіани лежить не в площині емпіричного дослідження, а в сфері філософії історії, яка, є універсальним інструментарієм для розуміння суті будь-якого аспекту загальної історії, її часу і простору, загального ходу розвитку.

Історична традиція вивчення інтелектуальної біографії І. Франка в Одесі відповідно існуючим у різні часи політичним режимам налічує п'ять умовних періодів, у деяких з них виділяємо окремі фази, що в цілому складає їх дванадцять: **перший період – імперський** (1) 1878–1896 рр., 2) 1897–1907 рр., 3) 1908–1917 рр.); **другий період – національно-визвольний** (4) 1917–1920 рр.); **третій період – радянський** (5) 1920–1929 рр., 6) 1930–1941 рр., 8) 1944–1955 рр., 9) 1956–1971 рр., 10) 1972–1985 рр., 11) 1985–1991 рр.); **четвер-**

тий період – румунсько-німецький (7) 1941–1944 рр.); **п'ятий період – національно-субверсний** (12) 1991 рік – до наших днів), кожен з яких характеризуються своєрідними ознаками, притаманними тільки йому рисами.

Одеська рецептивна франкіана веде свій відлік від 1878 р., який став нижньою хронологічною межею **першої фази (1878–1896) імперського періоду (1878–1917)**, коли на шпальтах найпопулярнішої місцевої газети південного регіону Російської імперії – “Одесский вестник” – у статті “Письма из Австрии”³, що була розміщена у чотирьох номерах впродовж семи місяців журналіст Є. Борисов* опублікував повідомлення щодо постаті двадцятидворічного І. Франка, в яких подав оцінку його громадської та творчої діяльності⁴, а саме згадував щодо політичного процесу галицьких соціалістів, які групувалися довкола видаваного І. Франком журналу “Друг”, що продовжував напрям журналу “Громадський друг” та звертав увагу на його нарис “Патріотичні мотиви”, повість “Борислав сміється”, “прекрасные психологические очерки” “Пропащий чоловік” та “Моя стріча з Олексою”.

Наступна згадка про молодого талановитого літератора з Галичини на шпальтах одеської преси з'явилася тільки через п'ять років, коли 1883 р. знову ж таки в газеті “Одесский вестник” була здійснена перша прижиттєва публікація перекладеного твору І. Франка, яка знаменує собою перше знайомство російськомовного читача на теренах Російської імперії з творами двадцятишестирічного українського генія літератури⁵. Отже, у цьому відношенні Одесі належить першість серед інших українських міст, які перебували у складі Російської імперії, що ще раз характеризує Південну Пальміру як провідний центр акумулювання та розвитку української культури. Прізвище автора першого перекладу оповідання “Школьный год Грицка”⁶ російською

³ Е. И. Б[орисов] Письма из Австрии // Одесский вестник. – 1878. – 17 лютого, 3 травня, 8 червня, 14 вересня.

* Про Є. І. Борисова див.: *Погребенник Ф. П.* Борисів Євген Іванович // Українська літературна енциклопедія. – К., 1988. – Т. 1. – С. 220. 1794.

⁴ Детальніше див.: *Зленко Г. Д.* Друг Івана Франка // Вечерня Одесса. – 1973. – 27 сентябрь; *Зленко Г. Д.* Перше знайомство // Чорноморська комуна. – Од., 1976. – 27 серпня та ін.

⁵ *Павлюк М. В.* Іван Якович Франко в Одесі // Праці Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. – 1956. – Т. 146: Збірник, присвячений 100-річчю з дня народження Івана Франка. – С. 110.

⁶ *Франко І.* Школьный год Грицка: Пер. с галицко-русин[ского] // Одесский вестник. – 1883. – 23 червня.

мовою, поданого в одеській пресі, не зазначено*. Факт появи в проімперській газеті “Одесский вестник” рецепцій щодо постаті І. Франка пов’язаний з українофільськими поглядами її редактора у 1876–1885 рр. – П. Зеленого, відомого популяризатора української культури в Одесі в останній чверті XIX ст., який за десять років свого редакторства прагнув залучити до участі в газеті кращих українських літераторів та громадських діячів, надав газеті виразний українознавчий зміст⁷.

Початок активної творчої діяльності І. Франка припав на рубіж 1870-х – 1880-х рр., який визначався його політичною поезією у вигляді своєрідних народних гімнів: “Каменярі” (1878), “Вічний революціонер” (1880), “Не пора...” (1880) та іншими, повістями “Воа constrictor” (1881), “Борислав сміється” (1881), “Захар Беркут” (1882), низкою літературознавчих і публіцистичних статей, репутацією живописця суспільно-політичної моралі, психолога та громадського діяча. Незважаючи на це зміст публікації оповідання “Школьный год Грицка” в одеській газеті був сфокусований царатом не на боротьбу українців в Австро-Угорщині з цісарською владою за права українського народу, а на скрутне становище в Галичині народної освіти. Тобто редакція газети змістила акценти проблематики оповідання з національно-соціальної площини в русло суто соціальної політики в країні, ігноруючи українське питання, що було пов’язано з входженням Австро-Угорщини до протилежного політичного табору Російській імперії, підкреслюючи боротьбу двох політичних імперських режимів. Про це було чітко зазначено в редакційній примітці: “Помещая этот живой очерк из галицкой народной жизни, напечатанный во львовской газете “Дело” мы должны напомнить читателям, что в Галичине народное образование стоит на самой

низкой ступени. По официальным отчётам, только самый незначительный процент крестьян грамотен”⁸.

Ігнорування одеськими періодичними виданнями зокрема як і в Російській імперії загалом ім’я І. Франка було пов’язано з тим, що вже з 1880-х рр. він був відомий імперській цензурі як людина, котра закликала до боротьби з царатом, який “обдирав” Україну та виступав “...ярым защитником лиц, стремящихся путём насильственного переворота изменить существующий общественный строй”. Така резолюція була зроблена в доповіді київського цензора М. М. Дроздова Санкт-Петербурзькому комітету іноземної цензури від 31 жовтня 1888 р.⁹ Тому стає зрозумілим, що за часів правління імператора Олександра III (1881–1894), який у своїй політиці дотримувався консервативно-охоронних поглядів, проводив політику контрреформ та русифікації національних окраїн, постать прогресивного “галицького” літератора стала *persona non grata* для публікації на сторінках періодичних видань Російської імперії, що в Одесі зберігалось до 1897 р.

Незважаючи на політику заборони з боку царату інтелектуальної творчості І. Франка наприкінці 1880-х рр. його ім’я ще чотири рази з’являлося на шпальтах згадуваної газети півдня Російської імперії – “Одесский вестник”¹⁰. У цих оглядах повідомлялося про невдалу спробу заснувати 1887 р. власний незалежний журнал “Поступ”, що редакція газети пов’язувала з особистістю “...редактора, не пользующегося у нас популярностью, необходимою для успеха нового издания”; написання “...талантливым галицким писателем...” переднього слова до вірша Т. Шевченка “Перебендя”; переслідування й арешт 1889 р. І. Франка та його однодумців та вихід у світ казки “Лис Микита”. Контрверсійні рецепції редакції щодо діяльності українського літератора пов’язані з тим, що його літературна

* Г. Д. Зленко висловив думку, що російське відтворення цього оповідання ймовірно належить журналістові Є. І. Борисову. Див.: Іван Франко в Одесі: Бібліографічний покажчик... С. 9.

⁷ Див.: Зленко Г. Павло Зелений – одеський міський голова і літератор // Київська старовина. – 1997. – № 6. – С. 106–111.

⁸ Франко И. Школьный год Грицка: Пер. с галицко-русин[ского] // Одесский вестник. – 1883. – 23 червня.

⁹ Павлюк М. В. Вказ. пр. С. 109.

¹⁰ Б. В. Письмо из Галиции: 3(15) января // Одесский вестник. – 1887. – 6 січня; Борисов Е. И. Поэт и народ: (Памяти Т. Г. Шевченка) // Одесский вестник. – 1889. – 26 лютого; Вести из Галичины // Одесский вестник. – 1889. – 23 жовтня; Комаров М. Ф. Дзвінок: Письмо иллюстрированное для детей и молодежи // Одесский вестник. – 1890. – 16 квітня.

творчість отримувала позитивну оцінку, а політична практика в контексті імперських поглядів сприймалась негативно.

На сьогодні загальний реєстр рецептивних публікацій на сторінках одеських періодичних видань першого періоду складає дев'ять позицій, зміст яких відображає загальну тенденцію у сприйнятті імперським російськомовним суспільством за часів панування політики Олександра III постаті І. Франка як “галицького” політичного і літературного діяча.

У 1897 р. розпочалася *друга фаза (1897–1907) першого періоду* одеської рецептивної франкіани. Незважаючи на продовження імператором Миколою II за часів правління (1894–1917) реакційної внутрішньої політики свого попередника – Олександра III, спрямовану на зміцнення самодержавства, посилення жорстоких репресій щодо національно-визвольного руху поневоленних народів імперії та розширення колоніальних володінь, саме на кінець 90-х рр. XIX ст. припадає поживлення комунікативних зв'язків І. Франка з представниками української громади в Одесі, що в першу чергу було пов'язано з початком видання прогресивного демократичного журналу “Жизнь Юга”*, на сторінках якого почали регулярно з'являтися згадки щодо його постаті й діяльності та відповідно нові рецепції.

Причинами такої плідної співпраці стало те, що, по-перше, І. Франко завжди при всякій нагоді намагався зміцнювати свої контакти з представниками інтелектуального середовища

Наддніпрянської й Південної України. Про це свідчать численні факти і насамперед його бажання працювати в Харківському та Новоросійському університетах¹¹. По-друге, він був дуже добре обізнаний з політичним, громадським і культурним життям Одеси завдяки листуванню з М. Комаровим, П. Ніщинським, П. Тучапським та іншими представниками української громади, що має підтвердження в його листах наприкінці XIX – на початку XX ст.¹². Наскільки ім'я І. Франка було відоме в Одесі та з якою пошаною ставилася до нього редакція журналу свідчить той факт, що в спеціальному повідомленні від 23 березня 1897 р. вона інформувала читачів: “Известный галицийский писатель Иван Франко обещал журналу “Жизнь Юга” свое постоянное сотрудничество”¹³. За дворічне існування журналу український літератор надіслав до його редакції низку творів, які були співзвучними з загальною тематикою періодичного видання¹⁴: оповідання “Маленький Мирон”, “Урок чистописания”, “История моей соломорезки”, “Домашний промысел”¹⁵ та огляд “Письма из Галиции”¹⁶. Перекладачем цих творів російською мовою¹⁷ був видавець-редактор журналу “Жизнь Юга” Я. Біловодський¹⁸.

До оповідання “Маленький Мирон” редакція додала невеличку вступну статтю про життєвий та творчий шлях її автора, якого характеризувала “...народником в самом широком смысле этого слова...”, а в його творчості акцентувала увагу на “...симпатии автора к приниженым, придавлен-

* Журнал “Жизнь Юга” – літературний, науковий і політичний журнал, з книгами додатків, виходив щотижнево в Одесі в 1897–1898 рр. Всього вийшло 22 номери: 1897 р. – № 1 (12 січня) – 21 (1 червня), 1898 р. – № 1 (24 травня). Видавець-редактор Я. В. Біловодський – член одеської “Громади” і “Просвіти”.

¹¹ Павлюк М. В. Вказ. пр. С. 110.

¹² Див.: Іван Франко в Одесі: Бібліографічний покажчик... С. 6–7, 20–32.

¹³ Жизнь Юга. – 1897. – № 11 (23 березня). – С. 183.

¹⁴ Про творчі контакти І. Франка з журналом “Жизнь Юга” див.: Герасименко В. Я. До співробітництва Івана Франка в журналі “Жизнь Юга” // Українська література. – 1944. – № 12. – С. 136–140; Зленко Г. Д. З полону літ: Літературно-критичні нариси. – 1989. – С. 97–100.

¹⁵ Франко І. Маленький Мирон / Пер. с русин. Б. // Жизнь Юга. – 1897. – № 9. – С. 163–166; Франко І. Урок чистописания / Пер. с русин. Я. Б-ий // Жизнь Юга. – 1897. – № 12. – С. 217–219; Франко І. Два рассказа: I. История моей соломорезки; II. Домашний промысел // Журнал “Жизнь Юга”: Книга приложений № 2. – 1897. – С. 84–100.

¹⁶ Франко І. Письма из Галиции: I // Жизнь Юга. – 1897. – № 15. – С. 267–268.

¹⁷ Про публікацію творів І. Франка в російських перекладах на сторінках одеської періодики див.: Погребенник Ф. П. Іван Франко в російських перекладах: (Кінець XIX – початок XX в.) // Радянське літературознавство. – 1976. – № 8. – С. 45–55.

¹⁸ Павлюк М. В. Вказ. пр. С. 114.

ним и антипатии унижающим, оскорбляющим человеческое я в той или иной форме”¹⁹. У цілому як в цьому оповіданні, так і в інших опублікованих у журналі “Жизнь Юга” І. Франко майстерно змальовував жахливе життя українського народу та його прагнення до кращого майбутнього. Редакція журналу репрезентувала українського літератора одеському читачеві не тільки як майстра художнього слова, а й як полум’яного політика-публіциста. Опублікованим у рубриці журналу “Иностранное обозрение” “Письма из Галиции” він змальовував жахливу картину знущань над населенням Східної Галичини під час виборів до парламенту Австро-Угорщини, що було яскравим викриттям схваленої буржуазною літературою системи парламентських свобод, попередженням населенню Російської імперії щодо недовіри ліберальним обіцянкам самодержавства про будь-які демократичні свободи, думу та інші поступки царату²⁰. Не виключаємо, що саме публікації І. Франка з критикою імперської влади призвели до закриття журналу через півтора місяці. Незважаючи на короткий час співпраці І. Франка з одеським журналом “Жизнь Юга” його редакції вдалося у різних іпостасях репрезентувати читачеві українського генія – від літератора до відданого борця за краще життя українського народу.

Закриттям журналу реакція імперської влади щодо популяризації та розвитку української культури не обмежилася і на зламі XIX–XX ст. в надніпрянських і південноукраїнських українських землях значна кількість прогресивних творів І. Франка була заборонена цензурою нарівні з творами багатьох провідних діячів української культури – Б. Грінченка, О. Кониського, І. Левицького та інших. Наприклад, 3 липня 1902 р. київський окремих цензор заборонив

до видання казку “Лис Микита”, а 2 листопада 1902 р. Санкт-Петербурзький цензурний комітет заборонив казку “Лисові пригоди” (скоріш за все малась на увазі казка “Фарбований лис” – автори), про що у обох випадках повідомлялося одеському окремому цензору із внутрішньої цензури²¹. Незважаючи на це все ж таки у цей час на сторінках періодичних відбулися дві помітні реценсії щодо творчості І. Франка – рецензії на його твори²².

Нетривала відсутність І. Франка на одеському літературному олімпі через цензурні обмеження була з лихвою компенсована 1903 р., коли в упорядкованому і виданому в Одесі М. Вороним літературно-художньому альманасі “З-над хмар і з долин” уперше у Південній Пальмірі були опубліковані його вірші в оригіналі. В альманах увійшли твори поезії І. Франка – “З буркутських пісень”, “Зів’яле листя”, “Микола, мій дружеко давній...”, “Опівніч. Глухо. Зимно. Вітер виє...”, “Як голова болить! Пожовкли карти...”²³.

Інтелектуально-комунікативні зв’язки І. Франка ще більше міцніють з представниками одеської української громади у 1904–1905 рр., коли він почав плідно співпрацювати з редакцією прогресивного одеського журналу “Южные записки”. Цей журнал відродив традиції, які були закладені Я. Біловодським у журналі “Жизнь Юга”. За традицією на сторінках журналу “Южные записки” були опубліковані твори І. Франка – оповідання “К свету: (Рассказ арестанта)”, новела “Мое преступление”, вірш “Коль услышишь порой под окошком в ночи...”²⁴. Новим штрихом у практиці редакції журналу “Южные записки” щодо рецензії творчості та діяльності І. Франка було започаткування новації друкувати рецензії та критичні розвідки на його інтелектуальну продукцію. Було опубліковано

¹⁹ Б. [Передмова перекладача до оповідання І. Франка “Маленький Мирон”] // Жизнь Юга. – 1897. – № 9. – С. 163.

²⁰ Павлюк М. В. Вказ. пр. С. 115.

²¹ Державний архів Одеської області (ДАОО), ф. 9, оп. 1, спр. 369, арк. 25, 40.

²² Коваленко Г. [Рецензія] // Южное обозрение. – 1900. – 10 липня; Геккер Н. Л. “В поте лица”: (Очерки из жизни рабочего люда Ив. Франко) // Одесские новости. – 1902. – 13 березня.

²³ З-над хмар і з долин: Український альманах: (Збірник творів сьогочасних авторів) / Упоряд. М. Вороний. – Одеса, 1903. – С. 1–3, 10–11, 75–81, 91–94.

²⁴ Франко І. К свету: (Рассказ арестанта) // Южные записки. – 1904. – № 8. – С. 22–27; № 9. – С. 14–20; № 11. – С. 18–26; Франко І. Мое преступление // Южные записки. – 1904. – № 17. – С. 6–12; Белоусов И. Из И. Франко. “Коль услышишь порой под окошком в ночи...” // Южные записки. – 1905. – № 38. – С. 38.

рецепції С. Русової²⁵, І. Стешенка²⁶, Д. Корнича²⁷, І. Личка²⁸ та П. Стояна²⁹. Особливу увагу привертають думки С. Русової, яка в рецензії на двотомну збірку праць І. Франка “В поті чола”, виданої 1903 р., як літературознавець і громадський діяч наголошувала на літературному та суспільно-політичному значенні його творів для майбутньої історії українського народу, роз’єданого політичним забаганками двох імперій: “Только что вышедшие из печати два томика произведений И. Франко являются драгоценным вкладом в нашу малорусскую литературу. Имя Франко известно и дорого нам давно: это не только имя одного из самых выдающихся художников нашего слова, Франко это символ союза и духовного единения двух расторгнутых историей, но близких и родных душою частей Малороссии, это символ горячей любви к родине и высокого этического идеала общественного деятеля”. Ці слова свідчать про роль “галицького” літератора як одного з фундаторів у зміцненні єдиної української культури в Одесі. До того ж С. Русова підкреслювала велич франківського гуманізму, зауважуючи, що “Надо много любить людей, чтобы так писать”, тому що “...Франко не только поэт несчастных, он и товарищ их...”³⁰.

У цей період в Одесі активно публікувався інтелектуальний доробок І. Франка в оригіналі. У 1905 р. в українському альманасі “Багаття”, упорядкованому І. Липою, читачам було репрезентовано його вірш “Якби ти знав, як много важить слово...”³¹. Певні заходи щодо популяризації його ім’я в Одесі проводило й українське товариство “Просвіта”. Наприклад, 1907 р. на одному із його засідань виступив С. Шелухин з доповіддю на рецензію І. Франка на збірку поезій О. Олесья³², але подібні заходи мали локально-

обмежений формат і мало сприяли ознайомленню широкого загалу одеситів з інтелектуальною діяльністю українського літератора.

Всього під час другої фази першого періоду появи і накопичення рецептивної франкіани в Одесі нами встановлено 32 згадки, які за роками мають кількісні коливальні значення (1897 – 7, 1900 – 1, 1902 – 1, 1903 – 7, 1904 – 8, 1905 – 6, 1906 – 1, 1907 – 1), що було відображенням ситуації щодо “українського питання” в Російській імперії. Отримані українцями права і свободи за часів революційних подій початку ХХ ст. 1907 р. були згорнуті внаслідок реакційної політики Миколи II, що призвело до заборони згадувати ім’я І. Франка у пресі та публікувати його твори.

За майже одинадцять років *третьої фази (1908–1917) імперського періоду* одеської рецептивної франкіани в одеських виданнях на сьогодні виявлено тільки 9 згадок (1 – 1909, 2 – 1912, 1 – 1913, 1 – 1914, 1 – 1915, 3 – 1916), з яких 8 припадають на другу половину цього хронологічного інтервалу (1912–1916). Така ситуація склалася внаслідок національної політики російського самодержавства щодо “українського питання”, яку імперський уряд провадив у руслі обмеження прав і свобод “чужорідних елементів” (циркуляр Міністерства внутрішніх справ уряду П. Столипіна від 20 січня 1910 р.), до яких відносили і український народ. У роки Першої світової війни ця політика царизму отримала логічне продовження у тісному поєднанні з військово-політичними цілями Російської імперії, що призвело до заборони публікувати інтелектуальний доробок українських літераторів та відповідно до кардинального зменшення на сторінках періодичних видань публікацій щодо “політично небезпечної” для царату діяльності І. Франка.

²⁵ Русова С. [Рецензия] // Южные записки. – 1904. – № 26. – С. 50–54; Русова С. Литературная заметка // Южные записки. – 1904. – № 38. – С. 48–53; Русова С. Библиографическая заметка // Южные записки. – 1904. – № 50. – С. 50–53.

²⁶ Стешенко И. Новости украинской литературы // Южные записки. – 1904. – № 53. – С. 56–58.

²⁷ Корнич Дм. Просветительная деятельность галицких русских // Южные записки. – 1905. – № 4. – С. 39–45.

²⁸ Личко И. В защиту малорусской культуры // Южные записки. – 1905. – № 9. – С. 14–27; Личко И. “List der Vernunft”: Ответ г. [А.] // Южные записки. – 1905. – № 26. – С. 19–46.

²⁹ Стоян П. Письма из Галиции // Южные записки. – 1905. – № 47. – С. 18–32.

³⁰ Русова С. [Рецензия] // Южные записки. – 1904. – № 26. – С. 50, 53–54.

³¹ Франко І. Якби ти знав! (“Якби ти знав, як много важить слово...”) // Багаття: український альманах / Упорядник І. Липа. – Одеса, 1905. – С. 91–92.

³² Звіт українського товариства “Просвіта” в Одесі за 1907 р. – Одеса, 1908. – С. 11–12.

Серед встановлених публікацій цієї фази тематично вони мають відповідний розподіл: репортерська нотатка, що задокументувала приїзд І. Франка до Одеси у жовтні 1909 р.³³, прижиттєва публікація його творів в оригіналі³⁴, біографічні публікації в одеській пресі за його життя³⁵, відзначення одеської громадськістю 40-річчя його творчої діяльності³⁶ та відгуки на кончину літератора³⁷. Розміщені на шпальтах багатьох одеських часописів траурні повідомлення, некрологи, портрети літератора тощо говорять про те, що з великою скорботою зустріла одеська громадськість новину про смерть одного з найкращих синів українського народу. Наприклад, газета “Одесские новости” повідомляла: “Смерть похитила большого человека: скончался Иван Яковлевич Франко”³⁸.

Таким чином, внаслідок наочних 50 рецепцій опублікованих в одеських виданнях різних за форматом і жанром за майже 40 років імперського періоду станом на 1916 р. І. Франко був відомий одеському читачеві як знаний український літератор, науковець, громадський і політичний діяч, який жив у суспільно-політичному і соціально-економічному поневір'янні в Австро-Угорщині та відстоював права і свободи українського народу.

Наступний – **другий період одеської рецептивної франкіани (1917–1920)** – національно-визвольний, має тільки одну фазу, що пов'язано з нетривалим існуванням українських урядів у

той час. Замовчування інтелектуальної діяльності І. Франка серед одеської громадськості у другий половині 1900-х – у першій половині 1910-х рр. було з лихвою надолужено за часів національно-визвольної революції українського народу 1917–1920 рр., що призводило й до змін в національно-культурному житті суспільства. У жовтні 1917 р. Одеса увійшла до складу Української Народної Республіки³⁹ та впродовж наступних двох років перебувала під впливом різних політичних режимів, які змінювали один одного з карколомною швидкістю. Незважаючи на це, за ці три роки опублікованих в Одесі 53 рецепції (1 – 1917, 42 – 1918, 10 – 1919) щодо постаті І. Франка було накопичено більше ніж за попередні майже 40 років (50 згадок). Особливо це проявилось 1918 р., коли в Одесі підряд діяли два українських національних уряди – Центральна рада (13 березня – 30 квітня) і Гетьманат П. Скоропадського (30 квітня – 26 листопада).

Головним рупором у популяризації постаті І. Франка в Одесі 1918 р. став часопис “Вільне життя”^{*}, на шпальтах якого нараховуємо про нього 33 згадки⁴⁰ з 53 відомих на сьогодні. Редакція часопису гучно шанувала постать І. Франка як символ соборності України⁴¹. Виокремлює публікації у газеті “Вільне життя” на відміну від попередніх часів, що до того ж стало ознакою другого періоду одеської рецептивної франкіани, було появлення перших

³³ Іван Франко в Одесі: Бібліографічний покажчик... – С. 3.

³⁴ Франко І. В двадцять п'яти роковини смерті Т. Шевченка: (“Чверть сотні літ пройшло від твоєї смерті...”) // Вінок Т. Шевченкові із віршів українських, галицьких, російських, білоруських і польських поетів: 3б. / 3 прим. М. Комарова. – Одеса, 1912. – С. 89–92.

³⁵ Іван Франко: (К 40-летию литературной и политической деятельности) // Одесские новости. – 1913. – 20 червня; Судьба Ив. Франко // Одесские новости. – 1914. – 23 жовтня.

³⁶ Юбилей Ивана Франко // Одесский листок. – 1915. – 12 лютого.

³⁷ Кончина знаменитого украинского писателя // Маленькие одесские новости. – 1916. – 22 травня; Мережин А. Иван Франко: (Некролог) // Одесский листок. – 1916. – 22 травня; Муров А. Иван Франко: [Некролог] // Одесские новости. – 1916. – 22 травня.

³⁸ Одесские новости. – 1916. – 22 травня.

³⁹ Див.: Віницьковський Т. Вільне місто Одеса в добу Центральної Ради: революційна інтерпретація політичного сепаратизму // Український історичний журнал. – 2013. – № 1. – С. 80–91.

* “Вільне життя” – щоденний політично-громадський часопис виходив в Одесі з 18 (31) березня до серпня 1918 р. Часопис видавало товариство “Соціалістична Просвіта”.

⁴⁰ Іван Франко в Одесі: Бібліографічний покажчик... С. 17–18, 52–53, 84.

⁴¹ Див.: Суспільні ідеали та національно-політичні погляди Ів. Франка // Вільне життя. – 1918. – 9 червня (27 травня); М.-Т. Франко як піонер українського соціал-дем[ократичного] руху в Галичині // Вільне життя. – 1918. – 15 (2) червня та ін.

публіцистичних статей за авторством науковців – П. Клепацького⁴², І. Липи⁴³, В. Мурського⁴⁴, М. Слабченка⁴⁵.

Водночас з цим даний період є одним із продуктивних щодо публікації оригінальних творів І. Франка в Одесі. У 1918 р. світ побачило одне авторське видання літератора⁴⁶. Справжньою видавничою окрасою серед одеських україномовних видань того року стала поява “Збірника творів видатніших українських письменників”, де разом з 13 знайомими українськими літераторами було опубліковано його оповідання “Вівчар”, “Історія моєї січкарні”, “Пролог” з поеми “Мойсей”, вірш “Каменярі”⁴⁷. Наступного року відбувся справжній бум публікацій авторських видань І. Франка, серед яких три були присвячені дітям⁴⁸, оповідання “До світла!”⁴⁹ і “Ліси та пасовиська”⁵⁰. У ті роки вшанування пам’яті Каменяря було розповсюджено не тільки на шпальтах місцевих часописів. У вересні 1918 р. в Одесі була відкрита українська гімназія, яка отримала назву VI-а гімназія імені І. Франка⁵¹, а в березні 1920 р. за ініціативи Української учительської спілки Одеси на честь І. Франка⁵² було названо Український учительський інститут⁵³, який через

три місяці було трансформовано в іншій виш з прибиранням у назві імені літератора.

Отже, лавиноподібна кількість опублікованих рецепції щодо І. Франка в Одесі у цей час свідчить, що ознайомлення одеситів з його інтелектуальною діяльністю було одним із елементів національно-культурної політики українських урядів, яка не лише ініціювалася зверху, розроблялася і підтримувалася представниками наукової інтелігенції, а й знаходила підтримку серед населення, особливо серед селянства і робітників. Про те, що дана політика підтримувалася знизу, свідчили не лише газети політичних партій (“Боротьба”, “Вільне життя” та інші), але й у цілому вся місцева преса (“Молодая Украина”, “Наше село”, “Нові шляхи”, “Одесская мысль” та інші). Повернення широких кіл громадськості до ознайомлення з по статтю І. Франка стало складовою популяризації та розвитку української культури в Одесі, сприяло відродженню відчуття українцями національної гідності, що було потужним і незворотнім моментом, який в подальшому отримав дискретний стан розвитку, але в цілому не припинився.

Події української національної революції в Одесі тривали до осені 1920 р.⁵⁴, коли більшо-

⁴² Павлович. В поті чола // Вільне життя. – 1918. – 9 червня (27 травня).

⁴³ Липа І. Незабутній вечір // Вільне життя. – 1918. – 9 червня (27 травня)

⁴⁴ -ий. Одеса, 9 червня 1918 р. // Вільне життя. – 1918. – 9 червня (27 травня).

⁴⁵ Яровий С. Робочий люд в творах І. Франка // Вільне життя. – 1918. – 9 червня (27 травня); Дейника Михайло. На теми дня // Вільне життя. – 1918. – 23 (10) червня; Яр. С. Нові книжки // Вільне життя. – 1918. – 14 (1) липня. Авторство статей М. Є. Слабченка атрибутоване Г. Д. Зленком. Див.: Іван Франко в Одесі: Бібліографічний покажчик... С. 53.

⁴⁶ Франко І. Збірничок творів. – О.: Селян. самоосвіта, 1918. – 16 с.

⁴⁷ Збірник творів видатніших українських письменників. – 2-е вид., поправл. і доп. – Одеса: Вид. Є. І. Фесенка, 1918. – С. 65–85.

⁴⁸ Франко І. Їжак та Заїць: Казка з малюнками. – Одеса: Кооп. т-во “Українська книжка”, 1919. – 16 с.; Франко І. Королик і Ведмідь: Казка з малюнками. – Одеса: Кооп. т-во “Українська книжка”, 1919. – 16 с.; Франко І. Лисичка-кума; Вовк старшиною: Казки з малюнками. – Одеса: Кооп. т-во “Українська книжка”, 1919. – 15 с.

⁴⁹ Франко І. До світла!: (Оповідання арештанта). – Одеса: Видання Комісії при Одеському українському секретаріаті, 1919. – 32 с.

⁵⁰ Франко І. Ліси та пасовиська: Оповідання колишнього повномочного: З життя галицьких селян. – Одеса: Видання Комісії при Одеському українському секретаріаті, 1919. – 16 с.

⁵¹ Українські гімназії // Вільне життя. – Одеса, 1918. – 8 вересня (26 серпня).

⁵² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВ України), ф. 166, оп. 2, спр. 293, арк. 29.

⁵³ Див.: Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту / Відп. ред. В. М. Хмарський; наук. ред. Т. М. Попова. – Одеса: ТЕС, 2010. – С. 100–102.

⁵⁴ Вінцьковський Т., Мініна І. Громадсько-політична й культурно-освітня діяльність Аркадія Миколюка в Одесі у добу революцій: становлення націонал-комуніста // Південний Захід. Одесика. – Вип. 20. – 2016. – С. 240.

вики різними методами поступово зміцнювали владу шляхом здійснення політичного терору (ліквідація представників різних політичних течій – борьбистів, боротьбистів, вояків-галичан та інших), становленням диктатури пролетаріату та перемогою у польсько-радянській війні (квітень–листопад 1920 р.), в якій війська УНР зазнали поразки. Саме з осені 1920 й до осені 1991 рр. тривав *третій період одеської рецептивної франкіани – радянський*, з шістьма фазами. Перша фаза припадає на час 1920–1929 рр., перша половина (1920–1924) якої характеризується замовчуванням радянською владою імені І. Франка як національного героя тих українців, що довгий час жили пліч-о-пліч з польським народом та опинилися по іншу лінію фронту під час польсько-радянської війни. Яскравим підтвердженням цього є статистичні дані, зібрані нами за згадками щодо його постаті у видавничому просторі тих часів (1923 – 1, 1926 – 21, 1927 – 6, 1928 – 8, 1929 – 4 = 40*).

Поступово вирівнюючи політичну, соціальну й економічну ситуацію в республіці більшовики одночасно вдалися до впровадження ідеології щодо розбудови нової соціалістичної держави, у зв'язку з чим розпочали активну популяризацію історії революційної боротьби, одним з аспектів якої було висвітлення діяльності громадських і політичних діячів, які відстоювали та боролись за права трудящих мас. У контексті цього 1923 р. в Одесі були опубліковані спогади одного з революціонерів, учасника І з'їзду РСДРП, в яких він згадував про зустріч з І. Франком у 1890-х рр.⁵⁵. Інших рецепцій у цей час нами не виявлено. Позитивним фактором у вирішенні цього питання стало проголошення восени 1923 р. про впровадження політики коренізації. Унаслідок цього в Одесі поступово українська мова почала зай-

мати офіційні позиції, що сприяло появі україномовних газет, журналів, театральних труп тощо та згадуванню імені Великого Каменяра. Наприклад, 1924 р. на гастролях в Одесі побував Харківський театр імені І. Франка, після яких група акторів залишилася у місті та за пропозицією керівництва Губернського відділу політичної освіти організувала в місті перший Одеський український робітничо-селянський театр імені І. Франка⁵⁶, який проіснував до жовтня 1925 р., коли його було реорганізовано.

Офіційно радянська влада на теренах України почала згадувати ім'я І. Франка тільки наприкінці весни 1926 р., коли 18 травня РНК УСРР ухвалила постанову “Об ознаменовании десятилетия со дня смерти великого украинского писателя-революционера Ивана Франка”, в якій позиціонувала його як “...первого в украинской литературе ярко изобразившего жизнь и борьбу рабочего класса и беднейшего крестьянства”⁵⁷. Подібна позиція влади була відверто репрезентована у періодичних виданнях: “...широкое ознакомление с его произведениями началось, собственно, недавно, со дня 10-летия его смерти”⁵⁸. Постанова центрального органу влади УСРР набула бюрократичного ставлення щодо виконання з боку місцевих виконавчих органів влади. Так, Президія Одеської міської ради у засіданні тільки 4 червня 1926 р. реагуючи на вказівку з центру формально поставилася до вирішення питання про вшанування пам'яті І. Франка – надала його ім'я фургону-музею⁵⁹ і Першій публічній міській бібліотеці⁶⁰ та вулицю Дальницьку перейменувати у вулицю імені І. Франка⁶¹. Незважаючи на бюрократичне ставлення одеських місцевих виконавчих органів влади до постанови РНК УСРР щодо проведення заходів із відзначення 10-ліття з дня смерті І. Франка в місті

* У покажчику “Іван Франко в Одесі” подано 33 згадки. Див.: Іван Франко в Одесі: Бібліографічний покажчик...

⁵⁵ Тучапский П. Л. Из пережитого: Десяностые годы. – Одеса: Гос. изд. Украины, 1923. – С. 30–31, 48–64.

⁵⁶ Історія Одеси / Колектив авторів. Голов. ред. В. Н. Станко. – Одеса: Друк, 2002. – С. 356–357.

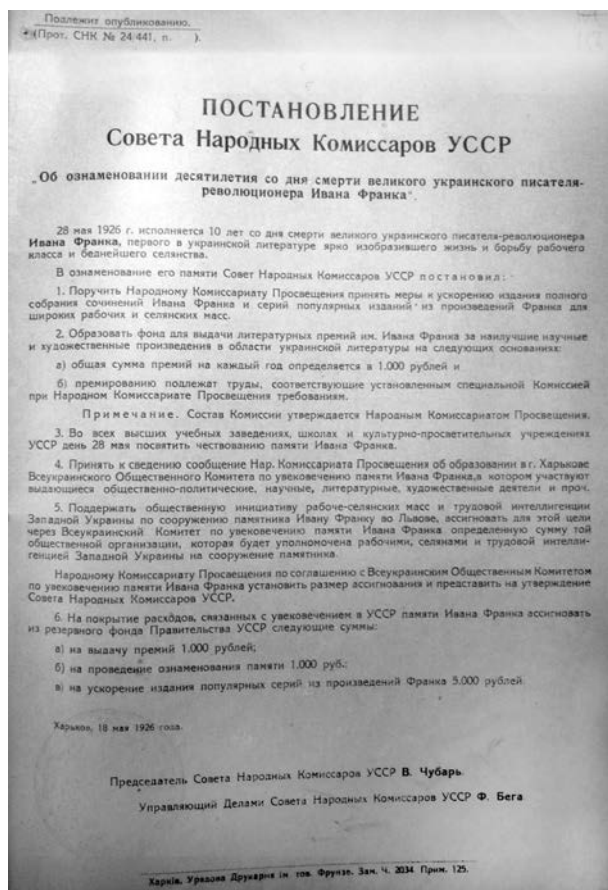
⁵⁷ ДАОО, ф. Р-728, оп. 1, спр. 364, арк. 153.

⁵⁸ Іван Франко: (К 72-летию со дня его рождения) // Шквал. – 1928. – № 34. – С. 2.

⁵⁹ Про нього див.: Солодова В. В. Довоєнні музеї Одеси // Південь України. Одеса: Четвертий міжнар. конгр. українців. Одеса, 26–29 серпня 1999 р.: Допов. та повідомл. – Одеса: АстроПринт, 1999. – С. 132–138.

⁶⁰ Про неї див.: Попович Т. 1-ша Міська Бібліотека Окр. П. О. імені Ів. Франка в м. Одесі // Записки Українського бібліографічного товариства в Одесі. – 1929. – Ч. 2–3. – С. 140–143.

⁶¹ ДАОО, ф. Р-1234, оп. 1, спр. 175, арк. 31–32.



Постанова РНК УСРР від 18 травня 1926 року

були профільні органи влади, які прагнули заздалегідь підготуватися та урочисто відмітити цю дату. Наприклад, керівництво Одеської окружної* інспектури народної освіти виконкому Одеської окружної ради робочих, селянських та червоноармійських депутатів ще в квітні 1926 р.** звернулося до голови Окружної комісії у справах

українізації при Одеському окружному відділі народної освіти з проханням "...організувати комісію для підготовки й керування урочистим святкуванням 10 роковин видатного українського письменника Івана Франка", щоб "...і Одеса бодай приблизно оцінила цю велику річницю й гідно відсвяткувала пам'ять великої людини"⁶². Керівництво Окружної комісії у справах українізації поставилося більш творче до цієї справи, створило спеціальну комісію для організації виступів з доповідями, проведення вечорів пам'яті та лекцій, про що було повідомлено 30 квітня 1926 р. в центральному окружному часопису⁶³. Ці постанови і резолюції представників радянської влади стали юридичною підставою появи рецепцій в інтелектуальному просторі Одеси щодо творчої спадщини І. Франка у перші роки радянської влади, що підтверджує її тоталітарний устрій.

Перший вечір пам'яті Великого Каменяра в Одесі відбувся 1926 р. напередодні 12 травня, на якому з доповіддю виступив професор А. Музичка⁶⁴ та дав поштовх появі значної кількості рецепцій з боку журналістів і науковців у форматі публіцистичних і наукових видань, ознайомлення широкого загалу з його постаттю. Так, 28 травня 1926 р. одна колонка центрального окружного часопису була повністю присвячена вшануванню пам'яті І. Франка під загальною назвою – "Пам'яті славетного поета і борця. 1916 – 28 травня – 1926"⁶⁵. У ній було розміщено п'ять публікацій присвячених пам'яті І. Франка, які тематично висвітлювали чотири аспекти франкознавства: уперше надрукований⁶⁶ твір поета⁶⁷,

* З 1923 до 1930 рр. Одеса була центром Одеської округи, до складу якої входили Дніпровський, Єлисаветградський, Миколаївський, Херсонський повіти. Див.: *Бачинський А. Д., Ващенко В. П., Кульчицький С. В.* Изменения административно-территориального деления Одесщины (конец XVIII в. – 1975 г.) // Південний захід. Одесика. – Вип. 13. – Одеса, 2012. – С. 43–52.

** У документі дата не зазначена.

⁶² ДАОО, ф. Р-134, оп. 1, спр. 1847, арк. 12–13.

⁶³ К годовщине смерти Франко // Известия Одесского окружкома КП(б)У, Окрисполкома и ОПБ. – 1926. – 30 квітня.

⁶⁴ Про нього див.: *Бузейчук В. М.* Маловідомі сторінки життя професора А. В. Музички // Лукомор'я: археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я. – Вип. 1. – Одеса: Видавничий дім «Паллада», 2007. – С. 291–293; *Левченко В. В.* Музичка Андрій Васильович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX – середина XX ст.). – Одеса: Друкарський дім, 2009. – С. 248–251 та ін.

⁶⁵ Известия Одесского окружкома КП(б)У, Окрисполкома и ОПБ. – 1926. – 28 мая.

⁶⁶ Павлюк М. В. Вказ. пр. С. 119.

⁶⁷ З недрукованих поезій Івана Франка ("Монолог атеїста") [Уривки з поеми] // Известия Одесского окружкома КП(б)У, Окрисполкома и ОПБ. – 1926. – 28 мая.

біографістика⁶⁸, відгуки одеських дослідників на творчу спадщину⁶⁹, републікація авторської передмови до видання творів польською мовою⁷⁰. У цей же час в Українській державній бібліотеці відбулася виставка пам'яті І. Франка, на якій були представлені його літературні й наукові праці, критичні роботи про нього, ілюстрації й рукописи його творів⁷¹, а 14 червня 1926 р. на спеціальному урочистому засіданні Українського бібліографічного товариства (керівник В. Лазурський)⁷² було прочитано вголос одну із п'єс І. Франка⁷³. Спеціальне засідання цього товариства можемо вважати першою ластівкою у проведенні в Одесі інтелектуальних форумів, присвячених постаті Каменяра.

Важливим елементом цієї фази рецептивної франкіани в Одесі, крім вже усталених, таких як видання творів літератора⁷⁴, стали публікації спогадів про нього⁷⁵, екранізація 1927 р. на Одеській кінофабриці ВУФКУ його однойменної повісті "Борислав сміється" (на сьогодні фільм не зберігся, про його існування маємо тільки згадки

у науковій та публіцистичній літературі⁷⁶) та поява перших наукових розвідок щодо його інтелектуальної діяльності⁷⁷. Окреме місце у масиві наукової літератури цього часу зайняла монографія професора А. Музички⁷⁸, в якій без "виразної чіткої марксистської лінії...", але з елементами критики українського націоналізму, автор розмірковував, як розумів свою творчість літератор і як її сприймали тогочасні критики, проаналізував форму та техніку його поезії, ритміку творів різних періодів, зокрема і вплив народної пісні на ритміку ліричних творів. У цілому книжка, як вірно було зазначено у її вступній статті від видавництва, стала підвалиною у формуванні наукового франкознавства⁷⁹.

Виходячи зі змісту всіх публікацій можна констатувати, що більшість статей виходили до дня роковин І. Франка з рецепціями, в котрих він зображувався як патріот українського народу і велетень української літератури, який свої "найбільш творчі сили... віддав на те, щоб показати життя й працю пригноблених шарів

⁶⁸ Биографические данные // Известия Одесского окружкома КП(б)У, Окрисполкома и ОПБ. – 1926. – 28 мая.

⁶⁹ Музичка А. Иван Франко // Известия Одесского окружкома КП(б)У, Окрисполкома и ОПБ. – 1926. – 28 мая; Гадзинський В. Писатель и борец (Иван Франко и его эпоха) // Известия Одесского окружкома КП(б)У, Окрисполкома и ОПБ. – 1926. – 28 мая.

⁷⁰ Франко Иван Др. Де-що про себе самого // Известия Одесского окружкома КП(б)У, Окрисполкома и ОПБ. – 1926. – 28 травня.

⁷¹ Виставка пам'яті Івана Франка в одеській бібліотеці // Червоний шлях. – 1926. – № 7–8. – С. 285.

⁷² Павлюк М. В. Вказ. пр. С. 119.

⁷³ Музичко О. Володимир і Наталя Лазурські: союз Каліопи та Мельпомени задля розвитку української культури // Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917–1920 рр.: Монографія / Вінцовський Т. С., Музичко О. Є., Хмарський В. М. [та ін.]. – Одеса: ТЕС, 2011. – С. 418.

⁷⁴ Франко І. Вічний революціонер // Червоний степ. – 1926. – 26 травня; Франко І. Каменярі; Товаришам із тюрми; 3 поеми "Наймит" // Червоний степ. – 1926. – 2 червня; Франко І. Вівчар // Шквал. – 1928. – № 51. – С. 2, 4; Франко І. Отець гуморист (уривок) // Шквал. – 1929. – № 21. – С. 12–13.

⁷⁵ Ніковський А. Франко в Одесі в 1909 р. // Життя й революція. – 1926. – № 5. – С. 103–107; Шелухин С. Українство 80-х років XIX в. і мої зносини з Ів. Франком // Літературно-науковий вісник. – 1926. – Т. 90, № 7/8. – С. 260–281.

⁷⁶ Науменко П. По кінах: (1-ше держкіно – "Крила холопа", 2-е держкіно – "Борислав сміється") // Пролетарська правда. – 1927. – 6 грудня. – С. 5; Кадр з фільму Одеської кінофабрики ВУФКУ "Борислав сміється" за повістю І. Я. Франка // Вікна. – 1928. – № 5. – С. 1; Борислав смеється ("Восковые короли"). Екраниз., 7 ч., 2000 м, ВУФКУ (Одеса), 1927 г. Выпуск на экран: 16.XII.1927 (Киев), 11.VII.1930 (Москва) // Советские художественные фильмы: Аннотированный каталог. В 3 т. – М., 1961. – Т. 1: Немые фильмы (1918–1935). – С. 180 та ін.

⁷⁷ Копержинський К. Бібліографічні уваги до історії української книги 80-90-х років XIX століття в Одесі // Праці Одеської центральної наукової бібліотеки. – 1927. – Т. 1. – С. 170; Гордієвський М. І. "Мойсей" – поема Ів. Франка: (Спроба характеристики). – Одеса: Станок, 1926. – 15 с.; Семенів М. Переклади Ів. Франка з Меландра // Slavica. – 1928. – Роф. VII, seš. 2. – S. 430–432 та ін.

⁷⁸ Музичка А. В. Шляхи поетичної творчості Івана Франка. – Х.; Одеса: ДВУ, 1927. – 202 с.

⁷⁹ Там само. – С. 3–4.

людства”⁸⁰. Акцентування авторами та редакціями часописів саме на трагічний факт життя поета було не випадково. Це пов’язано з загальною філософією пролетарської ідеології того часу, коли більшовицьке керівництво звертало увагу на боротьбу відомих представників культури, які боролись за права трудящих мас, що стало підставою ідентифікувати І. Франка “...первым пролетарским писателем в украинской литературе”⁸¹. У цілому, незважаючи на політично-толерантні рецепції того часу, все ж таки на середину 1920-х років припадає час появи перших фальсифікацій щодо змісту інтелектуального надбання І. Франка. Так, професор А. Музичка у доповіді на засіданні Президії Одеської міської ради 4 червня 1926 р. наголосив, що І. Франко перебував “...в первых рядах борьбы за научно-марксистское мирозозерцание пролетариата и проводников его в литературе...”⁸², що у наступних фазах радянського періоду стало домінантою рецепції.

Започаткована наприкінці 1920-х рр. більшовицькою владою екстермінаційна політика проти української культури у 1930-х рр. переросла у боротьбу з українським “буржуазним націоналізмом”, що призвело до виокремлення **другої фази (1930–1941) третього періоду одеської рецептивної франкіани**. За 12 років було значно зменшено кількість публікацій – до 24*

позицій (4 – 1930, 2 – 1931, 2 – 1936, 13 – 1940, 3 – 1941), а загалом образ І. Франка як українського національного генія було спотворено на борця за ідеї соціалістичної революції. На зламі 1930-х – 1940-х років стрімке зростанням соціально-економічних проблем спонукало владу шукати шляхи вирішення та відповідно пом’якшення політичного режиму в різних сферах життя, що сприяло появі нових публікацій щодо творчості І. Франка, але їх зміст не виходив за межі існуючих ідеологічних догм.

Наприкінці 1920-х рр. почався процес поступового зведення українізації нанівець. Розпочався цілеспрямований наступ більшовиків на національну культуру українців. Більшість керівників УСРР були оголошені “ворогами народу”, піддані жорстоким переслідуванням або знищені. В українському націоналізмі були звинувачені та зазнали різних видів утисків автори перших наукових студій, присвячених інтелектуальній діяльності І. Франка – В. Гадзінський (1888–1932)⁸³, А. Річицький (1893–1934), М. Гордієвський (1885–1938)⁸⁴, П. Клепатський (1885 – не раніше 1938)⁸⁵, А. Музичка (1886–1966)⁸⁶ та інші. Замість них на науковому небосхилі з’явилися нові персони. У першу чергу це одеський науковець А. Недзвідський, перу якого за той час належить шість публікацій⁸⁷. Із інших авторів на

⁸⁰ В роковини письменника-революціонера // Шквал. – 1929. – № 21. – С. 12.

⁸¹ Речицкий А. Иван Франко и пролетариат (Отрывок из статьи “Рабоче-крестьянский поэт и деятель”) // Шквал. – 1928. – № 23. – С. 7.

⁸² ДАОО, ф. Р-1234, оп. 1, спр. 175, арк. 31.

* У покажчику “Іван Франко в Одесі” подано 20 згадок. Див.: Іван Франко в Одесі: Бібліографічний покажчик...

⁸³ Див.: Турчина Л. В. Літературний процес 1920-х років на півдні України крізь призму поглядів В. Гадзінського // Наукові праці історичного факультету. – Запоріжжя, 2010. – Вип. XXVIII. – С. 227–230 та ін.

⁸⁴ Див.: Левченко В. В., Петровський Е. П. «Арештувати як українського есера...» (до біографії професора філософії та педагогіки Одеського державного університету Михайла Гордієвського) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2008. – № 1/2. – С. 415–432 та ін.

⁸⁵ Див.: Музичко О. Є. Клепацький Павло Григорович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок ХІХ – середина ХХ ст.). – Одеса: Друкарський дім, 2009. – С. 164–166 та ін.

⁸⁶ Див.: Бузейчук В. М. Маловідомі сторінки життя професора А. В. Музички // Лукомор’я: археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор’я. – Вип. 1. – 2007. – С. 291–293; Левченко В. В. Постать вченого на тлі національної революції 1917–1921 рр.: історик літератури А. В. Музичка (1886–1966) / Національна революція: загальноєвропейська традиція та український контекст. – Івано-Франківськ, 2012. – С. 306–315 та ін.

⁸⁷ Недзвідський А. В. Іван Франко: До 80-річчя з дня народження // Молода гвардія. – 1936. – 16 серпня; Його ж. Университет имени Ивана Франко // Большевицкое знамя. – 1940. – 11 января; Його ж. Геній Івана Франко // Большевицское знамя. – 1940. – 26 октября; Його ж. Франко в русских переводах // Советская Украина. – 1940. – 31 октября; Його ж. Одесские отклики 1916 года на смерть писателя // Большевицское знамя. – 1940. – 26 декабря; Великий борец за свободу украинского народа: (К 85-летию со дня рождения И. Я. Франко) // Большевицское знамя. – 1941. – 28 августа.

сторінках одеської преси працюючих у ландафті франкознавства слід пригадати працівників музею імені І. Франка у Львові – директора П. Франка⁸⁸ і співробітницю І. Радловську⁸⁹. Залучення до публікацій в одеській пресі львівських франкознавців мало ідею демонстрації ними тих же рефлексій, що й одеських дослідників, які знаходилися в одному ідеологічному просторі політики радянзації на українських землях. Утішним епізодом цієї фази стала прем'єра опери композитора Б. Лятошинського “Золотий обруч” за повістю І. Франка “Захар Беркут”, яка вперше відбулася 26 березня 1930 р. в Одесі⁹⁰.

Характерними для цієї фази виглядають статті опубліковані у центральній обласній газеті “Чорноморська комуна”⁹¹, які демонструють досягнення більшовиків у навішуванні ярликів, фальсифікуванні змісту творчості І. Франка та



Чорноморська комуна
28 травня 1930 року

репрезентуванні митця через образи його творів для ідеологічних потреб поточного моменту. Наприклад, у статті “Каменярь соціалізму – Іван Франко”⁹¹ автор перекидає образ поета, котрий усе життя відчував свою близькість до народу, закликав знедолених, пригноблених рабським становищем людей боротися зі свавіллям і

неправдою, чому присвятив вірш “Каменярі”, наповнений символічними образами, серед яких – височенна гранітна скала, символ неправди і неволі, і власне через що його самого стали називати Каменярем, подає його “...як постать великого каменяря соціалізму”. Послідовно, але помірковано, автор представляє постать І. Франка прихильником ідеології радянської влади, який хоч і “...не доводить правдивого шляху марксизму, але дуже близько до нього стоїть”. Вже через рік у статті “Письменник-борець за інтереси робітничого класу – Іван Франко”⁹²



Чорноморська комуна
28 травня 1931 року

автор підводить читача до того, що основним змістом інтелектуальної діяльності І. Франка була ідея класової боротьби, як відомо одного з ключових понять марксизму: “...велична є постать “каменяря соціалізму” – Франка, що, ставлячи в основу своєї боротьби “людське щастя й волю й не абстрактно, а класово” закликав до “бою нового” “тисячі самих як я”, як він самий”. При цьому автор не забуває відмітити хибі Каменяря у революційному русі та зазначити роль партії більшовиків у боротьбі робочого класу: “Франко в питаннях програмових, в питаннях тактики щодо засобів боротьби не мав міцного, незламного характеру”. Піком циніч-

автор підводить читача до того, що основним змістом інтелектуальної діяльності І. Франка була ідея класової боротьби, як відомо одного з ключових понять марксизму: “...велична є постать “каменяря соціалізму” – Франка, що, ставлячи в основу своєї боротьби “людське

⁸⁸ Франко П. І. Музей Івана Франка у Львові // Чорноморська комуна. – 1940. – 4 вересня.

⁸⁹ Радловская И. Иван Франко и Одесса // Большевицкое знамя. – 1940. – 26 декабря; Її ж. Летописец рабочего Борислава // Большевицкое знамя. – 1941. – 28 мая.

⁹⁰ Арбатов О. Опера “Захар Беркут” (“Золотий обруч”): До постанови в Державній опері // Чорноморська комуна. – 1930. – 23 березня; Б. Л. “Захар Беркут”: В Одеській державній опері // Чорноморська комуна. – 1930. – 9 квітня.

* “Чорноморська комуна” – друкований орган Одеського обласного і міського комітетів КПУ. Веде початок від кількох одеських періодичних видань з 1917–1920 рр. та від «Известий-Вістей» (з 1920 р.) Одеського ревкому і виконкому. З 1929 р. прийняла цю назву і почала виходити українською мовою. Виходила 5 разів на тиждень.

⁹¹ Каменярь соціалізму – Іван Франко (До 14 роковин з дня смерті) // Чорноморська комуна. – 1930. – 28 травня.

⁹¹ Каменярь соціалізму – Іван Франко (До 14 роковин з дня смерті) // Чорноморська комуна. – 1930. – 28 травня.

⁹² Романченко Ів. Письменник-борець за інтереси робітничого класу – Іван Франко (До 15 роковин з дня смерті) // Чорноморська комуна. – 1931. – 28 травня.

ного популізму радянської ідеології 1930-х рр. стала стаття “Музей Івана Франка у Львові”⁹³, в якій чверть матеріалу присвячено визначенню ролі Сталіна у вшануванні пам’яті І. Франка: “І коли великий Сталін подав дружню руку братам Західної України і визволив всіх спід панського гніту, коли прийшла воля і щастя, що про неї мріяв і за неї боровся Іван Франко і героїчна Червона Армія звільнила трудящий народ Західної України, аж тоді ми дістали змогу популяризувати його ім’я, творчість разом з усім народом великої і неозорої Радянської країни”. Знайомлячи у статті читача з експозицією музею І. Франка у Львові, автор робить висновок, що “Основна теза музею і полягає в цьому, щоб стати ще одним джерелом радянської літератури, щоб дати спромогу широким масам трудящих прилучитися до справжнього розуміння культурної спадщини Івана Франка і служити цим великій ідеї Леніна – Сталіна”.

На нетривалий час перерву радянській вакханалії у фальсифікації ідеалів творчості І. Франка зробив прихід Другої світової війни на терени УРСР, разом з тим започаткувавши наявність **четвертого періоду одеської рецептивної франкіани – румунсько-німецького (1941–1944)**. Ставлення адміністрації Трансністрії до постаті І. Франка лежало в контексті загальної політики румунської влади щодо українського народу. Українців румуни вважали неблагонадійними, представники яких проявляли автономістські тенденції щодо румунської держави та активно закликали до відновлення незалежної соборної

Української держави, через що вони були постійно під пильним наглядом її силових структур⁹⁴. Перебування румунської влади на теренах України супроводжувалося пропагандистською акцією, суть якої полягала у так званому звільненні румунського задністровського населення або “реінтеграції” втрачених провінцій. Солдатам оголошувалося, що вони виконують священну місію, а боротьба на сході представлялася як боротьба європейської цивілізації з дикунством. З огляду загалом на українське питання політика окупантів була промаркована антиукраїнськими поглядами⁹⁵. Тому впродовж 1941–1942 рр. жодної згадки щодо постаті І. Франка, рівно як й інших діячів української культури ми не зустрічаємо на переглянутих нами фронтально шпальтах одеських часописів, які всі без виключення виходили російською мовою*.

Тільки починаючи з березня 1943 й до січня 1944 рр., на сторінках періодичної преси Одеси 12 разів з’являється згадка імені Каменяра, яке поставало в контексті анонсів редакціями цих газет вистави “Украдене щастя”, поставленої за його п’єсою “Современным театром”⁹⁶ і “Театром Обозрений”⁹⁷. Подібне “потепління” в ставленні до українського питання редакція газети “Одесса” в одному з анонсів до вистави пояснювала так: ““Украдене щастя” – драматическое произведение известнейшего писателя Ив. Франка не часто появлялось на сценах наших театров, хотя является одной из лучших классических пьес украинской драматургии. Возможно это объяснялось его сложностью и углублёнными,

⁹³ Франко П. І. Музей Івана Франка у Львові // Чорноморська комуна. – 1940. – 4 вересня.

⁹⁴ Див.: *Вінцовський Т. С.*, Нікульча І. Я. Українське самостійницьке підпілля у Трансністрії (1941–1944 рр.) // Український історичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 123–133.

⁹⁵ Див.: *Михайлуца М. І.* Антиукраїнськість релігійної політики румунської адміністрації в “Трансністрії” (1941–1944 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2010. – Вип. XXVIII. – С. 245–248.

* Хоча в Трансністрії виходили газети українською мовою. Наприклад, 1941–1942 рр. у Голтянському повіті українською мовою виходила газета “Прибугські вісті”. Голтянський повіт губернаторства Трансністрії – адміністративна одиниця, до якої входили правобережна частина Первомайська (Голта) і Первомайський район.

⁹⁶ “Украдене щастя” // Одесса. – 1943. – 23 марта; П. П. Бенефис артиста Н. И. Богданова // Молва. – 1943. – 25 марта; Современный театр // Одесская газета. – 1943. – 2 апреля; Для своего... // Одесса. – 1943. – 6 апреля; Современный театр // Одесская газета. – 1943. – 8 мая; Уже настало... // Одесса. – 1943. – 28 мая; Современный театр // Одесская газета. – 1943. – 18 июня; 20 июня... // Одесса. – 1943. – 19 июня; Современный театр // Одесская газета. – 1944. – 21 января.

⁹⁷ Театр “Обозрений” // Одесская газета. – 1943. – 5 мая; Театр „Обозрений» // Одесская газета. – 1943. – 6 мая; Театр „Обозрений» // Одесская газета. – 1943. – 8 мая.

несколько, необычными характеристиками персонажей”⁹⁸. Хоча відповідь на це питання лежало не у площині складності самої п’єси, а скоріш за все у критичній ситуації румунсько-німецьких військ на фронті та відповідно розпочатої політики загравання румунської влади із значною кількістю українського населення в Одесі для притягнення його на свій бік.

Після нетривалої перерви у ландшафті одеської рецептивної франкіани навесні 1944 р. було відновлено її третій період з початком *третьої фази (1944–1955)*, яка відзначена незначною кількістю публікацій щодо постаті І. Франка – 24* (10 – 1946, 1 – 1947, 2 – 1948, 3 – 1950, 4 – 1951, 1 – 1952, 2 – 1955), 17 з яких були опубліковані у двох центральних обласних часописах – “Большевистское знамя”^{**} (12) і “Чорноморська комуна” (5).

На 1946 р. (через 20 років після проведення першого) припадає проведення другого інтелектуального форуму в Одесі на честь І. Франка. Це сталося наприкінці травня у Будинку вчених, де у рамках об’єднаного урочистого засідання кафедр української літератури Одеського державного університету і Одеського педагогічного інституту, присвяченого 30 роковинам українського літератора з доповідями виступили викладачі двох вишів, а місцеві артисти прочитали обрані його твори⁹⁹. У цей час на сценах одеських театрів київські й одеські трупи активно продов-

жували ставити виставу “Украдене щастя” за п’єсою І. Франка¹⁰⁰. Серед одеських акторів, що грали у цій виставі виділимо І. Твердохліба, який грав роль Миколи ще у виставах за часів німецько-румунської окупації.



Чорноморська комуна 26 травня 1946 року

Рецептивними ознаками одеської франкіани третьої фази радянського періоду, поруч з підкресленням сталої багатогранності літератора та згадування про нього виключно щодо роковин смерті, стало наголошення на викриття українських буржуазних націоналістів і “...тесную связь с культурой великого русского народа”¹⁰¹, вплив передової російської літератури на розвиток його культури¹⁰², революційну спрямованість його ідеалів¹⁰³ та репрезентацію його інтелектуальної біографії у переважній більшості російською мовою¹⁰⁴. Публікація творів росій-

⁹⁸ “Украдене щастя” // Одесса. – 1943. – 23 марта.

* У покажчику “Іван Франко в Одесі” подано 15 згадок. Див.: Іван Франко в Одесі: Бібліографічний покажчик...

** “Большевистское знамя” – друкований орган одеського обкому ВКП(б), виходив з січня 1938 р.

⁹⁹ Юбилейное заседание памяти Ивана Франко // Большеви́стское знамя. – 1946. – 1 июня.

¹⁰⁰ Сцена из спектакля “Украдене щастя” И. Франко (Михайло – Л. С. Заднипровский, Микола – И. И. Твердохлиб). Театр им. Окт. революции, 1947: Фото // Голота В. В. Театральная Одесса. – К., 1990. – С. 200; Недзведский А. “Украдене щастя” в Украинском театре им. Октябрьской революции // Большеви́стское знамя. – 1948. – 16 января; В’язовський Г. “Украдене щастя”: (Гастролю Київ. театру ім. І. Франка) // Чорноморська комуна. – 1950. – 7 червня.

¹⁰¹ Киселев А. Великий писатель-революционер // Большеви́стское знамя. – 1951. – 29 мая.

¹⁰² Чаговець В. Він писав на мармурі // Чорноморська комуна. – 1946. – 26 травня; Черная Т. Великий писатель – борец // Большеви́стское знамя. – 1946. – 28 мая.

¹⁰³ Устенко М. Великий народний письменник // Чорноморська комуна. – 1946. – 28 травня; Юбилейное заседание памяти Ивана Франко // Большеви́стское знамя. – 1946. – 1 июня; Левченко М. Іван Франко і революція 1905 року // Чорноморська комуна. – 1955. – 18 грудня.

¹⁰⁴ Нестеренко В. На русском языке // Большеви́стское знамя. – 1946. – 28 мая; Франко И. Родная земля / Перевел с украинского Григорий Карев // Большеви́стское знамя. – 1946. – 28 мая; Франко И. Моя Любовь (Из цикла “Украина”) / Перевел с украинского Г. Захаров // Большеви́стское знамя. – 1946. – 28 мая; Франко И. В долине, где село лежит / Перевел с украинского В. Бершадский // Большеви́стское знамя. – 1946. – 28 мая та ін.

ською мовою Каменяра здійснювалася у контексті загальної політики русифікації, яка була направлена у СРСР на придушення національних проявів будь-яким народом. При цьому радянська влада продовжувала фальсифікувати ідеї І. Франка, які в оригіналі літератора подавалися як боротьба за добробут і краще майбутнє українського народу, а вона трактувала революційну направленість як боротьбу за побудову майбутньої комуністичної держави: “Этот острый меч слова Франко и сейчас с неослабевающей силой разит всех врагов народа; а горячее сердце Франко мы чувствуем в его страстных произведениях, обращенных к народу. Поэтому эти произведения так дороги и близки нам. Они помогают нам в нашей борьбе за построение коммунистического общества, о котором всю свою жизнь мечтал пламенный поэт – революционный демократ Иван Франко”¹⁰⁵.

Наступна *фаза (1956–1971) третього періоду одеського рецептивної франкіани* стала показовою у багатьох аспектів дослідження франкознавства в Одесі: у пропорційному відношенні до хронологічного часу періоду рекордна кількість рецепцій – 185* (82 – 1956, 1 – 1957, 6 – 1958, 4 – 1959, 4 – 1960, 4 – 1961, 7 – 1962, 2 – 1963, 2 – 1964, 9 – 1966, 2 – 1967, 44 – 1968, 10 – 1969, 3 – 1970, 5 – 1971); відзначення ювілеїв з дня народження І. Франка на державному рівні з підготовки і проведення урочистих заходів: 1956 р. утворення республіканського урядового комітету і комісії при обласних Радах депутатів

трудящих¹⁰⁶, 1966 р. створення Обласної ювілейної комісії¹⁰⁷; проведення різноформатних заходів у навчальних закладах і культурно-освітніх установах, на підприємствах тощо; переважна кількість урочистих заходів присвячувалися річниці, а ні роковинам; видання в Одеському державному університеті імені І. І. Мечникова збірки наукових праць¹⁰⁸; встановлення 1956 р. меморіальної дошки на будинку № 42 по вулиці Грецькій (К. Лібкнехта), в якому він мешкав перебуваючи в Одесі 1909 р.¹⁰⁹; проведення чисельного наукового міждисциплінарного форуму на університетському рівні з виданням матеріалів його учасників, що звернулися до вивчення різних аспектів його творчості, окремих питань літературної спадщини, художньої майстерності, мовно-стилістичної характеристики тощо¹¹⁰; проведення Одеським і Львівським університетами в Одесі ХІV Франківської республіканської наукової конференції¹¹¹; проведення та захист дисертаційних досліджень, присвячених інтелектуальній діяльності І. Франка¹¹²; проведення у Будинку вчених “Франківських читань” з виданням за їх результатами тез доповідей¹¹³; видання виклада-



¹⁰⁵ Киселев А. Великий писатель-революционер // Большевицское знамя. – 1951. – 29 мая.

* У покажчику “Іван Франко в Одесі” подано 145 згадок. Див.: Іван Франко в Одесі: Бібліографічний покажчик...

¹⁰⁶ ДАОО, ф. Р-2000, оп. 3, спр. 1300, арк. 85.

¹⁰⁷ ДАОО, ф. Р-2000, оп. 9, спр. 29, арк. 26–27.

¹⁰⁸ Праці Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. – 1956. – Т. 146: Збірник, присвячений 100-річчю з дня народження Івана Франка. – 122 с.

¹⁰⁹ ДАОО, ф. Р-1234, оп. 7, спр. 1726, арк. 33; ф. Р-2000, оп. 3, спр. 1418, арк. 178–180.

¹¹⁰ Іван Франко і історико-літературний процес: Матеріали наук. конф. / Відп. ред. А. В. Недзвідський. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – 106 с.

¹¹¹ ХІV Франківська республіканська наукова конференція: Запрошення-програма. Одеса, 9–12 груд. 1969 р. – Одеса, 1969. – 12 с.

¹¹² Маркушевская Р. Ф. Иван Франко – критик и исследователь в борьбе за Шевченко: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Одеса, 1962. – 20 с.; Пчелинцева М. М. Иван Франко – библиограф украинской литературы: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Одеса, 1963. – 19 с.

¹¹³ Франківські читання 1956 року: Тези доп. / Редкол.: П. І. Збандуто, М. З. Зданевич, А. В. Недзвідський (відп. ред.). – Одеса, 1957. – 52 с.

чами університету практичних рекомендацій для викладання творчості І. Франка у середніх школах¹¹⁴; розміщення портрету і патріотично спрямованої статті на передовиці центрального обласного часопису – “Великий син українського народу”¹¹⁵ ознайомлення читачів одеської преси з проведенням урочистих заходів на бать-



Чорноморська комуна 27 серпня 1956 року

ківщині Каменяра¹¹⁶; переважна більшість публікацій українською мовою тощо. У цілому така потужна рецептивна репрезентація постаті та інтелектуального доробку І. Франка на тлі процесів десталінізації сприяла популяризації його імені, формуванню осередків франкознавства в ОДУ імені І. І. Мечникова і Одеській бібліотеці імені М. Горького, підвищенню української національної свідомості одеситів та об'єднанню на тлі франкознавства українців Західної й Південної України, подоланню негативних спогадів в історичній пам'яті та будуванню нового підґрунтя в культурі пам'яті.

Серед переважної більшості ідеологічно поміркованих публікацій щодо постаті І. Франка,

автори яких зображували його як велику людину “...яка все життя вела наполегливу, пристрасну боротьбу за соціальне і національне визволення свого багатостраждального народу...”¹¹⁷, зустрічалися кардинально протилежні студії, автори котрих все ж таки намагалися “притягнути” зміст його творчого надбання до сучасних ідеологем комуністичної партії. Так, працівники Одеського облдержархіву коментуючи секретний циркуляр від 30 березня 1892 р., що зберігався у фондах архіву, в якому повідомлялося про заборону в’їзду І. Франкові до Російської імперії дійшли до контрверсійного висновку щодо “...прагнення Івана Яковича Франка до зближення з російськими і українськими письменниками”¹¹⁸. Отже, у цей час новою “фішкою” у фальсифікації радянською владою ідейного змісту інтелектуальної творчості Каменяра стало змалювання його як борця за відстоювання “...інтернаціональної єдності трудящихся”, “...російсько-українську літературну єдність”, що заклав “...традиції співробітництва, культурного єднання народів”, які “...є особливо цінними й плідними для українського народу, який в неперушній єдності з великим братом – російським народом та іншими народами нашої багатонаціональної Батьківщини здобув те щастя, за яке віддали своє життя в страшні часи панування “темного царства” кращі сини народу, серед яких почесне місце займає і великий український Каменяр – Іван Якович Франко”¹¹⁹.

Наступна *фаза (1972–1985) радянського періоду одеської рецептивної франкіани* відповідно даних покажчика “Іван Франко в Одесі” репрезентована 55 споминами¹²⁰ (1 – 1973,

¹¹⁴ На допомогу школі: Практичні рекомендації кафедри філологічного факультету / ОДУ ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 1956. – Вип. 3. – 95 с.; *Маркушевський П. Т.* Вивчення творчості Франка в середній школі / Одеський обласний інститут удосконалення кваліфікації вчителів. – Одеса, 1957. – 47 с.

¹¹⁵ Великий син українського народу // Чорноморська комуна. – 1956. – 27 серпня.

¹¹⁶ *Лозовий П.* На високій полонині: До 100-річчя з дня народження Івана Франка // Чорноморська комуна. – 1956. – 21 серпня; Ювілейні франківські торжества у Львові: Покладення вінків на могилу великого письменника // Чорноморська комуна. – 1956. – 5 вересня; Урочисті засідання в Дрогобичі і Бориславі // Чорноморська комуна. – 1956. – 6 вересня та ін.

¹¹⁷ *Абовський М.* На батьківщині великого каменяра: До 100-річчя з дня народження Івана Франка // Чорноморська комуна. – 1956. – 4 липня та ін.

¹¹⁸ *Осадчук О., Щиголь Є., Московенко Ю.* До 100-річчя І. Я. Франка // Чорноморська комуна. – 1956. – 22 серпня.

¹¹⁹ *В'язовський Гр.* Іван Франко і російська література: До 100-річчя з дня народження // Чорноморська комуна. – 1956. – 7 серпня.

¹²⁰ Див.: Іван Франко в Одесі: Бібліографічний покажчик...

2 – 1974, 1 – 1975, 4 – 1976, 7 – 1977, 5 – 1978, 2 – 1979, 3 – 1980, 9 – 1981, 6 – 1982, 6 – 1983, 4 – 1984, 5 – 1985) щодо постаті І. Франка. Ця фаза припала на час поступової російськофікації, що супроводжувалося цілеспрямованою політикою влади щодо обмежень української мови та зміненням акцентів комуністичної партії з розвитку національних культур на політику інтернаціоналізму. На цьому тлі паралельно з науково-виваженими студіями¹²¹ у багатьох публікаціях, присвячених висвітленню інтелектуальної біографії Каменяра спостерігалися дисонансні тези. Так, з'явилися розвідки, в яких інтелектуальний доробок літератора вивчався у контексті марксистсько-ленінської теорії¹²², “надуманого” змісту революційної тематики 1905–1907 рр.¹²³, єднання українського і російського народів¹²⁴ та інтернаціонального руху¹²⁵. Остання тема набула настільки бурхливого ідеологічного піднесення, що Одеський державний університет 25–27 квітня 1974 р. провів республіканську конференцію на тему “Інтернаціоналізм у творчості Івана Франка”¹²⁶. Фальсифікування ідейної суті інтелектуальної спадщини І. Франка у пуб-

лікаціях одеських дослідників здійснювалася тенденційно з написанням їх у першій половині 1980-х рр. переважно російською мовою.

Останній *шостій фазі (1985–1991) радянського періоду одеської рецептивної франкіани* характерне поступове сходження нанівець комуністичної ідеології й риторики у вивченні творчості Каменяра та перефокусування поглядів одеських дослідників на національно-патріотичні ідеї в його інтелектуальному доробку. Ці ознаки виразилися для відносно короткого відрізка часу в значну кількість рецепцій – 75¹²⁷ (15 – 1986, 48 – 1987, 5 – 1988, 3 – 1989, 3 – 1990, 1 – 1991).

Помітними подіями цієї фази стали проведення у складних соціально-економічних умовах ОДУ імені І. І. Мечникова і Одеським міжобласним відділенням Спілки театральних діячів представницького наукового форуму на обласному рівні¹²⁸ та організація 1989 р. у день хрещення Івана Франка, 27 серпня (народився ж він, згідно з метричним записом, 25 серпня 1856 р.) науково-освітньо-культурницької організації “Вотум Івана Франка”¹²⁹. Це ще раз продемон-

¹²¹ Зленко Г. Друг Івана Франко // Вечерня Одесса. – 1973. – 27 сентября; Зленко Г. “Сюди приїхав Іван Франко...” // Чорноморська комуна. – 1976. – 21 вересня; Бондарчук Т. І. Франко – бібліограф // Вечерня Одесса. – 1981. – 27 августа; Маркушевський П. Іван Франко на одеській сцені // За наукові кадри. – 1981. – 18 вересня; Зленко Г. Там, де море Чорне грає // Шляхами Івана Франка на Україні. – Львів: Каменяр, 1982. – С. 105–111 та ін.

¹²² Недзвідський А. З відгуків марксистсько-ленінської критики про Франка // Українське літературознавство. – 1975. – Вип. 23. – С. 3–10; Раковська Н. Іван Франко в оцінці російської прогресивної і марксистської критики // Українське літературознавство. – 1983. – Вип. 40. – С. 37–42.

¹²³ Ковальчук Л. Революція 1905–1907 гг. в публіцистике Максима Горького и Івана Франко // Вопросы литературы народов СССР. – 1982. – Вип. 8. – С. 96–103; Паньков А. І. Украинская прогрессивная критика в канун первой русской революции в борьбе за народность литературы: (Полемика И. Франко и Леси Украинки): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Одесса, 1982. – 21 с.; Ковальчук Л. А. Образность публицистики Івана Франко: (На материале произведений периода первой русской революции 1905–1907 гг.): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Одесса, 1983. – 18 с.; Ковальчук Л. Ідейно-тематичні перегуки поезії і публіцистики І. Франка періоду першої російської революції // Українське літературознавство. – 1985. – Вип. 44. – С. 63–68.

¹²⁴ Іван Франко – поборник великого братерства: Метод. реком. / Авт.: І. М. Дузь, Л. А. Ковальчук, А. І. Паньков. – Одеса, 1982. – 24 с.; Ковальчук Л. Русско-украинское единение в публицистике Івана Франко 1905–1907 гг. // Тез. докл. межобл. науч.-практ. конф. молодых ученых, посвящ. 60-й годовщине образования СССР. – Одеса, 1983. – Ч. І. – С. 223–224.

¹²⁵ Доброгорський М. Інтернаціональний зміст патріотизму Івана Франка // Українське літературознавство. – 1977. – Вип. 28. – С. 20–27; Саєнко І. І. Франко про діалектичний зв'язок національного й інтернаціонального в історико-літературному процесі // Українське літературознавство. – 1977. – Вип. 28. – С. 34–41.

¹²⁶ М. З. [Республіканська наукова конференція] // Радянське літературознавство. – 1974. – № 7. – С. 95.

¹²⁷ Див.: Іван Франко в Одесі: Бібліографічний покажчик...

¹²⁸ Лиш боротись – значить жити!: Тези обл. наук.-творч. конф., присвяч. 100-річчю з дня публ. зб. І. Франка “З вершин і низин”. 29–30 грудня 1987 р. / Відп. ред. П. Т. Маркушевський. – Одеса, 1987. – 58 с.

¹²⁹ Вербицький В. Г. “Вотум Івана Франка”: Наукова, освітня та культурницька організація в Одесі // Чорноморська комуна. – 1991. – 5 квітня.

струвало активну діяльність одеських осередків франкознавства та національно-патріотичні почуття багатьох одеситів.

Від часу здобуття українським народом незалежної держави до наших днів триває *п'ятий період – національно-суверенний – одеської рецептивної франкіани*, у розвитку якого наступні дослідники може виділять окремі фази, ми ж його репрезентуємо одним періодом, в якому нарахували тільки 55 рецепцій, що складає низький показник до відповідності з його хронологічними межами. Це пов'язано із складним соціально-економічним і суспільно-політичним положенням в Україні 1990-х рр., коли національно-патріотичні піднесення в країні залишалися на узбіччі національної політики можновладців, що призвело до того, що, наприклад, 1992 р. в Одесі 136-ту річницю від дня народження Каменяра зі всіх державних, політичних і громадських об'єднань відзначило тільки одне єдине товариство “Вотум Івана Франка”¹³⁰. Подібна ситуація повторилася й 2000 р., але з більш гіркими наслідками. До того, що державні установи, не говорячи про політичні й громадські об'єднання (крім товариства “Вотум Івана Франка”), проігнорували пом'янути ім'я Каменяра у день його кончини, не поклавши квіти до меморіальної дошки, так ще до того під нею зникла полицка для квітів¹³¹. Таке становище змінилося в середині 2000-х рр. за часів президентства В. Ющенка, коли 7 грудня 2006 р. в Одесі в центрі міста на перетині Олександрівського проспекту і вулиці Успенської до 150-річчя з дня народження І. Франка було відкрито* перший на півдні України на його честь пам'ятник.

У науковому плані ситуація була та й залишається не на багато краще. Виключенням можна вважати видання Одеською державною науковою бібліотекою імені М. Горького науково-допоміжного бібліографічного покажчика “Іван Франко в Одесі”¹³² (див. фото 2), упорядкованого знаним одеським краєзнавцем і франкознавцем Г. Зленком (1934–2015). У покажчику шляхом опису великого корпусу публікацій від кінця



Одеса. Пам'ятник Івану Франку

XIX до кінця XX ст. розкрито різнобічні тривалочасні зв'язки літератора з Південною Пальмірою, вивчення його біографії та багатогранної спадщини одеськими дослідниками. Упорядкування цього покажчика стало увічненням багаторічного і плідного дослідження інтелектуальної біографії Каменяра Г. Зленком. Більшість позицій покажчика проанотовано, у низці випадків спростовано помилки щодо фактів його біографії та їх захищення проти деяких помилкових гіпотетичних уявлень. Наприклад, провідному одеському франкознавцю Г. Зленку належить прерогатива у розвінчання багатьох міфів, які

¹³⁰ Вербицький В. Г. Знову не прийшли... // Чорноморські новини. – 1992. – 1 вересня.

¹³¹ Григорович В. Хто своїх не пам'ятає, того Бог карає... // Чорноморські новини. – 2000. – 10 червня.

* Ініційовано управлінням культури обласної державної адміністрації та одеською міською владою. Скульптор монументу Б. Рум'янець, архітектор – М. Рум'янець.

¹³² Іван Франко в Одесі: Бібліографічний покажчик...

з'явилися навколо питання скільки разів приїжджав І. Франко до Одеси¹³³, підтриману представниками наступної генерації дослідників¹³⁴, та щодо републікації спогадів українського діяча, провідника національно-визвольної революції 1917–1919 рр. в Одесі В. Кедровського¹³⁵, фактологічність яких, оперуючи незаперечними аргументами, він спростував, роблячи висновок, що в їх основу покладено нотатки С. Шелухина з певними “модифікаціями”¹³⁶.

Згадуючи рецепції одеської франкіани 2016 р. – ювілейного року для постаті І. Франка, можна констатувати про проведені заходи культурно-освітніх установ і внутрішньоуніверситетських підрозділів та низку поодиноких статей. Шкода, що до круглих дат Каменяра в Одесі не було проведено наукового форуму ні міжуніверситетського, ні всеукраїнського, а ні міжнародного, хоча вища школа Одеси налічує потужні наукові-педагогічні кадри соціогуманитаріїв, які б могли зробити внесок у популяризацію та продовження рецепцій одеського франкознавства.

Аналіз методологічних установок та індивідуальних дослідницьких стратегій одеської рецептивної франкіани дозволив встановити, періодизацію, динаміку, особливість, спільність і специфіку наукової думки. Структурно одеська рецептивна франкіана представлена багатьма напрямками: зібрання творів, вибрані твори та окремі художні твори; публікації про життєвий і творчий шлях, вшанування його пам'яті; студії, що відображають філософські, релігійнознавчі, суспільно-політичні погляди; матеріали, які розкривають культурно-мистецькі та педагогічні погляди; наукові дослідження літературно-художньої і літературознавчої спадщини; публікації про етнографічну і фольклорну діяльність; мовознавчі погляди та дослідження мови і стилю його творів; діяльності як перекладача, публіциста, журналіста, видавця; праці про між-

народні літературні та громадсько-культурні зв'язки; публікації з методики викладання й вивчення творчості; зображення образу поета в художній літературі та мистецтві; історіографія та бібліографія життя і творчості, постановка творів на сцені та їх екранізація, здійснені в Одесі тощо. Дивлячись на дати виходу переважної більшості публікацій, можна констатувати, що вони виходили до річниці з дня народження або дня роковин І. Франка. Дослідження творчості Великого Каменяра, у біографії якого Одеса займає не досить помітне місце проведені пошуки джерел щодо матеріалів про приїзд І. Франка до Одеси, прижиттєвих і посмертних видань його творів в Одесі, публікацій в одеських виданнях про його життя та творчість, відгуки на кончину, некрологи та статті до річниць та роковин, інтелектуальної спадщини І. Франка в працях одеських дослідників, постановки творів та їх екранізації в Одесі, вшанування пам'яті та відзначення пам'ятних дат, історіографії питання тощо, які відображали дух тих часів та сприяють усвідомленню ролі та місця генія українського народу в інтелектуальному просторі Одеси.

Звернення до масиву вітчизняної критико-літературознавчої рецепції підтвердило гіпотезу про сформований системний характер імперського (трьохфазного), національно-визвольного, радянського (шестифазного), румунсько-німецького і національно-суверенного франкознавства, що проявлялося в індивідуальних стратегіях, спиралося на сформовані наукові традиції, представлених широким спектром досліджень, які виявляють смислове багатство, художню своєрідність і визначають її місце і значення в історії світової літератури. В оцінці інтелектуальної діяльності І. Франка, його дослідники у переважній більшості орієнтувалися насамперед на «ідеологічну доцільність», соціально-політичну кон'юнктуру, чітко сприймали «новітні віяння» у науці. Відповідно, від них годі було очікувати

¹³³ Зленко Г. Д. Единственный приезд Ивана Франко: К 90-летию пребывания писателя в нашем городе // Вечерняя Одесса. – 1999. – 19 октября; *Його ж.* Скільки разів Іван Франко приїздив до Одеси? // Слово і Час. – 2002. – № 7. – С. 75–76 та ін.

¹³⁶ Зленко Г. Скільки разів Іван Франко приїздив до Одеси?...

¹³⁴ Див.: Мисечко А. До історії зв'язків Івана Франка з Одесою // Філософські пошуки. – Львів; Одеса, 2006. – Вип. XXI/XXII. – С. 64–69; Кудлач В. Тут міф і достовірність ходять поруч // Чорноморські новини. – 2011. – 15 грудня та ін.

¹³⁵ Див.: Іван Франко в Одесі / Публікацію підготував О. Гонтар // Думська площа. – Одеса, 2000. – 10 листопада. – С. 6, 12; Музичко О. Високе чоло генія: Іван Франко в Одесі // День. – 2011. – 8–9 жовтня. – С. 8.

будь-яких об'єктивних оцінок, схвальних відгуків про витончену творчість митця, про його правдиві художні образи та проблемні твори, в яких автори порушували питання революційності, класової боротьби, соціалістичних і національних ідей тощо. Аналіз одеської рецептивної франкіани зазначеного періоду дозволяє зробити висновок про важливість продовження розвитку франкознавства, заглибленого новими підходами уявлення про їх різні риси і властивості. У той же час різноманіття представлених наукових стратегій дозволяє окреслити можливі перспективи розвитку сучасного франкознавства, серед яких основними є інтертекстуальний, герменевтичний, текстологічний, історико-порівняльний, історико-функціональний та інші підходи.

References

- Bachyns'kyj, A. D., Vaschenko, V. P., Kul'chyts'kyj, S. V. (2012). *Yzmenenyia admynystratyvno-terrytorjal'noho delenyia Odesschyny (konets XVIII v. – 1975 h.)*. *Pivdenyj zakhid. Odesyuka*, 13, 43–52. [in Russian].
- Bujejchuk, V. M. (2007). *Malovidomi storinky zhyt'ia profesora A. V. Muzychky. Lukomor'ia: arkeoholohiia, etnolohiia, istoriia Pivnichno-Zakhidnoho Prychornomor'ia*, 1, 291–293. [in Ukrainian].
- Vintskovs'kyj, T. (2013). *Vil'ne misto Odesa v dobu Tsentral'noi Rady: revoliutsijna interpretatsiia politychnoho separatyizmu. Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 1, 80–91. [in Ukrainian].
- Vints'kovs'kyj, T., Minina, I. (2016). *Hromads'kopolitychna j kul'turno-osvitijs'ka diial'nist' Arkadiia Mykoliuka v Odesi u dobu revoliutsij: stanovlennia natsional-komunista. Pivdenyj Zakhid. Odesyuka*, 20, 240. [in Ukrainian].
- Vintskovs'kyj, T. S., Nikul'cha, I. Ya. (2007). *Ukrains'ke samostijnyts'ke pidpillia u Transnistrii (1941–1944 rr.)*. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 123–133. [in Ukrainian].
- Hordiievs'kyj, M. I. (1926). *“Mojsej” – poema Iv. Franka: (Sproba kharakterystyky)*. Odesa: Stanok. [in Ukrainian].
- Dobrohors'kyj, M. (1977). *Internatsional'nyj zmist patriotyzmu Ivana Franka. Ukrains'ke literaturoznavstvo*, 28, 20–27. [in Ukrainian].
- Zbirnyk tvoriv vydatnishykh ukrains'kykh pys'menykiv* (1918). Odesa: Vyd. Ye. I. Fesenka. [in Ukrainian].
- Zvit ukrains'koho tovarystva “Prosvita” v Odesi za 1907 r. (1908)*. Odesa. [in Ukrainian].
- Voronyj, M. (Comps.). (1903). *Z-nad khmar i z dolyn: Ukrains'kyj al'manakh: (Zbirnyk tvoriv s'ohochasnykh avtoriv)*. Odesa. [in Ukrainian].
- Zlenko, H. (1997). *Pavlo Zelenyj – odes'kyj mis'kyj holova i literator. Kyivs'ka starovyna*, 6, 106–111. [in Ukrainian].
- Zlenko, H. (2002). *Skil'ky raziv Ivan Franko pryizdyv do Odesy? Slovo i Chas*, 7, 75–76. [in Ukrainian].
- Zlenko, H. (1982). *Tam, de more Chorhe hraie. Shliakhamy Ivana Franka na Ukraini. L'viv: Kameniar*. [in Ukrainian].
- Zlenko, H. D. (Comps.). (2001). *Ivan Franko v Odesi: Bibliohrafichnyj pokazhchyk*. Odesa. [in Ukrainian].
- Hontar, O. (Comps.). (2000). *Ivan Franko v Odesi. Dums'ka ploscha*, 10 lystopada.
- Nedzvids'kyj, A. V. (Ed.). (1968). *Ivan Franko i istoryko-literaturnyj protses*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Ivan Franko: (K 72-letyiu so dnia eho rozhdennia). (1928). *Shkval*, 34, 2.
- Duz', I. M., Koval'chuk, L. A., Pan'kov, A. I. (1982). *Ivan Franko – pobornyk velykoho braterstva*. Odesa. [in Ukrainian].
- Stanko, V. N. (Ed.). (2002). *Istoriia Odesy*. Odesa: Druk. [in Ukrainian].
- Koval'chuk, L. (1985). *Idejno-tematychni perehuky poezii i publitsyky I. Franka periodu pershoi rosijs'koi revoliutsii. Ukrains'ke literaturoznavstvo*, 44, 63–68. [in Ukrainian].
- Koval'chuk, L. A. (1983). *Obraznost' publytsyky Yvana Franko: (Na materyale proyzvedenyj peryoda pervoj russkoj revoliutsii 1905–1907 hh.)* [Imagery jour-

- nalism Ivan Franko: (On a material of products of the first Russian revolution, the period of 1905–1907)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Odessa. [in Russian].
- Koval'chuk, L. (1982). *Revoliutsyia 1905–1907 hh. v publytsystyke Maksyma Hor'koho y Yvana Franko. Voprosy lyteratury narodov SSSR*, 8, 96–103. [in Russian].
- Koval'chuk, L. (1983). *Russko-ukrainskoe edinienie v publicistike Ivana Franko 1905–1907 gg. Abstracts of Papers '83: 60-j godovshhine obrazovaniya SSSR*. (pp. 223–224). Odessa. [in Russian].
- Koperzhyns'kyj, K. (1927). *Bibliografichni uvahy do istorii ukrains'koi knyhy 80-90-kh rokiv KhIKh stolittia v Odesi. Pratsi Odes'koi tsentral'noi naukovoï biblioteky, I*, 170. [in Ukrainian].
- Kudlach, V. (2001). *Tut mif i dostovirnist' khodiat' poruch. Chornomors'ki novyny, 15 hrudnia*. [in Ukrainian].
- Levchenko, V. V. (2010). *Istoriia Odes'koho instytutu narodnoi osvity (1920–1930 rr.): pozytyvnyj dosvid nevdaloho eksperymentu*. Odessa: TES. [in Ukrainian].
- Levchenko, V. V. (2009). *Muzychka Andrij Vasylovych. Odes'ki istoriky. Entsyklopedychne vydannia. Tom 1 (pochatok XIX – seredyna KhKh st.)*. Odessa: Drukars'kyj dim. [in Ukrainian].
- Levchenko, V. V., Petrovs'kyj, E. P. (2008). «Aresh-tuvaty iak ukrains'koho esera...» (do biohrafii profesora filosofii ta pedahohiky Odes'koho derzhavnoho universytetu Mykhajla Hordiiivs'koho). *Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–KHB, 1/2*, 415–432. [in Ukrainian].
- Levchenko, V. V. (2012). *Postat' vchenoho na tli natsional'noi revoliutsii 1917–1921 rr.: istoryk literatury A. V. Muzychka (1886–1966). Natsional'na revoliutsiia: zahal'noievropejs'ka tradytsiia ta ukrains'kyj kontekst. Ivano-Frankivs'k*. [in Ukrainian].
- Lysh borotys' – znachyt' zhyt'! (1987). *Abstracts of Papers '87: 100-richchiu z dnia publ. zb. I. Franka "Z vershyn i nyzyn"*. Odessa. [in Ukrainian].
- Markushevskaja, R. F. (1962). *Yvan Franko – krytyk y yssledovatel' v bor'be za Shevchenko* [Ivan Franko – critic and researcher in the struggle for Shevchenko] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Odessa. [in Russian].
- Markushevs'kyj, P. T. (1957). *Vyvchennia tvorchosti Franka v serednij shkoli*. Odessa. [in Ukrainian].
- Mysechko, A. (2006). *Do istorii zv'iazkiv Ivana Franka z Odesoiu. Filosofs'ki poshuky, XXI/XXII*, 64–69. [in Ukrainian].
- Mykhajlutsa, M. I. (2010). *Antyukrains'kist' relihijnoi polityky rumuns'koi administratsii v "Transnistrii"* (1941–1944 rr.). *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu, XXVIII*, 245–248. [in Ukrainian].
- Muzychka, A. V. (1927). *Shliakhy poetychnoi tvorchosti Ivana Franka*. Kh.; Odesa: DVU. [in Ukrainian].
- Muzychko, O. (2011). *Vysoke cholo henii: Ivan Franko v Odesi. Den', 8–9 zhovtnia*. [in Ukrainian].
- Muzychko, O. (2011). *Volodymyr i Natalia Lazurs'ki: soiuz Kaliopy ta Mel'pomeny zadlia rozvytku ukrains'koi kul'tury. In V. M. Khmars'kyj (Ed.), Chornomors'ka khvyliia Ukrains'koi revoliutsii: providnyky natsional'noho rukhu v Odesi u 1917–1920 rr.* Odessa: TES. [in Ukrainian].
- Muzychko, O. Ye. (2009). *Klepats'kyj Pavlo Hryhorovych. Odes'ki istoriky. Entsyklopedychne vydannia. Tom 1 (pochatok XIX – seredyna KhKh st.)*. Odessa: Drukars'kyj dim. [in Ukrainian].
- Na dopomohu shkoli: Praktychni rekomendatsii kafedry filolohichnoho fakul'tetu*. (1956). – Odessa. [in Ukrainian].
- Nedzvids'kyj, A. (1975). *Z vidhukiv marksysts'kolennins'koi krytyky pro Franka. Ukrains'ke literaturoznavstvo, 23*, 3–10. [in Ukrainian].
- Pavliuk, M. V. (1956). *Ivan Yakovych Franko v Odesi. Pratsi Odes'koho derzhavnoho universytetu im. I. I. Mechnykova, 146*, 110. [in Ukrainian].
- Pan'kov, A. Y. (1982). *Ukraynskaia prohressyvnaia krytyka v kanun pervoj russkoj revoliutsyy v bor'be za narodnost' lyteratury: (Polemika Y. Franko y Lesya Ukraynky)* [Ukrainian progressive criticism on the eve of the first Russian revolution, in the struggle for the people's literature: (Polemics Ivan Franko and Lesia Ukrainka)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Odessa. [in Russian].
- Popovych, T. (1929). *1-sha Mis'ka Biblioteka Okr. P. O. imeni Iv. Franka v m. Odesi. Zapysky Ukrains'koho bibliografichnoho tovarystva v Odesi, 2–3*, 140–143. [in Ukrainian].
- Pratsi Odes'koho derzhavnoho universytetu im. I. I. Mechnykova* (1956). Odessa. [in Ukrainian].
- Pchelinceva, M. M. (1963). *Ivan Franko – bibliograf ukrainskoj literatury*. [Ivan Franko – Ukrainian literature Bibliography] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). – Odessa. [in Russian].
- Rakovs'ka, N. (1983). *Ivan Franko v otsintsi rosijs'koi prohressyvnoi i marksysts'koi krytyky. Ukrains'ke literaturoznavstvo, 40*, 37–42. [in Ukrainian].
- Saienko, I. I. (1977). *Franko pro dialektychnyj zv'i-azok natsional'noho j internatsional'noho v istoryko-literaturnomu protsesi. Ukrains'ke literaturoznavstvo, 28*, 34–41. [in Ukrainian].

- Semeniv, M. (1928). Pereklady Iv. Franka z Menandra. *Slavia*, Roč. VII, seš. 2, 430–432. [in Ukrainian].
- Solodova, V. V. (1999). Dovoieni muzei Odesy. Abstracts of Papers '99: *Pivden' Ukrainy*. (pp. 132–138). Odesa: AstroPrynt. [in Ukrainian].
- Golota, V. V. (1990). Scena iz spektaklya "Ukradene shhastya" I. Franko (Mixajlo – L. S. Zadniprovskij, Mikola – I. I. Tverdoxlib). Teatr im. Okt. revolyucii, 1947: Foto. *Teatral'naya Odessa*. Kiiv. [in Russian].
- Turchyna, L. V. (2010). Literaturnyj protses 1920-kh rokiv na pivdni Ukrainy kriz' pryzmu pohliadiv V. Gadzins'koho. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu, XXVIII*, 227–230. [in Ukrainian].
- Tuchapskyj, P. L. (1923). *Yz perezhytoho: Devianos-tye hody*. Odesa: Hos. yzd. Ukrayny. [in Ukrainian].
- Chepa, M.-L. A. (Ed.). (2010). *Ukrains'ka psykholo-hichna terminolohiia: slovnyk-dovidnyk*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Nedzvids'kyj, A. V. (Ed.). (1957). *Frankivs'ki chytannia 1956 roku*. Odesa. [in Ukrainian].
- Franko, I. (1912). V dvadtsiat' p'iaty rokovyny smerti T. Shevchenka: ("Chvert' sotni lit projshlo vid tvoji smerti..."). *Vinok T. Shevchenkovi iz virshiv ukrains'kykh, halyts'kykh, rosij's'kykh, bilorus'kykh i pol's'kykh poetiv*. Odesa. [in Ukrainian].
- Franko, I. (1919). *Do svitla!: (Opovidannia aresh-tanta)*. Odesa. [in Ukrainian].
- Franko, I. (1918). *Zbirnychok tvoriv*. Odesa: Selians'ka samoosvita. [in Ukrainian].
- Franko, I. (1919). *Yzhak ta Zaits': Kazka z mali-unkamy*. Odesa: Koop. t-vo "Ukrains'ka knyzhka". [in Ukrainian].
- Franko, I. (1919). *Korolyk i Vedmid': Kazka z mali-unkamy*. Odesa: Koop. t-vo "Ukrains'ka knyzhka". [in Ukrainian].
- Franko, I. (1919). *Lisy ta pasovys'ka: Opovidannia kolyshn'oho povnomochnoho: Z zhyttia halyts'kykh selian*. Odesa. [in Ukrainian].
- Franko, I. (1919). *Lysychka-kuma; Vovk starshynoiu: Kazky z maliunkamy*. Odesa: Koop. t-vo "Ukrains'ka knyzhka". [in Ukrainian].
- Franko, I. (1905). *Yakby ty znav!: ("Yakby ty znav, iak mnoho vazhyt' slovo...")*. *Bahattia: ukrains'kyj al'manakh*. Od

Постать православного письменника-апологета Івана Вишенського у творчості І. Франка

У статті розглядається творчість Івана Франка в загальнокультурному аспекті. Художнє втілення історії, певні часові зрізи, героїчні події, знакові постаті, знаходимо у його художній спадщині. Звернення митця до праць таких духовних авторитетів як афонський подвижник, впливовий духовний письменник-полеміст, палкий поборник православної віри, Іван Вишенський, є свідченням постійного пошуку мислителя, прикладом виняткової глибини його таланту та високого рівня культури.

Ключові слова: слово, мова, православна віра, духовна культура, мовотворчість.

Natalia Mekh

The figure orthodox writer and apologist Ivan Vyshensky in the works of Franko

The article deals with linguistic creativity Ivan Franko general cultural aspect. Art history embodiment, certain sections of time, heroic events, iconic figures found in its artistic heritage.

Well-known artist and the words “Academy of Sciences in one person” (as defined Malaniuk) – Ivan Franko was a pioneer, discoverer of new ways that led to the rise of Ukrainian culture and science.

In the development of Ukrainian literature and public opinion end XIX – early XX centuries Franko played a leading role. It marked the beginning of a new period in Ukrainian literature after Taras Shevchenko. Along with Shevchenko in Ukraine there was a separate branch of knowledge – Franko, bringing together literary critics, broadcasters, critics, historians, ethnographers, folklorists, philosophers, economists, sociologists.

In the years of independence Ukraine have an opportunity to examine the legacy of Ivan Franko is not ideological, and general cultural aspect, which would no absolutisation a single approach to the study of the works of the artist at the expense of broader philosophical reflection Franko anthropological problems.

Appeal to the works of the artist’s spiritual authority as Athos ascetic, an influential spiritual writer, polemicist, an ardent advocate of the Orthodox faith, Ivan Vyshensky is a testament to the constant search thinker, an exceptional example of the depth of his talent and high level of culture.

Key words: word, language, Orthodox religion, spiritual culture, linguistic creativity.

Наталія Мех

Личность православного писателя-апологета Ивана Вышенского в творчестве И.Франка

В статье рассматривается творчество Ивана Франка в общекультурном аспекте. Художественное воплощение истории, определенные временные срезы, героические события, знаковые фигуры, находим в его художественном наследии. Обращение художника к трудам таких духовных авторитетов как афонский подвижник, влиятельный духовный писатель-полемист, ревностный защитник православной веры Иван Вышенский, является свидетельством постоянного поиска мыслителя, примером исключительной глубины его таланта и высокого уровня культуры.

Ключевые слова: слово, речь, православная вера, духовная культура, языкотворчество.

Знаний художник слова та «академія наук в одній особі» (за визначенням Є. Маланюка) – Іван Франко був новатором, відкривачем нових шляхів, що вели до злету української культури та науки.

У розвитку української літератури та громадської думки кінця XIX – початку XX століть Франкові належить провідна роль. Він знаменував початок нового періоду в українській літературі після Тараса Шевченка. Поряд із шевченкознавством в Україні виникла окрема галузь знань – франкознавство, що об'єднала літературознавців, мовників, мистецтвознавців, істориків, етнографів, фольклористів, філософів, економістів, соціологів.

У роки незалежності України з'явилась можливість розглядати спадщину І. Франка не в ідеологічному, а в загальнокультурному аспекті, де була б відсутня абсолютизація якогось одного підходу у вивченні творчості митця на шкоду широкому філософському осмисленню Франком Радянське літературознавство розглядало творчість письменника з позицій соціалістичного реалізму. Було прийнято вважати І. Франка непримиренним та войовничим у ставленні до релігії. З нього зробили класичного вченого-атеїста, у якого існувала чітка наукова система поглядів на виникнення релігії, зокрема християнства, її антисупільні моральні заповіді й домінуючі соціальні основи.

Насправді, на думку сучасних дослідників (Л. Филипович та ін.), Франко розглядав людину в системі релігійних відносин, приділяв багато уваги саме особистості. Євген Сверстюк наголошує, що «віра і в призначення, і в творчість Духа, і в силу Духа супроводила Івана Франка все життя. Це було першою аксіомою, яку він виніс зі світу дитинства, де про аксіоматичні істини не сперечалися.

Суперечності обступили юнака при виборі своєї «вузької дороги»...»¹. І далі автор розмірковує, пор.:

«З натури поет був ідеалістом і релігійним, скажімо, пантеїстом, дарма що глушив той глибинний голос раціоналізмом і антиклерикальними ескападами»².

«Утім хоч як закидали Франкові його сучасники брак віри і страху Божого в помислах, вони не могли б закинути його відступництва і поклоніння ідолам. Навпаки, він розвінчує нових безбожних ідолів марксистської тоталітарної «народної держави» і впору застерігає перед «формальною релігією, основою на догматах ненависті та класової боротьби».

Ніхто не закине Іванові Франку втрати любові до ближнього і до рідного краю – після усіх його діл і творів на цю тему. А хіба це не релігія серця?

Усе життя Франко проніс, як релігію, народницьку любов і проповідь духовного піднесення людини – Вічний революціонер – Excelsiot – Semper tiro – До світла...

*Хто вас хлібом накормить, той враз
З хлібом піде до гною,
Та хто духа накормить у вас,
Той зіллється зо мною.*

Отже, у нас з'явився поет і мислитель, який духом кормив цілі покоління і був настільки високий, що його не могли заховати від народу раби матеріалізму»³.

Поема «Іван Вишенський» є красномовним свідченням широких філософських поглядів Івана Франка, його глибокого розуміння людської природи і, разом з тим, постійних сумнівів, що роздирають, розшматовують митця. На думку деяких дослідників (Донцова Д., Чехович К. та ін.), Франко балансував між вірою та раціоналізмом. І йому ще не вдалося, на момент написання 1900 році поеми, збагнути «високий аскетизм» Середньовіччя та відчуті силу і вплив палкої молитви віруючого серця.

І. Франко звертається у творі до постаті духовного авторитета українського народу, відомого письменника-полеміста, афонського подвижника Івана Вишенського. Відзначимо, що 28 липня цього року відбулося прославлення письменника-апологета у лику святих Українською Православною Церквою. Творчість преподобного, який 40 років провів на Афоні, формує зв'язок між часовими зрізами нашої культури та має велике значення для збереження

¹ Сверстюк Є.О. Світлі голоси життя. – К.: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2015. – С. 156.

² Там само. – С. 163.

³ Там само. – С. 165.

греко-візантійських православних духовних цінностей в українському культурному просторі.

Іван Вишенський – один з провідних духовних авторитетів, антиуніатський полеміст і публіцист, що відіграв важливу роль у протистоянні польсько-католицькій експансії, зміцненні й захисті православної віри. Його твори були необхідні у важкий період для православних, які у той час перебували під владою католицької Речі Посполитої.

У поемі Франка знаходимо ілюстрацію складних історичних умов, у яких опинився православний український народ, пор.:

*«Старцю чесному Івану,
що в Афонській самотині
шлях важкий, тісний верстає,
шлях показаний Христом,*

*православні з України,
зібрані у місті Луцьку
на братерську пораду,
шлють благання і привіт.*

*Богу дякуєм святому,
що про нас не забуває
і важкій нам спокуси
шле для нашого добра.*

.....
*Ласкою його святою
й молитвами богомольців
стоїмо ще твердо в вірі
і не тратимо надій.*

*Б'ють на нас і явно, й тайно
вороги непримиримі,
напасті, і брехні, й зради
нас підкопують і рвуть.*

*Відреклись нас сильні світу –
і князі, і воєводи, –
кинули Христове стадо,
[за мамоною біжать.*

*Наші пастирі духовні
поробилися вовками,
шарпають Христове стадо]
і отруту в душі ллють*

«Іван Вишенський»⁴.

Михайло Грушевський, щодо того історичного зрізу, коли жив і творив Іван Вишенський, відзначає наступне: «Були тоді в великій тривозі всі, кому близьке було добро України. Особливо їх тривожила справа православної віри, за яку боролися вони, як за перший знак української народности. .. Уніяти все в більшу смілість приходили й усе більше людей до них приставало, навіть з учених духовних. Не було ані перед тим, ані потім короля, який би так слухав ся католицьких ксьондзів та єзуїтів та старався так викорінити православну віру, як тодішній польський король Жигимонт III: всякі насильства над православними дозволяв робити, церкви православні запечатувати й відбирати, духовних арештувати. .. Однак сила, яка ще була на Україні, – се була козаччина, тому й православні брацтва, духовні, міщане, пани-недобитки починають звертатись до козаків у всяких українських справах, чи що до віри, чи що до иньшого. .. Тепер стають вони оборонцями цілого українського, – або як тоді ще казали – руського народу. А що тоді найважливішою національною, всенародною справою вважалась оборона православної віри, що була, як я сказав, мовби знаком української народности супроти польської, то козаки дуже завзято боронять православну віру від уніатів»⁵.

Особливо гріховною вважає Іван Вишенський тодішню Річ Посполиту: «Где бо нині в Лядській землі віра? Где надіжда? Где любов? Где правда і справедливость суда? Где покоря? Где евангельские заповіді? Где апостольская проповідь? Где святых закони?...»⁶.

Вкрай зацікавлена в «поширенні уніатства серед православних – підданих Речі Посполитої, королівська влада не перебирала засобами у зміцненні сили та впливу уніатських священиків.

Українська шляхта виступала проти унії нерішуче й мляво, а письменники-полемісти (з-поміж яких особливо вирізнявся своїм талантом Іван Вишенський) і братства одразу ж зайняли у відношенні до неї непримиренну позицію. В 1614 р. уніатський митрополит Іосиф Рутський змушений був визнати: «Великою

⁴ Франко І.Я. Твори: в 3 т. – К.: Наук. думка, 1991 – Т. 1. – С. 515-516.

⁵ Грушевський М. Про старі часи на Україні. Коротка історія України (для першого початку). – К.:АТ «Обереги», 1991. – С. 40-41.

⁶ Українська література XIV – XVI ст. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 333.

перешкодою для унії є нове братство, засноване в Києві три роки тому схизматиками* (*Схизматами в Польщі називали звичайно православних) без дозволу короля... Якщо це братство не буде скасоване, то важко сподіватися на щось добре». Від початку XVII ст. на захист православної віри дедалі активніше ставало козацтво»⁷.

До нас дійшло 16 творів старця. Три послання були написані ще до Берестейської унії: «Писание до всех обще, в Лядской земли живущих» (1588), «Извещение краткое о латинских прелестях...» (1588–1589) та «Новина, или Весть о обретеннии тела Варлаама, архиепископа Охридскаго...». Решту, тобто 13 творів, було написано вже після 1596 року. Найбільш відомі «Послання до князя Острозького та всіх православних», з настановою «стояти в православ'ї», «Послання львівському братству і до отця Іова, скитника Маркової пустелі», «Послання до решти відступників від православ'я Кирила, Іпатія і Рогози», де письменник-апологет суворо викриває духовенство, що відступило від православної віри.

Читаємо у поемі «Іван Вишенський» наступне:

*Тямлячи слова Христові:
царство боже – труд великий
і трудівники одні лиш
завойовують його, –*

*тямлячи таку науку,
що як пастирі нас зрадять,
треба нам, самому стаду,
про своє спасіння дбать, –*

*обмірковували разом,
як би нам від сеї бурі
хоч малесеньким оплотом
церкву божу захистить.*

*І прирадили зібрати
в одно огнище всі сили,
щоб велике спільне діло
поспівало і росло.*

*І отсе шлемо до тебе,
чесний батьку наш Іване,
своїх братчиків з благанням:
будь ти нашим стерником.*

*Поверни ти на Україну,
загривай нас своїм словом,
будь між нами, мов та ватра
у кошарі пастухів.
«Іван Вишенський»⁸.*

Відзначимо, що духовний доробок Івана Вишенського, був не до кінця осмисленим та зрозумілим деяким дослідникам його мовотворчості. Адже вони намагалися розглядати послання подвижника у відриві від візантійсько-святоотецької, містико-ісихастської традиції, під впливом якої формувався світогляд апологета. І. Франко, високо оцінюючи постать Івана Вишенського, значення його мовотворчості, разом з тим, дозволяє собі, на думку Тамари Гундорової, «свавільно» присвоїти йому «раціоналістичні елементи самоаналізу». Дослідниця вважає, що І. Франко, поставивши героя на межі зіткнення патріотичної посвяти, з одного боку, та християнської аскези – з іншого, переносить на нього «власні почування» і «аж навіть свавільно будує характер Вишенського на свій взірць»⁹.

Франкові контексти ілюструють ці міркування, пор.:

*Се не божий шлях! Таж навіть
якби в рай ти так дістався,
а твій рідний край і люд твій
на загибель би пішов
«Іван Вишенський»¹⁰*

І далі читаємо у поемі, пор:

*І смертельна тривога
зітнула старече серце
і заперла дух у груді,
зимний піт лице покрив.
.....*

⁷ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). – 2-ге вид. – К.: Либідь, 1995. – С. 36.

⁸ Франко І.Я. Твори: в 3 т. – К.: Наук. думка, 1991 – Т.1. – С. 516-517.

⁹ Див. Гундорова Т. Франко не Каменяр. Франко і Каменяр. – К.: 2006. – С. 270.

¹⁰ Франко І.Я. Твори: в 3 т. – К.: Наук. думка, 1991 – Т.1. – С. 521.

*Ах, післанці з України!
В старця серце стрепенулось,
і в тривозі, і в нестямі
худі руки він простяг.*

*«Стійте! Стійте! Заверніться!
Я живу ще! По-старому
ще кохаю Україну,
решту їй життя віддам!»
«Іван Вишенський»¹¹.*

Досліджуючи твір «Іван Вишенський», Мельник акцентує увагу на позитивістських поглядах І. Франка, який ставить в «духовно-ієрархічному плані «діяння» вище «споглядання»...», поет, видається, не запримітив ще однієї дороги, що веде до національного спасіння, – дороги по вертикалі вгору. Остання – це й молитовний подвиг чернецтва за людей, за світ...»¹². Як бачимо, не дивлячись на поглиблення знань у царині ісихазму, у вивченні спадщини Отців Церкви, Франкові до кінця не вдається збагнути світогляд афонського подвижника. Проте, на думку Мельник, «феномен містичного фіналу «Івана Вишенського» є свідченням самозаперечення автора його гасію»¹³. На підтвердження цієї тези подаємо наступні рядки твору, пор.:

*Легко-легко так зробилось,
щезла дикая тривога,
ясна певність розлилася
у обновленій душі.*

*Ясна певність, що послухав
Бог отсе його благання,
що настала хвиля чуда –
просвітлення надійшло.*

*Те, чого він ждав так довго,
обдало його, мов легіт,
мов гармонія безмежна,
райські пахоці святі.*

*І він радісно піднявся,
і перехрестився тричі,
і благословив промінний
шлях, що скісно в море йшов.*

*Він нічого вже не бачив,
тільки шлях той золотистий
і ту барку ген на морі –
і ступив, і тихо щез.*

«Іван Вишенський»¹⁴.

Дослідження спадщини Івана Вишенського та історичної доби коли жив і творив православний письменник-апологет, безпосередньо або опосередковано вплинуло на формування світоглядних та культурних переконань Івана Франка. Звернення митця до праць таких духовних авторитетів, як афонський подвижник Іван Вишенський, є свідченням постійного пошуку мислителя та високого рівня його культури.

References

- Sverstyuk, E. (2015) *Bright voices lives*. – К. [in Ukrainian].
- Franko, I. (1991) *Works*: 3 t. – К. : Science. view, 1991 – Vol.1. [in Ukrainian].
- Hrushevsky, M. (1991) *About the old days in Ukraine. A Brief History of Ukraine (for the first start)*. – К. [in Ukrainian].
- Ukrainian Literature XIV – XVI century. (1988)* – К. : Naukova Dumka [in Ukrainian].
- Smoliy, V, Stepankov, V. (1995) *Bohdan Khmelnytsky (Social and Political Portrait)*. – 2nd ed. – К. : Lybid. [in Ukrainian].
- Hundorova, T. (2006) *Franko not Mason. Franko and Mason*. – К. [in Ukrainian].
- Melnik, J. (2006) *Franko and Biblia Apocrypha: the 150th anniversary of the birth of Ivan Franko*. – Lviv. [in Ukrainian].

¹¹ Там само. – С. 521-522.

¹² Мельник Я. Франко й Biblia Апокрыфа: до 150-річчя від дня народження Івана Франка. – Львів, 2006. – С.198.

¹³ Там само. – С. 201.

¹⁴ Франко І.Я. Твори: в 3 т. – К.: Наук. думка, 1991 – Т.1. – С. 524.



**Історія міст і сіл України:
історико-теоретичні
проблеми вивчення**

Аналіз поселень Ярославського повіту від II половини XVIII століття із застосуванням GIS

Дослідження проведено в актуальних межах Ярославського повіту (powiat Jarosławski) Підкарпатського воєводства (województwo Podkarpackie) у східній Польщі. Проаналізовано динаміку поселень у Ярославському повіті від другої половини XVIII століття. Для цього застосовано карти та опубліковані історичні дані, які проаналізовано у програмі ArcGIS 10.3. У праці показано можливості програми ArcGIS. Територію повіту досліджено під кутом зору змін поселень. До аналізу змін структури поселень використано серію карт (із бази «WIG» та із сервера «WMS»). Показано зміни кількості сіл, чисельності господарств та динаміку чисельності українців у порівнянні до чисельності поляків. Охарактеризовано національний та релігійний склад від другої половини XVIII століття. На основі дослідження просторового розміщення поселень із застосуванням просторової статистики (тест просторової автокореляції Морана, аналіз еліпсів стандартних відхилень та аналіз середніх географічних центрів) показано характер поселень в актуальних межах Ярославського повіту.

Ключові слова: динаміка, поселення, ГІС, Ярославський повіт, Польща.

IhorKozak, Hanna Kozak

Analysis of settlements of Jaroslav district since 2nd half of 18th century with the use of GIS

The study was conducted within the actual area of Jaroslav district in Podkarpackie voivodeship in Eastern Poland. The dynamics of settlements in the Jaroslav district from the 2nd half of the 18th century was discussed. Maps and historical data were analyzed in the ArcGIS 10.3 program. In the study there were presented possibilities of applying the ArcGIS for Desktop 10.3 program. We analyzed the Jaroslav district in terms of the changes of settlements and used maps for the analysis of changes in its structure. The first of these was the historical map, namely the tactical map of WIG in scale 1: 100 000 from 1936. Next we analyzed maps from 1965 and 2014, which were prepared applying the WMS server. The changes in the number of villages, households and population dynamics of Ukrainians were shown in comparison with the number of Poles. Ethnic and religious composition from the 2nd half of the 18th century were evaluated. Based on the study of spatial placement of settlements with the use of Spatial Statistics (Spatial Autocorrelation Global Moran's test, Standard Deviation Ellipse and Central Feature) the character of settlements distribution in Jaroslav district was presented. There was confirmed a similar configuration of Standard Deviation Ellipses and Mean Center for Greek-catholic and Ukrainians in Jaroslav district. The scale and results of such changes are interesting for future research, mainly in terms of the change of traditional village infrastructure and its culture.

Key words: dynamics, settlements, GIS, Jaroslav district

Ігорь Козак, Ганна Козак

Анализ селений Ярославского района со II половины XVIII века с использованием GIS

Исследование проведено в актуальных пределах Ярославского района в восточной Польше. Проанализировано динамика селений в Ярославском районе со второй половины 18 века. Для этого использованы карты и опубликованные исторические данные, которые проанализировано в программе ArcGIS 10.3. Показано изменения количества сел, численности хозяйств и динамику численности украинцев по сравнению с численностью поляков. Охарактеризовано национальный и религиозный состав со второй половины 18 века. На основе исследования пространственного размещения поселений с применением статистических анализов (тест Морана пространственной автокорреляции, эллипс стандартных отклонений и центральной объект) показано естественный и длительный характер украинских поселений в Польше.

Ключевые слова: динамика, селения, ГИС, Ярославский район Польши.

Постановка наукової проблеми та її значення. Статистичні дані не завжди об'єктивно показували чисельну перевагу українців і греко-католиків як в усій Галичині¹ так і на досліджуваній території Ярославського повіту Польщі.

Виходячи із такої ситуації, вважаємо, що висвітлення даних щодо національного походження, а також віросповідання у межах Ярославського повіту є важливим, особливо у зв'язку із піднесенням національної свідомості українців у час входження України до Європейського Союзу.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми.

На даний час відсутні дослідження динаміки сіл на території Ярославського повіту. Лише показано вибрану інформацію про зміни населення повіту на початку ХХ століття². На місцевих офіційних вебсторінках міст і сіл бракує інформації щодо зміни релігійного та національного складу поселень повіту за останні кілька століть.

Формулювання мети та завдань статті. Метою праці було глибше дослідження питання розселення у сучасних межах Ярославського повіту, у тому числі із залученням давніших матеріалів із 1785 року, архівних матеріалів, а також їх аналізу із застосуванням геостатистичних методів дослідження, наявних у сучасних пакетах ГІС.

Матеріали і методи. Об'єктом дослідження були населені пункти у ландшафті сучасного Ярославського повіту Підкарпатського воєводства (powiat Jarosławski, Podkarpackie województwo). Повіт межує із Україною. Дослідження динаміки населених пунктів повіту проводили шляхом їх нанесення у програмі ArcGIS 10.3 у вигляді пунктів на спеціально створені шари, які відповідали ситуації на 1785, 1939, 1965 роки.

Програма ArcGIS 10.3 – це сучасна програма (Рис. 1) фірми ESRI (Environmental Systems Research Institute). У ній ми створювали відповідні шари. Дані для розміщення поселень для 1939 року побрано із акрушів Ярослав (Jarosław) Любачів (Lubaczów), Перемишль (Przemyśl), Мостиська (Mościska) Військового Географічного Інституту (WIG)³. Для кожного із зазначених населених пунктів Ярославського повіту додано інформацію щодо кількості у них господарств, чисельності жителів із поділом на національність та релігійне визнання, починаючи із II половини XVIII століття, а конкретно із 1785 року та 1939 року.

Підкладку, тобто основу WIG вставлено до ArcGIS (вживаючи знака + Додай дані). За допомогою наступної ікони (Едитор) утворено шар

¹ Kubijovych V. Ethnic groups of the South-Western Ukraine (Galyčyna-Galicia) 1.1.1939 / V. Kubijovych. – München: Logos, 1983.

² Wład J. Wybrane informacje o zmianach liczby ludności oraz migracjach mieszkańców Jarosława na początku XX wieku / J. Wład. – Jarosław: Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia, t. XVII, 2008.

³ Skorowidz Map. 1:100 000. Wojskowy Instytut Geograficzny. Warszawa – Спосіб доступу: <http://igrek.amzp.pl/mapindex.php?cat=WIG100>

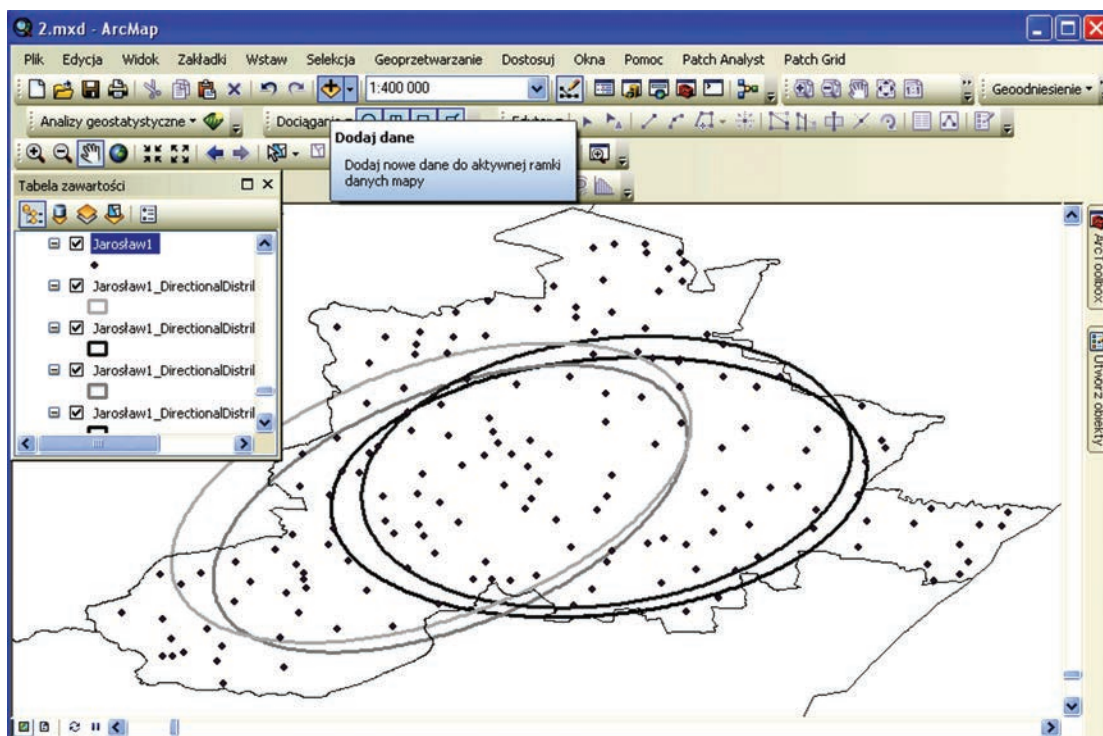


Рис. 1. Інтерфейс програми ArcGIS

„Поселення” за допомогою таких команд як: Едитор © Почни едицію © Вибирай шар до едикування © Створи об’єкт (пункт поселення) © Додай параметри пункту (як наприклад назву, кількість господарств, чисельність осіб за релігійним та національним складом) © Закінчи едицію © Запиши внесені зміни. Назву поселення уставлено як Тип © Текст, тоді як для вписування цифр вибрано Цілі цифри. Аналогічні команди застосовано при утворенні інших шарів.

Під час аналізу меж Ярославського повіту використано дані WMS із Геопорталу. Також із Геопорталу побрано дані для забудови із 1965 року.

До аналізу розміщення поселень у часі застосовано ArcGIS 10.3 і Fragstats 4.1⁴. Тест просторової автокореляції Морана, аналіз еліпсів стандартних відхилень та аналіз середніх географічних центрів виконано у програмі ArcMap⁵. Для цього вибрано ікону ArcToolBox (Рис. 2).

Для тесту просторової автокореляції Морана зазначаємо: Тест просторової автокореляції Морана © Вибираємо шар © Вибираємо показник (назву колонки із таблиці атрибутів) © Зазначаємо Запиши результат © ОК.

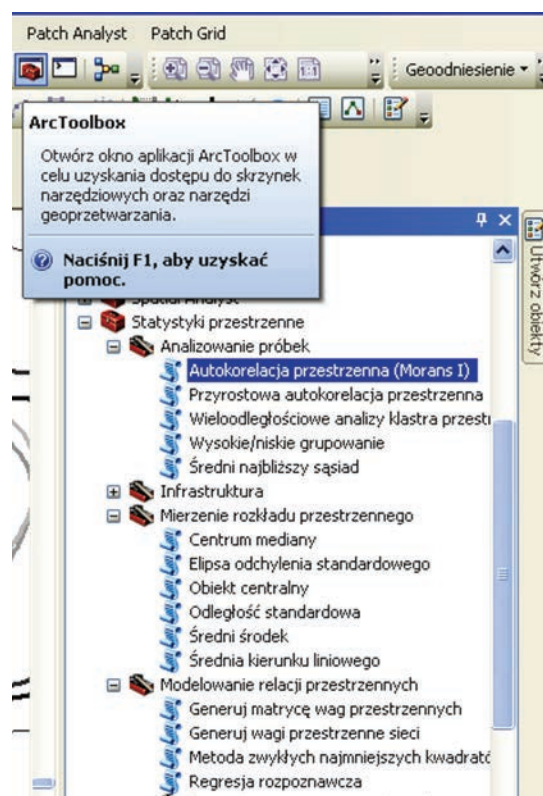


Рис. 2. Статистичний аналіз у ArcGIS за допомогою ArcToolBox

⁴ McGarigal K.M. FRAGSTATS: spatial pattern analysis program for quantifying landscape structure / K.M. McGarigal. – . . 1994.

⁵ Urbański J. GIS w badaniach przyrodniczych / J. Urbański. – Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2010.

Відповідно для еліпсів стандартних відхилень зазначаємо: Еліпс стандартних відхилень а Вибераємо шар © Вибераємо показник (назву колонки із таблиці атрибутів) © ОК.

Для середніх географічних центрів зазначаємо: Середній центр (Mean Center) © Вибераємо шар, який аналізуємо © Вибераємо показник, за яким аналізуємо (назву колонки із таблиці атрибутів) © ОК.

Тест просторової автокореляції Морана дозволив виявити кластери у розміщенні поселень. Метод еліпсів стандартних відхилень показав напрямок і охарактеризував розміщення поселень на території повіту. Метод середніх географічних центрів дозволив виявити центри у розміщенні населених пунктів у сучасних межах досліджуваного Ярославського повіту.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Як показують наші розрахунки, проведені на основі даних З. Будзинського⁶, у Ярославському повіті у 1785 році було 27691 греко-католиків (українців). Латинників було у 1,7 рази менше – лише 15897 осіб. Варто також зауважити, що до латинників З. Будзинський також зарахував ук-

раїнців, які на щодень розмовляли українською мовою, але ходили до костелу, тому термін латинники у нього є некоректний. Коректно було б назвати римо-католики (поляки) та латинники (українці) як це зробили інші дослідники (як наприклад Др Володимир Кубійович). Але навіть незважаючи на це, домінування українців цілком наочне (Рис. 3). Цю перевагу греко-католиків (українців) над латинниками, особливо у східній та північній частині повіту можна побачити за домінуванням частки чорного кольору (Рис. 3), сума чорного і сірого складає 100%.

Перевагу українців на території Ярославського повіту підтверджують наступні дані аналізу карт із 1939 року (Рис. 4), коли українців було 46141 осіб (чорний колір у стовпчиках на рисунку), а поляків було у 1,6 рази менше – 29829 осіб (сірий колір).

Аналіз еліпсів розміщень (Рис. 5) показав, що у 1785 році еліпс розміщення для греко-католиків (чорний колір на рисунку) охоплює більш центральну і східню частину повіту, тоді як еліпс розміщення для латинників (сірий колір) зосереджувався більше у західній частині повіту. Середній географічний центр розміщення

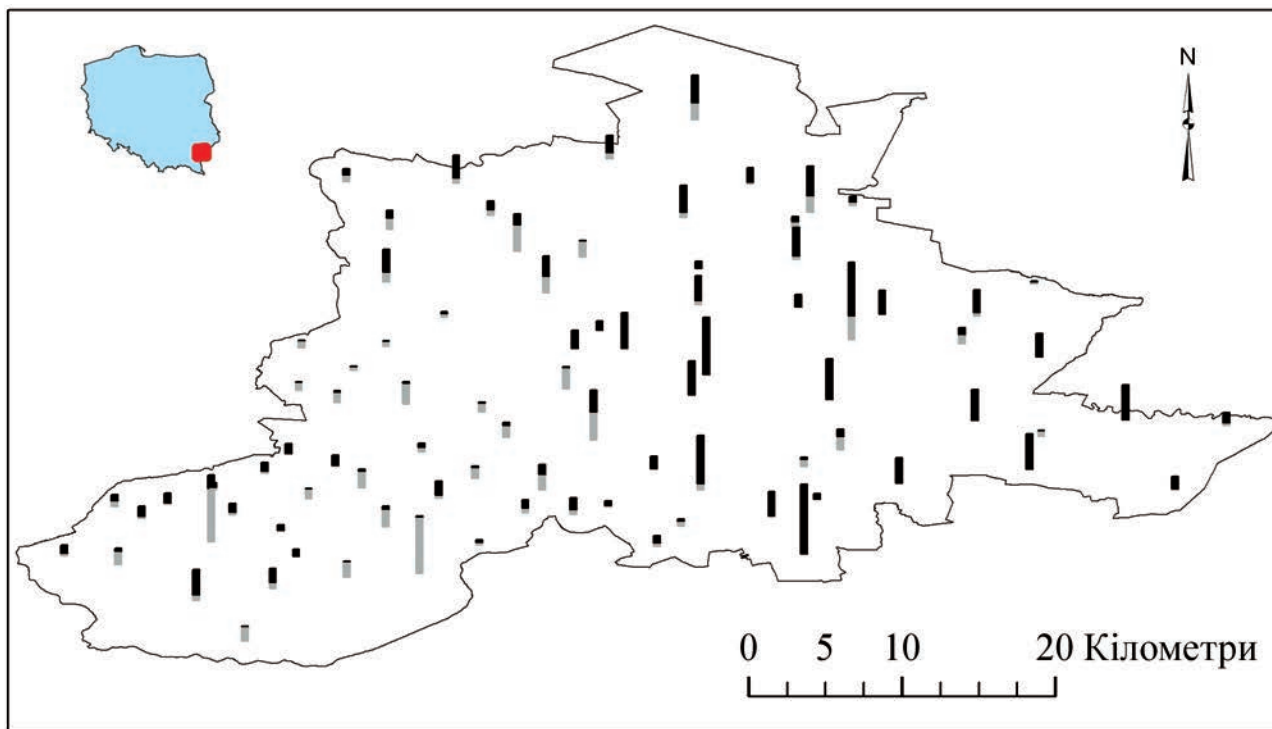


Рис. 3. Розміщення греко-католиків (чорний колір у стовпчиках) і латинників (сірий колір) у Ярославському повіті у 1785 році (за даними З. Будзинського)

⁶ Budzyński Z. Ludność pogranicza Polsko-Ruskiego w drugiej Polowie 18 wieku / Z. Budzyński. – Przemysł-Rzeszów, 1993.

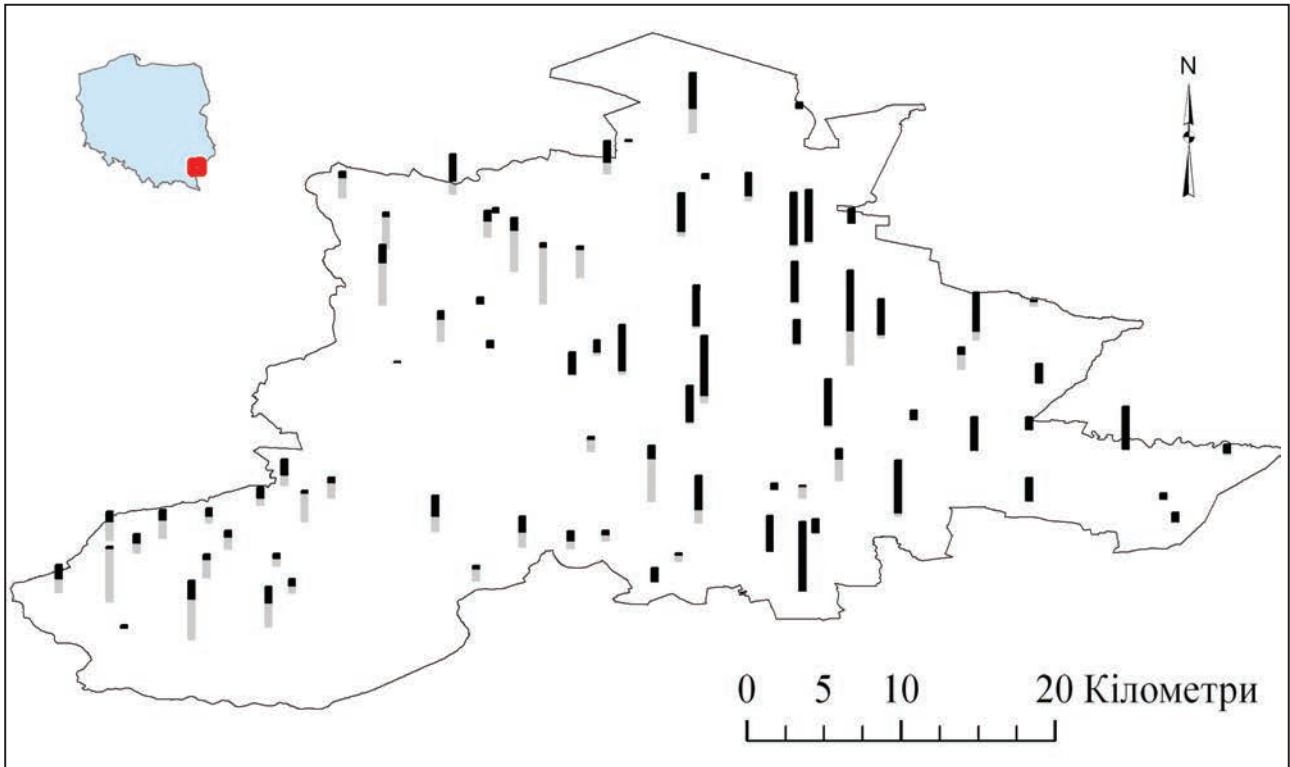


Рис. 4. Розміщення українців (чорний колір у стовпчиках) і поляків (сірий колір) у Ярославському повіті у 1939 році (за даними В. Кубійовича)

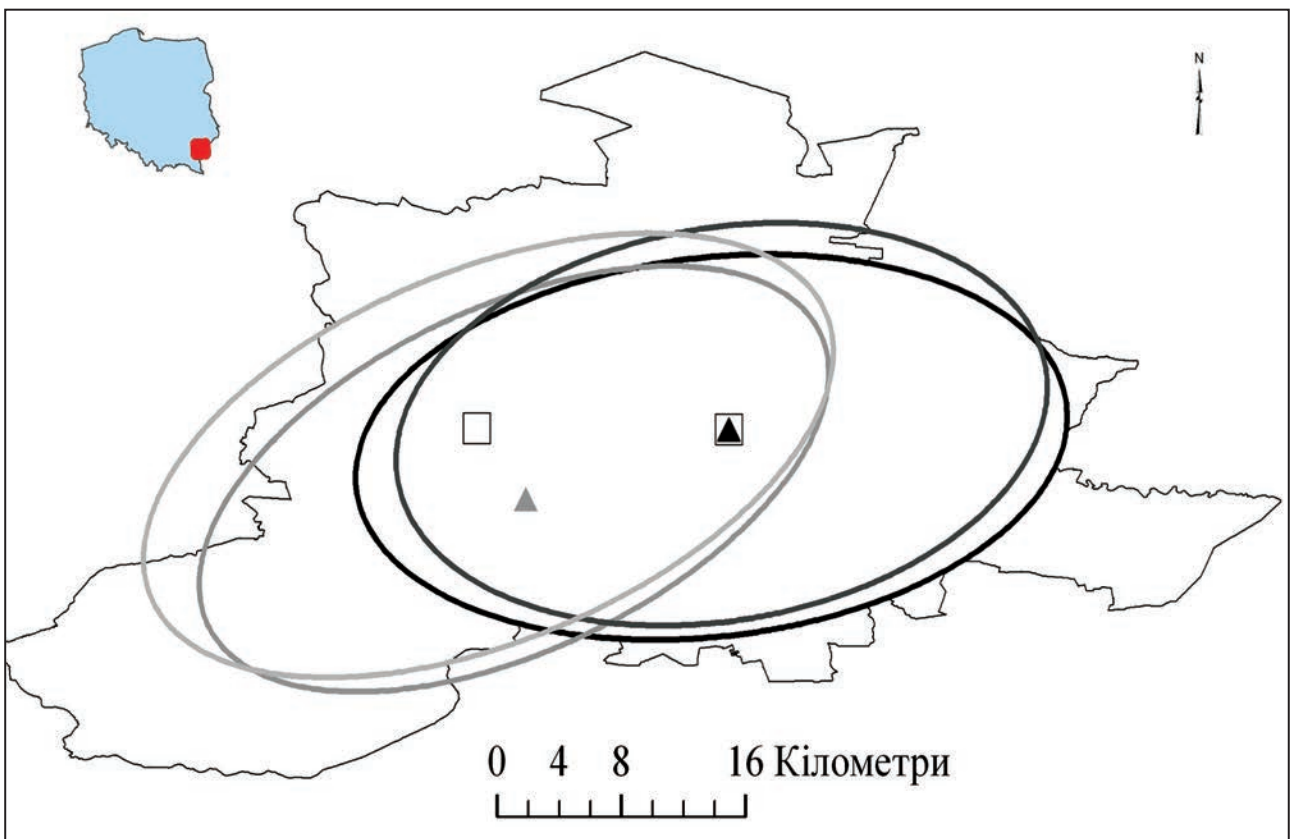


Рис. 5. Еліпси стандартних відхилень та середніх центрів (пояснення у тексті)

латинників (сірий трикутник) знаходиться майже на 15 км західніше від середнього географічного центру розміщення греко-католиків (чорний трикутник).

У 1939 році еліпс розміщення українців (темно-сірий колір) порівняно до греко-католиків (українців) у 1785 року майже не змінився (розміщення середніх географічних центрів – чорного трикутника і квадрату знаходиться майже у тому самому місці), що підтверджує стабільність та довготривалість розселення греко-католиків – українців на території Ярославського повіту.

Тоді, як еліпс розміщення поляків у 1939 році (ясно-сірий колір) пересунувся на захід. Переміщення пункту середнього географічного центру розміщення поляків більше, ніж на 7 км на північний захід у 1939 році (ясно-сірий квадрат) підтверджує нестійкий і динамічний характер їх розселення.

У 1939 році розміщення українців, як показав тест Морана (індекс Морана=0,3693; $z=5,90$; $p=0,00$) мало кластеризований характер.

Порівняння даних 1939 із 1965 роком показало зменшення кількості господарств та заселення. Аналіз кількості господарств показав, що у 1939 році на території Ярославського повіту було 16865 господарств. Відразу після Другої Світової війни ця кількість зменшилася на половину (пізніше у 1965 році дещо збільшилося за рахунок завезення сюди поляків).

Перед II Світовою війною територія Ярославського повіту була густо заселена. Площа поселень (CA- Class Area) у 1938 році досягала понад 5,1 % від загальної площі досліджуваної території. У 1965 році цей показник зменшився майже на половину. На даний час площа поселень є меншою від довоєнного показника.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Аналіз змін у характері розселення у Ярославському повіті підтверджує домінування греко-католиків-українців (63,5% у 1785 році) та українців (60,7% у 1939 році). Аналіз еліпсів розміщень та середніх центрів для греко-католиків-українців у 1785 і для українців у 1939 році показав сталі їх розміщення на території повіту.

Застосування таких методів просторового статистичного аналізу, як тесту просторової автокореляції Морана, методу еліпсів стандартних відхилень та методу середніх географічних центрів виявилось досить інформативним та перспективним у такого типу аналізах. На основі проведеного аналізу виявлено сталий кластер у розміщенні українців у 1939 році. Показано, що розміщення греко-католиків – українців на території повіту від 1785 до 1939 року було домінуючим і майже не змінилося, що підтверджено співпаданням аналізованих еліпсів та центрів і свідчить про стабільність розселення українців на території Ярославського повіту до 1946 року. Відповідно аналізовані еліпси та центри для латинників та поляків перемістилися на захід і не співпадають, що свідчить про нестабільний характер їх заселення.

Підсумовуючи, варто зауважити, що після 1946 року зменшилась кількість господарств. Змінилась структура ландшафту, характер традиційного ведення господарства, змінилась традиційна сільська система, яка формувалась тут століттями.

Проналізовані зміни є типовими для польсько-українського прикордоння. Масштаб та наслідки таких змін цікаві для подальших досліджень, особливо з точки зору змін традиційної сільської системи та її культурних надбань.

References

Kubijovyc V. *Ethnic groups of the South-Western Ukraine (Galyčyna-Galicia) I.I.1939* / V. Kubijovyc. – München: Logos, 1983.

Wład J. *Wybrane informacje o zmianach liczby ludności oraz migracjach mieszkańców Jarosława na początku XX wieku* / J. Wład. – Jarosław: Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia, t. XVII, 2008.

Skorowidz Map. 1:100 000. *Wojskowy Instytut Geograficzny. Warszawa* – Спосіб доступу: <http://igrek.amzp.pl/mapindex.php?cat=WIG100>

McGarigal K.M.. *FRAGSTATS: spatial pattern analysis program for quantifying landscape structure* / K.M. McGarigal. – Corvallis: Oregon State University, 1994.

Urbański J. *GIS w badaniach przyrodniczych* / J. Urbański. – Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2010.

Budzyński Z. *Ludność pogranicza Polsko-Ruskiego w drugiej Polowie 18 wieku* / Z. Budzyński. – Przemyśl-Rzeszów, 1993.

Євген Букет (м. Київ)

До проблеми датування населених пунктів на території сучасного Макарівського району Київської області

У статті зібрано інформацію про витоки топонімів, які нині є назвами селищ і сіл Макарівського району Київської області, порівняно їх з результатами археологічних досліджень та інформацією, що міститься в народних переказах і місцевих легендах.

Ключові слова: Макарівщина, Макарівський район, Київська область, перша письмова згадка, топонім.

Eugene Bouquet

Problem to appear dating Human Settlements at the territory of modern Makariv district

The article includes information about the origins of place names that are now the names of towns and villages Makariv district of Kyiv region (Kodra, Makariv, Andriivka, Berezivka, Byshiv, Borivka, Velykii Karashyn, Vesela Slobidka, Visegrad, Vilne, Vitrivka, Volosin, Havronschyna, Horobiyivka, Hruzke, Zabuyannya, Zavalivka, Zurivka, Kalynivka, Kozychanka, Kolonschyna, Komarivka, Konopelky, Kopyliv, Kopyivka, Korolivka, Leonivka, Lypivka, Lysytsa, Lyshnia, Lozovyk, Lubske, Lyudvynivka, Makariv Buda, Makovyshche, Maly Karashyn, Marianivka (Kolonschyna village council), Marianivka (Maryanivka village council), Mykolaivka, Mostische, Motyzhyn, Nalyvaykivka, Nebelytsya, Nizhylovychi, New Opachychi, Novomyrivka, Novosilky, Osykove, Pashkivka, Plahtyanka, Pochepyn, Rozhiv, Sadky-Stroyivka, Severynivka, Sytnyaky, Sobolivka, Sosnivka, Fasivochka, Fasova, Farm (Byshiv village council), Farm (Korolivka village Council), Chervona Girka, Chervona Sloboda, Chornohorodka, Shnuriv Lis, Yuriv, Yurivka, Yablunivka, Yasnogorodka) compared them with the results of archaeological research and the information contained in folk tales and local legends.

Today it is known that the vast majority of settlements in the modern Makariv district over the centuries of its existence were one or more times completely burned, decades after the devastating wars or Tatar raids were a wasteland, but recovered with the same name that was stored on the tract, ponds, etc. We can argue about the continuous existence of villages and towns in the modern Makariv district only after the Andrusovo armistice in 1667, and sometimes after the national liberation uprising 1700-1704 years in Right-Bank Ukraine led Colonel of Bila Tserkva Semen Paliy (Gurko) and "big run-up" of the Right Bank on the left bank of the Dnieper in the 1711-1714.

Key words: Makariv, Makariv district, Kiev region, the first written mention of the place name.

Евгений Букет

К проблеме датировки появления населенных пунктов на территории современного Макаровского района

В статье собрана информация об истоках топонимов, которые сейчас являются названиями поселков и сел Макаровского района Киевской области, сравнение их с результатами археологических исследований и информацией, содержащейся в народных преданиях и местных легендах.

Ключевые слова: Макаровщина, Макаровский район, Киевская область, первое письменное упоминание, топоним.

Царина літочислення – одна з найбільш «темних» сфер історичного пошуку, будь-які орієнтири тут можуть бути лише приблизними. Початкова історія кожного поселення сягає своїми коренями углиб століть. В Україні усталилася практика щорічного відзначення дат заснування населених пунктів за першою згадкою в історичних джерелах, і це створило майже безмежний простір для імпровізацій. Адже перша згадка топоніму в літописі може бути віддаленою від реальної дати заснування поселення на кілька десятиріч, зрештою, її може взагалі не виявитися. Часто відправні дати вводяться на основі легенд чи переказів і зрештою, шляхом багаторазових відзначень, стали елементом суспільної свідомості. Існують непоодинокі випадки «віднайдення» сумнівних документів під «потрібну» дату¹. Так, 1991 року село Рожів Макарівського району Київської області урочисто відзначило 1150 років. До сьогодні залишається загадкою, чому керівники села тоді проголосили 841 рік датою заснування Рожева².

На сьогодні достеменно відомо, що абсолютна більшість населених пунктів на території сучасного Макарівського району протягом століть свого існування були один або кілька разів повністю спалені, десятиліттями після спустошливих воєн або татарських набігів стояли пустками, але відновлювалися з колишніми назвами, які зберегалися за урочищами, водоймами тощо. Ми

можемо стверджувати про безперервне існування сіл і селищ на території сучасного Макарівського району лише в період після Андрусівського перемир'я 1667 року, а подекуди лише після завершення національно-визвольного повстання 1700–1704 років в Правобережній Україні під проводом білоцерківського полковника Семена Палія (Гурка) та «великого згону» населення Правобережжя на лівий берег Дніпра в 1711–1714 рр. Але топонімічні назви поселень фіксуються значно раніше. Частина з них взагалі походить з Київської Русі (Мотижин – літописний Мутижир, Чорногородка – літописний Чернев).

Переважна більшість найдавніших згадок про села і селища сучасної Макарівщини належить до історичного періоду, коли містечка Бишів (15 лютого 1581 р.), Брусилів (17 лютого 1585 р.), Рожів (18 квітня 1596 р.) і Дідівщина (10 вересня 1596 р.)³ отримали Магдебурзьке право. Саме тоді відбувалося масове заселення самоврядних територій, викликане значними податковими пільгами для населення.

Ми поставили перед собою завдання звести в одну таблицю інформацію про витоки топонімів, що зустрічаються в документах до 1648 року і які нині є назвами селищ і сіл Макарівського району, а також порівняти їх з результатами археологічних досліджень та інформацією, що міститься в народних переказах і місцевих легендах.

№ з/п	Назва	Час спорудження давньоруських городищ і давніших поселень на території села або поблизу нього ^{4,5}	Час заснування згідно місцевих легенд краєзнавчих досліджень XIX-XX ст. ^{6,7,8}	Перша письмова згадка про однойменну географічну територію (р – річка, ур – урочище, о – озеро, б – болото)	Перша письмова згадка про поселення або розрахунковий час його заснування відносно першої письмової згадки
1.	Андріївка	–	1027 р.	–	Близько 1590
2.	Бишів XI ст.	V ст. до н.е.	–	До 1500	
3.	Борівка	–	1759 р.	1633 (ур)	1633
4.	(Великий) Карашин	XI ст.	1242 р.	–	1528

¹ Верменич Я. В., Дмитрук В. І., Архипова С. І. Міська історія України: проблеми початкового датування. Науково-довідкове видання. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — С. 3

² Нариси з історії Макарівського району: До 15-ї річниці Незалежності України / Н.В. Ащенко, Є.В. Букет, Д.С. Нетреба та ін.; Упоряд. Є. Букет. — К.: Логос, 2006. — С. 366.

³ Руська (Волинська) метрика / Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569—1673. — К., 2002. — С. 301, 315, 452, 480.

⁴ Шендрік Н.І. Довідник з археології України. Київська область. — К.: Наукова думка, 1977. — С. 74–77.

⁵ Нариси з історії Макарівського району... — С. 27–35.

⁶ Перлина Київщини – Макарівська земля. — Макарів, 2011. — С. 50–77.

⁷ Міста і села України. Київщина / історико-краєзнавчі нариси. — Том 2. — Київ : «Український видавничий консорціум», 2011. — С. 18–69.

⁸ Нариси з історії Макарівського району... — С. 130–403.

До проблеми датування населених пунктів
на території сучасного Макарівського району Київської області

5.	Вільне	–	1660 р.	–	1636
6.	Гавронщина	VI тис. до н.е.	Кінець XVII ст.	–	1635
7.	Грузьке (Грузька)	–	1604 р.	1574 (о), 1578 (ур)	Між 1581 та 1604
8.	Забуяння	–	1616 р.	1605 (бдж. острів)	1616
9.	Завалівка	Початок III тисячоліття до н.е.	XIII ст.	–	Між 1638 та 1642
10.	Кодра	–	До 1768 р.	1605 (р)	1749
11.	Козичанка	XI ст.	1240 р.	1578 (р)	1613
12.	Колонщина	X ст.	1635 р.	–	1635
13.	Комарівка	–	Перша пол. XVIII ст.	–	1605
14.	Копилів	–	1569 р.	1507 (ур)	1392
15.	Копіївка (Коптівщина)	XI ст.	Кін. XVI ст.	–	1636
16.	Королівка	–	XIII ст.	–	Після 1643
17.	Липівка	XII ст.	XII ст.	–	1506
18.	Лишня (Лісна)	–	На межі XVI-XVII ст.	–	1613
19.	Макарів (Воронин)	Середина I тисячоліття н.е.	945 р.	–	1506
20.	Мостище	XI ст.	1634 р.	–	1651
21.	Мотижин	XI ст.	1161 р.	–	1161
22.	Наливайківка	–	До 1595 р.	–	1506
23.	Небелиця	–	1158 р.	–	1158
24.	Ніжиловичі	–	1415 р.	–	1415
25.	Новосілки	I тисячоліття до н.е.	XIII ст.	–	1415
26.	Пашківка	Початок I тисячоліття до н.е.	1664 р.	–	1613
27.	Почепин	–	Осінь 1878	1619 (р)	Близько 1868
28.	Рожів	XI ст.	841 р.	–	Близько 1480
29.	Ситняки	–	1616 р.	1574 (о)	1507
30.	Соснівка	III ст.	1240 р.	–	1578
31.	Фасова	–	Поч. XVIII ст.	1604 (ур)	До 1643
32.	Червона Гірка (Красногірка)	–	Кін. XV ст.	–	1615
33.	Чорногородка	Середина I тисячоліття н.е.	1151 р.	–	1151
34.	Юрів	–	15.06.1515 р.	–	1618
35.	Юрівка	–	1552 р.	–	1578
36.	Яблунівка	II ст.	XVI ст.	–	До 1622
37.	Ясногородка	VIII ст.	VIII ст.	–	До 1574

Андріївка – існування давньоруського міста Андрієва, від якого, як вважають, походить сучасна Андріївка, не підтверджене археологічними розкопками. Макар Івашенцевич мав єдиного сина Андрія, який перший від імені батька свого почав писатися Макаревичем⁹. Ми вважаємо, що саме його двір, заснований близько 1590 року назвали згодом Андріївкою.

Бишів – найдавнішим поселенням Приірпіння називав Бишів краєзнавець XIX століття Едвард Руліковський. Він стверджував, що Бишів був заснований ще в V ст. до н.е., але після монгольської навали залишився пусткою. Відродження містечка Руліковський пов'язував з родиною Полозів, яка, за його даними, володіла ним з першої половини XV століття¹⁰. Інші джерела зафіксували, що шляхетський литовський рід Полозів (родове гніздо якого розташоване на Пінському Поліссі), що був відомий у Київських землях завдяки військовим походам, лише з 1500 року володів Бишевом і навколишніми землями¹¹.

Борівка – 29 січня 1633 року пани Лозки сплатили Філону Богушевичу за мешканців села Новосілок, яких Лозки прийняли на ґрунти рожівські та осадили на урочищі, названому Борівка¹². Але, мабуть, поселення довго не проіснувало, бо в люстрації Рожівського староства 1766 року село значиться як наново заселене¹³.

(Великий) Карашин – за легендами, село засноване під час монгольського поневолення і було резиденцією якогось їхнього воєводи¹⁴. З 1618 року згадується як місто¹⁵. Щоб отримати цей статус, власники Карашина сплатили давній привілей на маєтність, датований ще 1528 роком, Анні Пилиповій Івановичевій¹⁶.

Вільне (Вольшка) – 18 лютого 1636 року пан Самуель Харлінський повернув пану Олександру Зиховському (Жуковському) заставу 3000 злотих за села Соснівку і Вольшку¹⁷.

Гавронщина – село заснував 1635 року на землях Макаревичів дехто Гавронський¹⁸.

Грузьке – аж до 1648 року, коли в Україні вибухнуло Велике повстання під проводом Богдана Хмельницького, власники містечка Рожева Цетнери намагалися у всякий спосіб повернути собі землі, захоплені власником містечка Бишева Щесним Харлінським. Він нібито на ґрунтах дідичного урочища Лозків, що звалось Коркоші, та на річці їхній Манці заклав слободи Грузька та Ястребна¹⁹. Можливо, на те були певні підстави, адже в розмежуванні земель між Василем Лозою (власником Рожева), Богушами Гулькевичами (власниками Ясногородки) і Харлінськими (власниками Бишева) від 1574 року знаходимо належні до Рожева Загрузні озера²⁰. 1 червня 1578 року згадано урочище Грузькі Руди між Бишевом і Брусиловим²¹. Поселення під назвою Грузька у власності Харлінських вперше згадано 30 липня 1604 року²².

⁹ *Rulikowski E.* Opis powiatu Kijowskiego. – Kijow – Warszawa, 1913. – S. 152.

¹⁰ Там само. – S. 83.

¹¹ *Źródła dziejowe / Opisane przez Aleksandra Jabłonowskiego.* – T. 22. – Warszawa, 1897. – S. 591.

¹² Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 1, спр. 4104, арк. 250.

¹³ АЮЗР. – К., 1905. – Ч. 7. – Т. 3. Акты о заселении Южной России XVI – XVII вв. / Под ред. М. Ф. Владимирского-Буданова; Люстрации украинских староств XVIII ст. / Под ред. В. И. Щербины. — С. 448.

¹⁴ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* – 1882. – Т. 3. – S. 831.

¹⁵ *Źródła dziejowe.* – T. 22. – Warszawa, 1897. – S. 229.

¹⁶ Руська (Волинська) метрика... – К., 2002. – С. 589.

¹⁷ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 4104, арк. 356.

¹⁸ *Rulikowski E.* Opis powiatu Kijowskiego. – Kijow – Warszawa, 1913. – S. 94.

¹⁹ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 4104, арк. 404.

²⁰ *Słownik geograficzny...* – 1888. – Т. 9. – S. 871.

²¹ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 4104, арк. 252.

²² *Źródła dziejowe.* — T. 21. — Warszawa, 1894. – S. 495.

Забуяння – «бджолиний острів» Забуян вперше згадано 8 вересня 1605 року, коли 106 колод бджіл спустошив власник Макарова Миколай Макаревич²³. У протесті уніатського митрополита Рутського 1616 року зазначено, що Миколай Макаревич силою відібрав від кафедри матерність Ніжиловичі та на висілку Буяницях заселяє нове сільце²⁴. 1619 року болото Буян і село Забуян-болото згадано як власність Макаревичів²⁵.

Завалівка – власник Макарова Самуель Лящ після 1638 року під самою Ситняковщиною на землі рожівській осадив село Завалівку, яка була так названа через те, що знаходиться за трьома валами²⁶.

Кодра – річка Кодра вперше згадується 8 вересня 1605 року²⁷. 1749 року Антоній Любомирський припинив давню ворожнечу з сусідніми митрополичими землями і заклав млин на річці Кодрі, що дало початок новому селищу²⁸.

Козичанка – 20 квітня 1578 року неподалік річки Козичанки піддані бишівські пограбували підданих брусилівських, які поверталися з Канева до Брусилова²⁹. А 10 серпня 1613 року вже до села Козичанки втекли піддані з містечка Брусилова і с. Лазарівки пана Мартина Бутовича³⁰.

Колонщина – село заснував 1635 року на землях Макаревичів дехто Колонський³¹.

Комарівка – 20 червня 1605 року Микола Макарович Івашенцевич з мешканцями Ясенич, Воронина і Андріївки напав на митрополиче село Комаровщину до Ніжилович належне³².

Копилів – перша письмова згадка: «Ягело, кроль полский, Владимира Олгердовича князя киевского року от рожества Христова 1392 преміни, вмисто Києва давши ему Копылье»³³. Пізніше, в XVI столітті, згадується лише як урочище Копиловка³⁴, знову як село з 1602 року³⁵.

Копіївка – у жовтні 1636 року пани Жмійовські позивалися до пана Міхала Лозки, який наслав підданих рожівських на ґрунти карашинські під річкою Здвиж та під хутором Коповці Ставицькі і забрав їхніх підданих до Рожева в тюрму³⁶. На наш погляд, мова в цьому повідомленні йде саме про нинішню Копіївку. Під назвою Коптіївка село згадується 1686 року як власність якогось Коритки³⁷.

Королівка – як твердить Лаврентій Похилевич, село належало в XVII столітті Харлінським, як і весь Макарівський ключ³⁸. Він став власністю Кшиштофа Харлінського 1643 року³⁹, тож село, на наш погляд, було засноване в найближчі

²³ Описаніє документовъ западнорусскихъ уніатскихъ митрополитовъ. – Т 1 (1470 – 1700). – СПб, 1897. – С. 120–121.

²⁴ Киевские епархиальные ведомости. – № 12. – 1873 г.

²⁵ ІР НБУВ, ф. 1, спр.4104, арк. 232.

²⁶ Słownik geograficzny... – 1888. – Т. 9. – S. 871.

²⁷ Описаніє документовъ западнорусскихъ уніатскихъ митрополитовъ. – Т 1 (1470 – 1700). – СПб, 1897. – С. 120–121.

²⁸ Там само. – Т 2 (1701 – 1839). – СПб, 1907. – С. 128.

²⁹ ІР НБУВ, ф. 1, спр.4104, арк. 251.

³⁰ Źródła dziejowe. – Т. 21. – Warszawa, 1894. – S. 177.

³¹ Rulikowski E. Opis powiatu Kijowskiego. – Kijow – Warszawa, 1913. – S. 94.

³² Описаніє документовъ западнорусскихъ уніатскихъ митрополитовъ. – Т 1 (1470 – 1700). – СПб, 1897. – С. 119.

³³ О плундрованію руского панства от литвы и пораждѣ их. – ПСРЛ. – Т. 32. – М.: Наука, 1968. — статья «Ктедимин, князь литовский, тягнет на Киев». – С. 211–212.

³⁴ Źródła dziejowe. – Т. 21. – Warszawa, 1894. – S. 475–481.

³⁵ Там само. – Т. 22. – Warszawa, 1897. – S. 231.

³⁶ ІР НБУВ, ф. 1, спр.4104, арк. 72.

³⁷ Похилевич Л.І. Краєзнавчі праці. – Біла Церква, 2007. – С. 47.

³⁸ Там само. – С. 41.

³⁹ Słownik geograficzny... – 1884. – Т. 5. – S. 924.

після цієї дати роки. Сучасну назву воно отримало, найімовірніше, дещо пізніше, коли стало власністю Кароля Тишкевича. Вперше Каролівка у власності Тишкевича згадується в 1664 році⁴⁰.

Липівка – вперше згадується в складі маєтностей Ясинецьких 1506 року⁴¹.

Лишня – 12 серпня 1613 року Миколай Стецький отримав компенсацію від Катаржини та Єжи Харлінських за підданих з села Іллінець, що втекли до маєтності Лишні⁴².

Макарів (Воронин) – вперше згадується в складі маєтностей Ясинецьких 1506 року⁴³. Попередні припущення, пов'язані з літописним Здвиженем є хибними.

Мостище – на р. Ірпінь є два села з назвою Мостище. Одне з них входить нині до складу м. Гостомеля і належало колись Київському домініканському монастирю. Саме воно згадується у мемуарах монаха Розвідовського в 1634 році. Мостище, що нині в Макарівському районі, засноване монахами Києво-Братського монастиря 1651 року⁴⁴.

Мутижин – літописний Мутижир. У літописі згадується під 1162 роком, проте дата є дискусійною. Дослідники твердять, що вона стосується подій 1161 року⁴⁵. Єдиний населений пункт сучасної Макарівщини, який визнається літописним абсолютно всіма дослідниками. Наступна згадка, як про селище Борисів з пустим

городищем Мотижином в складі маєтностей Ясинецьких, датується 1506 роком⁴⁶.

Наливайківка – вперше згадується в складі маєтностей Ясинецьких 1506 року⁴⁷.

Небелиця – іноді Небелицю ототожнюють з літописною Небльською волостю, яка згадується 3 січня 1158 року⁴⁸. 15 квітня 1602 року Стефан Лозка напав на митрополичі селища Ситняковщину і Небиличі. Він приєднав їх до містечка Рожева, наказавши виорати поле і засіяти його⁴⁹. Проте, люстрація Рожівського староства 1789 твердить, що Небелиця закладена як сторожка біля рудні без назви до 1764 року⁵⁰.

Ніжиловичі – перша письмова згадка в запису про грошові і медові данини Київської Софійської митрополичої вотчини від 1415 р. чи пізніше: «А се Софійські люди дань дають на свято пречистої Богоматері: на ім'я Істобчани та Ніжиловці 2 колоди меду... у Ніжиловичох по столпщина...»⁵¹.

Новосілки – перша письмова згадка в запису про грошові і медові данини Київської Софійської митрополичої вотчини від 1415 р. чи пізніше: «У Новом селі Ондіреви діти дають ведро меду»⁵².

Пашківка – 16 серпня 1613 року до Пашківки втекли мешканці з містечка Хабного⁵³.

Почепин – однойменна річка згадується у заповіті Миколая Макаревича від 17 жовтня

⁴⁰ АЮЗР. – К., 1876. – Ч. 6. – Т. 1. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в Юго-Западной России в XVI – XVIII ст. (1498 – 1795 гг.) / Под ред. К. Е. Козловского. – С. 49 – 51.

⁴¹ Słownik geograficzny... – 1884. – Т. 5. – С. 922.

⁴² Źródła dziejowe. – Т. 21. – Warszawa, 1894. – С. 180.

⁴³ Słownik geograficzny... – 1884. – Т. 5. – С. 922.

⁴⁴ Нариси з історії Макарівського району... – С. 333.

⁴⁵ Довгич Віталій. Достославний ювілей // Макарівські вісті. – 2011. – 4 листопада. – № 49 (10693). – С. 5.

⁴⁶ Słownik geograficzny... – 1884. – Т. 5. – С. 922.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Похилевич Л.І. Краєзнавчі праці. – Біла Церква, 2007. – С. 132.

⁴⁹ Описаніе документовъ западнорусскихъ униатскихъ митрополитовъ. – Т 1 (1470 – 1700). – СПб, 1897. – С. 113.

⁵⁰ АЮЗР. – К., 1905. — Ч. 7. – Т. 3. – С. 448.

⁵¹ АЗР. – Т. 1. – № 26. – С. 37.

⁵² Там само. – С. 38.

⁵³ Źródła dziejowe. — Т. 21. — Warszawa, 1894. – С. 193.

1619 року як кордон між макарівськими й андріївськими землями⁵⁴. Хутір Почепин вперше позначено на карті Шуберта 1868 року⁵⁵.

Рожів – донедавна дослідники пов'язували час заснування Рожева з літописними згадками про Рожне поле і місто Здвиженськ. Але в дослідженнях останніх років доведено, зокрема, що Рожне поле знаходилося на межі Галичини й Волині⁵⁶, а Здвиженськ був першовитоком нинішнього Брусилева⁵⁷. Тож при визначенні датування появи Рожева посилаємося на заповіт його власника Бориса Федоровича Лози 1507 року. Як свідчить документ, містечко було закладене Федьком Лозою близько 1480 року⁵⁸.

Ситняки – 1507 року рожівські маєтності Лозів включали в себе серед інших село Ситняківщина над р. Здвиженем. Проте, вже 1574 року Ситняківщина згадана як озеро⁵⁹, 1612-го – як урочище⁶⁰, 1618-го – як поле⁶¹. Можна припустити, що в цей час поселення тимчасово не існувало.

Соснівка – 14 серпня 1578 року був підписаний декрет між паном Щесним Харлінським і панами Федором і Мартином Тишкевичами про землі с. Соснового і закладання греблі на річці П'ятці⁶².

Фасова – 1604 року Миколай Макарович напав на Карашин. Він спалив будинок власників, пограбував маєтність і село. Все через те, що

на його погляд землі між річками Здвиженем і Квасовою, тобто між Карашиним, Воронином і Мотижином були неправильно розмежовані⁶³. 5 жовтня 1619 року пан Миколай Макарович позивався до пана Єжи Харлінського через покіс сіножаті на границі мотижинській і урочищу Квасовці. Того ж дня на місці побував возний, який бачив сіна на 500 возів. Мотижинський вїйт розповів возному, що пан Харлінський до Бишева в стайні сіно забрав і землю Макаровича привласнити хоче⁶⁴. 25 червня 1643 року пан Харлінський позивався до пана Цетнера, що той напав на його «слободу новоосажену», названу Фасова (Квашова)⁶⁵.

Червона Гірка (Красногірка) – За легендою, що записав краєзнавець з Червоної Гірки Павло Гнатович Багачук перший монастир на Красній горі заснував ще наприкінці XV століття князь Костянтин Острозький⁶⁶. Проте це твердження потребує додаткових досліджень. Перша відома нам згадка про Красногірський монастир – опис його кордонів від 8 серпня 1615 року⁶⁷.

Чорногородка – ймовірно літописний Чернев. Згадується в літописі під 30 квітня 1151 року⁶⁸. Відродження городища датується 1589 роком⁶⁹.

Юрів – це село краєзнавець Лаврентій Похилевич ототожнював з Іровом Олевської волості,

⁵⁴ ІР НБУВ, ф. 1, спр.4104, арк. 232–234.

⁵⁵ Трьохверстівка Київської губернії Шуберта. – Арк. 22-08. – 1868 р.

⁵⁶ Нариси з історії Макарівського району... – С. 366–367.

⁵⁷ Верменич Я. В., Дмитрук В. І., Архипова С. І. Міська історія України: проблеми початкового датування. Науково-довідкове видання. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 116.

⁵⁸ Źródła dziejowe. – Т. 21. – Warszawa, 1894. – S. 475–481.

⁵⁹ Słownik geograficzny... – 1888. – Т. 9. – S. 871.

⁶⁰ ІР НБУВ, ф. 1, спр.4104, арк. 252.

⁶¹ Źródła dziejowe. – Т. 21. – Warszawa, 1894. – S. 276.

⁶² ІР НБУВ, ф. 1, спр.4104, арк. 261.

⁶³ Źródła dziejowe. – Т. 21. – Warszawa, 1894. – S. 506.

⁶⁴ ІР НБУВ, ф. 1, спр.4104, арк. 289.

⁶⁵ Там само, арк. 120.

⁶⁶ Нариси з історії Макарівського району... – С. 315.

⁶⁷ Описаніє документовъ западнорусскихъ уніатскихъ митрополитовъ. – Т 2 (1701 – 1839). – СПб, 1907. – С. 29–30.

⁶⁸ Букет Є.В. Колонщина. – Вінниця: ПП «Видавництво «Теза», 2008. – С. 12.

⁶⁹ Źródła dziejowe. – Т. 22. – Warszawa, 1897. – S. 77.

яке згадував у листі Євстафій Дашкович 15 червня 1515 року⁷⁰. Насправді Іров знаходився на річці Уборті (протікає в Ємільчинському та Олевському районах Житомирської області України і Гомельській області Білорусі). Його ще 1499 року купив у Тишкевичів Богдан Глинський⁷¹. Перша відома згадка про Юрів датується 12 червня 1618 року. Тоді Миколай Харлінський позивався до Галшки з Гулевичів і Міхала Лозки через те, що вони наслали людей з добр Юревичі на землі Хвойники. Ці люди напали на корчму під назвою Рашів і забрали звідти до Рожева потаж – безбарвну кристалічну субстанцію, яка використовувалася у виробництві скла⁷².

Юрівка – краєзнавці вважали, що нинішню Юрівку вперше згадано в описі Київського замку за лютий-березень 1552 року як порожнє «митропольське село Юр'євичі», в якому разом з Куликовим, Попадичами, Рословичами, Янковичами, Невеселовим та Іванковичами мешкало до спустошення 146 людей⁷³. Але ця згадка не стосується нашої Юрівки. Колишні митрополічі села Рославичі та Іванковичі існують донині та знаходяться в північно-східній частині Васильківського району.

4 грудня 1578 року вперше згадано село Ставки під Брусилівом у власності пана Харлінського⁷⁴. На наш погляд, це село згодом дало початок Юрівці. Це підтверджують, зокрема, наступні згадки. 15 січня 1612 року возний підтвердив грабіж майна пані Катаржини Збарзької паном Адамом Скларським у селі Ставецькім, названим Юрівкою⁷⁵. 17 січня 1617 року село Ставки і хутір Юрівку з усіма землями

Єжи Харлінський заставив пану Лукашу Вітовському за 7000 злотих⁷⁶.

Яблунівка – 23 серпня 1622 року Ян Іпогорський присудив заочно баніцію на Харлінського в справі нібито «вибиття зі спокійного утримання» селища Яблонки і земель до нього належних⁷⁷.

Ясногородка – перше поселення на місці сучасної Ясногородки існувало вже в VIII столітті. А це робить її ровесницею двох сусідніх літописних міст – Білгорода (нині – Білогородка) і Чернева (нині – Чорногородка). Легенда оповідає: «Колись князь, заволодівши цими поселеннями, назвав їх на відзнаку своїх дочок-княгинь Ясногородкою, Білогородкою і Чорногородкою». За іншою легендою, у третій Ірпінській балці (Довгий брід) колись було чотири невеличкі села: Старосілля, Вареники, Македон і Селища. Під час монголо-татарських набігів ці села були повністю знищені. Люди, які залишилися, заснували нові села вже в інших місцях недалеко від Довгого броду. Так мешканці села Старосілля заснували село Новосілки, села Македон – село Ясногородку, а села Вареники – село Музичі. В польських джерелах згадується село Довгобородка яке залишилося пустою після татарської навали. Пізніше, після навали його мешканці відродили село, але вже з новою назвою – Ясногородка⁷⁸. 1574 року село вперше згадується як маєтність Богушів Гулькевичів⁷⁹.

Населені пункти, засновані у XVIII–XX століттях можуть пишатися безперервністю свого існування, але багато з них, як і ті, що були засновані раніше, теж не мають нині чіткої дати

⁷⁰ Похилевич Л.І. Краєзнавчі праці. – Біла Церква, 2007. – С. 47.

⁷¹ Клепатский П.Г. Очерки по истории земли Киевской: Литовский период. – Біла Церква: Вид. О.В. Пшонківський, 2007. – С. 198.

⁷² Źródła dziejowe. – Т. 21. – Warszawa, 1894. – S. 281.

⁷³ АЮЗР. – К., 1886. – Ч. 7. – Т. 1. Акты о заселении Юго-Западной России (1386 – 1700 гг.) / Под ред. В. Б. Антоновича; Введение М. Ф. Владимирского-Буданова. – С. 121.

⁷⁴ ІР НБУВ, ф. 1, спр.4104, арк. 260.

⁷⁵ Там само, арк. 329.

⁷⁶ Там само, арк. 347.

⁷⁷ Źródła dziejowe. – Т. 21. – Warszawa, 1894. – S. 626.

⁷⁸ Нариси з історії Ясногородки / Є. В. Букет, В. М. Кулаковський, Л. А. Міщенко та ін.; Упоряд. Є. В. Букет. – Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2010. – С. 8.

⁷⁹ Słownik geograficzny... – 1888. – Т. 9. – S. 871.

заснування. Звісно, масив документів, що зберігається у столичних архівах з часом дозволить точно визначити для кожного з них час будівництва і заселення, але поки що ми змушені орієнтуватися здебільшого на дотичні джерела. Зазначимо, що в минулих дослідженнях датування появи цих населених пунктів було ще більш розмитим: початок, середина або кінець століття. Часто ці висновки дослідників були помилковими, такими, що не спиралися на джерела.

З XIX століття в Російській імперії активно розвивається топографія. Завдяки картам, створення яких започаткував видатний російський учений-геодезист Федір Федорович Шуберт, ми нині маємо змогу простежити за розвитком теренів сучасної Макарівщини від 1821 року. Топографічні карти, на яких чітко зазначається рік польових досліджень (1826, 1868, 1875, 1891, 1913, 1933, 1936, 1943 і т.д.) стають вірними друзями краєзнавців, а подекуди й єдиними джерелами, за якими можна ідентифікувати приблизну появу населеного пункту, не заглиблюючись у фондосховища.

Ми систематизували всю наявну на сьогодні інформацію щодо появи у XVIII–XX століттях топонімів, які нині є назвами сіл Макарівського району. Деякі дати все ще потребують уточнень.

Березівка – Заснована у 1815 році, заселена винятково шляхтою⁸⁰.

Буян, залізнична станція – Дільниця Київ-Коростень Південно-Західної залізниці, в тому числі і станція Буян, була збудована 1902 року⁸¹.

Весела Слобода – У 1850 році на підставі двох Указів Київського губернського правління від 31.12.1846 р. за № 18449 та від 30.06.1850 р. за № 13616 поміщицею Д.Ф. Фрейганг було засновано поселення Весела Слобода⁸².

Вишеград – Під назвою Німецька колонія позначений на карті Шуберта 1868 року⁸³.

Вітрівка – Зазначається як місце народження її мешканців з 1877 року⁸⁴, але вперше згадується 1919 року під час «громадянської війни»⁸⁵. Щоправда, як свідчать документи адміністративно-територіальної реформи 1923 року, тоді ця назва ще не була офіційно закріплена за хутором. Бачимо Вітрівку вже на картах РККА 1933 року⁸⁶.

Волосін – Зазначається як місце народження її мешканців з 1880 року⁸⁷. Хутори Волосін і Волосін Другий вперше зафіксовано під час перепису населення 1897 року⁸⁸.

Горобіївка – Згадується в метричній книзі Бишівського костюлу в 1764 році⁸⁹. У 1772 році в селі було 32 двори⁹⁰.

Зурівка – Зазначається як місце народження її мешканців з 1887 року⁹¹. Під час перепису населення 1897 року на хуторі Зурівка був лише один двір і мешкало шість осіб⁹².

Калинівка – У 1887 році на Калинівському хуторі мешкало 17 осіб⁹³.

⁸⁰ Похилевич Л.І. Краєзнавчі праці. – Біла Церква, 2007. – С. 54.

⁸¹ Нариси з історії Макарівського району... – С. 222.

⁸² Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф 280, оп. 2, спр. 989.

⁸³ Трьохверстівка Київської губернії Шуберта. – Арк. 22-08. – 1868 р.

⁸⁴ Реабілітовані історією: Київська область. Книга друга. – К.: Основа, 2006. – С. 552.

⁸⁵ Архів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, ф. 8-4/524, арк. 7.

⁸⁶ Карта генерального штаба красной армии. – Квадрат М-35-60. – 1933 г.

⁸⁷ Реабілітовані історією... – С. 522.

⁸⁸ Алфавитный список населенных мест Киевской губернии. – К.: Изд-во Киевского губернского статистического комитета, 1900. – С. 166.

⁸⁹ Державний архів Житомирської області (далі - ДАЖО), ф. 178, оп. 51, спр. 93, арк. 43.

⁹⁰ Magazin für die neue Historie und Geographie Angelegt. — Volume 22. — 1788. — S. 278.

⁹¹ Реабілітовані історією... – С. 546.

⁹² Алфавитный список населенных мест Киевской губернии... – С. 169.

⁹³ Похилевич Л.І. Краєзнавчі праці. – Біла Церква, 2007. – С. 47.

Кодра Торф I – Робітниче селище, засноване 1938 року при кодрянському торфозаводі⁹⁴.

Кодра Торф II – Як і Кодра Торф I (Поселення № 1), Кодра Торф II вперше позначена під назвою Поселення № 2 на німецьких топографічних картах 1943 року⁹⁵.

Конопельки – Хутір вперше фіксується під час адміністративно-територіальної реформи 1923 року. Тоді там мешкало 15 осіб⁹⁶.

Леонівка – Згадується в метричній книзі Бижівського костюлу в 1766 році⁹⁷. Схоже, що була заснована Антонієм Харлінським на честь народження сина Леона 23 квітня того самого року.

Лисиця – Німецька колонія Лисиця вперше фіксується під час перепису населення 1897 року. Тоді там було 9 дворів, мешкало 54 людини⁹⁸.

Лозовик – Хутір, що належав Красногірському монастирю, який був закритий 1786 року⁹⁹.

Лубське – Вперше позначений як хутір без назви на карті Шуберта 1868 року¹⁰⁰.

Людвинівка – В 1815 році Людвіг Шимановський назвав південну частину Фасової Людвинівкою¹⁰¹.

Городок (Макарів-1) – Макарів-1 побудували 1969 року як секретне військове містечко за розпорядженням Л.І. Брежнєва. Поселення військового містечка № 6 Макарів-1 розташувалося в Радомишльському районі Житомирської області на території загальною площею 1514 га. Незначна частина його незаселеної території (1/6 загальної території) – на території Макарівського району Київської області¹⁰². 5 липня 2012 року рішенням Верховної Ради поселенню присвоєно назву Городок. 16 серпня Житомирська обласна рада утворила Городоцьку селищну раду і віднесла селище до категорій селищ міського типу¹⁰³.

Макарівська Буда – Згадується 1761 року в метричній книзі Макарівського костюлу¹⁰⁴. В 1765 році в с. Буда мешкало 5 юдеїв¹⁰⁵.

Маковище – Хутір заснований близько 1714 року одним із макарівських міщан¹⁰⁶. У 1765 році в селі мешкало 6 юдеїв¹⁰⁷.

Малий Карашин – Під час Коліївщини 1768 року повстанці з Малеого Карашина воювали в загоні Івана Бондаренка¹⁰⁸. У 1772 році в селі було 19 дворів¹⁰⁹.

⁹⁴ Нариси з історії Макарівського району... – С. 278.

⁹⁵ Deutsche Heereskarte. – Квадрат М-35-60. – 1943 р.

⁹⁶ Букет Є. Історія українського села. Козичанка. – К.: Логос, 2003. – С. 34.

⁹⁷ ДАЖО, ф. 178, оп. 51, спр. 93.

⁹⁸ Алфавитный список населенных мест Киевской губернии... – С. 1012—1013.

⁹⁹ Похилевич Л.І. Краєзнавчі праці. – Біла Церква, 2007. – С. 40.

¹⁰⁰ Трьохверстівка Київської губернії Шуберта. – Арк. 22-08. – 1868 р.

¹⁰¹ Похилевич Л.І. Краєзнавчі праці. – Біла Церква, 2007. – С. 45.

¹⁰² Пояснювальна записка до проекту Постанови про присвоєння найменування населеному пункту Радомишльського району Житомирської області. – http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc34?id=&pf3511=43855&pf35401=228093

¹⁰³ Рішення Житомирської обласної ради № 653 від 16 серпня 2012 року «Про утворення, загальний склад (кількість депутатів) Городоцької селищної ради та призначення перших виборів у селищі Городок Радомишльського району Житомирської області».

¹⁰⁴ ДАЖО, ф. 178, оп. 51, спр. 98, арк. 7.

¹⁰⁵ АЮЗР. – К., 1890. – Ч. 5. – Т. 2. – Кн. 2. Переписи єврейського населення в Юго-Западном крае в 1765 – 1791 гг. / Под ред. И. М. Каманина.

¹⁰⁶ Похилевич Л.І. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – Біла Церква, 2005. – С. 70.

¹⁰⁷ АЮЗР. – К., 1890. – Ч. 5. – Т. 2.

¹⁰⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф.15, оп. 1, спр. 16, арк. 6–7.

¹⁰⁹ Magazin für die neue Historie und Geographie Angelegt. – Volume 22. – 1788. – S. 281.

Мар'янівка (Колонщинська сільська рада) – Під назвою Раковин вперше позначена на карті Шуберта 1868 року¹¹⁰.

Мар'янівка (Мар'янівська сільська рада) — Вдова купця другої гільдії зі станції Мотовилівки Мар'яна Мегедь купила цю землю в генерал-майора Петра Івановича Багсуша в 1863 році. На власних ділянках тоді оселилися Васильківські міщани чотири брати Мегеді: Максим, Прокіп, Михайло і Лука Демидови Мегеді¹¹¹.

Миколаївка – Вперше позначений як хутір без назви на карті Шуберта 1868 року¹¹². Названий Миколаївкою на честь Миколи Рожнятовського — його першого жителя¹¹³.

Нові Опачичі – 10 липня 1991 року поселення при Козичанці, назване будівельниками Волинським (прийняло мешканців 28 серпня 1986 р.), отримало офіційну назву – Нові Опачичі. Тоді ж було утворено окрему Опачицьку сільську раду Макарівського району Київської області (Указ Президії Верховної ради УРСР № 495 від 10.07.1991 р.)¹¹⁴.

Новомирівка – Хутір Новомирівка вперше фіксується під час перепису населення 1897 року. Тоді там був 61 двір, мешкало 243 особи¹¹⁵.

Осикове – Під назвою Осиповия вперше позначене на карті Шуберта 1868 року¹⁶¹.

Плахтянка – Згадується 1755 року в метричній книзі Макарівського костюлу¹¹⁷. 1768 року власник Макарова ксьондз Антоній Любомирський продав ксьондзу Каетану Росцішевському ключ Макарівський, у тому числі й Плахтянку¹¹⁸. У 1772 році в селі було 17 дворів¹¹⁹.

Садки-Строївка – Урочище Садки позначене на карті Шуберта 1868 року¹²⁰. Зазначається як місце народження її мешканців з 1883 року¹²¹. Німецькі колонії Садки і Строївка вперше фіксуються під час перепису населення 1897 року¹²².

Северинівка – Поселення належало до парафії Макарівського костелу Непорочного Зачаття Пресвятої Богородиці з 1803 року¹²³.

Соболівка – Хутір Соболева значиться на карті Шуберта 1868 року¹²⁴.

Фасівочка – Згадується 1835 року в метричній книзі Макарівського костюлу¹²⁵. 16 листопада 1839 року поміщиком орендної слободи Фасівки біля Макарова був 19-го егерського полку відставний поручик Стефан Мойсеїв Венглінський¹²⁶.

Ферма (Бишівська сільська рада) — Під назвою Ферма Фузика при с. Чорногородці зафік-

¹¹⁰ Трьохверстівка Київської губернії Шуберта. – Арк. 22-08. – 1868 р.

¹¹¹ *Машовець Павло*. Спогади про мого діда Машовця Павла Яковича – одного з перших поселенців хутора Мар'янівки та дещо з історії села Мар'янівки (рукопис).

¹¹² Трьохверстівка Київської губернії Шуберта. – Арк. 22-08. – 1868 р.

¹¹³ *Букет Є.В.* Колонщина. – Вінниця: ПП «Видавництво «Теза», 2008. — С. 88.

¹¹⁴ *Букет Є.* Історія українського села. Козичанка. – К.: Логос, 2003. – С. 56.

¹¹⁵ Алфавитный список населенных мест Киевской губернии... – С. 182.

¹¹⁶ Трьохверстівка Київської губернії Шуберта. – Арк. 22-08. – 1868 р.

¹¹⁷ ДАЖО, ф. 178, оп. 51, спр. 98, арк. 69.

¹¹⁸ Słownik geograficzny... – 1884. – Т. 5. – С. 925.

¹¹⁹ Magazin für die neue Historie und Geographie Angelegt. – Volume 22. – 1788. – S. 281.

¹²⁰ Трьохверстівка Київської губернії Шуберта. – Арк. 22-08. – 1868 р.

¹²¹ Реабілітовані історією... – С. 543.

¹²² Алфавитный список населенных мест Киевской губернии... – С. 1016—1018.

¹²³ ДАЖО, ф. 178, оп. 51, спр. 195.

¹²⁴ Трьохверстівка Київської губернії Шуберта. – Арк. 22-08. – 1868 р.

¹²⁵ ДАЖО, ф. 178, оп. 51, спр. 372, арк. 37.

¹²⁶ ДАКО, ф. 782, оп. 1, спр. 1468, арк. 29.

сована під час перепису населення 1897 року. Тоді там було 17 дворів і мешкало 113 осіб¹²⁷. Пізніше хутір мав назву Чорногородська Ферма.

Ферма (Королівська сільська рада) – Під назвою Ферма Наливайківська позначена на картах РККА 1933 року¹²⁸.

Червона Слобода — До 1739 року Червону Слободу заснували російські старообрядці Пиліпівці, які масово втікали на територію Речі

Посполитої після церковної реформи московського патріарха Никона¹²⁹.

Шнурів Ліс — Німецька колонія Шнурів Ліс заснована 1878 року на 325 десятинах чиншу в Ставищенському урочищі маєтку Варвари Федорівни княгині Гедройц¹³⁰. Під час перепису населення 1897 року там було 39 дворів, мешкала 171 людина¹³¹.

References

- Antonovych, V. B. (1886). *Arkhyv yuho-zapadnoy Rossyy*. Kyiv. (Part. 7, Vol. 1). [in Russian].
- Bolhov, V. (Comp.). (2011). *Mista i sela Ukrainy. Kyivschyna. Istoryko-kraieznavchi narysy*. (Vol. 2). Kyiv: Ukrain's'kyj vydavnychyj konsortsium. [in Ukrainian].
- Boryak, H. et al. (Comps., Eds.). (2002). *Rus'ka (Volyns'ka) metryka / Rehesty dokumentiv Koronnoi kantseliarii dlia ukrains'kykh zemel' (Volyns'ke, Kyivs'ke, Bratslavs'ke, Chernihivs'ke voievodstva) 1569—1673*. Kyiv, 2002. [in Ukrainian].
- Buket, Ye. V. (2003). *Istoriia ukrains'koho sela. Kozychanka*. Kyiv: Lohos. [in Ukrainian].
- Buket, Ye. V. (Comp.). (2006). *Narysy z istorii Makarivs'koho rajonu: Do 15-i richnytsi Nezalezhnosti Ukrainy*. Kyiv: Lohos. [in Ukrainian].
- Buket, Ye. V. (Comp.). (2010). *Narysy z istorii Yasnohorodky*. Bila Tserkva: Vyd. O. V. Pshonkivs'kyj. [in Ukrainian].
- Buket, Ye. V. (2008). *Kolonschyna*. Vinnytsia: PP Vydavnytstvo Teza. [in Ukrainian].
- Dovhych, V. (2011). *Dostoslavnyj iuvilej. Makarivs'ki visti*. 49, 5. [in Ukrainian].
- Jabłonowski, A. (1894). *Źródła dziejowe*. (Vol. 21). Warszawa. [in Polish].
- Jabłonowski, A. (1897). *Źródła dziejowe*. (Vol. 22). Warszawa. [in Polish].
- Kamanyn, Y. M. (1890). *Arkhyv yuho-zapadnoy Rossyy*. Kyiv. (Part. 5, Vol. 2). [in Russian].
- Klepatskyj, P.H. (2007). *Ocherky po ystoriy zemly Kyevskoj: Lytovskij peryod*. Bila Tserkva: Vyd. O.V. Pshonkivs'kyj. [in Russian].
- Kozlovskiy, K. E. (1905). *Arkhyv yuho-zapadnoy Rossyy*. Kyiv. (Part. 6, Vol. 1). [in Russian].
- Pokhylevych, L. I. (2005). *Skazanyia o naseleennykh mestnostiakh Kyevskoj hubernyy*. Bila Tserkva: Vyd. O.V. Pshonkivs'kyj. [in Russian].
- Pokhylevych, L.I. (2007). *Kraieznavchi pratsi*. Bila Tserkva: Vyd. O.V. Pshonkivs'kyj. [in Russian].
- Rishennia Zhytomyrs'koi oblasnoi rady № 653 vid 16 serpnia 2012 roku «Pro utvorennia, zahal'nyj sklad (kil'kist' deputativ) Horodots'koi selyschoi rady ta pryznachennia pershykh vyboriv u selyschi Horodok Radomyshl's'koho rajonu Zhytomyrs'koi oblasti». [in Ukrainian].
- Rulikowski, E. (1913). *Opis powiatu Kijowskiego*. Kijow-Warszawa. [in Polish].
- Shendryk, N.I. (1977). *Dovidnyk z arkheolohii Ukrainy. Kyivs'ka oblast'*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
- Sheremeta, V.O. (Comp.). (2011). *Perlyna Kyivschyny – Makarivs'ka zemlia*. Makariv: VTs Perlyna. [in Ukrainian].
- Shubert, F. F. (1868). *Tr'okhverstivka Kyivs'koi hubernii*. P. 22-08. [in Russian].
- Sulimierski, F. & Walewski, W. (Eds.). (1882). *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. (Vol. 3). Warszawa. [in Polish].
- Sulimierski, F. & Walewski, W. (Eds.). (1884). *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. (Vol. 5). Warszawa. [in Polish].
- Sulimierski, F. & Walewski, W. (Eds.). (1888). *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. (Vol. 9). Warszawa. [in Polish].

¹²⁷ Алфавитный список населенных мест Киевской губернии... – С. 502.


¹²⁸ Карта генерального штаба красной армии. – Квадрат М-35-60. – 1933 г.

¹²⁹ Słownik geograficzny... – 1882. – Т. 3. – S. 832—833.

¹³⁰ ДАЖО, ф 719, оп. 1, спр. 95, арк. 3.

¹³¹ Алфавитный список населенных мест Киевской губернии... – С. 1020.

- Tron'ko, P. T. (Ed.). (2006). *Reabilitovani istori-
ieiu: Kyivs'ka oblast'*. (Vol. 2). Kyiv: Osnova. [in
Ukrainian].
- Vermenych, Ya. V., Dmytruk, V. I., & Arkhypova, S.
I. (2010). *Mis'ka istoriia Ukrainy: problemy
pochatkovoho datuvannia. Naukovo-dovidkove vyd-
annia*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in
Ukrainian].
- Vladymyrskyy-Budanov, M. F. & Scherbyna, V. Y.
(1905). *Arkhyv yuho-zapadnoy Rossyy*. Kyiv. (Part. 7,
Vol. 3). [in Russian].
- (n. a.). (1788). *Magazin für die neue Historie und
Geographie Angelegt*. (Vol. 22). [in German].
- (n. a.). (1873). *Kyevskye eparkhial'nye vedomosty*.
(12). [in Russian].
- (n. a.). (1897). *Opysanie dokumentov zapadnorus-
skykh uniatskykh mytropolytov*. (Vol. 1, 1470 – 1700).
SPb. [in Russian].
- (n. a.). (1900). *Alfavytnyj spysok naselennykh mest
Kyevskej hubernyy*. Kyiv: Yzd-vo Kyevskeho hubern-
skoho statystycheskoho komyteta. [in Russian].
- (n. a.). (1907). *Opysanie dokumentov zapadnorus-
skykh uniatskykh mytropolytov*. (Vol. 2, 1701 – 1839).
SPb. [in Russian].
- (n. a.). (1933). *Karta heneral'noho shtaba krasnoj
armyy*. Kvadrat M-35-60. [in Russian].
- (n. a.). (1943). *Deutsche Heereskarte*. Kvadrat
M-35-60. [in German].
- (n. a.). (1968). *O pliundrovaniu ruskohe panstva ot
lytvy y porazhtsi ykh. PSRL*. (Vol. 32). Moskva: Nauka.
[in Russian].
- (n. a.). *AZR*. (Vol. 1). 26. [in Russian].
- (n. d.). *Poiasniuval'na zapyska do proektu Postanovy
pro prysvoiennia najmenuvannia naselenomu punktu-
Radomyshl's'koho rajonu Zhytomyrs'koi oblasti*. Retri-
eved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc34?id=&pf3511=43855&pf35401=228093 [in Ukrainian]



Регіональні аспекти історичної демографії

Демографічна характеристика населення села Погреби за даними генерального опису 1765-1769 рр.

У статті, на основі історико-демографічних методик, аналізується населення села Погреби Яготинської сотні Переяславського полку в другій половині XVIII ст. На основі даних Генерального опису Лівобережної України 1765-1769 рр. визначається чисельність, статеві-вікова та шлюбна структура його мешканців. З'ясовується рівень остаточної безшлюбності та середній вік вступу в перший шлюб.

Ключові слова: Генеральний опис Гетьманщини 1765-1769 рр., населення, вік, стать, статеві-вікова структура, шлюб, шлюбний стан.

Anastasia Momot

The demographic characteristics of the population of the Pogreby village according to the General description of Hetmanschyna

The paper analyses the population of the Pogreby village Yahotyn sotnya Pereyaslav regiment in the second half of the 18 century. As the main source was used The General description of Left-bank Ukraine – the census of region, conducted in the years 1765-1769 by order of Empress Catherine II. Based on census data and using special tools research revealed the total number, sex, age and marriage structure of the population. Determine the level of final celibacy and the average age of first marriage. The results are compared with data of another Hetmanschyna's localities: the Zhuky village Poltava regiment and towns Pereyaslav and Poltava.

Analysis of the structure of the population of The Pogreby village provides interesting material for further generalizations and formulating common trends of the rural Hetmanschyna's society in the second half of the 18 century.

Key words: General description 1765-1769 years, population, age, sex, sex and age structure, marriage, marital status.

Анастасія Момот

Демографическая характеристика села Погребы по данным Генеральной описи 1765-1769 гг.

В статье анализируется население села Погребов Яготинской сотни Переяславского полка во второй половине XVIII века. Основываясь на данных Генеральной описи Лівобережної України 1765-1769 гг. определяется численность, половозрастная, брачная структура социума. Выясняется уровень окончательного безбрачия и средний возраст вступления в первый брак.

Ключевые слова: Генеральная опись Лівобережної України 1765-1769 гг., население, возраст, пол, половозрастная структура, брак, семейное положение.

Сучасна історична наука доволі легко змінює фокус свого дослідження – від мікроісторії, до вивчення великих територій чи явищ на макрорівні. Однак в обох випадках у центрі дослідницької оптики буде залишатися минуле людини. Для фахового історика вивчення конкретного індивіда чи маленької спільноти не є самоціллю, отримані дані йому потрібні для глибшого розуміння суспільства, в якому функціонує ця спільнота. Найбільш вправні, взагалі можуть на прикладі одного села показати внутрішній світ цілого народу, як то свого часу зробив Емануель Ле Руа Лядюрі¹.

Ми на таку вправність не претендуємо та ставимо перед собою набагато скромніше дослідницьке завдання – з'ясувати статево-вікову та шлюбну структуру населення Переяславського полку на прикладі села Погреби Яготинської сотні (зараз однойменне село Драбівського району Черкаської області – А. М.). Порівняння цих демографічних показників із аналогічними даними стосовно інших територій в подальшому дозволить виокремити особливості демографічної поведінки сільського населення полку, котрий у XVIII ст. був найбільш землеробським і знаходився в центральній частині Гетьманщини.

Джерело. Одними з найрепрезентативніших джерел демографічної історії ранньомодерного суспільства є фіскальні документи, серед них у Гетьманщині виділяється Генеральний опис 1765-1769 рр., також відомий як Румянцевський опис Малоросії. Проведення перепису було викликане бажанням імператриці Катерини II з'ясувати достовірні дані про чисельність насе-

лення українських земель для їх інкорпорації в правову та податкову систему Російської імперії². Відповідальність за організацію та проведення ревізії була покладена на президента 2-ї Малоросійської колегії графа П. О. Румянцева. Це був найбільший за масштабом (в географічному та інформаційному сенсах) перепис, з проведених у Гетьманщині в XVIII ст. Його документи зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України у місті Києві (Ф. 57) та вміщують інформацію про жителів близько 3,5 тисяч населених пунктів Лівобережної України, яка міститься у 969 книгах³.

Серед переваг цього джерела варто відзначити високий інформаційний потенціал, всеохоплюючий характер, уніфіковану систему фіксації даних, широке коло інформації, з'ясованої та зафіксованої авторами опису⁴. Варто вказати й на ряд недоліків: у центрі опису знаходяться платники податків – переважно – чоловіки, тож жінки та діти не мали прискіпливої уваги ревізорів; навмисні або випадкові неточності – якість документів залежала від ретельності та сумлінності чиновника. Зважаючи на фіскальний характер перепису, логічним є припущення про намагання власників приховати справжні розміри своїх прибутків і кількість майна, побоюючись збільшення податків⁵. До того ж, статистична культура чиновників кінця XVIII ст. була на не надто високому рівні, про що, почасти, свідчить округлення у фіксації віку до чисел 5 та 0 (за влучним висловом українського історика Ігоря Сердюка, за цією категорією осіб закріпилась назва «ювіляри»⁶).

¹ *Ле Руа Лядюри Эмманюэль.* Монтайю, окситанская деревня (1294-1324) / Эмманюэль Ле Руа Лядюри; [Пер. с фр. В.А. Бабинцева и Я.Ю. Старцева]. – Екатеринбург: Изд-во Ур. ун-та, 2001. – 541, [2] с.

² *Максимович Г. А.* Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией / Г. А. Максимович. – Нежин, 1913. – С. 190.

³ Генеральний опис Лівобережної України. 1765-1769 рр. : покажч. населених пунктів. – К. : Центр. держ. іст. архів УРСР у м. Києві, 1959. – С. 4-12.

⁴ Про це див.: *Волошин Ю.* Місто Полтава у описі Малоросії 1765-1769 рр. / упоряд., вступ. ст. і ком. Ю. Волошина. – К.: Наш час, 2012. – 576 с.; *Сердюк І.* Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.: виміри локальної демографічної історії / І. Сердюк // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Т.19. (у 2-х кн.). Книга І. – К., 2009. – С. 407–416; *Момот А.* Румянцевський опис Малоросії як джерело для дослідження демографічних характеристик сільського населення Гетьманщини / А. Момот // Вісник Луганського національного університету імені Т. Г. Шевченка. Історичні науки. – 2014. – № 7(290). – С. 22–29.

⁵ *Когут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830. / З. Когут. – К.: Основи, 1996. – С. 108.

⁶ *Сердюк І.* Особливості відображення вікових категорій населення Лівобережної України в Румянцевському описі Малоросії / І. Сердюк // Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки». – 2008. – № 33-34. – С. 55-62.

Незважаючи на це, Генеральний опис є унікальним документом, який при використанні відповідних методик інтерпретації даних⁷ стає невичерпним джерелом інформації про суспільство Гетьманщини кінця XVIII ст.

Перепис села Погреби Яготинської сотні Переяславського полку знаходиться у 325-й книзі, від 1 по 122 аркуш⁸. Він містить інформацію про власників населеного пункту, загальні дані про земельні угіддя: їх розмір, місце розташування; загальну чисельність населення; число дворів, хат і бездвірних хат; кількість худоби; соціальний статус жителів села; мешканців та опис кожного двору; а також зазначає порядок розташування дворів по вулиці. Як бачимо, це джерело дає чимало можливостей для дослідника, в залежності від того які питання до нього ставити.

Перший аркуш повідомляє, що опис села Погреби, яке знаходиться в 70 верстах від полкового центру – міста Переяслава – розпочався 26 вересня 1766 року. Вказано й власника населеного пункту – генерал-фельдмаршал, князь Микита Трубецький⁹. Отримав Погреби Трубецький «от сотенного яготинского правления ... по купле зо всеми угодьями в 1738 году 3 сентября от значковых товарищей Переяславского полку Данила Прохоровича, Данила Копистянского, Федора Харченка и Григория Тимковского за цену 1800 рублей на которую купчая крепость от вышеписанных значковых товарищей дана»¹⁰.

Структура опису Погребів тотожна іншим описам таких населених пунктів і відповідає третій формі, яка регламентувала перепис приватних володінь¹¹.

Опис кожного двору (чи бездвірної хати) починається з порядкового номеру та характеристики нерухомості – стара чи нова хата, мазана, з сіннями тощо, переліку інших господарських споруд, як то хлівів, загород для худоби, конюшень, кошар. Наступний елемент опису – характеристика господаря, його родини та решти родичів. Так, у четвертій бездвірній хаті, згідно опису, проживав посполитий Овсій Семенович Литвин, 50 років, стан здоров'я – «одним оком слеп». Джерело також указує його стану приналежність – посполитий, а також соціальне походження його дружини – Наталії Тарасівни – козачка. Спільно з ними проживали їх діти: Тимофій, Никон, Корній, Семен, Омелько та Євдокія, вказано їхній вік і стан здоров'я¹². Часто в родинях мешканців села, крім дітей, зафіксовані й родичі. Так, наприклад з родиною Івана Федченка проживав його брат – Потап Федченко¹³; у хаті Романа Музики – його робітник – Іван Іванов¹⁴, а Федір Кучер жив зі своєю тещею – вдовою Іриною Миронівною¹⁵ тощо. Опис продовжується переліком орних земель, сіножатей та лісів, перерахуванням худоби та зазначенням ремесла, яким займався голова домогосподарства (за наявності цих елементів). До прикладу, посполитий Костянтин Васильович Ольшанський займався шевським ремеслом, а його зять – Омелян Олексійович Басанський – ткацьким¹⁶.

Необхідно зауважити, що стан збереження джерела не зовсім задовільний – окремі записи, зроблені ближче до країв аркушу, на жаль, неможливо прочитати. Текст почасти написаний мало-розбірливим почерком скоропису XVIII ст., що у

⁷ Момот А. Використання квантитативних методів у дослідженні історії Гетьманщини XVIII ст. / А. Момот // IV Міждисциплінарні гуманітарні читання: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – С. 31–33.

⁸ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 57, оп.1, кн. 325, арк. 1-122.

⁹ Тут і далі імена та прізвища передано в сучасному звучанні українською мовою, окрім випадків цитування джерела.

¹⁰ ЦДІАК України, ф. 57, оп.1, кн. 325, арк. 1.

¹¹ Багалей Д. Генеральная опись Малороссии / Д. Багалей // Киевская старина. – 1883. – № 11. – С.406-407.

¹² ЦДІАК України, ф. 57, оп.1, кн. 325, арк. 8.

¹³ Там само, арк. 7 зв.

¹⁴ Там само, арк. 49 зв.; детальніше про таку категорію суспільства як «робітники», специфіку їх позначення та потрактування поняття див. у статті: Волошин Ю. «Служители» і «работники» в домогосподарствах мешканців міста Полтави другої половини XVIII ст. / Юрій Волошин // Patrimonium. – Т. 1. – С. 391-402.

¹⁵ ЦДІАК України, ф. 57, оп.1, кн. 325, арк. 35.

¹⁶ Там само, арк. 14.

випадку використання мікрофільмової копії утворює значні складності для дослідника. З іншого боку, це велике поле діяльності для палеографа, але у комплексі джерело є носієм інформації цінної для філологів, етнографів, соціологів, істориків тощо.

Вік та стать. Першим кроком у дослідженні статеві-вікової структури населення є його поділ на великі вікові групи. Французькі вчені Луї Анрі (*Louis Henry*) та Алан Блюм (*Alain Blum*) запропонували два підходи до розподілу населення: поділ на молодих (0-19), дорослих (20-59) і літніх осіб (60 років і старше) або поділ на дітей (0-14), осіб активного віку (15-64) та літніх (65 років і старше)¹⁷. Керуючись логікою Генерального опису та на думку професора Юрія Волошина найбільш доречним є поділ населення на такі вікові групи: діти (0-14), особи активного віку (15-59) та літні люди (60 і старше)¹⁸. Ця логіка підтверджується тим, що згідно з даними перепису серед 17 робітників наймолодшому хлопцеві було 12 років, а дівчині-робітниці – 14, середній вік початку трудової діяльності складав 15,2 роки. Особами літнього віку вважалися, ті, кому виповнилося 60 і більше років. При характеристиці їхнього стану здоров'я, здебільшого, використовували коментар «стар», «по старості слаб», «дряхл». Розподіл мешканців Погребів у відповідності до цих критеріїв представлений у таблиці 1.

Проведений нами розподіл населення засвідчив, що в Погребах був молодий, притаманний агарному суспільству склад населення. Частка літніх людей була незначною та складала 4,8%.

Співвідношення групи дітей та осіб активного віку було майже рівним: 47,8 та 47,4% відповідно. Співвідношення «їдців» та «працівників» засвідчує, що один трудівник утримував одного «їдця». Для порівняння, у досліджених Ю. Волошином селах Топальської сотні Стародубського полку це співвідношення складало 1,9¹⁹. Таблиця демонструє доволі збалансований статевий склад населення, з незначною перевагою осіб чоловічої статі: 51,4 %. Цей показник майже ідентичний до аналогічного для села Жуки Полтавського полку, там частка осіб чоловічої статі становила 51,2%²⁰. Баланс чоловіків і жінок у вікових групах також приблизно рівний.

Розподіл населення Погребів на великі вікові групи дає лише загальну характеристику соціуму. З метою її деталізації всі відомі нам дані внесемо до таблиці, яку в історичній демографії називають таблицею необроблених даних²¹. У ній мешканці розподілені за віком, статтю та сімейним станом. За основу вікового поділу взято п'ятирічні вікові групи (див. табл. 2). Ця таблиця стане нам у нагоді при обчисленні чоловічого коефіцієнта, коефіцієнта маскулінізації й аналізі сімейної структури, дозволить простежити статевий розподіл у більш детальному віковому розрізі.

Спочатку з'ясуємо чоловічий коефіцієнт. Він визначається шляхом поділу кількості чоловіків на загальну чисельність населення та складає 0,513 (372/724), що свідчить про перевагу чоловіків. Цей показник є подібним для вже згаданого села Жуки (0,512)²², українських сіл Стародубського полку (0,526) та розкольніцьких

Таблиця 1.

Розподіл населення за великими віковими групами

Вікові групи	0-14			15-59			60 і старші			Їдці Працівники
	Р	Ч	Ж	Р	Ч	Ж	Р	Ч	Ж	
Чисельність	346	177	169	343	174	169	35	21	14	1,1

¹⁷ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии / Пер. с. франц. С. Хока и Ю. Егоровой / Л. Анри, М. Блюм. – М.: РГГУ, 1997. – С. 23.

¹⁸ Волошин Ю. В. Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини XVIII ст.: історико-демографічний аспект / Ю. В. Волошин. – Полтава: АСМІ, 2005. – С. 112.

¹⁹ Там само. – С. 112.

²⁰ Бороденко О. Статеві-вікова структура населення с. Жуки городої сотні Полтавського полку в другій половині XVIII століття (за матеріалами сповідниць розписів 1775 року) / О. Бороденко // Краєзнавство. – № 3. – 2012. – С. 57.

²¹ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии... – С. 16-17.

²² Бороденко О. Статеві-вікова структура населення с. Жуки... – С. 57.

Таблиця 2.

Розподіл населення с. Погреби за віком, статтю та сімейним станом

Вікова група	Чоловіки				Всього	Жінки				
	Холості	Одружені	Удівці	Нез'ясований сімейний стан		Незаміжні	Заміжні	Удови	Нез'ясований сімейний стан	Всього
0-4	80				80	72				72
5-9	47				47	55				55
10-14	50				50	42				42
15-19	39	3			42	25	14			39
20-24	2	16			18	2	23			25
25-29	1	20		1	22		30			30
30-34		31		1	32		26	2		28
35-39	1	17		2	20		15	1		16
40-44	1	13	1		15		11	2		13
45-49		8	1		9		5			5
50-54		14			14		7	4		11
55-59		2			2		2			2
60-64		11	2		13		2	5		7
65-69					0		1	1		2
≥ 70		4	4		8		1	4		5
Всього	221	139	8	4	372	196	137	19		352

слобод Півночі Гетьманщини (0,509)²³, але відрізняється від міських показників: у Переяславі він складав 0,488, Стародубі – 0,479²⁴, Полтаві – 0,483²⁵. Коефіцієнт маскулінізації обраховується за формулою:

$$K_{\text{мас}} = \frac{Ч_1}{Ж_1} \times 100;$$

де $K_{\text{мас}}$ – коефіцієнт маскулінізації, $Ч_1$ – кількість чоловіків, $Ж_1$ – кількість жінок. Коефіцієнт фемінізації вираховується аналогічно, лише чисель-

ник і знаменник необхідно поміняти місцями. Який з двох коефіцієнтів використовувати у дослідженні, за твердженням польського демографа Ц. Кукльо (*C. Kuklo*), дослідник обирає на власний розсуд²⁶. Зважаючи на перевагу в статевій структурі чоловіків, оберемо коефіцієнт маскулінізації. У відповідності до цієї формули, у селі Погреби він дорівнює 105,7. У селі Жуки та селах Стародубщини він складав 105,1²⁷ та 111,1²⁸ відповідно. За твердженням Л. Анрі та А. Блюма,

²³ Волошин Ю. В. Розкольніцькі слободи... – С. 113.

²⁴ Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. / І. Сердюк. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – С. 89.

²⁵ Волошин Ю. Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави XVIII ст. / Ю. Волошин. – К.: К.І.С., 2016. – С. 82.

²⁶ Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej / C. Kuklo. – Warszawa, 2009. – S. 133.

²⁷ Бороденко О. Статеві-вікова структура населення с. Жуки... – С. 57.

²⁸ Волошин Ю. В. Розкольніцькі слободи... – С. 113.

середній показник статевого співвідношення має бути близьким до 105. Якщо він виходить за межі значень 100-110 – це може вказувати на недооблік представників однієї зі статей²⁹.

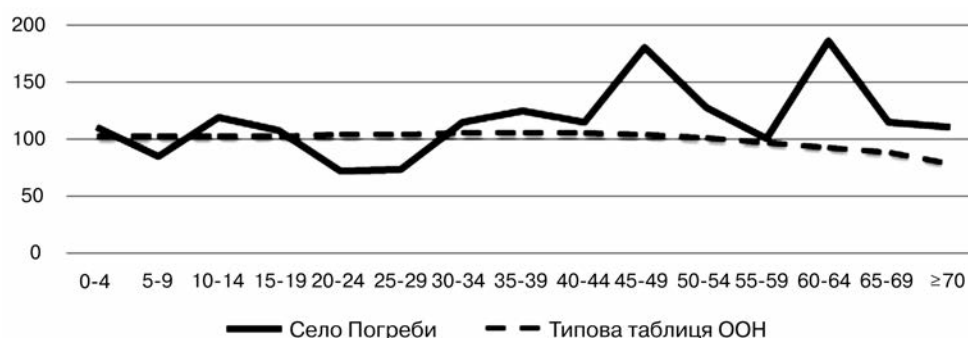
Для детальнішої характеристики статевого співвідношення, дослідимо ситуацію в окремих вікових групах. За допомогою вищенаведеної формули вираховуємо коефіцієнт маскулізації для кожної вікової групи, а також використаємо для порівняння дані типової таблиці ООН для закритого населення³⁰. Отримані показники представлені у таблиці 3. Для більш наочного сприймання їх також проілюструємо за допомогою графіка (див. мал. 1), де вік позначимо на абсцисі, а статеве співвідношення на ординаті.

На основі складених нами таблиці (табл. 3) та графіка (мал. 1), з'ясуємо наскільки статеве співвідношення в Погребах відповідало класичній динаміці. У першій віковій групі (0-4) цей показник становить 111,1, що більше від середнього. Причиною цього може бути недооблік однієї зі статей або помилки у записі віку. Також дивним видається кількісна перевага хлопчиків у цій віковій групі, зважаючи на їх високий рівень смертності у однорічному віці³¹. Наступні дві вікові групи також характеризуються відхиленням від норми: у першому випадку помітна перевага дівчаток, у другому – хлопчиків. Напевно, це також можна пояснити вищим рівнем смертності серед хлопчиків у ранньому віці, а також недбальством переписувачів при фіксації дитячого віку. Якщо вирахувати середній показник по цих двох групах, то отримаємо 102,3 – значення дуже близьке до типових

Таблиця 3.
Коефіцієнт маскулізації
(вікове співвідношення за статтю)

Село Погреби	Вікова група	Типова таблиця
111,1	0-4	102,3
85,5	5-9	102,4
119,0	10-14	102,8
107,7	15-19	103,3
72,0	20-24	103,9
73,3	25-29	104,7
114,3	30-34	105,6
125,0	35-39	106,2
115,4	40-44	105,8
180,0	45-49	104,0
127,3	50-54	101,0
100,0	55-59	97,2
185,7	60-64	92,9
114,3	65-69	88,5
111,1	≥ 70	78,8

показників для цього віку. Показник четвертої групи у межах норми. У групах двадцятирічних спостерігаємо помітне відхилення від норми – більше 30 пунктів. Перевага жінок у цьому віці може свідчити про недооблік чоловіків, їх високу смертність, а також значну трудову міграцію³².



Малюнок 1. Вікове співвідношення за статтю

²⁹ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии... – С. 27-29.

³⁰ Там само. – С. 28.

³¹ Замура О. Великий шаленець: смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст. / О. Замура. – К.: «КІС», 2014. – С. 101.

³² Сердюк І. Вихідці з села серед населення Переяслава 60-х років XVIII ст (за даними Генерального опису Лівобережної України 1765-1765 рр.) / І. Сердюк // Український селянин. – 2008. – Випуск 11. – С. 213-215.

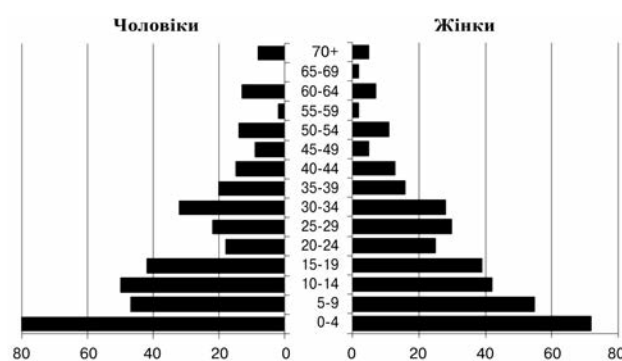
У наступних вікових групах, впритул до межі трудової активності, знову спостерігаємо значну перевагу чоловіків. У групах 30-34, 40-44 роки статеве співвідношення перевищує допустиме значення на 9-10 пунктів, а в групах 35-39, 45-49 років – 20-70 пунктів. Можливо, це пов'язано з трудовою міграцією, але ще більш імовірно зі смертністю жінок унаслідок пологів. Стосовно останнього досить добре пояснює польський дослідник Ц. Кукльо: «зростання віку, кількості попередніх пологів і народження дітей у поєднанні з утомою від щоденної тяжкої праці знижували природний біологічний опір жіночого організму та робили його більш уразливим до різноманітних інфекцій та післяпологових ускладнень, які часто спричиняли смерть породіль»³³.

У віковій групі (50-54) коефіцієнт вищий за типовий на 26 пунктів, пояснити це ми можемо вже згаданими факторам трудової міграції, високої жіночої смертності та недообліком жінок. Показник групи 55-59 років майже тотожний типовим даним ООН: 100 проти 97,2 пунктів. У групі 60-64 спостерігаємо різкий стрибок – лінія кривої росте аж до показника 185,7 – число чоловіків ледь не вдвічі перевищує жінок. У наступних вікових групах фіксуємо динаміку до зниження показника співвідношення, але воно все ж залишається вище за типовий. Більшість чоловіків літнього віку в останніх групах суперечить класичній моделі і, напевно, свідчить про недооблік жінок.

Отже, статеве співвідношення населення села Погребів відрізняється від типової демографічної моделі. У групі дітей ми спостерігаємо найменші відхилення, без різких коливань; серед осіб активного віку є хаотичні доволі значні відхилення як у бік зменшення показника, так і значно виходячи за верхню межу; серед осіб літнього віку – крива графіку також пролягає вище норми, з різким стрибком на початку. Але ці дані корелюються з аналогічними показниками села Жуків і полкових сіл Стародубщини.

Ще одним методом для дослідження демографічної ситуації є побудова статеві-вікової піраміди. Це дозволяє побачити статеві-вікову структуру соціуму в певний момент її розвитку. Назва походить від трикутної форми, якої набувають гістограми, у випадку переваги молодого

населення над числом людей похилого віку. Піраміда є двосторонньою лінійчатою діаграмою розподілу населення за віком і статтю. Вік позначають на вертикальній осі (ординаті), а чисельність – на горизонтальній (абсцисі); дані відповідають прийнятому віковому поділу (у нашому випадку – це п'ятилітні групи). Кожна вікова група представлена у вигляді прямокутника з площею, пропорційною чисельності даної групи. Для вірного відображення останньої вікової групи (70 років і старше), яка охоплює проміжок у 25 років, необхідно розділити її чисельність на 5, оскільки даними про осіб за 95 р. в історичній демографії прийнято нехтувати³⁴ (див. мал. 2).



Малюнок 2. Статеві-вікова піраміда населення села Погреби

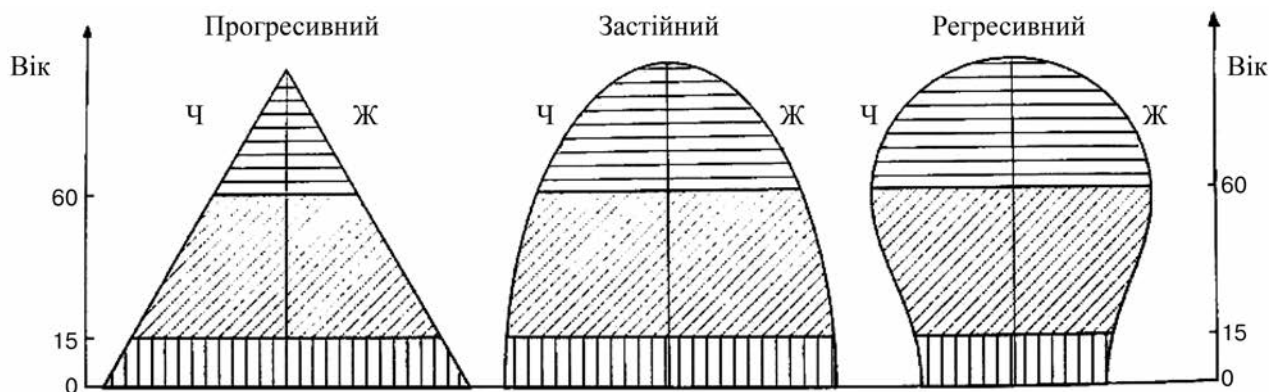
Побудовану піраміду найчастіше порівнюють з трьома класичними моделями вікової структури населення, які запровадив шведський демограф Густав Сундберг (*Gustav Sundbärg*) у кінці XIX ст. Він увів у науковий обіг поняття прогресивного, застійного та регресивного типів вікової структури (див. мал. 3). За прогресивного типу населення постійно зростає, за застійного типу – не змінює своєї чисельності, а за регресивного – зменшується³⁵.

Побудована нами піраміда с. Погреби (див. мал. 2) має вигляд, характерний для статеві-вікової структура традиційного суспільства. Широка основа підніжжя вказує на високу частку дітей, поступове звуження піраміди до верху, аж до мінімальної частки літніх людей, теж вказує на приналежність до аграрного суспільства. Однак ідеального звуження ми не спостерігаємо, що закономірно пов'язано зі зростанням смертності у кожній наступній віковій групі. Малюнок різ-

³³ Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej... – S. 134.

³⁴ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии... – С. 23-26.

³⁵ Там само. – С. 68.



Малюнок 3. Основні типи вікових пірамід

кого коливання між першими віковими групам свідчить про високий рівень дитячої смертності при високій народжуваності. За даними сучасної української дослідниці Олени Замури, коефіцієнт смертності немовлят у селі Ветово Березанської сотні Переяславського полку складав у 70-х роках XVIII ст. 119,3%³⁶. На її думку, такі високі показники не є унікальними та співвідносяться з високим рівнем дитячої смертності по усій тогочасній Європі³⁷. Також на людей різного віку по-різному впливали природні (хвороби, епідемії) та механічні (трудові міграції, рекрутчина, промисли) фактори, тому малюнок звуження піраміди не виглядає рівномірним. Крім того різкі виступи ребер піраміди (найчіткіше це видно у вікових групах 50-54, 60-64, 70+ та чоловічій групі 30-34 р.) є черговим свідченням впливу округлень віку в нашому джерелі.

Шлюбна структура населення. Під шлюбною структурою в демографії розуміють розподіл населення за шлюбним станом, тобто становищем особи стосовно інституту шлюбу³⁸. На основі даних джерела, внесених до таблиці 2, спробуємо з'ясувати, скільки мешканців села перебувало у шлюбі на момент перепису, скільки осіб було самотніми та вік вступу у перший шлюб. Для кращої візуалізації цих даних побудуємо діаграму (див. мал. 4).

Як видно з діаграми, найбільшу частку серед населення Погребів склали неодружені. На



Малюнок 4. Сімейний стан населення с. Погреби

момент перепису серед чоловіків їх нараховувалося 221 осіб (60%), серед жінок – 137 (56%). Найбільшу частку серед тих, хто перебував поза шлюбом склали особи молодого віку і, потенційно, вони мали усі шанси взяти шлюб згодом. Не зважаючи на те, що допустимий шлюбний вік для дівчат складав 13 років, а для хлопців – 18³⁹, наймолодшими погребівками, які на момент перепису перебували у шлюбі були 16-річна Ксенія Степанівна, заміжня за 22-річним Леонтием Невінчаним⁴⁰ та її ровесниця Євдокія Костянтинівна, заміжня за 22-річним Степаном

³⁶ ‰ – кількість демографічних подій, які припадають на 1000 осіб; Замура О. Великий шаленець... – С. 133.

³⁷ Там само. – С. 101.

³⁸ Муромцева Ю. І. Демографія : навчальний посібник / Ю. І. Муромцева. – К.: Кондор, 2006. – С. 74-75.

³⁹ Петренко І. М. Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст.: монографія: в 2 ч. – Ч. 1. / І. М. Петренко. – Полтава: АСМІ, 2005. – С. 195.

⁴⁰ ЦДІАК України, ф. 57, оп.1, кн. 325, арк. 5 зв.

Коршаком⁴¹. Серед хлопців – це був 19 річний Андрій з родини Михайличенків, одружений на 18 річній Марфі⁴².

На другому місці знаходились одружені. За Румянцевським описом серед чоловіків їх було 139 осіб (37%), заміжніх жінок було 137 (39%).

Джерело фіксує незначну частку самотніх овдовілих погребівців: серед чоловіків таких було 8 осіб (2%), серед жінок – 19 (5%). Як бачимо, удови переважали вдівців, що було типовим явищем для ранньомодерного суспільства Гетьманщини. У селі Жуки Полтавського полку вдівців зафіксовано 4% від загальної кількості населення, удів – 5%⁴³. У Переяславі аналогічні показники дорівнювали 1% та 15% від загальної кількості містян⁴⁴, у Полтаві – 2% та 12% відповідно⁴⁵.

Ще одним показником який характеризує шлюбну структуру населення є показник остаточної безшлюбності, під яким розуміють частку осіб, які впродовж усього життя не створять шлюбної пари. Він розраховується шляхом підрахунку середнього значення холостяків у вікових групах 45-49 і 50-54⁴⁶. Дані наведені у таблиці 2 вказують на те, що у Погребах у досліджуваній період усі особи – і чоловіки, і жінки – брали шлюб. Така ситуація співвідноситься з даними полкових сіл Стародубського полку⁴⁷. Натомість у містах Гетьманщини показник остаточної безшлюбності був високим. У Полтаві у 1765-1766 років він складав: для чоловіків 6,85 на 100, а для жінок – 1,7 на 100 осіб⁴⁸.

Дані, представлені в таблиці 2, також дозволяють вирахувати середній вік вступу у перший шлюб мешканців Погребів. Знаючи у кожній віковій групі з 10 до 50 років частку осіб, які за-

лишалися поза шлюбом, вирахуємо цей показник (і) за такою формулою:

$$i = 10 + \frac{5(C_{10-14} + C_{15-19} + \dots + C_{45-49}) - 40C_{50}}{1 - C_{50}},$$

де С – це частка осіб у віковій групі, які не взяли шлюб.

За даними Румянцевського опису, середній вік вступу чоловіків-погребівців у шлюб складав:

$$i = 10 + \frac{5(2,15) - 40(0,0)}{1 - 0,0} = 10 + \frac{10,75}{1} = 20,8,$$

а для жінок:

$$i = 10 + \frac{5(1,72) - 40(0,0)}{1 - 0,0} = 10 + \frac{8,6}{1} = 18,6.$$

Для українських сіл півночі Гетьманщини цей показник був дещо вищим: 23,7 років у чоловіків та 19,1 років у жінок⁴⁹. Для міщан Гетьманщини вік уступу в перший шлюб також був вищим: у Переяславі він у середньому складав для чоловіків 25,7 років, для жінок 22,5 роки⁵⁰, у Полтаві – 28,1 та 22,3 року відповідно⁵¹.

Підсумовуючи наш аналіз статеві-вікової та шлюбної структури населення села Погреби у другій половині XVIII століття, зазначимо: попри вади Генерального опису Гетьманщини 1765-1769 рр. як джерела з історичної демографії, уміщена в ньому інформація дозволяє дослідити демографічні характеристики ранньомодерного соціуму. Загальна чисельність населення Погребів на момент перепису складала 724 мешканці обох статей. У гендерному розрізі кількісна перевага належала чоловікам. Статеве співвідношення населення у п'ятирічних вікових групах

⁴¹ Там само, арк. 40 зв.

⁴² Там само, арк. 18 зв.

⁴³ *Бороденко О.* Статеві-вікова структура населення с. Жуки... – С. 61.

⁴⁴ *Сердюк І.* Полкових городов... С. 244.; див. також: *Сердюк І.* Вдівці і вдови у Рум'янцевському описі Переяслава (історико-демографічний аналіз) / І. Сердюк // *Краєзнавство.* – 2008. – № 1-4. – С. 175-181.

⁴⁵ *Волошин Ю. В.* Статеві-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави в другій половині XVIII століття / Ю. В. Волошин // *Історична пам'ять.* Науковий збірник. Полтава. – 2011. – 1 (25). – С. 11, 17.; див. також: *Волошин Ю. В.* Вдови і вдівці у Полтаві в 60-х рр. XVIII ст. / Ю. Волошин // *Соціум.* – 2015. – Випуск 11-12. – С. 71-88.

⁴⁶ *Анри Л., Блум А.* Методика анализа в исторической демографии... – С. 48.

⁴⁷ *Волошин Ю. В.* Розкольницькі слободи... – С. 190.

⁴⁸ *Волошин Ю.* Козаки і посполиті... – С. 163.

⁴⁹ *Волошин Ю. В.* Розкольницькі слободи... – С. 194.

⁵⁰ *Сердюк І.* Полкових городов обивателі... – С. 145.

⁵¹ *Волошин Ю.* Козаки і посполиті... – С. 165-166.

відрізнялося від класичної моделі, що можна пояснити такими факторами: недообліком осіб, трудовою міграцією, високою смертністю у певних вікових і статевих групах. Статеві-вікова піраміда Погребів характерна для молодого аграрного (доіндустріального) суспільства. Більша половина погребівців на момент опису перебувала поза шлюбом, але зважаючи, що майже уся ця частка населення належала до молодого віку, вони мали усі перспективи одружитися. Часка самотніх людей була незначною. Досліджуючи показник остаточної безшлюбності, доходимо висновку, що жоден мешканець Погребів не зали-

шився за межами інституту шлюбу. Поширена думка, про ранні шлюби поміж сільського, зайнятого землеробством населення, виявилася хибною: середній вік вступу в перший шлюб у жінок складав 18,6 років, у чоловіків – 20,8. Досліджені нами характеристики корелюються з аналогічними даними села Жуки Полтавського полку та селами Топальської сотні Стародубського полку, однак, істотно відрізняються від міських показників Переяслава та Полтави, що є підставою говорити про наявність особливостей життя сільських мешканців, котрі слід шукати в економічній, соціальній, світоглядній складовій.

References

- Le Rua Ladyury, E. (2001). *Montayyu, oksytanskaya derevnya (1294-1324)*. Ekaterynburh. [in Russian].
- Maksymovych, H. (1913). *Deyatel'nost' Rummyantseva-Zadunayskoho po upravlennyu Malorossyey*. Nezhyn. [in Russian].
- Heneral'nyy opys Livoberezhnoyi Ukrayiny. (1959). Kiev. [in Ukrainian].
- Voloshyn, Yu. (2012). *Misto Poltava u opysi Malorosiyi 1765-1769 rr.* K.: Nash chas. [in Ukrainian].
- Serdyuk, I. (2009). Heneral'nyy opys Livoberezhnoyi Ukrayiny 1765–1769 rr.: vymiry lokal'noyi demohrafichnoyi istoriyi. *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats' molodykh vchenykh ta aspirantiv*. 19, 1, 407-416. [in Ukrainian].
- Momot, A. (2014) Rummyantsevs'kyy opys Malorosiyi yak dzhereło dlya doslidzhennya demohrafichnykh kharakterystyk sil's'koho naselennya Het'manshchyny. *Visnyk Luhans'koho natsional'noho universytetu imeni T. H. Shevchenka. Istorychni nauky*, 7, 22-29. [in Ukrainian].
- Kohut, Z. (1996) *Rosiy's'kyy tseentralizm i ukrayins'ka avtonomiya: Likvidatsiya Het'manshchyny, 1760-1830*. K.: Osnovy. [in Ukrainian].
- Serdyuk, I. (2008). Osoblyvosti vidobrazhennya vikovykh katehoriy naselennya Livoberezhnoyi Ukrayiny v Rummyantsevs'komu opysi Malorosiyi. *Visnyk Cherkas'koho universytetu. Seriya «Istorychni nauky»*, 33-34, 55-62. [in Ukrainian].
- Momot, A. (2015). Vykorystannya kvantytatyvnykh metodiv u doslidzhenni istoriyi Het'manshchyny XVIII st. *IV Mizhdystyplinarni humanitarni chytannya: tezy dopovidey Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi*. 31-33. K.: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny. [in Ukrainian].
- Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny u m. Kyievi. – F.57. – Op.1. – Kn. 325. – Ark. 1-122.
- Bahaley, D. (1883). Heneral'naya opys' Malorossyy. *Kyevskaya staryna*, 11, 402-432. [in Russian].
- Voloshyn, Yu. (2015). «Sluzhytely» i «rabortnyky» v domohospodarstvakh meshkantsiv mista Poltavy druhoyi polovyny XVIII st. *Patrimonium*, 1, 391-402. [in Ukrainian].
- Anry, L., Blyum, A. (1997). *Metodyka analiza vistorycheskoy demohrafiy*. M.: RHHU. [in Russian].
- Voloshyn, Yu. (2005). *Rozkol'nyts'ki slobody na terytoriyi Pivnichnoyi Het'manshchyny XVIII st. : istoryko-demohrafichnyy aspekt*. Poltava : ASMI. [in Ukrainian].
- Borodenko, O. (2012) Statevo-vikova struktura naselennya s. Zhuky horodovoyi sotni Poltavs'koho polku v druiy polovyny XVIII stolittya (za materialamy spovidnyz rozpysiv 1775 roku). *Krayeznavstvo*, 3, 55-64. [in Ukrainian].
- Serdyuk, I. (2011). *Polkovykh horodov obyvateli: istoryko-demohrafichna kharakterystyka mis'koho naselennya Het'manshchyny druhoyi polovyny XVIII st.* Poltava: TOV «ASMI». [in Ukrainian].
- Voloshyn, Yu. (2016). *Kozaky i pospolyti: Mis'ka spil'nota Poltavy XVIII st.* K.: K.I.S. [in Ukrainian].
- Kuklo, C. (2009). *Demografia Rzeczypospolitej przed-rozbiorowej*. Warszawa
- Zamura, O. (2014). *Velykyy shalnets': smert' i smertnist' v Het'manshchyni XVIII st.* K.: «KIS». [in Ukrainian].
- Serdyuk, I. (2008). Vykhidtsi z sela sered naselennya Pereyaslava 60-kh rokiv XVIII st (za danymy Heneral'noho opysu Livoberezhnoyi Ukrayiny 1765-1765 rr.). *Ukrayins'kyy selyanyn*, 11, 213-215. [in Ukrainian].
- Muromtseva, Yu. (2006). *Demohrafiya : navchal'nyy posibnyk*. K. : Kondor. [in Ukrainian].
- Petrenko, I. (2005). *Shlyubno-simeyni vidnosyny v povsyakdennomu zhytti myryan Rosiy's'koyi derzhavy XVIII st.* Poltava: ASMI. [in Ukrainian].
- Serdyuk, I. (2008). Vdivtsi i vdovy u Rum'yantsevs'komu opysi Pereyaslava (istoryko-demohrafichnyy analiz). *Krayeznavstvo*, 1-4, 175-181. [in Ukrainian].
- Voloshyn, Yu. (2011) Statevo-vikova ta shlyubna struktura naselennya mista Poltavy v druiy polovyny XVIII stolittya. *Istorychna pam'yat'*, 1, 5-24. [in Ukrainian].
- Voloshyn, Yu. (2015). Vdovy i vdivtsi u Poltavi v 60-kh rr. XVIII st. *Sotsium*, 11-12, 71-88. [in Ukrainian].

Ігор Сердюк (м. Полтава)

Вікова структура дитячого населення Гетьманщини в другій половині XVIII ст.

У статті на основі історико-демографічних методик аналізується вікова структура дитячого населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. За даними Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. визначається чисельність дітей різного віку. Отримані демографічні дані розглядаються як маркери впливу на соціум «об’єктивних» природних чинників, а також як засіб верифікації облікового джерела.

Ключові слова: вік, Генеральний опис 1765–1769 рр., Гетьманщина, демографічні характеристики, дитинство, населення.

Igor Serdiuk

The age structure of the child population of Hetmanschyna in the second half of the XVIIIth century.

The paper analyses the age structure of the child population of Hetmanschyna in the second half of the eighteenth century, and computes population of children of all ages. As the main source was used general description of Left-Bank Ukraine – a census of region, conducted in the years 1765-1769 by order of Empress Catherine II. The resulting demographic data are considered as markers of influence on society “objective” natural factors and as a means of verification of historical source. Traditionally, records are public in early modern day left unattended a large number of children, but my research shows that this applies only to infants.

Overall analysis of the age structure of the child population gives an interesting material for reflection about the features of urban and rural life in Hetmanschyna. This is a discussion about the absence or presence of urban settlements in the region. The differences in the age structure of the population between city and countryside have been shaped by the presence of specific special lifestyle of its inhabitants (even at the primary level) that influence the demographic behavior and traceable through the appropriate demographic factors. The relative number of children of all ages depend on fluctuations in fertility and mortality, and could be changed by the influence of hunger and epidemics.

Key words: age, General description of the Left-Bank Ukraine of 1765-1769 years, Hetmanschyna, demographic characteristics, childhood, population.

Игорь Сердюк

Возрастная структура детского населения Гетманщины во второй половине XVIII в.

В статье на основании данных Генерального описания Левобережной Украины 1765–1769 гг. анализируется возрастная структура детского населения Гетманщины второй половины XVIII века. Определяется численность детей разного возраста. Полученные демографические данные рассматриваются как маркеры влияния на социум «объективных» природных факторов, а также как средство верификации массовых источников.

Ключевые слова: возраст, Генеральное описание 1765–1769 гг., Гетманщина, демографические характеристики, детство, население.

Цікавість до вивчення історії дитинства у професійній історичній науці прокинулася ще близько ста років тому й періодично спалахувала, іноді, навіть переростала у своєрідну наукову моду, зокрема під впливом таких блискучих інтелектуальних провокацій, як, наприклад, відома книга Філіпа Ар'є (Philippe Ariès)¹. Ця робота багато цитована й критикована, однак вона змусила багатьох авторів до аналогічних розвідок вже на власному матеріалі. Ріст кількості досліджень супроводжувався зростанням їх якості, і це різноманіття прекрасно показав американський історик Х'ю Каннінгем (Hugh Cunningham) у спеціальному історіографічному есеї². Великий обсяг фахових дітознавчих студій підтверджується й розлогими переліками спеціальних бібліографічних нарисів³. Показово, що в таких розвідках широко застосовуються історико-демографічні методики та відповідні дані. Це закономірно, оскільки саме вивчення різних аспектів народжуваності, смертності, вікової структури уможливило низку цікавих висновків про дитинство в домодерний час. У даній статті на матеріалах Гетьманщини автор прагне торкнутися тільки одного з багатьох можливих подібних аспектів – вікової структури дитячого населення. Йдеться передусім про прикладне завдання (котре є складовим майбутнього більшого дослідження) – встановлення чисельності дітей різного віку, а також спробу пояснення отриманих показників.

Основним джерелом дослідження є Генеральний опис 1765–1769 рр. – перепис населення і господарства Лівобережної України, що проводився у 1765–1769 роках за указом Катерини II. Механізм проведення перепису, масштаби й зміст роблять його унікальним джерелом інформації для вивчення населення Лівобережжя другої половини XVIII ст. 969 книг опису зосереджують відомості про мешканців усіх полків⁴. На думку вчених, він був найповнішим серед тих, що раніше проводилися в Гетьманщині⁵. Для даного дослідження дане джерело цінне тим, що вперше, з поміж матеріалів світського обліку фіксує й дітей обох статей віком від кількох тижнів⁶.

Я акцентую увагу на матеріалах Генерального опису сільського населення Стародубського полку. Це дасть змогу актуалізувати та розширити попереднє дослідження дитячого населення Стародуба – давнього полкового міста, економічного і адміністративного центру⁷. Сільське населення буде аналізуватися за даними вибірки, котра включає мешканців вісімнадцяти сіл різних сотень полку⁸. Для цього автор скористався чистовиками переписів, котрі локалізуються в Центральному державному історичному архіві України у м. Київ у фонді № 57. Вони оформлені переважно у вигляді таблиці на звороті кожного аркуша і додатку до неї на лицевій стороні наступного. З лівого боку кожної таблиці записані:

¹ *Ар'єс Ф.* Ребёнок и семейная жизнь при Старом порядке / Филипп Ар'єс. – Екатеринбург, 1999. – 416 с.

² *Cunningham H.* Histories of Childhood / Hugo Cunningham // *The American Historical Review.* – 1998–Vol. 103. – Issue 4. – P. 1195–1208.

³ «Вся история наповнена детством». Наследие Ф. Ар'єса и новые подходы к истории детства. – М.: РГГУ, 2012. – С. 11.

⁴ Генеральный опис Лівобережної України 1765–1769 рр. Показчик населених пунктів. – К.: Центр. держ. іст. архів УРСР в м. Києві, 1959. – С. 4–5.

⁵ Про це див.: *Волошин Ю.* «Для точнаго исчисления и сведения всего малороссийскаго народа»: проведення Румянцевського опису в полковому місті Полтаві (1765–1766 рр.) / Юрій Волошин // *Краєзнавство.* – 2011. – № 1. – С. 57–71; *Момот А.* Використання квантитативних методів у дослідженні історії Гетьманщини XVIII ст. / Анастасія Момот // IV Міждисциплінарні гуманітарні читання: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – С. 31–33; *Її ж.* Румянцевський опис Малоросії як джерело для дослідження демографічних характеристик сільського населення Гетьманщини // *Вісник Луганського національного університету імені Т. Г. Шевченка. Історичні науки.* – 2014. – № 7(290). – С. 22–29. *Сердюк І.* Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.: виміри локальної демографічної історії / Ігор Сердюк // *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.* Т. 19. (у 2-х кн.). Книга I. – К, 2009. – С. 407–416.

⁶ *Сердюк І.* Генеральний опис Лівобережної України... – С. 407–416.

⁷ *Сердюк І.* Демографічні характеристики дитячого населення Стародуба за даними Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. / І. Сердюк // *Наукові записки: збірник праць молодих вчених та аспірантів.* Вип. 17. Київ-Хмельницький, 2008. – С. 79–100.

⁸ Вибірку складено на основі даних Генерального опису 18 сіл різних сотень Стародубського полку. Див.: Центральный державный исторический архив Украины у м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 57, оп. 1, спр. 75, 77, 80, 90, 93, 94, 98, 103, 104, 119, 120, 141, 147.

номер двору, назва вулиці, далі – окремі графи для будівель: помешкань господарів та наймитів, комор, конюшень, сараїв. У графі «чини та імена» вказувалося прізвище, ім'я власника двору чи глави родини, його соціальна приналежність. Нижче записувалися його дружина і діти – спочатку хлопці, потім – дівчата. Далі переписувалася решта мешканців двору. Зазвичай це були родичі чи наймити. Окремими графами записані вік та стан їхнього здоров'я. В окремих населених пунктах інформація, зазначена вище, викладена у вигляді тексту, а не таблиці.

Історики Гетьманщини вже використовували дане джерело для вивчення вікової структури населення, зокрема і для обчислення частки дітей. Утім, останній аспект розглядався тільки як проміжна ланка дослідження, а тому не був широко витлумачений. До того ж такі дослідження проводилися на локальному матеріалі – на рівні окремої великої спільноти старовірів⁹, або на рівні окремого міста¹⁰. Автора цікавить більш широкий контекст, як щодо території охоплення, так і пояснення результатів.

Однак, перед такими поясненнями необхідно визначитися кого в цьому дослідженні ми будемо вважати дітьми. Свого часу відомий історик Луї Анрі (Louis Henri) для ранньомодерної Франції запропонував вважати дітьми усіх молодших за 15 років. Інший (вже сучасний) класик – Цезаріо Кукльо (Cezary Kuklo) пропонує робити те саме для Центрально-Східної Європи¹¹. Для українських істориків такий уніфікований підхід уможливило вписування власних локальних досліджень у більш широке тло. Зауважу, що для Гетьманщини це не буде штучним. На думку сучасних українських істориків-демографів суспільним уявленням в Гетьманщині відповідає наступний поділ: дитинство (0–14 років), зрілий вік (15–59 років) і старість (60 років і старші)¹². Саме так розподіляли населення укладачі Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр.¹³. Загалом у чистовику опису Стародубая нарахував 1319 дітей віком 0-14 років, що загалом складає 30,7% населення міста, тоді, як частка осіб активного віку становила 62,7%, літніх – 6,6%. У селах цього ж

полку, порівняно зі Стародубом, частка дітей була значно вищою і становила 41,9%. Різниця в 10% між селами і містом досягається головним чином за рахунок населення активного віку, якого було більше у Стародубі. Ця перевага, імовірно, була сформована міграцією осіб активного віку, яка істотно вплинула на вікову структуру міста.

Далі підрахуємо частку дітей в однорічних вікових групах. Результати підрахунку представлені в таблиці 1 (див. табл. 1). Також для більшої наочності дані представляємо на графіку малюнку 1 (див. мал. 1), де на осі Y позначено чисельність осіб, а на X – вік. Оскільки Генеральний опис полкового центру та більшості сіл вибірки був завершений у 1766 р., то поряд з віком в дужках зазначено гіпотетичну дату народження дітей.

Таблиця 1.

Вікове співвідношення дитячого населення Стародубського полку

	полкові села	м. Стародуб
0	23	63
1	521	59
2	547	114
3	474	113
4	447	95
0–4	2012	444
5	433	93
6	420	92
7	427	95
8	389	104
9	302	67
5–9	1971	451
10	520	82
11	202	60
12	383	123
13	299	70
14	247	89
9–14	1651	424
0–14	5634	1319

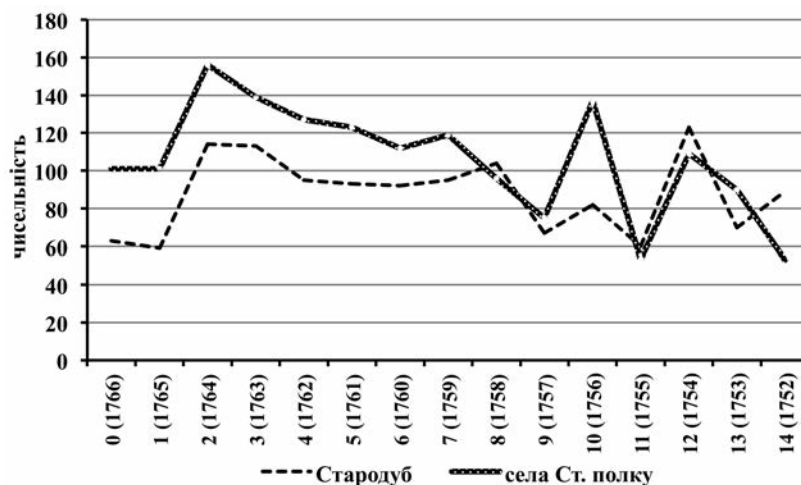
⁹ Волошин Ю. Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект) / Юрій Волошин. – Полтава: АСМІ, 2005. – 312 с.

¹⁰ Волошин Ю. Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави XVIII ст. / Юрій Волошин. – К.: К.І.С., 2016. – С. 120.

¹¹ Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedroz biorowej / Cezario Kuklo. – Warszawa, 2009. – S. 133, 139.

¹² Волошин Ю. Розкольніцькі слободи... – С. 112.

¹³ ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 116, арк. 535 зв.



Малюнок 1. Чисельність дітей різного віку в Генеральному описі Стародубського полку

Ідеальна крива вікової структури традиційного домодерного суспільства (з високим рівнем народжуваності й високим рівнем дитячої смертності) виглядала б доволі просто. За нормальних умов в структурі населення найбільше дітей до одного року, далі їх чисельність різко знижується через пік дитячої смертності, що доводиться на перші роки життя, у наступних вікових групах крива плавно рухається до низу. Однак представлений графік дещо не вписується в ідеальну модель, спробую це пояснити.

Як бачимо з графіка, найбільша відмінність від ідеальної моделі стосується дітей віком 0–1 рік. Найбільш імовірним виглядає припущення, що вона викликана передусім недообліком малюків цього віку, притаманним чи не усім обліковим джерелам ранньомодерної доби. Щодо Рум'янцевського перепису, то дослідники цей недолік теж відмічають. У цьому джерелі зустрічаємо небагато дітей котрим, згідно записів, ще не виповнилося повного року. Наприклад, на 3910 сільських жителів Стародубського полку таких тільки 18 осіб. Це – страшенно мало. Однак серед них бачимо, навіть таких, котрим виповнилося тільки 1 тиждень. Саме такий вік зазначили переписувачі для Самійла – сина мешканця села Рохманів Петра Довгого¹⁴. Село Рохманів, взагалі, в цьому сенсі цікаве. Там, із 75 жителів, зазначених в чистовику опису, чотирьом було менше року, тобто, концентрація таких

дітей в невеличкому селі виявилася у понад десять разів вищою, ніж загалом в полкових селах. Малоімовірно, що маленький Рохманів переписував якийсь геній тодішньої «соціології», котрий познаходив усіх дітей. Тим більше, що загалом у цьому селі частка дітей до 14 років була точнісінько такою ж як в сільському населенні загалом – 40%¹⁵. Та й джерела (нехай і пізніші) зображуючи Генеральний опис, як щось незнане до цього і тотальне, підкреслювали фіксацію дітей: «Въ каждомъ селеніи выгоняли народъ изъ жилищъего на улицы, не обходяникого, и даж есамыхъ ссущихъ младенцевъ, [...] Ревъскотскій и плачь младенцевъ здали возвщали о приближеніи к нимъ Комисіонеровъ со многочисленною ассистенціею»¹⁶.

Думаю, що уважний читач легко впізнає в цьому уривку риторику Історії Русів, далі пригадає відому книгу Сергія Плохія¹⁷, а потім, цілком слушно, зауважить, що тут «дитяча карта» використовується для зображення перепису, як чогось апокаліптичного. Однак, на тлі тези автора(ів) Історії Русів, що малоросіяни славили Бога, за те, що послав війну з турками, як спосіб уникнути опису, наведена цитата виглядає блідо¹⁸. Якщо не вдаватися в деталі та патетику, вона говорить про тотальний облік дітей в усіх селах, у тому числі й малолітніх. Це ж підтверджують і дані джерела, тільки вони говорять і про різну його точність – хтось записав вік немовлят в тижнях і мі-

¹⁴ Там само, спр. 75, арк. 803 зв.

¹⁵ Там само, арк. 802–806.

¹⁶ Історія Русовъ или Малой Россіи. Сочинение Георгія Конисскаго, архиепископа Белорусскаго. – М., 1846. – С. 256–257.

¹⁷ Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / Сергій Плохій. –К.: Laurus, 2013. – 400 с.

¹⁸ Історія Русовъ... – С. 256.

сянях, а хтось (що трапляється набагато частіше) просто зарахував їх до однорічних.

Серед великих міст Гетьманщини вік немовлят найточніше вказано, імовірно, в Стародубі¹⁹. Їх в описі полкового центру зафіксовано 63, це, навіть, більше, ніж однорічних дітей (59). З них 41 дитина (65%) записана як «піврічна», їхній вік указаний здебільшого за допомогою дробу – «1/2», у чотирьох випадках вік записаний словом: «полгода». Дітей віком 1–4 місяці (включно) нараховано 30% (19 дітей), їх вік вказаний у місяцях «3 мца»²⁰ або тижнях «10 недель»²¹. Зрештою, у описі фігурують три дитини віком два тижні – два хлопчики²² й одна дівчинка²³, які є наймолодшими мешканцями міста, зафіксованими в джерелі.

Такі особливості переписів поселень, подібних до Стародуба чи Рохманова, дозволяють висловити припущення, що в Генеральному описі не зафіксовані лише новонароджені та нехрещені малюки, які з'явилися на світ напередодні перепису. Як ми знаємо, немовлят в Гетьманщині хрестили мінімум через тиждень після народження, і саме з цього віку дитина починає фігурувати у джерелі. Але ж це мінімальний термін, а в багатьох випадках він подовжувався до 40 днів і більше, тому в Генеральному описі так небагато одно-двотижневих діток. Вважається, що фіксації новонароджених могли заважати як побоювання самого перепису, так і народні вірування, пов'язані з дитиною. Навіть на початку XX ст. етнографи фіксували велику кількість різних забобонів, пов'язаних з новонародженими чи нехрещеними дітьми²⁴, матері могли приховати таких немовлят через побоювання зурочити немовля тощо²⁵.

Таким чином, можливий недооблік немовлят в Генеральному описі стосувався переважно найменших нехрещених дітей і він був не настільки

значним, щоб серйозно спотворити відображення вікової структури населення. Повернемося до графіку мал. 1 і порівняємо вікові криві сільського населення Стародубського полку (де майже всі немовлята віднесені до однорічних) і міста Стародуб, в описі котрого доволі ретельно вказаний вік дітей до року. При цьому криві на ділянці 0–1 рік майже ідентичні, що ще раз засвідчує приблизно однаковий рівень організації обліку дітей. Низька, порівняно з іншими групами кількість дітей може пояснюватися дією таких факторів:

1) недооблік наймолодших та нехрещених дітей;

2) специфіка проведення перепису – в окремих населених пунктах він був завершений до осені 1766 р., а отже джерело не зафіксувало малюків народжених наприкінці року.

3) 1765–1766 рр. були несприятливі для дітей (зниження народжуваності чи зростання смертності).

Названі фактори могли діяти комплексно, при цьому про останній можна говорити гіпотетично, однак треба. Якщо ми поглянемо на криві графіка, то помітимо кілька сплесків і падінь числа дітей притаманних як для міста, так і для сільської кривої. Насамперед, це різке зменшення кількості дітей віком 9 та 11 років і пікове зростання числа десятирічних. Вони пов'язані між собою і є наслідком неточного вказання віку дітей, а конкретніше – його округлення. Багатьох з них, кому на правду було 9 чи 11 років, записали до десятирічних, що збільшило чисельність останніх і зменшило суміжні вікові групи. З дорослішанням кількість таких «ювілярів» невпинно зростає, і це треба враховувати в демографічних, генеалогічних чи ін. дослідженнях²⁶.

¹⁹ Про демографічні характеристики міського населення, у тому числі й дитячої вікової групи див.: Волошин Ю. Козаки і посполиті...; Сердюк І. Демографічні характеристики дитячого населення Стародуба...; Його ж. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – 304 с.

²⁰ ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 148а, арк. 278 зв.

²¹ Там само, арк. 437 зв.

²² Там само, арк. 65 зв., 277 зв.

²³ Там само, арк. 262 зв.

²⁴ Беньковській І. Поверья и обрядности родын и крестын / Иван Беньковській // Киевская старина. – 1904. – № 10. – С. 1–3.

²⁵ Милорадович В. Народная медицина в Лубенском уезде Полтавской губернии / Василий Милорадович // Киевская старина. – 1900. – № 3. – С. 379–386.

²⁶ Сердюк І. Особливості відображення вікових категорій населення Лівобережної України в Румянцевському описі Малоросії / Ігор Сердюк // Вісник Черкаського університету. Сер. „Історичні науки”. – Черкаси, 2008. – Вип. 133 – 134. – С. 55 – 62.

Зовсім іншу природу мають сплески чисельності дітей віком 2, 7-8, 12 років. Наприклад 2-річні діти народилися орієнтовно у 1764 р., тобто 1763 р. був сприятливий для їхнього зачаття, а 1764 – для народження й виживання. Такими ж, імовірно, був ще й 1754 р., коли народилися діти віком 12 років. Навпаки, несприятливими могли бути 1766, 1765, 1753 рр., оскільки, дітей, народжених у ці роки, менше (*див. мал. 1*). Важливо, що такі коливання фіксуються не лише на рівні Стародубського полку. Вони багато в чому схожі для для дитячого населення Ніжина й Переяслава²⁷: зафіксовані автором раніше.

Загалом, співпадіння коливань чисельності дітей різного віку на території різних полків, дозволяє висловити припущення про вплив природних факторів, як-то: недорід, голод, спалахи віспи – які могли відбуватися одночасно на значних територіях. Такими, традиційно недооціненими українською історіографією факторами, Емануель ЛеРуа Лядюрі, навіть, почасти пояснював витоки Французької революції: *«Якщо поглянути з певної відстані, Французька революція вписується в своєрідну метеорологічну кон'юнктуру. Близько 1760 р. спостерігається низка похрихлих і теплих літ (1757–1764). Ці сприятливі, сонячні, плодючі роки підштовхнуть французький уряд, згідно з рішенням короля і міністрів, до лібералізації торгівлі зерном (1764); це опріч інших епізодів, одна з ілюстрацій лібералізму Шуазеля. Але 1765–1771 рр. кілька холодних літ з сильними дощами нанесли шкоду злаковим. Так відкривається «вікно можливостей» для головної кризи, зокрема 1770 р.»*²⁸.

Ця та інші тези Лядюрі перегукуються з реаліями Гетьманщини. Наприклад, у 1764–65 рр. там зафіксовано значні нальоти сарани, а у 1766 р. відбулася посуха²⁹, що спричинило нестачу продуктів харчування, недоїдання й зреш-

тою призвели до падіння рівня народження дітей у 1765–66 рр. та зростання їх смертності по всій Гетьманщині. Мова може йтися не тільки про смертність безпосередньо дітей, а й про аменорею, тимчасове безпліддя, спонтанні викидні в жінок дітородного віку, а отже і зменшення числа народжень, як то відбувалося в ранньомодерній Європі³⁰. Однак цим вплив таких голодних років геть не обмежувався. Недоїдання, як це показав на прикладі Чернігівщини 80-х рр. XVIII ст. Володимир Маслійчук, змушувало до зміни місця проживання, наймів, жебракування³¹. Це тільки поодинокі приклади, адже свого часу Едуард Острась віднайшов для всього XVIII ст. тільки декілька сприятливих років з нормальними врожайми та без інших лих³². Однак, про подібні явища на матеріалі Гетьманщини ми можемо писати тільки пунктиром. На превеликий жаль, історії клімату, забезпеченості населення харчами, питною водою, інші подібні моменти мало представлені в українській історіографії ранньомодерної доби, за винятком хіба відповідного розділу піонерської розвідки Олени Замури³³.

Зрештою, залишається ще один невеликий аспект. Графік (мал. 1) демонструє цікаву тенденцію – кількість 14-річних дітей у селах меншає, а в місті – зростає (порівняно з 13-річними). Серед усіх можливих пояснень найбільш привабливим виглядає вплив міграції дітей до Стародуба. Як економічний та адміністративний центр місто таки вивершувалося над округою, тим самим воно рекрутувало людей – наймитів, слуг, учнів ремісників, канцеляристів тощо. За підрахунками Юрія Волошина серед полтавських слуг у 60-х–70-х рр. XVIII ст. найбільше було осіб віком 15–19 років³⁴. Таким чином 14-річні діти належать до суміжної вікових категорій й теж цілком могли бути потенційними трудовими мігрантами.

²⁷ Сердюк І. Полкових городов обивателі... – С. 102.

²⁸ Ле Руа Лядюрі Е. Коротка історія клімату: від середньовіччя до наших днів. Бесіди з Анушкою Васак / Емануель Ле Руа Лядюрі. – К.: Ніка-Центр, 2009. – С. 70.

²⁹ Острась Е. Врожайність зернових культур, хлібні ціни та забезпеченість населення хлібом в Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. / Едуард Острась. – Донецьк, 2003. – С. 46–58.

³⁰ Шоню П. Цивілізація класической Европы / Пер. с фр. и послесл. В. Бабинцева / Пьер Шоню. – Екатеринбург: У-Фактория, 2005. – С. 227–229.

³¹ Маслійчук В. Дитина та голодні роки (стратегії дорослої та дитячої поведінки на ПівнічномуЛівобережжі у 80-х рр. XVIII ст.) / Володимир Маслійчук // Сіверянський літопис. – 2008. – № 5. – С. 94–99.

³² Острась Е. Вказ. праця.

³³ Замура О. Великий шаленець: смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст. / Олена Замура. – К.: «КІС», 2014. – 240 с.

Підсумовуючи зауважимо, що аналіз вікової структури дитячого населення може дати цікавий матеріал для роздумів про особливості міського й сільського життя в Гетьманщині. Йдеться про дискусію довкола відсутності/нааявності міських поселень в регіоні. Відмінності у віковій структурі населення між містом і селом сформовані наявністю особливого специфічного способу життя його мешканців (нехай і на початковому рівні), котрий впливав

на демографічну поведінку і простежується через відповідні демографічні коефіцієнти. З іншого боку, відносна чисельність дітей різного віку залежала від коливань народжуваності/смертності, й могла бути змінена впливом голоду, недороду, епідемій. Як показують результати наведених вище підрахунків, дитяча когорта була дуже чутливою до подібних впливів, а тому може бути своєрідним інструментом їх виміру.

References

- Ar'es, F. (1999). *Rebjonok i semejnajazhizn'priStarompordjadke*. Ekaterinburg. [inRussian].
- Ben'kovskij, I. (1904). Pover'ja i obrjadnostirodyn i krestyn. *Kievskajastarina*, 10, 1–3. [inRussian].
- Bezrogov, V. (Ed.). (2012). «*Vsjaistorijanapolnenedetstvom*». *Nasledie F. Ar'esa i novyepodhody k istorii detstva*. Moscva: RGGU. [inRussian].
- Cunningham, H. (1998). *HistoriesofChildhood. TheAmericanHistoricalReview*, 103, issue 4, 1195–1208.
- Konisskiy, G. (1846) *Istorija Rusovili Maloj Rossii. Sochinenie Georgija Konisskago, arhiepiskopa Belorusskago*. Moscva. [inRussian].
- Kuklo, C. (2009). *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiarowej*. Warszawa: DiG.
- LeRualiaduri, E. (2009). *Korotka istoriia klimatu: vid sered novich chiadonashykh dniv. Besidy z Anushkoi Vasak*. Kyiv: Nika-Tsentr. [inUkrainian].
- Masliichuk, V. (2008). Dytna ta holodniroky (stratehii dorosloi ta dytiachoi povedinky na Pivnichnomu Livoberezhzhi u 80-kh rr. XVIII st.). *Siverianskyi litopys*, 5, 94–99. [inUkrainian].
- Miloradovich, V. (1900). Narodnaja medicina v Lubensko muezde Poltavskoj gubernii. *Kievskaja starina*, 3, 379–386. [inRussian].
- Momot, A. (2014). Rumiantsevskiy opys Malorossiiykdzherelodliadoslidzhennia demohrafichny khkhaktery styksil'skoho naselennia Hetmanshchyny, *Visnyk Luhanskoho natsionalnogo universytetu imeni T.H. Shevchenka. Istorychninauky*, 7, 22–29. [inUkrainian].
- Momot, A. (2015). Vykorystannia kvantytatyvnykh metodiv u doslidzhenni istorii Hetmanshchyny XVIII st. *IV Mizhdystsyplinarni humanitarni chytannia: tezy dopovidei Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii*, 31–33. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [inUkrainian].
- Ostras, E. (2003). *Vrozhainist zernovykh kultur, khlibni tsiny ta zabezpechenist naselennia khlibom v Livoberezhnii Ukraini v druhii polovyni XVIII st.* Donetsk. [inUkrainian].
- Plokhii, S. (2013). *Kozatskyi mif. Istorii ta natsiietvorenna v epokhui mperii*. Kyiv: Laurus. [inUkrainian].
- Rumiantceva, T. (Ed.). (1959). *Heneralnyi opys Livoberezhnoi Ukrainy 1765–1769 rr. Pokazhchyk nasele nykhpunktiv*. Kyiv: Tsentr. derzh. ist. arkhiv URSR v m. Kyievi. [inUkrainian].
- Serdiuk, I. (2008). Demohrafichni kharakterystyky dytia choho naselennia Staroduba za danymy Heneralnogo opysu Livoberezhnoi Ukrainy 1765–1769 rr. *Naukovizapysky: zbirnyk prats molody khvchenykhta aspirantiv*, 17, 79–100. Kyiv-Khmelnytskyi. [inUkrainian].
- Serdiuk, I. (2008). Osoblyvosti vidobrazhennia viko vykh katehorii naselennia Livoberezhnoi Ukrainy v Rumiantsevskomu opysi Malorossii. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Ser. „Istorychninauky”*, 133–134, 55–62. Cherkasy. [inUkrainian].
- Serdiuk, I. (2009). Heneralnyi opys Livoberezhnoi Ukrainy 1765–1769 rr.: vymiry lokalnoi demohrafichnoi istorii. *Naukovizapysky. Zbirnyk pratsmolodykhvchenykhta aspirantiv*, 19, *Knyha I*, 407–416. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstvaim. M.S. Hrushevskoho NAN Ukrainy. [inUkrainian].
- Serdiuk, I. (2011). *Polkovykh horodov obyvateli: istoryko-demohrafichna kharakterystyka miskoho naselennia Hetmanshchyny druhoi polovyny XVIII st.* Poltava: TOV “ASMI”. [inUkrainian].
- Shoniou, P. (2005). *Tsyvylyzatsyia klassycheskoi Evropy*. Ekaterynburh: U-Factoryia. [inRussian].
- Voloshyn, Yu. (2005). *Rozkolnytski slobody naterytorii Pivnichnoi Hetmanshchyny u XVIII st. (istoryko-demohrafichnyi aspekt)*. Poltava. [inUkrainian].
- Voloshyn, Yu. (2011). «Dlia tochnaho yschyleniia y svedeniia vseho malorossyiskaha naroda»: provedennia Rumiantsevskoho opysu v polkovomu misti Poltavi (1765–1766 rr.). *Kraieznavstvo*, 1, 57–71. [inUkrainian].
- Voloshyn, Yu. (2016). *Kozaky i pospolyti: Miska spilnota Poltavy XVIII st.* Kyiv: K.I.S. [inUkrainian].
- Zamura, O. (2014). *Velykyshalenets: smert i smertnist v Hetmanshchyni XVIII st.* Kyiv: KIS. [inUkrainian].

³⁴ Волошин Ю. Козаки і посполиті... – С. 120.



**Церковно-історичне
краєзнавство: витоки
та сучасний дискурс**

**Документи з історії парафіяльного церковного
землеволодіння на Брацлавщині
кінця XVIII – першої чверти XIX століть
(на матеріалах села Парпурівці Вінницького повіту)***

Пропонований читачам комплекс документів та коментар до них висвітлюють боротьбу за церковні землі між унійним та православним духовенством в селі Парпурівці Вінницького повіту після переведення цієї парафії на православ'я в обставинах утвердження на Правобережній Україні Російської православної церкви та імперської адміністрації наприкінці XVIII ст.

***Ключові слова:** церковні землі, парафія, фондуш, фундатор, Унійна Церква, Російська православна Церква, митрополит, декан, благочинний, актові книги.*

**Documents on history of parish church-owned
land in Bratslav region in the end of XVIII – first quarter of XIX
(based on materials regarding Parpurivtsi village in Vinnytsya povit)**

The set of documents proposed to the readers as well as the accompanying commentary show the struggle for the church-owned land around between Uniat and Orthodox clergy in Parpurivtsi village of Vinnytsya povit (county) after this parish turned orthodox during the entrenchment of Russian orthodox church and czarist administration at the end of XVIII century at the right-bank part of Ukraine.

***Key words:** church-owned land, parish, foundation, founder, Uniat Church, Russian Orthodox Church, Metropolitan, dean, blahochynnyi, transactions books.*

**Документы по истории парафиального церковного
землевладения на Брацлавщине
конца XVIII – первой четверти XIX веков
(по материалам села Парпуровцы Винницкого уезда)**

Предлагаемый читателям комплекс документов и комментариев к ним освещают борьбу за церковные земли между униатским и православным духовенством в селе Парпуровцы Винницкого уезда после перевода этой парафии в православие в обстоятельствах утверждения на Правобережной Украине Русской православной церкви и имперской администрации в конце XVIII в.

***Ключевые слова:** церковные земли, парафия, фондуш, Униатская церковь, Русская православная церковь, митрополит, декан, благочинный, актовые книги.*

* Укладачі висловлюють вдячність старшому науковому працівникові Науково-дослідного інституту українознавства МОН України п. Тетяні Шевченко за дружню участь у підготованні до друку перекладу документів.

Пропоновані увазі читачів документи, датовані 1790–1828 рр., стосуються невеликого села Парпурівці, розташованого неподалік Вінниці. У них відображені особливості соціально-правних відносин в краї в умовах Речі Посполитої, а зокрема, практики наділення земельним фондушем кліру новопосталих церков власниками (посідачами) маєтків і особливості міжвизнанневих відносин після загарбання Правобережної України Російською імперією. Перший документ – акт візитації, пов'язаний з поширеною в тих умовах практикою інспектування кліру довіреними особами унійних та римо-католицьких єпископів. Подібні візитування здійснювалися з певною регулярністю, а укладані внаслідок цього візитаційні описи є масовими документами, що дають можливість досліджувати загальні соціокультурні та соціально-економічні явища, а разом з тим, вивчати історію окремих населених пунктів і висвітлювати реалії повсякденного життя.

У поданих нижче документах відбилися й суттєві інституційні зміни, пов'язані з інкорпорацією Брацлавщини до складу Російської імперії після другого поділу Польщі (1793 р.), зокрема те, що на зміну поширеної тут унії запанувало офіційне російське православ'я, а місце унійного духовенства зайняло православне. Це були здебільшого ті священики, які полишили унію й перейшли на православ'я, підтримуване владою. Разом з тим у більшості парафій право посідання церковних фондушів переходить до православного кліру. Як бачимо з публікованих тут документів, обставини з фондушем парпурівської церкви Св. Покрови склалися по іншому: не тільки будівлі, але й земельні посілості залишилися за унійним духовенством. Таким чином практика суспільних відносин тривалий час ще зберігає свою тяглість з попередньою епохою. Вона виявляється і в тому, що в краї продовжує зберігатися правовий лад і правова культура попередньої доби, а панівне становище в місцевій

адміністрації займає польська і місцева сполонізована шляхта, що тримається польської мови у веденні документації.

Перший документ – типовий акт візитації скромної церкви Св. Покрови, збудованої 1752 р. коштом фундаторки Магдалени з Косаковських Лабенської, рогатинської старостини¹. Фундаторка надала церкві поля на 15 плугів (по 5 плугів у кожній руці), сіножаті на 10 косарів, сад, пасічисько й вільний вруб у тамтешні ліси на опалювання й будівництво та звільнення від усіляких данин, десятин, чиншів і складчин. В самому ерекційному акті вказується як на тодішні орієнтири межування церковних земель з сусідніми володіннями парпуровецьких селян («rólmi robozemi»). Примітно, що документ називає церкву “русько-католицькою”, вказуючи тим самим на її національні ознаки. Саме русинами на той час ідентифікували себе мешканці Правобережної України, зокрема й парпурівчани*.

Акт візитації зазначає, що «Paroch przy cerkwi Parpurowieckiej w. x. Stefan Ianowicki zaszczycony prawem prezenty wraz z erekcyą od wñiey Magdaleny Labęckiej, starosciny rohatyńskiej, pod rokiem 1751». Його було висвячено й призначено на цю парафію холмським унійним єпископом Феліціаном Володковичем у Райгородку 22 січня 1752 р. 18 вересня 1778 р. право презенту на помічника священика парафії одержав син панотця Стефана Теодор (Федір). Теодор Яновицький одержав священицькі сакри 7 вересня 1780 р. від єпископа Гедона Дашковича-Горбацького в Пінську й від того часу заступав свого батька на парафії².

18 вересня 1779 р. парпуровецький парох Стефан Яновицький записав вікаріят при своїй церкві Покрови Богородиці шляхетному Теодорові Яновицькому з правом користуватися половиною церковних доходів і угідь³. 9 травня 1780 р. Теодор Яновицький вписав до актової книги Вінницького гродського суду (під № 209) презенту, видану йому на коад'юторію при церкві

¹ Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, книга СТП-234 “Генеральна візитація Вінницького та Вороновицького деканатів 1790 р.”, арк. 75.

* Під час проведення слідства щодо належності спірних земель між селами Парпурівці й Лукою-Мелешківською 31.03.1786 свідки з боку с. Парпурівців Василь Лебчак, Григорій Базалицький, Василь Похила, Павло Діденко, Микола Базалицький, Пилип, Стецько Кіндратів зять, Дем'ян Процюк, приймаючи присягу, назвали русинами (Державний архів Вінницької області [3, 1416-1423 зв.]

² Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, книга СТП-234 “Генеральна візитація Вінницького та Вороновицького деканатів 1790 р.”, арк. 76.

³ Матеріали для історії унії в бывшем Брацлавском воеводстве во второй половине XVIII века // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Вып. 5. – Каменец-Подольск, 1890–1891. – С. 82.

Покрови Богородиці в с. Парпурівцях колятором тієї таки церкви прикордонним суддею і межовим комірником Брацлавського воєводства Романом із Яксів-Гридзич Биковським. Колятор просив у презенті єпископа і адміністратора Київської митрополії Гедеона Георгія Дашковича Горбацького посвятити в священницький сан рекомендованого ним кандидата на духовні посади Феодора Яновицького, який був проєкзменованим брацлавським офіціалом Георгієм Трохлинським, котрий визнав його у поданому при цьому документі підготовленим для пастирського служіння. Колятор просив призначити його коад'ютом при його старому й хворому батькові, парпуровецькому парохіві Стефанові Яновицькому⁴.

У нашому розпорядженні є відомість, укладена на родину настоятеля Парпуровецької церкви під час ревізії населення 1795 р., першого повного перепису населення, проведеного на Правобережній Україні. Як виявилось, на той час за парпуровецькою парафією, уже православною, наглядав не хто інший, як син того ж Стефана Яновицького Максим⁵. На відміну від батька і двох братів, він приєднався до московського синодального православ'я і був призначений обслуговувати парпуровецьку парафію після усунення з місця попереднього настоятеля, тобто його батька. Переведення церкви з унії на православ'я відбулося 1794 р.⁶ Однак Максима Яновицького настоятелем церкви не було затверджено. У 1797 р. парпуровецьким попом значиться уже Матвій Лашевський, син священника церкви сусіднього села Луки-Мелешківської⁷. За даними Камерального топографічного опису Вінницького повіту 1799 р. на той час у Парпурівцях був один двір православного духовенства (мешкав 1 чоловік) і один двір уніатського безмісного духовенства (мешкало 8 чоловіків і 3 жінки)⁸. Проаналізувавши сповідні списки цер-

ков Вінницького повіту за 1802 р., ми встановили, що Максима Яновицького було призначено настоятелем на парафію соборної церкви Архистратига Христового Михаїла с. Василівки Вінницького повіту. Виявилось також, що у Стефана Яновицького був ще один син – Симеон, молодший від Максима на 2 роки, який також приєднався до московського синодального православ'я. У 1802 р. він значиться парафіяльним священником церкви Святого Димитрія с. Стадницьі Вінницького повіту⁹.

Другий документ фіксує перебіг слідства, проведеного в Парпурівцях на початку 1819 р. членом Нижнього земського суду Вінницького повіту стосовно посілостей панотця Федора Яновицького, що склалися з будинку і ґрунтів. Були опитані як свідки селяни з Парпурівців та сусідніх сіл Хижинців і Сокиринців. В акті слідства засвідчено показання селян про те, що «ще за існування Польського володіння уніатського священника Федора Яницького батько Стефан, перебуваючи при церкві Покрови Пресвятої Богородиці на тому ґрунті, що нині Федір Яницький має у володінні, перебував до кінця життя, а по смерті його уже син Федір на тому-таки перебуває». Свідки вказали, що Федір Яновицький, «не побажавши прийняти благочестя (тобто, не бажаючи перейти на православ'я. – *упор*) залишився при унії і до цього часу живе на церковному ґрунті й належною землею з сіножатями до церкви в трьох руках володіє». Православний священник Стефан Гарасевич, призначений до парафії з 1805 р., «перебуваючи при парафії ... донині при його часі з того церковного ґрунту, яким володів Яновицький, ані найменшої частини не одержував»¹⁰.

Священик Федір Яновицький на запит комісії показав, що з 1795 року після «встановлення благочестя церкви Покрови Пресвятої Богородиці і наданими до неї ґрунтами орними і сіно-

⁴ Там само. – С. 94.

⁵ Державний архів Хмельницької області (ДАХМО), ф. 315 (Подільська православна духовна консисторія), оп. 1, спр. 6666, арк. 125–125 зв.

⁶ ДАХМО, ф. 115 (Подільська губерньська креслярня), оп. 2, спр. 5 (Камеральний топографічний опис Вінницького повіту 1799 р.), арк. 83.

⁷ Державний архів Вінницької області (ДАВіО), ф. 799, оп. 1, спр. 5-а (Метрична книга церков Вінницького повіту за 1797 р.), арк. 92.

⁸ ДАХМО, ф. 115, оп. 2, спр. 5, арк. 83 зв.

⁹ Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, книга СТП-234 "Генеральна візитація Вінницького та Вороновицького деканатів 1790 р.", арк. 569, 787.

¹⁰ ДАВіО. Ф. 480 (Вінницький повітовий земський суд), оп. 1, спр. 54, арк. 29 – 31.

косами по п'яти днів у руку я до цього часу володів з дозволу поміщика хорунжого Романа Биковського з умовою недільних і святкових днів бути в селі Зарванцях на Богослужінні, що мною до смерті його й виконувано»*. Панотець зазначає, що від нього вимагали віддати цю землю (імовірноше всього, православне духовенство), «але я, не вважаючи таку за церковну, а власною, за труди мої заслуженою, не віддав» і використовував урожай з неї для своїх потреб.

Документ фіксує, що 27 липня 1813 р. православний священик Стефан Герасевич і унійний Федір Яновицький уклали добровільну угоду про те, що «з церковного ґрунту в руку посяного озимого хліба зобов'язуємося Яновицький Герасевичу після зняття дати в снопах жита п'ять кіп», і після чого не матимуть один до одного жодної претензії. Прикметно, що цю угоду було укладено при свідках, їй було надано офіційного характеру записом до земських книг Вінницького повіту¹¹. Це вказує на боротьбу за маєток, яку вели старий унійний священик Федір Яновицький і православний священик. Підтвердження цього знаходимо і в заповіті, укладеному панотцем Федором Яновицьким 29 жовтня 1824 р., де окремо називаються землі, виділені колись Лабенською «в рахунок фондушу церкви Парпуровецької» і введені у господарський обіг о. Стефаном Яновицьким, який «власною працею і вкладеним від себе коштом, викорчувавши упоравив». Імовірно добровільна угода від 27 липня 1813 р. постала після того, як саме цю частину «власним коштом управлену» було «на користь православного пароха відібрано», так само як ставок під городом і левади з боку сіл Луки і Майдана відійшли до православного пароха¹². Імовірно, що ця поступливість дала підставу Федорові Яновицькому закріпити свої претензії на церковні землі й трактувати їх як свою власність.

Проте після смерті о. Стефана Герасевича його син о. Іван (Ян) Герасевич (Герасевич) за підтримки повітового благочинного о. Ковердинського відновив претензії на посілості Яновицьких у Парпурівцях. Перебіг конфлікту, правові колізії й мотиваційні моделі позиціонування

сторін у ньому та вплив нових політичних відносин, передовсім у царині церковної політики, розкриває заява унійного панотця Теодора Яновицького від 24 січня 1824 р., вписана до земських актів Вінницького повіту. Цією заявою скаржник створив правні підстави для судового позову проти православного пароха Соловіївської й Парпуровецької церков о. Івана Герасевича, який претендував на будинок о. Т. Яновицького. Модель поведінки о. Герасевича впливала з його позиції як представника панівної в Російській імперії Православної церкви, до якої після загарбання Правобережної України перейшла більшість унійних парафій, у тому числі й Парпуровецька. Мешкаючи в сусідній Соловіївці й маючи там будинок і парафіяльні землі, він претендував і на будинок та землі при Парпуровецькій церкві, які віддавна належали будівничому цього храму о. Стефанові Яновицькому. Мотивація претензії о. І. Герасевича та повітового благочинного о. Ковердинського, а слідом за цим і Кам'янецької православної губернської консисторії будувалася на тому, що втративши парафію у зв'язку «преисточением» унійної Парпуровецької церкви на православну, о. Теодор Яновицький втрачав права і на будинок та майно, що становили церковний фондуш.

Мотивація оборони о. Теодора Яновицького базувалася, по-перше, на тому, що його батько, о. Стефан Яновицький, ще 50–60-ті рр. XVIII ст. власним коштом побудував будинок і господарські споруди, розорював землі у пустошах і впроваджував їх у господарський обіг з дозволу посідачів Парпуровецького староства, а також нібито придбав дві левади у приватну власність (хоча документів про це й не було представлено). Ця апеляція посилюється наголошенням того, що й церква в Парпурівцях була збудована й облаштована переважно коштом і стараннями о. Стефана Яновицького, його ж зусиллями була збільшена осада в с. Парпурівцях. Інший суттєвий момент аргументації о. Теодора Яновицького пов'язаний з тим, що Яновицькі як шляхтичі користувалися привілеями, наданими шляхті урядом Катерини II, а передовсім – недоторканністю шляхетської

* Після позбавлення парафії в с. Парпурівцях о. Федір Яновицький періодично відправляв треби у Вінницькому парафіяльному костелі при домініканському монастирі як священик греко-унійного визнання (ritus graeco unīti). Там же правив службу його брат Никифор. Вони хрестили дітей католиків винятково з сіл південної частини Вінницького католицького деканату: Парпурівців, Майдана-Чапельського, Соловіївки, Цвіжина, Луки-Мелешківської, Яришівки. [8, 8, 14, 22, 23, 24 та ин.].

¹¹ ДАВіО, ф. 480, оп. 1, спр. 54, арк. 31.

¹² ДАВіО, ф. 480, оп. 1, спр. 72, арк. 169–171.

власности (хоча, насправді, за ревізією 1795 р. вони були записані представниками безмісного, тобто позбавленого парафій, уніяського духовенства). У цій колізії правовідносин з урахуванням явної зацікавленості повітових чиновників та функціонерів консисторського апарату Православної церкви підтримати одну із сторін конфлікту й відбувається подальше його розв'язання.

1824 року о. Т. Яновицький укладає заповіт про передачу цієї посілости своєму небожеві, братовому синові Петрові Яновицькому. Спробу такого закріплення підтверджує інтромісія про введення згаданого панотця Петра Яновицького у володіння заповіданих йому Теодором Яновицьким двором, будівлями, садом і левадами¹³. У 1825 р. під час проведення слідства у справі про спірні землі між селами Парпурівцями і Лукою-Мелешківською власник останнього села Калясанти Загурський доводив, що левада і ставок у верховині Гапонової долини, які посідає панотець Федір Яновицький, були надані йому Загурським у тимчасове володіння за те, що він відправляв службу в каплиці при його дворі. Однак Яновицький спростував таке твердження, доводячи, що зазначену леваду його батько купив ще 1752 р. у парпурівського мешканця Гаврила

Москаля. Службу в каплиці при будинкові матері К. Загурського він дійсно відправляв разом із братом (Никифором), але не за користування землею, а за гроші¹⁴. Зі сказаного можемо зробити висновок, що відстояти власний маєток у протистоянні з православним священиком Т. Яновицькому вдалося завдяки тому, що в акті візиту 1790 р. була вказівка на облаштування церковного маєтку власним коштом С. Яновицького, а також на придбання ним земель через купівлю. Не менш важливою була й підтримка державця Шкуринецького староства Романа Биковського, який мав поважне становище серед шляхти Вінницького повіту. Проте ця перемога була тимчасовою, бо у відомості докладного обчислення угідь скарбового села Парпуровець, складеної під час проведення люстрації цілого скарбового маєтку у 1847 р. вказано землі економії, селянські землі і церковні, а інші власники не вказуються, окрім, хіба що 0.23 дес. земель “у посторонніх”¹⁵. Обставини втрати Яновицькими земель, оформлених за ними заповітом 1824 р. та актом інтромісії, які ми подаємо в нашій підбірці, будуть з'ясовані в наступних дослідженнях.

*Арсен Зінченко (м. Київ),
Олесь Петренко (м. Вінниця)*

№ 1

Акт генеральної візиту Парпуровецької церкви Покрови Божої Матері Вінницького деканату Брацлавського крилосу Київської унійної митрополії

26 березня 1790 р.

Wieś Parpurowce

Wizyta generalna cerkwi Parpurowieckiej w tytule Protekcji Matki Najświętszej dziedzictwie w[ielmoż]nego Romana Bykowskiego, sędziego pogranicznego, w starostwie Ro[g]atyńskim¹⁶ zostaiącey, pod rokiem tysiąc siedmset dziewięćdziesiątym, dnia 26stego m[iesi]a[ca] marca po mszy ś[wię]tey, kazaniu i supplikacyach, w przytomności mieszkańców parpurowieckich odprawiona.

Cerkiew parochialna rusko katolicka Parpurowiecka z drzewa dębowego oprawnego, o trzech zwyczajnych podziałach, kopułach, i krzyżach żelaznych z akkomodowanem opasaniem, i kruchtą w czele drzwi od zachodu będącą, gątą nową ukryta, tarcicami, gdzie potrzeb wymaga, oszalowana. Z tego iednak ukrycia gątowego opasanie wyraźnie opadać zaczęło, reparacyi nagle potrzebuie. Pod rządu iaśniewielmożnego Floriana Hrebnickiego, metropolity *praevia facultate* roku

1751 m[iesi]a[ca] października, iak świadczy napis, w odzwierkach zostawiony, na mieyscu przyzwoitym między dwoma dołami, w bliskości iednak pomieszkań życielów parpurowieckich, szczególniey x. parocha mieszkalnego domu na południe sytuowanego, gdzie żadney przed tym do ninieyszey cerkwi nie było, z zwykłemi ceremoniami założona; po ukączoney budowle dosyć sporey 1752 roku dnia 1 m[iesi]a[ca] października przez i. x. Andrzeia Rodzańkiego, dziekana

¹³ ДАВіО, ф. 480, оп. 1, спр. 72, арк. 197–197 зв.

¹⁴ Петренко О.С. Лука-Мелешківська: нариси історії села. – Вінниця: «Універсум - Вінниця», 1999. – С. 61.

¹⁵ ДАВіО, Ф. 490 (Подільське губернське управління державних маєтностей Міністерства державних маєтностей), оп. 29, спр. 523, арк. 1–2 зв.

¹⁶ Помилка візитатора, очевидно, зроблена з огляду на титул фундаторки церкви Лабенцької, насправді село входило до складу Шкуринецького староства (Вінницький повіт).

wtedy winnickiego, poświęcona, czego dowodem zaświadczenie bywszego dziekana winnickiego i. x. Bazylego Zabłockiego, 1765 roku dnia 18 m[iesią]ca grudnia pisane, produkowane stanęło. U tey cerkwi drzwi od zachodu szczególne z deszczek dębowych, na trzech zawiasach żelaznych, zamkiem wewnętrznym umocowane, drugie drzwi przy kruchcie równie dębowe na dwóch zawiasach niewielkich przy kłamce zewnętrznej, na skobel do kłódki urządzonej. Podłoga z tarcic dębowych na wzdłuż prosto ułożona, szynalami żelaznymi przybita, taż podłoga *in presbyterio* zbyt nachilona, w trzecim podziale czyli babinu przez część większą strupieszala. Okien wszystkich cztery przy kratkach żelaznych, wyższych okienek dwie.

Imo. Cyborium, ręką snycerską wystawione, fan-gultowo z obrazem koronacyi Matki Najświętszey przy zasuwie konającego Zbawiciela Pana, (*apk. 75*) na płutnie malowany wspaniale; gdzie *Sanctissimum* przy drzwiczkach zamczystych w puszcze szczupłej srebrno złożoney, na korporale przyzwoitym umieszczoną. Mensa kwadratowa drewniana, ręką stolarską wokoło deszkami obłożona, *sine ullo* antepedio tuwalniami dwoma po wierzchu ciężką trzecią ukryta, iakożkolwiek ochędożna. Żertownik sposobem pułki urobiony. Obraz na tym Zbawiciela Pana ewcharystyczny, staro malowany, zwyż którego obraz Matki Najświętszey dawnego malowania. Majestat o szczegółowych carskich drzwiach grubo wyrznięty, staro malowany, spelży, zczerniał, połuszczony; w czele którego ołtarzyków przy scianach pobocznych Matki Najświętszey Opieki pierwszy, drugi S^o Mikołaja Cudotwórcy, uczciwie wyrzniętych i pomalowanych na których przy położeniu antemissów mszy ss odprawuią się.

Naczynia święte, ubiór kapłański

2do. Antemiss z zakonserwowanemi SS. Pańskich relikwiami s. p. iaśniewielmożnego Floriana Hrebnickiego, metropolity, 1751 roku poświęcony, dotąd na mensie leży nieskazitelny. Kielich z patyną, gwiazdą i łyżeczką, puszka, iako wyżey, srebrne, marcypanowo złożone. Przy Ewangeliu srebra sztuk 20. Naczynie *pro oleis sacris* cynowe. Trybularz srebrny proby nayniższej. Trybularz mosiężny drugi. Koralików przy obrazie Matki Najświętszey sznurków 8. Aparatów cztery. Pierwszy na dnie zielonym z kolumną pomarańczową, adamaszkowy. Drugi na dnie grodetorowym z kolumną czerwoną, adamaszkowy. Trzeci żałobny adamaszkowy, gałanem szychu weneckiego wokoło kolumny obłożony, czwarty atlasowy żółty, wyraźnie przeszarżały, wysz napisane trzy ornaty maia swoje rekwizyta. Firanek iedwabnych gatunku i koloru różnego siedm, przy obrazie Matki Najświętszey kitayczana spelżła. Choregiew rużowa kitayczana spelżła, sznurkiem iedwabnym grubym obłożona.

Alb sztuk sześć, z tych iedna iedwabiem dartym koloru różnego na płutnie trzyćwierciołokciowym aftowana, dołem obłożona, *valoris* rubli 6. Cerkiewna. Reszta bielą i zapołożą wdole wyszywanę. Pasków, iedwabny i z bieli urobiony, dwa. Krzyż processjonalny na drzewie malowany. Bielizny różney sztuk sześć.

Księgi ołtarzowe i chorowe

3tio. Ewangelia na mensie pod srebro oprawna, *in folio*. Mszał *in folio*. Czasłowiec, Psalterz *in 4to*, Trebnik *in quarto*, troie Nabożeństwa. Słowo do narodu druku poczaio[w]skiego]. Ewangelia druga. Oktoich *in folio* lwowskie. Tryfoligion. Tryodyony obydwu, Apostoł *in folio* zagranicznego druku. (*apk. 75 zv.*)

Prawa i dokumenta, fundusz wspierające

4to. Cerkiew Parpurowiecka przy założeniu swoim początkowie opatrzona funduszem od należytych patronów w[ielmoż]ney Magdaleny z Kosakowskich Łabęskiej, Kiszyńskiej, Rohatyńskiej *ettt.* starosciny, którego to prawa, pod rokiem 1751 dnia 18 m[iesią]ca lipca cerkwi parpurowieckiej aplikowanego, w Akcie gñney wizyty przez x. Teodora Ianowickiego, pomocnika, woryginale swoim produkowanego, ten iest co do słowa wyraż:

„Magdalena z Kosakowskich Łabęska, Kiszyńska, Rohatyńska *ettt.* starościna.

Iaśnie wielmożnemu nayprzewielebnieyszemu immę xiedzu Leonowi Szeptyckiemu, lwowskiemu, halickiemu i Kamieńca Podolskiego biskupowi, mieleckiemu opatowi wmm panu dobrodziejowi, uniażając uniażoną oświadczać weneracyą, donoszę, iż, ponieważ z dawien we wsi, Parpurowce nazwaney, w woiewództwie Braclawskim leżacej, cerkwi nie bywało, więc pretędując aby chwała Boska za dobrodzieystwa Iego nieustaiąca była, umyśliłam w tey że wsi cerkiew wybudować kazać pod tytułem Najświętszey Panny Łaskawey *alias* Pokrowy Ś[wię]tey, która to cerkiew ś[wię]ta, żeby tym prętszy w wystawieniu wzięła skutek, maiać sobie zaleconego pobożnością cnot, trzeźwością i do stanu kapłańskiego zdolnością, uczciwego Stefana Ianowickiego, tego ż samego i[ąśnie]w[iel]m[ożnego] m[iłościwego] Pana według prawa mego prezentuię, uniażenie upraszając aby go i[ąśnie]w[ielmoż]ny Pan dobrodziej do pomienioney cerkwi ś[więtey] ordynować i poświęconego instytuować raczył. Żeby zaś przy tey cerkwi ś[więtey] kapłan miał sufficyencyą, takową zapisuię erekcyą. Pola we trzech rękach na dni *alias* na pługów piętnaście, toiest żeby w każdej ręce na pługów pięć było. Sianożęc na kossarzów dziesięciu, a ta sianożęc leżąca od Sołowiiowki, iak maydan bywał, tudzież ogród i podpasieczce wydzielić, tak teraznieyszemu prezentowanemu, iako i po nim następującym duchownym na-

leżyć powinny. Tego z samego Stefana Ianowickiego do tey cerkwi ś[więtey] od i[aśnie]w[ielmoż]nego Pana ordynowanego i instytuowanego przy specyfikowanym polu i sianożęci, tudzież wydzielonym ogrodzie i podpasieczu, oraz przy wszelkich wolnościach i prerogatywach, stanowi duchownemu służących, konserwować z sukcesorami memi przyrzekam (i iak Bóg dopomoże, grunta od sąsiadów, które niesłusznie od tey wsi moiey trzymają, poodbierać, deklaruję więcęcy duchownemu do erekcyi przyczynić), uwalniając tak terażnieyszego prezentowanego, iako i po niem następujących duchownych od wszelkich danin, czynszów, dziesięcin wszelkich, pszczelney, tudzież od składek dworskich i gromadzkich i innych, iakim kolwiek imieniem nazwanych ciężarów, pozwalając onemu w lasach tamtecznych wolny wrąb tak na opał, (арк. 75-а) iako na budowlą, ile teraz nowo ze wszystkim budować się ma. Którą tą przętę i w niey wyrażoną erekcyą dla lepszey wiary, wagi i pewności przy zwykley pieczęci ręką moią podpisuję. Dnia 18 iulie 1751 anno w zamku Rohatyńskim. Magdalena Łabęcka, s. r. m.p.p. L. S. s[tarościna] r[ohatyńska] m[anu] p[ro]p[ria]. L[ocus] s[igilli]. U tego prawa pieczęć na laku czerwonym wyciśnioną”. Po zaindukowaniu produkowanego prawa, stanowszy osobiście pobożni cerkwi parpurowieckiey mieszkańce i parochianie, w wieku sędziwym będący, rzeczy dobrze wiadomi, pytani wyznali i sumiennie przyświadczyli. 1mo. Iż dla szczupłości gruntów, a blizkich prawie przez górę wsiów więcęcy nie było, i bydź nie może gruntów poświętnych rozszerzenia. 2do. Iż grónta cerkwi tuteyszey parpurowieckiey, iakie były w początku cerkwi incorporowane, te i dziś bez uszczuplenia i odmienności do kapłana należą. 3tio. A chociaż w prawie erekcyi ieść wymieniona deklaracya powiększenia gruntów tych wszelako i dzieńka nie przyczyniono. 4to. Grónta owe cerkiewne leżą w tech iako niżey mieyscach i miedzach. W pierwszey ręce leży pole cerkiewne między drogami, zaczyna się od drogi, ze wsi w pole idącey, przypiera do Rudy, obok pól nawzdłuż po prawey stronie roboczego Stecia Kondratenka, lewey Dorosza Bazaliczuka dni trzy, w drugim mieyscu między drogami a pólmi roboczemi Hryhora Bazalicckiego i Iwana Boraczuka dni pięć. W drugiey ręce od drogi, ze wsi w pole idącey, przy polu roboczego Iwana Braczuka dni dwa, w drugim mieyscu od tey że drogi do niwy Semena Boraczuka obok pól Olexy Ruszczęka i Pawła Didenka dni trzy. W trzeciey ręce od lasu Maydańskiego wychodzi stajami na pole Atanasa Bazalicckiego o miedzę tego z Bazalicckiego z iedney strony, drugiey lasem graniczny dni trzy, w drugim mieyscu od granicy Solowijowskiey do pola Pawła Didenka między polami Petra Guluka i Filipa Kindratenka dni dwa. Sianożęc cerkiewna leży przy

rzeczcze Czapla zwaney, przypiera do granicy Winnickiey i sianożęci Solowijowskiey cerkwi, w lesie Maydańskim sytuowana, ogrodzona wokoło chrustem, wystarczająca trawy na kosarzów dziesięć. Pasieczysko przy granicy Łuczańskiey, mające drzewa różnego czereszniowego sztuk kilka, trawa na kopic pięć. *Notandum*. Podług erekcyi opisów niema. Cerkiew parpurowiecka na kossarzów dziesięciu sianożęci i tyleż, ani więcęcy od początku swego oznaczoney miała.

Plac plebalny ieden leży między cerkwią od północy, stawkiem cerkiewnym południa i wschodu obeyściami roboczych Matia Boraczuka i Dorosza Bazalicckiego, a tego będzie długości łokci 260, szerokości łokci 140. Na tem placu stoią mieszkalne rezydencye o dwóch izbach, sieniach, z drzewa oprawnego w zamki budowane, po krokwiach i łątach snopkami uszyte. (арк. 75-а зв.) Szpichlerz w podwórzu naprzeciw budynku, drzewem czarnego lasu oprawnym aż do usklepienia, w zamki budowany, dzwi na biegunie, kuną przybite, snopkami uszyty. Staynia, mało co odstąpiwszy od szpichlerza, równie z drzewa budowana snopkami uszyta. Stodółka w pośród ogrodu ku południowi prostego budowania, równie chlewy, szopy, obory, przez część chrustem, przez drugą częstokołem ogrodzonę. Całe te pomieszkanie z wyż napisanym zabudowaniem groszem i starannością w. x. Stefana Ianowickiego, *ad praesens* parocha parpurowieckiego, z sadkiem niżey rezydencyi okazałym zafundowany. Stawek cerkiewno kapłański, patrząc od dzwonicy, ku zachodowi przy tym że kapłańskim obeyściu od założenia cerkwi w posag czyli używanie nadany.

Paroch i ministrowie cerkiewni

5to. Paroch przy cerkwi Parpurowieckiey w. x. Stefan Ianowicki, zaszczycony prawem prezenty wraz z erekcyą od w[elmoż]ney Magdaleny Łabęckiey, starościny rohatyńskiej, pod rokiem 1751 dnia 18 m[iesią]ca lipca w Rohatynie, ordynowany na stopnie kapłaństwa powagą sp. iaśnie w[elmoż]nego Feliciana Wołodkowicza, biskupa pód ów czas Chełmskiego, 1752 roku dnia 22 m[iesią]ca stycznia w Raygrodku wraz i instytuowany, przyoił w pomocnictwo naturalnego syna w. x. Teodor[a] Ianowicki[ego] *praevia resignatione ubi de jure circa annu 1778 die 18 septembre Winnicae subscripta*, który to przyjęty za pomocnika odebrał prawo prezenty od w[elmoż]nego Romana Bykowskiego, sędziego pogranicznego, sobie w roku 1780 dnia 7 m[iesią]ca stycznia konferowany. Wyświęcony na kapłana przez niegdy sp. iw[elmoż]nego Gedeona Daszkowicza Horbackiego *in provicariatum* do cerkwi i parochii parpurowieckiey 1780 roku dnia 7 września w Pińsku. Minister przy cerkwi parpurowieckiey Ian Zachorecki bierze

solucyi rokowej po gr. 20 miedzianych. Pałamarza regularnego niema. Dzwonica od północy, z drzewa dębowego oprawnego w zamki należycie po umiarkowaniu na trzy kondygnacye albo załomy wybudowana, gątą ukryta, tarciami iednak nie obszalowana, strupieszeniu od zalewów dżdżystych podpadaiąca, na tey dzwonów sześć, pierwszy ok 122 przez gromadę kupiony, drugi 44, trzeci 19, reszta mniej ważą.

Cmentarz szerokości i długości mierney przy cerkwi, dębowym i czarnego lasu drzewem rzniętym czyli forsztami z daszkiem z tarcic zrządzonym, w słupy dębowe zarzucony, bez zaporów stoiący.

Prowizorowie i summa cerkiewna

6to. Prowizorów przy cerkwi parpurowieckiey osób dziesięć, swic processjonalnych (арк. 76) iedyнасьце, stawniki zwanych sześć, на оltарзу swieć dwie. Pasiеki pni siedm. Pieniędzy w gotowiźnie zlt. poll. 56 gr. 15 на дългачх пиенięдзы ci z prowizorowie niemaіа.

Osiadłości parochian rusko katolickich chałup 32, to iest w Parpurowcach 24, на Maydanie 8.

Dekret poprawy

Pod akt wizyty generalney ninieyszey, kiedy z wyznań świadków, a mieszkańców parpurowieckich, oblicznie stawiających, rzeczy dobrze wiadomych, ściśle на wszelkie okoliczności examinowanych, oczywiście pokazało, iż w. x. Teodor Ianowicki, w pomocnistwo oycu swemu, aktualnemu cerkwi parpurowieckiey parochowi Stefanowi Ianowickiemu, roku 1780 dnia 21 m[eiesią]ca czerwca w Pińsku ordynowany, przez lat 10 od czasu wyświęcenia zastępując mieysce parocha, w zarządzaniu owczarnią Chrystusową czуły, odprawowaniu nabożeństwa pilny, nauczaniu Pacierza, katechizmu nie ospały, około świątnicy Pańskiej staranny, przy ołtarzu y ubiorze kapłańskim ochędożny byдź się okazał pasterz. W takich przeto każdego pasterza zdobiących czynnościach do dni życia naydywać owszem w chwalebniejsze pomnażając się, słodko i bez narzekania iarzme Chrystusowe dzwigać, zostawioną w dozór od mieysca x. parocha acz maleńką pastwę przez częste Bożych i cerkiewnych przykazań artykułów wiary ś., koniecznością do zbawienia potrzebnych, tłumaczenie gorące kochanie Boga i bliźniego pobudki, на drogę zbawienia спrowadzać i przepisany Synodu Zamoyskiego zarządzeniem w każdej okoliczności w wydarzonych przypadkach powodować się, tego ж x. Teodora Ianowickiego, rygor prawa, w swey mocy zachowałszy, naysilniey obowiązał. A że wymieniony pomocnik x. Teodor Ianowicki, chociaż niedawno wyordynowany, на pytanie z teologii moralney (więcey znać bawiać się gospodarowaniem niżeli książką) odpowiedzić nie umiał, owóz на skutek ducha pilności nabycia, mszy

ss. z panachidą, śpiewanych за dusze s.p. iwnych Feliciana, Leona i Iasona, metropolitów, iako też własnego konsecratora i. wnego Gedeona Horbackiego, biskupa pińskiego, metropolii Kijowskiey koadjutora, cztery w cerkwi parpurowieckiey odprawić, pilnieyszym otdąd w czytaniu kazusów naydywać się, pod wyliczeniem grzywien trzydziestu, zawieszeniem sprawowania urzędu kapłańskiego przykazał. Pobożni mieszkańce a razem prowizorowie parpurowieccy, ізby cerkiew bez uwleki wiosny zbliżaiącey się po odrzuceniu mniej potrzebnego opasaniа, równie dzwonniceй dosyć wspaniałą (арк. 76 зв.) tarcic oszalowaniem, zewnętrznie, iak przyzwoi oporzаdziłszy, forty u cmentarza z zaporami podawali, antepedium w czele mensy przy słodkim Imenia Iezus, iako też wkoło całej oszalowaniu baldachim zwyż cyboryi, lichtarzów cynowych parę okazałych, żertownik z trzema szufladami, do umieszczenia cerkiewnych sprzętów zdatnemi, pieczek w ołtarzu końcem bezpieczeństwa ognia, magestat rozumnego magistra ręką wystawili, prawem Bożym i cerkiewnym powodowali się, zarządzali, w dnie uroczyste z żonami i dziećmi на nabożeństwa nie leniwie śpieszyli, w iarmarki bez wysłuchania liturgii świętey nie wyiażdżали, pod ścisłą w dzień ostateczny Sędziemu Bogu odpowiedzią nagroził, postanowił dekretu ninieyszego mocą. (арк. 77)

Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, книга СТП-234 "Генеральна візитація Вінницького та Вороновицького деканатів 1790 р.", арк. 75-77. Оригінал.

Переклад з польської

Село Парпурівці

[иным почерком: № 23]

Генеральна візита

Парпуровецької церкви в ім'я Покрови Божої Матері дідицтва в[ельмож]ного Романа Биковського, межового судді, розташованої в Рогатинському старостві, в році 1790 дня 26 м[іся]ця березня після відправи Святої літургії, проповіді і благальних молитов, в присутності парпурівських мешканців здійснена.

Парпуровецька парохіяльна русько-католицька церква зі струганого дубового дерева, з трьох звичайних частин, куполами і залізними хрестами, з прилаштованим опасанням, притвором, спереду дверей розташованим із заходу, гонтом новим покрита, дошками, де є потреба, обшальована. З того, однак, гонтового покриття опасання вочевидь почало опадати, потребує негайної поправи. За управління ясновельможного Флоріяна Гребницького, митрополита, за попереднім дозволом року

1751 м[іся]ця жовтня (як свідчить залишений на одвірку напис) на місці відповідному між двома схилами, де ніякої перед тим до нинішньої церкви не було, із звичними обрядами закладена поблизу, однак, помешкань парпуровецьких жителів, зокрема о. пароха житлового будинку, на південь розташованого. Після закінчення досить швидкого будівництва 1752 року дня 18 м[іся]ця жовтня й[ого милістю] о. Андреем Родзаньським, тоді вінницьким деканом, освячена, доказом чого є зроблене колишнім вінницьким деканом й[ого] м[илістю] о. Васи́лієм Заблоцьким засвідчення, написане 1765 року дня 18 м[іся]ця грудня. В тій церкві двері з заходу особливі, з дубових дощок на трьох залізних завісах, обладнані внутрішнім замком, другі двері при притворі так само дубові на двох невеликих завісах, зовні з клямкою, прилаштованою на скобель до колодки. Підлога з дубових дощок, уздовж просто укладена, шиналями залізними прибита. Та ж підлога у *вівтарі* занадто похила, в третій клітці або ж бабинці, у більшій частині струпішала. Всіх вікон чотири з ґратами залізними, горішніх віконець двоє.

1-ше. Кивот, рукою сніцарською поставлений, золота бляшка з образом коронації Матері Божої при заслінці вмираючого Спасителя (*арк. 75*) Господа, на полотні прекрасно змальованим, де *Найсвятіші тайни* за дверцятами із замком у невеличкій срібно золоченій дарохранительниці на корпоралі¹⁷ пристойному покладені. Престіл квадратний дерев'яний, рукою столярською дошками довкола оббитий, без антепендія¹⁸, тувальнями¹⁹ двома, зверху тонкою третьою вкритий, як-небудь прибраний. Жертвеник, зроблений у формі полиці. На ньому євхаристійний образ Спасителя Господа старо мальований, над яким образ Пресвятої Богородиці давнього малювання. Майстат (іконостас) з особливими Царськими воротами, грубо вирізьблений, по-старому мальований облізлий, зчорнілий, полущений, перед яким *вівтарчики* при бічних стінах: перший Покро-

ви Матері Божої, другий Св. Миколая Чудотворця, старанно вирізьблені й помальовані, на яких при покладенні антими́нсів відправляються Святі Літургії.

Начиння святі й священничий одяг

2-ге. Антимінс із збереженими мощами Господніх Святих с[вітлої] п[ам'яті] ясновельможного Флоріяна Гребницького, митрополита, 1751 року освячений досі на престолі лежить незаплямлений. Чаша з диском, звідницею і ложечкою, дарохранительниця, вище зазначена, срібні, марципаново²⁰ позолочені. При Євангелії срібла штук 20. Посудина *для Святого Ми́ра* олов'яна. Кадило срібне найнижчої проби. Друге – латунне. Намиста при образі Божої Матері 8 шнурків. Риз чотири. Перша на зеленій основі з помаранчевою колоною, адамашкова. Друга на гродетуровій основі з червоною колоною, адамашкова. Третя жалобна адамашкова, галуном венетійської канітілі²¹ довкола колони гаптована. Четверта атласна жовта, виразно потерта; вище описані три ризи мають свої реквізити. Фіранок шовкових* різних гатунків і кольорів сім, при образі Божої Матері – китайчана вицвіла. Хоругва рожева китайчана вицвіла, шнурком шовковим грубим обкидана.

Стихарів штук шість, з них один шовком дертим кольору різного на полотні у три чверті ліктя гаптований, внизу обкиданий, *ціною* 6 рублів. Церковний. Решта біллю й заповоччю внизу вишита. Пасків – єдвабний і з білого полотна виготовлений – два. Хрест процесійний дерев'яний мальований. Білизни різної штук шість.

Книги *вівтарні* й хорові

3-тє. Євангелія на престолі під срібло оправлена *in folio*²². Службник *in folio*, Часословець, Псалтир, *in 4to*²³, Требник *in quarto*, три Молебні чини. “Слово до народу”, почаївського друку. Євангелія друга, Октоїх *in folio* львівський, Трифолой. Тріоді обидві. Апостол *in folio* закордонного друку. (*арк. 75 зв.*)

¹⁷ Корпорал – полотняна скатерка для розкладання на ній літургійного начиння.

¹⁸ Антепендія – передня стіна *вівтарної* стільниці. Sine ullo антепендія – без будь-якого антепендія.

¹⁹ Тувальня – жалобний рушник.

²⁰ Марципановий належить до т. зв. «літургійних кольорів», тобто таких, що використовуються в церковних шатах. Це колір марципану, білий із холодним, скляним відтінком, бежово-пісочний, золотавий. (Borejszo M. Nazwy kolorów w leksyce odzieżowej (na materiale Słownika ubiorów Ireny Turnau) // Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza. – 2010. – Т. XVI (XXXVI). – S. 39.)

²¹ Канітіль – тонка металева сплюснена нитка для гаптування.

* Шовкових.

²² In folio – розміром у повний аркуш (приблизно 34x21 см).

²³ In quart – розміром у чверть повного аркуша.

Права і документи,
якими підтверджується фондуш

4-ге. Парпуровецька церква при своєму початковому заснуванні наділена фондушем від її патронів в[ельмож]ної Магдалени з Косаковських Лабенської, Кішинської, Рогатинської та ин. старостини. І це право під роком 1751 дня 18 м[іся]ця липня церкві Парпуровецькій надане, в Акті генеральної візити о. Теодором Яновицьким, помічником, в оригіналі представлене, такий має дослівний зміст:

„Магдалена з Косаковських Лабенська, Кішинська, Рогатинська та ин. старостина.

Ясновельможному найпривелебнішому Його Милості отцеві Леонові Шептицькому, львівському, галицькому і Кам'янця-Подільського єпископові, мелецькому архимандритові, всемилостивому Панові добродієві, найукліннішу виражаючи повагу, повідомляю, що, оскільки віддавна в селі Парпурівці званому, у Брацлавському воєводстві розташованому, церкви не існувало, а тому, дбаючи, щоби Хвала Господня за Милості Його безперервна була, задумала наказати в тому-таки селі побудувати церкву в ім'я Найсвятішої Діви Милостивої, або ж Покрови С[в]ятої, і щоб та церква с[в]ят[а], тим швидшого у будівництві досягла успіху, маючи собі зарекомендованого побожністю цнот, тверезістю й до стану священничого придатного поважного Стефана Яновицького, його ж самого я[сно]в[ель]м[ожному] м[илостивому] Панові згідно з правом моїм презентую, смиренно прошу, щоб ясновельможний Пан добродій до згаданої церкви с[в]ятої висвятити й посвяченого призначити зволив. А щоб при тій церкві с[в]ятій священник мав достаток, такою ерекцією записую. Поля в трьох руках на днів або ж на плугів п'ятнадцять, тобто щоб у кожній руці на плугів п'ять було. Сіножать на косарів десять, а та сіножать лежить від Соловійки, як майдан бував, також сад і підпасічисько виділити, [які] як нинішньому презентованому, так і після нього наступним духовним належати повинні. Того ж самого Стефана Яновицького, до тієї церкви с[в]ятої ясновельможним Паном висвяченого і призначеного при детально визначеному полі і сіножаті, також виділеному саду й підпасічиську, а разом з тим при всіляких свободах і прерогативах, що належать станові духовному, зберегти зі спадкоємцями моїми зобов'язуюся (і, як Бог допоможе, повідбирати ґрунти від сусідів, які несправедливо від того села мого [відібрані] утримують, декларую більше духовному [станові. – прим. уряд.] до ерекції додати), звіль-

няючи, як нинішнього презентованого, так і після нього наступних духовних від усіляких данин, чиншів, десятин всіляких, бджільної, так само, від складчин двірських і громадських, і інших, будь-якою назвою іменованих повинностей, дозволяючи йому в лісах тамтешніх вільний вируб, як (арк. 75-а) на опалювання, так і на будівництво, скільки зараз нового всього будуватися має. І цю презенту, і в ній записану ерекцію для кращої віри, ваги й певности при звичній печатці рукою своєю підписую. Дня 18 липня 1751 року в замку Рогатинському. Магдалена Лабенцька, старостина рогатинська, рукою власною. На тому праві печатка на червоному сургучеві витиснена”. Після вписання представленого права, з'явившись особисто побожні церкви Парпуровецької мешканці і парохіяни, в поважному віці перебуваючі, у справі добре обізнані, запитувані визнали, і сумлінно засвідчили: 1-ше. Що через обмаль ґрунтів, а від близьких, як вище зазначено, сіл більше відібрано не було і бути не може ґрунтів церковних для розширення. 2-ге. Що ґрунти церкви тутешньої Парпуровецької, які були на початку до церкви виділені, ті й тепер без зменшення й змін священникові належать. 3-ге. І хоча в праві ерекції є зазначена обіцянка всілякого збільшення тих ґрунтів, але й денька не додано. 4-ге. Ті церковні ґрунти лежать в тих, як нижче зазначено, місцях і межах. У першій руці лежить поле церковне між дорогами, починається від дороги з села, що йде в поле, прилягає до струмка, збоку полів поздовж по правому боці селянина Стеця Кондратенка, зліва Дороша Базаличука, днів три, в другому місці між дорогами і полями селян Григора Базалицького і Івана Борачука днів п'ять. В другій руці від дороги, що йде з села в поле, біля поля селянина Івана Б[о]рачука днів два, в другому місці від тієї-таки дороги до ниви Семена Борачука, збоку від полів Олексі Рущенка і Павла Діденка, днів три. В третій руці від лісу Майданського виходить стаями²⁴ на поле Атанаса Базалицького з межею того ж Базалицького, з одного боку, [з] другого – [з] лісом межує днів три, в другому місці від границі Соловійської до поля Павла Діденка, між полями Петра Гулюка і Філіпа Кіндратенка днів два. Сіножать церковна лежить при річці званій Чапля і прилягає до границі Вінницької і сіножати Соловійської церкви, в лісі Майданському розташована, обгороджена довкола хмизом, має трави на десять косарів. Пасічисько при границі Лучанській має дерева різного черешневого штук кілька, трава на п'ять копиць. *Нотатка.* Згідно з ерекцією, описів немає. Церква

²⁴ Стая геометрична у 18 ст. становила 125 кроків.

Парпуровецька на десять косарів сіножаті і стільки ж, не більше, від початку свого визначеної мала.

Пляц плебанії один лежить між церквою з півночі, ставком церковним з полудня і сходу, обійстями селян Матія Борачука і Дороша Базалицького, а всього буде довжиною ліктів 260, шириною ліктів 140. На тому пляцу стоїть помешкання з двох покоїв, сіней, з тесаного дерева в замки будоване, по кроквах і латах сніпками пошите. (арк. 75-а зв.) Шпихлір у подвір'ї навпроти будинку, з тесаного дерева чорного лісу аж до склепіння в замки будований, двері на бігуні, хомутом прибиті; сніпками пошитий. Стайня, мало що відступивши від шпихліра, так само з дерева збудована, сніпками пошита. Стодолка посеред городу на південь простої будови, так само й хліви, шопи, обори, частково хмизом, частково частоколом обгороджені. Все те помешкання з вище описаною забудовою грішми й стараннями в[елебного] о. Стефана Яновицького, *теперішнього* пароха парпуровецького, з садком, розташованим нижче резиденції, влаштоване. Ставок церковно-священничий, дивлячись від дзвіниці, на захід при тому ж священничому обійстю від закладення церкви в посаг, або використання наданий.

Парох і служителі церковні

5-те. Парох при церкві Парпуровецькій в[елебний] о. Стефан Яновицький, удостоєний правом презенту разом з ерекцією від в[ельмож]ної Магдалени Лабенської, Рогатинської старостини, року 1751 дня 18 м[іся]ця липня в Рогатині, висвячений в ієрейський чин світлої пам'яті яснов[ельмож]ним Феліціаном Володковичем, на той час холмським єпископом, 1752 року дня 22 м[іся]ця січня в Райгородку, одночасно й поставлений, прийняв у помічництво рідного сина в[елебного] о. Теодор[а] Яновицьк[ого] за попередньою поступкою, про що згідно з законом у Вінниці вчинено запис 1778 року 18 вересня, котрий прийнятий за помічника відібрав собі право презенту від в[ельмож]ного Романа Биковського, межового судді, в році 1780 дня 4 м[іся]ця січня йому надане. Висвячений на священника покійним с[вітлої] п[ам'яті] я[сно]в[ельмож]ним Геденом Дашковичем-Горбацьким на вікарія до церкви і парохії Парпуровецької 1780 року дня 7 вересня в Пінську. Дяк при церкві Парпуровецькій Ян Загорецький бере платні річної по грошів 20 мідних.

Паламаря постійного немає. Дзвіниця з півночі, з дерева дубового тесаного в замки належні за співмірністю на три яруси або заломы вибудована, гонтом покрита. Дошками проте не обшальована, струпишанню через заливання дощами піддається. На ній дзвонів шість, перший ок²⁵ 122, громадою куплений, другий 44, третій 19, решта менше важать.

Цвинтар при церкві ширини і довжини середньої, дубовим і чорного лісу деревом пиляним чи обаполами з дашком, з шалівок влаштованим, в стовпи дубові укладений, стоїть без засувів²⁶.

Провізори²⁷ і суми церковні

6-те. Провізорів при Парпуровецькій церкві десять осіб, свіч процесійних (арк. 76) одинадцять, ставники званих шість, на вівтарі свічок дві, пасіки пнів сім, грошей готівкою злотих польськ. 56 гр. 15, на позичках грошей ці ж провізори не мають.

Осілості парафіян русько-католицьких халуп 32, тобто в Парпурівцях 24, на Майдані 8.

Декрет поправи²⁸

Під час теперішньої генеральної візитації, коли із зізнань свідків, і мешканців парпуровецьких, які особисто з'явилися, зі справою добре обізнаних, ретельно про різні подробиці розпитаних, явно доведено, що в[елебний] о. Теодор Яновицький на підмогу батькові своєму, чинному пароху Парпуровецької церкви Стефанові Яновицькому, року 1780 дня 21 м[іся]ця червня в Пінську висвячений, упродовж 10 років від часу висвячення заступаючи місце пароха, в управлінні Христовою вівчарнею чуйним, у відправі Служби Божої пильним, навчання Молитви Господньої, катехізму не лінивим, біля храму Господнього старанним, при вівтарі й одязі священничому охайним виявився пастирем В таких діяннях, що кожного пастиря прикрашають, до кінця життя перебувати, похвальне примножуючи, солідко і без нарікання ярмо Христове нести, залишену у нагляд від місця о[тця] пароха, хоча й маленьку паству, через часте Божих і церковних повчань, догматів віри с[вятої], конче для спасіння потрібних, пояснення потреби палкої любови до Бога й ближнього, на шлях спасіння провадити й визначеному Замойським синодом порядком за будь-яких обставин у випадках, керуватися, того ж о[тця] Теодора Яновицького, вимоги права, в своїй силі

²⁵ Око – міра ваги, що приблизно дорівнює 1,2 кг, також міра об'єму хмільних напоїв, що приблизно дорівнює 1 л.

²⁶ Можливо, тут йдеться про ворота.

²⁷ Провізори – члени церковного братства.

²⁸ Тобто настанови на усунення недоліків чи поліпшення стану справ.

зберігши, найміцніше зобов'язав. А що згаданий помічник о. Теодор Яновицький, хоча й недавно висвячений, на питання з теології моральної (більше, напевно, займаючись господарюванням, ніж книжкою) відповісти не вмів, то з метою набуття пильності духу, відправити в Парпуровецькій церкві чотири співані Святи літургії з панахидою, за душі с[вітлої] п[ам'яті] я[сно]в[ельможних] Феліціана, Леона і Ясона, митрополитів, так само й власного посвятителя я[сно]в[ельможного] Гедеона Горбацького, пінського єпископа, коад'ютора Київської митрополії, пильнішому відтепер в читанні казусів* бути, з накладенням [штрафу. – прим. укл.] тридцяти гривень й призупиненням виконання священничих обов'язків, наказав. Побожні мешканці, а разом провізори парпуровецькі, аби церква²⁹, не чекаючи весни, що наближається, скинувши непридатне опасання³⁰, так само дзвіницю досить (арк. 76 зв.) гарну, дощаним обшалюванням зовні як належить влаштувавши, хвіртки біля цвинтаря з засувами поставили, антепедій спереду престолу при солодкому Імені Ісус³¹, а також навколо неї ошалювання балдахіна вище дарохранительниці, ліхтарів олов'яних, яких [лише] пара виявилася, жертovníк з трьома шухлядами, для складання церковного начиння придатними, пічку у вівтарі обов'язково безпечно від вогню, іконостас рукою умілого майстра виставили, праву Божому і церковному підпорядковувалися і [ним] керувалися, у святкові дні з дружинами й дітьми на служби, не лінуючись, поспішали, на ярмарки без слухання Літургії святої не вирушали, під страхом суворой в день останній на Суді Божому відповіді пригрозив, постановив силою цього декрету. (Арк. 77).

№ 2

Впис копії з копії слідства, вчиненого членом Вінницького повітового земського суду Яном Гарлицьким щодо ґрунтів і будівель у селі Парпурівцях, які посідає панотець Яновицький

16 січня 1819 р.

№ 32. Oblata kopij z kopij sledstwa przez członka Sądu niżnego Winni[ckiego] y z duchowney strony odkomenderowanych, względem posiadanego przez x. Janowickiego we wsi Parpurowcach domu y gróntow, na gróncie tey że wsi Parpurowiec wyprowadzonego

Roku tysiąc ósmset dziewiętnastego miesiąca stycznia szesnastego dnia.

Przed aktami ziemsk[ymi] p[owia]tu Winn[ickiego] y przede mną Janem Garlickim, regentem akt tych że, stawiając się osobiście ur. Ananiasz Berkowski tę kopią z kopij sledstwa przez członka Sądu niżnego winnickiego y z duchownej strony odkomenderowanych względem posiadanego przez xiędza Janowickiego we wsi Parpurowcach domu y gróntow, na gróncie tey że wsi Parpurowiec wyprowadzonego, na papierze ordynaryjnym wypisanego, y na papier stemplowany piędziesiąt kopijkowy przepisano, dla zapisania w Akta niniejsze ziemsk[ie] p[owia]tu Winn[ickiego] podał w tej istocie:

Kopija. Klatwennoie Obieszczanie – Ja, nize imennowanny, obieszczaiu i klenus pred wsemohuszczym Bohom Swiatym, Jego Ewanhiliem i żywotworiaszczym krestom w tom, czeho menia spraszyl budut, imieiu pokazat samuiu suszczēju prawdu, nie utaiwaiu istyny ny dla družby, wraždy, swoystwa, posułow i podarków, w zakluczenije sey moiey klatwy cieľuju słowa i krest Spasitelia moieho. Amiń.

Tysiacza wosimsot trynactiotoho hoda jjiunia dwatciat szostoho dnia po sey prisiahi seľa Parpurowec žyteli, nize podpisawszyieś, prisiahali, a imenno: perwy starosta cerkownyi Iwan Procuk (+), wtory Awram Pochuluk (+), treti Tichon Pochiluk (+), czetwerty Hrihoriy Diedenko (+), piaty Wasil Szewczuk (+), szosty Herasim Ciederczuk (+), siomy Jakow Pilipczuk (+), wosmy Afanasiy Buriaczok (+), dewiaty Dorofey Bazilickiy (+), desiaty Petr Monczenko (+), seľa Sokirenec: odynatciaty Matwey Mayster (+), dwonatciaty Jesip Matiejuk (+), trynactiaty Michayło Kudenczuk (+), czotyrtatciaty Nikoľay Bibinowskiy (+), seľa Chiżyniec: piatnatciaty Taras Martiniuk (+). K sey prisiahi priwodił winnickoy czasti deputat swiaszczennik Ioan Lewickiy. Pri sey prisiahi prisudstwowali zasiedatel Hutowskiy, błahoczynnyi i jerey Nikifor Kowerdynski, so storony unijatskoy swiaszczennik deputat i jerey Daniil Obertynski.

Tysiacza wosimsot trynactiotoho hoda, jjiunia dwatciat szostoho dnia w prisudstwij kommissij, sostawlennoy na hruncie seľenija Parpurowec, žyteli za prisiahoju spraszylany i pokazali. Perwy. Iwan Prokofijew syn Procuk, sorok piat let, žytel po predkam selenia (ark. 29) Parpurowec, hrekorossiyskaho ispowedania, w ispowedi y priczastii Swiatych Tain iezehodno bywaiet,

* Казуси – розмовна форма називання казуїстики, або морального богослов'я.

²⁹ Тут писар чи помилився, чи пропустив щось, напр.: "аби церква надалі не руйнувалася".

³⁰ Тобто непридатне скинути, а придатне залишити.

³¹ Мається на увазі, щоб поставили антепедій з написом "Ісус".

hramoty ne umiejet, pokazal, czto ieszcze za suszczestwowanija Polskaho wladienija unijatskaho swiaszczennika Fedora Janickaho otec Stefan nachodiaś pri cerkwi Pokrowy Preswiatyia Bohorodycy w selenij Parpurowcach nastojatelem na hruntie sem czto nynie Fedor Janickiy imiejet wo wladienij, prebywał do okonczanija żyzni, a po smerti ieho uže syn Fedor na tom że nachodilsia i po prisoiedinienij Polskaho kraja k Rossyiskoy derżawie, ne požełaiia priniat Błahoczistija, ostalsia pri Unije i do seho wremeni żytelstwuiet na cerkownom hruntie y sledyiemoiu zemlu s sienokosow (!) k cerkwi w trech rukach wladiejet. Tysiacza wosimsot piatoho hoda swiaszczennik że błahoczistywy, opredielenny ys tysiacza wosimsot piatoho hoda, Stefan Hansiewicz, nachodiaś na parafij Hansiewicz do nynie, pri jaho wremeni s toho wladiejemoho Janowickim cerkownaho hrunta ni maleyszey czasti ne połuczal, czto uprawedliwo pokazal, w tom y podpisalsia krestem (+). Wtory Awram Pochiluk, trytciat piat let, treti Tichon Pochiluk, let sorok (+), czetwerty Hrihoryj

Diejeńko, trytciat szesty let (+) pokazali protiwu Iwana Proценка wo wsem neotłahaja i moleysze. – Piaty Wasil Szewczuk, szesdesiat siem let, pokazal, czto i dawnych wremen nadany cerkwi Pokrowi Preswiatija Bohorodycy zemli starostinoiu Łabenskoju, kotorymi wladieł otec Fedora Janickaho Stefan, a po nem on Fedor wladiejet y po siie wremia, czto sprawiedliwo pokazal, w tom y podpisalsia krestom (+). Szesty Dorofey Bazylickiy, piatdesiat siem let, pokazal także wo wsem proti w Iwana Procuka bez otmieny, w tom y podpisalsia krestom (+). Desiatty Herasim Sidoruk, tritciat let (+), siomy Jakow Poliszczuk, trytciat szyst (+), osmy Afanasiy Buriaczuk, trytciat szyst (+), dewiatty Petr Monczenko, sorok czetyry lat (+), pokazali iedinstweno s Iwanom Procukom, ne otmeniaja ne maleysze. Pri wziatij sich pokazaniy prisudstwowali zasiedatel Hutowskiy, błahoczynny jerey Kowerdynskiy, so storony unijatskich swiaszczennikow ijerey Daniil Obertynskiy. (Арк. 29 зб.).

№	Ocena domu na cerkownom hruntie w selenij Parpurowcach y sadowomu ohrodu unijackaho swiaszczennika Fedora Janowickaho, prinadležaszczaho cerkwi Pokrowy Priswiatija Bohorodycy, uczinenna junia 26 czisła 1813 hoda	Czисло strojenij	Wo czto ocenino	czerwony	złoty
1.	Dom w odnom zwiazii, pokoiew s sieńmi dwa, odin s wankierem, okoszek 4 w taflach, druchoy bez walkira, w dwóch okoszkach taflanych y odnom prostom, s dwerimi na zeliznych zawiesach, w sieniach dwoie dwerey na derewianych biegunach z derewianymi zawiasami i kriszeju so[ło]miannoju	1	ocenien	13	–
2	Inbarow roznoho roda derewa 2 małych, odin nowoy s podwalinami jaworowymi, do werchu zaskleplen, s odnimi dwerimi na derewianom biehungu, druhoy takowoho z derewa wetchoy s dwerima na derewianom biehungu, s kryszeiu so[ło]mianom i pri onom powietka	2	ocenieno	7	–
3	Stodoł dwie, 1-ia na 10-ty słupach, 10-ty krokwach, 6-ti pripustnicach, 6-ti swołokach, ostawłena sołomoiu i krysza sołomiana; 2-ia wetchaia na 10-ty słupach, krokwach 6-ti, okładnych 9-ti, pripustniach 6-ty s kryszeiu sołomianoiu	2	ocenieno	5	–
4	Sarajew małych dla zahnanija skota 3, pletennyh forostom, s prostimi dwerimi, pod kryszeju sołomianoiu	3	ocenieno	2	–
5.	Saž dla korma kabanow z drewa dubowoho pod kryszeiu sołomianoiu	1	ocenieno	1	–
6.	Pohreb dla chranienija wariwa s odnoy storony obłożen dubowym derewom na 6-ty słupach i stela dubowaia že	[1]	ocenieno	2	–
7.	I temnik zemlanoy dla sochranenija pceł na 4-ch stołpach, okładennyh 2-ch y stela dubowaia				

<u>Fruktowych derew</u>					
8.	Jabłok rodiaszczych 25-ti, hrusz rodiaszczych 31, ne rodiaszczych 11-ti, wseho 42. Meżdu tiem derewom czereszen 6-t, wiszen 11, a sliw małaho rostu dwuchсот derew urożaynaho y nieurożaynaho		ocenieno	90	–
9.	Wokruch hruntu ohoroża s dwora koljam, a proczaho ohoroża forostom. Krynica dla wody, obdielannaja cibrinami raznaho йyderewa				
Itoho czerwońcow 120					
	Sijuocenku utwierdili y podpisali žyteli seleniia Parpurovec cerkowny starosta Iwan Procenko (+), Awram Pawluk (+), Tichon Pawluk (+) Hrihoriy Diedenko (+), Wasil Szewczuk (+), Harasim Sidorczyk (+), (арк. 30) Jakow Pochilczuk (+), Ofanasiy Buriaczok (+), Dorofey Bazilickiy (+), Petr Monczenko (+), seła Sokirinec Matwiey Mayster (+), Josif Matiejuk (+), Michayło Kudenczyk (+), Nikoła Robałowskiy (+), seła Chiżyneć Taras Martiniuk (+). Pri pokazanij sey ocenkie swidietelami prisudstwowali sztabs kapitan zasiedatel Hutowskiy, błaħoczynnyy i jerey Nikifor Kowerdynskiy, deputat unijatskiy winnickoy czasti i jerey Daniil Obertynskiy.				

1813 hoda junia 27 d. iz kommissy, uczreżdennoy na hruntie w selenij Parpurowach unickomu swiaszczenniku Fedoru Janowickomu

Zaprosyŭ	Otwiet
S tysiacza simsot dewianosto piatoho hoda władiejete wy prinadleżaszczeju k cerkwy Pokrowy Preswiatyia Bohorodycy pachotnoiu i sienokosnoiu zemlu i sobiraiemoy s onoy chleb ozimaho, jarowaho i sieno skolko w hod sobiraiemo było i kuda onoy upotreblali po kakim dokumentam onoiu władieli do seho wremeni i kohda trebowano ot was otdaczj onoy, no wy ni otdali i ukrywali onuju, ne priznawaia cerkownuii, na sem objasnaja wozwratite. Zasiedatel Hutowskiy, błaħoczynnyy i jerey Nikifor Kowerdynskiy, deputat unijatskiy perszoiey czasti Winnickaho powiata y jerey Daniil Oberzynski	Kommisiia, siezzaia na hrunt w seleniie Parpurowcy, dała mnie zapros, na kotoroy poczteniysze objasniaia, czto s 1795 hoda po ustanowlenii błaħoczistiu cerkwy Pokrowy Priswiatia Bohorodycy i nadannym k niey hruntami pachatnimi i sienokosnimi po piaty dniew w ruku ja do seho wremeni władiel z pozwołeniya pomieszczika chorunżaho Romana Bykowskaho, s usłowiem woskresnych i prazdnicznych dniew byt w selenij Zarwancach na Bohosłuženij, czto mnoiu do smerti ieho i wypełniajemo było, y kohda poiasniennaja zemla trebowana ot menia otdaczjeju, no ja nie pocztytaia takowoy cerkownoiu, a sobstwennoju, za truda moi zasłužennoiu, nie otdał, sobiraiemoy że s sey zemli chleb y sieno no skolko takowaho w raznych hodach postupilo, pripomnit ne mohu, kotoroy upotreblaiem s nedostatkow onaho, a priobritenijem ieszcze pokupkoiu u piszczu semeystwa moiego, a sieno dla raznaho roda żywotnych. Podlinnoie podpisał unijackiy swiaszczennik Fedor Janowickiy.

Tysiacza wosimsot trynatciatoho hoda junia dwadziat siomoho dnia. My, niżepodpisawszyeś, zdielali meżdu soboiu dobrowolnoie usłowije błaħoczystiwyy swiaszczennik Stefan Harasiewicz y unijackiy Fedor Janowickiy, w tom, czto s cerkownaho hrunta w ruku posieianaho ozimaho chleba obowiazuiemsia ja, Janowickiy, Harasiewiczu po sniatiiu dat w snopach żyta piat kop y czto uże ja, Harasiewicz, k Janowickomu, a rawno i on w osinie nie dołżny (арк. 30 зв.) imiet odin k druhomu ni maleysze pretenziji, w czym y podpisuiemsia swiaszczennik unijackiy Fedor Janowickiy, Stefan Harasiewicz. Pri daczi seho usłowija swidietelami byli i po proźbie storon podpisaliś unijacki swiaszczennik

Petr Janowickiy, cerkiewnyi starosta Iwan Procenko podpisałsia, a po proźby ieho y rukodannomu proszeniu hubernskomu rehistratoru Łuki Kuleszy ruku priłożył. Pri sem usłowii prisudstwowali sztabs kapitan zasiedatel Hutowskiy, błaħoczynnyy jerey Nikifor Kowerdynskiy, unijackiy deputat Winnickaho powiata jerey Daniil Obertynskiy. Ktora to kopiiia z kopii sledstwa co do słowa w xięgi ninieysze ziemskie powiatu Winnickiego iest zapisana. (Арк. 31).

Державний архів Вінницької області, ф. 480 (Вінницький повітовий земський суд), оп. 1, спр. 54 (Записова актова книга за 1819 р.), арк. 29 – 31. Засвідчена копія.

Переклад з польської та російської

№ 32. Облята копії з копії слідства,
проведеного членом Вінницького нижнього суду
і від духовного відомства відкомандированими,
стосовно будинку і ґрунтів,
які посідає в селі Парпурівцях
ксьондз Яновицький,
на ґрунті того ж села Парпурівців.

Року 1819, місяця січня, 16 дня.

Перед земськими актами Вінницького повіту і
переді мною, Яном Гарліцьким, регентом тих же
актів, з'явившись особисто уроджений Ананіаш
Берковський цю копію з копії слідства, проведе-
ного членом Вінницького нижнього суду і від ду-
ховного відомства відкомандированими, стосовно
будинку і ґрунтів, які посідає в селі Парпурівцях
ксьондз Яновицький, на ґрунті того ж села Парпу-
рівців, написаного на простому папері, і на гербо-
вий п'ятдесятикопійковий переписаного, для упи-
сання в нинішні земські акти Вінницького повіту
подав такого змісту:

Копія. Клятвена обіцянка. Я, нижче зазначений,
обіцяю і клянуся перед всемогутнім Святим
Богом, Його Євангелієм і життєдайним хрестом в
тому, про що мене запитувати будуть, маю розпо-
вісти суццю правду, не приховуючи істини ні через
дружбу, ворожнечу, свояцтво, хабарі і подарунки,
на завершення цієї моєї клятви цілую слова і хрест
Спасителя мого. Амінь.

1813 року червня 26 дня за цією присягою нижче
підписані мешканці села Парпурівців присягали,
а саме:

- 1) церковний староста Іван Процюк +
 - 2) Аврам Похилюк +
 - 3) Тихон Похилюк +
 - 4) Григорій Діденко +
 - 5) Василь Шевчук +
 - 6) Герасим Сидорчук +
 - 7) Яків Пилипчук +
 - 8) Афанасій Бурячок +
 - 9) Дорофій Базилицький +
 - 10) Петро Монченко +
- Села Сокиринців:
- 11) Матвій Майстер
 - 12) Йосип Матеюк
 - 13) Михайло Куденчук
 - 14) Микола Бабиновський
- Села Хижинців:
- 15) Танас Мартинюк.

До цієї присяги приводив вінницької частини депу-
тат священик Іоан Левицький. При цій присязі були
присутніми засідатель Гутовський, благочинний
ієрей Никифор Ковердинський, зі сторони уніат-
ської священик депутат ієрей Даниїл Обертинський.
1813 року червня 26 дня в присутності комісії,
створеної на ґрунті села Парпурівців, мешканці
під присягою запитувані й показали:

Перший, Іван Прокопів син Процюк, 45 років,
мешканець з предків села (*арк. 29*) Парпурівців,
грекоросійського сповідання, на сповіді і при-
часті святих таїнств щорічно буває, грамоти не
вміє, показав, що ще за існування Польського во-
лодіння уніатського священика Федора Яницького³²
батько Стефан, перебуваючи при церкві
Покрови Пресвятої Богородиці в селі Парпурів-
цях настоятелем, на ґрунті тому, що нині Федір
Яницький має у володінні, перебував до кінця
життя, а по смерті його уже син Федір на тому ж
перебуває і після приєднання Польського краю до
Російської держави, не бажаючи прийняти благо-
честя, залишився при унії і до цього часу мешкає
на церковному ґрунті й володіє належною до цер-
кви землею в трьох руках і сінокосом. 1805 року
священик же благочестивий, призначений з 1805
року Стефан Гансевич, перебуваючи на парафії
Гансевич донині, за його час з того церковного
ґрунту, яким володіє Яновицький, ні найменшої
частки не одержував, що справедливо показав, в
тому й підписався хрестом (+).

Другий, Аврам Похилюк, 35 років, третій, Тихон
Похилюк, 40 років (+), четвертий, Григорій Ді-
денко, 36 років (+), показали проти Івана Проценка
в усьому, ні найменше не заперечуючи.

П'ятий, Василь Шевчук, 67 років, показав, що дав-
нього часу надані старостиною Лабеньською цер-
кві Покрови Пресвятої Богородиці землі, якими
володів батько Федора Яницького Стефан, а по
ньому він, Федір, володіє і по нині, що справед-
ливо показав, в тому і підписався хрестом (+).

Шостий, Дорофій Базилицький, 57 років, показав
також в усьому проти Івана Процюка без відміни,
в тому і підписався хрестом (+).

Десятий, Герасим Сидорук, 30 років (+), сьомий,
Яків Поліщук, 36 (+), восьмий, Афанасій Бурячук,
36 (+), дев'ятий, Петро Монченко, 44 роки (+), по-
казали одночасно з Іваном Процюком, не відмі-
няючи ні найменше.

При взятті цих показань були присутніми засіда-
тель Гутовський, благочинний ієрей Ковердин-
ський, від уніатських священиків ієрей Даниїл
Обертинський. (*Арк. 29 зв.*)

³² Так у тексті.

№	Оцінка будинку на церковному ґрунті в селі Парпурівцях і садового городу уніатського священика Федора Яновицького, що належать церкві Покрови Пресвятої Богородиці, зроблена червня 26 числа 1813 року	Число будівель	У що оцінено	Червоний	Злотий
1.	Будинок з однієї частини, кімнат з сіннями дві, одна з ванькиром, вікон 4 з шибками, друга без ванькира, з двома віконцями з шибками і одним простим, з дверима на залізних завісах, в сіннях двоє дверей на дерев'яних бігунцях з дерев'яними завісами і солом'яним дахом	1	оцінений	13	–
2	Комор з різного дерева 2 малих, одна нова з яворовими підвалинами, до верху замкнена ³³ , з одними дверима на дерев'яному бігуні, друга з такого ж дерева ветха з дверима на дерев'яному бігуні, з солом'яним дахом і при ній повітка	2	оцінено	7	–
3	Стодоли дві, перша на 10 стовпах, 10-ти кроквах, 6-ти припутинах, 6-ти сволоках, обкладена солом'яною і дах солом'яний; 2-га ветха на 10 стовпах, 6-ти кроквах, 9-ти окладинах, 6-ти припутинах, з солом'яним дахом	2	оцінено	5	–
4	Повіток малих для загону худоби 3, плетених хмизом, з простими дверима, під солом'яним дахом	3	оцінено	2	–
5.	Саж для годівлі кабанів з дубового дерева під солом'яним дахом	1	оцінено	1	–
6.	Погріб для зберігання овочів з одного боку обкладений дубовим деревом, на 6-ти стовпах і стеля також дубова	[1]	оцінено	2	–
7.	І земляний темник для зберігання бджіл на 4-х стовпах, 2-х окладинах і стеля дубовайу	1			
<u>Фруктових дерев</u>					
8.	Яблунь плодючих 25-ть, груш родючих 31, не родючих 11, всього 42. Між тим деревом черешень 6-ть, вишень 11, а слив малого росту двісті дерев урожайних і неурожайних		оцінено	90	–
9.	Довкола ґрунту огорожа з двору частоколом, а іншого огорожа хмизом. Криниця для води, обкладена цибуринами різного дерева				
Разом червінців				120	
Цю оцінку підтвердили і підписали мешканці села Парпурівців: церковний староста Іван Проценко (+), Аврам Павлюк (+), Григорій Діденко (+), Василь Шевчук (+), Герасим Сидорчук (+), (арк. 30) Яків Похильчук (+), Офанасій Бурячок (+), Дорофій Базалицький (+), Петро Монченко (+), села Сокиринців: Матвій Майстер (+), Йосип Матіюк (+), Михайло Куденчук (+), Микола Робаловський (+), села Хижинців: Тарас Мартинюк (+). При показанні цієї оцінки були присутніми штабс-капітан засідатель Гутовський, благочинний ієрей Никифор Ковердинський, вінницької частини ієрей Даниїл Обертинський					

³³ Очевидно, мається на увазі, зашита дошками.

1813 року червня 27 дня з комісії, призначеної на ґрунті в селі Парпурівцях уніатському священику Федору Яновицькому	
Запитання	Відповідь
уЗ 1795 року володієте Ви належною до церкви Покрови Пресвятої Богородиці орною і сінокісною землею і скількуки в рік збиралося з неї озимого, ярого хліба і сіна й куди його використовували, за якими документами нею володіли до цього часу і коли від Вас вимагалось її повернення, але Ви не віддали і приховували її, не визнаючи церковною, на цьому пояснюючи поверніть. Засідатель Гутовський, благочинний ієрей Никифор Ковердинський, уніатський депутат першої частини Вінницького повітуієрей Даниїл Обертинський	Комісія, з'їжджаючи на ґрунт в село Парпурівці, дала мені запит, на який з пошаною пояснюючи, що з 1795 року по встановленні благочестя церкви Покрови Пресвятої Богородиці і наданими до неї ґрунтами і сінокісними по п'яти днів в руку я до цього часу володів з дозволу поміщика хорунжого Романа Биковського, з умовою по неділях і у святкові дні бути в селі Зарванцях на Богослужінні, що мною до його смерті й виконувалося, а коли зазначену землю від мене вимагалось повернути, але я не вважаючи її церковною, але власною, за труди мої заслуженою, не віддав, хліб і сіно, які збиралися з цієї землі, скільки його в різні роки поступило, пригадати не можу, котрий використовувався, а за недостачею його ще й докуповувався, на прохарчування моєї сім'ї, а сіно для різних тварин. Ориґінал підписав уніатський священик Федір Яновицький

1813 року червня 27 дня. Ми, що нижче підписалися, уклали між собою добровільну умову, благочестивий священик Стефан Гарасевич, і уніатський Федір Яновицький, про те, що з церковного ґрунту, в руку посіяного озимого хліба, зобов'язуємося я, Яновицький, Гарасевичу після зібрання дати в снопах жита 5 кіп і, що вже я, Гарасевич, до Яновицького, а також і він восени не повинні мати один до іншого ні найменшої претензії (*арк. 30 зв.*), в чому і підписуємося уніатський священик Федір Яновицький, Стефан Гарасевич. При укладанні цієї умови свідками були і на прохання сторін підписалися уніатський священик Петро Яновицький, церковний староста Іван Проценко підписався, а на його особисте прохання губернському реєстраторові Луці Кулеші [останній] приклав руку. При укладанні цієї умови були присутніми штабс-капітан засідатель Гутовський, благочинний ієрей Никифор Ковердинський, уніатський депутат Вінницького повіту ієрей Даниїл Обертинський. Котра копія з копії слідства слово в слово у нинішні земські книги Вінницького повіту записана. (*арк. 31*).

№ 3

**Маніфестація уніатського священика
Теодора Яновицького проти православного
священика парпуровецької і соловіївської
церков Герасевича (Гарасевича)
за безпідставне претендування на його
будинок з господарчими будівлями, садом,
городом і полем у с. Парпурівцях, подана
у Вінницький повітовий земський суд³⁴**

2 січня 1824 р.

Ma[nifestacy]a w[ielebnego] j[egomość] xiędza
Teodora Janowickiego, unita, pr[zeciw]ko w[ieleb-

nemu] j[egomość] xiędzu Hierasiewiczowi, parochowi
cerkwi Sołowiowieckiej y Parpurowieckiej, z opowie-
dzeniem prawney czynności o niesłuszne wpieranie w
własny żałącego się dom z zabudowania[mi], sadem,
ogrodem y polem, do niego należącemi, we wsi Par-
purowcah będącemi, w pilności zಾನiesiona.

Roku tysiąc ósmset dwudziestego czwartego miesiąca
stycznia drugiego dnia.

Przed aktami niniejszemi ziemskimi powiatu Win-
nickiego y przede mną tytularnym sowietnikiem
Woyciechiem Miłkowskim, pisarzem tego ż p[owia]tu,
stawiać się osobiście w[ielebny] Teodor Janowicki,
kapłan uniatski, w celu odwrócenia od siebie krzywdy,
jakoby w czasie mógł ponieść z utraty domu włas-
nego, do którego j[egomość] x[iędz] Hierasiewicz,
paroch cerkwi Sołowijowieckiej y Parpurowieckiej,
wraz z obrońcom swoim j[egomość] x[iędzom] Ko-
werdyńskim, błahoczynnym p[owia]tu Winnickiego,
nienależyte czynią pretensye, w pilności swoich włas-
nościów, oraz wygod, pokoju i swobody (ieszcze w
roku tysiąc siedmset dziewiędziesiątym trzecim dnia
dwudziestego siudmego marca manifestem Nayias-
nieyszey Katarzyny Drugiey cesarowey zastrzeżo-
nych) stoiać w oczach prawa, następnie czyni zastrze-
żenie, a objasniaiać okoliczności docisków przez
wzmiankowanych x[iędzów] prawosławnych, żałą-
cemu się czynionych, w następuiaćey treści manifes-
tuie się:

X. Stefan Janowicki, oyciec żałącego się, będąc
kapłanem unickim, ieszcze za czasów exystencyi
Rzeczy Pospolitey Polskiej we wsi starościńskiej
Parpurowcah na placu pustym, do zabudowania
wolnym, za pozwoleniem iednak posiadaczki staro-
stwa Parpurowieckiego, na ów czas w. Łabęckiej,

³⁴ 12 січня 1824 р. Т. Яновицький подав до Вінницького земського суду позов на священика Гарасевича, який майже повністю повторює зміст маніфестації, а тому тут не публікується.

własnym kosztem zbudował dom y inne gospodarskie budowle y wygody poczynił, oraz ogród y sad zaprowadził, drzewami rodzaynymi wzbogacił, przy tem grónt roboczy do użycia od tey że posiadaczki Łabęckiey nie na skutek erekcyi jakiey równie w mieyscach pustych y zarosłach pozwolony mając, własnym kosztem wykorczował y uprawił. Późniy po zamieszkaniu swoim w tem że mieyscu y domie, przez siebie zbudowanym, gdy ieszcze bardzo mała oney wsi była osada, bo ledwie kilka chałup, pięć lub sześć tylko, liczyć się mogło, umyśliwszy budować cerkiew, dziś exystuiącą, staraniem swoim, częścio zachęceniem drugich do skłádki y żebranią, a więcey iak przez połowę własnym kosztem oneż cerkiew zbudował, lud do osiadania na tym że mieyscu, tak że dość znaczna tey że wsi dziś liczy się osiadłość, zachęcił y pociągnął. Potym w roku tysiąc siedmset piędziesiąt drugim lewadę, w stronie od wsi Łuki leżącą, jedną, a w roku tysięcznym siedmsetnym sześćdziesiątym czwartym w stronie od wsi Maydanu Czapelkiego leżącą lewadę drugą przykupił. Nadto troskliwy o ozdobę tego ż domu Bożego, przez siebie zbudowanego, połowę pracy w życiu swoim na ten przedmiotłożył y dzieci swoich do tego zachęcał. Jako ż y syn jego dziś żalący się, pamiętny na przykład oycaswego, wewnętrzny y zewnętrzny stan tey że cerkwikosztem swoim ulepszał y wiele sprzętów, do służby Bożey zdatnych, pracą swoją y expensą przymnożył. W takim tedy zaciszu, bez niczyiey krzywdy pracą rąk własnych udziałanym, ucząc nauki Bożey włością tey osady, dla których dopełniali obowiązków kapłańskich y towarzyskich, oyciec y syn Janowiccy, kapłani unicy, przeżyli lat kilkadziesiąt do czasu przyłączenia Kraju Polskiego do Cesarstwa Rossyiskiego. W jakowey epoce chocia ż widok przyszły odmiany rządu próżną obawą zachmurzył na chwile ich twarze, sprawiedliwość jednak y dobro[ś]ć wszechwładney monarchini Katarzyny Drugiey oraz troskliwość jey o szczęście nowych poddanych w manifeście roku tysiąc siedmset dziewiędziesiąt trzecim okazana, wolne wyznanie obrządków własney każdego religio, prawa, wolności y własności każdego zabezpieczająca, rozpędziwszy mgłę ich bojaźni y trwogi dziecinney, wrocily im dawną wesołość y swobodę, iż z radością mogli używać osobliwszych darów nowej swey Pani. Tak iest używali tey wolności, ale nigdy oney nie nadużywali. Przywykli od kolebki do uległości y nauczeni, że wola monarchów iest wola Boga, acz cerkiew, przez nich zbudowana, przeistoczona została na prawosławną, włością tey osady po przyięciu wyznania panuiącego wraz z cerkwią do kapłana x[iędza] Stefana Hierasiewicza w pobliskiey wsi Sołowijówce, o pół werstwy od rzeczoney osady Parpurowiec odległey, mieszkającej, przyłączeni

zostali, oni jednak, Janowiccy, jako kapłani na mocy rzeczoney Manifestu przy wolności wyznania obrządów swoich, a jako szlachta na mocy Uczreżdenya (punktów dwudziestego pierwszego, dwudziestego drugiego y dwudziestego trzeciego o prerogatywach dla szlachty) przy własności domu swojego z sadem y lewadami, żadną erekcyą funduszową nie zajętemi, zostali, z tą tylko różnicą, że za wolne nadal użycie gruntu, przez Janowickich używanego, od posiadacza starostwa w[ielmożnego] Romana Bykowskiego, sędziego braci[awskiego], włożony został obowiązek na żalącego się jezdenia do Żarwaniec ze mszą Ś[więt]o co niedzieli i święta. Tak już w tym jednym zakoncie rzeczoney domu swego mieszcząc się oyciec z dwoma synami, żonami y dziećmi, wszyscy trzy kapłani Janowiccy mieli ukontentowanie odebrać nową łaskę monarszą, toiest pensyą, dla unijatów naznaczoną, która im z powodu, iż mieli dom swój, do rubli pięćdziesiąciu assygnacyinych zmniejszona została. Błogosławiąc więc sprawiedliwość macierzyńską nayiasnieyszey monarchini y oycowską czułość nayiasnieyszego monarchy Pawła Pierwszego z wdzięcznością y przywiązaniem do Tronu Rossyiskiego oyciec Stefan z synem Niceforem Janowiccy w tym że domu swoim życia dokończyli. A pozostały syn drugi Stefana, dziś żalący się Teodor Janowicki, przyjęty pragnieniem widzenia szczęśliwemi żonę y dzieci brata swojego, częścio pracą rąk swych, częścio z jałmużny utrzymywał y utrzymuie sieroty y stan rzeczoney domu aż do dziś dnia ulepsza. Dopiero w roku tysiąc ósmset trzynastym prawosławny kapłan x[iędz] Stefan Hierasiewicz z namowy y rozkazu swego błahoczynnego x[iędza] Kowerdyńskiego, osobliwszą jakąś niechęcią ku tym sierotom y samemu żalącemu się powodowanego, urocił pretensye pod pretextem, iakoby rzeczony dom Janowickich z ogrodem y sadem na gróncie cerkiewnym był zabudowany, y w tym celu przez podaną proźbę w greko-rosyiski Kamieniecki duchowny konsystorz y po przedstawieniu mylnym przez x[iędza] Kowerdyńskiego, błahoczynnego, do konsystorza wspomnionego uczynionym, iakoby x[iędz] Stefan Hierasiewicz, kapłan prawosławny, nie miał domu do pomieszkania, a dom, iemu przynależny, zajmuie żalący się x[iędz] Teodor Janowicki z sierotami brata swojego, wyskał ukaz wraz z opinią swego konsystorza, nakazujący rzeczony dom z iego wygodami Janowickich oszacować y takową sumę szacunkową z dochodów cerkwi Parpurowieckiey żalącemu się opłacić. Stało się na skutek takiego ukazu wspomniony błahoczynny x[iędz] Kowerdyński wraz z członem sądu niżnego Winnickiego w[ielmożnym] assessorem Mikołajem Gutowskim, bez wiedzy Rządu gubernskiego w tey komissyi nieprawney zasiadaia-

cym, y deputatem ze strony żałącego się x[iędzom] Danielem Obertyńskim, acz po zniesieniu się dwóch konsystorzów, przez konsystorz unitski naznaczonym, zgodnie iednał³⁵ ze stroną przeciwną na szkodę żałącego się działającym, na grónt rzeczonego domu Janowickich po razy kilka zieżdzając, wiele kosztu żałącemu się naniesli, bo y pieniądze sobie dawać kazali, gromad cztery do ocenki domu Janowickich zwoływali y tych że ludzi gromadzkich, rzeczony dom z jego wygodami dziesięć tysięcy złotych ceniących, gromili, przysięgi y inkwizycyi słuchali, a nakoniec, nie zważając na zdania poprzednicze gromady, samowolnie rzeczony dom Janowickich z sadem y budowlami za sto dwadzieścia czerwonych złotych oszacowawszy, aby przychod cerkwi Parpurowieckiey żałącemu się zapłacił, bez wyrażenia terminu aktualney upłaty postanowili. Grónt zaś roboczy, do tego domu przynależny, wraz z lewadą, od wioski Maydanu-Czapelskiego położoną, własną Janowickich, jak dokument kupczy poświadcza, od żałącego się odebralszy, na rzecz x[iędza] Stefana Hierasiewicza, dom swój z gróntem we wsi Sołowijowce mającego, oddali. Potym ten że x[iądz] Stefan Hierasiewicz, uczulszy w summieniu swoim niesłuszność pretensyi swojej do domu Janowickich, mocą komplancy, w roku тисяч о́смset trzynastym między nim a żалącym się zawartey, kontentuiąc się pięciu kopami żyta, od żалącego się jemu danemi, z oney że acz niesłuszney pretensyi zkwitował y że żadney na potem do żалącego się mieć nie będzie przyrzekł, co y do czasu życia swego y dotrzymał. Lecz po śmierci jego x[iądz] Jan Hierasiewicz, syn Stefana, idąc za powodem swojego б́lahoczynnego x[iędza] Kowерды́ńskiego, rzeczoną komplancyą, przez оуca swego здіаляną, zerwał, do swego konsystorza nanowo proźbę пода́ł, zkąd znowu podobny pozyskał ukaz roku тисяч о́смset dziewiętnastego, decydujący: „Ponieważ x[iądz] Hierasiewicz prawosławny niema zkąd zapłacić sto dukatów (a o dwudziestu już nie zmianкуіа́c), то на́лоžiť на żалącego się czynsz od czasu przeistoczenia Parpurowieckiey cerkwi на правосла́wną y potracić j[egomość] x[iędza] Janowickiemu, żалącemu się, a resztą niedostarczającą do sta dukatów aby x[iądz] Jan Hierasiewicz żалącemu się zapłacił, a żалący się aby z domu własnego ustąpił”. Kto ż tu nie widzi absolutney przemowy tak x[iędza] Kowерды́ńskiego z x[iądzem] Hierasiewiczem y dobranym jemu assessorem dawniey wielmożnym Gutowskim, a dziś nanowo dobranym drugim assessorem wielmożnym Grodzińskim, jako też y konsysnorza

greko-rossyiskiego Kamienieckiego, wydaiącego ukazy, decydujące w materyi do niego nie należącey, bez zniesienia się z Rządem cywilnym do roztrząsania spraw cywilnych o własność osobistą, między różnemi osobami toczonych, ustanowionym? Oraz kto ż nie widzi, że nie spełnienie zbawienego zaufania, jakie z mocy praw zwierzchność duchowna unitska w osobie x[iędza] Daniela Obertyńskiego, przeznaczając go на deputata do tey kommissyi, położyła, było samą płaszczą się uległością, nie umiejącą zachować swey godności, która częstokroć w zawikłaney drodze Rządowego steru (sferu) wykrywa bezdroże labiryntu intrygę, usuwa przeszkody, tamujące ustalenie wewnętrzного pokoju, ugody y ogólnego bezpieczeństwa. Co wszystko przez aktami ninieyszemi wyjaśnłszy, przychylając się do praw y słuszności, oraz polegając на ukazie swego duchownego unitskiego konsystorza, ukazem swoim dwudziestego trzeciego kwietnia тисяч о́смset dwudziestego pierwszego roku за № trzechsetnym, dającego stawającemu znać (że w sprawach osobistych, tyczących się własności, należy się rozprawić w sądownictwie, prawem do tego upoważnionym), że czynić правне́ będzie y wszystkie czynności przeszłe y te-raznieysze rzeczoney kommissyi за nieważne uznaię oswiadcza x[iądz] Teodor Janowicki.

*Державний архів Вінницької області, ф. 480,
оп. 1, спр. 66, арк. 1-3 зв.*

Переклад з польської

Маніфестація в[елебного] є[го]м[ос]ти унійного отця Теодора Яновицького, супроти в[елебного] є[го]м[ос]ти отця Герасевича, пароха Соловїївської й Парпуровецької церкви³⁶, з оповіданням вимог дотримання права щодо незаконного зазіхання на власний скаржника будинок, із забудовами, садом, городом і полем до нього належними, розташованих у селі Парпурівцях, із застереженням своїх прав та інтересів вписана.

Року тисяча вісімсот двадцять четвертого місяця січня другого дня.

Перед актами чинними земськими Вінницького повіту і передо мною, титулярним радником Войцехом Мілковським, писарем того-таки повіту, особисто з'явившись в[елебний] Теодор Яновицький, уніятський каплан, з метою відвернення від себе кривди, якої з часом міг би зазнати через

³⁵ Помилка писаря, треба – jednak.

³⁶ Одна в оригіналі, мало би бути в множині, оскільки мова йде про дві церкви.

втрату власного будинку, до якого є[го]м[ос]ть отець Герасевич, парох церкви Соловіївської і Парпуровецької, разом із захисником своїм є[го]м[ос]те[ю] о[тцем] Ковердинським, благочинним Вінницького п[ові]т[у] безпідставні чинять претензії, пильнуючи свою власність, як і становище, спокій і свободи (ще в році тисяча сімсот дев'яносто третьому дня двадцять сьомого березня Маніфестом найяснішої Імператриці Єкатерини Другої запевнених), стоячи на ґрунті права, робить наступне застереження, а пояснюючи обставини чинених скаржникові утисків з боку згаданих отців православних, заявляє такі обставини.

О. Стефан Яновицький, батько скаржника, будучи унітським капланом, ще за часів існування Речі Посполитої Польської в старостинському селі Парпурівцях на пустому плацу, вільному для забудови, за дозволом, проте, посідачки староства Парпуровецького, на той час в[ельможної] Лабенцької, власними коштом збудував будинок та інші господарські будівлі і вигоди облаштував, а також город і сад завів, плодовими деревами збагатив, притому орний ґрунт не на підставі якоїсь ерекції від тієї-таки посідачки Лабенцької, але ж у місцях пустих, у заростях, маючи дозвіл, власним коштом викорчовував і обробив. Згодом, після оселення свого в тому-таки місці і домі, ним збудованому, коли ще дуже малою в тому селі була осада, і хіба що кілька халуп налічувалося, п'ять чи шість, замислив будувати церкву, яка й тепер існує. Старанням своїм, почасти заохоченням інших до складки, жебранням, а більше половини – власним коштом ту церкву збудував, люд до осідання на тому-таки місці заохотив і привабив, так що досить значна натеper у тому-таки селі існує осілість. Потім, у році тисяча сімсот п'ятдесят другому, леваду, що лежить зі сторони від села Луки – одну, а року тисяча сімсот шістдесят четвертого – прикупив другу леваду, що лежить зі сторони від села Майдану-Чапельського. Дуже турботливий щодо облаштування згаданого Дому Божого, ним збудованого, поклав на ту справу половину праці в своєму житті, і дітей своїх до того заохочував. Також і син його, що скаржиться тепер, пам'ятаючи приклад батька свого, внутрішній і зовнішній стан тієї-таки церкви, коштом своїм поліпшував, і багато начиння, до служби Божої придатного, працею своєю й витратами примножив. В такому тоді затишку, без нічиєї кривди працею своїх рук облаштованому, навчаючи Науки Божої селян того поселення, для яких виконували обов'язки священницькі й товариські, батько і син уніїні панотці Яновицькі прожили кількадесят років, до часу приєднання краю Польського до Російського

Царства. У ту епоху, хоча із зміною уряду вид на майбутнє марним острахом спохмував на хвилю їхні обличчя, проте справедливість, так само й турботливість Всемогутньої Монархині Єкатерини другої про щастя нових свої підданих, виявлена Маніфестом тисяча сімсот дев'яносто третього року, вільне визнання обрядів, властивої кожному релігії, забезпечення прав, свободи і власности кожного, розігнали імлу їхніх страхів і дитячої тривоги, повернули їм давню веселість і свободу, так що з радістю могли користати з надзвичайних дарів нової своєї Володарки. Так і користали з тієї свободи, але ніколи нею не надуживали. Звиклі з колиски до покірности і навчені, що воля Монархів є волею Божою, хоч збудована ними церква була обернена на православну, а селяни того поселення після прийняття панівного визнання були прилучені разом з церквою до священника панотця Степана Герасевича, що мешкав у ближньому селі Соловіївці, розташованому від названого поселення Парпурівців за пів верстви, однак Яновицькі як священники, в силу згаданого Маніфесту при свободі визнання обряду свого, а як шляхта, в силу Установлення (пунктів двадцять першого, двадцять другого і двадцять третього про привілеї для шляхти) при власності дому свого з садом і левадами, жадною ерекцією фондушовою [за церквою не закріпленими], залишилися не зачепленими, з тією хіба особливістю, що за вільне надалі використання ґрунту, Яновицькими використовуваного, від посідачки староства в[ельможного] Романа Биковського, брацлавського судді, покладено було обов'язок на скаржника їздити до Зарванців для Служби Святої в неділі і свята. Ось так, тулячись у тому єдиному закутку згаданого дому свого, батько з двома синами, жінками й дітьми, усі три панотці Яновицькі, мали втіху отримати нову ласку Монаршу, тобто пенсію, призначену для уніятів, яку їм, через те, що мали власний будинок, було зменшено до п'ятдесяти асигнаційних рублів. Благословляючи, отже, материнську справедливість Найяснішої Монархині і батьківську чуйність Найяснішого Монарха Павла Першого, з удячністю й прихильністю до Російського трону, отець Стефан з сином Никифором Яновицькі в тому-таки домі своїм життя скінчили. А другий син Стефана Теодор Яновицький, що зостався і тепер скаржиться, перейнятий прагненням бачити щасливими дружину й дітей брата, частково працею рук своїх, частково з милостини утримував і утримує сиріт і стан згаданого будинку аж до нинішнього дня поліпшує.

Аж року тисяча вісімсот тринадцятого православний священник о. Стефан Герасевич з намови

й наказу свого благочинного о. Ковердинського, якого спонукає якась особлива незичливість до тих сиріт і самого скаржника, заявив претензії під приводом, начебто згаданий будинок Яновицьких з городом і садом був збудований на церковному ґрунті, і з тією метою поданим проханням до Кам'янецької греко-російської духовної консисторії, і за хибним поданням, вчиненим благочинним о. Ковердинським до згаданої Консисторії, начебто православний священник о. Стефан Герасевич не мав будинку для помешкання, а будинок, йому належний, займає скаржник о. Теодор Яновицький з сиротами брата свого, домігся указу разом з резолюцією своєї Консисторії, яким наказано зазначений будинок Яновицьких з його вигодами оцінити і цю оцінкову суму сплатити скаржникові з доходів парпуровецької церкви. Внаслідок такого указу було вчинено: згаданий благочинний о. Ковердинський разом з членом Вінницького нижнього суду вельможним асесором Миколаєм Гутовським, який без відання губерньського правління засідав у тій неправній комісії, і представником зі сторони скаржника о. Даніелем Обертинським, [який] хоча й після листування двох Консисторій, і був призначений Унітською консисторією, пішов на згоду зі стороною супротивною й діяв на шкоду скаржника, на ґрунт згаданого дому Яновицьких кілька разів заїжджаючи, значними коштами скаржникові обійшлися, бо й гроші собі давати вимагали, чотири [сільських] громади для оцінки дому Яновицьких скликали³⁷, і тих-таки громадських людей, які зазначений будинок з його вигодами оцінили на десять тисяч злотих, громили, присяги й допити слухали, а врешті, не зважаючи на попередню думку громади, названий будинок Яновицьких з садами, будівлями самовільно за сто двадцять червоних злотих оцінивши, постановили, щоб парафія церкви парпуровецької сплатила скаржникові без визначення кінцевого терміну виплати. Ґрунти ж орні, приналежні до того дому разом з левадою, розташованою біля сільця Майданка-Чапельського, власною Яновицьких, як документ купчий засвідчує, від скаржника відібравши, віддали на користь о. Стефана Герасевича, який має будинок свій з ґрунтом у селі Соловіївці. Але потім той-таки о. Стефан Герасевич, відчувши в сумлінні своїм неслухність претензій своїх до дому Яновицьких, в силу домовленості між ним і

скаржником, укладеної тисяча вісімсот тринадцятого року, задовольнившись п'ятьма копами жита, даними йому від скаржника, відмовився від тієї зовсім безпідставної претензії й обіцяв, що жодної не матиме до скаржника претензії, чого до часу свого життя й дотримав. Проте по смерті його о. Ян Герасевич, син Стефана, ідучи за поводом свого благочинного о. Ковердинського, названу домовленість, його батьком вчинену, зірвав і до своєї Консисторії наново подав прохання, звідки тисяча вісімсот дев'ятнадцятого року надіслано знову подібного указу, який ухвалював: "Оскільки о. Герасевич, православний, немає звідки заплатити ста дукатів (а про двадцять вже й не згадуючи), то накласти на скаржника чинш від часу переходу парпуровецької церкви на православну й виплатити є[гомости] о. Яновицькому, скаржникові, а решту, якої не стає до ста дукатів, щоб о. Ян Герасевич скаржникові заплатив, а скаржник щоб уступився зі свого дому". Хто ж тут не побачить повного крутітства, як о. Ковердинського з о. Герасевичем і раніше дібраним йому асесором в. Гутовським, а нині наново обраним асесором в. Гродзінським, так і Кам'янецької греко-російської консисторії, яка видає укази, ухвалюючи рішення, що не належать до її компетенції, без знесення з цивільною владою, призначеною до розв'язання цивільних справ про особисту власність, що ведуться між різними особами? Так само хто ж не бачить, що невиконання спасительної довіри, яку в силу права влада духовна унітська поклала на особу о. Даниїла, призначаючи його на представника до тієї комісії, було насправді запобігливим плазуванням, що не вміє зберегти своєї гідності, яке часто в заплутаній дорозі владного керування викриває бездоріжжя лабіринту інтриги, усуває перешкоди, що забезпечують устійнення внутрішнього миру, згоди й загальної безпеки. Що все перед актами теперішніми з'ясувавши, схиляючись до права й справедливості, а також покладаючись на указ своєї Духовної унітської консисторії, яка указом своїм двадцять третього квітня тисяча вісімсот двадцять першого року за № трьохсотим, яким скаржникові повідомлено (що справи особисті, які стосуються власності, належить вирішувати у судівництві, визначеному для того правом), заявляє що буде діяти відповідно до права і всі дії попередні і теперішні згаданої комісії визнає за нечинні (нікчемні) о. Теодор Яновицький³⁸.

³⁷ Тобто викликали на слідство селян з чотирьох громад. Насправді в матеріалах слідства 1813 р. згадуються люди з трьох громад: парпуровецької, сокириницької і хижинецької (див. вище).

³⁸ В оригіналі подано від третьої особи, хоча мало б бути від першої.

№ 4

Заповіт панотця Федора Яновицького

29 жовтня 1824 р.

№ 82. Oblata testamentu jмci хиѣдза Теодора (арк. 169) Janowickiego z zapisem maiątku synowcowi swemu jмѣ хиѣдзу Piotrowi Janowickiemu uczynionego

Roku тисяч о́смset dwudziestego siódmego, miesiāca wrzeńnia, dwudziestego trzeciego dnia.

Przed aktami ninieyszemi ziemskimi powiatu Winnickiego y przede mną kollegii regestratorem Mikołajem Sulatyckim, vice-regentem akt tych że, stawiać się osobiście w. Jan Siemaszko, kollegii registrator, tę kopiją rozporządzenia ostatniey woli przez jмѣ xд́ža Teodora Janowickiego z zapisaniem majątku swojego, z domu y sprzętów gospodarskich składającego się, synowcowi swojemu jмѣ xд́žu Piotrowi Janowickiemu na papierze prostym przy świadkach uczynionego, podpisami tak testatora, iako też świadków wzmocnionego, z oryginału na papier herbowy trzyrublowy przeniesioną, po opłaceniu od zapiski do Skarbu Monarszego rubli assygnacyinych dziesięciu dla zapisania w też ziemskie powiatu Winnickiego akta podał w tey istocie:

Kopija. Ja, niżej podpisany, znajdując siebie w wieku już latami obciążonym y co moment do kresu smiertelnego zbliżającym się, a godziny którey powołanym zostanę z doczesnego tego życia do wieczności będąc niewiadomy, wprzód iednak nim wyroki Nieba nastąpią, mój ubogi majątek, jaki mi Opatrzność mieć y posiadać dozwoliła, będąc przy zdrowym umyśle y zmysłach, rozporządzić potrzebną rzeczą widzę y takową ostatnią moją wolę, jakobym ją przed aktami ziemskimi powiatu Winnickiego zeznał, za ważną y w niczem (арк. 169 зв.) nie poruszoną mieć chcę, w następującej osnowie:

Niegdy s.p. jмѣ xд́ж Stefan Janowicki, mój oyciec, ieszcze za czasów exystencyi Rzeczy Pospolitey Polskiey we wsi starościńskiej Parpurowcach na placu pustym, do zabudowania wolnym, za pozwoleniem posiadaczki starostwa Szkurzynieckiego, zajmującego y wieś Parpurowce, na ów czas w. Łabęckiey, własnym kosztem zbudowałszy dom y inne gospodarskie budowle y wygody poczyniłszy, oraz ogród y sad w drzewa rodzajne wzbogaciłszy, przy tem grónt roboczy do użycia od tey że posiadaczki Łabęckiey w mieszcach pustych y zaroślach, nie na skutek iakowego funduszu cerkwi Parpurowieckiey, pod ów czas ieszcze nie exystującej, mając sobie pozwolony, własną pracą y łożonym od siebie nakładem wykorcowałszy, uprawił. Który w roku тисяч о́смset trzynastym na rzecz prawosławnego parocha parpurowieckiego odebrano. Potem w roku тисячnym siedmsetnym pięćdziesiątym drugim stawek obok ogrodu, tudzież lewade w stronie od Łuki leżącą iedne przy używaniu moim do dziś dnia będącą, a w roku тисяч siedmset sześćdziesiąt czwar-

tym w stronie od wsi Maydanu Czapelskiego leżącą, w tym że roku тисяч о́смset trzynastym przez parocha prawosławnego odieją y nieprawnie na swój użytek przywłaszczoną lewadę drugą przykupiłszy, przez kilkadziesiąt lat za mieszkania swojego w Parpurowcach, spokojnie y bez żadnego (арк. 170) od nikogo zakwestyowania używał. Który to majątek w schiłku swojego wieku, iednak w lat kilka przed swoją śmiercią, jako prawy właściciel nadaney sobie y nabytey gruntowey używalności, mnie, swojemu synowi, dzielącemu wszelkie jego gospodarskie trudy, prawem sukcesyи przysądził y nadał, podobnie że ja widząc siebie byд́ż obciążonym starości wiekiem y coraz na siłach słabiejąc, jako wdowiec y bespotomny, wszystkie moją własność, a mianowicie ubogie moje w rzeczach y sprzętach gospodarskich zbiory, iako też dom z wszelkimi zabudowaniami, tudzież sad y ogród, terażnieyszym okopem z jedney y obwodem płotu z drugiey strony odznaczony, oraz stawek obok ogrodu będący, lewady y grunt posiadaniu moiemu uległe, niegdy rodzzonego brata moiego j.x. Nicefora synowi a memu synowcowi p.j.x. Piotrowi Janowickiemu, dziekanowi powiatu Winnickiego, dobrowolnie zapisuię, daię, daruię y nazawsze ustępię, z tym iednak warunkiem y obowiązkiem, aby wspomniony x. Piotr póki żyć Opatrzność mu dozwolił pamiętał o duszy moiey w Nayświętszych ołtarza ofiarach. Po śmierci zaś jego, ów jemu zapisany mająteczek, tak w rzeczach, iako też y w ich szacunku niema do nikogo inszego należeć, procz do jego braci y sióstr rodzonych po ndy x-u Niceforze pozostałych, od których dla siebie życzliwości wszelkiey y przychilności w mem życiu z ukontentowaniem doznawałem. Zreszto nikt z moich krewnych, ani powinowatych (арк. 170 зв.) do nadania tego moiego, ani interesować się, ani pretetnsyi rościć, ni też czynić powodu do niespokojności mocy niema y nie powinien będzie. Takową ostatnią wolą moją y ten zapis przy uproszonych świadkach y ich obecności dla lepszej wiary, pewności y dokumentu własną ręką podpisuię. Działo się w Parpurowcach dnia dwudziestego dziewiątego miesiąca października roku Pańskiego тисяч о́смset dwudziestego czwartego. X. Teodor Janowicki (m.p.). Przytomny y uproszony świadek tey ostatniey woli y rozporządzenia j.x. Teodora Janowickiego, jako nieumieiący pisma znakiem krzyża podpisuię Józef Borowski (+). Przytomny y uproszony świadek tey ostatniey woli y rozporządzenia j.x. Teodora Janowickiego podpisuię się Karol Rudzki. Która to kopija testamentu z swoim oryginałem zgodna, co do słowa w хиѣgi ninieysze ziemę pftu Winnickiego iest zapisana. (арк. 171).

Державний архів Вінницької області, ф. 480 (Вінницький повітовий земський суд), оп. 1, спр. 72 (актова вічиста книга за 1827 р.), арк. 169 – 171. Засвідчена копія.

Переклад з польської

№ 82. Облята заповіту його милості ксьондза Теодора Яновицького із записом маєтку небожеві своєму й[ого] м[илості] ксьондзові Петрові Яновицькому вчиненого.

Року тисяча вісімсот двадцять сьомого місяця вересня двадцять третього дня.

Перед актами нинішніми земськими Вінницького повіту і переді мною колезьким реєстратором Миколаєм Сулятицьким, віце регентом тих самих актів, з'явившись особисто в[ельможний] Ян Семашко, колезький реєстратор, цю копію розпорядження останньої волі й[ого] милістю] к[сьондзом] Теодором Яновицьким з записом маєтку свого, який складається з дому і господарських знарядь, небожеві своєму й[ого] м[илості] ксьондзові Петрові Яновицькому на папері простому при свідках вчиненого, підписами як Теодора, так і свідків скріпленого, з оригіналу на папір гербовий трирубльовий перенесеного, після оплати від записки до казни імператорської десяти асигнаційних рублів для запису в ті ж земські акти Вінницького повіту подав такого змісту:

“КОПІЯ: Я, нижчепідписаний, перебуваючи у віці уже багатьма літами обтяженому, який щомиті до межі смертельної наближається, а години, якої буду покликаним з минушого цього життя до вічності, не відаю, наперед коли присуд Неба настане, мій убогий маєток, який мені Провидіння мати у розпорядженні дозволило, будучи при здоровому глузді і розумі, розпорядитися потрібною справою вбачаю й таку мою останню волю, наче б я її перед земськими актами Вінницького повіту засвідчив за достовірну і ні в чому (арк. 169 зв.) не порушену мати хочу, в такій основі:

Покійний с[вітлої] п[ам'яті] й[ого] м[илість] ксьондз Стефан Яновицький, мій батько, ще за часів існування Речі Посполитої Польської в старостинському селі Парпурівцях на вільному до будівництва пустому плацу за дозволом посідачки Шкуринецького староства, що включало й село Парпурівці, на той час в[ельможної] Лабенської, власним коштом збудувавши будинок та інші господарські будівлі і вигоди влаштувавши, а також город і сад деревами різними збагативши; при тому ґрунт орний для використання від тієї ж посідачки Лабенської в місцях пустих і чагарниках, не в рахунок фондушу церкви Парпуровецької, тоді ще не існуючої, маючи собі наданий, власною працею і вкладеним від себе коштом викорчувавши, розробив. Який року тисяча вісімсот тринадцятого на користь православного пароха прапуровецького відібрано. Потім у році тисяча сімсот п'ятдесят другому ставок збоку від городу, і

також леваду, яка лежить з боку від села Луки, одну, яка в користуванні моєму до нинішнього дня перебуває, а року тисяча сімсот шістдесят четвертого з боку від села Майдану-Чапельського розташовану, того таки року тисяча вісімсот тринадцятого православним парохом відібрану і не за правом на свій ужиток привласнену другу леваду, прикупивши, упродовж кількадесять років проживання мого в Парпурівцях, спокійно й без ніякого (арк. 170) від нікого оспорювання використовував. І цей таки маєток на схилі свого віку, однак, за кілька років перед своєю смертю як законний власник одержаного собі і набутого ґрунтового ужитку, мені, своєму синові, що спільно поділяє його господарські труди, правом спадщини присудив і надав. Так само я, бачачи себе обтяженим старості віком і щораз силами слабнучи, як удівець і безпотомний, усю мою власність, а зокрема убогі мої в речах і знаряддях господарських набутку, а так само й дім з усіляким забудуванням, також й сад і город, сучасним окопом з одного й обводом плоту з іншого боку позначений, а так само ставок, що біля городу лежить, левади й ґрунт котрі перебувають у моїй власності, покійного рідного брата мого його милості ксьондза Никифора синові, а моєму небожеві превелебному його милості ксьондзові Петрові Яновицькому, деканові Вінницького повіту, добровільно записую, даю, дарую і назавжди поступаюся, з тією, однак, умовою, і обов'язком, щоб згаданий кс. Петро поки жити Провидіння йому дозволить, пам'ятав про душу мою у найсвятіших пожертвах на вівтар. Після смерті ж його той записаний йому маєточок як в речах, так і в їх [грошовій] оцінці не має нікому іншому належати, окрім його рідних братів і сестер, які по покійному кс[сьондзові] Никифорові залишилися, від яких до себе зичливості всілякої і прихильності в моєму житті із задоволенням зазнавав. З рештою ніхто з моїх кривних, ані свояків (арк. 170 зв.) до надання того мого, ані цікавитися, ані претензій висувати, ані приводу для неспокою не має підстави і не повинен буде. Таку останню волю мою і цей запис при запрошених свідках і в їх присутності, для ліпшої віри, певності і документу власною рукою підписую. – Діялося в Парпурівцях дня двадцять дев'ятого місяця жовтня року Божого тисяча вісімсот двадцять четвертого. – Кс. Теодор Яновицький /місце печатки/. – Присутній і запрошений свідок цієї останньої волі і розпорядження його милості ксьондза Теодора Яновицького як письма невмілий знаком Хреста підписує Юзеф Боровський (+). – Присутній і запрошений свідок цієї останньої волі і розпорядження його милості ксьондза Теодора Яновицького підписуюся Кароль Рудзький. – І ця ж таки копія заповіту зі своїм оригіналом згідна, слово-в-слово до книг земських Вінницького повіту записана. (арк. 171).

№ 5

**Інтромісія³⁹ до двору, ґрунту і левад
в с. Парпурівцях, вчинена на особу
ксьондза Петра Яновицького,
вінницького унійного декана**

12 грудня 1827 р.

№ 107. Intromissya do dworku, gruntu i lewad we wsi starościńskiej Parpurowcach na rzecz w.j.x. Piotra Janowickiego, dziekana unit. pttu Winnę wzięta

Roku tysiąc ośmset dwudziestego siódmego, miesiąca grudnia, dwunastego dnia.

Przed aktami ninieyszemi ziemskimi pttu Winnickiego i przede mną, Norbertem Materańskim, kol. reg., regentem akt tych że, stawiając się osobiście ur. Michał Nosalski, woźny ziemę pttu Winnickiego, mocą przysięgi dobrowolnie zeznał, iż on roku, na akcie wyrażonego, dnia trzydziestego listopada z prawnego wezwania w. jмę хиędза Piotra Janowickiego, dziekana unitskiego pttu Winnickiego, zjeżdżał na grónt wsi kazienny Parpurowiec, gdzie będąc y mając przy sobie szlachtę ludzi wiary godnych uur. Franciszka Borowskiego i Antoniego Gębskiego, dla swiactwa użytych, na mocy testamentu przez w. jмę хиędза Teodora Janowickiego sporządzonego, a w aktach ziemskich Winnę roku bieгącego, dnia dwudziestego trzeciego września zapisanego, po śmierci tego ż w.j.x. Teodora Janowickiego dworek z całym obeyściem, ogrodem, sadem, gróntem i lewadami zgoła z тем wszystkim, co do wspomnionego j.x. Teodora Janowickiego należało y powyższym testamentem na osobę rekwirenta zapisane zostało, temu ż rekwirentowi w. хиędзу Piotrowi Janowickiemu w posiadanie wieczne bez żadney od nikogo przeszkody подаў y urzędownie onego prawem dziedzictwa uwiązał, obecnych osób y mieszkańców tey że wsi o nowym właścicielu y dziedzicu dworku z zabudowaniem, gróntem, sadem y lewadami obwieścił, wczem wszystkim powyższą szlachtą (арк. 197) zaświadczywszy się, z tamтад odiechał y do akt przybywszy, obwołaney bez najmnieyszey przeszkody intromissyi wierne czyni zeznanie. Michał Nosalski, w.z.p.w. (Арк. 197 зв.).

*Державний архів Вінницької області, ф. 480
(Вінницький повітовий земський суд), оп. 1,
спр. 72 (Актова вічиста книга за 1827 р.),
арк. 197 – 197 зв. Засвідчена копія.*

Переклад з польської

№ 107. Інтромісія до двору, ґрунту і левад у старостинському селі Парпурівцях, взята на особу велебного його милості ксьондза Петра Яновицького, унітського декана Вінницького повіту

Року 1827, місяця грудня, 12 дня.

Перед актами нинішніми земськими Вінницького повіту і переді мною, Норбертом Матеранським, колезьким реєстратором, регентом тих же актів, з'явившись особисто уроджений Міхал Носальський, земський возний Вінницького повіту, під присягою добровільно оголосив, що він року, зазначеного в акті, дня 30 листопада на законну вимогу велебного його милості ксьондза Петра Яновицького, унітського декана Вінницького повіту, їздив на ґрунт казенного села Парпурівців, де перебуваючи і маючи із собою шляхтичів, гідних довіри людей, уроджених Францишека Боровського і Антонія Гембського, як свідків залучених, правом заповіту, складеного велебним його милістю ксьондзом Теодором Яновицьким, а у Вінницьких земських актах поточного року, дня 23 вересня записаного, по смерті того ж велебного його милості ксьондза Теодора Яновицького двір з усім обійстям, городом, садом, ґрунтом і левадами, загалом з усім, що згаданому його милості ксьондзові Яновицькому належало і вищезгаданим заповітом на особу спадкоємця було записане, тому ж спадкоємцеві велебному ксьондзові Петрові Яновицькому в посідання вічне без жодної від будь-кого перешкоди подав і урядово його правом дідицтва пов'язав, присутніх осіб і мешканців того ж села про нового володаря і дідича двору з забудуванням, ґрунтом, садом і левадами повідомив, словом усе з вищезгаданою шляхтою (арк. 197) засвідчивши, звідти поїхав, і до актів прибувши, оголошеної без найменшої перешкоди інтромісії вірне робить зізнання. Міхал Носальський, земський возний Вінницького повіту. (арк. 197 зв.).

№ 6

**Маніфест шляхтича Шимона Маськевича
про те, що після введення панотця
Петра Яновицького у володіння будівлями
і ґрунтами в селі Парпурівцях
Вінницького повіту він за дорученням
зазначеного Яновицького понад чотири тижні
без будь-яких заперечень з чийогось боку
перебував у спокійному володінні
цією власністю**

Січень 1828 р.

N 1. Męia Ur[odzonego] Szymona Mańkiewicza o wysiedziały 4^{to} niedzielney possessyi w dworku z zabudowaniami y lewadami, we wsi Parpurowcach sytuowanemi, zaniiesiona.

³⁹ Інтромісія – акт введення у володіння.

Przed Aktami niniejszemi ziemskimi powiatu Winnickiego y przede mną Piotrem Miłkowskim, regentem akt tych że, stawiać się osobiście ur[odzony]. Szymon Mańkiewicz takowe w aktach niniejszych czyni oświadczenie, iż on w imieniu w[elebnego] imci xiędza Piotra Janowickiego dziekana unickiego powiatu Winnickiego w dworku y zabudowaniach z lewadami, sadem y gruntem, we wsi kazionney Parpurowcach sytuowanemi, własnością dziedziczną z mocy testamentu tegoż w[elebnego] jmc. xiędza Piotra Janowickiego będącemi, po obwołaney urzędownie (арк. 200 зв.) bez żadney od nikogo przeszkody, na rzecz tegoż xiędza Janowickiego intromissyi, więcey iak cztero niedzielną w pomienionych dworku, zabudowaniach, lewadach, sadach y innych przynależnościach na rzecz wspomnionego w[elebnego] imci xiędza Piotra Janowickiego, dziekana, bez niczyiey z czyiey kolwiek bądź strony przeszkody wysiedział spokojną possessyą, o czym akta y publiczność zawiadamia. Y takowe swe zeznanie jako nieumiejętny pisma znakiem Krzyża S^o podpisuję Szymon Mańkiewicz (+). (Арк. 200 зв.).

*Державний архів Вінницької області, ф. 480
(Вінницький повітовий земський суд), оп. 1,
спр. 76, арк. 200 – 200 зв. Засвідчена копія.*

Переклад з польської

№ 1. Маніфестація ур[одженого] Шимона Маськевича про перебуте 4-тижневе посідання в дворі з забудовами і левадами, в селі Парпурівцях розташованими, подана.

Перед актами нинішніми земськими повіту Вінницького і передо мною, Петром Мілковським, регентом тих-таки актів, ставши особисто ур[оджений] Шимон Маськевич таке вчинив свідчення в актах нинішніх, що він ім'ям в[елебного] його милости ксьондза Петра Яновицького, декана унійного Вінницького повіту, в дворі й будівлях з левадами, садом і ґрунтом, в селі казенному Парпурівцях розташованих, що є власністю дідичною силою заповіту того-таки в[елебного] його милости ксьондза Петра Яновицького, по оголошеній офіційно (арк. 200) без жодної від нікого перешкоди з приводу того ж ксьондза Петра Яновецького інтромісії, більше, ніж чотири тижні в згаданих дворі, будівлях, левадах, садах та інших приналежностях з приводу згаданого в[елебного] його милости ксьондза Петра Яновецького, декана, без нічиєї з будь-якої сторони перешкоди висидів спокійно посідання, про що акти і публічність сповіщаю. І таке своє свідчення як неписьменний знаком Хреста С[вятого] підписую Шимон Маськевич (+). (арк. 200 зв.).



**Музейництво в Україні:
історія та проблеми
сучасного розвитку**

Музейна Франкіана: ретроспекція творення

У статті в контексті формування музейної Франкіани в Україні висвітлюється музейний аспект діяльності Івана Франка, його участь у пошуковій, науково-експедиційній, виставковій роботі, розробці методичних матеріалів для збирання та вивчення народної культури, оприлюдненні їх у наукових та періодичних виданнях. Частина матеріалу присвячена шануванню пам'яті Каменяря в національних, державних, громадських музеях України, розповідається про історію створення та діяльність музейних закладів у Києві, Львові, Нагуєвичах, Криворівні, Калуші, Лоліні, Коломиї, на Косівщині, Халеп'ї на Обухівщині.

Ключові слова: музей, експедиція, музейна колекція, експозиція, виставка, пошукова робота, пам'ятки української культури, музеї Івана Франка.

Ruslana Mankovska

Museum Franko's researches retrospective analysis

The article represents the museum aspect of Ivan Franko's activity within the framework of museum Franko's researches in Ukraine as well as his participation in the searching, scientific and expedition, exhibition work, in working out the methodological materials to collect and learn about the folk culture, popularizing their scientific and periodical issues. The scholar was an organizer and participant of Ethnographic exhibitions in Ternopil (1887), Lviv (1884), Prague (1885). He joined the process of creating collections of Taras Shevchenko Scientific Community Museum in Lviv, Folk Research Museum where he was elected the counselor and Art and Industrial Museum in Wien, Russian Emperor Museum in Petersburg. The article contains the evidences of the writer's contemporaries about his visits to museums in Lviv, Kyiv and Wien. The part of the article is devoted to commemorating Kameniar's memory in national, state and public museums of Ukraine. The article goes on to say about the history of creating and functioning of museum establishments in Kyiv, Lviv, Naguyevychi, Kryvorivnia, Kalush, Lolyn, Kolomyia, in Nyzhnioberezivska secondary school in Kosiv district, Khalepia in Obukhiv district. It also describes the thematic expositions in LesiaUkrainka Literary Memorial Museum in Kolodiazhne in Volyn, in local history museums in Ternopil, Stryi, Bolekhiv, the village of Vikno in Ternopil area and memorial rooms in Yurii Fedkovych Chernivsi National University, Drohobych State Pedagogical University. The author dwells on the opening of the museum "Ivan Franko and Kyiv", Memorial museum of Ivan Franko's family in Kyiv.

Key words: museum. Expedition, museum collection, exposition, exhibition, searching activity, Ukrainian culture landmarks, Ivan Franko museums.

Руслана Маньковская

Музейная Франкиана: ретроспектива создания

В статье в контексте формирования музейной Франкианы в Украине освещается музейный аспект деятельности Ивана Франко, его участие в поисковой, научной, выставочной работе, разработке методических материалов для собирания и изучения народной культуры, публикация их в научных и периодических изданиях. Часть материалов посвящена национальным, государственным, общественным музеям И. Франко в Украине, рассказывается об истории и деятельности музеев в Киеве, Львове, Нагуевичах, Криворивне, Калуше, Лоліне, Коломие, Халепье на Обуховщине.

Ключевые слова: музей, экспедиция, музейная коллекция, экспозиция, выставка, поисковая работа, предметы украинской культуры, музеи Ивана Франко.

У дослідженнях про Івана Франка недостатня увага приділяється його внеску в розвиток українського музейництва. Науковець особисто долучався до пошуку, збирання, формування та висвітлення музейних колекцій. Він комплексно підходив до вивчення духовної та матеріальної культури народу, значну увагу приділяв практичній, науково-експедиційній формі збирання матеріалів. Потяг письменника до збереження історико-культурної спадщини був частиною його світоглядних цінностей. Ще на початку своєї наукової діяльності, у 1881 р. він у праці «Мислі о еволюції в історії людськості», вперше опублікованій у журналі «Світ», осмислює тяглість історії, присутність минулого в сучасності і його відголоски в майбутньому: «Кожда доба історична – се дерево. Корінням воно стоїть глибоко в минувших часах, а його крайні парості востають також далеко в будуще»¹. Музейні раритети є своєрідними історичними маркерами, через які промовляє минуле.

У другій половині XIX ст. серед інтелігенції помітно зріс інтерес до народознавчих та етнографічних студій. На той час, в умовах української бездержавності, вивчення народної культури, означення її самобутності та оригінальності серед європейських народів сприяло національному самоствердженню українців. Дослідник підкреслював: «... пізнання народу, з його мовою, звичаями, віруваннями і поглядами вчить нас заразом любити його міцно і працювати для нього дійово і раціонально»². Ці слова науковця йшли від серця і власного досвіду.

Ще навчаючись у Дрогобицькій гімназії, І. Франко зацікавився народною творчістю і записав близько 800 пісень краю. У 1874 р., подорожуючи селами Бойківщини, пізнавав Прикарпаття, його людей та звичаї³. А вже на початку 1980-х рр. згуртував і заохочував молодь на збирання етнографічних матеріалів та дослідження народної культури. У 1883 р. він організував при

студентському товаристві «Академічне братство» Етнографічно-статистичний гурток, здійснивши у 1884 р. зі студентами пошукову мандрівку по Прикарпаттю, спільно з колегами Ф. Колессою, М. Павликом, О. Нижанківським створив комітет для збирання та видання народних пісень з мелодіями. Йому належать методичні розробки та програми з дослідження усної народної творчості: легенд, переказів, приповідок, загадок, коломийок, забав, квестіонари для вивчення побуту та народного будівництва, проспекти-запитальники для записування звичаїв, обрядів хрестин, весіль, похоронів, гаївок, танців.

Окрім пошуку та збирання етнографічного матеріалу, І. Франко опрацьовує і оприлюднює його в наукових журналах, пресі. Загалом учений опублікував близько ста народознавчих досліджень⁴. Серед них – високо оцінена фахівцями стаття «Подільські килими», яку він опублікував як рецензію на книгу австрійського мистецтвознавця А. Ригля «Руські килими». Видання у 1892 р. здійснив Віденський художньо-промисловий музей, у фондах якого зберігались колекції предметів українського народного мистецтва. Публікацію вирізняла глибока обізнаність І. Франка в технічних процесах виготовлення килимів, автор звернув увагу на їх значення у побуті українців⁵.

Іван Франко близько ознайомився з виробництвом килимів у селі Вікні на Тернопільщині, де у 1883–1884 р. він на запрошення господаря маєтку Володислава Федоровича працював із документами родинного архіву. Згодом частину матеріалів дослідник використав у своїх працях. Як високоосвічена людина, В. Федорович навчався у Віденському університеті, студіювався в Сорбонні, у 1873–1877 рр. очолював товариство «Просвіта» у Львові, з 1879 р. до 1882 р. – посол Австрійського парламенту, послідовно відстоював національні інтереси українців, був меценатом у багатьох українських культурницьких проєктах. У нього в маєтку знаходились бібліотека з

¹ Франко І. Мислі о еволюції в історії людськості // Франко І. Зібрання творів у 50-и тт. Т. 45. – К.: Наукова думка, 1986. – С.134.

² Франко І. Зібрання творів у 50-и тт. Т. 45. – К., 1986. – С. 258.

³ Гаврилів Б. Прикарпаття в історико-краєзнавчих дослідженнях І. Франка / Богдан Гаврилів // Історія Прикарпаття в краєзнавчих дослідженнях. Вибрані статті. – Івано-Франківськ, 2013. – С. 83.

⁴ Іськів В. П. Іван Франко і питання народознавчих досліджень у Галичині // Іван Франко і світова культура. Матеріали міжнародного симпозіуму ЮНЕСКО (Львів, 11–15 вересня 1986 р.) у 3-х кн. Кн. 2. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 117–118.

⁵ Захарчук-Чугай Р. В. Іван Франко – дослідник народного декоративно-прикладного мистецтва // Іван Франко і світова культура. Кн. 2. – С. 115.

рідкісними книгами, колекції історичних старожитностей, діяла відома в окрузі килимарсько-ткацька школа, а найцікавіші вироби вікнянських майстрів (лише Іван Івахін та Андрій Турик виткали 640 килимів) залишалися музеї народних промислів. Зібрана просвітителем колекція вражала рівнем ткацького промислу Поділля, Буковини, Гуцульщини.

У 1887 р. В. Федорович, як голова організаційного комітету, запросив І. Франка висвітлювати у пресі етнографічну виставку в Тернополі на честь приїзду австрійського престолонаслідника. У своїх публікаціях він відзначав теоретичне, наукове і практичне значення виставки самобутнього мистецтва. Така форма представлення народної творчості підвищувала інтерес громадськості до української культури та сприяла удосконаленню майстерності її учасників. На жаль, під час Першої світової війни, у липні 1917 р., маєток В. Федоровича пограбували і спалили російські війська, у вогні зникли бібліотека, музей, колекції старожитностей. Господар ледь врятувався, але важко переніс жорстокий вандалізм. Через кілька місяців, у грудні цього ж року, В. Федорович помер у Києві⁶.

Під час проведення у 1894 р. у Львові Крайової виставки, яка включала в себе широку експозицію з культури та етнографії краю, Івана Франка запросили організувати для неї викладку літератури з питань української етнографії⁷. Як учений, він надзвичайно скрупульозно підійшов до підготовки української частини експозиції: залучає до участі науковців і музейників Львова, звертається до відомих діячів культури. Зокрема, 5 лютого у листі до Михайла Драгоманова зазначає: «Мене просять упорядкувати для сеї виставки літературу, що доторкається южноруської етнографії. Чи міг би я в сій справі числити на Вашу поміч? Крім книг і часописів, котрі будуть виставлені, треба буде зладити також розумований каталог, т. є. бібліографію, і тут, очевидно, Ваша поміч була б мені дуже потрібна»⁸. Того ж дня з таким же проханням він звертається до ві-

домого чеського етнографа Франтішека Ржегоржа. Іван Франко прагнув залучити до виставки (і не тільки до виставки) й інтелігенцію «підросійської» України. Звертається листом до Агатангела Кримського: «Гарно було б, якби зібралася й купка українців та відвідала нас. Чому б, напр, не списатися хоч би всім писателям молодшої генерації та не дати собі *tendes-vous*» (зустріч. – *Авт.*) у Львові, де биможна свobodно побалакати з собою і з галичанами, а і з інших слов'ян побачити не одного інтересного чоловіка? Подумайте про се!»⁹. Виставка відбулася у червні–серпні, здобутки української етнографії були представлені настільки достойно, що дирекція виставки запросила І. Франка до складу журі¹⁰.

Виставкова робота займає важливе місце в музейній діяльності. На виставках експонуються унікальні артефакти, які згодом поповнюють фонди музеїв. Саме так писав І. Франко про Етнографічну виставку у Празі 1895 р., на якій з 21 по 26 липня він перебував як кореспондент газети «*KurjerLwowski*». Власне, редакційне відрядження Франка до Праги відбулося на запрошення відомих чеських діячів культури, які знали його як вченого, зокрема у галузі народознавства та етнографії. «Цивілізаційно-історичною подією» назвав І. Франко цю «Народну виставку», як вона офіційно іменувалась, і де було зібрано експонати матеріальної і духовної культури чеського народу¹¹. У Празі Франко мав зустрічі з відомими вченими, брав участь у наукових дискусіях, говорив про внесок українських дослідників у розвиток етнографії та народознавства, а з поверненням до Львова опублікував цикл статей з глибоким аналізом цих актуальних проблем. У червні 1896 р. провідна львівська газета «Діло» повідомила: «Д-ру Іванові Франку комітет чеської Етнографічної виставки надав диплом і бронзову медаль за заслуги у галузі етнографії»¹².

Пошукова та музейно-виставкова діяльність була знайома та цікавила І. Франка. У своїх численних працях він наголошував на збереженні національної культури, і на практиці особисто

⁶ Чемера Г. Село Вікно. Історія і сьогодення / Ганна Чемера / – Тернопіль: Лілея, 1998. – С. 30–33.

⁷ Горак Р., Гнатів Я. Іван Франко. – Кн. шоста. В поті чола. – Львів, 2005. – С. 499.

⁸ Франко І. Зібрання творів у 50-и тт. Т. 49. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 445.

⁹ Франко І. Зібрання творів у 50-и тт. Т. 49. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 456.

¹⁰ Горак Р., Гнатів Я. Іван Франко. – Кн. шоста. – С. 511.

¹¹ Там само. – С. 126.

¹² Там само. – С. 233.

багато робив для цього. Як голова Етнографічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка, науковець опікувався розбудовою музею НТШ, на засіданнях Товариства брав участь в обговореннях перспектив музею. У 1900 р. члени Товариства підняли питання про необхідність доступу дослідників до церковних пам'яток, їх вивчення і залучення до наукового обігу¹³. Влітку того ж року І. Франко «відбув екскурсію» в с. Довгому поблизу Моршина, де в місцевій церкві разом із священником Кирчевим серед збережених у поганому стані церковних рукописних та друківаних книг віднайшов, зокрема, пошкоджене рукописне Четвероєвангеліє XV – початку XVI ст. Цю знахідку він детально описав у статті «Із наукових екскурсій по краю». Декілька відібраних книг передав до бібліотеки Товариства¹⁴. Для поповнення етнографічної збірки музею він разом із етнографом В. Гнатюком склав перелік матеріалів, які потрібно зібрати для музейної експозиції¹⁵.

Цікаві предмети надійшли до музею після відвідання Бойківщини у серпні–листопаді 1904 р. разом із антропологом Федором Вовком та етнографом Зеноном Куделею, тоді ще студентом Віденського університету. Докладну статтю «Етнографічна експедиція на Бойківщину» І. Франко опублікував у 1905 р. німецькою мовою у Відні (українською мовою стаття з'явилася лише в 1972 р. у журналі «Жовтень»)¹⁶. Як зазначає автор, експедиція, хоч і була певною спробою хоча б доторкнутися до вивчення гірського населення бойків, але «... перевершила все, що досі було зроблено в цій галузі (етнографи і музейні колекціонери досі майже не цікавилися бойками), загалом започаткувала систематичне дослідження матеріальної культури і типів цієї етнічної групи»¹⁷. Одним із завдань експедиції був збір антропометричних матеріалів, знімків типів і одягу, предметів матеріальної культури та їх замальовок для музеїв НТШ та

Австрійського народознавчого товариства, яке надало матеріальну підтримку експедиції. Керівник Товариства у Відні, відомий австрійський етнограф Міхаель Габерланд плідно співпрацював із І. Франком, високо цінував дослідження вченого з етнографії, неодноразово звертався за допомогою щодо підготовки бібліографії з народознавства в Західній Україні, придбання предметів українського народного побуту для музею Австрійського народознавчого товариства: макетів печі для випікання хліба, приладів освітлювання. Науковці разом, спілкуючись листами, готували програму експедиції на Бойківщину, за підсумками якої австрійський колега, власне, і замовив Франкові вже згадану статтю. За внесок у розвиток етнографії Австрії в 1902 р. І. Франка обирають членом Австрійського народознавчого товариства, а 1907 р. іменують радником Народознавчого музею у Відні¹⁸.

Учасником експедиції на Бойківщину був професор Федір Вовк, якого Товариство обрало заступником голови Етнографічної комісії. Він працював у Парижі, співпрацював із НТШ, у 1895 р. мав наміри за порадою історика Володимира Антоновича переїхати до Львова та з великим бажанням докластися до заснування музею Товариства. Про це він писав Михайлу Грушевському, та сподівання не здійснились, проте наукові контакти продовжувались¹⁹. Під час експедиції дослідники побували в селі Мшанець, де, за сприяння священника та історика Михайла Зубрицького зібрали цікавий етнографічний та антропологічний матеріал. Згодом частину його передали до Віденського етнографічного музею, а деякі вироби народних промислів, виготовлені селянками намиста – «жінки продавали нам їх просто з шиї» – поповнили етнографічну колекцію музею НТШ. Через співпрацю Ф. Вовка з Російським імператорським музеєм у Петербурзі значна кількість предметів побуту бойків

¹³ Кушнір В. Музей Наукового товариства ім. Шевченка у Львові: від заснування до створення першої загальнодоступної експозиції // Народознавчі зошити. – 2012. – № 5. – С. 826–827.

¹⁴ Франко І. Зібрання творів у 50-и тт. Т. 33. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 57–62.

¹⁵ Гаврилів Б. Прикарпаття в історико-краєзнавчих дослідженнях І. Франка. – С. 81.

¹⁶ Франко І. Зібрання творів у 50-и тт. Т. 36. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 68–99, 448.

¹⁷ Франко І. Зібрання творів у 50-и тт. Т. 36. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 70.

¹⁸ Мороз М. О. Іван Франко у взаємозв'язках із зарубіжними етнографами // Іван Франко і світова культура. Кн. 2. – С. 104.

¹⁹ Кушнір В. Музей Наукового товариства ім. Шевченка у Львові: від заснування до створення першої загальнодоступної експозиції. – С. 824.

надійшла до етнографічного відділу музею, де формували окремий відділ українки²⁰. Зупиняючись у селах Дидьова, Локоть, містечку Бориня, вчені проводили наукові дослідження та продовжували збирати етнографічний матеріал, який після передали до музею НТШ. У львівському Музеї етнографії та художнього промислу досі зберігається сорочка і вишивана спідниця з села Мшанець, привезені І. Франком із експедиції 1904 р. та передані до музею Товариства. Також у інвентарній книзі музею НТШ зберігається запис про окремий дарунок Івана Яковича музею кам'яного молотка, знайденого ним у рідному селі Нагуєвичі. Важливою у 1908 р. була пропозиція Етнографічної комісії про започаткування спеціального відділу музею, де б збиралися фонограми та записи із українського фольклору.

Музеєм НТШ опікувались усі його члени. На початку 1901 р. впорядкування музейних фондів та нагляд за музеєм взяв на себе Михайло Грушевський. Тоді ж голова Товариства підготував звернення до громадськості щодо підтримки музею – «В справі Музея старовинностей при Науковому товаристві ім. Шевченка», де наголошувалось, що «культура народу – вимірюється його пошануванням до рідної старовини, його вмінням нав'язувати новий розвій до тих питомих початків, які витворили його довголітнє історичне жите», а також вказувалось на безвідповідальне ставлення громадськості до історичних пам'яток²¹.

Розвитком музею НТШ, поповненням його фондів Іван Франко займався впродовж усієї своєї діяльності. Йому вдалось об'єднати навколо цієї мети багатьох прихильників, зацікавлених у вивченні та збереженні української культури. Ще у 1886 р. він звертався до адвоката і відомого громадського діяча Галичини Теофіла Окуневського щодо придбання гуцульського одягу. Згодом вже до І. Франка надсилає лист Лук'ян

Якіб'юк, гуцульський народний майстер по дереву з с. Річки, з пропозицією передати до музею старовинні речі²². Значну допомогу вченому в збиранні матеріалів для Австрійського народознавчого товариства надавав уже згадуваний священик і дослідник краю із села Мшанець (нині Старосамбірський район Львівської області), член НТШ Михайло Зубрицький. Вже після експедиції на Бойківщину, впродовж 1905–1906 рр. у своїх листах до нього І. Франко обговорює умови підготовки реєстру та оплати виготовлених місцевими майстрами моделей, зазначає необхідність короткого їх опису: «на кожний модель треба приліпити карточку з написом по-німецьки: що се таке, де то уживається і хто робив модель», а також повідомляє, що речі із Мшанця справили добре враження в музеї у Відні²³. Своєю працею на музейницькій ниві І. Франко сприяв виразному представленню народної культури Східної Галичини та Буковини на теренах Західної Європи.

Авторитет І. Франка серед зарубіжних колег був великим, свідченням чого є листування з вченими Німеччини, Австрії, Польщі, Чехії. Він був одним із засновників «Польського товариства народознавчого», у 1895–1897 рр. членом редакції його журналу²⁴. Вчений мав жваві та дружні стосунки з колегами з різних наукових питань. До нього, як до знавця української культури, зверталися, зокрема, з проханням організувати наукові експедиції. У 1886 р. була домовленість із відомим антропологом, академіком Краківської академії наук Ізидором Коперницьким про польові дослідження Бойківщини за підтримки академії, але у Франка не склалося з часом, тому професор самостійно, щоправда за розробленим Франковим планом, здійснив одну з перших розвідок Бойківщини²⁵. Не склалося і з експедицією на Лемківщину, яку в 1905 р. пропонував І. Франкові австрійський етнограф М. Габерландт²⁶.

²⁰ Бурдуланюк В. Федір Вовк і Галичина // Вісник Прикарпатського університету. Історія. Вип. 17. – С. 4.

²¹ Там само. – С. 826–829.

²² Гаврилів Б. Прикарпаття в історико-краєзнавчих дослідженнях І. Франка. – С. 82.

²³ Франко І. Зібрання творів у 50-и тт. Т. 50. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 261–262, 264–265, 300–301.

²⁴ Гошко Ю. Г. Значення творчості Івана Франка для розвитку української етнографічної науки // Іван Франко і світова культура. Кн. 2. – С. 96.

²⁵ Франко І. Зібрання творів у 50-и тт. Т. 36. – С. 71.

²⁶ Мороз М. О. Іван Франко у взаємозв'язках із зарубіжними етнографами // Іван Франко і світова культура. Кн. 2. – С. 105.

Іван Франко був енергійним організатором збирацької роботи, з якої починається будь-який музей. Його глибокі знання з історії, культури, етнографії надавали пошуковим розвідкам науковості та фахової змістовності. Зі спогадів видатного музейника Іларіона Свенціцького, який з 1901 р., працюючи помічником бібліотекаря в Народному домі в Львові, часто зустрічався з І. Франком і бесідував на теми давньослов'янської літератури, вчений постає щирим співрозмовником, тактовним порадником, глибоким фахівцем з історії давньої слов'янської та української літератури. Згодом, коли в 1913 р. відкрився Національний музей, то на честь цієї події Іван Франко особисто вручив засновнику музею, митрополиту Андрею Шептицькому власний переклад «Іфігенії». Музей для науковця був дослідницькою лабораторією. Як зазначає І. Свенціцький, І. Франко «заходив не раз в Національний музей для користування рукописами, стародруками і спеціальними книгами. Дуже інтересно було те, що його пам'ять в цих справах була завжди гостра і вірна»²⁷.

Або такі промовисті факти. Відомо, з якою повагою і шанобливістю ставилася до Івана Франка всесвітньовідома українська співачка Соломія Крушельницька. Вона захоплювалася творами поета, виконувала романси Лисенка на його слова, передплачувала і читала Франкові журнали, підтримувала їх і особисто Франка матеріально, гастролюючи у Львові відвідувала його домівку. Під час святкування 25-річчя літературної і наукової діяльності Івана Франка надіслала йому мистецьки оформлений буйволловий Ріг достатку, який і досі зберігається у Франковому музеї у Львові. Навесні 1904 р., відбуваючи подорож до Італії, Франко зустрівся з Крушельницькою у Римі, і вона знайомила його з музеями Вічного міста²⁸. У 1909 р., уже важко хворий, Іван Франко втретє і востаннє приїхав до Києва. Зустрівся з давніми друзями, оглядав місто, його храми, «пропадав» у букіністичних

книгарнях. Історик Дмитро Дорошенко, згодом відомий громадський і державний діяч, який супроводжував тоді письменника, у своїх спогадах описує відвідини Франком Церковно-археологічного музею при Духовній академії. Одразу ж при вході зустріли директора музею професора М. І. Петрова, відомого історика літератури і науки, етнографа (згодом – дійсний член Української Академії наук). «І так зразу, з місця почався науковий диспут, ведений в такому тоні, начебто обидва вчені поновили всього кілька днів перед тим перервану розмову, – а вони ж ніколи перед тим один одного в очі не бачили, хоч і знали себе взаємодосконало й не раз та й не два вели між собою наукову дискусію в своїх працях, – пише Д. Дорошенко. – Диспут тягся цілою півгодини, і в результаті обидва учасники залишилися один одним дуже задоволені. Петров зараз же витяг з шафи й подарував Франкові кілька томів опису скарбів свого музею, чим той був дуже втішений»²⁹.

Іван Франко долучився до розвитку музейної справи у багатьох її аспектах. Його методичні розробки з дослідження матеріальної та актуальної нині в світовому музейництві нематеріальної культури не втратили свого значення і по сьогодні. Зацікавленість музейництвом пояснюється глибоким розумінням науковцем суспільних процесів розвитку, усвідомленням необхідності збереження духовної спадщини народу, яка складає основу його історичної пам'яті. Він, слушно наголошуючи на безперервності історії, тим самим підкреслює роль історика, який мусить у своїх дослідженнях опиратися на першоджерела та раритети: «Історія ніколи не стане і не може стати повною, скінченою, такою, про котру можна би сказати: се будинок готовий, ні одної цеглини в нім не хибує. Історія назавсіддиостане великим уривком, в котрім тисячні хиби та прогалини мусить доповнювати власний розум, власна логіка і власне чуття історика»³⁰.

²⁷ Свенціцький І. Франко в моїй пам'яті // Спогади про Івана Франка / упор. М. Гнатюк/ – Львів: Каменяр, 2011. – С. 466.

²⁸ Зозуляк К. Візитки Франкового дому // Прийдімо до Франка. Ілюстрований путівник по літературній експозиції Львівського національного літературно-меморіального музею Івана Франка – Львів: Каменяр, 2011. – С. 68–69.

²⁹ Дорошенко Д. Останній побут Івана Франка у Києві // Спогади про Івана Франка. Упорядник М. Гнатюк. Видання 2-е, доповнене, перероблене. – Львів: Каменяр, 2011. – С. 718.

³⁰ Франко І. Мислі о еволюції в історії людськості // Франко І. Зібрання творів у 50-и тт. Т. 45. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 77.

Важко переоцінити роль вченого в організації польових досліджень культурних надбань українців, його участь у збиранні духовних скарбів та витворів народних умільців. Широка ерудиція, невгамовна творча енергія митця та його глибока зацікавленість національними здобутками виявились у поповненні національною автентикою колекцій музею Наукового Товариства ім. Шевченка та Національного музею в Львові, Етнографічного музею у Відні. І. Франко залишив сотні наукових праць з ґрунтовним описом унікальних пам'яток духовної та матеріальної культури українського народу, наголошуючи на важливості збереження національної спадщини для відбудови державності: «... у нас ще довго будуть потрібні такі, як я, щоб розбуджувати інтерес до духовного життя і громадити матеріал, обтесаний бодай з грубого. Фундаменти всі так будуються; а тільки на таких фундаментах, на таких стінах може з часом здвигнутися пишне, сміле склепіння»³¹. Думка українського Мойсея, висловлена ще в 1898 р., звучить, як настанова і для сучасників...

Музейна Франкіана в Україні постійно перебуває в полі досліджень науковців. Низка видань та публікацій присвячена окремим музейним закладам у Києві, Львові, Нагуєвичах, Криворівні, Калуші, Лолині, інших містах і селах України. Проте відсутня праця, де б комплексно висвітлювалися музеї такої тематики.

Особливе місце в біографії Івана Франка належить Львову. Тут він прожив сорок років творчого злету та життєвих випробувань, тут він відійшов у вічність. Як відомо, свою багату унікальну бібліотеку та архів, які вважав найбільшим своїм скарбом, Франко заповів Науковому товариству ім. Шевченка, яке у бездержавній Україні відіграло роль Академії наук. І цілком справедливо й глибоко символічно доля розсудила так, що саме в приміщенні НТШ, в кімнаті з Франковим спадком, постав перший музей його імені.

20 березня 1926 року Товариство звернулося до громадськості з таким закликком: «Дня 28 травня минає десять років від смерті великого митця пера, д-ра І. Франка. Покійний завіщав цілу свою бібліотеку й архів Науковому товари-

ству у Львові і тим самим вказав, куди треба присилати пам'ятки по нім. Вважаємо їх національним майном, котре повинно бути збережено не в приватних руках, але в українській культурній інституції. Щоби дати примір, Наукове товариство ім. Шевченка закупило від родини І. Франка домашню обстановку (стіл, бюро, крісло), при якій покійний творив свої наукові, літературні і публіцистичні праці. З часом буде утворена спеціальна кімната ім. Франка, в якій будуть знаходитись його архів, бібліотека і взагалі всі пам'ятки по ньому. Тому Наукове товариство відкликається до українського громадянства з проською надсилати до архіву товариства листи Франка, спомини про нього, його фотографії, окремі і збірні, рукописи його творів, взагалі всі пам'ятки, що в'яжуться з особою великого письменника. Без систематичної збірки пам'яті, без їх видання не дається перевести ані огляд життєпису Франка, ані оцінку його творчості. З огляду на те, що товариство задумує в тім році видати книжку в пам'ять Франка, просимо уклінно всіх, що мають в своїм посіданні які-небудь пам'ятки по нім, щоб їх негайно прислати під адресою товариства, в. Чарнецького, ч. 26»³².

До десятиріччя вшанування пам'яті Івана Франка у Львові створено Комітет, до складу увійшли представники українських культурних, освітніх, наукових та гуманітарних установ з Галичини, Волині, Холмщини, Полісся та Підляшшя³³. З 30 травня 1926 р. у Львові відбувалися урочистості, присвячені пам'яті І. Франка. У ці дні і була відкрита кімната-музей І. Франка в НТШ, матеріали якої в 1940 р. склали основу Літературно-меморіального музею І. Франка у Львові.

Доля Франкового архіву, бібліотеки та особистих речей письменника складалась драматично, щонайменше тричі над ними висіла небезпека. У їхньому збереженні важливу роль відіграли працівниці бібліотеки та музею НТШ Марія Деркач, Марія Штеліга та Стефанія Дорош. Перед Другою світовою війною вони впродовж двох років реставрували Франкову спадщину, що потерпіла від затоплення мешканцями, що винаймали верхні поверхи будинку НТШ. У червні

³¹ Франко І. Зібрання творів у 50-и тт. Т. 31. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 30.

³² Горак Р., Гнатів Я. Іван Франко. Кн. десята. Quotendis. – Ч. 2. У притворі вічності / Львівський національний університет ім. Івана Франка, Львівський літературно-меморіальний музей Івана Франка / – Львів: Видавничий центр імені Івана Франка, 2009. – С. 302.

³³ Там само. – С. 303–304.

1941 р., з початком радянсько-німецької війни Франкові матеріали, які перебували в різних місцях на виставках та реставрації, ці мужні жінки перенесли у наплічниках до приміщення НТШ. Втретє, ризикуючи життям, вони врятували матеріали від вивезення до Німеччини, однак у післявоєнний час це не врятувало мужніх берегинь Франкової спадщини від переслідувань від радянської влади³⁴.

Будинок І. Франко почав зводити в 1900 р. поблизу Стрийського парку, у місцевості, яку від назви косячу називали Софіївка, по вулиці Понінського, 4 (нині – вул. І. Франка, 152). Тут же, по сусідству, розпочав будівництво і Михайло Грушевський. Як зазначав сам письменник, на купівлю дев'ять сотих землі та на спорудження будинку було витрачено кошти, подаровані громадянством під час відзначення 25-річчя його літературної і наукової діяльності, придане дружини, а також кредит у банку (його погасив у 1923 р. син Тарас). Проект помешкання запропонувала Ольга Хоружинська, взявши за зразок дім історика Володимира Антоновича в Києві. Будівничий Марцін Заходний та майстри завершили віллу в 1902 р., але в ній виявилось багато прикрих недоробок, та й електричне світло з'явилося тут через вісім років після смерті І. Франка. Та попри те, в цьому будинку письменник багато творив, написав поему «Мойсей», а 28 травня 1916 р. тут скінчилось його земне життя³⁵.

Ініціатором створення музею Івана Франка у Львові була Спілка письменників. Щоб заслужити лояльність місцевого населення, радянська влада прагнула продемонструвати прихильність до відомих діячів Західної України, намагалася залучитися їх підтримкою, а імена видатних українців використати на свою користь. Рішенням Народного комісаріату освіти від 26 січня 1940 р. був відкритий Літературно-меморіальний музей Івана Франка, а перших відвідувачів він прийняв у жовтні цього року. Директором закладу став син письменника Петро Франко. За спогадами колишньої співробітниці музею

Марії Струтинської, опублікованими у Філадельфії в 1952 р., директор в атмосфері недовіри влади, контролю та постійного нагляду органів НКВС розбудовував заклад, створив Наукову раду, налагодив пошук матеріалів у краю, збір спогадів³⁶. 28 червня 1941 р., у його день народження, енкаведисти при відступі зі Львова забрали директора з дому. Подальша його доля залишається невідомою³⁷.

У меморіальній експозиції відтворено кімнати помешкання, зокрема робочий кабінет письменника, на письмовому столі представлені особисті речі І. Франка: чорнильниця з ручкою, книги, гуцульський ніж для розрізування паперів, підсвічник, скринька для рукописів. У фондах закладу зібрано понад 30 тисяч музейних предметів, серед них майже всі перші видання творів, журнальний архів Франка і відгуки на його писання, архівні документи, фотографії, рукописи, матеріали, що стосуються його літературно-наукової, політичної і громадської діяльності, ювілейних святкувань, похорону, вшанування пам'яті українського генія.

З початком війни фонди музею перемістили до Національного музею, міської бібліотеки та Наукового товариства ім. Шевченка. У віллі намагався поселитися німецький підприємець, та коли в підвір'я влучила бомба, він покинув садибу. Будинок довгий час занепадав, і лише після звільнення міста від нацистської окупації та завершення війни в ньому вдруге 27 липня 1945 р. знову відкрили музей. Ще влітку 1944 р. до складу закладу увійшли дві будівлі: колишнє помешкання М. Грушевського (у 1998 р. в ньому відкрили Меморіальний музей Михайла Грушевського) та вілла власника готелю «Європейського» Антонія Увери. У 1949 р. на території музею встановили погруддя Івана Франка роботи скульптора Григорія Пивоварова. З 1947 р. до липня 1949 р. директором був Тарас Франко. Колектив музею постійно перебував під наглядом влади. Через звинувачення у недоліках в ідеологічній роботі експозицію закривали в жовтні 1946 р.³⁸ Однак і під ідеологічним тиском музейники наполег-

³⁴Горак Р., Гнатів Я. Іван Франко. Кн. десята. Quotendis. – Ч. 2. У притворі вічності. – С. 341–342.

³⁵Горак Р. Дім на роздоріжжі // Прийдімо до Франка. Ілюстрований путівник по літературній експозиції Львівського національного літературно-меморіального музею Івана Франка. – С. 10–11.

³⁶Марська В. Буря над Львовом. – Філадельфія: «Київ», 1952. – С. 190–191.

³⁷Кучабський Ю. В., Франко П. М. Петро Франко (сторінки життя). – Львів, 1999. – С. 89–95.

³⁸Франко Р. Нашадки Франка: спогади онука І. Я. Франка. – 2006. – Рукопис // Архів Національної спілки краєзнавців.

ливо збирали цінні артефакти Франкового життя. У 1967 р. донька письменника Анна Франко-Клочко під час відвідин України передала до музею Франкові листи, мережану сорочку, подаровану поетові письменницею Христею Алчевською, дерев'яну полицку, вирізьблену ним для дружини, срібну ложку, подаровану О. Хоружинською Франку в день весілля та інші сімейні реліквії³⁹.

Указом Президента України від 23 серпня 2011 р. музею надано статус національного. У результаті плідної науково-дослідної діяльності співробітників музею частина його фондів лягли в основу створення у Львові музеїв Соломії Крушельницької (1990 р.) та Михайла Грушевського (1999 р.). У 2000 р. музейники започаткували видання «Наукового вісника музею Івана Франка у Львові», проводяться «Франківські читання», Дні пам'яті Каменяра, відкрили «Франкову вітальню»⁴⁰. Досі залишаються актуальними думки Франка про державність та місце української культури у світовій скарбниці. Тому вкрай важливо оприлюднити значну частину творчої спадщини письменника, обсяги якої умовно складають до ста томів.

Власну історію має Державний історико-культурний заповідник «Нагуєвичі», відкритий 10 березня 1994 р. на малій батьківщині Івана Франка. Нині до його структури входять садиба батьків письменника, музей І. Франка, скульптурна композиція «І. Франко і світова література», художньо-меморіальний комплекс «Стежка Івана Франка». Початки заповідника заклалися у 1946 р., коли невеличку експозицію відкрили у хаті Миколи, сина брата Франка Захара, згодом, у 1951 р. її перенесли до більшої будівлі в центрі Нагуєвичів, а з 1962 р. музей став філіалом Львівського літературно-меморіального музею⁴¹. У серпні 1981 р. на відтвореній батьківській садибі письменника відкрили музей «Садиба Івана Франка». Музейники опиралися на опис хати, яка згоріла в 1885 р. від блискавки, кузні батька письменника, стодоли, пасіки, колодязя та яблуневого саду, відтворений у Франковому нарисі «Моя вітцівська хата». З дитинства

Мирон, так його звали в родині, проявив хист до навчання. В експозиції музею представлено оригінал «Золотої книги» дрогобицької школи, де серед найкращих учнів вписане ім'я Івана Франка за кожен рік його навчання, світлини, родинні реліквії, твори письменника. Окрім відтворення середовища, в якому зростав Іван, пошуку артефактів, працівники музею відшукали могилу поетового батька: Яків Франко був похований біля церкви, як вдячність односельчан за подароване ним Євангеліє та виготовлений вівтар для храму⁴².

Поруч, через дорогу, зведено красиву двоповерхову будівлю, в якій розміщена літературна експозиція музею Івана Франка, де розповідається про життя і творчість письменника в Нагуєвичах і на Дрогобиччині, зібрані картини із зображенням Каменяра та ілюстрації до його творів. У 1981 р. створено художньо-меморіальний комплекс «Стежка Івана Франка», яка поєднала лісову алею, «Галявину казок» з дерев'яними скульптурами персонажів творів письменника – «Прометей», Каменярі», Мойсей», «Захар Беркут», каплиця Різдва Богородиці та Літній театр⁴³. Колектив музею, який нині очолює Ореста Резкунова, започаткував низку культурно-просвітницьких заходів, які щорічно збирають значну кількість шанувальників великого українця. У Будинку літератора, що знаходиться на території музею, відбуваються щорічні «Нагуєвицькі читання», літературно-мистецькі фестивалі, конференції та творчі зустрічі. Привертає увагу відвідувачів пам'ятник І. Франка та рельєфи із зображеннями класиків світової літератури, а також хрест, викуваний батьком Івана Франка на честь скасування у 1848 році панщини в Галичині.

З 1953 р. розпочався процес музеєфікації будинку в селі Криворівня Верховинського району Івано-Франківської області, де в літні місяці в 1901–1904 рр. І. Франко зупинявся на відпочинок у хаті знахаря та знавця народних переказів і легенд Проця Мітчука-Ціміюка, збереглася лише її світлина в музеї. З 1906 р. до 1914 р. (крім 1905 р. та 1908 р.) Франко винаймав кімнату у хаті Василя Якіб'юка, місцевого різьбляра, знавця народної

³⁹Пастух Р. Франкова доля. – Дрогобич: Коло, 2006. – С. 129.

⁴⁰Бонь В. Будинок-музей Івана Франка у Львові. Ілюстрований путівник по Львівському літературно-меморіальному музею Івана Франка. – Львів: Каменяр, 2008. – С. 120–121.

⁴¹Пастух Р. Франкова доля. – Дрогобич: Коло, 2006. – С. 150–151.

⁴²Бонь В., Оркуш М. Літературно-меморіальний музей у селі Івана Франка. Путівник. – Львів: Каменяр, 1978. – С. 13–14.

⁴³Шляхами Івана Франка на Україні. Путівник / упор. М. О. Мороз. – Львів: Каменяр, 1982. – С. 12–13.

медицини і фотографа-самоука (збереглися його світлини Франка). Тут заснували кімнату-музей, сільський клуб та бібліотеку, а з 1960 р. за участю першої завідувачки музею Платоніди Хоткевич, дружини письменника і громадського діяча Гната Хоткевича, керівника створеного ним Гуцульського театру, та ректора Львівського університету ім. І. Франка Євгена Лазаренка створено Літературно-меморіальний музей Івана Франка⁴⁴. У експозиції музею співробітники дбайливо відтворили інтер'єр гуцульської оселі кінця XIX – початку XX ст., представили робочу кімнату з особистими предметами письменника, де він плідно працював, займався перекладами, записував фольклорно-етнографічний матеріал, зустрічався з О. Кобилянською, М. Грушевським, Лесею Українкою, Гнатом Хоткевичем, Михайлом Коцюбинським та іншими видатними діячами культури. Кожен експонат музею зберігає пам'ять про Каменяра та його епоху. Зберігаються твори, особисті речі письменника, топірець, подарований йому власником хати В. Якіб'юком, відреставрована пам'ятна плита з написом «В честь Іванові Франкові Гуцульщина. 1916–1926 рр.». Мешканці Криворівні та Жаб'їого (нині – Верховина) в 1926 р. урочисто відкрили її за селом, біля скелі над річкою Чорний Черемош, на місці народного віча, де в 1912 р. виступав письменник. У 1928 р., через загрозу знищення плити польською владою, В. Якіб'юку з односельцями довелося її заховати. Лише в 1969 р. під час повені віднайшлися рештки плити. У 1981 р. поруч з музеєм після його реконструкції відкрили погруддя Каменяреві⁴⁵.

На Івано-Франківщині в 1981 р. у селі Лолині, яке письменник відвідував у 1874–1876 рр. і саме тут зустрів своє перше кохання – доньку місцевого священика Ольгу Рошкевич, у Народному домі відкрито музей Івана Франка. В експозиції висвітлено життєвий шлях Каменяра, його творчість крізь призму маленького села на Прикарпатті, де він набирался натхнення для наукової та літературної праці. Відомо, що письменника до написання твору «Украдене щастя» надихнув сюжет «Пісні про шандаря», записаної Михайлиною Рошкевич від мешканки Лолина

Явдохи Чігур. Щорічно в селі проводяться традиційні свята вшанування Франкового слова⁴⁶. Завідувач музеєм Любомира Підберезька зуміла об'єднати довкола громадського музею учнів та вчителів Лолина і сусідніх сіл, діячів культури краю. Лолинці навіть на гербі села закарбували високі почуття Каменяра, зобразивши гусяче перо, як символ поезії, та два серця закоханих.

У 1992 р. багаторічними зусиллями науковців, нащадків Франкового брата Онуфрія – Оксани і Андрія Франків та громадськості постав музей-оселя родини Івана Франка в Калуші на Івано-Франківщині. Свого часу письменник та його родина неодноразово відвідували місто. Іван Франко в 1880 р., 1884 р. перебував тут з різних причин: вперше – під конвоем по дорозі від Коломиї до Нагуєвичів, пізніше як лектор, збираючи кошти на будівництво Народного дому в місті. А вже 1904 р. разом з братом Онуфрієм купив землю з будівлями у селі Підгірки, яке нині перебуває у межах Калуша. За спогадами родини та односельців, Франко і його сім'я приїжджали сюди на відпочинок, в особистому архіві письменника зберігаються фольклорно-етнографічні матеріали, зібрані в довколишніх селах Хотінь, Підмихайля, Тужилів, Перевозець, Ясінь. У 1913 р. І. Франко, проводжаючи брата Онуфрія в останню путь, востаннє відвідав Підгірки. Згодом, у 1946 р., коли родину Антона, сина Онуфрія, репресували і вивезли до Караганди, хату зруйнували.

Громадський музей, розміщений у будинку сина Онуфрія, з 2007 р. відзначений званням народного. Незмінним його директором працює Лідія-Христина Іваницька, якій вдалось сформувати музейні фонди, бібліотеку, створити змістовну експозицію, налагодити науково-просвітницьку роботу, спорудити біля музею погруддя Івана Франка та капличку. Важливим напрямом роботи музею стало об'єднання нащадків родини Франка, які проживають не лише в Україні, але й у США, Канаді. Зв'язки підтримуються з музеєм І. Франка в Торонто, де працює Галина Франко-Клочко (правнучка сестри Франка Анни). До Підгірок приїжджала в післявоєнні роки родина Тараса Франка.

⁴⁴Дзурак М. Літературно-меморіальний музей Івана Франка в Криворівні. Путівник. – Косів: «Писаний Камінь», 2009. – С. 9–27.

⁴⁵Каменяр і Прикарпаття. Ілюстрований довідник /Упор. М. Косило, Б. Гаврилів. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2016. – С. 91.

⁴⁶Підберезька Л.Ф. Музей Івана Франка у Лолині: путівник. – Лолин, 2014. – С. 13 – 16.

Експозиція розміщена в чотирьох залах, матеріали яких розповідають про Франковий родовід, що об'єднує 360 встановлених осіб, перебування письменника в Підгірках, його спілкування з мешканцями села. У музеї зібрані особисті речі Івана Франка та його родини, листування, художні твори, етнографічні предмети краю. Окрім пошуково-дослідної роботи, у закладі розгорнуто значну культурно-просвітницьку діяльність⁴⁷.

За даними дослідників М. Косила та Б. Гаврилів на Івано-Франківщині встановлено понад 70 пам'ятників та меморіальних знаків, присвячених Івану Франку, діють державний та громадські музеї, кімнати-музеї, планується створити музей Каменяра в Івано-Франківську. Меморіальне приміщення збереглося в Коломиї, яку Франко з 1880 р. до 1912 р. за документальними свідченнями відвідував 15 разів. У повітовому суді письменник несправедливо був ув'язнений, і тут написав 50 поезій. Нині в історичній будівлі розміщений медичний коледж ім. Івана Франка, де в 1996 р. зусиллями Т. А. Касьяненко створено кімнату-музей письменника. Серед музейних реліквій, творів образотворчого мистецтва представлено скульптурний образ поета роботи В. Римара як Мойсея, Пророка нації. У 2009 р. на основі колекції краєзнавця Петра Арсенича створено експозицію у Нижньоберезівській середній школі на Косівщині. Матеріали шкільного музею розповідають про перебування письменника в Нижньому Березові, Косові, Коломиї та інших селах Прикарпаття, творчість Каменяра, висвітлюють його образ в художній творчості⁴⁸.

Впродовж багатьох років у Києві місцева інтелігенція невпинно просувала ідею відкриття окремого музею Івана Франка в місті, до якого в 1885, 1886 і 1909 роках приїздив письменник. Місцем нового закладу було обране одне з приміщень Музею видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса

Саксаганського, Михайла Старицького по вулиці Саксаганського, 93-б, де бував І. Франко, відвідуючи родину Косачів, М. Лисенка, М. Старицького⁴⁹. Щоправда будинок ще з 1970-х рр. потребує капітального ремонту. До 150-річного ювілею Каменяра Указом Президента України від 27 серпня 2006 р. Кабінету Міністрів вкотре було доручено вирішити питання про спорудження протягом 2006–2008 рр. пам'ятника Івану Франку у м. Харкові та м. Києві, а також створення у столиці Літературно-меморіального музею Івана Франка. У 2008 р. було започатковано Музей «Іван Франко і Київ», в якому передбачалось розгорнути теми «І. Франко і М. Лисенко», «І. Франко і родина Косачів-Драгоманових», «І. Франко і М. Старицький», «Одруження І. Франка», «І. Франко і Київська Стара громада», «І. Франко і київські видавництва», «І. Франко та Є. Чикаленко» та ін.⁵⁰. Музейники в лютому 2010 р. на зустрічі української інтелігенції з нагоди 125-річчя перших відвідин Кисва Іваном Франком презентували концепцію закладу. Лише в серпні 2016 р. в залі музею Лесі України після низки тематичних виставок відкрили експозицію «Іван Франко і Київ». Основу показу склали раритети, що зберігались у фондах музею, архіві Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України, Львівському національному літературно-меморіальному музеї Івана Франка, приватних колекціях, родинному архіві нащадків І. Франка⁵¹. В ювілейний рік завідувач відділу Лариса Каневська та співробітники музею провели презентації франкознавчих видань, представили цікаві зразки мистецької Франкіани.

Іванові Франку присвячено частину експозиції в Національному музеї літератури України, що розміщується в меморіальному приміщенні колишньої Колегії Павла Галагана. Письменник у 1885 та 1886 роках працював тут у бібліотеці, а в травні 1886 р. у церкві Святого Павла при Колегії вінчався з Ольгою Хоружинською. Нині

⁴⁷Франко А., Франко О. Етнографічні та краєзнавчі матеріали в музеї Івана Франка в Калуші // Народознавчі зошити. – 2013. – № 3 (111). – С. 519–531.

⁴⁸Каменяра і Прикарпаття. Ілюстрований довідник /Упор. М. Косило, Б. Гаврилів. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2016. – С. 25, 122–125.

⁴⁹Музей видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського, Михайла Старицького. Ілюстроване інформаційне видання. – К.: «Кий», 2007. – С. 10.

⁵⁰Музей «Іван Франко і Київ» [Електронний ресурс] // Музей видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського, Михайла Старицького. – Режим доступу: <http://mvdruk.kiev.ua>

⁵¹Фонди Музею видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського, Михайла Старицького.

в музеї широко популяризується творча діяльність І. Франка, його бачення української держави, громадянська лірика. Засобами інформаційних технологій співробітники здійснили цікавий музейний проект «Франкофест». Під час скайп-конференції «Іван Франко в музейному просторі України» об'єднались меморіальні музеї письменника в Києві, Львові, Нагуєвичах та Криворівні.

У вересні 2009 р. відбулася публічна акція із започаткування Франкового музею в селі Халеп'я на Обухівщині. Його відкриття розглядалось як перший крок до створення Літературно-меморіального музею Каменяра у Києві⁵². Академік НАН України Петро Тимофійович Тронько та онук І. Я. Франка, український вчений-математик, дипломат, громадський діяч Роланд Тарасович Франко підтримали звернення краєзнавчої громадськості Обухівщини про створення музею. Як філія Київського обласного археологічного музею, заклад розташований поряд з музеєм дослідника трипільської культури Вікентія Хвойки в приміщенні колишньої «школи грамоти» (1902 р.). Відштовхуючись від нездійсненої мрії І. Франка відвідати могилу Тараса Шевченка, музейники запропонували тематичну концепцію «Дорога І. Франка до Т. Шевченка через Дніпро». Музей відкрили у жовтні 2010 р. за підтримки керівництва Обухівського району, Львівського національного літературно-меморіального музею Івана Франка, Національної спілки краєзнавців України та шанувальників Франкової творчості.

За ініціативи внука І. Франка Роланда Франка наприкінці листопада 2016 р. у Києві, у приватній квартирі Франків № 15 по вул. Володимирській, 48а перших відвідувачів зустрів Меморіальний музей родини Івана Франка. Сюди у 1949 р. за наполяганнями радянського керівництва переселився зі Львова син письменника Тарас Франко з сім'єю. Експозиція через сімейні фото, документи, листівки, особисті речі родини оригінально відтворює атмосферу, в якій жили нащадки Каменяра, середовище спілкування та їхні культурно-мистецькі уподобання.

Зберігають пам'ять про Каменяра в Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича, де на філологічному факультеті відкрито Франкову аудиторію, а на центральному корпусі встановлено меморіальну таблицю. У Літературно-меморіальному музеї Лесі Українки в Колодяжному на Волині представлені матеріали про дружбу Івана Франка з поетесою, відвідини її письменником у 1891 р.⁵³. Меморіальну кімнату Івана Франка відкрито у Дрогобицькому державному педагогічному університеті, який носить його ім'я: у цьому приміщенні колишньої гімназії впродовж 1867–1875 рр. навчався Франко. Громадський музей І. Франка діє у селі Вікні на Тернопільщині, де, як уже згадувалось, Франко перебував з перервами у 1883–1884 рр. Широкі експозиції, присвячені Каменяреві, відкрито у краєзнавчих музеях Тернополя, Стрия, Болехова, в інших містах і селах, з якими пов'язані життєві і творчі дороги Великого сина України, пророка нашого національного відродження.

Музейна Франкіана висвітлює малодосліджену проблему участі науковця в становленні українського музейництва, розкриває місце музею в різносторонній діяльності письменника, охоплює систему національних, державних, громадських музейних закладів про життя і творчість Івана Франка. Концептуальні підходи вченого до збереження культурної спадщини українського народу нині залишаються актуальними. Мислитель у своїх працях, як наголошує відомий письменник Дмитро Павличко, доводить незаперечне право українського народу вільно почуватися й перебувати в центрі європейського життя, бути не чорноробом, а одним із зодчих демократичного континенту⁵⁴. Змістові глибини, формотворче різноманіття національного надбання, його світовий рівень надихали Івана Франка збирати, зберігати і досліджувати культурний спадок народу, який впродовж десятиліть шанобливо зберігає пам'ять про Генія української національної духовності в музейних закладах, пам'ятних місцях та пам'ятках, присвячених Каменяреві.

⁵² Архів Національної спілки краєзнавців України.

⁵³ Шляхами Івана Франка на Україні. Путівник / упор. М. О. Мороз. – Львів: Каменяр, 1982. – С. 99, 104.

⁵⁴ Павличко Д. Іван Франко – будівничий української державності // Хрестоматія політологічних статей Івана Франка / Упор. Д. Павличко. – Київ: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2005. – С. 18.

References

- Bon' V. Budynok-muzej Ivana Franka u L'vovi. Ilyustrovanyy putivnyk po L'vivs'komu literaturno-memorial'nomu muzeju Ivana Franka. – L'viv: Kamenyar, 2008.
- Bon' V., Orkush M. Literaturno-memorial'nyy muzey u seli Ivana Franka. Putivnyk. – L'viv: Kamenyar, 1978.
- Burdulanyuk V. FedirVovk i Halychyna // VisnykPrykarpats'kohouniversytetu. Istoriya. Vyp. 17.
- Chemera H. Selo Vikno. Istoriya i s'ohodennya / HannaChemera/ – Ternopil': Lileya, 1998.
- Doroshenko D. Ostanniy pobut Ivana Franka u Kyryevi // SpohadyproIvanaFranka. Uproryadnyk M. Hnatyuk. Vydannya 2-e, dopovnene, pereroblene. – L'viv: Kamenyar, 2011.
- Dzurak M. Literaturno-memorial'nyy muzey Ivana Franka v Kryvorivni. Putivnyk. – Kosiv: «PysannyKamin'», 2009.
- Franko A., Franko O. Etnohrafichni ta krayeznavchi materialy v muzeji Ivana Franka v Kalushi // Narodoznavchizoshyty. – 2013. – # 3 (111).
- Franko I. Zibrannyatvoriv u 50-y tt. T. 31. – K.: Naukovadumka, 1981.
- Franko I. Zibrannyatvoriv u 50-y tt. T. 33. – K.: Naukovadumka, 1982.
- Franko I. Zibrannyatvoriv u 50-y tt. T. 36. – K.: Naukovadumka, 1982.
- Franko I. Zibrannyatvoriv u 50-y tt. T. 45. – K.: Naukovadumka, 1986.
- Franko I. Zibrannyatvoriv u 50-y tt. T. 49. – K.: Naukovadumka, 1986.
- Franko I. Zibrannya tvoriv u 50-y tt. T. 50. – K.: Naukova dumka, 1986.
- Franko R. Nashchadky Franka: spohadyonuka I. Ya. Franka. – 2006. – Rukopys // Arkhiv Natsional'noyi spilky krayeznavtsiv.
- Havryliv B. Prykarpattya v istoriko-krayeznavchykh doslidzhennyakh I. Franka / BohdanHavryliv // IstoriyaPrykarpattya v krayeznavchykhdoslidzhennyakh. Vybranistatti. – Ivano-Frankivs'k, 2013.
- HoshkoYu. H. Znachennya tvorchosti Ivana Franka dlya rozvytku ukrayins'koyi etnohrafichnoyinauky // IvanFranko i svitovakul'tura. Kn. 2.
- Horak R. Dimnarozdorizhzi // Pryydimodo Franka. Ilyustrovanyy putivnyk po literaturniy ekspozytsiyi L'vivs'kohonatsional'noho literaturno-memorial'noho muzeju Ivana Franka.
- Horak R., HnativYa. IvanFranko. – Kn. shosta. V potichola. – L'viv, 2005.
- Horak R., HnativYa. Ivan Franko. Kn. desyata. Quotendis. – Ch. 2. U pryvovivichnosti / L'vivs'kyy natsional'nyy universytet. Ivana Franka, L'vivs'kyy literaturno-memorial'nyy muzey Ivana Franka / – L'viv: Vydavnychyy tsentr imeni Ivana Franka, 2009.
- Is'kiv V. P. Ivan Franko i pytannya narodoznavchykh doslidzhen' u Halychyni // Ivan Franko i svitovakul'tura. Materialy mizhnarodnoho sympoziumu YuNESKO (L'viv, 11–15 veresnya 1986 r.) u 3-kh kn. Kn. 2. – K.: Naukovadumka, 1990.
- Kamenyar i Prykarpattya. Ilyustrovanyydovidnyk /Upor. M. Kosylo, B. Havryliv. – Ivano-Frankivs'k: Misto NV, 2016
- Kuchabs'kyyYu. V., Franko P. M. PetroFranko (storkyzyhttya). – L'viv, 1999.
- Kushnir V. Muzey Naukovoho tovarystva. Shevchenka u L'vovi: vidzasnuvannyadostvorennyapershoyizahal'nodostupnoyiekspozyciyi // Narodoznavchizoshyty. – 2012. – # 5.
- Mars'ka V. Burya nad L'vovom. – Filadel'fiya: «Kyyiv», 1952.
- Moroz M. O. Ivan Franko u vzayemozv'yazkakhiz-zarubizhnymyethrafamy // Ivan Franko i svitovakul'tura. Kn. 2.
- Muзей «Ivan Franko i Kyiv» [Elektronnyyresurs] // Muзей vydatnykh diyachiv ukrayins'koyi kul'tury Lesi Ukrayinky, Mykoly Lysenka, Panasa Saksahans'kohu, MykhaylaStaryts'kohu. – Rezhymdostupu: <http://mvd.uk.kiev.ua>
- Muзей vydatnykh diyachiv ukrayins'koyi kul'tury Lesi Ukrayinky, Mykoly Lysenka, Panasa Saksahans'kohu, Mykhayla Staryts'kohu. Ilyustrovane informatsiyne vydannya. – K.: «Kyy», 2007.
- Pavlychko D. IvanFranko – budivnychy ukrayins'koyi derzhavnosti // KhrestomatiyapolitolohichnykhstateyIvanaFranka / Upor. D. Pavlychko. – Kyiv: Vydavnychyy dim «Kyyevo-Mohylyans'ka akademiya», 2005.
- Pastukh R. Frankova dolya. – Drohobych: Kolo, 2006.
- Pidberez'ka L. F. Muзей Ivana Franka u Lolyni: putivnyk. – L'lyn, 2014 .
- Shlyakhamy Ivana Franka na Ukrayini. Putivnyk / upor. M. O. Moroz. – L'viv: Kamenyar, 1982.
- Svyentsits'kyy I. Franko v moyiypam'yati // SpohadyproIvanaFranka / upor. M. Hnatyuk/ – L'viv: Kamenyar, 2011.
- Zakharchuk-Chuhay R. V. Ivan Franko – doslidnyk narodnoho dekoratyvno-prykladnoho mystetstva // Ivan-Franko i svitovakul'tura. Kn. 2.
- Zozulyak K. Vizytky Frankovohodomu // PryydimodoFranka. IlyustrovanyyputivnykpoliteraturniyekspozytsiyiL'vivs'kohonatsional'noholiteraturno-memorial'nohomuzejuIvanaFranka – L'viv: Kamenyar, 2011.

Дореволюційні газети як джерело вивчення історії музейної справи в Україні

У статті розглянуто українські дореволюційні газетні видання як джерело вивчення історії музейної справи в Україні в період Російської імперії. Подано класифікацію інформації з газетної періодики щодо музеєзнавства. Наведено найцікавіші приклади газетних заміток, що відображають найрізноманітніші аспекти у розвитку музейної галузі в Україні в дореволюційний період, а саме про: заснування нових музеїв, будівництво музейних споруд, нові виставки та колекції, що тимчасово експонуються в музеї, графік роботи та екскурсійне обслуговування, статистичні дані щодо кількості відвідувачів, щодо переданих громадянами предметів старовини до фондів музеїв, наукову та суспільну діяльність, відомих музейних працівників та керівників музейних установ тощо. Зроблені висновки щодо стану розвитку музеїв у досліджуваний період та окреслені перспективи вивчення архівних джерел для переосмислення стратегії розвитку музейної справи сьогодення та майбутнього. Наведені пропозиції щодо використання в музейній сфері газет як інформаційного ресурсу в умовах сьогодення.

Ключові слова: дореволюційні газети, газетна періодика, музеєзнавство, музейна справа, спеціальні історичні дисципліни, Національний музей історії України.

Andrii Boiko-Gagarin

Pre-revolution news paper as the source of the study of history of museology in Ukraine

This article tells about the Ukrainian pre-revolutionary newspaper publication as the source for the study of museology in Ukraine during the Russian Empire. The classification of the newspaper periodical information about the museology is given. Noticed an interesting examples of newspaper notes concerning various aspects of the development of the museum sector in Ukraine before 1917. Namely, the establishment of the new museums, the construction of the museum buildings, thr new exhibitions and collections, temporarily exhibited in the museum, museum work schedule and excursions, statistics of the number of visitors, gifted antiques by the citizens antiques to museum collections, scientific and social activities, wide known museum professionals and managers of the museum institutions, and so on. We have done the conclusions over the level of the development of the museums in the given period and outlined the prospects of the study of the archival sources to rethink the development strategies of the modern museums today and tomorrow. Also listed the proposals for use in the museum field of newspapers as an information resource in today's conditions.

Key words: pre-revolution news papers, periodical newspapers, museology, museum business, auxiliary historical sciences, National museum of history of Ukraine.

Андрей Бойко-Гагарин

Дореволюционные газеты как источник изучения музейного дела в Украине

В статье рассмотрены дореволюционные украинские газетные издания в качестве источника изучения истории музейного дела в Украине в период Российской империи. Подано классификацию информации из газетной периодики относительно музеєведения. Приведены наиболее интересные примеры газетных заметок, отображающих самые разнообразные аспекты музейной сферы в

Украине в дореволюционный период, а именно: создание новых музеев, постройку музейных сооружений, новые выставки и коллекции, что временно экспонируются в музее, график работы и экскурсионное обслуживание, статистические данные относительно количества посетителей, о переданных гражданами предметах старины в фонды музеев, научную и общественную деятельность, известных музейных работников и директоров и прочее. Сделаны выводы относительно уровня развития музеев в исследуемом периоде и очерчены перспективы изучения архивных материалов в качестве источников для переосмысливания стратегии развития музейного дела современности и будущего. Приведены рационализаторские предложения относительно использования в музейной сфере газет как информационного ресурса в условиях современности.

Ключевые слова: дореволюционные газеты, газетная периодика, музееведение, музейное дело, вспомогательные исторические дисциплины, Национальный музей истории Украины.

Вступ. У даній статті розглянуто матеріали українських газет, виданих до 1917 року з фондів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, що мають відношення до музейної справи.

Українські газети у фондах бібліотеки представлені з 1818 року починаючи виданням Харківського університету – «Харьковские известия», російські – з 1732 року («Санкт-Петербургские губернские ведомости»), а також іноземні – з 1728 року («Gazeta Warszawska»). Сьогодні газетні фонди Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського нараховують більше 200 тис. річних комплектів. До 1917 року в Україні видавалось близько 1200 найменувань газет, з яких більше 320 найменувань збережено у фонді Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського та доступні для дослідників¹.

Газетна періодика є цінним історичним джерелом, що містить окрім інформації політичного, економічного та соціального характеру, також матеріали, що відносяться до археології, допоміжних історичних дисциплін, а також до музеєзнавства.

Ми розглянули матеріали газет, класифікувавши їх по типу наданої інформації на такі групи щодо:

- заснування музеїв;
- відомих музейних діячів та меценатів;
- формування музейних колекцій, експозиції та виставки;
- вартості вхідних квитків в музеї;
- нестандартні ситуації навколо музеїв;
- про закордонні музеї;

Метою статті є встановлення того, наскільки ефективними є українські дореволюційні газетні видання у фокусі використання їх в якості джерел у дослідженні проблем та стану розвитку музейної галузі за часів Російської імперії.

Головним недоліком інформації, що міститься в газетній періодиці є часто її неповнота та поверхнєве відображення, інколи навіть із вмістом явно неправдивих свідчень і технологій «чорного піару». Причинами цього є основне спрямування газетної періодики в той час – поширення інформації серед широких мас населення, подання її у доступному вигляді, без поглиблення в деталі (часто дуже важливі для сучасних дослідників), не рідко використовуючи технології впливу, а також те, що серед редакторів та репортерів газет досить часто спостерігається відсутність спеціальних знань по відношенню до вузьких галузей суспільного життя та нехтування при цьому звернення до професіоналів. Нижче ми наведемо найцікавіші приклади заміток та статей в газетній періодиці, що відображають найрізноманітніші та цікаві моменти у розвитку музейної галузі в Україні в дореволюційний період.

Про заснування музеїв.

Повідомлення про заснування Буковинського краєзнавчого музею знаходимо у львівській газеті «Галичанинъ» від 23 лютого 1893 року. Ще у 1888 році професором Чернівецької промислової школи Каролем Ромстофером було висловлено твердження про необхідність створення краєзнавчого музею на Буковині. Цю ідею професором було втілено у життя та вже 21 лютого

¹ Офіційний сайт Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Відділ газетних фондів [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/node/70> Дата звернення: 04.02.2016 р.

1892 року відбулись перші збори засновників музею. Почесним головою зібрання було обрано тодішнього президента краю гр. Паче, а приміщення для музею виділено в Митрополітоному палаці² (сьогодні – Резиденція митрополитів Буковини і Далмації в Чернівцях, будівля Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича).

Про конкурс на будівництво будівлі історичного музею в Києві повідомляє газета «Галичанин» ще 1895 року, вказуючи на рішення комітету на чолі із генерал-губернатором графом М. П. Ігнатієвим про будівництво будівлі музею на площі навпроти Олександрівського парку³.

Щотижнева позапартійна газета «Київ» від 5 серпня 1910 року повідомляє про закладення 30 червня того ж року будівлі нового Педагогічного музею імені Цесаревича Олексія (нині Педагогічний музей України, м. Київ, вул. Володимирська, буд. 57), що відбулось на кошти радника комерції С. С. Могильовцева у сумі більше 300 000 рублів. Будівлю розраховано на близько 650 відвідувачів, будівництво заплановано на рік та приурочено до 50-ліття відміни кріпацтва⁴.

Процес заснування у Києві обласного історичного музею детально та поетапно висвітлено на сторінках газети «Києвлянин». Так 6 лютого 1916 року повідомляється про загальні збори засновників обласного музею в приміщенні обласного військово-промислового комітету на чолі із старшим спеціалістом департаменту землеводіння: «*А. Г. Гаршинымъ будетъ оглашень докладъ о положеніи вопроса организаціи музея. Будуть рассмотрены указанія кіевскаго губернатора по поводу проекта устава музея, а затѣмъ состоится избраніе подготовительной комисіи по разработкѣ организаціи и смѣте музея*»⁵.

У тому самому приміщенні 23 лютого того ж року відбулось друге засідання, на якому було досягнуто вагомих результатів: «*Собранія единогласно признало, что въ виду того культурного значенія, какое должно имѣть возникновеніе музея, вопросъ объ организаціи и подготовительные шаги в этомъ направленіи, считаетъ вполне своевременными и неотложными. Обсу-*

ждая указанія по уставу кіевскаго губернатора, совѣщеніе постановило райономъ дѣятельности Кіевскаго областного музея считать восемь губерній: Кіевскую, Подольскую, Волинскую, Полтавскую, Черниговскую, Минскую, Бессарабскую и Херсонскую. Послѣ обмѣна мненій совѣщеніе рѣшило избрать, впредь до окончательнаго устава, особую временную организаціонную комисію въ составѣ А. Г. Гаршина, П. Э. Бутенко, В. М. Артобеловскаго, проф. Ю. Н. Вагнера и Н. Ф. Бѣляшевскаго. Эту комисію совѣщеніе уполномочило: 1) уставъ музея съ поправками подписать и представить к утвержденію, 2) вступить въ предварительные переговоры съ учрежденіями и лицами относительно предоставленія музею помѣщенія и средствъ, 3) вступить въ предварительные переговоры съ учрежденіями, заинтересованными организаціей въ Кіевѣ областного музея, принявъ мѣры въ смыслѣ широкаго освѣдомленія различныхъ организацій съ целями, задачами музея и его конструкціей, 4) выяснить схему взаимоотношеній между учрежденіями, имѣющими въ будущемъ принимать участіе въ областномъ музеѣ, 5) созвать, по утвержденіи устава, комитетъ музея, совмѣстно съ его учредителями. Въ заключеніе совѣщеніе уполномочило А. Г. Гаршина вступить въ личные переговоры въ Петроградѣ съ министерствомъ земледѣлія по вопросамъ, касающимся организаціи музея»⁶.

Подальший розвиток подій навколо створення у Києві історичного музею опубліковано в газеті 13 березня, констатувавши успіхи А. Г. Гаршина в Петрограді: «*А. Г. Гаршинъ выяснилъ во время своего пребыванія въ столицѣ, что идея основанія въ Кіевѣ областного музея встрѣтила вполне сочувственное отношеніе со стороны департамента земледѣлія и министерства торговли и промышленности. Департаментъ земледѣлія отпускаетъ на организацію этого дѣла сначала 3,000 руб. а затѣмъ еще столько же, министерство же торговли даетъ въ текущемъ году 2,000 руб. Въ дальнѣйшемъ оба ведомства дадутъ болѣе крупныя средства. Для бібліотеки музея департаментъ земледѣлія*

² Галичанинъ. – Львовъ, 1893. – Ч. 41. – вторникъ, 23 лютого (7 марта). – С. 3.

³ Галичанинъ. – Львовъ, 1895. – Ч. 110. – пятница, 19 (31) мая. – С. 3.

⁴ Київ. – Київ, 1910. – № 27-28. – 5 августа. – С. 11.

⁵ Києвлянинъ. – Київ, 1916. – № 37. – суббота, 6-го февраля. – С. 2.

⁶ Києвлянинъ. – Київ, 1916. – № 54. – вторникъ, 23-го февраля. – С. 2.

даєть комплектъ всѣхъ своихъ изданій, а отдѣленіе по культурѣ кормовыхъ растений – обширный матеріаль для соотвѣтствующаго подѣ-отдѣла»⁷. Але 12 листопада 1916 року «Кієвлянинъ» резюмуючи результати, яких було досягнуто засновниками музею у лютому та березні того ж року, повідомляє про відсутність погодження уставу музею міністерством землеволодіння, що значно затримує роботу комісії на чолі з А. Г. Гаршиним по створенню музею: «А. Г. Гаршинъ вновь на дняхъ возбудилъ вопросъ передъ министерствомъ земледѣлія о скорѣйшемъ разрѣшеніи вопроса въ (...) смыслѣ утвержденія устава музея»⁸.

З метою збереження для нащадків свідчень про Першу світову війну, ті значні соціальні та військові потрясіння, які пережило населення, у суспільстві народилась ідея зібрати пам'ятки, пов'язані із війною та організації музею з експозицією відповідної тематики. 6 квітня 1916 року в газеті «Кієвлянинъ» повідомляється: «Кієвскимъ городскимъ головой вчера получено отъ предсѣдателя Императорскаго общества ревнителіи исторіи герцога Г. Лейхтенбергскаго сообщеніе о томъ, что общество приступаетъ къ собранію предметовъ и документовъ для будущаго музея великой войны. В заботахъ о возможной полнотѣ этого музея комитетъ проситъ городского голову оказать содѣйствіе этому патріотическому и культурному предпріятію и передать въ музей печатныя воззванія, исходившія отъ городской думы во время войны, журналы ея застѣданий, посвященные вопросамъ о бѣженцахъ, борьбѣ съ дороговизной, попеченію о воинахъ и ихъ семьяхъ и проч., значки, марки и открытыя письма, изданныя думой по случаю войны, и вообще все то, что имѣетъ отношеніе къ переживаемой исторической годинѣ»⁹. У цій самій газеті знаходимо повідомлення про відкриття Музею війни та революції у стінах Університету Св. Володимира вже у 1919 році: «Университетъ св. Владимира при дѣятельномъ участіи общества Лѣтописца Нестора и историко-литературнаго общества открываетъ въ своихъ стенахъ музей,

посвященный войнѣ и революціи. Въ музей уже пожертвовано нѣсколько цѣнныхъ коллекцій. Организаторы музея очень просятъ доставлять афиши, документы, снимки и иные предметы, могущіе служить историческими памятникамъ пережитой эпохи. Пожертвованія съ благодарностью будутъ приниматься въ семинаріи историко-филологическаго факультета университета»¹⁰.

Про відомих музейних працівників та засновників музейних установ.

У газетній періодиці зазначеного періоду нерідко публікуються цілі оглядові статті про музеї в рекламних цілях. У журналі «Днѣпровская молва» за 1900 рік опублікована розгорнута стаття про музей ім. В. В. Тарновського у Чернігові, а також про краєзнавчу та наукову діяльність його засновника. Стаття із заголовком «Письма изъ Черниговской губерніи. Музей В. В. Тарновскаго» містить дані щодо біографії відомого мецената Василя Васильовича Тарновського, про колекціонування ним пам'яток української старовини, про заснування музею, його видавничу та експозиційну діяльність, про колекцію. Особливо цікавими є наведені в статті аргументи земства проти заснування музею, наголошуючи на тому, що окрім фінансових складнощів, ніби то: «... что крестьянинъ изъ отдаленнаго уѣзда не прийдетъ въ музей, что онъ нуженъ скорѣе для города, а не для населенія губерніи». Привертає увагу також той факт, що одним із ключових моментів у боротьбі В. В. Тарновського за відстоювання права Чернігівщини на створення власного краєзнавчого музею став його ж заповіт, в якому меценатом було подаровано музей Чернігівському губернському земству за умови не вивезення його колекції з Чернігова¹¹.

Про надання хранителю музею старожитностей Херсонського краю – Віктору Івановичу Гошкевичу права здійснення археологічних пошуків по всій території Херсонської губернії, надане Імператорською археологічною комісією в Петрограді і відповідно повідомлено губернатору міста Херсону повідомляє газета «Извѣстія

⁷ Кієвлянинъ. – Кієвъ, 1916. – № 73. – воскресенье, 13-го марта. – С. 3.

⁸ Кієвлянинъ. – Кієвъ, 1916. – № 1(??). – суббота, 12 ноября. – С. 3.

⁹ Кієвлянинъ. – Кієвъ, 1916. – № 97. – среда, 6-го апрѣля. – С. 2.

¹⁰ Кієвлянинъ. – Кієвъ, 1919. – № 8. – четвергъ, 29-го августа. – С. 3.

¹¹ Днѣпровская молва. – Екатеринославъ, 1900. – № 29. – С. 921-923.

Александрійського уїздного земства» за 1916 рік¹². Цим самим кураторство над всіма археологічними пошуками в губернії було зосереджено в руках В. І. Гошкевича.

Лише з позитивної сторони тогочасні газетні видання характеризують діяльність директора Музею ім. А. Н. Поля в Катеринославі – професора Дмитра Івановича Яворницького (Еварницького). Увагу навколо музею сконцентрувала головним чином редакція популярного українського часопису «Дніпрові Хвилі». Від 1 лютого 1912 року в часописі повідомляється про значний успіх керівництва музею: *«Директор музею проф. Д. І. Еварницький удався до губернського земського зібрання, що оце недавно відбулося, з проханням побільшити кошти на содержування музею а також, коли можна, призначити певну суму збудовання другого будинку для колекцій музею. Збори віднесли прихильно до цього і ухвалили дати гроші, коли зроблено буде обрахункових видатків. Місто також з свого боку пообіцяло відступити дурно плац поруч з теперішнім будинком. Новий будинок має бути двох-поверховий; окрім музейних зал у ньому міститиметься авдіторія для читання лекцій, бібліотека і читальня. Проф. Еварницький робе енергійні заходи коло цієї справи, і можна сподіватись, що Катеринослав збагатиться незабаром новим культурним огнищем»*¹³. У часописі також приділено увагу новим надходженням до музею: *«Скарб. Музей ім. А. Н. Поля збагатився дуже цінним скарбом, знайденим селянином А. Середою в с. Васи́лівці Новомосковського повіту. В тому скарбі є такі речі: срібний пояс, срібна печатка, вісім срібних чарок, срібна корбочка з французьким надписом, три золотих бельгійських монети, 56 срібних рублів (останній з року 1774-го), три срібних брошки, трос срібних сережок, одна сережка з кульками для граната і один сердолік»*¹⁴.

Не лишили поза увагою і викладацьку діяльність професора Д. І. Яворницького: *«Проф. Д. І. Єварницький прочитав 5 мая лекцію про Запорожжя в Новомосковську, в залі Ремісничої*

*школи, на користь тієї школи. Зала була повна слухачів»*¹⁵, а також заходи щодо збереження історичних пам'яток Катеринославщини: *«...доручено було директорові музею Д. І. Єварницькому викупити нарешті могилу кошового отамана Івана Сірка, котру баба, що в її огороді та могила, згодна продати за 600 руб.»*¹⁶.

Про поповнення колекцій музеїв.

Поповнення музейних зібрань відбувається головним чином через подарунки приватних колекцій чи випадкових знахідок місцевими мешканцями, а також за рахунок знахідок організованих археологічних пошуків. Всі перераховані типи передачі старожитностей до музеїв також публікувались в газетній періодиці, виключаючи лише передачі з митниць в ході затримання спроб незаконного вивезення культурних цінностей за межі держави. Активна та регулярна популяризація збереження національної культурної та історичної спадщини через поповнення колекцій музеїв особливо яскраво спостерігається на сторінках газетної періодици Галичини.

Археологічні знахідки в Галичині, зокрема відкриті професором Ісидором Шараневичем (до речі, одним із засновників Львівського історичного музею та першопрохідцем археологічних пошуків в Галичині) в околицях Звенигорода старожитності княжих часів, а також відкриті в околицях Бродів старовинне кладовище, датоване фахівцями VI століттям нашої ери. Учнями професора в університеті замальовано знайдені під час розкопок скелети людей, урни, бронзові жіночі браслети та інше – повідомляє львівська газета «Галичанинъ». Редакція газети висловлює клопотання про те, щоб знахідки було передано до музеїв Галичини – Ставропігійського інституту та «Народного дому»¹⁷.

У львівській газеті «Галицька Русь» окрім інформації про поповнення колекції музею публікується також заклик до населення про збереження національних пам'яток: *«Для музея Ставропігійского Института прислалъ на-дняхъ о. Станиславъ Царь, экспонованный сотрудникъ*

¹² Извѣстія Александрійскаго уїзднаго земства. – Александрія, 1916. – № 23. – 7 іюня. – С. 8.

¹³ Дніпрові Хвилі. – Катеринослав, 1912. – №3. – 1-го феврала. – С. 48.

¹⁴ Дніпрові Хвилі. – Катеринослав, 1912. – № 8. – 18-го апреля. – С. 127.

¹⁵ Дніпрові Хвилі. – Катеринослав, 1912. – № 10. – 25-го мая. – С. 158.

¹⁶ Дніпрові Хвилі. – Катеринослав, 1913. – № 1. – 1 января. – С. 13.

¹⁷ Галичанинъ. – Львовъ, 1895. – Ч. 154. – четвергъ, 13 (25) іюля. – С. 3.

въ Капустинцахъ, одну весьма хорошую бронзовую медаль изъ временъ римскаго императора Домитіана (81-96 по Р. Хр.) и одинъ старинный металлическій крестикъ хорошаго издѣлія. Было бы весьма полезнымъ, чтобы наши патріоты памятали всегда о нашихъ музеяхъ, Ставропигійскомъ и «Народнаго Дома», присылая для нихъ все, сохраненія достойное, чтобы наши древніи или старинныи забытки не пропадали, или въ чужій руки не попадали...»¹⁸.

Імовірно, саме на подібні заклики відгукувались галичани, свідомо віддаючи випадково знайдені артефакти до музеїв. У газеті «Галичанинъ» за 31 січня 1893 року знаходимо повідомлення про те, що: «Для музея Ставропигійскаго Института прислалъ г. Иванъ М. Саноцкій, профессоръ гимназій въ Золочевѣ, хорошую колекцію старинныхъ монетъ, мѣдныхъ и серебряныхъ, также одну золотую австрійскую монету изъ минувшаго столѣтія и одну великую старогреческую изъ Сиракузъ (въ Сициліи), три хорошіи старопольскіи документы, между ними одинъ на пергаментѣ князя Кароля Радзивилла Рапіе-Кочанки, одну старинную польскую книгу, нѣсколько цѣнныхъ древностей изъ извѣстнаго городища Пльсниска (коло Подгорець) кусень стариннаго чорнаго мрамора изъ какой-то церковной посуды и прч. Ставропигійскій Институтъ рѣшилъ выразити щедрому жертвователю письменно свое благодареніе и признательность»¹⁹.

Про регулярні дарунки музею від місцевих жителів майже щомісяця повідомляє «Волчанскій Земскій Листокъ». Так, у травні 1914 року до Волчанського музею жителями села Захар'ївка передано мідні монети Російської імперії: І. П. Демидовим – деньгу 1749 року, Д. М. Рябоштановим – 10 копійок 1776 року, карбовану в Сибіру (досить рідкісну за нумізматичними каталогами²⁰), Г. В. Грушка – 2 копійки 1812 року²¹. У червні того ж року в дар музею місцевими жителями передано вже не лише російські, а

також іноземні монети: Я. П. Білецьким – деньгу 1731 року та німецьку гральну марку (нім. Spiel Mark), В. Г. Колокольцовим – рубль, присвячений 300-літтю правлячої династії Романових, В. П. Кравцовим – нікелеву персидську монету (точна ідентифікація монети не вказана) та І. С. Шаровкіним – французький срібний франк 1868 року та німецькі мідні 3 пфеніги 1851 року²².

Про колекції та тематичні виставки в музеях.

Іноді газетна періодика знайомить читачів з колекціями музеїв, відомими та рідкісними артефактами, привертаючи таким чином увагу аудиторії до музею та збільшуючи кількість відвідувачів, підтримуючи музей.

З метою популяризації національної культури український часопис «Дніпрові Хвилі» в Катеринославі повідомляє про колекцію мережаного дерева з народним орнаментом в збірці Київського міського музею: «При тому ж Київському городському музеєві одкрився одділ мережаного дерева. Зібрано велику колекцію дерев'яних річей з візирями української народної орнаментики: ці зразки можуть бути корисні при різних роботах з дерева»²³.

Також щоденне видання Київського управління зі справ земського господарства «Газета» надає розширену інформацію про Педагогічний музей при Управлінні Київського Учбового Округу, описує наявні в музеї експонати – учбові посібники для дітей дошкільного та шкільного віку, навчальні матеріали для шкільної освіти: підручники з письма, арифметики, Закону Божого, малювання та багато іншого, а також розподілення їх залами музею²⁴.

Так само галицька преса широко інформує читачів і рекламує музеї у Львові. У 1896 році «Галичанинъ» детально описує зоологічний музей графа Володимира Дедушицького, що розташувався на вулиці Театральній у Львові.

¹⁸ Галицкая Русь. – Львовъ, 1892. – № 195. – суббота, 29 августа (10 сентября). – С. 3.

¹⁹ Галичанинъ. – Львовъ, 1893. – Ч. 22. – недѣля, 21 сѣчня (12 лютого). – С. 3.

²⁰ Биткин В. В. Сводный каталог монет России. Часть II. 1740-1917 / В. В. Биткин. – Киев: «Юнона-Монета», 2003. – С. 691.

²¹ Волчанскій Земскій Листокъ. – Волчанскъ, 1914. – № 18. – май. – С. 14.

²² Волчанскій Земскій Листокъ. – Волчанскъ, 1914. – № 21. – іюнь. – С. 13.

²³ Дніпрові Хвилі. – Катеринослав, 1913. – № 1. – 1 января. – С. 13.

²⁴ Газета. – Київъ, 1910. – № 23. – пятница, 18 іюня. – С. 19-20.

Редакція газети акцентує увагу на тому, що розміщені в музеї експонати допоможуть учням львівських навчальних закладів засвоїти та вивчити природні багатства краю швидше, ніж за допомогою підручників, а також надає позитивну оцінку музею: *«Музей то пребогатый, устроенный умно и практично и помѣщенный въ нѣскольконадцати саляхъ и комнатахъ, заслужуетъ на полнѣйшее вниманіе любителей природы нашего края»²⁵.*

Високу активність у відкритті найрізноманітніших тематичних виставок здійснював у дореволюційний період київський Міський музей старожитностей та мистецтв (нині – Національний музей історії України, вул. Володимирська, буд. 2). 1901 року в музеї відкрито чергову археологічну виставку, яку відвідало більше 400 відвідувачів, в тому числі учнівської молоді. Увагу відвідувачів привертають знайдені в Києві колекції первіснообщинного ладу Доби каменю, пам'ятки часів давніх слов'ян (зокрема ювелірні прикраси), колекції предметів скіфського часу – повідомляє «Кіевская газета»²⁶. Журналістами газети акцентовано увагу на декілька кратному відвідуванні музейної виставки одними і тими самими гостями, які вивчали колекцію за допомогою друкованого короткого каталогу. Особливе місце серед експонатів виставки у музеї посіли представлені увазі відвідувачів археологічні зібрання часів Київської Русі з колекції Богдана та Варвари Ханенків, а також колекція В. В. Тарновського, старожитності скіфського часу професора І. А. Лонниченко, скарб великокнязівської епохи, вислі печатки та енкалпіони із зібрання В. Е. Гезе, знайдені в околицях стародавнього Переяслава (нині – м. Переяслав-Хмельницький, Київська обл.).

У дореволюційний період у музеї відбувались і етнографічні виставки, демонструючи традиційну національну культуру, окреслюючи і проблемні питання, що актуальні сьогодні. Популярний львівський часопис «Народне слово» повідомляє про відкриття 1909 року у Києві в приміщенні Міського музею всеукраїнської етнографічної виставки під назвою «Кустарная вистава».

На виставці представлені предмети побуду галичан: вишиванки, зразки різьби по дереву та ін. Привертає увагу висвітлена в часописі проблема: публікація в газетах «Нива» та «Труд» візерунків ніби українських вишивок, які на справді є російськими: *«...видавала взори малоросійських вишивок, котрі як раз кожний і приймає на віру а вони є московські»²⁷.* Редакцією газети зроблено наголос на тому, що серед представлених на виставці старожитностей народного побуту є речі виключно українського походження, перевірені відомими фахівцями, такими як М. Ф. Біляшівський – директор музею, а також відомий архітектор В. Кричевський, що проектував в українському стилі будівлю Полтавського земства.

Київська газетна періодика неодноразово повідомляє про художні виставки в міських музеях. Так у 1907 році до Міського історичного музею прибула XXXV-та пересувна виставка картин організована Товариством пересувних художніх виставок, яка триватиме до 18 грудня того ж року – повідомляє газета «Кіевлянинь»²⁸.

Про планування, проведення та особливості виставки картин російських художників у київському Педагогічному музеї ім. Цесаревича Олексія протягом червня, липня та серпня 1915 року повідомляється у газеті «Кіевская мысль». 19 червня 1915 року в газеті було оголошено про відкриття о 13 годині виставки російських художників старої та нової школи, що відбулось: *«...подъ Августѣйшимъ покровительствомъ Ея Императорскаго Высочества Великой Княгини Милицы Николаевны, по оказанію помощи раненымъ воинамъ русскимъ, черногорскимъ, сербскимъ и ихъ семействамъ и семействамъ убитыхъ воиновъ»²⁹.* Далі від 1 серпня знаходимо дані щодо придбання колекціонерами художніх творів з виставки (з прізвиськами покупців, художників та назвами їх творів) на загальну суму більше 6000 рублів, відвідування виставки з моменту відкриття більше ніж 3 тисячами осіб із оплатою вартості входу. Редактори газети підкреслюють той цікавий факт, що серед київських колекціонерів лише О. Г. Гансен придбав такі художні твори: А. М. Васнецова «Торг у

²⁵ Галичанинъ. – Львовъ, 1896. – Ч. 204. – четвергъ, 12 (24) сентября. – С. 3.

²⁶ Кіевская газета. – Кіевъ, 1901. – № 7. – С. 3.

²⁷ Народне слово. – Львів, 1909. – Ч. 184. – субота, 13 марта. – С. 5-6.

²⁸ Кіевлянинъ. – Кіевъ, 1907. – № 347. – С. 4.

²⁹ Кіевская мысль. – Кіевъ, 1915. – № 198. – воскресенъ, 19-го іюля. – С. 3.

Великому Новгороді», С. А. Виноградова «Грас», С. А. Коровіна «Драгуни біля артельного котла», Ю. Я. Лемана «В майстерні художника», В. Д. Поленова «В монастирі» та «На Генісаретському озері», А. В. Середина «Зелена вітальня» та «Ввечері», а також два етюди Н. Д. Кузнецова³⁰. Наступного дня, 2 серпня, в газеті повідомляється про вартість вхідного квитка на виставку: для дорослих 50 копійок, для учнів – 25, для поранених воїнів у супроводі сестер милосердя – безкоштовно³¹. 9 серпня в газеті повідомляється про нові події виставки: черговий продаж художніх творів, серед яких: картина А. М. Васнецова «Руїни» та один з етюдів С. А. Коровіна до картини «Сходка» (що зберігався до цього у Третьяковській галереї), а також картини В. Г. Перова «Народне гуляння в околицях Парижу», «Нутроші балагану», придбаних вже московськими колекціонерами. За три тижні з моменту відкриття виставки чисельність її відвідування склала більше 4 тисяч осіб. Також наголошується на дозволі на безкоштовне відвідування виставки організованих груп учнів міських училищ у супроводі їх керівників, що було встановлено на прохання міської управи³².

Благодійність на користь поранених воїнів та їх сімей шляхом організації художніх виставок та продажу картин продовжується у Педагогічному музеї ім. Цесаревича Олексія і у наступному 1916 році. Газета «Кієвлянинь» повідомляє про небувалий успіх VII виставки картин кийських художників, проведеної у музеї, із подальшим аукціоном в день її закриття 24 січня. Виставку відвідало більше 4 тисяч осіб, продано більше 60 картин, пожертвуваних художниками зі стартової ціни в 5 рублів не залежно від розміру полотна та ім'я її автора. Після закриття виставки в Києві, організатори планують продовжити аналогічні благодійні аукціони у Харкові або Ростові-на-Дону³³.

9 лютого 1916 року редакцією газети «Кієвлянинь» публікується заклик до художників жертвувати твори на проведення наступної VIII

благодійної виставки «художників-киян», що відбудеться 14 лютого в приміщенні міського музею. Виручені кошти спрямовуватимуться на потреби дитячого притулку імені Її Імператорської Величності Княгині Тетяни Миколаївни³⁴.

Подібні практики в умовах війни характерні в Україні і сьогодні: в музеях проводяться благодійні виставки та аукціони, в ході яких збираються кошти на користь поранених та перебуваючи в зоні бойових дій, поширюється волонтерський рух та пільги.

Про відвідування музеїв.

Катеринославська земська газета майже щомісяця публікувала розширені відомості щодо деталізованої статистики відвідування музеїв уїзду. Наприклад, 20 вересня 1916 року в газеті подано таку статистику відвідування за серпень того ж року: *«Маріупольській районний музей в течение августа открыт был 26 дней, посетили его за это время 74 ч.: учащихся – 4, учащихся – 42, детей дошкольного возраста – 13 и подростков – 15. Посетителями-учащими выражается крайнее сожаление об отсутствии при музее библиотеки с научно-популярными журналами, вообще, и педагогическими – в частности»*³⁵. А вже 11 жовтня в газеті подані дані щодо відвідування музею протягом вересня 1916 року, при цьому можна спостерігати суттєве збільшення кількості відвідувачів, та аналогічне побажання – створити бібліотеку при музеї: *«Въ сентябрь Маріупольській районний музей открытъ былъ для посетителей 24 дня, в течение которыхъ его посетило 14 разныхъ группъ: единоличныхъ посетителей за то же время было 176; всего въ сентябрь посетителей было 365 ч.: 4 учащихся, 287 учащихся, 34 детей дошкольного возраста, 26 подростковъ и 14 взрослыхъ. Посетители указываютъ на необходимость имѣть при музее библиотеку»*³⁶. Побажання створити при музеї бібліотеку є вираженням потреби відвідувачів у доступі до актуальної інформації та новин.

³⁰ Кієвская мысль. – Кієвъ, 1915. – № 211. – суббота, 1-ого августа. – С. 2.

³¹ Кієвская мысль. – Кієвъ, 1915. – № 212. – воскресенье, 2-го августа. – С. 2.

³² Кієвская мысль. – Кієвъ, 1915. – № 219. – воскресенье, 9-го августа. – С. 2.

³³ Кієвлянинь. – Кієвъ, 1916. – № 21. – четверг, 21-го января. – С. 4.

³⁴ Кієвлянинь. – Кієвъ, 1916. – № 40. – вторник, 9-го февраля. – С. 3.

³⁵ Катеринославская земская газета. – Катеринославъ, 1916. – № 74. – вторник, 20 сентября. – С. 2.

³⁶ Катеринославская земская газета. – Катеринославъ, 1916. – № 80. – вторник, 11 октября. – С. 3.

Житомирська газета «Жизнь Волини» повідомляє про відвідування Волинського музею військовими 11-ого армійського корпусу під час проходження військ через місто. Деякі офіцери звернулись до Товариства дослідників Волині з проханням показати солдатам місцевий музей, на що члени товариства активно погодились. На особливу увагу в газетному повідомленні заслуговує факт домовленості між житомирськими краєзнавцями та військовими про співпрацю, що виражалась в обіцянці солдатів та офіцерів допомагати у зборі археологічних та етнографічних матеріалів для колекції музею в процесі маневрувань по містах Волині. На сторінках цього ж номеру газети повідомляється про можливість безкоштовного відвідування музею для широкої публіки з 13⁰⁰ до 15⁰⁰ в день відвідування музею військовими – 28 серпня 1911 року³⁷.

Високу соціальну значущість відвідування музеїв можна прослідкувати на прикладі організованих відвідувань музеїв групами студентської молоді, також в контексті включення музеїв в програму масових народних святкувань та гулянь, поєднання різних видів культурного дозвілля. Так сімферопольський «Крымскій вѣстникъ» повідомляє про участь студентів севастопольського комерційного училища в декілька денному народному гулянні в Сімферополі (23 та 24 квітня 1916 року), що передбачало обов'язкове відвідування історичного музею, супроводжуючи заходи благодійними спектаклями, відвідуваннями училищ та спортивними іграми: «*Въ экскурсіи участвовали ученики четвертаго и двухъ третьихъ классовъ, а также футболисты и играющие въ барры подъ главнымъ руководствомъ директора училища Н. И. Новикова. Въ Симферополь экскурсія была встрѣчена симферопольскимъ коммерческимъ училищемъ въ полномъ составе съ оркестромъ музыки*»³⁸. Це прямо свідчить про традиційний тісний зв'язок музеїв із іншими закладами

в системі культурних індустрій, а також конвергенцію зі сферою туризму.

Про ціну на вхід у музеї у дореволюційний час.

Інформація рекламного характеру щодо графіку роботи, ціни вхідного квитка та адреси київських музеїв майже кожного номера протягом 1911 року подається читачам на останній сторінці газети «Кіевское утро». З газети ми дізнаємося, що: Миський музей старожитностей та мистецтв (вул. Олександрівська навпроти Царської площі) відкритий з 10⁰⁰ до 15⁰⁰ з ціною вхідного квитка у 30 копійок; Церковно-археологічний музеї духовної академії відкритий по неділям з 12⁰⁰ до 14⁰⁰ з ціною вхідного квитка у 20 копійок; а також про функціонування в Києві Музею товарознавства при Київському комерційному інституті (б-р. Бібіковський³⁹, буд. 22), Музею старожитностей В. В. Хвойко (пр. Ігорівський⁴⁰, буд. 9), Педагогічний музей Київського учбового округу (вул. Фундуклеївська⁴¹, буд. 51)⁴².

Під час проведення виставки картин російських художників у київському Педагогічному музеї ім. Цесаревича Олексія у 1915 році, що супроводжувалась продажем картин та спрямування отриманих коштів на допомогу пораненим воїнам, про що вже йшла мова вище, вартість вхідного квитка становила 50 копійок, для учнів – 25, а для поранених солдат у супроводі сестер милосердя встановлено безкоштовне відвідування⁴³.

Відвідати художню виставку в музеї у Харкові (імовірно, мова в газеті йде про Харківський художній музей, заснований 1905 року) у 1906 році можна було за 25 копійок, а для студентів – за 10 копійок, повідомляє «Правда»: «*Студенческая выставка. 20 ноября въ городскомъ музеѣ открывается студенческая выставка картинъ, рисунковъ, этюдовъ, литографій и т.п. Плата за входъ 25 к., для студентовъ и учащихся 10 коп.*»⁴⁴.

³⁷ Жизнь Волини. – Житомиръ, 1911. – № 218. – воскресенье, 28 августа. – С. 3.

³⁸ Крымскій вѣстникъ. – Севастополь, 1916. – № 105 (8754). – вторник, 26-го апрѣля. – С. 3.

³⁹ Сьогодні – бульвар Тараса Шевченка.

⁴⁰ Сьогодні – вулиця Ігорівська, де з 1898 жив і працював видатний археолог Вікентій В'ячеславович Хвойка.

⁴¹ Сьогодні – вулиця Богдана Хмельницького.

⁴² Кіевское утро. – Кіевъ, 1911. – №2. – понедѣльникъ, 3 января. – С. 4.

⁴³ Кіевская мысль. – Кіевъ, 1915. – № 212. – воскресенье, 2-го августа. – С. 2.

⁴⁴ Правда. – Харьковъ, 1906. – № 1. – воскресенье, 19-го ноября (2-го дек.). – С. 3.

Вважаємо за необхідне акцентувати увагу на той факт, що вищевказані ціни є досить високими, враховуючи рівень цін на товари та послуги в той самий час в Російській імперії. Це вказує на високу затребованість музейних послуг, цінування міської владою та адміністраціями музеїв, а також їх відвідувачами, соціальної значимості музейних колекції та важливості їх ролі у вихованні молоді та суспільному житті.

«Поринути у глибину віків» в деяких музеях можна було і безкоштовно. Керченські «Новости Юга» інформують про можливість безоплатного відвідування всіма категоріями населення Музею старожитностей при Імператорській Археологічній комісії, що знаходився по вул. Міщанській, буд. № 10 (нині Керченський історико-археологічний музей, вул. Свердлова, буд. 16). Музей було відчинено з 9⁰⁰ до 17⁰⁰ з перервою з 12⁰⁰ до 14⁰⁰. Також пропонувалося відвідати наступні визначні археологічні пам'ятки на окраїнах міста: Царський курган, Склеп Деметри, Золотий курган та Грецьку церкву (нині церква Іоанна Предтечі). Цікавою є також приписка в повідомленні, щодо умов відвідування Царського кургану: *«Желающие осмотра и получить объяснения, должны обращаться к сторожам имгующимся при раскопках на Митридатъ, склепъ Деметры и Царскомъ Курганъ. Христіанская гробница, Госпитальная улица № 40. (Только подъ руководством Директора Музея)»*⁴⁵.

Про курйозні ситуації навколо музеїв.

Як відомо, кожен музей має свої давні традиції, яких дотримуються кожні наступні «покоління» його керівників, хранителів та працівників.

Але зі сторінок газет ми дізнаємось про випадок втручання влади у традиції музейного життя. У 1916 році щоденна газета «Маленькія одесскія новости» повідомляє про існуючу вже 17 років на момент публікації традицію в Міському музеї витончених мистецтв (нині – Одеській художній музей, вул. Софіївська, буд. 5-А) обирати хранителем особу лише за погодженням із Товариством витончених мистецтв, хоча приміщення музею і належить місцевій громаді, видатки по утриманню музею покладені на вищез-

гадане Товариство. Але після смерті хранителя В. П. Куровського, міська управа без погодження із Товариством витончених мистецтв назначає на цю посаду викладача Рішельєвського ліцею та багатьох інших одеських гімназій Володимира Семеновича Курочкіна, в той час як Товариством було обрано хранителем художника Кириака Костянтиновича Костанді. Дума погодила кандидатуру В. С. Курочкіна, не дивлячись на незгоду деяких гласних міської думи⁴⁶.

Далеко не рідкість, що і сучасні музеї стають жертвами недобросовісного піару та втрачають аудиторію через публікацію у ЗМІ неправдивих та оманливих свідчень. Такі випадки знаходимо на сторінках газет і в досліджуваній період. Яскравий приклад цьому публікує київська «Вечерняя Газета» від 7 березня 1916 року. На сторінках газети з'являються наповнене сарказмом та іронією повідомлення про те, що ніби директор київського Музею старожитностей та мистецтв Микола Федотович Біляшівський надавав окрему кімнату у своїй квартирі навпроти музею військовому міністру Володимиру Олександровичу Сухомлінову для його таємних зустрічей Катериною Вікторівною Бутович під час свого перебування в Києві: *«...директоръ музея Н. Ф. Беляшевскій считалъ «романъ» Сухомлинова съ госпожей Бутовичъ настолько безспорной исторической рѣдкостью и драгоцѣнностью, что счелъ возможнымъ предоставить для амурныхъ рандеву этой пары отдѣльную комнату въ своей квартирѣ при музеѣ»*⁴⁷. Певна річ, подібні свідчення, безумовно, є прямим наклепом та інструментом «чорного піару», засобом недобросовісної конкуренції проти діяльності відомого вченого та громадського діяча М. Ф. Біляшівського. Газетна періодика протягом всього 1916 року публікує деталі щодо політичної та військової діяльності, а також обвинувачень, арешту, суду і винесеного вироку В. А. Сухомлінову. Імовірно, редакція вище цитованої газети вирішила опублікувати неправдиві свідчення проти директора музею на користь інших осіб, конкурентів чи заздрісників, скориставшись популярністю новин, пов'язаних зі справою міністра В. А. Сухомлінова.

⁴⁵ Новости Юга. – Керчь, 1913. – воскресенье, 14 апрѣля. – С. 3.

⁴⁶ Маленькія одесскія новости. – Одесса, 1916. – № 972. – вторникъ, 19 апреля. – С. 4.

⁴⁷ Вечерняя Газета. – Київ, 1916. – № 999. – понедѣльникъ, 7 марта. – С. 3.

Публікація пліток в газетній періодиці відома і навколо найбільшого музею Російської імперії – Імператорського Ермітажу. У 1907 році «Кієвлянинъ» повідомляє про поширення в багатьох газетах чутки про викрадення з Ермітажу наверх від скіпетру імператора Петра I, а також підміни діамантів недорогими каменями і рідкісних золотих монет на копії зі срібла та міді. Але адміністрація Ермітажу в особі директора обер-гофмейстера Івана Олександровича Всеволожського миттєво відреагувала на звинувачення в свою адресу офіційними коментарями і роз'ясненнями, що також подані в газеті для розвіювання чуток: *«Превращение рѣдчайшей коллекції золотыхъ монетъ в мѣдную коллекцію сводится к тому, что въ виду тревожнаго времени дирекція Эрмитажа распорядилась вынуть большое количество русскихъ золотыхъ медалей из витринъ, доступныхъ публикѣ, и замѣнить ихъ серебряными и бронзовыми экземплярами, золотыя же медали держатъ въ несгораемыхъ шкафахъ. Не говоря уже о томъ, что для любителей художественной чеканки матеріаль медали вполне безразличны, такая мѣра предосторожности не представляетъ ничего необычнаго и примѣняется сплошь да рядомъ; такъ, наприкладъ, въ Лондонѣ, рѣдчайшія и наиболѣе цѣнныя монеты всегда хранятся въ кладовыхъ музея, для обозрѣнія же публики выставляются точныя ихъ копіи»*⁴⁸.

Не минули столичні музеї Російської імперії і явні викрадення експонатів, про що 10 грудня 1913 року повідомляє кременчуцька газета «Южанинъ»: *«Произведенной провѣркой Императорскаго с.-х. музея обнаружено похищеніе цѣлаго ряда дорогихъ экспонатовъ, чертежей и плановъ»*⁴⁹.

Про закордонні музеї (поза межами Російської імперії)

Вітчизняна газетна преса відображала також і гучні події в музейному житті за кордонами Російської імперії.

Читачі газети «Аккерманское Слово» протягом кінця 1913 та майже протягом всього 1914 року

мали змогу слідкувати за всіма деталями та новими епізодами у справі викрадення з Лувру, розслідуванням та знахідкою, а згодом повернення всесвітньо відомої картини пензля Леонардо да Вінчі – «Джоконди». 1 грудня 1913 року на сторінках газети знаходимо: *«Укралъ «Джіоконду» Перуджіо Винчинцо. Флоренція. «Джіоконда» найдена у нѣкоего Перуджіо Винчинцо, привезшаго ее изъ Парижа во Флоренцію. Винчинцо предлагалъ купить картину флорентійскому антикварію Джетти владѣльцу магазина Джери, которій извѣстилъ директора флорентійскихъ музеевъ Поджи. Винчинцо арестованъ. Онъ признался, что самъ похитилъ картину въ Лувръ»*⁵⁰.

Згодом кременчуцька газета «Южанинъ» повідомляє про підозру у плануванні викрадення світового шедевру і російських громадян, що могли знаходитись у змові з викрадачем картини – Вінченцо Перуджіа: *«Парижская прокуратура интересуется, гдѣ въ настоящее время находятся русскіе подданные Сергѣй Бибковъ, Владиміръ Колоно-Валевскій, Иванъ Энгельгардъ и Левъ Лашкевичъ, которымъ извѣстны нѣкоторыя детали похищенія «Джіоконды»»*⁵¹.

Звістка про довгоочікуване повернення картини Леонардо да Вінчі до Лувру та поява її в експозиції миттєво облетіла весь світ. Ця подія стала неймовірним святом для громадськості, про що повідомляє газета «Южанинъ»: *«Изъ Парижа сообщаютъ, что «Джіоконда» выставлена въ Лувръ на прежнемъ мѣстѣ. Въ первый день в Лувръ перебувало 100 тысячъ человекъ»*⁵².

Вітчизняна газетна преса не відвертає увагу від Лувру та світових художніх шедеврів і у воєнні часи, висвітлюючи процеси їх порятунку та збереження: *«Сокровища Лувра. Часть наиболѣе драгоцѣнныхъ коллекцій Лувра была вывезена (одновременно съ отъѣздомъ правительства въ Бордо) на югъ Франціи, въ Тулузу. Въ настоящее время по ходатайству муниципалитета Тулузы эти коллекції будутъ выставлены въ мѣстномъ музеѣ, въ томъ числѣ Венера Милосская и Мона Лиза»*⁵³.

⁴⁸ Кієвлянинъ. – Кієвъ, 1907. – № 292. – С. 4.

⁴⁹ Южанинъ. – Кременчукъ, 1913. – № 176. – вторникъ, 10 декабря. – С. 2.

⁵⁰ Аккерманское Слово. – Аккерманъ, 1913. – воскресенье, 1 декабря. – С. 2.

⁵¹ Южанинъ. – Кременчукъ, 1913. – № 184. – четвергъ, 19-го декабря. – С. 3.

⁵² Южанинъ. – Кременчукъ, 1913. – № 190. – воскресенье, 29-го декабря. – С. 2.

⁵³ Крымскій вѣстникъ. – Севастополь, 1916. – № 178 (8827). – среда, 13-го іюля. – С. 3.

Із наведених вище даних можна зробити висновки, що матеріали газетної періодики в українських губерніях за часів Російської імперії демонструють значний розвиток вітчизняних музеїв, висвітлюючи найрізноманітніші аспекти діяльності музейних установ і відповідно – є вагомим джерелом для вивчення історії музейної справи в Україні та за кордоном. Варто підкреслити, що газетні матеріали, що стосуються питань музейництва, часто також пов'язані із розвитком художнього мистецтва, археології, нумізматики, ювелірної справи, політики та архітектури, тощо. Матеріали зі сторінок дореволюційних українських газет яскраво демонструють процес зародження музеїв в різних регіонах України, з позитивної сторони характеризують діяльність відомих музейних працівників, археологів та вчених. Використовуючи газетні джерела в музеєзнавчих дослідженнях можна спостерігати закладення основ музейних традицій ще з кінця XIX століття. Вражає також розмаїття тематичного спрямування музеїв. Дані газетної періодики згадують про функціонування історичних, археологічних, педагогічних, військових, художніх, церковних, товарознавчих та зоологічних музеїв на території України, а також музеїв-квартир. Вітчизняні музеї зазначеного періоду за допомогою газет висвітлювали питання українського етносу та історії, акцентуючи увагу на багатому та героїчному минулому, що також є досить актуальним і сьогодні.

На особливу увагу заслуговують наявні дані щодо відвідування музеїв та вартості вхідного квитка, що вказують на високу культуру споживання музейних послуг у досліджуваній період. Як демонструють досліджені джерела – використання технологій «чорного піару» в музейній діяльності відоме ще з позаминулого століття, фактично з періоду зародження музейної справи.

Детально висвітлені також процеси, що характерні та є актуальними в музейній діяльності сьогодні: співпраця із військовослужбовцями у зборі історичних пам'яток, різноманітні тематичні виставки та виїзні екскурсії, конвергенція зі сферою туризму, долучення музеїв до благодійної діяльності на користь поранених в умовах війни, впровадження новітніх технологій в музейну діяльність тощо.

Вивчення вагомого досвіду засновників та попередників музейної справи в Україні через


дослідження архівних джерел є особливо актуальним у вирішенні проблем музейної сфери сьогодні, в умовах економічної та політичної кризи. Детальний аналіз особливостей музейної діяльності минулого дозволить нам якісно переосмислити стратегії розвитку музейної справи сьогодення та майбутнього, допоможе обрати вірний шлях до відродження музеїв, популяризації національного культурного спадку та історичного надбання народу України.

Сьогодні ми спостерігаємо за стрімким та блискавичним розвитком інформаційних технологій, засобів поширення інформації. Сучасні музеї все більше віддають перевагу інформаційним ресурсам, соціальним мережам та стрічкам новин в мережі Інтернет, що є відносно дешевим та ефективним інструментом реклами та брендингу, нехтуючи при цьому традиційні засоби масової інформації – радіо, газети та телебачення. Музеї вимушені відмовитись від поширення інформації про свою діяльність засобами газетної періодики через високу комерціалізацію більшості газет, високі тарифи на друк оголошень, незручності та довго тривалість фінансових розрахунків у сфері державних підприємств.

Вважаємо, що, враховуючи вищенаведені дані та висновки, усвідомлюючи традиційно сформовану високу ефективність використання газет як інструменту поширення інформації, музеї сьогодні потребують державної підтримки у сприянні використання ними вищезгаданого рекламного ресурсу. Вкрай необхідним є віднесення музейної реклами до пільгових категорій на розміщення її у газетах, закріплення на законодавчому рівні мінімального обсягу рекламної площі, яку видавці (державної та приватної форм власності) зобов'язуватимуться надавати місцевим музеям на безоплатній основі. Введення такої вимоги допоможе вітчизняним музеям підвищити ефективність своєї діяльності, лише позитивно відобразатиметься на розвитку музейної сфери та сприятиме популяризації культури, традицій та історії українського Народу, підвищить рівень національної свідомості.

References

Bytkyn V.V. Svodnyi katalog monet Rossyy. Chast II. 1740-1917 / V. V. Bytkyn. – Kyev: "Iunona-Moneta", 2003. – 691 s.



**Медичне краєзнавство:
суть та науково-
дослідницький
потенціал**

Володимир Альков, Ігор Робак (м. Харків)

Проблема проституції на теренах Харківської губернії у XVIII – на початку XX ст.: соціальний та медичний аспекти

У статті на прикладі Харківської губернії розглядаються соціальний та медичний аспекти побутування проституції у XVIII – на початку XX ст. Метою роботи є на основі широкого кола джерел визначити, чи була легалізація проституції 1844 р. позитивним та прогресивним явищем, і чи доречно використовувати цей досвід на сучасному етапі. Автори на історичному прикладі дійшли висновку, що припущення сучасних українських політиків про вигоди від можливої легалізації проституції не відповідають дійсності. Можна прогнозувати, що такий крок призведе до суспільного неспокою та завдасть шкоди здоров'ю населення.

Ключові слова: Харківська губернія, проституція, охорона здоров'я, медицина, легалізація, історичний досвід, армія.

Vladimir Al'kov, Ihor Robak

Prostitution problem in Kharkiv governorate in the 18TH – early 20TH century: social and medical aspects

Social and medical aspects of the existence of prostitution in the 18th – early 20th century were considered in the paper on the example of Kharkiv governorate. The aim of the work is basing on a wide variety of sources to determine whether the legalization of prostitution in 1844 was positive and progressive phenomenon, and is it appropriate to use this experience at the present stage. Authors on the historical example come to the conclusion that the assumptions of modern Ukrainian politicians about the benefits of a possible legalization of prostitution do not correspond to reality. Brothels caused a strong feeling of disgust and rejection from the population and local authorities. Both legal and illegal prostitution were causing the spread of sexually transmitted diseases in an unprecedented scale. The military has always been the main spreaders of infection and suffered from it a lot. Therefore, together with the local authorities and the population of neighborhoods, military power was the main enemy of the existence of brothels. It resulted in an irreconcilable struggle against the last ones. Even in the case of the legalization nowadays, it is possible that under the pressure of heavy losses from disease, public opinion and the resistance of local population state power will have to abandon this measure, as it was done in the Kyiv military district in the early 20th century. Economic benefit from a possible legalization of prostitution at the present does not justify a potential damage to morale and health of the population, public indignation. Native historical experience shows that this reform civilizationally unacceptable for Ukraine and destructive in social and medical facets. It is possible to predict that a legalization of prostitution will lead to social discontent, strengthening of corruption, inflict damage to public health by spreading of sexually transmitted diseases, especially in army units.

Key words: Kharkiv governorate, prostitution, health care, medicine, legalization, historical experience, army.

Владимир Альков, Игорь Робак

Проблема проституції на території Харьковской губернии в XVIII – начале XX в.: СОЦИАЛЬНЫЙ И МЕДИЦИНСКИЙ АСПЕКТЫ

В статье на примере Харьковской губернии рассмотрены социальный и медицинский аспекты бытования проституции в XVIII – начале XX в. Целью работы является на основе широкого круга источников определить, была ли легализация проституции 1844 г. позитивным и прогрессивным явлением, и уместно ли использовать этот опыт на современном этапе. Авторы на историческом примере пришли к выводу, что предположения современных украинских политиков о выгодах от возможной легализации проституции не соответствуют действительности. Можно прогнозировать, что такой шаг приведёт к общественной обеспокоенности и нанесёт урон здоровью населения.

Ключевые слова: Харьковская губерния, проституция, здравоохранение, медицина, легализация, исторический опыт, армия.

Проблема кризи моралі та традиційних цінностей є однією з найактуальніших для суспільно-політичного життя пострадянських держав. У сучасному українському політикумі точиться жвава дискусія щодо доцільності легалізації проституції. У травні 2015 р. народний депутат М. Гаврилюк актуалізував питання, запропонувавши зробити «так, як в Європі»¹. Перший заступник голови Національної поліції В. Троян теж підтримує ініціативу, адже, на його думку, з проституцією «неможливо боротися»². Серед прибічників ідеї опинився і тодішній голова фракції БПП, а нині генпрокурор Ю. Луценко³. Такі погляди були документально оформлені, коли 18 вересня 2015 року народний депутат

А. Немировський зареєстрував у Верховній Раді законопроект № 3139 «Про регулювання проституції та діяльності секс-закладів»⁴, але вже за місяць, зваживши на реакцію громадськості, його відкликав. Тим не менш, тема не дає спокою політикам. Впливовий народний депутат від БПП С. Лещенко в інтерв'ю виданню «Reed» закликав використовувати легалізовану проституцію як туристичну принаду⁵.

У прибічників легалізації три основних аргументи – проституція легальна в багатьох країнах Європи; потреба поповнити український бюджет; те, що проституція і так існує, але на ній заробляє криміналітет та процвітає торгівля людьми⁶. Від легалізації начебто гірше не буде.

¹ Симакова Ю. В Україні нужно легалізувати проституцію – М. Гаврилюк / Ю. Симакова // УНН. – Режим доступу: <http://www.unn.com.ua/ru/exclusive/1469157-v-ukrayini-potribno-legalizuvati-prostitutsiyu-m-gavrilyuk>

² Корчинский А. «Расследовать преступления в Украине будут детективы»: интервью с первым замглавы Нацполиции Вадимом Трояном / А. Корчинский // Сегодня. – Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/criminal/rassledovat-prestupleniya-v-ukraine-budut-detektivy-intervyu-s-pervym-zamglavy-nacpolicii-vadimom-troyanom-726294.html>

³ Луценко предложил легалізувати проституцію // Українські новини. – Режим доступу: <http://ukranews.com/news/354134-lucenko-predlozhy1-legalizovat-prostytyucyyu>

⁴ Проект Закону про регулювання проституції та діяльності секс-закладів // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56559

⁵ Симончук А. Who is Mr. Лещенко? – розспрашиваєм нардепа об ЛГБТ, легких наркотиках и праве на оружје / А. Симончук // Reed. – Режим доступу: <http://reed.media/leshenko-interview/>

⁶ Альков В. А. Проблема легалізації проституції в Україні на локально-історичному прикладі // Теоретичні та практичні засади розвитку менеджменту організацій та адміністрування в умовах незалежності України : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 25-й річниці незалежності України та 20-річчю кафедри менеджменту організацій та управління проектами. – Запоріжжя, 2016. – С. 122.

Щоб перевірити, звернемося до історичного прикладу Харківської губернії XVIII – початку XX століття. Чи принесла легалізація проституції тогочасним харків'янам бодай якась покращення життя, чи навпаки, негативно вплинула на його якість? Для цього розглянемо соціальний та медичний аспекти впливу проституції на суспільство.

Названі аспекти знайшли часткове відображення в літературі. Уперше вони стали предметом наукової рефлексії вчених та суспільних діячів ще дореволюційної доби. Серед них можна відмітити роботи німецького вченого Й. Блоха⁷ та російського С. Шашкова⁸. Обидва підходили до висвітлення свого предмету з передових для свого часу ліберальних позицій. Не лишився осторонь проблеми й харківський дослідник

Д. Багалій⁹, але розглядав її у суто традиційному позитивістському ключі, причому побіжно. За радянських часів дослідження історії проституції не було популярним, про неї йшлося в контексті інших тем, приміром, пияцтва. Єдине дослідження, присвячене явищу безпосередньо – стаття Ф. Ісаєва¹⁰. Розгляд питання тоді був тісно пов'язаний із засудженням капіталістичного ладу та його руйнівного впливу на суспільство. На сучасному етапі, після падіння ідеологічних перепон, соціальні та медичні проблеми історії проституції розглядаються всебічно. Над темою працюють краєзнавець А. Парамонов¹¹, вчені І. Робак¹², А. Бикова¹³, А. Зав'ялов¹⁴, В. Альков¹⁵ та інші. Підходи до роботи різні – від позитивізму, властивого краєзнавчим розвідкам, до історії повсякдення.

⁷ Блох И. История проституции. – СПб., 1994. – 544 с.

⁸ Шашков С. С. Русская проституция // История русской женщины. – СПб., 1879. – С. 305-343.

⁹ Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905-й год). В 2-х т. – Харьков: Харьковская книжная фабрика им. М. В. Фрунзе, 1993. – Т. II. XIX – начало XX века. – 1993. – 973 с.

¹⁰ Исаев Ф. Ф. Противовенерические мероприятия на Харьковщине в XVIII столетии (Историческая справка) // Труды Украинского института усовершенствования врачей. – 1949. – Т. 1. – С. 221-225.

¹¹ Парамонов А. История харьковской проституции до 1916 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.academia.edu/13950871/%D0%98%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F_%D0%A5%D0%B0%D1%80%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D0%B8%D0%B8_%D0%B4%D0%BE_1917_%D0%B3; Парамонов А., И. Можейко. Харьковская проституция – история без морали // Неизвестный Харьков / [О. Ю. Адам, А. А. Винтрович, Н. В. Катрунова, К. Э. Кеворкян и др.]. – Харьков, 2006. – 270 с. – С. 66-70.

¹² Робак І. Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. – 1916 р.). – Харків, 2007. – 346 с.

¹³ Бикова А. Г. Общественная и научная мысль России XIX – начала XX в. о социальной сущности проституции // Исторический ежегодник. – 1997. – С. 35-40.

¹⁴ Зав'ялов А. И., Утц С. Р., Моррисон А. В., Гайдаров А. Е. Сифилис в Русской армии (с XVIII по начало XX столетия) (обзор) // Саратовский научно-медицинский журнал. – 2013. – Т. 9. № 3. – С. 556-561.

¹⁵ Альков В. А. Проблема венеричних захворювань серед військових Харківської губернії у XVIII – на початку XX ст. // Актуальні питання соціальної медицини та економіки охорони здоров'я в Україні (до 125-річчя з дня народження М. Г. Гуревича, Наркома охорони здоров'я України (1920-1925 рр.), першого завідувача кафедри соціальної гігієни Харківського медичного інституту (1923-1925 рр.)) : матеріали науково-практичної конференції (м. Харків, 16 березня 2016 р.). – Харків, 2016. – С. 8-10; Альков В. А. Проблема легалізації проституції в Україні на локально-історичному прикладі // Теоретичні та практичні засади розвитку менеджменту організацій та адміністрування в умовах незалежності України : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 25-й річниці незалежності України та 20-річчю кафедри менеджменту організацій та управління проектами. – Запоріжжя, 2016. – С. 122-125; Альков В. А. Реакция местной власти и общества на негативные проявления модернизации: проблема проституции в крупном городе Российской империи кон. XIX – нач. XX в. (на примере г. Харькова) // Нравственные императивы в праве, образовании, науке и культуре : Материалы Международного молодежного форума (г. Белгород, 16-17 мая 2013 г.). Ч. II. – Белгород, 2013. – С. 23-32.

Багатий матеріал з теми відклався в фондах Державного архіву Харківської області. Він представлений діловодною (у тому числі звітами, проханнями, доносими тощо), актовою документацією, листуванням суспільних діячів та установ. Друковані джерела являють собою здебільшого звітну документацію медичних закладів¹⁶.

Протягом XVIII ст. проституція в Російській імперії каралася досить суворо. Тривалий час повій карали батогами¹⁷. 1763 р. для боротьби із сифілісом серед солдатів Сенат видав указ про висилку хворих на цю хворобу жінок, які поширювали заразу, до Нерчинська¹⁸ – аж ніяк не найприємнішого куточка на той час. У місцях формування підрозділів і постою вояків – передмістях Харкова – внаслідок скупченості рекрутів та місцевого населення виникали епідемії венеричних захворювань. Наприклад, 1841 р. в селах Богодухівського повіту з 205 обстежених 184 були хворі¹⁹. Противенеричні заходи полягали насамперед у нагляді за проституцією²⁰. Тим не менш, 1815 р. з'явилися перші значні проблеми внаслідок зростання кількості повій і

на вулицях міста Харкова. Проститутки за наказом губернатора відганяли від центральних вулиць, штрафували або доправляли до тюремного замку. У 1820-1830-х рр. осередками нелегальної проституції стали шинки, постоялі двори, околиці казарм та ярмарки²¹. З 1844 р. проституція стала цілком законним промислом, хоча на тому етапі борделів ще не існувало. Тим не менш, населення так і не визнало її за щось морально прийнятне. У суспільній свідомості це був якщо не злочин, то дуже непристойна і негідна поведінка²². Навіть за 62 роки по офіційній легалізації явище обговорювалась, за свідченням сучасника, «більше на ушко, чем публично»²³. У статуті харківського лікарсько-поліцейського комітету проституція була відверто названа розпустою та непотребством²⁴. Навіть ті, хто користувався послугами борделів, ставилися до повій з неприхованим презирством²⁵. Більш того, чим далі, тим більш негативним було ставлення. Джерела не зберегли жодного позитивного відгуку про явище²⁶. Незважаючи на це, кількість закладів розпусти

¹⁶ Медицинский отчёт по Харьковской губернской земской больнице и связанным с ней учреждениям за 1914 год. – Харьков, 1916. – II, 115, 6, 19 с.; Отчёты медицинский, ветеринарный и земского медицинского склада по Змиевскому уезду за 1899 год. – Харьков, 1900. – 163 с.

¹⁷ Шашков С. С. Русская проституция // История русской женщины. – СПб., 1879. – С. 310-311.

¹⁸ Исаев Ф. Ф. Противовенерические мероприятия на Харьковщине в XVIII столетии (Историческая справка) // Труды Украинского института усовершенствования врачей. – 1949. – Т. 1. – С. 221.

¹⁹ Альков В. А. Проблема венеричних захворювань серед військових Харківської губернії у XVIII – на початку ХХ ст. // Актуальні питання соціальної медицини та економіки охорони здоров'я в Україні (до 125-річчя з дня народження М. Г. Гуревича, Наркома охорони здоров'я України (1920-1925 рр.), першого завідувача кафедри соціальної гігієни Харківського медичного інституту (1923-1925 рр.)): матеріали науково-практичної конференції (м. Харків, 16 березня 2016 р.). – Харків, 2016. – С. 8-9.

²⁰ Робак І. Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. – 1916 р.). – Харків, 2007. – С. 113.

²¹ Парамонов А. История харьковской проституции до 1916 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.academia.edu/13950871/%D0%98%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F_%D0%A5%D0%B0%D1%80%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D0%B8%D0%B8_%D0%B4%D0%BE_1917_%D0%B3

²² Быкова А. Г. Общественная и научная мысль России XIX – начала XX в. о социальной сущности проституции // Исторический ежегодник. – 1997. – С. 35, 39.

²³ Южный край. – 1906. – 11 ноября.

²⁴ Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. 45, оп. 1, спр. 616, арк. 9.

²⁵ Шашков С. С. Русская проституция // История русской женщины. – СПб., 1879. – С. 313.

²⁶ Альков В. А. Реакция местной власти и общества на негативные проявления модернизации: проблема проституции в крупном городе Российской империи кон. XIX – нач. XX в. (на примере г. Харькова) // Нравственные императивы в праве, образовании, науке и культуре : Материалы Международного молодёжного форума (г. Белгород, 16-17 мая 2013 г.). Ч. II. – Белгород, 2013. – С. 32.

зростала – 1852 р. в місті було вже 30 публічних будинків. 1861 р. борделів було до півсотні²⁷. Місцевий історик Д. Багалій відмітив широке поширення феномену в Харкові наприкінці 80-х рр. XIX ст.²⁸, що загостило суспільне несприйняття.

У частини населення існування таких закладів викликало падіння морального рівня. Харківський архієпископ Амвросій 1889 р. писав: «Языческие удовольствия и пороки овладевают молодыми людьми с самых ранних лет, о христианских подвигах и помину нет»²⁹. Так, один із харківських медиків скаржився на надуману хворобу, яку начебто підчепив від 16-річної дівчини в будинку розпусти й вимагав компенсації³⁰. При цьому, у його дописі до імператора видно кричущий цинізм. До борделів дозволялося приймати дівчат з 16 років, але потрапляли туди й молодші, 13-15 років. Місцеві жителі весь час скаржилися на неприпустимий вплив публічної розпусти на молодь. Торгівля людьми, про яку говорять прибічники легалізації проституції, велася навіть власниками легальних борделів³¹. Крім того, легальні будинки розпусти перебували в «особливих відносинах» з деякими міськими урядовцями. Тому ставилися до них напрочуд ліберально³². В умовах, коли ставлення населення до проституції було дуже негативним, урядовці боялися розголосу своїх походеньок та йшли на відверто неприпустимі вчинки поруш-

никам правил. Легалізація проституції на ділі сприяла корупції. Саме тому не варто очікувати на декриміналізацію явища після його легалізації і на сучасному етапі. І як це не дивно, заважати-муть головним чином моральні норми, що однозначно засуджують тих, хто користується послугами проститутток. А раз так, то можновладці будуть приховувати свої стосунки з останніми, опиняючись «на гачку» в королів секс-бізнесу, які тісно пов'язані з криміналом, оскільки секс-бізнес тривалий час знаходиться «в тіні». Так, влада буде змушена, за прикладом попередників, заплушувати очі на недотримання санітарних норм, експлуатацію повій, торгівлю людьми тощо.

Унаслідок поганої репутації серед населення, на прохання мешканців прилеглих територій міська влада часто переміщувала «квартал червоних ліхтарів». 1858 р. від нашестя публічних будинків стали потерпати мешканці Нетечинської вулиці. Там накопичилося 20 борделів, де працювало 92 повій та ще 36 – на вулиці. Під час ярмарків навала приїжджих призводила до того, що місцеві жителі не могли вийти з дому: «Несём мы чрез то позор и соблазн в высшей степени убивающие нравственность не только слуг наших, но даже родных детей...». Вони зажадали виселити борделі. Та тоді влада на це не пішла, адже публічні будинки були на всіх вулицях 1-ї частини міста, якби виселили з одного місця, то довелось б робити те ж і з іншими³³.

²⁷ *Парамонов А.* История харьковской проституции до 1916 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.academia.edu/13950871/%D0%98%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F_%D0%A5%D0%B0%D1%80%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9_%D0%F%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D0%B8%D0%B8_%D0%B4%0%BE_1917_%D0%B3

²⁸ *Багалей Д. И., Миллер Д. П.* История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905-й год). В 2-х т. – Харьков: Харьковская книжная фабрика им. М. В. Фрунзе, 1993. – Т. II. XIX – начало XX века. – 1993. – С. 123.

²⁹ *Бурдиян Л. И.* Православная мысль о развлечении. По материалам журналов «Странник» (1860 – 1870) и «Вера и разум» (1880 – 1890-е гг.) // Развлекательная культура России XVIII–XIX вв. Очерки истории и теории / [ред.-сост. Е. В. Дуков]. – СПб., 2000. – С. 492.

³⁰ ДАХО, ф. 12, оп. 1, спр. 1392, арк. 2.

³¹ ДАХО, ф. 52, оп. 1, спр. 549, арк. 29; спр. 363, арк. 12; спр. 229, арк. 180-182.

³² *Робак І. Ю.* Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. – 1916 р.). – Харків, 2007. – С. 108.

³³ *Парамонов А.* История харьковской проституции до 1916 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.academia.edu/13950871/%D0%98%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F_%D0%A5%D0%B0%D1%80%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9_%D0%F%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D0%B8%D0%B8_%D0%B4%0%BE_1917_%D0%B3

Уперше будинки розпусти переселили 1880 р. після звернення ініціативної групи до Міської управи з проханням прибрати з Нечинської вулиці всі публічні будинки. На той час накопичилася значна кількість звернень та скарг. Жителі непокоїлися за моральність дітей та дівчат, які на вулиці ставали свідками аморальних сцен. Крім того, порожніми лишались наймані квартири, бо поряд із своєрідними закладами жити ніхто не хотів³⁴. Противники борделів аргументували своє прохання також близькістю 2-ї жіночої гімназії, Михайлівської церкви, буйствами робітників, офіцерів та дрібних службовців, які були їх відвідувачами³⁵. Через деякий час набридло й жителям Савеліївського та Михайлівського провулків, куди заклади перенесли. 1893 р. їх прибрати й звідти. Жителі вулиці Єнинської та Усівського провулку також протестували проти перенесення до них закладів, а 1903 р. навіть домоглися закриття частини з них³⁶. Це відбулося тільки після безкінечних прохань містян та священика 122-го піхотного полку³⁷. 1907 р. борделі знову вирішили перенести. Коли виникла проблема куди, то нові жертви, жителі Богданівського провулку, закономірно висловилися категорично проти, наводячи свої аргументи: «С появлением притонов на Богдановском переулке упадёт ценность нашего имущества, и, вместе с тем, мы не желаем быть свидетелями

тех аморальных сцен, которые свойственны домам терпимости... в таких условиях воспитание наших детей является невозможным». Зауважимо, що додаток до Лікарняного статуту вимагав згоди населення. Тому 31 травня 1907 р. Міська дума вирішила питання просто: «Не сочувствуя существованию домов терпимости, Городская дума отклоняет от себя определение для них всякого места»³⁸. Правова сторона таких дій була сумнівною, та рішення відображало громадську думку. Місце все ж врешті довелося виділити на Ліхтарному провулку. Публічні будинки, що продовжували діяти, стикалися з умисними та часто-густо сумнівно законними обмеженнями з боку міської влади³⁹.

У позиціях місцевого населення щодо публічних будинків траплялися й винятки, але вони були спричинені аж ніяк не моральним прийняттям. 1880 р. офіцери 35-го Брянського піхотного полку призвели своїм буйством до загрози закриття публічного будинку в м. Слов'янську. Місцеві жителі з ізюмським справником на чолі були проти закриття, передбачаючи зростання кількості згвалтувань, що могли бути вчинені заїжджими безсімейними робітниками⁴⁰.

На той час вважалося, що проституція – це результат невідповідності між статевим потягом та фактичною можливістю вступу до шлюбу⁴¹.

³⁴ ДАХО, ф. 45, оп. 1, спр. 682, арк. 1-22.

³⁵ *Пармонов А.* История харьковской проституции до 1916 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.academia.edu/13950871/%D0%98%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F_%D0%A5%D0%B0%D1%80%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9_%D0%F%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D0%B8%D0%B8_%D0%B4%0%BE_1917_%D0%B3

³⁶ ДАХО, ф. 52, оп. 1, спр. 324, арк. 40-41; спр. 378, арк. 31.

³⁷ *Пармонов А.* История харьковской проституции до 1916 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.academia.edu/13950871/%D0%98%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F_%D0%A5%D0%B0%D1%80%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9_%D0%F%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D0%B8%D0%B8_%D0%B4%0%BE_1917_%D0%B3

³⁸ ДАХО, ф. 3, оп. 283, спр. 429, арк. 1-5, 10.

³⁹ ДАХО, ф. 52, оп. 1, спр. 229, арк. 119-151; спр. 336, арк. 19.

⁴⁰ *Пармонов А.* История харьковской проституции до 1916 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.academia.edu/13950871/%D0%98%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F_%D0%A5%D0%B0%D1%80%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D0%B8%D0%B8_%D0%B4%D0%BE_1917_%D0%B3

⁴¹ *Блох И.* История проституции. – СПб., 1994. – С. 9.

Тому найчастіше борделі відвідували нижчі армійські чини, які не були одружені або не мали можливості контактувати із законними дружинами. Заклади звинувачувалися військовим начальством у виводу з ладу сотень солдатів та козаків внаслідок зараження венеричними хворобами. Командири «бомбардували» губернатора та управу скаргами, просячи прибрати борделі подалі від військових частин⁴².

Перші проблеми військових з венеричними хворобами виникли у XVIII ст. Не маючи змоги зарадити, 1797 р. деякі поселення були просто закриті для проходу військ. За 10 років по завершенні серії російсько-турецьких воєн другої половини XVIII ст. венеричні хвороби вкоренились поміж населенням приміських Великої Данилівки, Черкаських та Руських Тишок, а також Циркунів. Ізольованому населенню, яке заразилося, медичної допомоги не надавалось. Тоді від епідемії загинуло понад 200 осіб. Згодом військам просто заборонили там зупинятися на постій. Дійшло до того, що спійманих хворих dopravляли до лазарету на підводах під охороною. За перші чотири місяці роботи циркунівського венеричного лазарету вдалося пролікувати 96 чоловік, з яких 73 одужали. За новоприбулими до міста Харкова пильно стежили на предмет їх здоров'я⁴³, а ліжок у венеричному лазареті було

розгорнуто більше, ніж у губернській лікарні⁴⁴. Та значне поширення венеричних хвороб серед російських військ почалося лише після завершення французької кампанії. 1835 р. на тисячу солдатів було 58 хворих на так звану «францверію», і ця кількість зростала⁴⁵. Повертаючись зі служби додому, вояки розповсюджували хворобу⁴⁶. Вона потрапляла до найвіддаленішої глибинки. Багато дітей, які народжувалися там із вродженою хворобою, невдовзі помирали⁴⁷. У другій половині XIX ст. в губернії за 5 років (1865-1869) на сифіліс захворіло щонайменше 7711 чол. Причинами були прямо названі розташування військ та проституція⁴⁸.

Попит на платну любов зростав під час присутності в місті Харкові великої кількості військових частин⁴⁹. З 1716 р. лікування від венеричних хвороб в армії стало безкоштовним для солдатів, а для офіцерів – залежно від рангу та випадку. Лише 1806 р. сифілітиків заборонили брати на військову службу⁵⁰. Серед солдатів венеричні захворювання зустрічалися часто, а військово-лікувальні заклади були переповнені⁵¹. Для повій військові були основним джерелом заробітку. У літні табори в Чугуєві поспішали не тільки військові, а й повії. Це вело до зростання захворюваності та занепокоєння міської управи Чугуєва⁵². Те, що сьогодні заступник начальника

⁴² ДАХО, ф.52, оп. 1, спр. 549, арк. 20; спр. 363, арк. 27.

⁴³ *Исаев Ф. Ф.* Противовенерические мероприятия на Харьковщине в XVIII столетии (Историческая справка) // Труды Украинского института усовершенствования врачей. – 1949. – Т. 1. – С. 222, 224.

⁴⁴ *Робак І. Ю.* Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. – 1916 р.). – Харків, 2007. – С. 104.

⁴⁵ *Завьялов А. И., Утц С. Р., Моррисон А. В., Гайдаров А. Е.* Сифилис в Русской армии (с XVIII по начало XX столетия) (обзор) // Саратовский научно-медицинский журнал. – 2013. – Т. 9. № 3. – С. 557.

⁴⁶ Отчёты медицинский, ветеринарный и земского медицинского склада по Змиевскому уезду за 1899 год. – Харьков, 1900. – С. 37.

⁴⁷ *Шашков С. С.* Русская проституция // История русской женщины. – СПб., 1879. – С. 307.

⁴⁸ ДАХО, ф. 309, оп. 1, спр. 33, арк. 3.

⁴⁹ *Парамонов А., Можейко И.* Харьковская проституция – история без морали // Неизвестный Харьков / [О. Ю. Адам, А. А. Винтрович, Н. В. Катрунова, К. Э. Кеворкян и др.]. – Харьков, 2006. – 270 с. – С. 66.

⁵⁰ *Завьялов А. И., Утц С. Р., Моррисон А. В., Гайдаров А. Е.* Сифилис в Русской армии (с XVIII по начало XX столетия) (обзор) // Саратовский научно-медицинский журнал. – 2013. – Т. 9. № 3. – С. 556-557.

⁵¹ ДАХО, ф. 45, оп. 1, спр. 1099, арк. 1.

⁵² *Парамонов А.* История харьковской проституции до 1916 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.academia.edu/13950871/%D0%98%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F_%D0%A5%D0%B0%D1%80%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9_%D0%F%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D0%B8%D0%B8_%D0%B4%0%BE_1917_%D0%B3

Військово-медичної академії полковник В. Стеблюк звинувачує повій у кампанії СНІД-терору проти солдатів в зоні АТО⁵³, може здатися курйозом. Та це не так вже й дивно, якщо знати, що таке вже було в історії. У Київському військовому окрузі, до якого входила Харківська губернія, наприкінці ХІХ ст. були хворі 7,7% військових, які здебільшого заражувалися в публічних будинках⁵⁴. Полковник В. Стеблюк же наводить близьку цифру 8-8,5% хворих на венеричні хвороби по поверненні із зони АТО⁵⁵. Військові завжди були головними поширювачами інфекції та самі найбільше від неї страждали. Тому, поряд із міською владою та населенням прилеглих кварталів, військове керівництво було головним ворогом існування публічних будинків.

1882 р. вийшов циркуляр Генерального Штабу, що забороняв звільняти солдатів з армії до повного одужання (або зникнення явних симптомів хвороби). У казармах вивішували короткі настанови щодо запобігання венеричним захворюванням⁵⁶.

Звичайно, існував обов'язковий щотижневий огляд повій та інструкції, як виявити захворювання клієнта й не заразитися⁵⁷, але на практиці

це не працювало. Огляди в лікарні почалися ще 1845 року⁵⁸. Поліцейський лікар Волк-Ланевський дуже прискіпливо та упереджено ставився до повій. На огляд легше було зайти, ніж вийти⁵⁹. Не додавало оглядам популярності й ставлення громадськості до повій загалом. С. Шашковим описується колоритна процесія з повій, яких в кожному місті гнали на обстеження поліцейські під принизливі вигуки з натовпу⁶⁰. Спочатку для оглядів виділили 4 дні на тиждень у віддаленій квартирі фельдшера при трупному покої. Це було дуже незручно для жінок, і вони намагалися ухилитися. Та й в реальності лікар приймав лише двічі на тиждень. Губернська лікарня часто відмовляла внаслідок відсутності місць, а поліція з цієї причини відпускала навіть повій, визнаних заразними⁶¹. Не дивно, що 1860 р., за даними по лікарні харківських богоугодних закладів, найпоширенішими хворобами були венеричні. Це говорить про погану медичну поінформованість, поширення проституції в купі з падінням морального рівня та важкими умовами життя⁶². Навіть 1914 р. до амбулаторії губернської земської лікарні звертались здебільшого хворі на сифіліс – 2022 випадки, усі інші разом узяті – 3317 випадків⁶³.

⁵³ Где алкоголь, там и секс. Эксперт рассказал о СПИД-терроре, развязанном против воинов АТО // Главред [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://glavred.info/zhizn/gde-alkogol-tam-i-seks-ekspert-rasskazal-ospid-terrore-razvyazannom-protiv-voinov-ato-389252.html>

⁵⁴ Завьялов А. И., Утц С. Р., Моррисон А. В., Гайдаров А. Е. Сифилис в Русской армии (с XVIII по начало XX столетия) (обзор) // Саратовский научно-медицинский журнал. – 2013. – Т. 9. № 3. – С. 558.

⁵⁵ Где алкоголь, там и секс. Эксперт рассказал о СПИД-терроре, развязанном против воинов АТО // Главред [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://glavred.info/zhizn/gde-alkogol-tam-i-seks-ekspert-rasskazal-ospid-terrore-razvyazannom-protiv-voinov-ato-389252.html>

⁵⁶ Завьялов А. И., Утц С. Р., Моррисон А. В., Гайдаров А. Е. Сифилис в Русской армии (с XVIII по начало XX столетия) (обзор) // Саратовский научно-медицинский журнал. – 2013. – Т. 9. № 3. – С. 558.

⁵⁷ ДАХО, ф. 45, оп. 1, спр. 616, арк. 19-22, 28.

⁵⁸ ДАХО, ф. 12, оп. 1, спр. 160, арк. 1.

⁵⁹ Парамонов А. История харьковской проституции до 1916 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.academia.edu/13950871/%D0%98%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F_%D0%A5%D0%B0%D1%80%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D0%B8%D0%B8_%D0%B4%D0%BE_1917_%D0%B3

⁶⁰ Шашков С. С. Русская проституция // История русской женщины. – СПб., 1879. – С. 312.

⁶¹ ДАХО, ф. 45., оп. 1, спр. 775, арк. 1; спр. 860, арк. 1; спр. 1099, арк. 1-2.

⁶² Робак І. Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок ХVІІІ ст. – 1916 р.). – Харків, 2007. – С. 16.

⁶³ Медицинский отчёт по Харьковской губернской земской больнице и связанным с ней учреждениям за 1914 год. – Харьков, 1916. – С. 21-23, 25.

Після появи 1883 р. в місті венеричної лікарні утримувачі будинків терпимості платили по 2-2,5 крб. за кожну повію на потреби закладу⁶⁴. У Олександрівській міській лікарні планувалося оглядати щоденно до півсотні повій. За 3 місяці їх було оглянуто 5418. На кожну лікарю було потрібно не менше 20 хвилин, тобто на 46 (середнє число) – 15 годин на день без перерв. Це нереально навіть теоретично. Відповідно, якість оглядів визнавалася дуже поганою. З оглянутих повій на лікування було відправлено 55, або 1%. Це, як помітили лікарі, було нонсенсом. Був випадок, коли повія була відправлена до лікарні на огляд, втім лікар нічого не знайшов (чи просто не шукав), а її хвороба була помічена пізніше іншими повіями⁶⁵. Перевірки, які час від часу організовував губернатор, виявляли застарілі венеричні хвороби вже наступного дня після пройдених жінками оглядів. Позначки в медичних білетах робилися без огляду, навіть наперед за декілька разів⁶⁶. Недотримання санітарних заходів призводило до поширення сифілісу в місті, особливо під час ярмарок, коли збиралась велика кількість народу⁶⁷. До того ж, з корисливих мотивів деякі власниці борделів утримували частину повій таємно. На них жодні правила не розповсюджувалися. Тому нерідко проститутки хворіли на венеричні хвороби та ділилися ними з відвідувачами навіть у публічних будинках⁶⁸.

Якщо 1861 р. в усіх лікарнях цивільного відомства імперії лікувалося 37 тис. сифілітиків, то 1869 – 89 тис. Та до лікарень потрапляла незначна частина хворих. Більшість, щоб уникнути розголосу, зверталися до знахарок⁶⁹. У пореформені роки облік венеричних хворих залишався неповним, адже багато з них не лікувалися зовсім, або звертались до шарлатанів і займалися самолікуванням за сумнівними «лечebниками секретных болезней». Крім того, фахівці приватної практики на прохання своїх пацієнтів не реєстрували їх⁷⁰. Їх не лякало навіть те, що небажання лікуватися в медичних закладах було шляхом до ув'язнення та примусового лікування. До знахарок та інших шарлатанів зверталися найбільш темні та неосвічені повії, яких була абсолютна більшість. Скажімо, на весь Харків була відома знахарка Григоренкова⁷¹. Страждали від явища й звичайні селяни, спосіб життя яких частогусто вів до зараження. У сільських поселеннях та містечках нерідко можна було побачити людей фактично без носів, у яких було видно гортанний хрящ, численні виразки⁷². Для прикладу, 1860 р. у Цареборисові хворі приходили до лікарні лише на останній стадії хвороби, коли шанси на одужання були мінімальні. Одна з жінок лікувалася в знахарок з Цареборисова та Ізюма два роки. У результаті отримала омертвіння кісток обличчя та язви на

⁶⁴ *Парамонов А.* История харьковской проституции до 1916 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.academia.edu/13950871/%D0%98%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F_%D0%A5%D0%B0%D1%80%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D0%B8%D0%B8_%D0%B4%D0%BE_1917_%D0%B3

⁶⁵ ДАХО, ф. 45, оп. 1, спр. 616, арк. 2, 31-32; спр. 860. – Арк. 1.

⁶⁶ *Робак І. Ю.* Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. – 1916 р.). – Харків, 2007. – С. 107.

⁶⁷ ДАХО, ф. 12, оп. 1, спр. 485, арк. 1.

⁶⁸ ДАХО, ф. 45, оп. 1, спр. 318, арк. 101; спр. 324, арк. 16, 19.

⁶⁹ *Шапков С. С.* Русская проституция // История русской женщины. – СПб., 1879. – С. 306.

⁷⁰ *Робак І. Ю.* Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. – 1916 р.). – Харків, 2007. – С. 109.

⁷¹ *Парамонов А.* История харьковской проституции до 1916 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.academia.edu/13950871/%D0%98%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F_%D0%A5%D0%B0%D1%80%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D0%B8%D0%B8_%D0%B4%D0%BE_1917_%D0%B3

⁷² *Шапков С. С.* Русская проституция // История русской женщины. – СПб., 1879. – С. 307.

шкірі⁷³. Того ж року губернатор зазначав, що необхідно не допускати лікування бабками та знахарями, які лише шкодили⁷⁴. Солдати часто намагалися приховати хворобу допоки вона не ставала явною⁷⁵, і це вело до колосального її поширення. Непоодинокими були випадки, коли хвороба могла здаватися хворому незначною, що не потребувала сторонньої допомоги⁷⁶. Ситуацію погіршувало те, що навіть за умови своєчасного лікування результат не був гарантований. Виразки на тілі одного з солдатів, що лікувався в Чугуївському та Сумському лазаретах, були настільки глибокі, що сягали кісток. Їжа та ліки внаслідок руйнування тканин проходили носом. Солдата визнали непридатним до фронтової служби. Це спровокувало скаргу військового начальства на якість лікування⁷⁷.

Найдешевші повії очікували на солдатів під казармами. Така їх діяльність була найнебезпечнішою з точки зору розповсюдження інфекцій. Щороку на лікування потрапляли сотні солдат гарнізонних військ. У шинках відбува-

лися жорстокі бійки після зараження там венеричними хворобами⁷⁸. Це не дивно, адже серед тамтешніх таємних повій зараженість сифілісом сягала 45%⁷⁹. Наприкінці XIX ст. харківська поліція щомісяця затримувала за підозрою в проституції від 300 до 700 жінок, які страждали на венеричні захворювання⁸⁰. У офіцерів Тамбовського, Воронізького та Пензенського полків, командирів X армійського корпусу та 10-ї піхотної дивізії, дислокованих у Харкові, особливе обурення викликав допуск повій до шинків, розташованих поряд із казармами, адже там солдати найчастіше заражувалися сифілісом. Поліція намагалася протидіяти, та без особливого успіху⁸¹. Значну допомогу поліції у виявленні нелегальних притонів надавало місцеве населення, головню жінки, незадоволені таким сусідством⁸².

Врешті, з початком Першої світової війни у військових та місцевої влади з'явився благопристойний привід ліквідувати явище в організованому вигляді. 4 листопада 1916 р. Головний

⁷³ *Парамонов А.* История харьковской проституции до 1916 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.academia.edu/13950871/%D0%98%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F_%D0%A5%D0%B0%D1%80%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9_%D0%F%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D0%B8%D0%B8_%D0%B4%0%BE_1917_%D0%B3

⁷⁴ ДАХО, ф. 314, оп. 1, спр. 10, арк. 1.

⁷⁵ *Завьялов А. И., Утц С. Р., Моррисон А. В., Гайдаров А. Е.* Сифилис в Русской армии (с XVIII по начало XX столетия) (обзор) // Саратовский научно-медицинский журнал. – 2013. – Т. 9. № 3. – С. 557.

⁷⁶ *Шашков С. С.* Русская проституция // История русской женщины. – СПб., 1879. – С. 306-307.

⁷⁷ Альков В. А. Проблема венеричних захворювань серед військових Харківської губернії у XVIII – на початку XX ст. // Актуальні питання соціальної медицини та економіки охорони здоров'я в Україні (до 125-річчя з дня народження М. Г. Гуревича, Наркома охорони здоров'я України (1920-1925 рр.), першого завідувача кафедри соціальної гігієни Харківського медичного інституту (1923-1925 рр.)): матеріали науково-практичної конференції (м. Харків, 16 березня 2016 р.). – Харків, 2016. – С. 9.

⁷⁸ *Парамонов А.* История харьковской проституции до 1916 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.academia.edu/13950871/%D0%98%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F_%D0%A5%D0%B0%D1%80%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9_%D0%F%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D0%B8%D0%B8_%D0%B4%0%BE_1917_%D0%B3

⁷⁹ *Шашков С. С.* Русская проституция // История русской женщины. – СПб., 1879. – С. 324.

⁸⁰ *Робак І. Ю.* Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. – 1916 р.). – Харків, 2007. – С. 110.

⁸¹ ДАХО, ф. 52, оп. 1, спр. 229, арк. 63, 114-115.

⁸² *Альков В. А.* Реакция местной власти и общества на негативные проявления модернизации: проблема проституции в крупном городе Российской империи кон. XIX – нач. XX в. (на примере г. Харькова) // Нравственные императивы в праве, образовании, науке и культуре : Материалы Международного молодёжного форума (г. Белгород, 16-17 мая 2013 г.). Ч. II. – Белгород, 2013. – С. 31.

начальник Київського військового округу наказав харківському губернаторові негайно закрити всі публічні будинки губернії. На циркуляр давно чекали, і місцева влада оперативно його виконала. Усі 11 закладів були закриті, а приміщення передали військовим частинам⁸³. На той час ситуація із захворюваністю військових вже була кричущою. З 1915 р. сифілітиків лікували амбулаторно, тобто на фронті де-факто взагалі не лікували⁸⁴.

Отож, економічна вигода від можливої легалізації проституції на сучасному етапі аж ніяк не виправдає потенційної шкоди для морального

стану та здоров'я населення, обурення громадськості. На декриміналізацію явища теж очікувати не варто. Історичний досвід на вітчизняних теренах показує, що така реформа для України цивілізаційно неприйнятна та нищівна в соціальному та медичному планах. Навіть у випадку легалізації від неї під тиском громадської думки та супротиву на місцях, швидше за все, доведеться відмовитися. Єдиними наслідками будуть громадське невдоволення, нові можливості для корупції та поширення венеричних хвороб, погіршення стану здоров'я населення, особливо армійських підрозділів.

References

- Al'kov, V. A. (2016). Problema legalizatsii prostytutsii v Ukraini na lokal'no-istorychnomu prykladі. Proceedings of the International Conference: Teoretychni ta praktychni zasady rozvytku menedzhmentu organizatsij ta administruvannya v umovakh nezalezhnosti Ukrainy. (pp. 122-125). Zaporizhzhya. [in Ukrainian].
- Al'kov, V. A. (2016). Problema venerychnykh zakhvoryuvan' sered vijs'kovykh Kharkivs'koi gubernii u XVIII – na pochatku XX st. Proceedings of Scientific and Practical Conference: Aktual'ni pytannya sotsial'noi medytsyny ta ekonomiky okhorony zdorov'ya v Ukraini (do 125-richchya z dnya narodzhennya M. G. Gurevycha, Narkoma okhorony zdorov'ya Ukrainy (1920-1925 rr.), pershogo zaviduvacha kafedry sotsial'noi gigieny Kharkivs'kogo medychnogo instytutu (1923-1925 rr.)). (pp. 8-10). Kharkiv. [in Ukrainian].
- Al'kov, V. A. (2013). Reaktsiya mestnoj vlasti i obshchestva na negativnye proyavleniya modernizatsii: problema prostitutsii v krupnom gorode Rossijskoj imperii kon. XIX – nach. XX v. (na primere g. Khar'kova). Proceedings of the International Youth Forum: Nравstvennye imperativy v prave, obrazovanii, nauke i kul'ture. (pp. 23-32). Belgorod. [in Russian].
- Bagalej, D. I. (1993). Istorija goroda Khar'kova za 250 let ego sushchestvovaniya (s 1655 po 1905-j god) (Vol. 2). Kharkiv. [in Russian].
- Blokh, I. (1994) Istorija prostitutsii. Sant-Petersburg: «Rid»; «AST-PRESS». [in Russian].
- Burdiyan, L. I. (2000). Pravoslavnaya mysl' o razvlechenii. Po materialam zhurnalov «Strannik» (1860-1870) i «Vera i razum» (1880-1890-e gg.). In E. V. Dukov (Ed.), Razvlekatel'naya kul'tura Rossii XVIII-XIX vv. Ocherki istorii i teorii. (pp. 481-494). Sant-Petersburg: Dmitrij Bulanin. [in Russian].
- Bykova, A. G. (1997). Obshchestvennaya i nauchnaya mysl' Rossii XIX – nachala XX v. o sotsial'noj sushchnosti prostitutsii. Istoricheskij ezhegodnik – History Yearbook, 35-40. [in Russian].
- Isaev, F. F. (1949). Protivovenericheskie meropriyatiya na Khar'kovshchine v XVIII stoletii (Istoricheskaya spravka). Trudy Ukrainского instituta usovershenstvovaniya vrachej – Proceedings of the Ukrainian Postgraduate Medical Institute, Vol. 1, 221-225. [in Russian].
- Korchinsky, A. (2016). “Rassledovat' prestupleniya v Ukraine budut detektivy”: interv'yu s pervym zamglavy Natspolitsii Vadimom Troyanom. Retrieved from <http://www.segodnya.ua/criminal/rassledovat-prestupleniya-v-ukraine-budut-detektivy-intervyu-s-pervym-zamglavy-nacpolicii-vadimom-troyanom-726294.html> [in Russian].
- (N. a.) (1900). Otchyoty meditsinskij, veterinarnyj i zemskogo meditsinskogo sklada po Zmievskomu uezdu za 1899 god. Kharkiv. [in Russian].
- (N. a.) (1916). Meditsinskij otchyot po Khar'kovskoj gubernskoj zemskoj bol'nitse i svyazannym s nej uchrezhdeniyam za 1914 god. Kharkiv. [in Russian].
- (N. a.) (2015). Lutsenko predlozhl legalizovat' prostitutsiyu. Retrieved from <http://ukranews.com/news/354134-lucenko-predlozhl-legalizovat-prostytsyuu> [in Russian].
- (N. a.) (2015). Proekt Zakonu pro regulyvannya prostytutsii ta diyal'nosti seks-zakladiv. Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56559 [in Ukrainian].

⁸³ ДАХО, ф. 3, оп. 285, спр. 658, арк. 3-16.

⁸⁴ *Завьялов А. И., Утц С. П., Моррисон А. В., Гайдаров А. Е.* Сифилис в Русской армии (с XVIII по начало XX столетия) (обзор) // Саратовский научно-медицинский журнал. – 2013. – Т. 9. № 3. – С. 560.

(N. a.) (2016). Gde alkohol', tam i seks. Jekspert rasskazal o SPID-terrore, razvyazannom protiv voinov ATO. Retrieved from <http://glavred.info/zhizn/gde-alkogol-tam-i-seks-ekspert-rasskazal-o-spid-terrore-razvyazannom-protiv-voinov-ato-389252.html> [in Russian].

Paramonov, A., Mozhejko, I. (2006). Khar'kovskaya prostitutsiya – istoriya bez morali. In K. Je. Kevorkyan (Ed.), *Neizvestnyj Khar'kov*. (pp. 66-70). Kharkiv. [in Russian].

Paramonov, A. (n. d.). Istoriya khar'kovskoj prostitutsii do 1916 goda. Retrieved from https://www.academia.edu/13950871/%D0%98%D1%81%D1%82%D0BE%D1%80%D0%B8%D1%8F_%D0%A5%D0%B%D1%80%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9_%D0%BF%D1%0%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D0%B8%D0%B8_%D0%B4%D0%BE_1917_%D0%B3 [in Russian].

Robak, I. Yu. (2007). Organizatsiya okhorony zdorov'ya v Kharkovi za impers'koi doby (pochatok XVIII st. – 1916 g.). Kharkiv: KhDMU. [in Ukrainian].

Shashkov, S. S. (1879). Russkaya prostitutsiya. In S. S. Shashkov, *Istoriya russkoj zhenshchiny* (pp. 305-343). Sant-Petersburg. [in Russian].

Simakova, Yu. (2015). V Ukraine nuzhno legalizovat' prostitutsiyu – M. Gavrilyuk. Retrieved from <http://www.unn.com.ua/ru/exclusive/1469157-v-ukrayini-potribno-legalizuvati-prostitutsiyu-m-gavrilyuk> [in Russian].

Simonchuk, A. (2016). Who is Mr. Leshchenko? – rassprashivaem nardepa ob LGBT, legkikh narkotikakh i prave na oruzhie. Retrieved from <http://reed.media/leshenko-interview/> [in Russian].

Zav'yalov, A. I., Utts, S. R., Morrison, A. V., Gajdarov, A. E. (2013). Sifilis v Russkoj armii (s XVIII po nachalo XX stoletiya) (obzor). *Saratovskij nauchno-medit-sinskij zhurnal – Saratov Scientific and Medical Journal*, 3, 556-561. [in Russian].

Медичне забезпечення мешканців сільських громад в окупованих південно-західних теренах України («Трансністрія» 1941-1944 рр.)

У статті висвітлено медичне забезпечення населення сільських громад в окупованих румунами південно-західних територіях України («Трансністрія» 1941-1944 рр.). Проаналізовано санітарно-гігієнічне становище на досліджуваній нами території та хвороби, які набули найбільшого поширення серед мешканців сільських громад. Румунською цивільною адміністрацією проводилася політика, направлена на покращення санітарно-епідеміологічного становища. Ця політика зводилася до елементарного підтримання чистоти місць проживання селян, підтримання особистої гігієни, приведення до належного стану криниць, відновлення та побудову нових лазень, а також постійної перевірки та опитування вчителями дітей про здоров'я їхніх близьких.

Також окупаційна влада підтримувала діяльність медичних установ: лікарень та поліклінік в стінах яких надавалася кваліфікована медична допомога населенню «Трансністрії». Функціонування цих закладів забезпечувала роботою значну частину мешканців губернаторства, за яку вони отримували заробітну плату.

Проте, запровадження оплати за медичні послуги, нестача кваліфікованого медичного персоналу та необхідних медикаментів фактично унеможливили доступ до медичної допомоги як сільських, так і міських мешканців губернаторства «Трансністрія».

Ключові слова: «Трансністрія», сільські громади, медицина, антисанітарія, черевний тиф, педикульоз, гонорея, медикаменти.

Oleksandr Osipenko

Medical provision of rural communities in the occupied south-western territories of Ukraine ("Transnistria", 1941-1944)

The article deals with health provision of rural communities in the south-western territories of Ukraine occupied by the Romanians ("Transnistria", 1941-1944.). There have been analyzed sanitary conditions on the explored area and the diseases that got most distribution among the habitants of the rural communities. A policy of improving sanitary and epidemiological situation was implemented by the Romanian civil administration. This policy was aimed to maintain cleanness of places of residence of peasants, to maintain personal hygiene, to keep wells in a proper condition, to restore and build new baths, as well as to make teachers carry out regular checking and questioning of children about the health of their relatives.

The occupation authorities also supported the activities of medical institutions: hospitals and clinics where qualified medical assistance was provided to the population of "Transnistria". The functioning of these institutions provided work for a considerable part of the inhabitants of the Governorate, for which they received their salaries.

However, the introduction of payment for medical services, the lack of qualified medical staff and necessary medicines made access to health care completely impossible both to rural and urban residents of the governorship "Transnistria".

Key words: "Transnistria", rural communities, medicine, insanitary conditions, typhoid fever, pediculosis, gonorrhoea, medicines.

Александр Осипенко

Медицинское обеспечение жителей сельских общин в оккупированных юго-западных землях Украины («Транснистрии» 1941-1944 гг.)

В статье освещено медицинское обеспечение населения сельских общин в оккупированных румынами юго-западных территориях Украины («Транснистрия» 1941-1944 гг.). Проанализированы санитарно-гигиеническое состояние на исследуемой нами территории и болезни, которые получили наибольшее распространение среди жителей сельских общин. Румынской гражданской администрацией проводилась политика, направленная на улучшение санитарно-эпидемиологического положения. Эта политика сводилась к элементарному поддержанию чистоты мест проживания крестьян, поддержание личной гигиены, приведение в надлежащее состояние колодцев, восстановление и строительство новых бань, а также постоянной проверки и опроса учителями детей о здоровье их близких.

Также оккупационная власть поддерживала деятельность медицинских учреждений: больницы и поликлиники, в стенах которых предоставлялась квалифицированная медицинская помощь населению «Транснистрии». Функционирование этих учреждений обеспечивало работой значительную часть жителей губернаторства, за которую они получали заработную плату.

Однако введение оплаты за медицинские услуги, нехватка квалифицированного медицинского персонала и необходимых медикаментов сделало фактически невозможным доступ к медицинской помощи как сельских так и городских жителей губернаторства «Транснистрия».

Ключевые слова: «Транснистрия», сельские общины, медицина, антисанитария, брюшной тиф, педикулез, гонорея, медикаменты.

У сучасній історичній науці залишається ще чимало недосліджених питань, які торкаються окупаційної політики нацистської Німеччини та її сателітів на захоплених ними територіях. Одним з таких маловивчених питань, яке актуалізує наше дослідження, є медичне забезпечення населення сільських громад на землях південно-західної України, яка отримала назву «Транснистрія» та була віддана в тимчасове управління та економічну експлуатацію Румунії, як плату за участь останньої у війні проти СРСР.

Стосовно історіографії порушеного питання слід зазначити, що науковці у своїх досліджен-

нях фрагментарно підійшли до його вивчення. У зарубіжній історіографії цієї проблеми торкнулися: американський дослідник О. Даллін¹, молдавська дослідниця Р. Соловей² та російський історик О. Будницький³. Радянська історіографія цього питання представлена дослідженням І. Левіта⁴. Об'єктивним висвітленням певних аспектів проблеми характеризуються праці сучасних українських дослідників. В. Гінда у своєму дослідженні висвітлив поширення інфекційних хвороб та функціонування освітніх закладів з підготовки медичного персоналу на територіях окупованих німцями⁵. У іншому дослідженні

¹ Alexander Dallin. Odessa, 1941—1944: A Case Study of Soviet Territory Under Foreign Rule. – RAND, RM – 1875:California, 1957. – 466 p.

² Solovei R. Activitatea Guvernamentului Transnistriei on domeniul social-economic si cultural: (19 aug. 1941 – 29 ian. 1944). Iasi, 2004. – 182 p.

³ Одесса: жизнь в оккупации. 1941-1944. История коллаборационизма / сост., отв. ред. и автор вступ. статьи О.В.Будницький; подгот. текстов, примеч. Т.Л.Вороной; примеч. К.Р. Галеева. – М.: Политическая энциклопедия, 2013. – 231 с.

⁴ Левит И.Э. Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР. Истоки, планы, реализация (1.IX 939 – 19 XI 1942). – Кишинев: Штиинца, 1981. – 392 с.

⁵ Гінда В. Культура, освіта і спорт під час окупації // Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2010. – Т. 1 – С. 697–732.

«Венеричні хвороби на війні – загроза армії»⁶ В. Гінда детально проаналізував поширення венеричних захворювань серед військовиків Вермахту та заходи, які вживало окупаційне командування для подолання цих недуг. М. Михайлуца на сторінках своєї монографії вперше, хоч і дотично, підняв питання оплати праці медичного персоналу в окупованій румунськими військами Одесі⁷. В. Крикун в своїй розвідці, переважно на основі аналізу румунської періодичної преси, склала загальну картину функціонування медичних установ та закладів освіти в Одесі, та розглянула процеси підготовки професійних медичних працівників упродовж 1941-1944 рр.⁸.

Метою дослідження є медичне забезпечення населення сільських громад в окупованих румунами південно-західних територіях України («Трансністрія» 1941-1944 рр.).

Наукові завдання, які автор ставить полягають в наступному: по-перше, проаналізувати санітарно-гігієнічне становище в румунській зоні окупації «Трансністрії»; по-друге, визначити, які хвороби набули найбільшого поширення серед населення на окупованій румунами південно-західній Україні; по-третє, охарактеризувати дії адміністрації губернаторства, направлені на подолання існуючих захворювань та запобігання виникненню і поширенню нових; по-четверте, розглянути функціонування та діяльність медичних закладів на території «Трансністрії»; по-п'яте, визначити рівень заробітної плати всіх категорій медичних працівників та технічно-обслуговуючого персоналу лікарень; по-шосте, простежити основні проблеми, з якими зустрічалися мешканці краю на шляху отримання медичної допомоги.

В умовах воєнного протистояння підкупаційне населення «Трансністрії» значною мірою відчуло на собі проблеми та наслідки санітарно-епідеміологічного характеру. На цих теренах особливо поширювалися інфекційні та небезпечні захворювання для людини – холера, чума,

висипний тиф, педикульоз. Не менш жахливими були дерматологічні та венерологічні захворювання, які розповсюджувалися внаслідок нехтуванням особистими санітарно-гігієнічними нормами та неконтрольованими статевими відносинами. Перебіг цих хвороб становив значну загрозу для здоров'я та життя адміністративного та військового апарату окупантів, а також цивільного населення губернаторства.

У перші місяці окупації румунською адміністрацією було створено Дирекцію охорони здоров'я губернаторства «Трансністрія». Оскільки радянська система була зламана, загарбники створили відповідну структуру, дбаючи не стільки про населення, скільки про особистий стан здоров'я окупаційного апарату та війська.

Захопивши територію, загарбники зіткнулися з рядом небезпечних захворювань, серед них основне місце займав висипний тиф – гостре інфекційне захворювання, що передається від хворої людини здоровій разом із вошами, симптоми якого проявлялись лихоманкою, своєрідним висипом на шкірі, а також ураженням нервової та серцево-судинної систем. Це захворювання набуло широкого розповсюдження та викликало серйозне занепокоєння, що примусило владу утворити надзвичайну комісію задля подолання цієї хвороби та запобігати її поширенню. Комісією було розроблено ряд постанов, спрямованих на покращення санітарно-гігієнічних умов життя мешканців «Трансністрії». Заходи окупаційної влади зводилися до примусового підтримання елементарної суспільної та особистої гігієни людини та місць її постійного проживання.

Рішення надзвичайної комісії з покращення санітарно-епідеміологічного становища знаходимо в низці архівних документів. Засідання комісії з боротьби із висипним тифом та іншими інфекційними хворобами, яке відбулося в Черновському районному управлінні Ананьївського повіту 15 грудня 1941 року, ухвалило: визнати Черновський район загрозованим за ситуацією із

⁶ Гінда Володимир. Венеричні хвороби на війні – загроза армії // <http://historians.in.ua/index.php/zabuti-zertvy-viyny/1037-Volodymyr-Hinda-Venerychni-khvoroby-na-viini-zahroza-armii/>

⁷ Михайлуца М.І. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939-1945) / Микола Іванович Михайлуца. — Одеса: “ВМВ”, 2008. – 392 с.

⁸ Остащук В. Розвиток медицини, медичної освіти та науки в Одесі в період румунської окупації (1941-1944 рр.) // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Сер. : Історичні науки. – 2009. – Т. 100, Вип. 87. – С. 78-82.

висипним тифом⁹. На населення району було накладено карантин, а також заборону залишати місце проживання. До неблагонадійних також було внесено наступні сільські управи: Новопавлівки та Макіївки Врадіївського району. Жителям, під загрозою покарань, заборонялося самовільно переїздити з цих населених пунктів. Старости зобов'язувалися надіслати до надзвичайної комісії з боротьби з інфекційними захворюваннями списки з прізвищами людей, так званих десятихатників, на яких було покладено відповідальність за ліквідацію завошивленості мешканців кожного будинку, шляхом прогладжування та вижарювання особистих речей з вошами в гарячій пічці, а також приведення будинків та подвір'їв у належний вигляд. Неабияку увагу окупанти приділяли відновленню та налагодженню діяльності лазень. У двотижневий термін відновили діяльність лазень у населених пунктах Стрюкове, Ісаєве, Ново-Андріївка та у с. Чернове. У інших селах будувалися відповідні споруди при лікарнях. Враховуючи те, що серед дітей було багато носіїв хвороб, влада приділяла увагу санітарно-епідеміологічним заходам серед шкільних та дитячих закладів. Зазначена вище комісія зобов'язала місцеві органи влади провести боротьбу та повністю ліквідувати завошивленість серед учнів шкіл шляхом щотижневого купання вдома та прання білизни. Вчителі були зобов'язані опитувати щоранку дітей чи немає серед рідних хворих, у разі виявлення таких – зобов'язувалися повідомляти про це у відповідні установи¹⁰. Оскільки централізованого водопостачання не існувало, то влада вирішила усі криниці, як громадські, так і приватні, відремонтувати, якщо є така необхідність, забезпечити їх кришками та відрами. Обов'язковому щомісячному огляду підлягали всі особи, які працювали в галузі харчової торгівлі. Для боротьби з інфекційними захворюваннями було мобілізовано весь медичний персонал, який знаходився на території району. Вчителі проводили роз'яснювальну роботу «про необхідність сані-

тарної чистоти в будинках, ролі вошей та бруду в розповсюдженні різноманітних хвороб»¹¹.

Питання санітарно-епідеміологічного контролю у школах, у закладах торгівлі харчами, приведення до чистоти місць постійного мешкання людей, та розташування криниць і це розповсюджувалося на всю територію «Трансністрії».

Про стан та погіршення санітарного-гігієнічного становища в губернаторстві «Трансністрія» було відомо й вищому керівництву Румунії. Через відсутність медичної допомоги, медикаментів та мила, повідомляло Бухарест у жовтні 1942 р. командування полку розміщеного в селах уздовж Дністрі. У інформації записки зазначалося, що від сипного тифу щодня помирає 15 – 20 людей¹².

Відповідно до наказу № 68 від 17 червня 1942 року по Ананіївському повіту про боротьбу з собаками хворими на сказ, задля захисту військових та цивільного населення, а також сільськогосподарських тварин, усіх господарів було зобов'язано зареєструвати своїх собак та отримати на кожного відповідний номер. Під час реєстрації тварин встановлювалася плата за непородисту собаку – 2 марки, за породисту сторожову – 3 марки за рік. Власників зобов'язували тримати тварин на прив'язі. Усі бездомні тварини підлягали негайному знищенню, а шкіру вбитих тварин мешканці мали здавати на спеціально утворені пункти. За виконанням цієї постанови слідували органи місцевої поліції¹³.

Ще однією причиною ліквідації бродячих собак стало те, що ці тварини були рознощиками різноманітних гельмінтних захворювань, неконтрольований перебіг яких становив чималу небезпеку як для людей, так і свійських тварин¹⁴.

Небезпечними хворобами військового часу стали також венерологічні захворювання, сифіліс і гонорея, від яких в першу чергу крім військових страждало і цивільне населення. Ці хвороби, якщо їх не лікувати мають свої ускладнення для здоров'я.

⁹ Держархів Одеської області (далі – ДАОО), ф, 1932, оп, 1, спр, 674, арк. 54.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само, арк. 75.

¹² Левит І.Я. Вказ. праця. – С. 319.

¹³ ДАОО, ф, 1932, оп, 1, спр, 674, арк. 262.

¹⁴ Держархів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф, 1659, оп, 1, спр, 331, арк. 62.

У місцях розташування німецьких військових, командування Вермахту, на думку історика В.Гінди врахувавши помилки кайзерівської армії у боротьбі з венеричними хворобами в роки Першої світової війни (відомим є факт про те, що ці захворювання набули масовості та не контролюваності серед війська), почало встановлювати санітарні станції для дезінфекції солдатів і офіцерів у містах їх дислокації, що мало попередити розповсюдження недуг. Кожен військовий після статевого акту в обов'язковому порядку був зобов'язаний відвідувати даний медичний заклад. Важливою складовою стало проведення серед солдат профілактичних бесід про небезпеку венеричних захворювань, та як вберегтися від них. Також розповсюджувалися брошури, листівки, читалися лекції. В одній із таких антивенеричних листівок під назвою «Німецький солдат» писалося, що військові після захворювання відразу мали звертатися до військового лікаря, у статеві відносини вступати тільки при наявності презерватива, після статевого акту проводити дезінфекцію. Насторожено відноситися до жінок легкої поведінки, адже вони зазвичай є носіями небезпечних недуг. Далі вказувалися симптоми венеричних захворювань, та при перших ознаках рекомендувалося негайно звернутися за медичною допомогою. На кінець підсумовувалося, що поширення венеричних хвороб можна розглядати як халатність, або навмисне тілесне ушкодження¹⁵.

Аналогічною проблемою переймалася й румунська адміністрація в губернаторстві «Трансністрія». Для вирішення питання у складі медико-санітарної дирекції одеського муніципалітету, функціонував сектор венеричних захворювань у підпорядкуванні якого було 6 профілактичних пунктів, де надавалася безкоштовна допомога¹⁶.

На окупованих землях румунська влада доклала значних зусиль, спрямованих на підтримку діяльності та функціонування медичних закладів у повітах та селах, які до них входили. Так, в Ананьївській лікарні в період

1943-1944 років працювала 41 особа, з яких – 24 представники медичного персоналу. Зокрема, в лікарні працював один головний лікар-терапевт з грошовим окладом 250 RKKS на місяць, лікар-хірург отримував 180 RKKS, лікар-педіатр – 180 RKKS, помічник хірурга – 100 RKKS, фармацевт – 150 RKKS, 1 старша акушерка, 3 старших медсестри та 6 медсестер, які щомісяця отримували по 70 RKKS кожна, 9 санітарок з місячним окладом 60 RKKS. При лікарні також знаходився й допоміжний персонал в кількості 17 людей, які несли відповідальність за функціонування та утримання медичного закладу в належному вигляді. У стінах закладу працювали також бухгалтер-касир, заробітна плата якого складала – 135 RKKS, завгосп – 100 RKKS, повар – 70 RKKS, кухарка – 60 RKKS, 2 посудомийки з місячним окладом 60 RKKS кожна, 2 пралі отримували по 70 RKKS, конюх – 70 RKKS, 2 різноробочих отримували по 70 RKKS, сторож – 60 RKKS, слюсар – 85 RKKS, електрик-рентгенотехнік – 90 RKKS та столяр отримував 85 RKKS¹⁷.

В Ананьївській поліклініці за аналогічний період часу працювали: лікар дерматологічних та венеричних хвороб, лікар-терапевт, лікар-офтальмолог, 2 дантисти, фельдшер та санітарка¹⁸.

Ці медичні заклади могли розмістити в своїх приміщеннях 90 хворих, на харчування яких виділялось по 1 марці на день. Щомісяця для прання білизни, миття рук та на інші потреби лікарні виділялося 180 кг мила. На придбання наволочок, простирал, халатів, рушників у бюджеті повіту планувалось виділити 20 тис. RKKS¹⁹.

На території Ананьївського повіту, крім лікарні та поліклініки також функціонувало 11 медичних пунктів, в яких працювало 2 лікаря, 11 фельдшерів, 4 акушерки, 3 санітарки, кучер, сторож та дезінфектор²⁰.

Стабільно працювала медико-санітарна дирекція при одеському муніципалітеті. На її

¹⁵ Гінда Володимир. Венеричні хвороби на війні...

¹⁶ Одесская газета. – 1943. – 16 октября.

¹⁷ ДАОО, ф, 2380, оп, 1, спр, 164, арк, 64.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само, арк, 66.

²⁰ Там само, арк, 65.

балансі станом на 16 жовтня 1943 року перебувало 77 медико-санітарних приміщень в яких працювало 1902 службовці. З цих приміщень було 22 – санітарного призначення з персоналом 185 осіб, 37 – медичних з персоналом 1296 осіб. У місті було 18 фармацевтичних, курортно-кліматичних та інших допоміжних споруд, які обслуговував персонал числом – 421 особи²¹. Заробітна плата одеського лікаря становила 150 RKKS, а медична сестра отримувала 50 марок²².

Санітарному відділу підпорядковувалось 12 санітарних дільниць, центральна гігієнічна лабораторія, судово-медична експертиза, протималарійна та дезінфекційна станції, а також шість громадських лазень. У розпорядженні медичного відділу було 5 лікарень, 14 поліклінік, 2 пологові будинки, одна амбулаторія, 3 диспансери, 2 дитячі консультації, швидка допомога, лікарня для прокажених і 8 медичних пунктів. Курортно-кліматичний відділ мав у своєму складі лікувальну станцію «Лермонтов», пляж «Аркадія» і пляж «Ланжерон». Фармацевтичний відділ налічував 12 аптек, 2 аптекарських магазини, 3 аптеки при лікарнях і один склад²³.

У медичних установах, згідно з даними дирекції актів громадянського стану, було прийнято 3273 пологів, зареєстровано 3255 смертей²⁴.

Наявність такої великої кількості медичних закладів та їхнє забезпечення медперсоналом в м. Одеса можна пояснити наступними чинниками: по-перше, місто було адміністративним центром губернаторства «Трансністрія», в якому до захоплення міста румунськими військами вже існувала розвинена інфраструктура медичних закладів; по-друге, різка зміна ситуації на фронті, перехід стратегічної ініціативи в руки Червоної Армії та її наступ у західному напрямку призвели до того, що в місто прибула значна кількість, поранених як румунських, так і німецьких військових на лікування та реабілітацію, а з ними, відповідно, й медичний персонал. Для їх розміщення використовували навіть шкільні приміщення.

На території губернаторства румунською адміністрацією підтримувалось функціонування ветеринарних лікарень у повітових центрах та ветеринарних пунктів на селі. Наприклад, на території Ананьївського повіту функціонувала ветеринарна лікарня, в якій працював головний ветфельдшер з окладом 200 RKKS, ветфельдшер – отримував 120 RKKS, ветсанітар – 50 RKKS. У селах повіту працювало 3 ветфельдшери з щомісячним окладом від 80 до 100 RKKS, 2 зоотехніки які отримували 170 та 125 RKKS заробітної платні²⁵.

Підтримка функціонування медичних закладів адміністрацією губернаторства «Трансністрія», на нашу думку, мала деякі позитивні наслідки, а саме: діяльність цих установ забезпечувала роботою місцеве населення, яке мало можливість отримувати хоч і мізерну, але заробітну платню, за допомогою якої працівники могли забезпечити себе та свою родину найнеобхіднішими засобами для існування. Водночас у цих закладах населення могло розраховувати на отримання кваліфікованої допомоги.

Проте, незважаючи на дії цивільної адміністрації, залишалося чимало невирішених питань. Нагальними проблемами у боротьбі із постійним зростанням різноманітних недуг серед цивільного населення на окупованих територіях південно-західної України була відсутність необхідних медикаментів та брак висококваліфікованих лікарів, оскільки значна частина перебувала в евакуації і свої знання використовувала для потреб радянської армії. Румунське ж командування не могло повноцінно забезпечити загарбані території, як відповідними медичними фахівцями так і необхідними ліками. Оскільки медикаменти йшли спершу на потреби армії і тільки незначний відсоток необхідних ліків виділявся на потреби населення окупованої території.

Свідченням катастрофічної нестачі ліків є розпорядження окупаційної влади, які зобов'язували учнів збирати лікарські рослини на

²¹ Одесская газета. – 1943. – 20 января.

²² Михайлуца М.І. Вказ. праця. – С. 192.

²³ Одесская газета. – 1943. – 20 января.

²⁴ Одесская газета. – 1943. – 16 октября.

²⁵ ДАОО, ф, 2380, оп, 1, спр, 164, арк, 65.

медичні потреби румунської армії. Зокрема, за розпорядженням субінспектора шкіл Варварівського району шкільний персонал зобов'язувався зібрати: ромашку, м'яту, кульбабу та полин. Зібрані вищезазначені трави необхідно було висушити на горищах та у класах після просушки здати їх до пунктів прийому²⁶. Станом на 20 грудня 1942 р. тільки в Очаківському повіті було зібрано та здано на потреби окупаційної влади 1500 кг лікарських рослин²⁷.

Однією з перешкод, яка стояла на заваді населенню губернаторства звертатися до кваліфікованих спеціалістів, стало впровадження румунською владою оплати за медичне обслуговування. Так, консультація лікаря коштувала – 12 марок, операція – 20, рентген – 20, а за харчування в лікарні щоденно сплачувалося 2 марки. Така політика фактично унеможливила доступ до отримання медичних послуг, і міським і сільського населення губернаторства²⁸.

Жертвами хвороб, перш за все, ставали прості мешканці, які в умовах військового лихоліття залишалися найбільш незахищеною верствою не тільки в соціально-економічному плані, а й елементарним правом отримати першу медичну допомогу при виявленні будь-якої хвороби.

Отже, на окупованих землях південно-західного регіону України набули поширення інфекційні захворювання: висипний тиф, холера, педикульоз, дерматовенерологічні хвороби, тощо які становили загрозу для здоров'я та життя адміністративного та військового апарату окупантів, а також місцевого населенню. Адміністрація «Транснїстрії» вживала рішучі заходи для боротьби із цими захворюваннями, активно залучаючи до цього й місцеве населення. окупаційна влада також підтримувала діяльність різноманітних медичних установ, у стінах яких, незважаючи на певні проблеми, населення могло розраховувати на кваліфіковану допомогу медичного персоналу.


References

- Alexander Dallin*. Odessa, 1941—1944: A Case Study of Soviet Territory Under Foreign Rule. – RAND, RM – 1875:California, 1957. – 466 p.
- Solovei R.* Activitatea Guvernamentului Transnistriei on domeniul social-economic si cultural: (19 aug. 1941 – 29 ian. 1944). Iasi, 2004. – 182 p.
- Odessa: zhy`zn` v okkupacy`y`. 1941-1944. Y`story`ya kollaboracy`ony`zma / sost., otv. red. y` avtor vstup. stat`y` O.V.Budny`czky`j; podgot. tekstov, pry`mech. T.L. Vorony`noj; pry`mech. K.R.Galeeva. – M.: Poly`ty`cheskaya ency`klopedy`ya, 2013. – 231 s.
- Levy`t Y.Э.* Uchasty`e fashy`stskoj Rumyny`y` v agressy`y` proty`v SSSR. Y`stoky`, plany, realy`zacy`ya (1.IX 939 – 19 XI 1942). – Ky`shy`nev: Shty`y`ncza, 1981. – 392 s.
- Ginda V.* Kul`tura, osvita i sport pid chas okupaciyi // Ukrayina u Drugij svitovij vijni: poglyad z XXI st. Istory`chni nary`sy`. – K.: Naukova dumka, 2010. – T. 1 – S. 697 – 732.
- Hinda Volodymyr.* Venerychni khvoroby na viyni – zahroza armiyi // <http://historians.in.ua/index.php/zabuty-zertvy-viyny/1037-Volodymyr-Hinda-Venerychni-khvoroby-na-viini-zahroza-armii/>
- My`xajlucza M.I.* Pravoslavna cerkva na Pivdni Ukrayiny` v roky` Drugoyi svitovoyi vijny` (1939-1945) / My`kola Ivanovy`ch My`xajlucza. — Odesa : “VMV”, 2008. – 392 s.
- Ostashhuk V.* Rozvy`tok medy`cy`ny`, medy`chnoyi osvity` ta nauky` v Odesi v period rumuns`koyi okupaciyi (1941-1944 rr.) // Naukovi pracі Chornomors`kogo derzhavnogo universy`tetu im. Petra Mogy`ly` kompleksu «Ky`yevo-Mogy`lyans`ka akademiya». Ser. : Istory`chni nauky`. – 2009. – T. 100, Vy`p. 87. – S. 78-82.

²⁶ ДАМО, ф, 1763, оп, 1, спр, 2, арк, 6.

²⁷ ДАОО, ф, 2249, оп, 1, спр, 63, арк, 23.

²⁸ Левит И.Я. Вказ. праця. – С. 319.



**Теоретично-
методологічні засади
освітянського
краєзнавства**

Дмитро Титаренко (м. Кривий Ріг)

Доля навчальної літератури під час нацистської окупації України на території зони військової адміністрації

У публікації розглянуто деякі аспекти адаптації, підготовки та використання навчальної літератури під час нацистської окупації України на території зони військової адміністрації. Охарактеризовано вплив окупаційних управлінських та пропагандистських структур, представників місцевої педагогічної громадськості на зміст та параметри використання навчальної літератури.

Ключові слова: нацистська окупація, військова адміністрація, навчальна література, пропаганда, цензура.

Dmytry Tytarenko

The fate of educational literature during the Nazi occupation of Ukraine on the territories under military administration

In the paper the questions of adaptation, preparation and using of educational literature during the Nazi occupation of Ukraine on the territories under military administration are considered. The influence of the occupation administrative and propagandistic structures, representatives of local educational community on the content and parameters of using the textbooks is characterized.

It is emphasized, that the edition of new educational literature for the population of the occupied territories was not planned by the Nazis. This problem has become important at the process of renewal the activities of educational institutions during the occupation. Soviet textbooks, which were claimed as politically dangerous, mostly were withdrawn or changed. In the paper the examples of adaptation of the Soviet pre-war educational literature to new requirements were described. Some textbooks were prepared or published in Kharkiv, Sloviyansk, Mariupol. The providing of educational process with learning and teaching materials was carried out through the publication of the so-called «school pages» in a local periodical press and use of art literature and pre-revolutionary textbooks.

Key words: Nazi occupation, military administration, educational literature, propaganda, censorship.

Дмитрий Титаренко

Судьба учебной литературы во время нацистской оккупации Украины на территории зоны военной администрации

В публикации рассмотрены вопросы адаптации, подготовки и использования учебной литературы в период нацистской оккупации Украины на территории зоны военной администрации. Охарактеризовано влияние оккупационных управленческих и пропагандистских структур, представителей местной педагогической общественности на содержание и параметры использования учебной литературы.

Ключевые слова: нацистская оккупация, военная администрация, учебная литература, пропаганда, цензура.

Період нацистської окупації України, ставши в глобальному контексті часом глибокої деградації освітньої сфери, водночас позначився і певними спробами, спрямованими на її адаптацію до умов «нового порядку». Це мало бути досягнуто передусім за рахунок розробки нових навчальних програм і відповідного навчально-методичного забезпечення. Однією з ключових проблем, яка постала у зв'язку із реалізацією навчального процесу, стало забезпечення шкіл необхідною літературою. Внаслідок периферійності в планах нацистів питань освітньої політики видання нової навчальної літератури для населення на окупованій території заздалегідь не планувалося. І лише зіткнувшись з необхідністю організації навчального процесу для місцевих мешканців окупаційна адміністрація здійснила деякі кроки в цьому напрямку. Певною мірою питання підготовки нових підручників, а також пристосування старих радянських навчальних посібників до нових реалій на окупованій території України вже знайшли відображення в роботах як українських, так і зарубіжних дослідників¹. Водночас на окрему увагу заслуговує проблема підготовки навчальної літератури в зоні військової адміністрації, освітня політика на території якої характеризувалася певною специфікою.

Першочерговим питанням у плані забезпечення шкіл навчальною літературою стало визначення долі старих довоєнних радянських

підручників, які потрапили до категорії неблагонадійних книг. Перша спроба регламентації використання такої літератури в централізованому порядку на території всієї зони військової адміністрації датована 8 грудня 1941 р., коли відповідно до розпорядження відділу VII штабу командувача військами тилового району групи армій «Південь» мав бути конфіскований підручник німецької мови для середньої школи Г. Бергманна і А. Изволенської. Приводом для цього стало «прославлення радянської системи»² на сторінках книги. Щоправда, за три тижні вийшло нове, додаткове розпорядження, згідно з яким підлягали вилученню «всі шкільні підручники»³. Зазначена установка давала невеликий вибір на місцях владним структурам, які мали її конкретизувати та запропонувати свої варіанти вирішення проблеми із забезпеченням навчальною літературою. Найпростішим варіантом виходу із ситуації взагалі була відмова від використання радянських підручників, до якої на місцях у деяких випадках місцеві комендатури стали вдаватися ще до виходу цієї постанови.

Так, наприклад, згідно з розпорядженнями місцевої комендатури I (762) м. Сновська та інспектури освіти Корюківського району Чернігівської області доступ до радянської навчальної літератури для уникнення «негативного» радянського впливу мав бути виключений, використання радянських підручників заборонялось, а

¹ *Dallin A. German Rule in Russia 1941–1945. A Study of Occupation Policies / A. Dallin. – London : Macmillan & Co Ltd, 1957. – P. 461; Ленська В.В. Фашистська шкільна політика на окупованій території України / В.В. Ленська // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 82; Jerabek B. Das Schulwesen und die Schulpolitik im Reichskommissariat Ukraine 1941–1944. Im Lichte deutschen Dokumente / B. Jerabek. – München : Ukrainische Freie Universität München, 1991. – S. 72–75; Антонюк Н.В. Українське культурне життя в «Генеральній Губернії» (1939–1944 рр.): за матеріалами періодичної преси. – Львів, 1997. – С. 39, 128–129; Луцький О.І. Українське культурне життя Галичини під час німецької окупації / О.І. Луцький // Україна. Культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. Вип. 3-4. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. – С. 211–212; Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943) / А.В. Скоробогатов. – Харків : Прапор, 2004. – С. 197; Добров П.В. Система освіти в Донбасі у роки Великої Вітчизняної війни / П.В. Добров, М.О. Бистра. – Донецьк : Норд-Прес, 2006. – С. 86–87; Армстронг Дж. Украинский национализм. Факты и исследования / Дж. Армстронг; [пер. с англ. П.В. Бехтина]. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2008. – С. 263; Шайкан В.О. Ідеологічна боротьба в Україні періоду Другої світової війни 1939–1945 рр. / В.О. Шайкан. – Кривий Ріг : Вид-во «Діоніс» (ФОП Чернявський Д. О.), 2010. – С. 160–161; Титаренко Д.Н. Німецька освітня політика в тылової зоні груп армій «Юг», «А» і «Б»: в світлі німецьких документів / Д.Н. Титаренко // Былые годы. – 2011. – № 3 (21). – С. 56–58; Жосан О.Е. Проблеми підручникотворення під час німецької окупації (1941–1944 роки) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ppko-koipro.edukit.kr.ua.html>. та ін.*

² Bundesarchiv-Militärarchiv (далі – ВА-МА), RH 22/205, Bl.17.

³ ВА-МА, RH 22/205, Bl.19.

навчання пропонувалося здійснювати усно⁴. Схожим було і розпорядження польової комендатури, дислокованої в Ніжині⁵. Вказівки місцевих комендатур ретранслювалися через органи місцевого самоврядування: так, за наказом № 8 Чернігівської міської управи від 22 січня 1942 р., який у свою чергу містив посилання на наказ № 3 міжрайонної управи від 13 січня 1942 р. та розпорядження місцевої комендатури Чернігова від 5 січня 1942 р., підлягали конфіскації всі радянські навчальні засоби «через їх нацьковування та комуністичний зміст», а також підручники німецької мови радянського видання⁶. Реалізація приписів такого або аналогічного змісту на практиці, яка стала загальноприйнятною, призводила до катастрофічного скорочення книжкового фонду шкільних бібліотек.

Водночас нагальна потреба забезпечити школи, що функціонували, бодай якоюсь літературою зумовила спроби використання і радянських підручників (в тих випадках, де вони збереглися в шкільних бібліотеках після проходження лінії фронту, пов'язаних із цим плондруванням та знищенням приміщень шкіл). Санкцію на це після відповідного перегляду підручників, що мали забезпечувати дозволені навчальні програми, як правило, давали комендатури⁷. Для адаптації літератури до нових вимог силами вчительського персоналу шкіл вона піддавалася своєрідному «препаруванню». Воно передбачало вилучення окремих сторінок, передусім із портретами Леніна, Сталіна, заклеювання або заштриховування певних вправ, задач, ілюстрацій, що візуально або лексично вкладалися в метанаратив побудови та успіхів соціалістичного будівництва тощо. Очевидно, що реалізація такого

підходу враховувала і досвід вирішення питання забезпечення навчальною літературою і в інших зонах окупації, зокрема на території Райхскомісаріату «Україна»⁸. Про масштабність роботи, що проводилася, свідчать наступні цифри: лише в одному з підручників, допущених до використання («Грамматика української мови. Частина 2. Синтаксис»⁹ автора В. С. Ващенко), передбачалося зробити 227 коректив¹⁰, у підручнику «Української мови» С. Чавдарова для 3-го класу були внесені зміни до 452 завдань¹¹. Згідно з вказівками до виправлення «Букваря»¹² автора Л.П. Деполович до книги планувалося внести 21 корективу (зокрема на с. 10 мали бути заклеєні малюнки піонера, на с. 35 слово «Зірка» мало бути замінено словом «Марта», на с. 60 пропонувалося затушувати зірки та заклеїти останнє речення «Я буду героєм, як Чкалов»¹³). Доходило до відвертого абсурду: так, у цьому «Букварі» вірш про ялинку було викинуто за одне лише слово «палац», вірш про ведмежат за слово «браток», немов більшовицьке. Спроби самого автора «Букваря», чернігівського педагога і методиста Л.П. Деполович (вона залишилась на окупованій території), взяти участь у переробці своєї книги, для чого вона навіть звернулася до міської управи, зазнали невдачі. Загалом із «Букваря» було вилучено майже четверту частину – 26 сторінок. Як писала у своєму «Щоденнику» сама авторка, «шкода мені було свого спустошеного букваря. Я намагалася дещо сперечатись, але справу вже було зроблено. Та й піднімати скандал було не варто, – все одній буквар доживає останній рік свого існування взагалі. Та й апелювати нема до кого, – нема ж ніякої вищестоящої інстанції»¹⁴.

⁴ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-3167, оп. 1, спр. 1, арк. 16.

⁵ ДАЧО, відділ у м. Ніжині, ф. Р-4394, оп. 1, спр. 1, арк. 7.

⁶ ДАЧО, ф. Р-3456, оп. 1, спр. 78-а, арк. 116.

⁷ Архів Управління Служби безпеки України в Луганській області (далі – АУСБУ ЛЮ), ф. 54, оп. 3, спр. 10, арк. 8.

⁸ Шайкан В. Вказ. праця. – С. 160–161.

⁹ Книгу було видано в 1939 р.

¹⁰ Підраховано автором за: ДАЧО, ф. Р-3004, оп. 1, спр. 18, арк. 8–14.

¹¹ Скоробогатов А.В. Вказ. праця. – С. 197.

¹² Книгу було видано в 1940 р.

¹³ Підраховано автором за: ДАЧО, ф. Р-3004, оп. 1, спр. 18, арк. 18.

¹⁴ Халімон Л.М. Феномен «Букваря» Л. П. Деполович / Л. М. Халімон // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Випуск 97. Серія: Педагогічні науки. – Чернігів, 2012. – С. 300.

Цензурі було піддано і, здавалось би, далекі від ідеологічних впливів підручники з математики. Так, у вказівках до виправлення збірника арифметичних задач і вправ для III класу Н.С. Панова передбачалося внести до книги 47 коректив. У деяких випадках або з огляду на відсутність обов'язкової вимоги, щоб це робили вчителі, або з огляду на масштабність роботи, викреслення «неблагонадійних» місць у підручниках здійснювали й самі школярі під диктовку вчителя¹⁵. Володіння літературою, що не пройшла відповідної «обробки», сприймалося як реальна загроза, з якою дитина змушена була рахуватися: «Ми зі своїми підручниками не ходили... Тому що, якщо дома знайдуть невірзаний, то труба діло»¹⁶.

Принаймні в одному з випадків для корегування навчальної літератури було застосовано навіть поліграфічні можливості: так у Харкові, здійснюючи роботу з виправлення «Букваря», окремі сторінки вилучили й замінили на віддруковані в друкарні нові сторінки¹⁷. Видача учням підручників, що були виправлені вчителями, як дозволяє судити приклад Ворошиловграда, могла здійснюватися за окрему плату¹⁸.

Масштабність завдань, необхідність узгодженої позиції щодо обмеження «негативних більшовицьких впливів» зумовила те, що в деяких міс-

тах, зокрема в Харкові та Юзівці, було навіть створено спеціальні навчально-методичні комісії. Саме вони визначали параметри використання того чи іншого навчального посібника. Вказівки, що містили перелік внесення необхідних змін, згодом тиражували та розсилали по школах, в тому числі й за межі тих міст, де вони розроблялися. Але на місцях, очевидно, роботу з цензурування книг та вилучення «неблагонадійних» фрагментів не завжди проводили на належному рівні.

Використання на уроках літератури, яка мала бути вилучена з навчального процесу або не пройшла відповідної адаптації, загрожувало санкціями передусім вчителів. Так, у лютому 1942 р. під час обстеження роботи Яцевської школи Чернігівського району інспектором шкіл М.А. Новиковим було виявлено, що вчителька цієї школи Н.Н. Дегтярьова на уроках використовує радянські підручники. Вчительку було звільнено з роботи, із розісланим по всіх районах Чернігівщини відповідним наказом передбачалося ознайомити весь педагогічний склад¹⁹. Схожа ситуація мала місце й у Костянтинівці, де в травні 1943 р. з посади завідувача відділу народної освіти було звільнено В.І. Устиновича нібито «за невилучення в учнів підручників старого зразка»²⁰. Звинувачення в цьому було

⁴ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-3167, оп. 1, спр. 1, арк. 16.

⁵ ДАЧО, відділ у м. Ніжині, ф. Р-4394, оп. 1, спр. 1, арк. 7.

⁶ ДАЧО, ф. Р-3456, оп. 1, спр. 78-а, арк. 116.

⁷ Архів Управління Служби безпеки України в Луганській області (далі – АУСБУ ЛО), ф. 54, оп. 3, спр. 10, арк. 8.

⁸ Шайкан В. Вказ. праця. – С. 160–161.

⁹ Книгу було видано в 1939 р.

¹⁰ Підраховано автором за: ДАЧО, ф. Р-3004, оп. 1, спр. 18, арк. 8–14.

¹¹ Скоробогатов А.В. Вказ. праця. – С. 197.

¹² Книгу було видано в 1940 р.

¹³ Підраховано автором за: ДАЧО, ф. Р-3004, оп. 1, спр. 18, арк. 18.

¹⁴ Халімон Л.М. Феномен «Букваря» Л. П. Дєполович / Л. М. Халімон // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Випуск 97. Серія: Педагогічні науки. – Чернігів, 2012. – С. 300.

¹⁵ Рибальченко Р.К. Підкови на снігу / Р.К. Рибальченко. – Харків : Курсор, 2006. – С. 113.

¹⁶ Інтерв'ю із Фурсовим С.М., 1927 р.н., в період окупації мешкав у м. Макіївка Сталінської області (м. Донецьк, квітень 2005 р.) // Особистий архів автора.

¹⁷ Державний архів Харківської області, ф. П-2, оп. 31, спр. 17, арк. 26.

¹⁸ АУСБУ ЛО, ф. 54, оп. 3, спр. 10, арк. 8.

¹⁹ ДАЧО, ф. Р-3167, оп. 1, спр. 1, арк. 14; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. – К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. – С. 91.

²⁰ Архів Управління Служби безпеки України в Донецькій області (далі – АУСБУ ДО), спр. 29032, арк. 29.

висунуто й бургомістру міста Ф.М. Вокарю. Згідно з наказом начальника відділу народної освіти у Ровеньках Ворошиловградської області звільнення загрожувало тим вчителям, які всупереч виданій вже до цього забороні продовжували використовувати радянські підручники²¹.

І хоча, як було визнано владою, радянські підручники «з попереднім знищенням рештків більшовизму»²² все ж таки застосовувались у навчальному процесі, на порядку денному було створення нових. Вже в січні 1942 р. відділом культури та освіти Харківської міської управи, довкола якого об'єдналася проукраїнськи налаштована громадськість міста, було створено декілька авторських бригад «для складання й розробки нових шкільних програм та підручників з історії України, української мови та української літератури»²³. Доволі активну участь у цьому процесі взяла харківська «Просвіта»: так, один з організаторів і керівників харківської «Просвіти», відомий український історик та музеєзнавець В.В. Дубровський готував програми та підручники з історії для 3–4 класів. Члени «Просвіти» В.М. Державін, А.Г. М'якшин, Б.І. Львов готували програми та підручники з історії для 5-го, 6-го, 7-го класів відповідно²⁴. Уже влітку 1942 р. в газеті «Нова Україна» повідомлялося про підготовку до видання в Харкові «Букваря» Л.П. Деполович, а також про створення харківськими філологами Ю.В. Шевельовим та Д.Ф. Солов'єм збірника вправ з української мови для 7 класу і хрестоматії з української літератури для 5 класу²⁵. Попри докладені зусилля виходу друкованої продукції не було. Як

вказувала у своїх спогадах О.Д. Соловей, яка під час окупації мешкала в Харкові, «дозволу на видання шкільних підручників влада не давала, хоч батько, голова видавництва, вперто обивав пороги німецьких канцелярій, а праця над складанням букваря, читанок, збірника вправ велася мало не з перших тижнів окупації. За весь час пощастило видати в Харкові лише український молитовник і то перед самим відступом 1943 року, так що наклад повністю лишився в друкарні»²⁶.

Певні спроби організувати процес видання навчальної літератури було здійснено і в інших містах, розташованих у зоні військової адміністрації. Протягом 1942–43 років у маріупольському видавництві ім. І. Франка накладом у 2 тис. примірників було випущено буквар для 1-го класу, підручник для курсів з вивчення німецької мови, в місцевій газеті містилася інформація про підготовку до видання «читанок» для 3-го і 4-го класів²⁷. Частина тиражу «Букваря», який вийшов у Маріуполі, була надіслана і для шкіл, розташованих в інших районах області²⁸. У Слов'янську було видано «Буквар»²⁹ та «Читанку» для 2-го класу³⁰. Є відомості про те, що в Горлівці було надруковано дві шкільні книжки, зредатовані «під кутом німецько-української співпраці та скерування на Європу»³¹. Очевидно, що в умовах жорсткого цензурного контролю реверанси в бік окупаційної влади були обов'язковою умовою легітимації підготовленої в умовах окупації навчальної літератури. Проявом своєї рідної, породженої умовами окупації дихотомії, можна вважати призначену для вчителя перед-

²¹ АУСБУ ЛО, спр. 20889, арк. 28 (речові докази).

²² Рідний край (м. Богодухів). – 1942. – 4 жовт.

²³ Нова Україна (м. Харків). – 1942. – 16 січ.

²⁴ Скоробогатов А.В. Вказ. праця. – С. 197.

²⁵ Нова Україна. – 1942. – 19 лип.

²⁶ Соловей О. У Просвіті і навколо / О. Соловей // Український засів. Ч.1 (5). – Харків, грудень 1992–січень 1993. – С. 47.

²⁷ Маріупільська газета. – 1942. – 16 серп.; там само. – 1943. – 25 трав.; там само. – 1943. – 17 черв.

²⁸ Донецька газета (м. Слов'янськ). – 1942. – 28 серп.; Маріупільська газета. – 1942. – 29 жовт.; АУСБУ ДО, спр. 36824-пф., арк. 109, 114.

²⁹ Артемівський державний краєзнавчий музей, науково-допоміжний фонд, АГКМ 232/39-ПС.

³⁰ Нове життя (м. Ворошиловград). – 1943. – 13 січ.; ксерокопія «Читанки» була надана автору краєзнавцем зі Слов'янська О. Добровольським.

³¹ Нове життя. – 1942. – 23 серп.

мову до випущеної у Слов'янську читанки для II класу, в якій, зокрема, зазначалося: «...На перших сторінках вміщено кілька віршів, у яких говориться про любов до рідного краю, до своєї рідної мови. Учитель використає їх після вступної розмови з дітьми про визволення України від більшовицького рабства великим німецьким народом...»³². В той же час, як дозволяє судити аналіз зазначеної «Читанки...», авторам-укладачам, за винятком вищенаведеного фрагменту, вдалося уникнути політичної заангажованості і підготувати навчальне видання, що вкладалося в рамки україноцентричного нарративу завдяки включенням до нього творам «Рідний край», «Україна» В. Самійленка, «Учіться, брати мої...» Т. Шевченка, «Рідна мова» С. Воробкевича та ін.



Титульний аркуш навчального посібника для II класу, виданого у Слов'янську в 1942 р.

Очевидно, в ході підготовки навчальної літератури автори далеко не завжди слідували нав'язаним ідеологемам і намагалися запропонувати своє власне бачення змісту навчання і в інших виданнях. Про обставини підготовки одного з таких підручників розповів член націоналістичного підпілля в Маріуполі, колишній співробітник місце-

вого краєзнавчого музею М.В. Фененко, притягнений радянським правосуддям після визволення міста до кримінальної відповідальності. Згідно з його показами на допиті, маріупольському філологу А.І. Болгарському було запропоновано підготувати «Буквар» для першого класу, що й було ним зроблено. Втім, на думку самого А.І. Болгарського, зміст «Букваря» не відповідав установкам з боку властей щодо «виховання дітей у фашистському дусі». Автор був дуже занепокоєний, що йому доведеться відповідати за написане. Його стурбованість пояснювалася відсутністю попередньої рецензії з боку керівника дислокованої в місті команди пропаганди Вермахту Краузе. Все це стало причиною виникнення в Болгарського глибокого психічного розладу. У серпні 1942 р. А.І. Болгарський зник (швидше за все його було заарештовано). Одразу ж після цього один із керівників націоналістичного підпілля в Маріуполі М.М. Стасюк, з'явившись на квартирі М.В. Фененка, забрав у нього книжки А.І. Болгарського, які були заборонені німецькою цензурою³³. Очевидно, що занепокоєння такого роду були небезпідставними.

Проблеми, які відчувала початкова школа у плані забезпечення її навчальною літературою, поглиблювалися разом із розширенням шкільної мережі. Процес створення семирічних шкіл, який інтенсифікувався в регіоні у 1942/43 навчальному році, за оцінкою органів військової адміністрації робив дефіцит відповідної літератури ще помітнішим. У ситуації, що склалася, якнайшвидше видання «бездоганних» у політичному відношенні навчальних посібників було визнано за надзвичайно актуальне завдання, «оскільки використання більшою або меншою мірою цензурованих старих підручників може бути крайнім заходом тільки за умови, що вони залишаються в руках викладача, що не завжди можливо проконтролювати»³⁴.

Але загалом випадки видання нової навчальної літератури були спорадичними (справедливості заради слід зазначити, що аналогічною була ситуація в зонах військової адміністрації і інших груп армій³⁵). Пропозиція нової літера-

³² Читанка для II класу народної школи. I випуск. – Слав'янськ, 1942

³³ АУСБУ ДО, спр. 36824-пф., арк.114.

³⁴ ВА-МА, РН 23/353, ВІ. 51.

³⁵ Загоруйко М. М. Крах экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР / М.М. Загоруйко, А.Ф. Юденков. – М. : «Экономика», 1970. – С. 94.

тури аж ніякою мірою не могла забезпечити навчальний процес, загалом сприяти легітимізації навчання у підкупаційній школі в очах учнів.

У тому випадку, коли заняття не могли почати через дефіцит придатних підручників, органи військової адміністрації на місцях мусили передбачити можливість використання під час навчального процесу відповідних матеріалів, що могли замінити їх³⁶. Для компенсації дефіциту необхідної дидактичної літератури, «йдучи назустріч бажанню вчителів народної школи, що силою обставин змушені навчати учнів своїх без підручників»³⁷, у деяких місцевих періодичних виданнях друкували рекомендовані для використання у школах у навчальному процесі матеріали, так звані «шкільні сторінки» або «сторінки для школярів». Вони виходили, зокрема, в таких газетах, як: «Нове життя» (м. Ворошиловград), «Українське Полісся» (м. Чернігів), «Донецкий вестник» (м. Юзівка (Сталіно)), «Нова Україна» (м. Харків), «Маріупільська газета», «Ніжинські вісті» тощо. На Чернігівщині редакцією газети «Вісті Остерщини» було започатковано спеціалізоване видання для шкіл – газету «Школяр», яка поширювалася на території шести районів. Періодичність виходу становила раз на два тижні. Всього було видано сім номерів цієї газети, які містили переважно літературні твори українських класиків, призначені для дітей³⁸. Використання матеріалів періодики, зокрема видань «Нова Україна» та «Український засів» (Харків), у навчальному процесі стало предметом окремого обговорення на одній з конференцій харківських учителів³⁹. З одного боку, це дозволяє констатувати досить високий змістовний рівень видань та розміщених на їхніх шпальтах матеріалів, з іншого – є зайвим доказом катастрофічного становища із забезпеченням освітніх установ навчальною літературою.

Певною альтернативою, передусім для вчителів, було використання в якості навчально-

методичної та дидактичної літератури дореволюційних підручників, творів художньої літератури. У вересні 1942 р. відділ освіти Краматорської районної управи на шпальтах місцевої газети звернувся до читацької аудиторії з проханням продати для потреб середніх шкіл ряд видань, серед яких були роботи «Древний Восток», «Древняя история» та «История средних веков» К.О. Іванова, «История средних веков» Р.Ю. Віппера, «Ілюстрована історія України» М.С. Грушевського, «Історія українського письменства» С.О. Єфремова⁴⁰. Щоправда є істотні сумніви в можливості подальшого використання цієї літератури з огляду на те, що історію не було включено до навчальних програм. У деяких випадках місцеві органи управління освітою безпосередньо регламентували можливість залучення тієї чи іншої літератури. Так, згідно з наказом інспектури освіти Корюківського району на Чернігівщині дозволялося використовувати в навчальному процесі шкіл твори Й. Гете, Ф. Шіллера, Т.Г. Шевченка, О.С. Пушкіна, М.Ю. Лермонтова та інших видатних письменників та поетів, що їх було видано до 1917 р.⁴¹. Необхідну літературу можна було знайти як у приватних осіб, так і в тих бібліотеках, що функціонували. Такого роду практика повністю узгоджувалася з позицією Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга, який фактично визначав ідеологію, тактику і стратегію пограбування та використання культурних, навчальних та наукових установ, у тому числі й бібліотек⁴², на окупованій території. Варто зазначити, що бібліотеки, діяльність яких була дозволена, за наявності відповідних клопотань могли забезпечувати навчальною літературою і інші заклади, передусім фахові школи. Так, на початку 1943 р. за вимогою господарського командування Центральна міська бібліотека у Сталіно видала зі свого фонду 46 найменувань навчальної літератури «для вчительського персоналу спеціальних шкіл»⁴³.

³⁶ ВА-МА, RH 22/205, ВІ. 19.

³⁷ Нове життя. – 1943. – 17 січ.

³⁸ Греченко Г. Чернігівщина на шпальтах окупаційних газет (1941–1943 рр.) / Г. Греченко // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2 (26). – С. 83–85.

³⁹ Нова Україна (щотижневе видання). – 1943. – 17 січ.

⁴⁰ Краматорська газета. – 1942. – 24 вересня.

⁴¹ ДАЧО, ф. Р-3167, оп.1, спр.1, арк. 16.

⁴² Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 3636, оп. 1, спр. 21, арк. 8.

⁴³ Державний архів Донецької області, ф. Р-1595, оп. 1, спр. 1, арк. 4.

Але загалом, попри вжиті місцевою педагогічною громадськістю і, до певної міри, органами військової адміністрації кроки, ані кількість, ані якість залученої для здійснення навчального процесу літератури були не в стані вирішити проблему адекватного забезпечення навчально-виховного процесу. Ключовою проблемою при цьому залишався іманентно притаманний окупаційній владі підхід, згідно з яким школа мала виконувати суто утилітарну роль. Незважаючи на бажання окупаційної влади використати школу як елемент політичної індоктринації, брак відповідної деталізованої політико-ідеологічної концепції, складність її матеріалізації

через об'єктивні та суб'єктивні чинники в шкільній навчальній літературі завадив повноцінному здійсненню цих планів. Водночас вимоги цензурного характеру стали на перешкоді повномасштабній реалізації ініціатив і тієї частини місцевої педагогічної громадськості, яка намагалася за умов окупації реалізовувати своє власне, україноцентричне, бачення навчально-виховного процесу.

Автор буде щиро вдячний за сприяння в пошуку навчальних видань періоду нацистської окупації.

References

- Antoniuk, N. V. (1997). *Ukrainske kulturne zhyttia v Heneralnii Hubernii (1939-1944 rr.): za materialamy periodychnoi presy*. Lviv: [B.v.]. [in Ukrainian].
- Armstrong, Dzh. (2008). *Ukrainskij nacionalizm. Fakty i issledovanija: per. s angl.* (P.V. Bekhtin, Trans.). Moskva: ZAO Centrpoligraf. [in Russian].
- Batiuk A. A., Butych I.L. (Comps.). (1963). *Nimetsko-fashystskiy okupatsiyniy rezhym na Ukraini. Zbirnyk dokumentiv i materialiv*. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo politychnoi literatury URSR. [in Ukrainian].
- Chytanka dlia II klasu narodnoi shkoly*. (1942). Slaviansk: [B.v.]. [in Ukrainian].
- Dallin, A. (1957). *German Rule in Russia 1941–1945. A Study of Occupation Policies*. London: Macmillan & Co Ltd. [in English].
- Dobrov, P. V., Bystraia, M.O. (2006). *Systema osvity v Donbasi u roky Velykoi Vitchyznianoї viiny*. Donetsk: Nord-Press. [in Ukrainian].
- Halimon, L.M. (2012). Fenomen «Bukvaria» L.P. Depolovych. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho iniversitetu*, (97), 299–301. [in Ukrainian].
- Hrechenko, H. (1999). Chernihivshchyna na shpaltah okupatsiinykh hazet (1941–1943 rr.). *Siverianskyi litopys – Siverianskyi chronicle*, 2, 81–102. [in Ukrainian].
- Lenska, V. V. (1990). Fashystska shkilna polityka na okupovanii terytorii Ukrainy. *Ukrainskyi istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 10, 81–86. [in Ukrainian].
- Jerabek, B. (1991) *Das Schulwesen und die Schulpolitik im Reichskommissariat Ukraine 1941–1944. Im Lichte deutschen Dokumente*. München: Ukrainische Freie Universität. [in German].
- Lutskyi, O. I. (1997). Ukrainske kulturne zhyttia Halychyny pid chas nimetskoї okupatsii. *Ukraina. Kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*. (3–4), 194–225. [in Ukrainian].
- Rybalchenko, R. K. (2006). *Pidkovy na snigu*. Kharkiv: Kursor. [in Ukrainian].
- Skorobohatov, A. V. (2004). *Kharkiv u chasy nimetskoї okupatsii (1941–1943)*. Kharkiv: Prapor. [in Ukrainian].
- Shaikan, V. O. (2010). *Ideolohichna borotba v Ukraini periodu Druhoї svitovoї viiny 1939–1945 rr*. Kryvyi Rih: Vydavnytstvo Dionis. [in Ukrainian].
- Solovei, O. (1993). U Prosviti i navkolo. *Ukrainskii Zasiv – Ukrainian seeding*, 1(5), 36–47. [in Ukrainian].
- Titarenko, D. N. (2011). Nemeckaja obrazovatel'naja politika v tylovoj zone grupp armij «Yug», «A», «B» v svete nemeckikh dokumentov. *Bylye gody – The past years*, 3, 55–60.
- Zagorulko, M. M. (1970). *Krakh ekonomicheskikh planov fashystskoj Germanii na vremennno okkupirovanoj territorii SSSR*. Moskva: Ekonomika. [in Russian].
- Zhosan, O. E. Problemy pidruchnykovtvorennia pid chas nimetskoї okupatsii (1941–1944 roky). Retrieved from <http://www.ppko-koippo.edukit.kr.ua.html>. [in Ukrainian].

Назар Зьолковський (м. Львів)

Проблема житлового забезпечення студентів вищих навчальних закладів Львова у 1944–1965 роках

На основі архівних матеріалів Державного архіву Львівської області у статті розглядається забезпеченість студентів вищих навчальних закладів Львова житлом в перше повосінне двадцятиріччя. Більшість гуртожитків розташовані на відстані 0,5–1,5 км від головних корпусів своїх вишів. Житлова площа на 1 студента становила 4 м². Низька забезпеченість студентів житлом 30–40%, змусила керівництво ВНЗ Львова з другої половини 1950-х рр – першої половини 1960-х рр. активно розбудувати нові гуртожитки. У 1965 році забезпеченість студентів гуртожитками серед ВНЗ Львова складала 31–75%. Брак житла найбільше відчували студенти Львівської Політехніки, Медінституту та Львівського лісотехнічного інституту. Гуртожиток по вул. Зелений 96 був один з небагатьох у якому проживали студенти двох різних ВНЗ Львова: Львівської консерваторії імені Миколи Лисенка та інституту декоративного та прикладного мистецтва.

Ключові слова: ВНЗ Львова, університет, інститут, студент, навчальний рік, гуртожиток, житловий куток.

Nazar Zolkovskyy

Problems of students housing of Lviv Universities (1944–1965)

Based on archival materials of State Archive of Lviv Region presented scientific paper analyzes problems of student's accommodation in Lviv in the first postwar decades. Most dormitories were situated in 0.5–1.5 km from their university campuses. Living square for one student were 4 m². Only 30–40% of students were supplied with accommodation and that's why in 1950s–1960s authorities started to build new dormitories. In 1965 31–75% of Lviv students were supplied with accommodation. Lack of housing was the biggest problem for the students of Lviv Politechnic, Medical Institute and Lviv Forestry Institute. Dormitory on Zelena, 96 str. was one of few where students from two different Universities lived: Mykola Lysenko Lviv Conservatory and Institute of Decorative and Applied Arts. Publications about Lviv dormitories will be a part of endeavor dedicated to the “Development of high education in Lviv (1944–1991)”.

Key words: Lviv institutions of higher education, university, institute, student, academic year, dormitory, residential corner.

Назар Зелковський

Проблемы жилого обеспечения студентов высших учебных заведений Львова в 1944–1965 гг.

На основе архивных материалов Государственного архива Львовской области в статье рассматривается обеспеченность студентов высших учебных заведений Львова жильем в первое послевоенное двадцатилетие. Большинство общежитий расположены на расстоянии 0,5–1,5 км от главных корпусов своих вузов. Жилая площадь на 1 студента составляла 4 м². Низкая обеспеченность студентов жильем 30–40%, заставила руководство вузов Львова со второй

половины 1950–х гг. – первой половины 1960–х гг, активно строят новые общежития. В 1965 году обеспеченность студентов общежитиями среди вузов Львова составляла 31–75%. Нехватка жилья больше чувствовали студенты Львовской Политехнической, Медицинского и Львовского лесотехнического Института. Общежитие по ул. Зеленая 96 был один из немногих в котором проживали студенты двух разных вузов Львова: Львовской консерватории имени Николая Лысенка и института декоративного и прикладного искусства.

Ключевые слова: ВУЗы Львова, университет, институт, студент, учебный год, общежитие, жилой угол.

Актуальність. Житлово – побутові умови є однією з найболючіших проблем студентських колективів вищих навчальних закладів Львова у повоєнні роки. Організація побуту впливає на спосіб мислення студентів. Дослідження студентських колективів вищих навчальних закладів Львова у 1944–1965 рр. є неповним без висвітлення житлово-побутових проблем. Комплексний аналіз проблем житлового забезпечення студентів вищих навчальних закладів Львова дозволить краще зрозуміти студентство, як особливу частину радянського суспільства зазначеного періоду.

У радянський період Львів – центр підготовки фахівців у західному регіоні СРСР. Важливим питанням спроможності навчання у ВНЗ Львова для багатьох студентів була можливість отримання гуртожитку. Більшість студентів були не місцевими, зважаючи на тяжке матеріальне становище не мали змоги винайняти квартиру у Львові. Місця у гуртожитках розподілялося пропорційно між факультетами кожного року до кількості приїздних. Значний вплив абітурієнтів до львівських вищих навчальних закладів створює передумови для виникнення розгалуженої мережі гуртожитків при даних закладах. **Новизна дослідження** полягає в тому, що вперше на основі архівних матеріалів проаналізовано студентські гуртожитки вищих навчальних закладів Львова у радянський період в таких аспектах: житлово-побутові умови та забезпече-

ність студентів вищих навчальних закладів Львова житлом у перше повоєнне двадцятиріччя.

Метою дослідження є рівень забезпеченості студентів вищих навчальних закладів житлом у перше повоєнне двадцятиріччя. **Основні завдання** є висвітлення на основі архівних матеріалів житлово-побутових умов студентів та зміни у мережах гуртожитків львівських вищих навчальних закладів у 1944–1965 рр. **Об'єкт дослідження** – студенти вищих навчальних закладів Львова. **Предмет дослідження** – мережа гуртожитків при вищих навчальних закладах Львова. **Хронологічні рамки** статті охоплюють період від 1944 р., відновлення діяльності львівських вищих навчальних закладів, до 1965 р., закінчення «хрущовської відлиги» та перетворення Львова у потужний центр з підготовки фахівців у західному регіоні СРСР.

Історіографія. Вивчення матеріально-побутових умов студентів львівських вищих навчальних закладів у перше повоєнне двадцятиріччя, не стало предметом окремого наукового дослідження. В історіографії тема висвітлена побіжно. Відомим дослідником життя студентської молоді в радянський період є Наталя Хоменко¹. Цікавою розвідкою з цієї ж проблематики є стаття Ольги Погребної². Важливою складовою вивчення львівських вищих навчальних закладів є монографії про історію вузів, де подані дані про їхні гуртожитки³. З сучасних істориків частково

¹ Хоменко Н. Матеріально-побутове становище студентів вузів Української РСР в 50–60 рр. / Н. Хоменко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. 10. – С. 415–433; Хоменко Н. Житлові проблеми студентської молоді в УРСР (1950 – середина 1960–х рр.). / Н. Хоменко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія: історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2006. – Вип. XI. – С. 282–286.

² Погребна О. Проблеми житлового та матеріально-технічного забезпечення студентів університетів УРСР в повоєнний період / О. Погребна // Гілея. – К., 2010. – Вип. 38. – С. 93–99.

³ Бадяк В. Фундатори. ЛНАМ: 1946–1953 рр. / Володимир Бадяк. – Львів: ЛНАМ, 2007. – 186 с. Гелей С. Львівська комерційна академія: Нарис історії. // С. Гелей. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2008. – 624 с.

даним питанням займалися Роман Генега⁴ та Галина Боднар⁵. Комплексної праці про матеріально-побутові умови студентів львівських вищих навчальних закладів у перше двадцятиріччя, станом на сьогодні немає. У даній статті проаналізовано зміни у мережах гуртожитків львівських вищих навчальних закладів у 1944–1965 рр.

Виклад основного матеріалу. На початок 1950–х рр. у Львові було 13 вищих навчальних закладів: Львівський університет імені Івана Франка, Львівська Консерваторія імені Миколи Лисенка та 11 інститутів (Львівська Політехніка, Медінститут, Торгово–Економічний, Сільськогосподарський, Лісотехнічний, Педагогічний, Зооветеринарний, Поліграфічний імені Івана Федорова, Фізичної культури, Учительський, Декоративного та Прикладного Мистецтв). У 1955/56 н.р. припиняє діяльність Львівський учительський інститут, а з квітня 1960 р. Львівський педагогічний інститут переведений до Дрогобича. У 1962–64 рр. навчальні корпуси і матеріально-виробнича база Львівського сільськогосподарського інституту переведена зі Львова до Дублян. Кількість вищих навчальних закладів у Львові зменшилася до 10.

У 1944/45 н.р. Львівський університет імені Івана Франка мав у своєму розпорядженні 2 студентські гуртожитки: по вул. Герцена, 7 (всього 200 студентів), Пушкіна (Чупринки), 49 (всього 100 студентів). Побутові умови були надто складними. Гуртожитки не опалювалися певний час. Згодом ситуація покращилася. У студентський гуртожиток по вул. Герцена, 7 проведений

газ, а у гуртожитку по вул. Пушкіна (Чупринки), 49 поставлене пічне обладнання⁶. У другій половині 40–х років ХХ ст. для потреб студентів Львівського університету був переданий гуртожиток на вул. Жовтневій, 41 (тепер – Д. Дорошенка). Це було приміщення колишньої греко-католицької духовної семінарії. Цей гуртожиток був найменш придатним для життя студентів: у більшості його кімнат проживало по десять, а то й більше осіб. Катастрофічно бракувало меблів та іншого інвентаря для облаштування тої чи іншої кімнати. Однак багато студентів вважали його найкращим. Студенти цінували його вигідне центральне розміщення (навіть у морозні дні можна було перебігти до головного корпусу без пальто і головного убору).

На початку 1961/1962 н.р. у трьох гуртожитках Університету проживало 1317 студентів, що становило 36,7% від потреби житла приїзджих юнаків та дівчат. У 1962 році споруджено гуртожиток на вулиці Ленінського комсомолу (Пасічна) на 960 місць. На кінець 1965 року у чотирьох гуртожитках Університету проживало 1872 студенти, (це 65% від їх потреби у житлі). З першої половини 1960–х ХХ ст. в університетських гуртожитках діяла практика розселення дівчат та хлопців в окремі корпуси та блоки. Так, у гуртожитку університету на вулиці Ленінського комсомолу (Пасічна), 22 проживали хлопці, а в гуртожитках на вул. Жовтневій (Дорошенка) 41 та Пушкіна (Чупринки), 49 проживали дівчата. Університетський гуртожиток на вул. Герцена, 7 був єдиним гуртожитком, де хлопці і дівчата проживала спільно, однак у різних блоках⁷.

⁴ Генега Р. Житлово–побутові умови Львів’ян 1944–1953 роках / Роман Генега // *Lwów. Miasto – społeczeństwo – kultura*. – Kraków : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2014. – Т. 9. – С. 444–458; Генега Р. Львів: нові міщани, студенти та режим 1944–1953 рр. / Роман Генега. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2015. – 320 с; Генега Р.Я. Студентство міста Львова в Українському національному русі (1944–1953) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Генега Роман Ярославович– Львів., 2007. – 199 с.

⁵ Боднар Г. Житло як тягар і привілей: до питання про способи радянзації Львова у другій половині 1940–х років / Г. Боднар // *Lwów. Miasto – społeczeństwo – kultura*. – Kraków : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2014. – Т. 9. – С.413–443. Боднар Г. Житлово-побутове облаштування мігрантів із сіл у Львові (50-ті – 80-ті рр. ХХ ст.) / Г. Боднар // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – Вип. 8. – С. 327–346.

⁶ Державний Архів Львівської Облaсті (далі – ДАЛО), ф. Р. 119, оп.11, спр. 4, арк. 31–32.

⁷ Качмар В, Зьолковський Н. З історії повсякденного життя радянського студентства львівського університету В. Качмар, Н. Зьолковський// Історія радянської повсякденності: на перехресті джерел: зб. матеріалів Всеукр. наук. –теорет. семінару, 14–15 травня 2015 р., м. Вінниця – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – С. 61–62.



Гуртожитки по вул. Герцена, 7 та Пушкіна (Чупринки), 49.
На сьогодні по вул. Чупринки, 49, знаходиться факультет журналістики ЛНУ
ім. Івана Франка.

У гуртожитках Львівської Політехніки на 1 січня 1945 р. проживало до 300 осіб. На 1 січня 1950 року у 7 гуртожитках – 1665. Вони жили у 414 кімнатах по 4 студенти⁸. Житлова площа на 1 студента становила 4 м². У 1952/53 н.р. ЛПІ мав у своєму розпорядженні 11 будинків: по вул. Бой-Жиленьського, 14, Крилова (Горбачевського), 18, Котляревського, 1, Пушкіна (Чупринки), 11-а, Сталіна (Бандери), 30/32, Федорова, 2, Матюшенка (Коциловського), 15-а, Лермонтова (Дудаєва), 9, Коперніка, 11, Учительська, 2 та Суховолля⁹. Анонімний лист від студентів Львівського політехнічного інституту, який надійшов до редакції газети “Радянський студент” у 1954 р., ще раз підтверджував проблеми притаманні всім ВНЗ УРСР повоєнного десятиліття. *“Говорим о тяжелых условиях бедняков, учащихся в странах капитала, – писалось в листі, – а почему Вы не заглянете в общежития советских студентов. Вы здесь увидите ужас. Об этом пусть лучше пишет ваша «Правда», а не о студентах Турции, США, Испании... Общежития на улице Сталина (Бандери) далеко хуже, чем казармы для политзаключенных ...”*.

За результатами перевірки цього листа відповідною комісією на ім'я секретаря ЦК КП(б)У І. Назаренка та першого заступника Голови

Ради Міністрів УРСР М. Гречухи відправлено довідку, яка містила протилежну інформацію. Студентські гуртожитки відремонтовані і знаходилися у належному санітарно-гігієнічному стані. Проблема перенаселення на загальній площі 9857 м², мешкало 2600 осіб¹⁰. Для вирішення проблем з житлом Львівська Політехніка у 1955–1960 рр. спорудила нові гуртожитки, по вул. Видовій (Лукаша) на 900 місць. На 1 січня 1965 р. Львівська Політехніка мала у своєму розпорядженні 8 гуртожитків: по вул. Бой-Жиленьського, 14, Крилова (Горбачевського), 18, Пушкіна (Чупринки), 11-а, Учительській, 2, Видова (Лукаша), 1, 2, 4, Солдатська (Карпинця), 27. Загальна кількість студентів, які проживали у гуртожитках інституту складала 3894 осіб (37,21%)¹¹. Низька забезпеченість студентів житлом змусила керівництво інституту у 1966–1969 рр. завершити будівництво гуртожитків по вул. Суворова (Сахарова) та Відкритій.

У 1946/47 н.р. у 4 гуртожитках Львівського Медінституту по вул. Радянській (Винниченка), 30, Радищева (Сліпого Йосипа), 7, Солодова, 10, Студенток, 2 проживало 450 студентів (20,45%)¹². На 1 січня 1961 р. Медінститут мав своєму розпорядженні 7 гуртожитків: по вул. Радянській (Винниченка), 30, Радищева (Сліпого

⁸ ДАЛО, ф. Р. 120, оп. 5, спр. 36, арк. 1

⁹ Там само, спр. 53, арк. 136.

¹⁰ Хоменко Н. Житлові проблеми студентської молоді в УРСР (1950 – середина 1960-х рр.) ... – С. 284-285.

¹¹ ДАЛО, ф. Р. 120, оп. 32, спр. 55, арк. 1–2.

¹² Там само, ф. Р. 203, оп. 1, спр. 34, арк. 7.

Йосипа), 7, Солодова, 10, Некрасова, 6, 15, 35, Студенток, 2¹³. Інститут у 1964/65 н.р. мав своєму розпорядженні 5 гуртожитків: по вул. Радянській (Винниченка), 30, Студенток, 2, Радищева (Сліпого Йосипа), 7, Солодова, 10, Некрасова, 15. Загальна кількість студентів, які забезпечені гуртожитком становила 1069 осіб (35,95%)¹⁴. З 1961 р. здійснювалася підготовка студентів-іноземців. У 1962/63 н.р. студенти-іноземці жили в 3 гуртожитках: 45 студентів – по вул. Студенток; 14 студентів по вул. Радянській (Винниченка), 30; 3 студенти по вул. Радищева (Сліпого Йосипа), 7. Поселення студентів з інших країн за принципом 2 студенти-іноземці і 2 радянські студенти¹⁵. У 1964/65 н.р. 125 місць у гуртожитках Львівського Медінституту займали студенти іноземці (11,6% від кількості проживаючих)¹⁶. У гуртожитках Львівської Політехніки проживало 183 студентів-іноземців (4,7% від кількості проживаючих).

У 1946 р. 6 гуртожитках Львівського лісотехнічного інституту на площі 1500 м² мешкало 250 студентів (77,88%)¹⁷. У 1954 р. Львівський лісотехнічний інститут мав 11 гуртожитків: по вул.

Курська (Повстанська), 1, 15, 17, Алтайська (Гординських), 5, Партизанська (Рудницького), 56, Пушкіна (Чупринки), 100, 110, Сталінградська (Антоновича), 74, Енгельса (Коновальця), 102, Сталіна (Бандери), 81, Поморська (Мишуги), 20. 8 гуртожитків газифіковані, а інші опалювалися дровами та вугіллям¹⁸. У 1956/57 н.р. у гуртожитках інституту проживало 540 студентів (30,89%), а на приватних кутках – 700 (40,45%)¹⁹. У 1957/58 н.р. Львівський лісотехнічний інститут мав своєму розпорядженні такі гуртожитки: по вул. Курська (Повстанська), 15, 17, Енгельса (Коновальця), 109, Алтайська (Гординських), 5, Партизанська (Рудницького), 56, Пушкіна (Чупринки), 110, Сталінградська (Антоновича), 74, Сталіна (Бандери), 81²⁰. У 1962 році введений в дію студентський гуртожиток по вул. Пушкіна (Чупринки) 114–а на 400 місць. У 1965/66 н.р. у гуртожитках інституту проживало 750 студентів (31%), а приватних кутках – 1146 (60%)²¹. Брак житла змусив керівництво інституту ввести у дію додаткий гуртожиток у 1966 р. – по вул. Пушкіна (Чупринки) 114 на 540 місць.



Студентські гуртожитки по вул. Чупринки, 114-а, 114.

¹³ Там само, спр. 342, арк. 49.

¹⁴ Там само, спр. 539, арк. 81.

¹⁵ Там само, спр. 427, арк. 14.

¹⁶ Там само, спр. 539, арк. 81.

¹⁷ Там само, ф. Р. 2053, оп.1, спр. 15–А, арк.26

¹⁸ Там само, спр. 552, арк. 2–4

¹⁹ Там само, спр. 707, арк.13

²⁰ Там само, спр. 794, арк.6

²¹ Там само, спр. 1445, арк 53

Львівський торгівельно-економічний інститут у 1946 р. мав своєму розпорядженні 3 гуртожитки: вул. Снопківська, 22, Ватутіна (князя Романа), 38, Радянська (Винниченка), 3, де мешкало 378 студентів (52,71%)²². У 1950/51 н.р. у розпорядженні інституту такі будівлі: по вул. Снопківська, 22, Ватутіна (Князя Романа), 38, Радянська (Винниченка), 3, Камп'яна, 9, Пархоменка (Самчука), 7, 12, Енгельса (Коновальця), 4, Чернігівська, 29, Пекарська, 56, Шевчанка 90 та квартира по вул. Крашевських (Крушельницької), 13²³. На 1 вересня 1953 р. студенти інституту проживали у таких гуртожитках: по вул. Чернігівська, 29; Пархоменка (Самчука), 7, 11, 12; Пекарська, 56; Енгельса (Коновальця), 4; Франка, 4, 6, 8; Ватутіна (князя Романа), 38, Шевченка, 90. У вересні 1954 р. гуртожитки по вул. Чернігівській, 29, а з вересня 1964 р. по вул. Пархоменка (Самчука) відводилися для викладачів інституту. Для студентів введений у дію житловий будинок по вул. Боброва, 6²⁴. На початку 1965/66 н.р. у гуртожитках інституту проживало 1415 студентів (66,61%)²⁵ на житловій площі – 7681 м².

Студентський гуртожиток Львівського зооветеринарного інституту по вул. Брюсова (Басараб) 1 знаходився в поганому стані. Проведений ремонт дав змогу поселити 120 студентів²⁶. У 1949 р. інституту передано приміщення колишнього монастиря сакраменток по вул. Чкалова (Туган-Барановського), 11. Після війни монастир із костелом з християнської святині був перетворений на дитячий концтабір, де тримали “злочинців”, “ворогів народу” – дівчаток віком від 9 до 13-ти років. У 1949 році дитячий концтабір винесено

за межі міста²⁷. Будівля була у жахливому стані без центрального опалення та туалетних кімнат. Проведений ремонт у 1951/52 навчальному році призвів до зменшення розміру коридорів для збільшення житлової площі на 10 кімнат²⁸. Частина будівлі передана під студентський клуб, бібліотеку та кафедру фізичного виховання. У 1964/65 н.р. у гуртожитках Львівського зооветеринарного інституту проживало 739 студентів (530 стаціонару, 209 студенти – заочники). Загальна забезпеченість житлом студентів денної форми навчання складала 65%, а заочного факультету – 35%²⁹.

Львівський сільськогосподарський інститут мав у своєму розпорядженні 3 гуртожитки у Львові: по вул. Котляревського, 52, Снабковського, 11, Козака (Каліча Гора), 5³⁰. У 1947/48 н.р. у Львові навчалося 500 студентів (65,1%), з них забезпечені гуртожитком – 210. У Дублянах навчалося 268 студентів (34,9%), з них забезпечені гуртожитком 240 студентів³¹. У 1962 р. Львівський сільськогосподарський інститут мав у своєму розпорядженні 5 гуртожитків, 2 у Львові: по вул. Козака (Каліча Гора), 5 та Котляревського, 22. Інші 3 у Дублянах (Нестерівський/Жовківський р-н)³². З 1964–65 рр. студенти інституту проживали у Дублянах, а гуртожитки у Львові втратили попереднє значення через остаточне переведення сільськогосподарського інституту до Дублян. У 1965 р. у гуртожитках інституту проживало 1781 осіб (1566 студентів стаціонару, 200 – заочного відділу та 15 аспірантів). Загальна забезпеченість житлом студентів складала –75%³³.

²² ДАЛО, ф. Р. 184, оп.1, спр. 34, арк. 37.

²³ Там само, спр. 151, арк. 6.

²⁴ Гелей С. Львівська комерційна академія... – С 282.

²⁵ ДАЛО, ф. Р. 184, оп.1, спр. 776, арк. 1.

²⁶ Там само, ф. Р. 5, оп.2, спр. 10, арк. 6 Розв.

²⁷ Урбанович Павло. Важкий спогад. [Електронний ресурс] / Павло Урбанович <http://www.vetuniver.lviv.ua/vipusknyky/asotsiatsiya-vipusknikiv/1007-vazhkyi-spohad.html>

²⁹ Там само, спр. 136, арк. 182

³⁰ Там само, ф. Р. 1917, оп.22, спр. 37, арк. 7.

³¹ Там само, оп.2., спр. 5, арк. 86-87.

³² Там само, оп.21, спр. 54, арк. 30.

³³ Там само, оп.2, спр. 70, арк. 1.

³⁴ Там само, ф. 2052, оп.3, спр. 3, арк. 9.

Львівський поліграфічний інститут імені Івана Федорова мав своєму розпорядженні гуртожиток по вул. Драгоманова, 12, який складався з 20 кімнат зі загальною площею – 720 м²³⁴. У липні 1947 р. інститут одержав другий гуртожиток по вул. Коцюбинського, 21, без газу та опалюваної системи³⁵. Гуртожиток по вул. Драгоманова, 12 мав пічне опалення, кімнати великі на 8–12 осіб, а гуртожиток по вул. Коцюбинського, 21 мав центральне опалення, кімнати невеликі на 4–6 студентів. У 1959/60 н.р. Міністерство вищої і середньо-спеціальної освіти УРСР передало 275 тис руб. на будівництво третього гуртожитку по вул. Ленінського комсомолу (Пасічна), 62³⁶. Гуртожиток введено у дію в 1963 році, а будівля по вул. Коцюбинського, 21 перетворена на навчальний корпус. У 1965/66 н.р. у гуртожитку по вул. Ленінського комсомолу (Пасічна), 62 проживали 436 студентів (68,98%)³⁷. Середня житлова площа на 1 студента складала – 4,6 м². Колишній гуртожиток по вул. Драгоманова, 12 перетворений на навчально-виробничу лабораторію інституту. З 1970-х років

XX століття будівля передана ЛДУ ім. Івана Франка.

Львівський інститут фізичної культури мав у своєму розпорядженні гуртожиток на площі Д. Галицького, 12–а (13). У будинку було 3 поверхи, 25 житлових кімнат. Загальна корисна площа становила 458,8 м². У гуртожитку на той час проживало 150 осіб: в одній кімнаті 5–8 осіб. Жіночі кімнати знаходились на 2 поверсі, чоловічі – на усіх поверхах. Головним недоліком гуртожитку було погане опалення, у зв'язку з цим деякі кімнати були холодними³⁸. Значну частину головного корпусу по вул. Костюшка, 11 та спортивного комплексу по вул. Лермонтова (Дудаєва), 8, передано під житлові кімнати³⁹. У 1951–1952 н.р. у цих приміщеннях проживало 80 студентів, від 4 до 16 осіб у кімнаті⁴⁰. У 1956–1957 н.р. у гуртожитках проживало 223 особи (41,83%). Були й приватні кутки – оплачені інститутом. Там проживало 120 осіб (22,51 %) ⁴¹. У 1958–59 н.р. інститут домігся будівництва нового гуртожитку на 258 місць по вул. Таджикиській, 19 зі житлової площею 1333 м². Гуртожиток



Ілюстрація 3. Колишні студентські гуртожитки по вул. Драгоманова, 12 та Коцюбинського, 21.

³⁵ Там само, спр. 4, арк. 64.

³⁶ Там само, спр. 61, арк. 51-52.

³⁷ Там само, спр. 89, арк. 10.

³⁸ Там само, ф. Р. 2070, оп. 1, спр. 6, арк. 3–4

³⁹ Там само, спр. 24, арк. 5

⁴⁰ Там само, спр. 158, арк. 13.

⁴¹ Там само, спр. 542, арк. 26.

⁴² Там само, спр. 796, арк. 77.

⁴³ Там само, спр. 956, арк. 89.

зведено у червні 1962 року⁴². Рішення дало змогу звільнити навчальний корпус та спортивний комплекс від житлових кімнат, що значно покращило житлові умови працівників та студентів інституту. На кінець 1964–1965 н.р. з 489 студентів ЛДІФК: в гуртожитках проживало 280 студентів (57,25%), у приватних кутках – 97 осіб (19,83%). Щодо студентів-мешканців Львова, які не потребували житла, то їх було 62⁴³.

До 1951 р. студенти інституту прикладного і декоративного мистецтва проживали у гуртожитку по вул. Лермонтова (Дудаєва) 17. У 6 кімнатах, без центрального опалення та світла. Обігрів кімнат відбувався з допомогою буржуйок. Жіночі кімнати відгороджені від чоловічих за допомогою тканиних перегородок. Важкі умови змусили керівництво інституту переселити студентів до іншого гуртожитку по вул. Вірменська 27⁴⁴. Загальна площа якого становила 420 м². У 1955/56 н.р. у гуртожитку розрахованому на 75 місць проживало 90 осіб, а в приватних кутках оплачених інститутом – 45 осіб⁴⁵. У 1963/64 н.р. у гуртожитку інституту прикладного і декоративного мистецтва проживало 70 студентів (46,35%)⁴⁶. У 1965 р. колишній гуртожиток по вул. Вірменська 27 перетворений на виробничу майстерню. У якості гуртожитку орендувалося приміщення у Львівській консерваторії по вул. Зелена, 96.

Гуртожиток Львівської консерваторії імені Миколи Лисенка створений з 2 великих кімнат по вул. Жовтневій (Дорошенка), 63 зі загальною площею 175 м². У 1947/48 н.р. гуртожиток складався з 4 кімнат, у яких проживало 25 осіб

(13,58%)⁴⁷. У 1960/61 н.р. гуртожиток по вул. Жовтневій (Дорошенка), 63 збільшений до 8-ми кімнат з житловою площею 342 м². Під гуртожиток Консерваторії виділений голубий зал по вул. Чайковського, 7⁴⁸. У 1963/64 н.р. у гуртожитках проживало 70 студентів (19,44%), а приватні кутки надані – 40 (11,11%)⁴⁹. Низька забезпеченість житлом студентів змусили керівництво Львівської консерваторії імені Миколи Лисенка висунути ідею з будівництвом гуртожитка на 400 місць. У 1965 р. спорудження гуртожитку по вул. Зелена, 96 було завершено, що дало можливість значно покращити житлові умови студентам⁵⁰. У 1965/66 н.р. у гуртожитку проживало 233 студентів (64,18%) Львівської консерваторії імені Миколи Лисенка⁵¹ та 120 (71%) інституту прикладного і декоративного мистецтва⁵². Решта місць займали студенти музичного училища.

Значні проблеми з розселенням студентів мали Львівський педагогічний та учительський інституту, які не мали на балансі гуртожитків. Два колишні студентські гуртожитки по вул. Шота Руставелі, 7, Волоська, 1 у 1944/46 рр. займали військові. Під гуртожиток виділено частина головного корпусу по вул. Дверницького (Свенціцького), 25, де проживало 75 студентів⁵³. У 1947 р. відремонтовані гуртожитки поселилися студенти Львівського педагогічного та учительського інститутів. При кількості студентів 847, 210 осіб (24,79%) розселено у гуртожитку⁵⁴. У 1951/52 н.р. перший студентський гуртожиток Львівського педагогічного інституту по вул. Волоська, 1 був вражений грибком. За таких обста-

⁴² Там само, спр. 796, арк. 77

⁴³ Там само, спр. 956, арк. 89.

⁴⁴ Бадяк Володимир. Фундатори. Львівська академія мистецтв... – С. 35

⁴⁵ ДАЛЮ, ф. Р. 1653, оп. 1, спр. 176, арк. 17.

⁴⁶ Там само, спр. 453, арк. 4.

⁴⁷ Там само, ф. Р. 2056, оп. 1, спр. 28, арк. 4, 21.

⁴⁸ Там само, спр. 253, арк. 3.

⁴⁹ Там само, спр. 317, арк. 3–4.

⁵⁰ Там само, спр. 283, арк. 95, 106.

⁵¹ Там само, спр. 371, арк. 2 зв.

⁵² Там само, ф. Р. 1653, оп. 1, спр. 519, арк. 2 Розв.

⁵³ Там само, ф. Р. 7, оп. 1, спр. 35, арк. 1.

⁵⁴ Там само, спр. 45, арк. 5.

вин частину навчальних приміщень були передані під гуртожиток⁵⁵. У 1959–60 рр. Львівський педагогічний інститут мав у своєму розпорядженні такі гуртожитки: по вул. Шота Руставелі, 7, Керченська, 7, Паркова, 1, Зелена, 99, Лемковського, 5, Кримська, 47⁵⁶. У квітні 1960 р. 424 студентів проживали у гуртожитках (41,27%), а на приватних кутках – 107 (10,41%)⁵⁷. Загальна кількість студентів, які забезпечені житлом становила – 51,68%. У квітні 1960 р. після переведення Львівського педагогічного інституту до Дрогобича студентські гуртожитки передані іншим установам.

Місця у гуртожитках розподілялося пропорційно між факультетами кожного року до кількості приїжджих. На факультеті питання про поселення студентів вирішувала комісія, що складалася з декана, голови профспілкового профбюро і секретаря комсомольського бюро факультету. Для студентів першого курсу резервувалося до 40% місць. Постіль у гуртожитках ВНЗ Львова змінювали тричі на місяць. Управління гуртожитком здійснювали старости кімнат та гуртожитку. Безпеку забезпечували комендант та студради. Їх, як правило, очолювали старшокурсники або студенти, які відслужили в лавах радянської армії⁵⁸. У гуртожитках відводилися кімнати для відпочинку (так звані “червоні куточки”), де можна було подивитися телевізор, послухати радіолу, пограти в шахи, шашки, настільний теніс, ознайомитися з пресою. Для навчання також передбачалася спеціальна кімната. Зазвичай вона була облаштована маленькими столиками, настільними лампами, стільцями, класною дошкою, географічною картою та ін⁵⁹.

Вартість проживання у гуртожитках Львівського інституту фізичної культури⁶⁰, Львівської консерваторії імені Миколи Лисенка складала 15 рублів, Львівської Політехніки–18⁶¹. Після грошової реформи 1962 р. ціни зменшилися у 10 раз. Кошти за проживання автоматично стягували зі студентів, які одержували стипендію. У 1965 р. 258 студентів Львівського інституту фізичної культури сплачували квартиру за проживання у гуртожитку протягом навчання (вересень–червень) і 108 абітурієнтів під час вступної кампанії (липень–серпень)⁶². Не місцеві студенти, які не мали змоги винайняти для проживання квартиру у Львові. Вищі навчальні заклади Львова намагалися частково домогтися у фінансовому плані зарадити цій проблемі. Виділялися незначні кошти, в середньому по 25 руб. на рік, на так звані «житлові кутки». Для прикладу, в 1952/53 н.р. на кошти виділені університетом, 100 студентів змогли винайняти кімнати на квартирах у Львові. З часом фінансування збільшилося. Відтак кількість таких студентів у 1955/56 н.р. зросла до 300 осіб⁶³. У Львівському Медінституті на потреби на 1 студента виділялося 30 руб. на рік. Однак, часто кошти виділялися несвоєчасно, а самі студенти не завжди витрачали гроші за призначенням.

Через відсутність належного пропускового режиму гуртожитки нерідко відвідували непрохані гості – військовослужбовці, котрі в нетверезому стані там бешкетували. Високою була смертність серед студенток через підпільні аборти. Гинули студенти і в численних бійках. Важким пораненням закінчилася для студента Ветеринарного інституту Кудинова бійка з групою

⁵⁵ Там само, спр. 78, арк. 1.

⁵⁶ Там само, ф. Р. 7, оп.1, спр. 237, арк. 73–85.

⁵⁷ Там само, спр. 235, арк. 15 зв.

⁵⁸ ДАЛО, ф. Р–119, оп. 2–ПК, спр. 30, арк. 33.

⁵⁹ *Хоменко Н.* Житлові проблеми студентської молоді в УРСР (1950 – середина 1960-х рр.) ... – С. 285.

⁶⁰ Архів Львівського Державного Університету Фізичної Культури, ф. Р. 2070, оп. 1– Л, спр.181, арк. 1– 65.

⁶¹ Архів Львівського Національного університету «Львівська Політехніка» ф. Р. 120, оп. 31– Л, спр. 94, арк. 1–100; спр. 340, арк. 1–205.

⁶² ДАЛО, ф. Р. 2070, оп.1, спр.1038, арк. 40.

⁶³ *Качмар В, Зьолковський Н.* З історії повсякденного життя радянського студентства львівського університету... – С. 61–62.

військовослужбовців. Озброєні автоматами й багнетами вони увірвалися 31 грудня 1946 р. в гуртожиток, де студент спробував їх зупинити. Тільки за лютий–березень 1946 р. було зафіксовано 5 випадків смерті студентів. Спроба адміністрації розселити хлопців і дівчат, спільне проживання яких часто призводило до конфліктів, успіху не мала⁶⁴. Незадовільні умови проживання в гуртожитках та нестача коштів серед студентів сприяли численним правопорушенням, зокрема, крадіжкам. Так, у 1965 р. студентка історичного факультету Вітковська О., яка проживала у гуртожитку на вул. Жовтневій, 41 (Дорошенка), була виключена з університету та позбавлена місця у гуртожитку за крадіжки, вчинені щодо своїх одногруппниць⁶⁵.

До 1958 р. приміщення гуртожитків (коридори, сходи, туалети) прибиралися виключно техперсоналом, а кімнати студенти прибирали самі. За рішенням 13-го з'їзду ВЛКСМ 1958 р. гуртожитки перейшли на систему самообслуговування⁶⁶. З 1958 р. Львівська Політехніка перейшла на повне самообслуговування у гуртожитках⁶⁷, більшість ВНЗ Львова у 1962 р. що покращило загальний санітарно – гігієнічний стан. Студенти у вільний від навчання час чергували на прохідній, здійснювали прибирання у кімнатах, своїми силами проводили ремонт меблів та іншого обладнання кімнат. Для заохочення порядку у гуртожитку створена комісія, яка видавала премії студентам, у яких були найохайніші кімнати⁶⁸. Найкращі гуртожитки отримували премії у вигляді грамот та грошових дотацій. Перші премії становили суму у розмірі 10 тис. руб., другі премії – 7 тис. руб., а треті –

4 тис. руб. У 1951 р. першу отримав Львівський політехнічний інститут⁶⁹. У 1963/64 н.р. гуртожиток по вул. Пушкіна (Чупринки), 110, одержав премію в республіканському конкурсі вузів УРСР за кращу організацію побуту та відпочинку студентів. Загальна сума премії становила 3800 руб⁷⁰. Рівень дотримання чистоти та порядку у гуртожитках ВНЗ Львова змінився на краще. Однак, відсутність постійного пропускового режиму після 22 години, створювала умови, в яких гуртожитки нерідко відвідували “непрохані” гості, які не були студентами ВНЗ Львова.

Висновки. Вищі навчальні заклади Львова протягом даного періоду створили розгалужену мережу гуртожитків. Станом, на 1965 рік забезпеченість гуртожитком серед ВНЗ Львова: Сільсько-Господарський – 75 %, Декоративного та Прикладного Мистецтв – 71%, Поліграфічний імені Івана Федорова – 68,98%, Торгово-Економічний – 66,61%, Львівський Університет імені Івана Франка, Зооветеринарний – 65%, Львівська Консерваторія імені Миколи Лисенка – 64,18%, Фізичної Культури – 57,25%, Львівська Політехніка – 37,21%, Медінститут – 35,95%, Лісотехнічний – 31%. Вартість проживання у гуртожитках ВНЗ Львова складала 15–18 рублів. Після грошової реформи 1962 р. ціни зменшилися у 10 раз. У 1958–1962 рр. вищі навчальні заклади Львова перейшли на повне самообслуговування у гуртожитках, що покращило загальний санітарно-гігієнічний стан. Найкращі гуртожитки отримували премії у вигляді грамот та грошових дотацій. Незадовільні умови проживання в гуртожитках та нестача коштів серед студентів сприяли численним правопорушенням.

⁶⁴ *Генега Р. Я.* Студентство міста Львова в Українському національному русі (1944–1953): дис... канд. іст. наук... – С. 98.

⁶⁵ ДАЛО, ф. Р. 119, оп. 2–ПК, спр. 42, арк. 17.

⁶⁶ *Хоменко Н.* Житлові проблеми студентської молоді в УРСР (1950 – середина 1960-х рр.) ... – С. 285.

⁶⁷ ДАЛО, ф. Р. 120, оп. 5, спр. 98, арк. 98.

⁶⁸ *Палій Т.* Повсякденне життя студентів Львівського університету (1960–1991) / Т. Палій // Наукові зошити істор. ф-ту Львів. нац. ун-ту імені Івана Франка: зб. наук. праць. – 2006. – Вип. 8. – Ч. 1. – С. 378–379.

⁶⁹ *Хоменко Н.* Житлові проблеми студентської молоді в УРСР (1950 – середина 1960-х рр.) ... – С. 285.

⁷⁰ ДАЛО, ф. Р. 2053, оп. 1, спр. 1346, арк. 63.

References

- Badiak, V. (2007). *Fundatory. LNAM: 1946–1953 rr.* Lviv: LNAM. [in Ukrainian].
- Bodnar, H. (2014). *Zhytlo yak tiahar i pryvilei: do pytannia pro sposoby radianizatsii Lvova u druhii polovyni 1940–kh rokiv.* Lwów. Miasto – społeczeństwo – kultura – Lviv. City – socjety – culture, 9, 413–443. [in Ukrainian].
- Bodnar, H. (2006). *Zhytlovo – pobutove oblashtuvannia mihrantiv iz sil u Lvovi (50-ti – 80-ti XX st.).* Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho natsionalnogo universytetu imeni Ivana Franka. – Proceedings of History Faculty of Ivan Franko Lviv National University, 8. 327–346 [in Ukrainian].
- Helei, S. (2008). *Lvivska komertsiina akademiia: Narys istorii.* Lviv: Vyd-vo Lvivskoi komertsiinoi akademii [in Ukrainian]
- Heneha, R. (2014). *Zhytlovo – pobutovi umovy Lvivian 1944–1953 rokakh.* Lwów. Miasto – społeczeństwo – kultura – Lviv. City – socjety – culture, 9, 444–458. [in Ukrainian].
- Heneha, R. (2015). *Lviv: novi mishchany, studenty ta rezhym 1944–1953 rr.* Lviv: LNU imeni Ivana Franka. [in Ukrainian]
- Heneha R. (2007) *Studentstvo mista Lvova v Ukrainському natsionalnomu rusi (1944–1953).* [Students of the city of Lviv in Ukrainian national movement (1944–1953)]. (Extended abstract of Candidate's thesis). Lviv. [in Ukrainian].
- Kachmar, V, Zolkovskiy, N.(2015). *Z istorii povsiakdennoho zhyttia radianskoho studentstva lvivskoho universytetu.* Abstract of Papers. *Istoriia radianskoi povsiakdennosti: na perekhresti dzherel.* (pp. 55–69). Vinnytsia. [in Ukrainian].
- Palii, T. (2006). *Povsiakdenne zhyttia studentiv Lvivskoho universytetu (1960–1991).* Naukovi zoshyty istor. f-tu Lviv. nats. un-tu imeni Ivana Franka – Proceedings of History Faculty of Ivan Franko Lviv National University, 8, 372–383. [in Ukrainian].
- Pohrebna, O. (2010). *Problemy zhytloвого ta materialno – tekhnichnoho zabezpechennia studentiv universytetiv URSS v povoiennyi period.* Hileia, 38, 93–99. [in Ukrainian].
- Urbanovych, P.(n. d.) *Vazhkyi spohad.* Retrieved from <http://www.vetuniver.lviv.ua/vupysknuky/asotsiatsiya-vipusknikiv/1007-vazhkyi-spohad.html>
- Khomenko, N. (2007). *Materialno – pobutove stanovyshche studentiv vuziv Ukrainiskoi RSR v 50–60 rr.* Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka – Ukraine in XX cen.: culture, ideology, politic, 10, 415–433. [in Ukrainian].
- Khomenko, N. (2006). *Zhytlovi problemy studentskoi molodi v URSS (1950–seredyna 1960–kh rr.).* Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu. Serii: istoriia – Proceedings of Vinnytsia state pedagogical university. History, 11, 282–286. [in Ukrainian].



**Історія України
у світлі регіональних
досліджень**

Господарське та культурне значення спортивного рибальства у Галичині ХІХ – початку ХХ ст.

Досліджено історичні аспекти використання вудки для вилову риби в частині законодавчого забезпечення та правозастосування місцевими органами влади Галичини та Другої Речі Посполитої. Висвітлено вплив звичаєвих норм на вилов риби вудкою. Описано рибальські забобони, прислів'я та повір'я. Проілюстровано захоплення Івана Франка любительським виловом риби під час його багаторічного перебування на відпочинку у Криворівні. На основі аналізу історичних джерел виявлено особливості розвитку галузі в окремих країнах, пов'язані з національною культурою, а також психологічні, емоційні, вікові, гендерні особливості, які вмотивували до заняття цим видом спорту. Описано аргументацію позитивних та негативних сторін заняття спортивним рибальством. Виявлено особливості організації змагань з вилову риби вудкою, фахового поводження з рибальськими снастями серед шанувальників спортивного рибальства, виставок, що представляли досягнення рибальської галузі, рибальські трофеї, риболовні снасті. Проаналізовано літературні джерела щодо методів вилову, етнографії, гуманітарних аспектів. Проведено порівняльний аналіз розвитку галицького спортивного рибальства з іншими державами а саме: Німеччиною, Англією, скандинавськими країнами, США. На основі проведеного дослідження сформульовано висновки.

Ключові слова: спортивне рибальство, Галичина, І. Франко, риба, вудка.

Oleg Protsiv

The economic and cultural significance of sport fishing in Galicia 19th – early 20th century

It was studied historical aspects of the fishing rod to catch fish in the provision of legal and enforcement by local authorities of Galicia and the Second Polish Republic. It was studied the influence of customary rules on fishing rod. It is described fishing superstitions, sayings and superstitions. It is illustrated capture of Ivan Franko in amateur fishing during his years of being on vacation in Kryvorivnya. Based on the analysis of historical sources it was found the peculiarities of the industry in certain countries, which are related to national culture, as well as psychological, emotional, age, gender characteristics that motivated to engage this sport. It is described argumentation of positive and negative aspects of class sports fishing. It is found the features of competition by fishing rod, professional handling with fishing gear among fans of sport fishing, exhibitions which are represented the achievements of the fishing industry, fishing trophies, fishing tackle. It was analyzed the literature resources on methods of fishing, ethnography and humanitarian aspects. It was made a comparative analysis of the development of Galician sport fishing with other countries namely Germany, England, the Scandinavian countries and the USA. Based on the research, conclusions are formulated.

Key words: sport fishing, Galicia, Ivan Franko, fish.

Олег Проців

Хозяйственное и культурное значение спортивного рыболовства в Галичине XIX – начала XX в.

Исследованы исторические аспекты использования удочки для ловли рыбы в части законодательного обеспечения и правоприменения местными органами власти Галиции и Второй Речи Посполитой. Освещено влияние обычных норм на вылов рыбы удочкой. Описаны рыбацкие пословицы и поверья. Проиллюстрировано увлечение Ивана Франко любительской ловлей рыбы во время его многолетнего пребывания на отдыхе в Криворивне. На основе анализа исторических источников выявлены особенности развития отрасли в отдельных странах, связанные с национальной культурой, а также психологические, эмоциональные, возрастные, гендерные особенности, которые мотивировали к занятию этим видом спорта.

Описано аргументация положительных и отрицательных сторон занятия спортивным рыболовством. Выявлены особенности организации соревнований по вылову рыбы удочкой, профессионального обращения с рыбацкими снастями среди поклонников спортивного рыболовства, выставок, представляющих достижения рыбацкой отрасли, рыбацкие трофеи, и снасти. Проанализированы литературные источники о методах отлова, этнографии, гуманитарных аспектов. Проведен сравнительный анализ развития галицкого спортивного рыболовства с другими государствами, а именно: Германией, Англией, скандинавскими странами, США. На основе проведенного исследования сформулированы выводы.

Ключевые слова: спортивное рыболовство, Галичина, И. Франко, рыба, удочка.

Про регулювання правил вилову вудкою у Галичині XIV ст. йшлося у «Географічному словнику Царства Польського та інших слов'янських країн». Лише міщанам дозволяли ловити рибу у Західному Бузі вудками та сітками для власного вжитку¹. У XVI–XVII ст. з 11 рибалок у с. Завишня (Сокальський район) та 21 – з Сокаля лише троє ловили тільки вудками. Згідно люстрації 1565 р. у Сокалі на Бузі рибалки навіть за вилов риби тільки вудками сплачували по 16 гр².

У Галичині велика зацікавленість спортивним рибальством спостерігається вже наприкінці XIX ст., коли рибалки намагались орга-

нізувати «Клуб вудкового спорту»,³ але одразу слід відмітити, що багато людей у Галичині не поділяли захоплення вилову риби вудкою і вважали таких рибалок несповна розуму. На думку В. Гацького, ці думки набули великого поширення через те, що суспільство мало виключно споживацький характер і не могло зрозуміти, для чого рибалка вудкою ловив мало риби⁴. Однак, цю тезу спростовував М. Новицький, який у статті «Про стан рибальських та правових відносин у Галичині» відзначав, що у гарних рибальських господарствах на вудку можна було за декілька днів зловити 1000 голів форелі⁵. Любителі рибної ловлі влаштували

¹ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa : nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1902. – T. XV. – Cz. 2: Januszpol — Wola Justowska. — Warszawa. – S.604.

² Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa : nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1902. – T. XV. – Cz. 2: Januszpol — Wola Justowska. — Warszawa. – S. 605.

³ Protokół Walnego Zgromadzenia krajowego Towarzystwa rybackiego odbytego dnia 23 maja 1894 w Krakowie w sali Rady miejskiej // Okólnik. – 1894. – №11. – S. 17-18.

⁴ Myśliwi i Rybak Władysław Gacki // Łowiec – 1933. – № 3. – S.25-26.

⁵ Nowicki M. O stanie stosunków rybackich i prawnych w Galicyi / M. Nowicki// Łowiec. – 1885. – № 9. – S. 145.

змагання на кількість виловленої риби. Результати змагань публікували у спеціалізованій рибальській пресі, що давало змогу не лише оцінити майстерність рибалки, але й стан ведення того чи іншого рибальського господарства. Зокрема, описано, що на ріці Скава за три дні (26-28 червня) 1886 року троє рибалок зловили 578 штук форелі, 40 – лосося, 67 – інших видів риби. Лише за один день (26 червня) граф Артур Потоцький зловив у річці Скава 161 форель, 2 лососі та 2 інші риби⁶. В. Кульматицький відзначав, що у 20-30-х рр. XX ст. з використанням вудки рибалки на Черемоші за день виловлювали до 180 головатиць, не враховуючи форелі⁷. У статті «Надзвичайний вилов форелі» (1894 р.) відзначалось, що у Порембі-Велькій рибалки за 4 дні з використанням лише 4-х вудок з 16 до 20 години та з 5 до 8 години зловили 436 штук форелі довжиною 20-25 см, а деякі особини сягали до 36 см довжини та півтора фунта ваги⁸. Серед відомих українців, які займались спортивним рибальством, був І. Франко, який захоплювався виловом форелі⁹. За спогадами сина Івана Франка – Тараса, «не менше, ніж гриби, його приваблювало рибальство. Сіті він плів сам і всіх дітей навчив цього мистецтва, підбирав тягарці, поплавці, лагодив волосок, сак, в'ятір»¹⁰. Крім ловлі риби вудкою І. Франко ловив також раків, а в якості при-

манки використовував печінку чи печену на вогні жабу¹¹.

Також слід відмітити, що предметом гордості для рибалок була не лише кількість виловленої риби. Вони організовували спеціальні змагання на точність та дальність закидання наживки. Тогочасний рекорд становив 44 метри¹². Рибальські трофеї складали предмет гордості гуцулів, які для власної популяризації та вудкового спорту робили зі шкіри головатиці капшуки¹³, а з великих рибин виготовляли різноманітні сувеніри. Така практика побутувала на Гуцульщині¹⁴. З. Пшигодзький у статті «Спосіб препарування голови щупака» (1939 р.) зазначав, що спортсмени-вудкарі увічнювали свої трофеї в особливий спосіб – висушуванням голів риби з використанням спирту, лаку та фарб¹⁵. Рибальські трофеї були представлені у 1894 р. на Загальнонаціональній крайовій виставці¹⁶, де серед іншого були знаряддя для «дикого рибальства» різноманітні саки, крошні, вудки, ості¹⁷. Відзначалось, що найбільше рибальських експонатів на цю виставку представив Станіслав Ключицькі¹⁸.

Слід відмітити, що через економічну відсталість Галичини спортивне рибальство не набуло такого розмаху, як в інших провінціях Австро-Угорської імперії чи країнах Європи. На думку Новака, у вудковому спорті перше місце

⁷ *Kulmatycki W.* O wartości gospodarczej rewirów rybackich Pokucia / *W. Kulmatycki.* – Lwów: [b. w.], 1930. – S. 10.

⁸ *Nadzwyczajny połów pstrągów* // *Łowiec.* – 1894. – № 11. – S. 175.

⁹ *Іван Франко* “О гарний ти, краю”: Твори про Гуцульщину і гуцулів / Упорядкування, передмова та примітки Ігоря Пелипейка. – Косів: Писаний Камінь, 2006. – С. 375.

¹⁰ *Іван Франко* “О гарний ти, краю”: Твори про Гуцульщину і гуцулів / Упорядкування, передмова та примітки Ігоря Пелипейка. – Косів: Писаний Камінь, 2006. – С. 367.

¹¹ *Франко П.* Спогади про батька / *П. Франко* // *Спогади про Івана Франка.* – Львів: Каменяр, 1997. – С. 454.

¹² *Rybolowstwo jako sport* // *Przeglądmyśliwski.* – 1924. – № 22-23. – S.22-23.

¹³ *Верхратський І.* Початки до уложення номенклатури і термінології природописної народної / *І. Верхратський.* – Ч. II. – Львів : [б. в.], 1869. – 40. – С. 20.

¹⁴ *Ломацький М.* Верховино, світку ти наш... / *М. Ломацький.* – Мюнхен : [б. в.], 1960. – Ч. II. – 288 с.

¹⁵ *Przygodzki Z.* Sposób preparacji głowy szczupaka / *Z Przygodzki* // *Wiadomości Wędkarskie.* – 1939. – № 5. – S. 53–55.

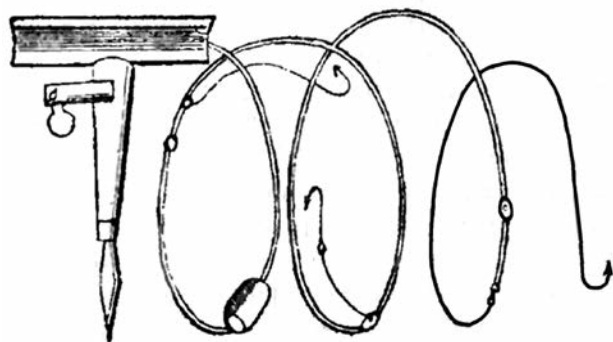
¹⁶ *Starkl J., Fiszer Z.* Powszechna wystawa krajowa 1894 r. i siły produkcyjne kraju: Łowiectwo i rybactwo / *Juliusz Starkl, Zygmunt Fiszer.* – Lwów: Wydział krajowy, 1896. – S.129.

¹⁷ *Łowiectwo na powszechnej wystawie krajowej* // *Łowiec.* – 1894. – № 7. – S. 97-98.

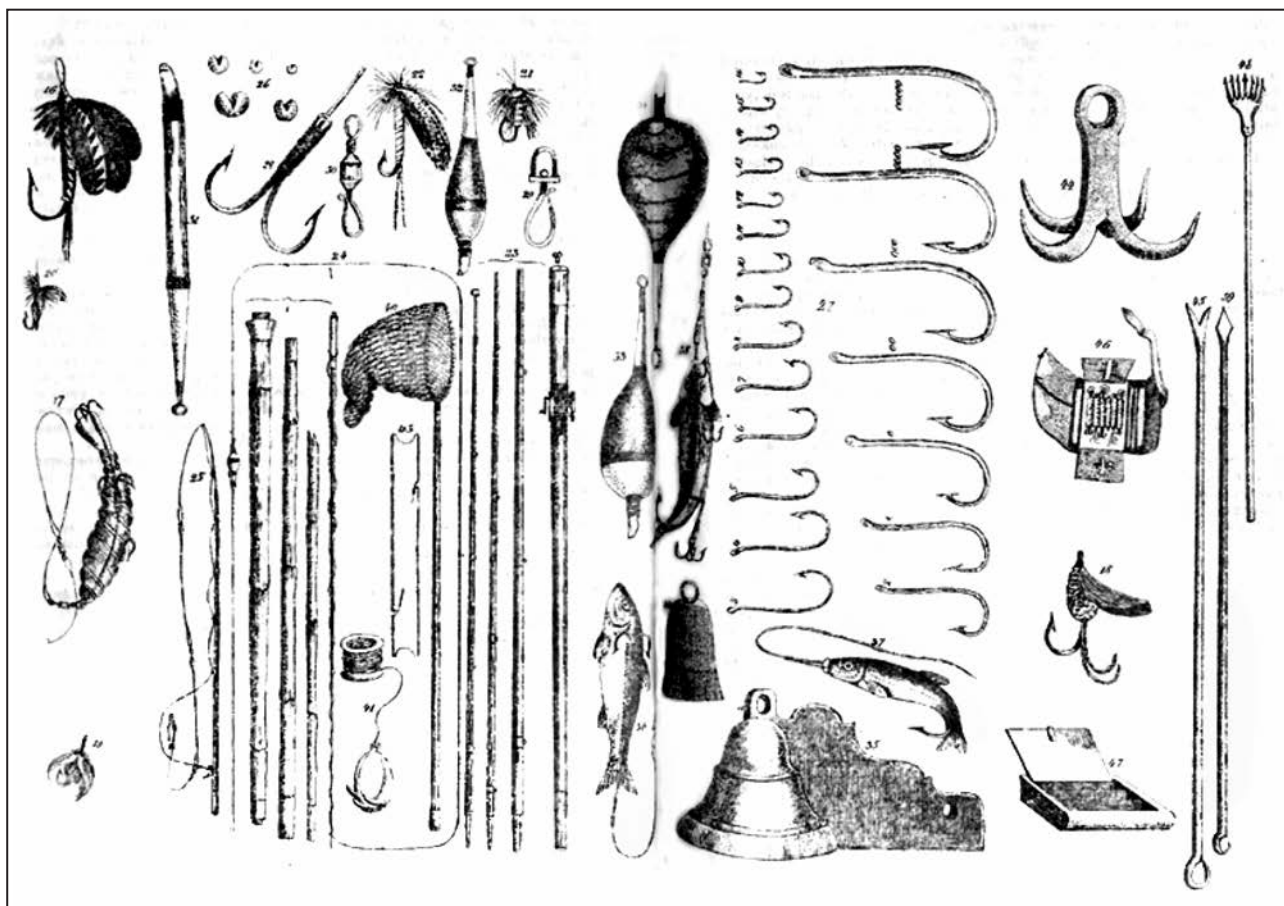
¹⁸ *Wystawa krajowa we Lwowie* // *Okólnik.* – 1895. – № 15. – S. 16.

посідають Англія, Німеччина та скандинавські країни. Він відзначав, що щороку багато англійців виїжджають до Норвегії для того, щоб мати там змогу порибалити у гірських річках. Такої ж думки дотримувався Й. Розвадовський, відзначаючи, що в Англії рибальський спорт носить елітарний характер¹⁹. Для популяризації ресторанного та готельного бізнесу у штаті Колорадо в США відвідувачам пропонували можливість самим зловити форель у штучному потічку²⁰.

В Англії, Америці та Японії виготовляють найкращі вудилища,²¹ а вартість оздоблених вудилищ становила 200 золотих, і вони користуються великим попитом у Європі²². Тогочасні рибалки також відзначали кращі вудилища Англії²³.



// Okólnik. – 1897. – № 30. – S. 30



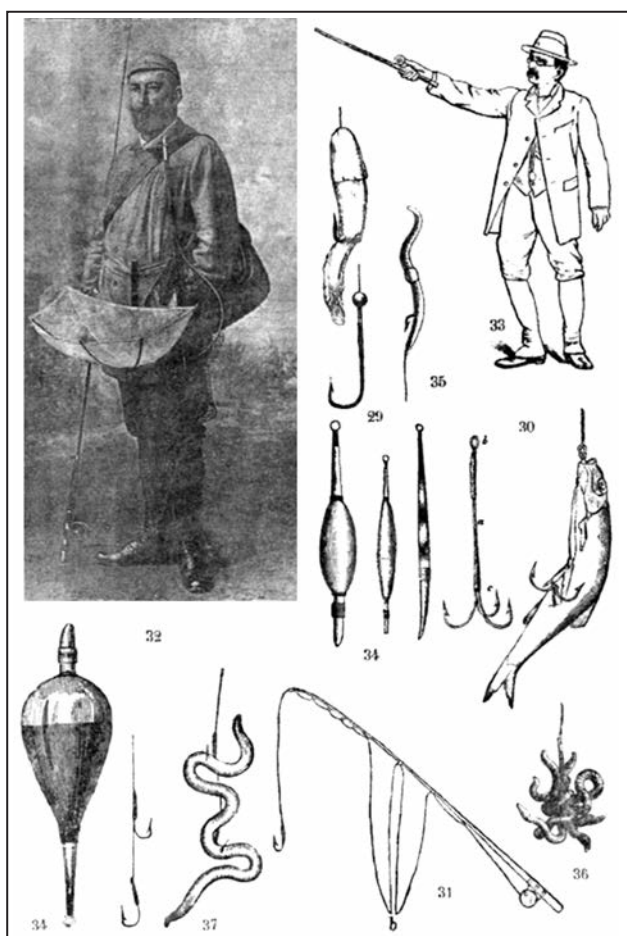
¹⁹Rozwadowski J. Z zapisków dyletanta. Bajka o głodzeniu się łososia w świetle praktyki rybackiej. // Okólnik. – 1898. – №31. – S. 30

²⁰Rybołówstwo w restauracyi// Okólnik. – 1908. – № 97. – S. 33.

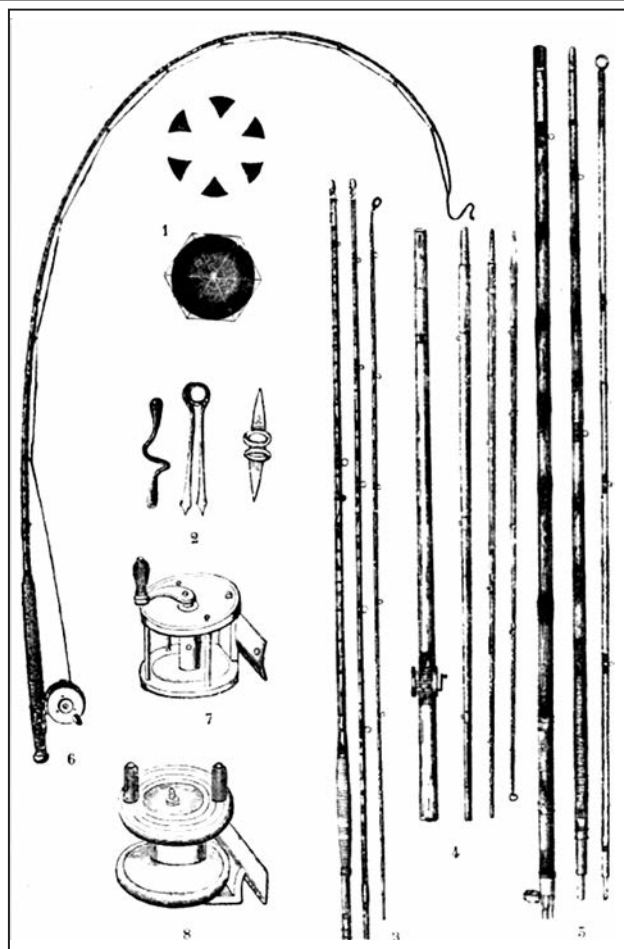
²¹Nowak J. Sport wędkowy. // Okólnik. – 1908. – № 102. – S. 296 – 302.

²²Fiszer Z. Rybactwo na wystawie krajowej we Lwowie r. 1894 / Z. Fiszer // Okólnik. – 1895. – № 14. – S. 19–27.

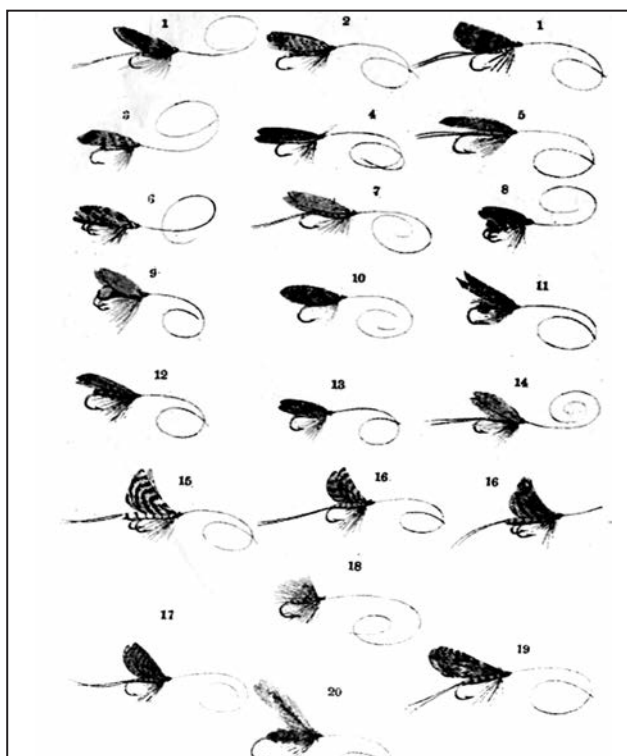
²³W sprawie wędkarstwa// Przeglądmyśliwski. – 1925. –№ 3 (51). – S.48.



// Okólnik. – 1899. – № 39. – S.16.



// Okólnik. – 1899. – № 37. – S.16.



// Okólnik. – 1899. – № 38. – S.16.

Любителі спортивного рибальства намагались пояснити низький розвиток цього виду спорту у Галичині іншим рівнем психологією нації: «Англіцям, яким притаманна холодна кров, більше підходить рибалка, тоді як у Галичині люди є більш рухливими, і вони не можуть годинами сидіти на березі річки та дивитись на поплавок»²⁴. П. Лесневський у статті «Рибальство» (1897 р.) вказував, що серед рибалок середини XIX ст. – початку XX ст. вудка не була в пошані і вважалась дитячою забавкою.²⁵ Подібної думки дотримувався С. П. Павлюк, який вказував, що вудка займає одне із найпоширеніших та найбільш примітивних засобів рибної ловлі. Лише з кінця XIX ст. почали використовуватись фабричні гачки.

²⁴Starkiewicz L., „Na podświet” //Łowiec. – 1904. – № 2. – S. 17.

²⁵Leśniewski P. Rybołówstwo / P. Leśniewski // Okólnik. – 1897. – № 30. – S. 8–26.

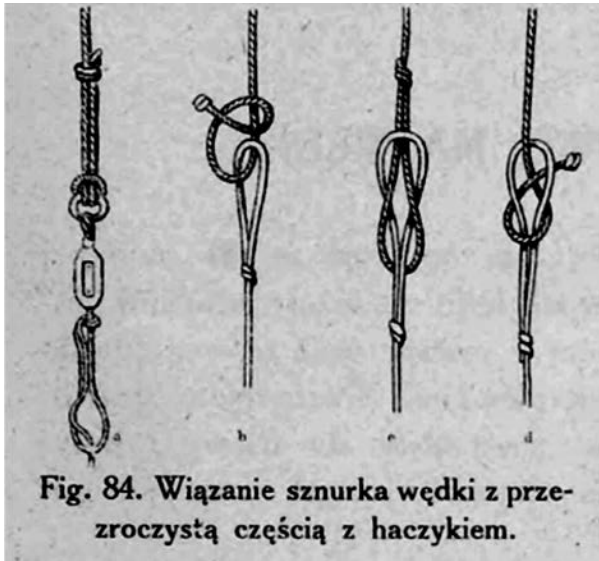


Fig. 84. Wiązanie sznurka wędki z przezroczystą częścią z haczykiem.

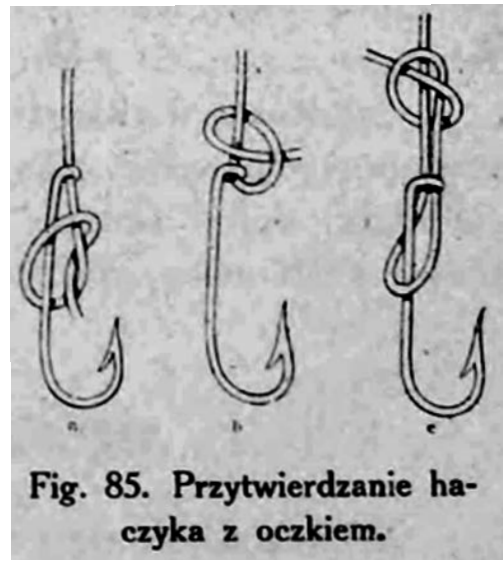


Fig. 85. Przytwierdzanie haczyka z oczkiem.

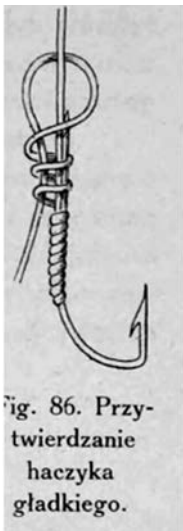


Fig. 86. Przytwierdzanie haczyka gładkiego.

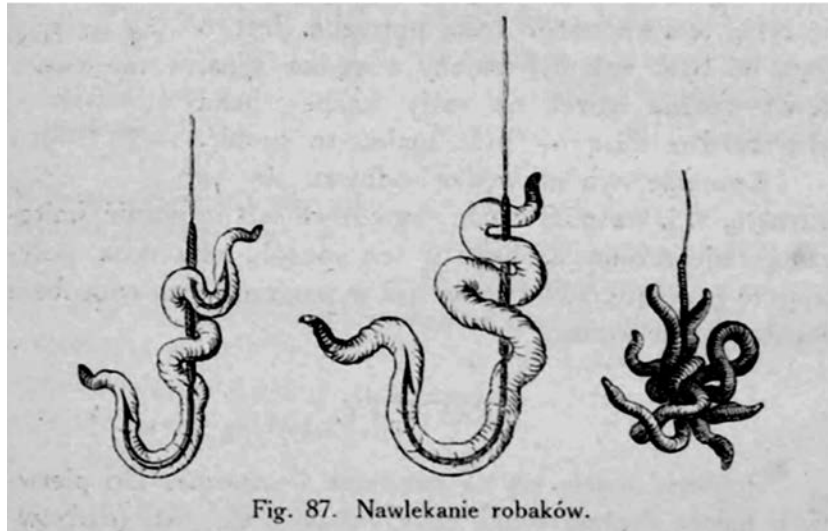


Fig. 87. Nawlekanie robaków.

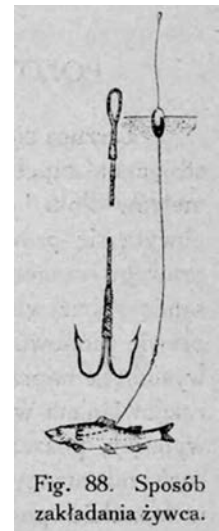


Fig. 88. Sposób zakładania żywca.

А вудками користувалися, насамперед, підлітки, а також дорослі рибалки у тому випадку, коли розраховували на невеликий улов»²⁶. Інша думка представлена у книзі «Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження» (1987 р.), де відзначалось, що на території Гуцульщини, як і загалом по Україні, ловля риби за допомогою вудок була також поширеною²⁷.

Тогочасні дослідники рибальського спорту, намагаючись популяризувати рибальський спорт, відзначали його корисний вплив на здоров'я людини та розвиток у неї творчого потенціалу. Так, у статті «Переваги рибальства» (1906 р.) вказано, що вудкарство проносить користь не лише

з риби, але й розвиває лагідність характеру та творчу уяву. Автор статті зробив ці висновки на основі аналізу, що вудкарством займаються багато художників та поетів, які під час рибалки написали багато художніх творів та намалювали багато картин. Крім того, спортивне рибальство дуже корисно впливає на жінок для зняття нервового навантаження, хоча жінки дуже мало займаються цим видом спорту²⁸. Практично аналогічну позицію займав голова Товариства любителів вудкового спорту Новак у статті «Вудковий спорт», вказуючи, що цей спорт добре впливає на нервову систему²⁹. В. Гацкі вважав, що заняття вудкарським спортом у порівнянні з

²⁶ Українське народознавство / За заг. ред. С. П. Павлюка. – Львів: Фенікс, 1994. – С. 334.

²⁷ Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження / Відпов. ред. Ю. Г. Гошко. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 157.

²⁸ Zalety wędkarstwa. // Okólnik. – 1906. – № 90. – S.14-15.

²⁹ Nowak J. Sport wędkowy. // Okólnik. – 1908. – № 102. – S. 296 – 302.

мисливством є набагато дешевшим видом відпочинку, оскільки за право полювання потрібно платити, а за ловлю вудкою – ні. Крім того, рибальське знаряддя є дешевшим, і тому вудкарством займаються різні прошарки суспільства. Риболовля та полювання мали свої переваги і недоліки. Так, приготування до ловлі риби є більш клопітною справою ніж збирання на полювання, так як для полювання потрібно взяти з собою лише рушницю, а рибалці потрібні й інші речі. Але оскільки полювання є колективним заняттям, то мисливці більше часу витрачали на його організацію. Але й також відмічалось, що одним із негативних факторів вудкарства є його велика залежність від погодних умов – рибалка з вудкою не міг заховатись від дощу чи холоду. Відзначалась й інша негативна сторона спортивного рибальства – більшість рибалок були затятими курцями, які на рибалці курили більше ніж звичайно. Мисливець на відміну від рибалки мав можливість весь день ходити і насолоджуватись природою, тоді як рибалка сидів на одному місці. Більше того, знання місцевості, де ловити рибу, у вудкарстві має більше значення, ніж знання місцевості у мисливстві. Рибалки, на відміну від мисливців, завжди знаходили більше виправдань, наприклад, «сьогодні риба не ловиться», тобто, риба винна, а не рибалка. Рибалки більше заздрять не тому, хто зловив велику рибу, а хто знає краще місце для лову. Рибалки змушені ще з ночі зайняти місце вилову, щоб інший його не зайняв, бо, як правило, він це місце підгодовував. У переважній більшості рибалки менше люблять їсти рибу, ніж мисливці дичину. Негативно впливали на розвиток спортивного рибальства молоді хлопці, які виловлювали рибу, незважаючи на її розмір, і калічили її. Після декількох вдалих виловів риби ці хлопці призвичаювались до цього і становили групу професійних вудкарських браконьєрів³⁰.

Тогочасні рибалки опубліковували власні думки та враження, якими ділилися з іншими рибалками. Багато праць про спортивне рибаль-

ство публікували у щорічнику «Верхи», який був присвячений горам та гуцулам. Б. Романішин у статті «Спортивне рибальство. Про вилов форелі, лосося і харіуса на штучні приманки» описав методи вилову у гірських потоках форелі, лосося та харіуса (Краків, 1927 р.)³¹. Великий список приманок описав П. Лесневський у праці «Загальне риболовство»³². Відзначалось, що у Галичині набуло поширення для наживки використовувати штучну приманку «Phantom»³³.



Реклама рибальських снастей (1902)

Т. Габришевський у статті «Рибальство у горах» описав рибальство у Галицьких Татрах³⁴, а про потенційну можливість організації відпочинку, включаючи у Карпатах рибальський спорт, описав В. Бесніцкі у статті «Організація туризму у Бескидах»³⁵. Великий вклад у розвиток рибальства зробило Галицьке мисливське товариство. З нагоди 50-річчя його заснування Северин Кругульський видав книгу «Піввіку», в якій серед іншого описав діяльність товариства у секторі рибальства³⁶. На початку XX ст. до найбільшої популяризації вудкового спорту спричинились

³⁰ Myśliwy i Rybak Władysław Gacki // Łowiec – 1933. – № 15. – S. 177–178.

³¹ Romaniszyn Bronisław Rybołóstwo sportowe. O łowieniu pstrąga, łososa i lipienia na sztuczną muchę. // Wierchy. – 1927. – S. 42–62.

³² Leśniewski P. Rybołóstwo w ogólności / P. Leśniewski // Okólnik. – 1897. – № 29. – S. 10–23.

³³ Nadzwyczajny połów pstrągów // Łowiec. – 1894. – № 11. – S. 175.

³⁴ Gabryszewski Tadeusz Rybołóstwo w górach. // Wierchy. – 1923. – S. 217–225.

³⁵ Wójcik-Bieśnicki Adam Beskid Niski jako teren turystyczny. // Wierchy. – 1935. – S. 71–89.

³⁶ Krogulski S. Pół wieku: Zarys działalności Małopolskiego towarzystwa łowieckiego 1876–1926 / Seweryn Krogulski. – Lwów: Małopolskie towarzystwo łowieckie, 1929. – S. 110–113.

журнал «Рибальський огляд» та газета «Вудкарські відомості»^{37, 38, 39, 40.}

Великий вклад у популяризацію вилову риби вудкою вніс виходець зі Східної Галичини (м. Дрогобич) Й. Розвадовський, який зробив порівняльний аналіз розвитку галицького вудкового спорту з іноземним, а також відобразив чимало оригінальних способів вудіння риби, описав будову різних видів вудок та допоміжних пристроїв до них, проаналізував побут галицьких спортсменів-рибалок, склав рибальський календар та описав багато способів вилову риби вудкою, якими користувалися місцеві вудкарі, та методи догляду за снастю тощо. Серед головних праць, присвячених цій темі – «Довідник для любителів вудкового спорту» («Poradnik dla miłośników sportu wędkowego»)^{41, 42, 43.} та «Наша риба» («Naszeryby»)^{44, 45, 46, 47, 48, 49, 50.}

У статті «Господарські та торгівельні новини» вказано, що книгу Й. Розвадовського «Довідник для любителів вудкового спорту» можна було купити за ціною 1.80 злотих^{51.} Автор статті «Подорож до басейну Дунайця» характеризує Й. Розвадовського як великого поціновувача вудкарського спорту^{52.} Про особливості вилову форелі вудкою на Гуцульщині наприкінці XIX ст. йшлося у статтях «Путівник для подорожуючих Чорногорію у Косівському повіті»^{53,} «Виллов форелі вудкою»⁵⁴

„WIADOMOŚCI WĘDKARSKIE”

Miesięcznik

ORGAN ZWIĄZKU SPORTOWYCH
TOWARZYSTW WĘDKARSKICH

Jedynе pismo w Polsce, poświęcone sprawom wędkarstwa sportowego

Prenumerata:

roczna zł 4,00 półroczna 2,00. Na
żądanie wysyłamy bezpłatnie okazowe
egzemplarze.

**Adres Redakcji i Administracji:
Warszawa, ulica Kopernika 30**

Реклама часопису „Wiadomości Wędkarskie”

Myśliwy. – 1938. – № 5. – S. 5.

³⁷ Onysków J. Z obwodów rybackich // Przegląd rybacki. – 1939. – № 4. – S. 172–173.

³⁸ Stradyń J. Drygawice / J. Stradyń // Przegląd rybacki. – 1939. – № 3. – S. 123–125.

³⁹ Stradyń J. Drygawice / J. Stradyń // Przegląd rybacki. – 1939. – № 4. – S. 170–171.

⁴⁰ Przykłek E. Co należy zmienić i wprowadzić / E Przykłek // Wiadomości Rybackie. – 1926. – № 1. – S. 4–5.

⁴¹ Rozwadowski J. Poradnik dla miłośników sportu wędkowego / J. Rozwadowski // Okólnik. – 1899. – № 37. S. 14–31.

⁴² Rozwadowski J. Poradnik dla miłośników sportu wędkowego / J. Rozwadowski // Okólnik. – 1899. – № 38. – S. 9–27.

⁴³ Rozwadowski J. Poradnik dla miłośników sportu wędkowego / J. Rozwadowski // Okólnik. – 1899. – № 41. – S. 12–37.

⁴⁴ Rozwadowski J. Nasze ryby / J. Rozwadowski // Okólnik. – 1901. – № 51. – S. 85–95.

⁴⁵ Rozwadowski J. Nasze ryby / J. Rozwadowski // Okólnik. – 1901. – № 53. – S. 163–168.

⁴⁶ Rozwadowski J. Nasze ryby / J. Rozwadowski // Okólnik. – 1901. – № 55. – S. 266–270.

⁴⁷ Rozwadowski J. Nasze ryby / J. Rozwadowski // Okólnik. – 1902. – № 56. – S. 14–19.

⁴⁸ Rozwadowski J. Nasze ryby / J. Rozwadowski // Okólnik Rybacki. – 1903. – № 62. – S. 24–31.

⁴⁹ Rozwadowski J. Nasze ryby / J. Rozwadowski // Okólnik Rybacki. – 1903. – № 65. – S. 182–193.

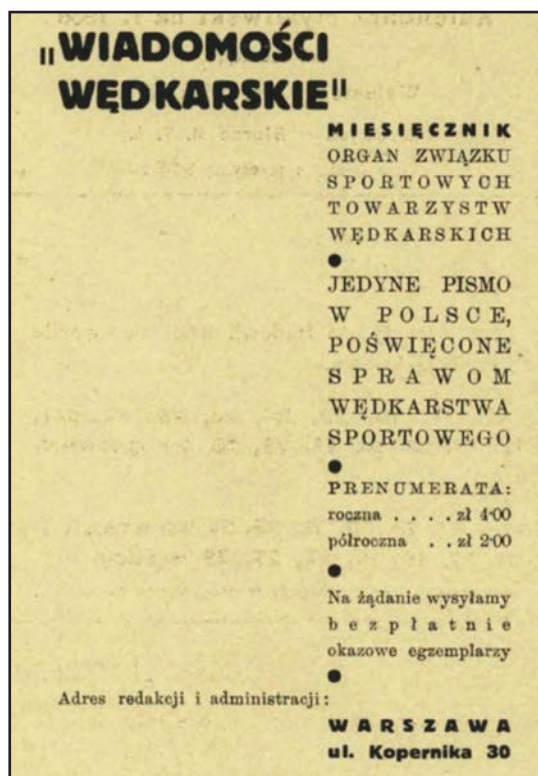
⁵⁰ Rozwadowski J. Nasze ryby / J. Rozwadowski // Okólnik Rybacki. – 1903. – № 66. – S. 226–245.

⁵¹ Wiadomości gospodarskie i handlowe // Okólnik. – 1901. – № 52. – S. 153.

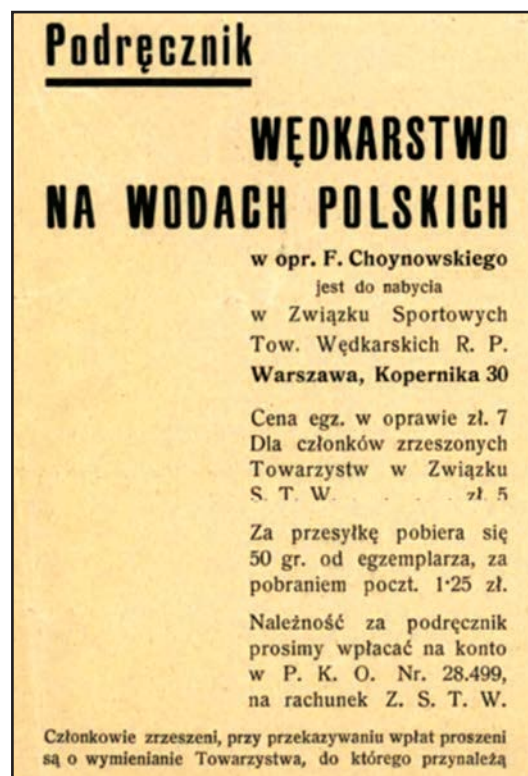
⁵² Wycieczka do dorzecza Dunajca // Okólnik. – 1898. – № 34. – S. 5–7.

⁵³ Gregorowicz J. Przewodnik po zwiedzających Czarnogórę, położoną w powiecie Kossowskim / J. Gregorowicz. – Lwów: [b. w.], 1881. – S. 61.

⁵⁴ C. J. K. Łowienie pstrągów wędką / C. J. K. // Łowiec. – 1882. – № 9. – S. 137–138.



//Łowiec – 1938. – № 9-10.



//Łowiec – 1938. – № 15-16.

та «Край гуцулів» Я. Шнайдера⁵⁵. П. Франко та Г. Величко залишили спогади про вилов риби вудкою на Гуцульщині, який практикував І. Франко^{56, 57}. Про вдалий улов головатиці на вудку у компанії з генерал-майором згадував суддя К. Ума з Жаб'є (нині смт. Верховина) у статті «У листопаді над Черемошем». Він відзначав, що для вилову хижих риб місцеві рибалки використовували й олов'яні блешні, яких тут називали микалом⁵⁸. О. Антонович у «Спогадах» вказував, що аналогічним методом, як на Гуцульщині, так і на

Бойківщині вудили стругів⁵⁹. Ф. Хойновський («Призначення, спосіб і умови використання гачка»), Е. Бенечек («Рибне господарство у Висоцьку та його околиці»), М. Звежицький («Актуальні зауваження») відзначали, що наприкінці XIX – початку XX ст. вилов риби набув найбільшого поширення як форма відпочинку і став вважатися одним із видів спорту^{60, 61, 62}.

Також цій темі були присвячені статті «Вилов форелі вудкою»,⁶³ «Із записок дилетанта»,⁶⁴ «Спогади про батька»⁶⁵. У статті «Дністер та Прут»

⁵⁵ *Schnaider J.* Z kraju Hucułów / J. Schnaider // Lud. – 1901. – Т. VII. – S. 264.

⁵⁶ *Франко П.* Спогади про батька / П. Франко // Спогади про Івана Франка. – Львів : Каменяр, 1997. – С. 457.

⁵⁷ *Величко Г.* Спогади про Івана Франка / Г. Величко // Спогади про Івана Франка. – Львів : Каменяр, 1997. – С. 438.

⁵⁸ *Верхратський І.* Початки до уложення номенклатури и терминологии природописної народної / І. Верхратський. – Ч. V. – Львів : [б. в.], 1872. – С. 34.

⁵⁹ *Антонович О.* Спогади / О. Антонович. – Київ – Вашингтон : АО «Август», 1999. – С. 48-49.

⁶⁰ *Choynowski F.* Cel, sposób i warunki użycia haka łdowniczego / F. Choynowski // Wiadomości Wędkarskie. – 1938. – № I. – S. 3.

⁶¹ *Beneczek E.* Gospodarstwo rybne w Wysocku i okolicy / E. Beneczek // Okólnik. – 1893. – № 8. – S. 37–38.

⁶² *Zwierzycki M.* Uwagi na czasie / M. Zwierzycki // Wiadomości Wędkarskie. – 1939. – № 4. – S. 44.

⁶³ *C. J. K.* Łowienie pstrągów wędką / C. J. K. // Łowiec. – 1882. – № 9. – S. 138.

⁶⁴ *Rozwadowski J.* Iz zapisków dyletanta / J. Rozwadowski // Okólnik. – 1897. – № 28. – S. 21.

⁶⁵ *Франко П.* Спогади про батька / П. Франко // Спогади про Івана Франка. – Львів : Каменяр, 1997. – С. 454.

(1898 р.) вказувалось, що найкраще на Пруті ловити форель на вудку вище Коломийського моста, де вода «котлує»,⁶⁶ а у статті «Водяна жаба придатна для споживання» описано методи ловлі вудкою жаб⁶⁷. Крім публікації на тему рибальства для його популяризації організовували лекції щодо технології вилову риби вудкою⁶⁸.

Відомо також, що у Галичині любителі спортивної рибалки спричинились до розвитку технології спортивного рибальства. Зокрема, Герціг Візенберг, фабрикант з Самбора, отримав патент на вудку, так як він придумав особливий спосіб кріплення шнурка до вудилища⁶⁹. У статті «Зміцнення рибальської жилки» давали пораду, щоб помістити шнурок, що є у вудці, на декілька хвилин у бензин, тоді він довше зберігається і не тоне у воді⁷⁰.

Збереглись й описи вудок та методів ловлі риби у Галичині. Так Сліпенчук Іван Васильович, 1933 р. н. згадував: «Вудка складалася з ліщинового «держка» («вудилище»), плетеного шнурка («швари») із білої вовни, до якого прив'язували «первицю» (наплетену сиву вовну), а до неї – залізний гачок. На гачок чіпляли приманку – черв'ячки і закидали вудку у воду. Самі гачки дуже дорого коштували і були у великому дефіциті. Кікінчук з Бистриця був у Німеччині і вивіз видти гачків. Дедя покойний за один німецький гачок дав Кікінчукови кілю масла. Тодги жилки ни було, тому шукали білого, або сорокатога коня, аби мав білий фист. Из кінского фоста вимиткали найдовшу шерсть. Три шерстини сукали до купи і це називалоси волошня. До волошні візали гачок, а дальше доточували тоненьку ниточку і так робили вудку. Риба виділа волошню у воді, але тогди риба ни була перепужена і ни тікала. Типер риба така перепужена, она вего боїтси і на волошню її би ни ймив»⁷¹.

Про особливості ловлі риби вудкою йшлося у статті «Ловля риби» (1894 р.): чим більше була розвинена країна, тим більше способів ловлі риби в ній застосовували. Найбільше способів вилову існувало у спортивному вудковому рибальстві, в якому переплітались приємність та користь. Зокрема, найкращим часом для лов-

⁶⁶ Dniestr i Prut. // Okólnik. – 1898. – № 32. – S.17-18.

⁶⁷ Żaba wodna jadalna// Okólnik. – 1898. – № 31. – S.23-24.

⁶⁸ Kurs rybacki we Lwowie // Przegląd rybacki. – 1937. – № 3. – S. 118–119.

⁶⁹ Patent na wędkę. // Okólnik. – 1905. – № 79. – S.196.

⁷⁰ Utrwalenie linki wędkowej. // Okólnik. – 1906. – № 86. – S.225.

⁷¹ *Зеленчук Я. І.* Українознавчо-історична реконструкція етносоціальної системи Гуцульщини [Текст] : дис. ... канд. істор. наук:09.00.12 / Зеленчук Ярослав Іванович. — К. : [б. в.], 2008. — С. 229-234.

OGŁOSZENIA.

Prof. Józefa Rozwadowskiego

Poradnik dla miłośników sportu wędkowego i t. d.

Kraków 1900, można nabyć w księgarni Gebethnera i Wolfa w Krakowie i Warszawie za cenę 1 zlr. 80 ent. wal. austr.

Оголошення про продаж
«Довідник для любителів вудкового спорту»
// Okólnik. – 1904. – № 71. – S.196.

SPIS

DZIEŁ, BROSZUR i CZASOPISM

znajdujących się w bibliotece

Krajowego Towarzystwa Rybackiego w Krakowie.

У бібліотеці зберігалось 462 книги, в тому числі 153 польською мовою, 10 чеською, 8 хорватською, 3 італійською, 24 російською, 11 англійською, 197 німецькою.
Spis dzieł, broszur i czasopism // Okólnik. – 1904. – № 71. – S.196.

STATUT i REGULAMIN
Sportowego Klubu Rybackiego
WE LWOWIE.
STATUT

Статут та правила поведінки у Львівському спортивному рибальському клубі
Statut i regulamin Sportowego Klubu Rybackiego we Lwowie. – Lwów: drukarnia Kupiecka, 1936. – 8.s.

лення риби на вудку вважався ранок або вечір; одяг рибака повинен бути темного кольору, щоб не відлякувати рибу; ловити форель потрібно щоразу в іншому місці; рибалити найкраще на глибшому місці, так як на більшій глибині ловиться більша риба; з метою запобігання псуванню риби та її тривалого зберігання при волові форелі або лосося їх слід було одразу зарізати і біля хвоста

зробити надріз, щоб повністю зійшла кров. Крім ловлі риби вудкою пропонували для вилову щупака використовувати вогнепальну зброю, вказуючи, що цей метод годиться у спекотний період, коли щупак плаває зверху. Для набоїв найкраще використовувати дріб, а цілитись потрібно перед головою риби, а після пострілу – вилловлювати його у воді, щоб не пішов на дно⁷².

Рибальська галузь, яка тісно пов'язана з природою, часто згадується у народній творчості: прислів'ях, забобонах тощо. Зокрема, звичаї та традиції рибалок описав у книзі «Мисливські забобони» Юліан Ейсмонд⁷³. Відомі й специфічні забобони, притаманні вудкарському спорту. Зокрема, рибалки не хотіли, щоб їм щось побажали, бо тоді не повезе; заборонялось переступати через вудку або кому-небудь її позичати, так як чужа вудка не приносить доброго вилову риби. Не прийнято було вихвалитись уловом риби, щоб тим самим не заворожувати вудку. Вважалося, що сторонні люди, які спостерігають за ловленням риби, не приносять щастя. Рекомендували менше ходити по берегу, так як це відлякує рибу. При ловлі риби потрібно стояти так, щоб власна тінь не падала на воду, так як це також відлякувало рибу⁷⁴. У своїй праці «Гуцульщина» В. Шухевич присвятив рибальству окремий розділ⁷⁵. Він зазначав, що для покращення вилову риби на вудку у Гуцульщині використовували чари. Зокрема, до рибальської снасті вплітали мотузку з повішеника або 12 волосків з тімені повішеника вплітали до жилки від вудки. Вони вірили, що на таку вудку добре ловитимуться пструги⁷⁶.

Окрему групу народної творчості становили приповідки. Іван Франко у книзі «Галицько-ру-

ські народні приповідки» вказував, що у Галичині були такі прислів'я: «На вудку прошена риба йде», «Вудка – то така річ, що до неї причеплений єден дурень у воді, а другий – на березі»⁷⁷. В. Гнатюк записав теж гуцульську приповідку: «Пструг на вудку не бере, доки ся лист на вільсі не розів'є»⁷⁸. У статті «З записок дилетанта» (1898 р.) була приповідка «Мокрий мисливець, сухий рибак – всі дурні», а автор порівнював рибака до видри, яка постійно є мокрою⁷⁹.

Спортивне рибальство знайшло своє відображення й у рибальському законодавстві, яке діяло у Галичині під час її входження в Австро-Угорську імперію та Другу Річ Посполиту. Одним з перших нормативно-правових актів, що регламентував використання вудки було Розпорядження намісника Галичини від 28 червня 1883 року, яке вийшло для забезпечення дії закону «Щодо заходів розвитку рибальства у внутрішніх водах» й забороняло використовувати «шнуркові вудки (нічні шнури)»⁸⁰.

Й. Розвадовський у статті «Наша риба» описав заборонені снасті, які складались із довгого міцного поперечного шнура, до якого через кожний метр кріпили латунні гнучкі дроти з гачками. На гачки натягали наживку (дрібну рибу). Головним чином цим методом ловили минів (*Lota lota*) та сомів⁸¹. А. Ожеховський відзначав, що ці снасті були аналогом вудки, тільки без поплавка. Їх переважно використовували в Станіславському воєводстві. До жилки, зробленої зі сталевого дроту, прикріплювали від кількох до кільканадцяти гачків з наживкою (переважно дрібною рибою). Їх закидали у воду і залишали на тривалий час⁸².

⁷² Sztuczne łowienie ryb. // Okólnik. – 1894. – № 12. – S. 5–7.

⁷³ Ejsmond J. Zabobony myśliwskie/Julian Ejsmond. – Lwów: Słowo, 1926. – 46 s.

⁷⁴ Myśliwi i Rybak Władysław Gacki // Łowiec – 1933. – № 15. – S.177–178.

⁷⁵ Шухевич В. О. Гуцульщина. Перша і друга частини. Друге видання. – Верховина: Журнал „Гуцульщина”, 1997. – С. 257.

⁷⁶ Шухевич В. Гуцульщина / В. Шухевич. – Верховина : Гуцульщина, 1997. – Т. 1. – Ч. 1–2. – С. 253–254.

⁷⁷ Франко І. Галицько-руські народні приповідки. – Т. I. – Вип. 2 (Відати – Діти) / І. Франко // етнографічний збірник. – Львів: НТШ, 1905. – Т. VI. – С. 293.

⁷⁸ Гнатюк В. Raimund Friedrich Kaindl [Рецензія на праці] / В. Гнатюк // Записки НТШ. – 1898. – Т. 26. – Кн. 6. – 48.

⁷⁹ Z zapisków dyletanta // Okólnik. – 1898. – № 34. – S.9-11.

⁸⁰ Розпорядження ц. к. Намісника Галиції съ дня 28. Червца 1883 ч. 665 1/пр. перепроваджаюче оуставу краеву для Галиції съ дня 19. Листопада 1882 (Вїст. зак. кр. Ч. 57) дотычущу ся где ыкихъ середковъ до поднесеня рибаштва на водах среди краю // зак. кр. – 1883. – Ч. XIX. – С. 158–164.

⁸¹ Rozwadowski J. Nasze ryby / J. Rozwadowski // Okólnik. – 1901. – № 51. – S. 89–94.

⁸² Orzechowski A. Ochrona rybołówstwa w Karpatach Wschodnich / A. Orzechowski // Ankieta w sprawie Karpat Wschodnich. – Warszawa: [b. w.], 1932. – S. 201-202.

Заборона використання цього різновиду вудки існувала і за правління Другої Речі Посполитої. Відповідно до «Закону про рибальство» від 7 березня 1932 р. визначалось, що для вилову вудкою в орендованих рибальських ревірах необхідно було придбати спеціальний дозвіл – «Вудкарську картку», яку видавали на піврічний, річний або трирічний термін. Визначалась і вартість картки в залежності на термін її дії⁸³.

Виходячи зі своєї компетентності, органи державної влади на місцях приймали власні розпорядчі рішення. Зокрема, у «Директиві відділу землеробства Станиславівського воєводства про порядок видачі дозволів та з інших питань. 14 лютого – 6 грудня 1933 р.» визначено, що у неділю з 6 до 20 години заборонено використання рибальських снастей крім вудки, так як це вважалось відпочинком⁸⁴.

Також Станіславський воєвода у «Циркулярі відділу землеробства і земельних реформ про встановлення зразка посвідчення на право вилову риби, 2 травня 1935 р.» повідомив всіх старост про єдиний зразок рибальської та вудкарської карт і дозволу на спортивний вилов риби вудкою. У зразку бланка передбачалась фотокартка⁸⁵. Відповідно до історичних джерел відмічалось, що у Заліщицькому повіті Тернопільського воєводства у 1933 р. лише на LXV окрузі Дністра було видано 13 карток для вудіння⁸⁶.

Для охорони запасів риби були встановлені охоронні періоди та мінімальні розміри риби, яку можна було також виловлювати за допомогою вудки. Відповідно до Розпорядження Міністра землеробства від 27 жовтня 1932 р. «Про охорону риби та раків у відкритих водоймах»⁸⁷ встановлювались такі показники:

Назва риби	Час охорони	Мінімальні розміри (см)
Осетер	1.06 – 31.07	100
Чечуга	1.10 – 31.12	40
Лосось	1.10 – 31.12	35
Форель	15.10 – 15.12	25
Дунайський лосось	15.03 – 15.05	40
Харіус	15.03 – 15.05	28
Судак	–	35
Щука	–	28
Лящ	–	25
Рибець	–	20
Марена	–	25
Підуст	–	20
Лин	–	18
Язь	–	20
Головень	–	20
Плітка	–	15
Вирезуб	–	40

Крім того, був регламентований час риболовлі та використання рибальських знарядь. Відповідно до «Директиви відділу землеробства» заборонялось використання рибальських знарядь (крім ручної вудки) в неділю з 6.00 до 20.00 з аргументацією, що риба повинна спокійно жити хоча б раз на тиждень⁸⁸.

Знайшла своє відображення й проблема гуманного відношення до риби під час її ловлі на вудку. Зокрема, автор статті «Микуличин у вересні 1884 року» вказував, що він, перебуваючи на відпочинку у Микуличині, спостерігав як рибалки з вудкою використовували для наживки живу рибу, що суперечить вимогам чинного

⁸³ Ustawa z dnia 7 marca 1932 r. o rybołówstwie // Dz. u. R.P. – 1932. – № 35. – S. 586.

⁸⁴ Державний архів Івано-Франківської області, (далі – ДАІФО), ф. 2, Станиславське воєводське управління, м. Станислав, 1919–1939 рр. оп. 9, спр. 520, Директиви відділу землеробства про порядок видачі дозволів та з інших питань. 14 лютого – 6 грудня 1933 р.), арк. 9.

⁸⁵ Державний архів Івано-Франківської області, ф. 2 (Станиславське воєводське управління, м. Станислав, 1919–1939 рр.), оп. 9, спр. 777 (Циркулярі відділу землеробства і земельних реформ про встановлення зразку посвідчення на право вилову риби, зразок посвідчення. 2 травня 1935 р.), арк. 2-5.

⁸⁶ Державний архів Тернопільської області, ф. 231 (Тернопільське воєводське управління, 1920–1939 рр.), оп. 6, спр. 1741 (Список риболовецьких господарств на території Заліщицького повіту. 13 липня 1933 р.), арк. 2.

⁸⁷ Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 27 października 1932 r. o ochronie ryb i raków na wodach otwartych // Dz. u. R.P. – 1932. – № 105. – S. 2207.

⁸⁸ ДАІФО), ф. 2 (Станиславське воєводське управління, м. Станислав, 1919–1939 рр.), оп. 9, спр. 520 (Директиви відділу землеробства про порядок видачі дозволів та з інших питань. 14 лютого – 6 грудня 1933 р.), арк. 9.

законодавства щодо гуманного відношення до тварин⁸⁹. Вудкарям рекомендували різати ще живу рибу і спускати кров, так як риба з неспущеною кров'ю є менш смачною і скоріше псується⁹⁰.

Отже, вилов риби з застосуванням вудки використовувався у Галичині починаючи з XIV ст. У XIX ст. вилов риби вудкою набуває спортивного характеру. У цей же період вперше законодавчо регламентується вилов риби вудкою, зок-

рема, мінімально допустима величина риби, а в подальшому – запровадження вудкарської картки. Крім законодавчого забезпечення вилову риби вудкою існували й звичаєві правила поведінки у цій сфері. Встановлено, що у порівнянні з іншими країнами Європи спортивне рибальство у Галичині не набуло великого поширення. Вилов риби вудкою знайшов своє відображення у приповідках, прислів'ях, забобонах.

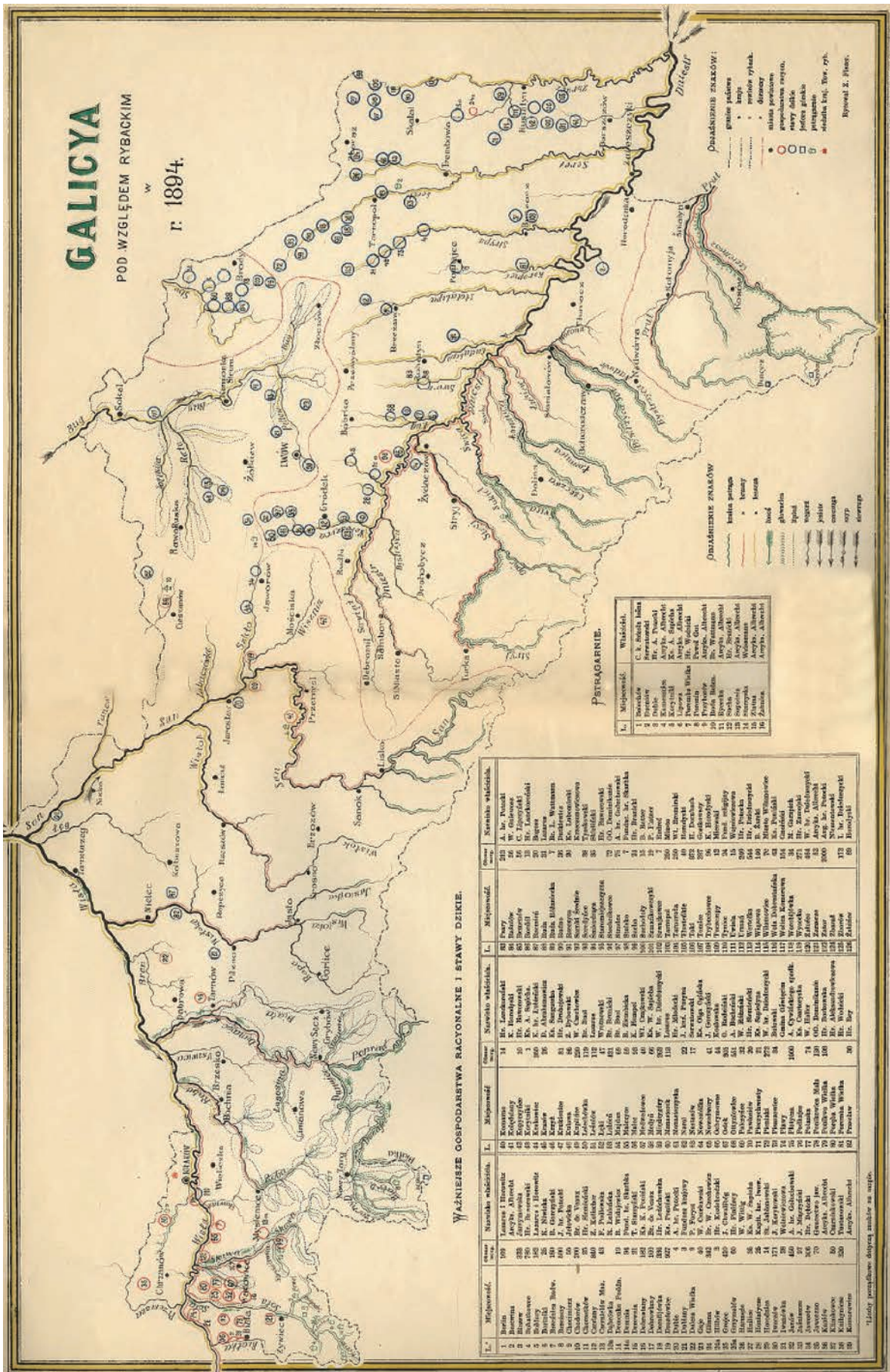
References

- “Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.” (1902), nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, Warszawa, vol. 2, pp. 604.
- “Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.” (1902), nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, Warszawa, vol. 2, pp. 605.
- “Protokół Walnego Zgromadzenia krajowego Towarzystwa rybackiego odbytego dnia 23 maja 1894 w Krakowie w sali Rady miejskiej” (1894), Okólnik, vol. 11, pp. 17-18.
- “Myśliwy i Rybak Władysław Gacki (1933), Łowiec, vol. 3, pp. 25-26.
- Nowicki M. (1885), “O stanie stosunków rybackich i prawnych w Galicyi”, Łowiec, vol. 9, pp. 145.
- “Pstrągi w naszym rzekach” (1886), Łowiec, vol. 8, pp. 135.
- Kulmatycki W. (1930), “O wartości gospodarczej rewirów rybackich Pokucia”, [b. w.], Lwów, pp. 10.
- “Nadzwyczajny połów pstrągów (1894), Łowiec, vol. 11, pp. 175.
- Ivan Franko (2006), “O harnyy ty, krayu”: Tvory pro Hutsul'shchynu i hutsuliv”, Uporyadkuvannya, peredmovna ta prymitky Ihorya Pelypeyka, Pysanyy Kamin', Kosiv, pp. 375.
- Ivan Franko (2006), “O harnyy ty, krayu”: Tvory pro Hutsul'shchynu i hutsuliv, Uporyadkuvannya, peredmovna ta prymitky Ihorya Pelypeyka, Pysanyy Kamin', Kosiv, pp. 367.
- Franko P. (1997), “Spohady pro bat'ka” Spohady pro Ivana Franka, Kamenyar, L'viv, pp. 454.
- “Rybolowstwo jako sport” (1924), Przeglądmyśliwski, vol. 22-23, pp. 22-23.
- Verkhraťs'kyi I. (1869), “Pochatky do ulozhennya nomenklatury y termynolohyi pryrodopysnoyi narodnei”, vol. II, pp. 20.
- Lomats'kyi M. (1960), “Verkhovyno, svitku ty nash...”, Myunkhen : [b. v.], vol. II. – 288 s.
- Przygodzki Z. (1939), “Sposób preparacji głowy szczupaka”, Wiadomości Wędkarskie, vol. 5, pp. 53–55.
- Starkl J., Fiszer Z. (1896), “Powszechna wystawa krajowa 1894 r. i siły produkcyjne kraju: Łowiectwo i rybactwo”, Wydział krajowy, Lwów, pp. 129.
- “Łowiectwo na powszechnej wystawie krajowej” (1894), Łowiec, vol. 7, pp. 97-98.
- “Wystawa krajowa we Lwowie” (1895), Okólnik, vol. 15, pp. 16.
- Rozwadowski J. (1898), “Z zapisków dyletanta. Bajka o głodzeniu się łososia w świetle praktyki rybackiej.”, Okólnik, vol. 31, pp. 30.
- “Rybolowstwo w restauracyi” (1908), Okólnik, vol. 97, pp. 33.
- Nowak J. (1908), “Sport wędkowy”, Okólnik, vol. 102, pp. 296–302.
- Fiszer Z. (1894), “Rybactwo na wystawie krajowej we Lwowie r. 1894”, Okólnik, vol. 14, pp. 19–27.
- “W sprawie wędkarstwa” (1925), Przeglądmyśliwski, vol. 3 (51), pp. 48.
- Starkiewicz L. (1904), “Na podświet” Łowiec, vol. 2, pp. 17.
- Leśniewski P. (1897), “Rybolowstwo”, Okólnik, vol. 30, pp. 8–26.
- “Ukrayins'ke narodoznavstvo” (1994), Za zah. red. S. P. Pavlyuka, Feniks, L'viv, pp. 334.
- “Hutsul'shchyna.” Istoryko-etnohrafichne doslidzhennya (1987), Vidpov. red. Yu. H. Hoshko, Nauk. dumka, K., pp. 157.
- “Zalety wędkarstwa.” (1906), Okólnik, vol. 90, pp. 14-15.
- Nowak J. (1908), “Sport wędkowy”, Okólnik, vol. 102, pp. 296–302.
- “Myśliwy i Rybak Władysław Gacki” (1933), Łowiec, vol. 15, pp. 177-178.
- Romaniszyn Bronisław (1927), “Rybolowstwo sportowe. O łowieniu pstrąga, łososia i lipienia na sztuczną muchę.” Wierchy, pp. 42-62.
- Leśniewski P. (1897), “Rybolowstwo w ogólności”, Okólnik, vol. 29, pp. 10–23.
- “Nadzwyczajny połów pstrągów” (1894), Łowiec, vol. 11, pp. 175.
- Gabryszewski Tadeusz (1923), “Rybolowstwo w górach.”, Wierchy, pp. 217-225.
- Wójcik-Bieśnicki Adam (1935), “Beskid Niski jako teren turystyczny.”, Wierchy, pp. 71-89.

⁸⁹ Mikuliczyn w wrześniu 1884. // Miesięcznik galicyjskiego Towarzystwa Ochrony Zwierząt. – 1882. – № 9-10. – S. 148–149.

⁹⁰ Częściowy rozkład krwi rybiej // Okólnik. – 1907. – № 89. – S. 317-318.

- Krogulski S.(1929),“Pół wieku: Zarys działalności Małopolskiego towarzystwa łowieckiego 1876–1926”,Małopolskie towarzystwo łowieckie, Lwów,pp. 110–113.
- Onysków J. (1939),“Z obwodów rybackich”, Przegład rybacki, vol.4,pp. 172–173.
- Stradyń J. (1939),“Drygawice”, Przegład rybacki, vol. 3,pp. 123–125.
- Stradyń J. (1939),“Drygawice”, Przegład rybacki, vol.4,pp. 170–171.
- Przyklęk E. (1926),“Co należy zmienić i wprowadzić”, Wiadomości Rybackie,vol. 1,pp. 4–5.
- Rozwadowski J. (1899),“Poradnik dla miłośników sportu wędkowego”, Okólnik,vol. 37,pp. 14–31.
- Rozwadowski J. (1899),“Poradnik dla miłośników sportu wędkowego”, Okólnik,vol. 38,pp. 9–27.
- Rozwadowski J. (1899),“Poradnik dla miłośników sportu wędkowego”, Okólnik,vol. 41,pp. 12–37.
- Rozwadowski J. (1901), “Nasze ryby”, Okólnik, vol. 51, pp. 85–95.
- Rozwadowski J. (1901),“Nasze ryby”, Okólnik, vol. 53, pp. 163–168.
- Rozwadowski J. (1901),“Nasze ryby”, Okólnik, vol. 55, pp. 266–270.
- Rozwadowski J. (1902),“Nasze ryby”, Okólnik, vol. 56, pp. 14–19.
- Rozwadowski J. (1903),“Nasze ryby”, Okólnik Rybacki, vol. 62,pp. 24–31.
- Rozwadowski J. (1903),“Nasze ryby”, Okólnik Rybacki,vol. 65,pp. 182–193.
- Rozwadowski J. (1903),“Nasze ryby”, Okólnik Rybacki,vol. 66,pp. 226–245.
- “Wiadomości gospodarskie i handlowe” (1901), Okólnik, vol. 52, pp. 153.
- “Wycieczka do dorzecza Dunajca”(1898),// Okólnik,vol. 34,pp. 5-7.
- Gregorowicz J. (1881),“Przewodnik po zwiedzających Czarnogórę, położoną w powiecie Kossowskim”, Lwów,pp. 61.
- C. J. K. (1882),“Łowienie pstrągów wędką”, Łowiec,vol. 9,pp. 137–138.
- SchnaiderJ. (1902),“Z kraju Hucułów”, Lud, T. VII. – pp. 264.
- Franko P. (1997),“Spohady pro bat’ka”, Spohady pro Ivana Franka,Kamenyar, L’viv,pp. 457.
- Velychko H. (1997),“Spomyny pro Ivana Franka”, Spohady pro Ivana Franka, Kamenyar, L’viv,pp. 438.
- Verkhvat-s’kyi I. (1872),“Pochatky do ulozhennya nomenklatury y termynolohyi pryrodopysnoyi narodnei”, L’viv, pp. 34.
- Antonovych O. (1999),“Spohady”, AO “Avhust”, Kyiv – Vashynhton, pp. 48-49.
- Choynowski F. (1938),“Cel, sposób i warunki użycia haka łądowniczego”, Wiadomości Wędkarskie, vol. I, pp.3.
- Beneczek E. (1893),“Gospodarstwo rybne w Wysocku i okolicy”, Okólnik,vol. 8, pp. 37–38.
- Zwierzycki M. (1939), “Uwagi na czasie”, Wiadomości Wędkarskie, vol. 4, pp. 44.
- C. J. K. (1882), “Łowienie pstrągów wędką”, Łowiec, vol. 9, pp. 138.
- Rozwadowski J. (1897),“Iz zapisków dyletanta”, Okólnik,vol. 28,pp. 21.
- Franko P. (1997),“Spohady pro bat’ka”, Spohady pro Ivana Franka,Kamenyar, L’viv,pp. 454.
- “Dniestr i Prut.” (1898),Okólnik,vol. 32,pp. 17-18.
- “Żaba wodna jadalna” (1898), Okólnik,vol. 31, pp. 23-24.
- “Kurs rybacki we Lwowie” (1937),Przegład rybacki,vol. 3,pp. 118–119.
- “Patent na wędkę” (1905), Okólnik, vol. 79, pp. 196.
- “Utrwalenie linki wędkowej” (1906),Okólnik, vol. 86, pp. 225.
- Zelenchuk Ya. I. (2008),“Ukrayinoznavcho-istorychna rekonstruksiya etnosotsial’noyi systemy Hutsul’shchyny” [Tekst] : dys. ... kand. istor. nauk: 09.00.12 / Zelenchuk Yaroslav Ivanovych. – K. : [b. v.], 2008. – pp. 229-234.
- “Sztuczne łowienie ryb.” (1894) Okólnik, vol12, pp.5-7.
- Ejsmond J. (1926),“Zabobony myśliwskie”, Słowo, Lwów, 46 s.
- “Myśliwy i Rybak Władysław Gacki” (1933), Łowiec, vol. 15, pp. 177-178.
- Shukhevych V. O. (1997),“Hutsul’shchyna.” Persha i druha chastyny. Druhe vydannya. – Verkhovyna: Zhurnal „Hutsul’shchyna”, pp. 257.
- Shukhevych V. (1997),“Hutsul’shchyna”, Verkhovyna : Hutsul’shchyna, T. 1. – Ch. 1–2. – pp. 253-254.
- Franko I. (1905),“Halyts’ko-rus’ki narodni pryypovidky.”, T. I., Vyp. 2 (Vidaty – Dity) / I. Franko // etnohrafichnyy zbirnyk,NTSh, L’viv, T. VI. – 293.
- Hnatyuk V. (1898),“Raimund Friedrich Kaindl [Ret-senziya na pratsi]”, Zapysky NTSh., T. 26. – Kn. 6. – 48.
- “Z zapisków dyletanta” (1898), Okólnik, vol. 34, pp. 9-11.
- “Rozporyadzhenn’e ts. k. Namĕstnyka Halytsyy s’ dnya 28. Chervtsa 1883” (1883), ch. 665 1/pr. pereprovadzhayuche oustavý kraevý dlya Halytsyy s’ dnya 19. Lystopada 1882 (Vĕst. zak. kr. Ch. 57) dotychýshchý sya hde ыkykhъ seredkovъ do podnesenya rybatstva na vodakh sredey krayu // Vĕst. zak. kr. – 1883. – Ch. KhIKh. – pp. 158–164.
- Rozwadowski J. (1901), “Nasze ryby”, Okólnik, vol. 51, pp. 89–94.
- Orzechowski A. (1932),“Ochrona rybołówstwa w Karpatach Wschodnich”, Ankieta w sprawie Karpat Wschodnich, Warszawa, pp. 201-202.
- “Ustawa z dnia 7 marca 1932 r. o rybołówstwie” (1932),Dz. u. R.P., vol. 35, pp. 586.
- “Mikuliczyn w wrześniu.”(1882),// Miesięcznik galicyjskiego Towarzystwa Ochrony Zwierząt, vol. 9-10, pp. 148–149.
- “Częściowy rozkład krwi rybiej” (1907), Okólnik, vol. 89, pp. 317-318.



Карта рибальських господарств у Галичині (1894 р.)

Соціально-демографічні процеси в Полтавській губернії під час Першої світової війни

У статті розглянуто динаміку чисельності, склад і заняття населення Полтавської губернії у 1914-1917 рр. Проаналізовано основні показники демографічної статистики регіону періоду Першої світової війни.

Ключові слова: Полтавська губернія, Перша світова війна, населення, демографічні показники.

Viktor Sarancha

Socialdemographic processes in the Poltava province in the First world war-time

The socialdemographic development aspects of the Poltava province in the years of First world war are investigated in the article.

The lack of fundamental demographic statistics works of Large war predetermines actuality of regional studios to index a quantity and composition of population of regions of Ukraine in this period. The demographic processes and social structure of population of Poltava province during the war are described In the article.

The dynamics of quantity, composition and employment of population of the Poltava province, is considered in 1914-1917, the basic indexes of demographic statistics of region are analysed.

It is indicated that the First world war caused the appearance of negative demographic tendencies: deceleration of increase rate of total population, reduction of birth-rate and amount of marriages.

Before the direct influence it is possible to take the change of a ratio of men and women that consisted in noticeable reduction of masculine population of Poltava. At the same time it practically did not influence on class proportions, did not result in the increase of death rate among citizens.

It is found out, that migratory processes resulted in the increase of level of urbanization. Due to the actual stopping of migration of population to East regions the positive dynamics of increase of population in Poltava province was saved.

Key words: the Poltava province, First world war, population, demographic indicators.

Віктор Саранча

Социально-демографические процессы в Полтавской губернии во время Первой мировой войны

В статье рассмотрены динамика численности, состав и занятия населения Полтавской губернии в 1914-1917 гг. Проанализированы основные показатели демографической статистики региона периода Первой мировой войны.

Ключевые слова: Полтавская губерния, Первая мировая война, население, демографические показатели.

Масштаб і засоби ведення Першої світової війни 1914–1918 рр. призвели до колосальних демографічних втрат у країнах-учасниках конфлікту. На фронтах Великої війни загинуло понад 10 млн. військовослужбовців, а близько 20 млн. осіб було поранено і скалічено. У той же час внаслідок бойових дій, голоду і хвороб, викликаних війною, протягом 1914–1918 рр. померло понад 11 млн. мирного населення. Демографічні втрати, викликані змінами у природному русі населення у 1914–1918 рр. були відчутними протягом ХХ століття¹.

Відсутність фундаментальних праць з демографічної статистики Великої війни зумовлює актуальність краєзнавчих студій, в яких аналізуються показники, що характеризують чисельність і склад населення регіонів України у 1914–1917 рр. З початком світової війни статистична справа у Росії розбалансувалася і показники із загальноімперських джерел стали суттєво відрізнятися від регіональних даних, тому в роботі використовуються як центральні, так і губернські й місцеві джерела статистичної інформації.

На початку минулого століття Полтавська губернія являла собою унікальний соціокультурний простір, сформований під впливом історичних і соціально-економічних чинників. Остання чверть ХІХ ст. для Російської імперії ознаменувалася значним похваленням демографічних процесів. Варто відмітити, що з 1897 р.

до 1914 р. загальна чисельність населення Полтавщини збільшилася на 36,5%, при щорічному прирості на початку ХХ століття 1,5–2,51%^{2,3,4,5,6,7,8}.

В умовах світової війни темп зростання загальної чисельності населення губернії зменшується у три рази. Більш відчутним його згасання було помітно на селі, де щорічний абсолютний приріст населення знижується з 2,19% у 1913 р. до 0,26% (1916 р.). У той же час за рахунок військовослужбовців, біженців, працівників евакуйованих закладів і трудових мігрантів із навколишніх сіл відбувається чотириразове зростання відповідного показника для міст губернії: з 1,32% (1913 р.) до 5,2% у 1916 р.^{9,10}. Слід додати, що уже у 1914 р. гарнізон губернського центру налічував 20 797 осіб, а тільки у Кохнівській волості під Кременчуком було розміщено більше 6 000 військовослужбовців.

Міське населення губернії мешкало у Полтаві, 14 повітових центрах і двох позаштатних містах – Глинську і Градизьку. Станом на 1 січня 1914 р. більше половини городян (55,09%) жили у чотирьох найбільших містах губернії: Кременчуці (86 630 осіб), Полтаві (78 185 осіб), Ромнах (34 162 особи) і Прилуках (29 563 особи). Найнижчий рівень урбанізації спостерігався у Золотоніському (4,62%), Костянтинградському (4,92%) і Хорольському (4,96%) повітах¹¹.

¹ Россия в мировой войне 1914–1918 (в цифрах). – М.: Центральное статистическое управление, 1925. – С. 3–10.

² Обзор Полтавской губернии за 1914 год. – Полтава: Типография Губернского правления, 1916. – С. 3–5.

³ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб: ЦСК МВД, 1904. – Т. XXXIII: Полтавская губерния. – С. 2, 3.

⁴ Статистический ежегодник России за 1910 год. – СПб, 1911. – С. 43.

⁵ Статистический ежегодник России за 1911 год. – СПб, 1912. – С. 42.

⁶ Статистический ежегодник России за 1913 год. – СПб, 1912. – С. 42.

⁷ Статистический ежегодник России за 1912 год. – СПб, 1913. – С. 42.

⁸ Статистический ежегодник России за 1914 год. – Пг., 1915. – С. 42.

⁹ Статистический справочник по Полтавской губернии на 1914 год. – Полтава: Типография Т-ва Печатного дела, 1914. – С. 2, 3.

¹⁰ Статистичний справочник по Полтавській губернії на 1918–19 рр. – Полтава: Друкарня Т-ва Печатного діла, 1919. – С. 2, 3.

¹¹ Обзор Полтавской губернии за 1914 год. – Полтава: Типография Губернского правления, 1916. – 81 с.

Міграційні процеси, викликані війною, прискорюють темп і підвищують ступінь урбанізації в губернії. Якщо протягом 1904–1913 рр. рівень урбанізації на Полтавщині збільшився з 9,61% до 9,78%, то у 1914 р. він склав 10,64%, у 1915 р. – 11,9%, у 1916 р. – 12%, а у 1917 р. відбувається його зниження до 9,6%^{12,13,14}.

У кінці XIX – на початку XX ст. Полтавщина посідала п'яте місце в імперії за щільністю населення, поступаючись лише Московській, Подільській, Київській і Холмській губерніям. Протягом 1897–1913 рр. цей показник збільшується з 54 до 70 осіб на км², а його середнє щорічне зростання – 1 особа на км² – зберігається під час війни до революційного 1917 року^{15,16,17}.

Тривала війна негативним чином вплинула на відтворення населення в губернії. Напередодні Першої світової війни найвищий відносний показник народжуваності – 42,4% спостерігався серед православного населення губернії, тоді як у юдеїв він сягав 26,9%, у протестантів – 8,9%, серед римо-католиків – 8,4%. Найбільша кількість народжень (27,61%) припадала на зимовий період, найменша – на весну (21,81%), що можна пояснити релігійною традицією і активною зайнятістю жінок дітородного віку на сільськогосподарських роботах.

Протягом 1904–1913 рр. показник народжуваності на Полтавщині мав щорічні коливання

у межах 2-4%. Варто відзначити, що російсько-японська війна і революція 1905-1907 рр. не мали на нього суттєвого впливу. У той же час лише за перший рік Першої світової війни відбулося зниження народжуваності з 38,73% (1914 рік) до 31,67% (1915 р.), 26,21% – у 1916 р. і 25,16% – у 1917 році. Більш об'єктивну картину щодо падіння народжуваності під час війни дає аналіз абсолютних показників, зафіксованих у сільській місцевості та містах губернії.

У останній передвоєнний рік було закладено демографічний резерв, внаслідок якого у 1914 р. на Полтавщині народилося на 3,1% дітей більше, ніж у 1913 році. В умовах військового часу зниження темпів народжуваності за абсолютними показниками набуло лавиноподібного характеру: якщо у 1915 р. зменшення кількості народжень по губернії відносно 1914 року склало 17%, то у 1916 році падіння сягнуло 30%. Відчутніше зменшення народжуваності торкнулося сільської місцевості, де у 1916 р. народилося на 31% дітей менше, ніж у 1914 р., тоді як у містах Полтавщини падіння цього показника склало 25,4%^{18,19,20}.

У довоєнний період більше ніж 90% народжень у губернії припадало на села, що відповідало співвідношенню між сільським і міським населенням Полтавщини. Тимчасове підвищення рівня урбанізації під час війни суттєво

¹² Статистический справочник по Полтавской губернии на 1914 год. – Полтава: Типография Т-ва Печатного дела, 1914. – С. 4.

¹³ Статистический справочник по Полтавской губернии на 1915 год. – Полтава: Типография Т-ва Печатного дела, 1915. – С. 5.

¹⁴ Статистичний справочник по Полтавській губернії на 1918-19 рр. – Полтава: Друкарня Т-ва Печатного діла, 1919. – С. 4.

¹⁵ Статистический справочник по Полтавской губернии на 1914 год. – Полтава: Типография Т-ва Печатного дела, 1914. – С. 4.

¹⁶ Статистический справочник по Полтавской губернии на 1915 год. – Полтава: Типография Т-ва Печатного дела, 1915. – С. 5.

¹⁷ Статистичний справочник по Полтавській губернії на 1918-19 рр. – Полтава: Друкарня Т-ва Печатного діла, 1919. – С. 4.

¹⁸ Статистический справочник по Полтавской губернии на 1914 год. – Полтава: Типография Т-ва Печатного дела, 1914. – С. 2, 3.

¹⁹ Статистический справочник по Полтавской губернии на 1915 год. – Полтава: Типография Т-ва Печатного дела, 1915. – С. 2.

²⁰ Статистичний справочник по Полтавській губернії на 1918-19 рр. – Полтава: Друкарня Т-ва Печатного діла, 1919. – С. 2, 3.

не вплинуло на зростання частки дітей, народжених у містах, зокрема у 1913 р. цей показник становив 9,3%, а у 1916 р. – 9,9%^{21,22,23}.

Напередодні Першої світової війни коефіцієнт шлюбності для основних конфесій Полтавщини мав такий вигляд: православні – 8,8%, юдеї – 7,2%, протестанти – 3,5%, римо-католики – 2,2%. Основна частка укладених шлюбів (44,77%) припадала на зимовий період, а мінімальна кількість – 11,06% – на весну. Кількість жінок, що брали шлюб у віці до 21 року (44,3%), вдвічі перевищувала відповідний показник серед чоловіків (22,7%)²⁴.

Загальна кількість укладених в губернії шлюбів у 1914 р. зменшується у порівнянні з 1913 р. на 21,6%. Як і падіння народжуваності, зниження кількості шлюбів було більш відчутним у сільській місцевості, де у 1915 р. спостерігалось їх зменшення на 61,4% у порівнянні з попереднім роком, тоді як відповідний показник для міст губернії упав на 25,7%. У той же час зростає частка міських шлюбів: з 9,5% у 1913 р. до 16% у 1915 р., що пояснюється особливостями менталітету і більшими демографічними втратами внаслідок мобілізацій серед сільського населення. Тенденції щодо зменшення кількості шлюбів під час війни простежуються і у відносних показниках: 1913 р. – 8,26%; 1914 р. – 6,36%; 1915 р. – 2,61%; 1916 р. – 2,62%^{25,26}.

Відчутне зменшення народжуваності в губернії мало соціально-економічне і об'єктивно-

демографічне підґрунтя. Подорожчання життя і втрата соціальних орієнтирів змінюють репродуктивну поведінку населення – в таких умовах народження другої-третьої дитини часто відкладалося на невизначений термін. Окрім того, за даними військової статистики 68,32% новобранців були неодруженими²⁷, отже, низка призовів до армії суттєво вплинула на зменшення кількості шлюбів і, відповідно, на народження первістків. Таким чином, падіння коефіцієнту шлюбності було зумовлене цілою низкою причин: зменшенням кількості потенційних наречених, соціально-економічною нестабільністю, напруженим психоемоційним станом населення тощо.

Сукупність негативних чинників, викликаних війною, мала вплинути на підвищення показників смертності серед населення губернії, що не завжди підтверджується даними демографічної статистики. Ефект зменшення смертності серед цивільного населення під час воєн підтверджується і на прикладі Полтавської губернії²⁸. З початку ХХ ст. на Полтавщині відзначається зниження відносного показника смертності, щорічні коливання якого становили $\pm 2\%$. Суттєвий вплив на цей показник мали рівень медичного обслуговування, санітарно-епідеміологічна ситуація в регіоні, події економічного і політичного характеру. Так, у революційному 1905 р. він сягав 25,42%, у 1906 р. – 23,34%, а у відносно спокійних 1912-1913 рр. – 19,19% і 20,84% відповідно.

²¹ Статистический справочник по Полтавской губернии на 1914 год. – Полтава: Типография Т-ва Печатного дела, 1914. – С. 2, 3.

²² Статистический справочник по Полтавской губернии на 1915 год. – Полтава: Типография Т-ва Печатного дела, 1915. – С. 2.

²³ Статистичний справочник по Полтавській губернії на 1918-19 рр. – Полтава: Друкарня Т-ва Печатного діла, 1919. – С. 2, 3.

²⁴ Статистический ежегодник России за 1913 год. – СПб, 1912. – С. 3–14.

²⁵ Статистический справочник по Полтавской губернии на 1915 год. – Полтава: Типография Т-ва Печатного дела, 1915. – С. 3.

²⁶ Статистичний справочник по Полтавській губернії на 1918-19 рр. – Полтава: Друкарня Т-ва Печатного діла, 1919. – С. 3.

²⁷ Военно-статистический ежегодник армии за 1912 год. Издание Главного Штаба. – СПб: Военная Типография, 1914 – С. 336, 337.

²⁸ Букалова С. В. Орловская губерния в годы Первой мировой войны: социально-экономические, организационно-управленческие и общественно-политические аспекты (дореволюционный период: июль 1914 – февраль 1917 г.) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / С. В. Букалова. – Орел, 2005. – С. 67.

У довоєнний період найвища смертність спостерігалася серед православного населення Полтавщини – 22,5%, проти 12,7% у юдеїв, 16,2% у протестантів і 9,1% у римо-католиків. Найбільша кількість смертей в губернії – 30,12% припадала на зимову пору року, найменша – 19,83%, на літо. Вікова структура смертності губернії в середньому за 1910–1913 рр. мала наступний вигляд: діти до 5 років – 50%; особи працездатного віку (15-60 років) – 23%; від 61 року і більше – 27%²⁹.

Показник дитячої смертності, в особливості немовлят від народження до 1 року є важливою характеристикою рівня соціально-економічного розвитку країни. Якісний прорив у галузі медицини і санітарно-гігієнічної культури серед населення призвів до значного зниження рівня смертності серед немовлят у європейських країнах. Так, у 1912 р. цей показник у Норвегії склав 6,8%, Франції – 7,8%, Великій Британії – 9,5%, Німеччині – 14,7%, Румунії і Угорщині – 18,6%. Висока смертність немовлят у Російській імперії – 24,1% викликала занепокоєння на державному рівні і серед прогресивних верств населення³⁰.

Плідна праця земств і громадських діячів у сфері народної освіти і медицини призвели до того, що смертність немовлят до 1 року в українських губерніях була нижче середніх показників по державі: Харківщина – 22,4%, Подільська губернія – 14,1%, Полтавщина – 15,4%³¹.

Під час війни відбувається незначне зменшення відносних показників смертності у Полтавській губернії з 20,84% у 1913 р. до 19,64% у 1916 р. У той же час аналіз на рівні «містосело» і дослідження динаміки абсолютних показників у різних вікових групах дає більш

об'єктивну картину. Зокрема, у 1916 р. відносний показник смертності у містах губернії зростає у порівнянні з 1913 р. на 1,99%, у той же час у селах він зменшується на 1,55%. Подібне явище пояснюється більшими втратами сільського населення внаслідок мобілізацій 1914–1916 рр. і підтверджується абсолютними показниками^{32,33,34}.

Динаміка абсолютних показників смертності на Полтавщині протягом війни має циклічний характер: у 1914 році померло на 2,2% менше ніж у попередньому році, у 1915 р. на 5,06% більше ніж у 1914 році, а у 1916 р. на 4,3% менше ніж у 1915 році. За рахунок збільшення чисельності городян внаслідок механічного приросту зростає їх частка у показниках смертності: з 10,3% у 1913 році до 12,3% у 1916 р. Щодо абсолютних показників, то кількість померлих у містах за 1916 р. перевищила відповідний показник 1914 р. на 14%, тоді як для сільської місцевості у відповідному порівнянні кількість смертей зменшилася на 1,2%.

Підвищення показників смертності серед городян відбулося за рахунок погіршення харчування, дефіциту ліків і пального, загострення санітарно-епідеміологічної ситуації в умовах високої концентрації у містах осіб з групи ризику щодо інфекційних захворювань: біженців, військовополонених, поранених і хворих вояків. Зокрема, протягом війни збільшується частка пацієнтів Кременчуцької губерньської лікарні з гостроінфекційними захворюваннями з 22,01% у 1914 р. до 27,48% у 1916 р. Слід додати, що у 1915 році інфекційні хвороби стали причиною смерті 53% пацієнтів цього лікувального закладу, хоча взагалі протягом 1914-1916 рр. епідеміологічна ситуація

²⁹ Статистический ежегодник России за 1913 год. – СПб, 1912. – С. 3.

³⁰ Смертность младенцев в возрасте от рождения до одного года в 1909, 1910 и 1911 годах в Европейской части России. – СПб, 1914 – С. 1–4.

³¹ Смертность младенцев в возрасте от рождения до одного года в 1912 году в Европейской части России. – Пг., 1918. – С. 1–5.

³² Статистический справочник по Полтавской губернии на 1914 год. – Полтава: Типография Т-ва Печатного дела, 1914. – С. 2, 3.

³³ Статистический справочник по Полтавской губернии на 1915 год. – Полтава: Типография Т-ва Печатного дела, 1915. – С. 2.

³⁴ Статистичний справочник по Полтавській губернії на 1918-19 рр. – Полтава: Друкарня Т-ва Печатного діла, 1919. – С. 2.

на Полтавщині утримувалася під належним контролем^{35,36,37}.

Під час війни відбуваються зміни у структурі смертності православного населення губернії. Спад народжуваності призводить до зменшення у загальних показниках смертності частки дітей віком до 5 років з 52,17% у 1913 р. до 45,79% (1916 р.), тоді як для категорії «20-40 років» вона збільшується на 1,92%³⁸. Варто відмітити, що з огляду на мобілізацію значної кількості чоловіків 20-40 років цілком логічним було б зниження відсотка смертності серед цієї вікової категорії. Тому фактичне зростання смертності можна пояснити негативним впливом обставин військового часу на фізіологічну і психоемоційну сферу особистості, яка в умовах ідеологічного пресингу держави і суспільних очікувань змушена була коригувати власну соціальну поведінку. Стан перманентного стресу і викликані ним фізіологічне і психоемоційне виснаження призводили до надриву життєвих сил і підвищення рівня смертності.

Вікова структура населення губернії на початку ХХ ст. характеризувалася домінуванням у ній осіб молодших груп. Частка чоловіків працездатного віку на селі у 1910 році складала 48,5%, а внаслідок мобілізаційних заходів 1914–1917 рр. цей контингент зменшився на 49,4%³⁹.

За даними Всеросійського перепису населення 1897 р. співвідношення між чоловіками і жінками у містах Полтавщини мало вигляд 50,2% проти 49,8% і 49,5% проти 50,5% у сільській місцевості. Протягом 1898–1910 рр. природній приріст чоловічого населення в губернії домінував над жіночим і лише з 1910 р. спостерігався зворотній процес. Наслідком мобілізаційних заходів 1914–1917 рр. стали зміни у ста-

тевій структурі Полтавської губернії. Частка чоловіків у селах Полтавщини у 1917 р. становила 43,7%, тоді як у містах, за рахунок вояків місцевих гарнізонів, робітників евакуйованих підприємств і селян-відхідників цей показник залишався на достатньо високому рівні³⁹.

Позитивний природній приріст населення губернії зберігається протягом війни, натомість його темп значно уповільнюється. Коливання цього показника було характерним явищем на початку ХХ століття: у 1905 р. він становив 13,4%, у 1907 р. – 19,59%, у 1910 р. – 14,15%, а у 1912 р. сягнув свого піку – 21,37%. Протягом війни природній приріст населення Полтавщини відчутно знижується: 1914 р. – 18,69%; 1915 р. – 11%; 1916 р. – 6,57%. Незважаючи на відносне збільшення рівня урбанізації, відповідний показник для міст Полтавської губернії відчутно падає: з 15,19% (1913 р.) до 1,77% у 1916 р.

За кількістю переселенців на початку ХХ ст. Полтавська губернія посідала перше місце в імперії. Протягом 1896–1910 рр. з її території до Сибіру і на Далекий Схід виїхало 367 635 осіб. Пік переселення припадає на 1907–1911 рр., коли на Схід з Полтавщини вибуло 197 073 особи. Наслідками згорання аграрної реформи після вбивства П. Столипіна і недосконалості державної політики щодо переселення до Сибіру і Далекого Сходу стають зменшення потоку мігрантів з губернії та активізується процес їх повернення на Полтавщину⁴⁰.

Під час війни рух населення губернії до Азіатської Росії, фактично, припиняється, що підтверджують дані Полтавського губернського бюро з переселення. Аналіз відносних показників міграції дає можливість визначити їх вплив на динаміку загальної чисельності населення Полтавщини⁴⁰.

³⁵ Отчет Полтавской губернской земской управы за 1914 год. – Полтава: Типо-литография И. Л. Фришберга, 1915. – С. 160.

³⁶ Отчет Полтавской губернской земской управы за 1915 год. – Полтава: Типо-литография И. Л. Фришберга, 1916. – С. 160.

³⁷ Отчет Полтавской губернской земской управы за 1916 год. – Полтава: Типо-литография И. Л. Фришберга, 1918. – С. 135.

³⁸ Статистичний справочник по Полтавській губернії на 1918-19 рр. – Полтава: Друкарня Т-ва Печатного діла, 1919. – С. 8, 9.

³⁹ Статистичний справочник по Полтавській губернії на 1918-19 рр. – Полтава: Друкарня Т-ва Печатного діла, 1919. – С. 10, 11.

⁴⁰ Сельское хозяйство России в ХХ веке (Сборник статистико-экономических сведений за 1901-1922 гг.) / Сост. под ред. и руководством Н. П. Огановского. – М.: Новая деревня, 1923. – С. 32, 33.

Під час активної фази кампанії з переселення на Схід у 1909 р. коефіцієнт вибуття для Полтавської губернії становив 15,79%, у 1914 р. він складає 5,61%, у 1915 р. – 0,3%, а у 1916 р. – лише 0,09%. У свою чергу, збільшення кількості реемігрантів вплинуло на зростання коефіцієнту механічного приросту населення, який у 1913 р. становив – 3,95%; у 1914 р. – -3,77%; у 1915 р. – 1,21%; у 1916 р. – 0,94%. Отже, на тлі згасання під час війни темпу природного приросту за рахунок кардинальних змін у механічному русі було забезпечено позитивну динаміку зростання чисельності населення Полтавщини.

Характерною ознакою населення Полтавщини була його автохтонність. За даними перепису 1897 року 95,43% мешканців губернії були місцевими уродженцями, а ще 2,77% народилися в інших повітах Полтавщини. Більшість прийшлого населення народилися у суміжних губерніях, а його частка на селі становила 1,6% проти 18,2% у містах губернії. Найвища частка корінного населення спостерігалася серед селян і козаків – 98,1%, у той же час 32,2% особистих дворян і чиновників були уродженцями інших губерній і держав.

За період 1897–1913 рр. станова структура Полтавщини не зазнає кардинальних змін. Напередодні Великої війни губернія була краєм з домінуючим селянсько-козацьким населенням. Співвідношення між селянським і козацьким населенням губернії становило 52,7% проти 47,3%⁴¹.

Переважає більшість селян (95,86%) мешкала у повітах, але й у найбільших містах їх частка була достатньо вагомою: у Полтаві – 12%, у Ромнах – 17% і у Кременчуці – 18%. За рахунок високої концентрації козацького населення у Зіньківському повіті (70%) частка селян у ньому була найнижчою у губернії – 21,5%. Напередодні війни 4,96% козаків губернії мешкало у містах: у Кобеляках вони склали 50,25% населення, у Зінькові – 49,7%, тоді як у Кременчуці лише 5,8%. Сумарна ж частка сільських станів (селян і козаків) у містах коливалася у межах від 61% у Миргороді до 20,3% у губернському центрі⁴².

Напередодні Великої війни міщани становили 8,06% населення Полтавщини, почесні громадяни – 0,47%, купці – 0,12%. Міщани склали

63,4% мешканців Прилук і 58,6% Кременчука, що пояснюється високою концентрацією у цих містах єврейського населення. Значний відсоток купців мешкав у економічному центрі губернії – Кременчуці, а також у Костянтинограді й Лубнах.

Протягом першого десятиліття ХХ ст. на Полтавщині зменшується частка дворянства, яка у 1914 році становила 1,12% населення губернії. Більше чверті міського дворянства (28,4%) мешкало у губернському центрі. У той же час у Лубнах шляхта становила 9,0% мешканців, у Ромнах – 6,6%, у Полтаві 6,1%, у Кременчуці – 3,1%. Найвищий відповідний показник для сільської місцевості був зафіксований у Золотоніському повіті – 0,9%⁴².

Православне духовництво і члени їх сімей склали у 1914 році 99% від загальної кількості осіб духовного звання Полтавської губернії. Більше 90% православного духовенства мешкало у сільській місцевості, а найбільші монастирі були розташовані у Кобеляцькому, Лубенському, Прилуцькому, Переяславському і Зіньківському повітах.

Великим мультиконфесійним центром Полтавщини був Кременчук, де мешкала значна частка міського православного і усе духовенство старообрядної церкви, переважна більшість римо-католицького і лютеранського духовенства губернії та члени їх сімей. Окрім православних храмів, костелу і кірхи у місті функціонували велика кількість синагог і юдейських молитовних будинків⁴².

Громадяни іноземних держав склали 0,03% населення Полтавщини. Найбільша їх концентрація спостерігалася у Полтаві, Кременчуці, Костянтинограді, Золотоніському, Костянтиноградському і Пирятинському повітах. Значна частина осіб цієї категорії лише де-юре підпадала під ознаку «іноземні піддані». Народжені в Російській імперії, вони часто мали православних дружин і не підтримували ніяких зв'язків з історичною батьківщиною⁴³.

Війна не мала суттєвого впливу на стану структуру губернії. За рахунок прибуття на Полтавщину біженців-священників із західних губерній несуттєво зростає частка духовництва. Протягом війни значну частину населення Пол-

⁴¹ Обзор Полтавской губернии за 1914 год. – Полтава: Типография Губернского правления, 1916. – 81 с.

⁴² Там само.

⁴³ Обзор Полтавской губернии за 1914 год. – Полтава: Типография Губернского правления, 1916. – 81 с.

тави і Кременчука складала військовослужбовці місцевих гарнізонів. У той же час частка сільських станів залишилася майже на довоєнному рівні, що говорить про пропорційний розподіл між станами тягаря мобілізаційних заходів.

Аграрний сектор економіки охоплював 89,21% сільського населення Полтавщини і 12,18% городян⁴⁴. У сільському господарстві працювало 92,6% мешканців Костянтиноградського, Лубенського і Пирятинського повітів, тоді як на Зіньківщині цей показник становив 80,4%. Сільським господарством займалося 56,4% населення Миргорода і 1,6% губерньського центру⁴⁵.

У сфері промисловості і кустарно-ремісничого виробництва працювало 28,3% городян і 4,1% населення повітів краю. Показник зайнятості у цій галузі для міського населення Полтавщини коливався від 14,7% у Миргороді до 45,6% у Зінькові, а на селі від 1,8% у Пирятинському повіті до 11% на Зіньківщині

Служба у приватних осіб була основним видом трудової зайнятості для 13,7% городян і 2,82% мешканців сіл Полтавщини. Найбільша частка зайнятого у цій сфері населення спостерігалася у Кобеляках – 21,7% і Зіньківському повіті – 4,8%, найменша – у Миргороді – 8,4% і Лубенському повіті – 2%⁴⁶.

У сфері торгівлі працювало 18% мешканців міст губернії та 1,33% сільського населення. Найбільша концентрація населення, зайнятого торгівлею, спостерігалася у Пирятині (24,1%), Кременчуці (21,7%) і на Зіньківщині (3,1%) найнижча – у Миргороді (9%) і Костянтиноградському повіті (0,8%)⁴⁷.

З початку ХХ ст. у дрібних сільських господарствах Полтавщини спостерігається тенденція щодо збільшення частки не хліборобського населення. Вона охоплює повіти з високою концентрацією козацького населення і низьким рів-

нем забезпеченості землею. Найбільш поширеними заняттями стають: поденний найм і ухід на заробітки за межі повіту, ремесла, служба, за-снїп, торгівля і промисли, візництво, жебрацтво тощо.

Структура трудової зайнятості населення губернії під час війни змінюється під впливом мобілізаційних заходів і милітаризації економіки краю. У цей період значно зменшується відтік робочої сили на сільськогосподарські роботи за межі губернії. Протягом 1914–1916 рр. зростає кількість населення, задіяного у сфері промислового виробництва на підприємствах, які працювали з воєнними замовленнями. Втрата частини економічно активного населення під час масових мобілізацій компенсувалася розширенням спектру використання праці жінок.

Українці складала 92,98% населення Полтавщини, яка за цим показником посідала одне з перших місць у Російській імперії. На регіональному рівні найбільша концентрація українського етносу спостерігалася на Зіньківщині (98,06%), а найнижча – 80,29% у Кременчуцькому повіті. Взагалі ж у селах краю українці складала 96,9% від усього населення, тоді як у містах – 57,15%. Більшість українців (93,28%) Полтавщини належало до сільських станів, 4,79% – до міщанства, 1,4% – до дворянства, 0,52% – до духівництва⁴⁸.

Значна частина євреїв – другої за чисельністю етнічної групи Полтавщини (3,97%), мешкала у містах губернії. Напередодні світової війни їх частка у населенні Кременчука складала 47,2%, Пирятин – 39,6%, Переяслава – 39,3%, Полтави – 20,4%. У середньому по повітах губернії частка євреїв коливалася від 13,12% на Кременчуччині до 0,9% у Костянтиноградському повіті. Переважна більшість (93,97%) єврейського населення була записана до міщанства, 5,14% складала купці і лише 0,61% – селяни⁴⁹.

⁴⁴ Полтавский земский календарь на 1910 год. – Полтава: Электрическая типо-литография «Дохман», 1909. – С. 11.

⁴⁵ Полтавский земский календарь на 1910 год. – Полтава: Электрическая типо-литография «Дохман», 1909. – С. 11–13.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само. – С. 13.

⁴⁸ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб : ЦСК МВД. 1904. – Т. XXXIII: Полтавская губерния. – С. 18–23.

⁴⁹ Обзор Полтавской губернии за 1914 год. – Полтава: Типография Губернского правления, 1916. – 81 с.

Росіяни склали 2,62% від загальної кількості мешканців губернії. Найбільша концентрація росіян на Полтавщині (11,78%) фіксувалася у Костянтиноградському повіті, а найнижча (0,52%) – на Зінківщині. Значна частина (58,65%) російського етносу відносилася до сільських станів, 17,06% – до міщан; 16,41% – до дворянства, 3,59% до духівництва і 3,23% – до купецтва.

Частка поляків і німців у національній структурі губернії були несуттєвими. Значна частина поляків мешкала у Кременчуці і Полтаві; 28,53% представників цього етносу були дворянами. Найвища концентрація німецького населення спостерігалася у Костянтиноградському повіті. Під час війни німці – піддані Австро-Угорщини і Німеччини були оголошені військовополоненими і депортовані до Поволжя і Сибіру.

Православні християни склали абсолютну більшість (95,25%) населення губернії, а майже усі єдиновірці і старовіри мешкали у Кременчуці. Єврейське населення Полтавщини, незначна частка українців і росіян сповідували юдаїзм. Найбільша концентрація представників римо-католицької і лютеранської конфесій спостерігалася у місцях компактного проживання поляків і німців.

Всеросійський перепис населення 1897 р. виявив достатньо низький відсоток грамотних серед населення Полтавської губернії – 16,9%. Найвищий показник грамотності – 74,84% було зафіксовано у чоловіків-городян віком від 10 до 19 років, а найнижчий (1,08%) – серед сільських дівчат віком до 10 років.

На регіональному рівні грамотність була найбільш поширена у Полтаві (48,6%), Лубнах (47,8%), Кременчуці (46,6%) і Кременчуцькому повіті (34,8% чоловіків і 11,7% жінок), а найнижчі показники спостерігалися у Миргороді (23,8%) і Полтавському повіті (12%)⁵⁰.

Грамотними були 86% міського і 66% сільського духовенства, 84% міського і 44% повітового дворянства. У той же час серед селянсько-козацького населення Полтавщини частка грамотних складала 13,5%. У містах губернії цей показник був дещо вищим – 26%, тоді як у Пирятинському повіті він складав лише 11%.

Катастрофічно низьким (до 5%) був рівень грамотності серед жінок-селянок Полтавщини у віці старше 40 років⁵⁰.

Найбільша частка грамотних у губернії спостерігалася серед німців (78%), поляків (67%) і євреїв (52%), а найнижча – серед українського населення (14,5%). На думку державних чиновників подібна диспропорція була наслідком активного використання українським селянством праці дітей на шкоду шкільній освіті. У той же час прогресивні земські діячі вбачали головною причиною низького рівня грамотності серед українців відсутність підручників на рідній мові. Слід відзначити, що українську мову вважало рідною 96,9% полтавських селян, тоді як мову викладання в початковій школі – російську, лише 1,6%⁵⁰.

Отже, Перша світова війна спричинила появу негативних демографічних тенденцій: уповільнення темпу зростання загальної чисельності населення, скорочення народжуваності та кількості шлюбів. До її прямого впливу можна віднести зміну співвідношень між статями, яке полягало у помітному скороченні чоловічого населення Полтавщини.

Разом з тим вона практично не вплинула на станові пропорції, не призвела до підвищення смертності серед цивільного населення. Гостріше демографічна криза відчувалася у полтавському селі, де кількість шлюбів, укладених під час війни удвічі менша, ніж у містах. Натомість у селах краю спостерігається зменшення смертності, тоді як у містах цей показник протягом 1914–1917 рр. постійно зростав.

Міграційні процеси призвели до зростання рівня урбанізації. За рахунок фактичного припинення переселення полтавців на Схід збереглася позитивна динаміка приросту населення в губернії.

Серед змін у національному складі губернії під час війни варто виділити збільшення частки поляків за рахунок прибуття біженців із західних губерній і зменшення кількості німецького населення внаслідок депортацій під час кампанії по боротьбі з «внутрішнім ворогом». Окрім того, зростання соціальної і економічної напруги під час Першої світової війни призвело до помітного скорочення єврейського населення у сільській місцевості.

⁵⁰ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб: ЦСК МВД, 1904. – Т. XXXIII: Полтавская губерния. – С. 18–23.

References

- Bukalova S. V. Orlovskaya guberniya v gody Pervoy mirovoy voyny: sotsialno-ekonomicheskie, organizatsionno-upravlencheskie i obschestvenno-politicheskie aspekty (dorevolutsionnyy period: iyul 1914 – fevral 1917 g.) : dis. ... kand. ist. nauk : 07.00.02 / S. V. Bukalova. – Orel, 2005. – 294 s.
- Voeno-statisticheskij ezhegodnik armii za 1912 god. Izdanie Glavnogo Shtaba. – SPb : Voennaya Tipografiya, 1914 – 520 s.
- Obzor Poltavskoy gubernii za 1914 god. – Poltava: Tipografiya Gubernskogo pravleniya, 1916. – 81 c.
- Otchet Poltavskoy gubernskoy zemskoy upravyy za 1914 god. – Poltava : Tipo-litografiya I. L. Frishberga, 1915. – 224 s.
- Otchet Poltavskoy gubernskoy zemskoy upravyy za 1915 god. – Poltava : Tipo-litografiya I. L. Frishberga, 1916. – 225 s.
- Otchet Poltavskoy gubernskoy zemskoy upravyy za 1916 god. – Poltava : Tipo-litografiya I. L. Frishberga, 1918. – 224 s.
- Pervaya vseobshchaya perepis naseleniya Rossiyskoy imperii 1897 g. / pod red. N. A. Troynitskogo. – SPb: TsSK MVD, 1904. – T. XXXIII : Poltavskaya guberniya. – 315 s.
- Poltavskij zemskij kalendar' na 1910 god. – Poltava : Elektricheskaya tipo-litografiya «Dohman», 1909. – 156 s.
- Rossiya v mirovoj vojne 1914–1918 (v cifrah). – M.: Central'noe statisticheskoe upravlenie, 1925. – 103 s.
- Sel'skoe hozyajstvo Rossii v XX veke (Sbornik statistiko-ekonomicheskikh svedenij za 1901-1922 gg.) / Sost. pod red. i rukovodstvom N. P. Oganovskogo. – M.: Novaya derevnya, 1923. – 340 s.
- Smertnost' mladencev v vozraste ot rozhdeniya do odnogo goda v 1909, 1910 i 1911 godah v Evropejskoj chasti Rossii. – SPb, 1914 – 103 s.
- Smertnost' mladencev v vozraste ot rozhdeniya do odnogo goda v 1912 godu v Evropejskoj chasti Rossii. – Pg., 1918. – 62 s.
- Statisticheskij ezhegodnik Rossii za 1910 god. – SPb, 1911. – 788 s.
- Statisticheskij ezhegodnik Rossii za 1911 god. – SPb, 1912 – 360 s.
- Statisticheskij ezhegodnik Rossii za 1913 god. – SPb, 1912. – 333 s.
- Statisticheskij ezhegodnik Rossii za 1912 god. – SPb, 1913. – 360 s.
- Statisticheskij ezhegodnik Rossii za 1914 god. – Pg., 1915. – 663 s.
- Statisticheskij spravochnik po Poltavskoj gubernii na 1914 god. – Poltava: Tipografiya T-va Pечатnogo dela, 1914. – 240 s.
- Statisticheskij spravochnik po Poltavskoj gubernii na 1915 god. – Poltava: Tipografiya T-va Pечатnogo dela, 1915. – 239 s.
- Statistichnij spravoshnik po Poltavs'kij gubernii na 1918-19 rr. – Poltava: Drukarnya T-va Pечатnogo dila, 1919. – 185 s.



**Джерела
та біографічні студії**

Володимир Кудлач (м. Одеса)

Одеські адреси скульптора Бориса Едуардса

Стаття присвячена Борису Едуардсу, видатному одеському скульптору європейського рівня у період його активної виставкової діяльності як члена Товариства південноросійських художників (ТПРХ) у першій половині 1890-х рр. На основі довідкової та адресно-довідкової літератури, каталогів виставок ТПРХ, мап міста та окремих мистецтвознавчих видань досліджується місце проживання Б. В. Едуардса в Одесі в означений період.

Ключові слова: Товариство південноросійських художників, скульптор Борис Едуардс, українська скульптура, скульптори Одеси.

Volodymyr Kudlach

Following Boris Edwards traces

The article is devoted to Boris Edwards, a prominent Odesa sculptor of European level, during its active exhibition activities as a member of the Association of the South Russian artists in early 1890. Boris Edwards' residence in Odesa during that period is studied on the base of reference books, exhibition catalogs of the association, maps and some art history books.

Boris Edwards (1860-1924) – son of merchant, Russified British partial of Irish origin and Ukrainian aristocrat of Maksimovic family. The article used documents from the collections of the Odesa National Research Library, the State Archives of Odesa region, publications in scientific collections.

Edwards entered the history of Ukrainian art as a talented sculptor who has successfully worked as a muralist and author of chamber works. Portrait genre and works of religious themes were the priority in his work. Among the famous works of master – a group of sculptures “Christ and the Sinner” (silver medal at the World Exhibition in Paris, 1900); busts of Louis Pasteur, “Shurka”, monuments of Andreyevskiy E., A. Pushkin, M. Gogol, Alexander Suvorov. Among his latest sculptures – “The lady in the chair” created in Malta, where the sculptor emigrated in 1919. This work was exhibited in 1923 at the Colonial Exhibition.

In 1890, the enterprising sculptor opened the Atelier of Art and Industry sculpture at Sofievska Street, 18, and four years later – a bronze foundry in the courtyard of his house in Sofievska Lane, which was the first workshop of such type in Ukraine.

Key words: Association of the South Russian artists, sculptor Boris Vilyamovych Edwards, Ukrainian sculpture, sculptors of Odesa.

Владимир Кудлач

Одесские адреса скульптора Бориса Едуардса

Статья посвящена Борису Эдуардсу, выдающемуся одесскому скульптору европейского уровня в период его активной выставочной деятельности как члена Товарищества южнорусских художников (ТЮРХ) в первой половине 1890-х гг. На основе справочной и адресно-справочной литературы, каталогов выставок ТЮРХ, карт города и отдельных искусствоведческих изданий исследуется место проживания Б. В. Эдуардса в Одессе в упомянутый период.

Ключевые слова: Товарищество южнорусских художников, скульптор Борис Эдуардс, украинская скульптура, скульпторы Одессы.

Вступ. Про скульптора Бориса Васильовича Едуардса (Бориса Вільямовича Едвардса, 1860-1924)¹ написано багато і за життя, і після його смерті. Однак, ці публікації носять фрагментарний характер. На сьогодні відсутні не лише монографічне дослідження, але й не зібраний ґрунтовний альбом його творів. У біографії Едуардса є ще багато нез'ясованих моментів, зокрема, пов'язаних з датою народження і смерті², родоводу³, місцезнаходження багатьох його робіт тощо. До таких маловивчених питань слід віднести і місце проживання Едуардса у різні періоди його життя⁴. У цій публікації автор обмежується 1890-1895 роками,

тобто періодом його ранньої активної участі в ТПРХ, одним із співзасновників якого він був. Цей екскурс в історію прояснить деякі питання краєзнавчого та мистецтвознавчого характеру.

Свій власний будинок скульптор звів у 1893 році⁵ за проектом інженера Семена Чеховича в Софіївському провулку (він же Новий, Малий, Кароводіна, Скульптурний, згодом Бібліотечний, нині – Ляпунова). До переходу у власний будинок, Борис Вільямович мешкав по вулиці Софіївській, 18. Таку адресу (часом додаючи уточнення – «будинок Кароводіна») він вказував під час підготовки до участі у перших чотирьох виставках ТПРХ⁶. Це

¹ Повне ім'я скульптора подається в російській редакції. Його батько – Вільям Едвардс, ірландець за походженням, був англійським підданним, комерсантом, що продовжив в Одесі торгівельну справу свого батька Джозефа Вільяма Едвардса (Josef William Edwards). Прадід Бориса William Edwards був квартирмейстером 20-го гусарського полку в британській армії. Він помер в Гібралтарі у 1815 році (ДАОО, ф. 154, оп. 1, спр. 22, арк. 14).

² На особовій справі Б.В. Едуардса із фонду Державного архіву Одеської області (ДАОО) датою народження Бориса Едуардса вказаний 1861 рік. Автор детально ознайомився з документами справи, і не виявив підтвердження цього факту. Усі наявні довідники вказують на 1860 рік. Швидше за все, було взято до уваги повідомлення І. Антоновича, який у брошурі «Скульптура Б.В. Едуардса, 1884-1899» написав, що скульптор народився в 1861 році. Щодо дати смерті скульптора, то повідомлення племінника, художника Михайла Андрієнка-Нечитайла, спонукають до перегляду широко поширеної – 1924 рік. Він вважав, що Едуардс помер на початку 1930-х років в Англії, де на той час жив розпорядник майна Бориса, російський емігрант і відомий колекціонер Михайло Брайкевич, що певний час був його кредитором. Можливо прояснити ситуацію з цього питання міг би Олександр Маніович, який детально ознайомлений зі щоденниками Едуардса, писаними на Мальті. Він також посвячений у перебіг пошуків могили скульптора на цьому острові. З посиланням на щоденник Едуардса, О. Маніович стверджує, що в останніх записках (31 грудня 1923 року), які дійшли до нас, Едуардс не скаржився на стан свого здоров'я. Є ще одне джерело, яке заслуговує на довіру – це лист з Парижа приятеля Едуардса Петра Нілуса до Євгена Буковецького, у якому повідомляється про кончину скульптора. Цитата: "... а вот недавно на Мальте умер Эдуардс – так и не довелось встретиться, а он меня искал в Вене". Лист датований 29 квітня 1924 року.

³ Щоденникові записи Б.В. Едуардса містять більше повідомлень про родовід з боку батька, що обумовлено, в першу чергу, пошуком генеалогії у зв'язку з домаганням спадку від родича по лінії діда, який помер в Нью-Йорку, де мав земельну ділянку на Манхеттені (на основі повідомлень англійських і російських газет у 1892 р.). Він визнає, що про родовід по лінії матері Софії Юрїївни Кирякіної, «яка походила із сім'ї чиновника», йому нічого не відомо. Пращури матері Бориса Едуардса походили з козацько-шляхетського роду Максимовичів, тож нам ще доведеться поглиблювати знання з генеалогії Едуардса. 15-річного Бориса, як і одного з його братів, батько вигнав з дому за непослух, після чого зв'язки з родиною перервалися. Цей факт свідчить про патріархальний устрій сім'ї Едуардсів.

⁴ Відомо, що одеський будинок комерсанта Вільяма Едуардса знаходився по вул. Ямській (нині Ніжинська). Борис проживав у ньому до 1874 року, поки розгніваний батько (на той час розорений) не вигнав його і одного з братів за непослух з дому. Понад рік юнак поневірявся, аж до вступу до Одеської рисувальної школи, де потрапив під опіку відомого одеського скульптора і педагога, добросердного Луїджі Іоріні.

⁵ *Пилявский В.А.* Здания, сооружения, памятники Одессы и их зодчие : справочник / сост. В.А. Пилявский. – Одесса, 2010.

⁶ *Каталог первой периодической выставки картин, рисунков, акварели, скульптуры. – Одесса, [1890]. – 4 с.; Каталог второй периодической выставки южнорусских художников в Одессе. – [Одесса, 1891]. – 7 с.; Каталог III-й периодической выставки южнорусских художников в Одессе. – Одесса, 1892. – 8 с.; Каталог IV-й периодической выставки южнорусских художников в г. Одессе. – [Одесса, 1893]. – 8 с.; Каталог V-й периодической выставки южнорусских художников в Одессе. – [Одесса, 1894]. – 8 с.; Иллюстрированный каталог пятой выставки южнорусских художников в Одессе. – Одесса : изд. Е.И. Буковецкого, 1894. – 8 с.; Каталог VI-й периодической выставки южнорусских художников в Одессе. – [Одесса, 1895]. – 8 с.; Каталог седьмой периодической выставки южнорусских художников в Одессе. – [Одесса, 1896]. – 8 с.; Каталоги вказують одну і ту саму адресу впродовж кількох років поспіль. Це підстави вважати, що вже у 1890-му році Едуардс проживав по вулиці Софіївській, 18.*

дає підстави вважати, що за згаданою адресою Едуардс поселився вже у 1890 році, що не в останню чергу було продиктовано також близькістю квартири до ділянки, на якій він невдовзі збудує власний будинок. Є ще обставина, чому Едуардс квартирував саме на Софіївській вулиці.

П'ята виставка товариства відкрилася 1 жовтня 1894-го року, і на цей час Борис Едуардс вже перебрався у власне помешкання, про що свідчать дані, вказані в наступних каталогах періодичних виставок ТПРХ та Товариства пересувних художніх виставок⁷. Зазначимо, що "Адрес-календарь одесского градоначальства" на 1894 рік повідомляє, що "класный художник Борис Вильямович Эдуардс" проживає по вулиці Софіївській, 18, але ця інформація вже могла застаріти. Едуардс завершив будівництво свого будинку десь наприкінці 1893-го – на початку 1894 років. Принаймні на планах міста, наприклад, М.М. Дитерікса 1894 року, цей будинок, ще не позначений, як, зрештою, і багато інших. Однак, як і у випадку з довідковими виданнями, такі плани готувалися заздалегідь. Вони не завжди враховували поточну забудову міста, а деякі є просто копіями давніших, як, наприклад, план Одеси А. Висковського, який з 1875 року майже без змін перевидавався щонайменше 17 разів (станом на 1910 р.). Лише з шостої виставки ТПРХ (1895) Борис Едуардс почав вказувати нову адресу: Софіївський провулок, власний будинок. На той час провулок був тупиковим, тут розвертався пушений згодом по вулиці Софіївській трамвай № 2. З боку вулиці Херсонської (нині Пастера) його перекривала міська лікарня № 2⁸. Вона знаходилася приблизно там, де на більш ранніх планах міста позначена дача архітектора Торрічеллі. Дотепер ще збереглися зведені цим зодчим у 1835 році будинки по вулиці Пастера у кварталі між вулицею Ольгіївською і названим провулком⁹. На прохання мешканців провулку лікарню знесли у 1904-1905 роках, бо вона заважала комунікації. Це, між іншим, уможливило будівництво на цьому місці публічної бібліотеки, зведеної у 1906 році архітектором Федором Нештурхом (нині Одеська національна наукова бібліотека).



Вулиця Софіївська.

Вид на Софіївський провулок з будинками
Л. Кароводіна і О. Швендера.
Сучасний вигляд.

Але повернімося до питання, де саме знаходився будинок, у якому квартирував Едуардс до того, як завершив будівництво власного? Зазначимо, що наприкінці XIX століття нумерація будинків по вулиці Софіївській розпочиналася не від початку Наришкінського спуску (нині Маринеска), а від Пересипу. У путівниках А. Висковського за 1875-й та 1884 роки у кварталі між вулицями Ольгіївська і Кінна будинки не позначені. Ця ділянка, швидше за все, була не забудованою. На 1884 рік вона фігурує як квартал № VI III-ої поліцейської ділянки, що належала інженеру дворянського походження Олександрю Швендеру¹⁰. У 1880-ті роки за проектом архітектора Демосфена Мазірова (племінника мариніста Івана Айвазовського, який також мав власний будинок по цій вулиці під № 21), Швендер побудував доходний будинок у неоренесансному дусі. Судячи із нумерації, представленої в адресно-довідкових книгах за 1897 і 1898 роки, це будинок під № 18 а, що на розі вулиці Софіївської та однойменного провулку. З нього на той час розпочиналася нумерація в провулку. Навпроти, під № 18 б по вулиці Софіївській і № 2 Софіївського провулку знаходиться будинок Кароводіна, який той побудував на власній ділянці. Будинок Едуардса, відповідно, під № 4, а на-

⁷ Адресная и справочная книга г. Одессы / сост. Л.М. Лукашевский. – Одесса, 1901. – С. 39 (II паг.).

⁸ Див.: Майстровой Я. История Одессы в названиях улиц : топоним. справ. / Я. Майстровой. – Одесса, 2012. – С. 356.

⁹ Будинок по вул. Пастера, 11 (пров. Ляпунова, 16) збудований 1835 р. В.А. Пилявський вважає його творінням Г. Торрічеллі для Льва Потоцького, натомість В.І. Тимофеєнко приписує авторство архітектору Ф. Боффо. Див. також: Тимофеєнко В.И. Здания Одессы и их зодчие / В.И. Тимофеєнко. – Одесса, 2008.

¹⁰ Путеводитель по городу Одессе с подробным планом / сост. К. Висковский. – Одесса, 1884. – С. 52, 53 (II паг.).

проти, під № 3 – наступна за будинком Швендера позначена психіатрична лікарня Чаушанського. Та ж нумерація зустрічається і в адресно-довідковій книзі за 1901 рік. Щодо інших будинків, які дозволяють зорієнтуватися, то будинок, що на розі вулиць Софіївської та Ольгіївської, станом на 1897 рік позначений під № 14 (у ньому жив академік І.П. Павлов), а замикав квартал будинок Раллі, № 20 – на розі з вулицею Кінною. Нині ж будинок під таким номером знаходиться на квартал вище.



Будинок Едуардса в провулку Ляпунова. Зліва за будинком помітна стіна колишнього бронзоліварного заводу. Сучасний вигляд.

Згодом порядок нумерації змінився (див. прим. 14): будинку Кароводіна буде присвоєно № 1, Едуардса – № 3, а будинкам Швендера і Чаушанського, відповідно, № 2 і № 4 і т.д. Саме таку нумерацію ми зустрічаємо в адресно-довідкових книгах 1904-1905 років, де перші два будинки провулку з лівого і правого боків помінялися місцями, і цей порядок дотепер є незмінним.

Як уже говорилося, провулок певний час (1890-1893) носив ім'я Кароводіна. Двоповерховий будинок цього відставного корнета, зведений у стилі еkleктики (ліве крило з триповерховими надбудовами), приваблює елегантністю архітектури і гарним еркером. Історичний центр Одеси особливий тим, що у ньому кожен квартал стилістично й пластично пов'язані (на жаль, сьогодні ця гармонія у багатьох місцях руйнується постмодерними забудовами). Як і будинок Швендера, цей збудований у 1880-ті роки, і за деякими даними, був перебудований Мазіровим у 1890-ті. Швендер на той час проживав у власному будинку по вулиці Торговій, 6 (згодом на цьому місці було зведено доходний будинок Руссова), а

Леонід Кароводін жив у цьому ж будинку в Софіївському провулку, який також здавав у користування. На парадних сходах у картуші ще й зараз можна бачити літери "ЛК". У пізніший період будинок належав іншим особам. Навпроти, через вулицю, палац Ольги Потоцької-Наришкіної, який у наступних власників викупив міський голова Григорій Маразлі з метою перетворити його на художній музей (1899).

Як вважає одеський дослідник творчості М.Д. Кузнецова Сергій Седих, на той час у палаці у його правому крилі (де був зимовий сад), орендували приміщення для майстерні Микола Кузнецов і Борис Едуардс. Ці відомості є у листуванні Кузнецова, наприклад, з Іваном Терещенком; це також підтверджує картина Миколи Кузнецова «У майстерні скульптора» із зібрання ОХМ, де впізнаваним є інтер'єр палацу Нарішкіних-Потоцьких. На картині зображений Едуардс і його натурниця за прізвиськом «овечка». Вона датована 1893 роком. Тож будинок Кароводіна був зручно розташований як для Едуардса, так і Кузнецова, який, зазначимо, на той час пересувався на милицях. Неповдалі мешкала мати Миколи Дмитровича Кузнецова.



Кузнецов М.Д. В майстерні скульптора (Зняття форми). 1893. Полотно, олія. ОХМ.

Едуардс поєднував у собі художника і підприємця. Талант митця дістався йому за родоводом матері Кирякіної-Максимович та бабусі-іспанки, а підприємницький хист – по лінії батька, комерсанта ірландського походження. Після повернення з Парижа (1890) Едуардс заснував ательє художньо-промислової скульптури, яке мало в своєму розпорядженні піч для випалювання розпису на порцеляні (дався взнаки досвід нелегкої роботи в оточчі роки на заводі Белліно). Ательє було розташоване за адресою: вул. Софіївська, 18 на території ділянки, що належала Кароводіну. За кілька років Едуардс відкрив першу в Україні бронзову ливарню, про що свідчать оголошення в довідкових виданнях після 1894 року. Вона зазначена саме в Софіївському провулку. Як уточнюється в одному з оголошень: «напротів лечебниці Чаушанского». Факт місцезнаходження ательє Едуардса на перших порах на території, яка належала Кароводіну підтверджують уточнення в оголошенні за 1892 рік: «Софиевская улица дом Караводина № 18 против Манежа». Манеж, як відомо, був у лівому крилі палацу Потоцьких-Наришкіних, що навскіс від будинку Кароводіна. Нині це виставковий зал Одеського художнього музею¹¹. Хотів би відзначити одну особливість одеських оголошень поч. ХХ ст.: у них ви не знайдете топонімічної точності, оскільки орієнтиром для пошуку новояв-

лених обиралися відомі загалу об'єкти.

Будинок Кароводіна був популярним у художників. Так, протягом червня-грудня 1885 року в Одесі перебував Михайло Врубель і також квартирував у його стінах. Про це ми дізнаємося з його листа до сестри Анни від 29 липня 1885 року, у якому він вказує конкретну адресу – вул. Софіївська, 18, квартира № 10¹². До Врубеля вже восени приєднався Валентин Серов, який навідував свою одеську наречену і гостював у Кузнецова в його садибі Степанівці (нині Комінтернівський район Одеської області). Це загальновідомий факт. Не виключено, що з Едуардсом вони могли познайомитися ще в академії, тим більше, що у Серова і Едуардса був спільний знайомий – впливовий художник Микола Кузнецов, який у цей час зблизився з гуртком Сави Мамонтова у його підмосковній садибі в Абрамцево. У період 1884-1889 років Микола Кузнецов разом з Михайлом Врубелем та іншими художниками брав участь у розписі Кирилівської церкви в Києві. Принагідно зазначу, що саме 1885 року Едуардс (який три роки тому залишив Петербурзьку академію і повернувся до Одеси), організував у Малому біржовому залі свою першу персональну виставку (Стара біржа). Ще потрібно з'ясувати, де саме він мешкав після повернення із Петербурга.

У наш час присутність Врубеля в Одесі зафіксована кілька років тому встановленням меморіальної дошки художнику по вулиці Софіївській, 18. Парадокс у тому, що цей будинок був збудований лише у 1894 році за проектом архітектора Костянтина Попова, тобто



Рекламне оголошення із зазначенням адреси: вул. Софіївська, 18 та власного будинку з довідника «Адрес-календарь Одесского градоначальства» на 1890 та 1895 роки.

¹¹ Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1890 год. – Одесса, 1889. – С. 14 (II паг.). Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1892 год. – Одесса, 1891. – С. 522 (II паг.). У розділі «Оголошення» розміщена реклама ательє Б.В. Едуардса. Вказана адреса ательє: вул. Софіївська № 18, буд. Кароводіна. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1894 год. – Одесса, 1894. – С. LV (II паг.). У розділі «Оголошення» розміщена реклама ательє Б.В. Едуардса. Вказана адреса ательє: Софіївська вулиця, власний будинок.

¹² Врубель. Переписка. Воспоминания о художнике / упоряд. Э.П. Гомберг-Вержбинская, Ю.Н. Подкопаева, Ю.В. Новиков; авт. вступ. ст. Э.П. Гомберг-Вержбинская. – изд. 2-е, испр. и доп. – Л., 1976. – С. 47.

Назвація улиць	Полцейскій участокъ	Старый № дома	Новый № дома	Назвація улиць	Полцейскій участокъ	Старый № дома	Новый № дома
Софiев.	Херсон.	18а	2	Средн.	Петроп.	26	32
"	"	16а	4	"	"	29	33
"	"	16б	6	"	"	28	34
"	"	18	8	"	"	31	35
"	"	9а	9	"	"	30	36
"	"	20	10	"	"	31	37
"	"	9б	11	"	"	32	38
"	"	не б.	12	"	"	33	39
"	"	9б	13	"	"	34	40
"	"	22а	14	"	"	35	41
"	"	11а	15	"	"	36	42
"	"	22б	16	"	"	37	43
"	"	11б	17	"	"	40	44
"	"	24	18	"	"	39	45
"	"	13	19	"	"	42	46
"	"	не б.	20	"	"	41	47
"	"	13б	21	"	"	44	48
"	"	28	22	"	"	43	49
"	"	15	23	"	"	46	50
"	"	28б	24	"	"	45	51
"	"	30	26	"	"	48	52
"	"	32а	28	"	"	47	53
"	"	32б	30	"	"	50	54
"	"	34	32	"	"	49	55
"	"	36	34	"	"	52	56
Софiев.	"	16	2	"	"	51	57
пер.	"	4	3	"	"	53	59

Сторінка газети «Ведомости одесского градоначальства» за 3 грудня 1903 р. Фонд ОННБ. Згадані у публікації будинки виділені тоном.



Едуардс Б. В. Бюст «Шурка». 1889. Мармур. ОХМ. Фото зроблене в майстерні скульптора. Публікується за виданням Шклярєвського О. С. «Три скульптури Едуардса» (1890).

на дев'ять років пізніше відвідин Врубелем Одеси¹³. Але справа навіть не в цьому. Згідно існуючої на той час нумерації, його будівельній предтечі був наданий № 24. Як видно з попередньої аргументації, нумерація по цій вулиці змінювалася. Тож, встановлена дошка Врубелю саме на цьому будинку, на мою думку, є помилкою. Її варто перенести на квартал нижче, на будинок Кароводіна (нині Софіївська, 8). Це підтверджує і документ, опублікований у «Ведомостях одесского градоначальства» (№ 261, 1903)¹⁴. Будинок Кароводіна під № 18 отримав № 8, а будинок № 24 – № 18, що відпо-

відає нинішній нумерації. Тоді ж у провулку помінялися місцями парні й непарні номери. Якщо посилатися на цей документ, то й номери будинків від вулиці Ольгіївської до Софіївського провулку з парного боку не збігаються з даними на 1897 рік. Будинок Швендера, який за новою нумерацією отримав № 6 на початку 1900-х років позначений під № 16 б, № 4 – 16 а, а на розі з вулицею Ольгіївською під № 18 а.

Нині в будинку Едуардса і його колишній ливарні знаходяться майстерні спілки художників та житлові помешкання. Зовнішній вигляд будівлі викликає сум. Про те, що цей будинок є

¹³ Відомості про цей будинок: Тимофеенко В.И. Здания Одессы и их зодчие / В.И. Тимофеенко. – Одесса, 2008.

¹⁴ «Сведения о домах г. Одессы, получивших новые номера». Відомості подані на основі «Постановления городской Думы от 12 сентября. (ДАОО, ф. 16, оп. 125, спр. 122а, арк. 35-41). Ведомости одесского градоначальства. – 1903. – 3 дек. – (№ 261). – С. 6.

пам'яткою архітектури місцевого значення і в ньому жив видатний одеський скульптор говорить лише металева табличка, встановлена десь наприкінці 2000-х років.

Висновки. Борис Вільямович (Васильович) Едуардс увійшов в історію українського мистецтва як талановитий скульптор, який успішно працював як монументаліст і автор камерних творів. Серед відомих робіт майстра бюсти Л. Пастеру (1889), Е. Андрієвському на Куяльнику (1894), скульптурна група “Христос і грішниця” (1899), бюст “Шурка” (1889), пам'ятники А. Пушкіну (1904) і М. Гоголю (1909) у Харкові, О. Суворову в Очакові (1904, 1907), Римніку й Ізмаїлі (1913, 1945) та ін.

Підприємливий «художник-скульптор» (як він себе називав) у 1890 році відкриває Ательє художньо-промислової скульптури за адресою:

вулиця Софіївська, 18, а за чотири роки – бронзову ливарню в дворіку власного будинку в Софіївському провулку, яка стала першою подібною майстернею в Україні.

Дане дослідження проливає світло на деякі обставини життя Едуардса до 1894 року, коли він остаточно переселився у власний будинок. На основі вищесказаного можна достатньо впевнено стверджувати, що Борис Едуардс квартирував у різних місцях Одеси. Останнім місцем проживання до переїзду у власне помешкання був будинок Кароводіна по вулиці Софіївській, 18 (нині № 8). Ця вулиця була дуже популярною у художників, особливо після відкриття в 1899 році у колишньому палаці Ольги Потоцької-Наришкіної Музею красних мистецтв (нині Одеський художній музей).

References

- Abramov, V.A., & Eremina, L.A. (Coms.). (2008). Nilus P. Pisma iz emigratsii, 1920-1937. Odessa : Optimum. [in Russian].
- (1889). Adres-kalendar Odesskogo gradonachalstva na 1890 god. Odessa, S. 14 (II pag.). [in Russian].
- (1891). Adres-kalendar Odesskogo gradonachalstva na 1892 god. Odessa, S. 522 (II pag.). [in Russian].
- [1895]. Adres-kalendar Odesskogo gradonachalstva na 1894. Odessa. [in Russian].
- Antonovich I. (1894) Skulptura B.V.Eduardsa, 1884-1899. Odessa. [in Russian].
- Gomberg-Verzhbinskaya, E. P., Podkopaeva, Yu. N. & Novikov, Yu. V. (Comps.) (1976). Vrubel. Perepiska. Vospominaniya o hudozhnike. izd. (2th ed.). Leningrad. [in Russian].
- Golovan V. (2014) 90 let so dnya smerti Borisa Eduardsa. Taymer. Retrieved from <http://timer.odessa.net> [in Russian].
- Golovko T. (2016). Yak restavruvali Kirilivsku tserkvu? Den. Retrieved from – Day, # 72-73. Retrieved from <http://day.kyiv.ua/uk/article/podorozhi/yakrestavruvaly-kyrylivsku-cerkvu> [in Ukrainian].
- [1890]. Katalog pervoy periodicheskoy vystavki kartin, risunkov, akvareli, skulptury. Odessa. [in Russian].
- [1891]. Katalog vtoroy periodicheskoy vystavki yuzhnorusskikh hudozhnikov v Odesse. [Odessa]. [in Russian].
- (1892). Katalog III-y periodicheskoy vystavki yuzhnorusskikh hudozhnikov v Odesse. Odessa. [in Russian].
- (1893). Katalog IV-y periodicheskoy vystavki yuzhnorusskikh hudozhnikov v g. Odesse. [Odessa]. [in Russian].
- (1894). Katalog V-y periodicheskoy vystavki yuzhnorusskikh hudozhnikov v Odesse. – [Odessa]. [in Russian].
- Nilus P. (Com.) (1894). Illyustrirovannyiy katalog pyatoy vystavki yuzhnorusskikh hudozhnikov v Odesse. Odessa. [in Russian].
- [1895]. Katalog VI-y periodicheskoy vystavki yuzhnorusskikh hudozhnikov v Odesse. – [Odessa]. [in Russian].
- [1896]. Katalog sedmoy periodicheskoy vystavki yuzhnorusskikh hudozhnikov v Odesse. – [Odessa]. [in Russian].
- Lukashevskiy. L.M. (1901). Adresnaya i spravochnaya kniga g. Odessy. Odessa. S. 39 (II pag.). [in Russian].
- Maystrovoy Ya. (2012). Istoriya Odessy v nazvaniyah ulits : toponim. sprav. Odessa. [in Russian].
- Maniovich A. (2010). Razgovor s Sergeem, nashedshim rukopisi vospominaniy i dnevnik skulptora Borisa Eduardsa. Deribasovskaya-Rishelevskaya, 41, 169-197. Retrieved from http://odessitclub.org/publications/almnac/alm_41/alm_41_169-197.pdf [in Ukrainian].
- Pilyavskiy V.A. (Com). (2010). Zdaniya, sooruzheniya, pamyatniki Odessy i ih zodchie : spravochnik. Odessa. [in Ukrainian].
- Popovich V. (1969). Mihaylo Andrienko. Myunhen. [in Germany].
- Postanovleniya gorodskoy Dumy ot 12 sentyabrya 1902 g. (DAOO: f. 16, op. 125, delo 122a, l. 35-41).
- Timofeenko V.I. (2008). Zdaniya Odessy i ih zodchie Odessa. [in Ukrainian].
- (1903). Vedomosti odesskogo gradonachalstva. 3 dek. (# 261). C. 6. Odessa. [in Russian].

Людмила Пекарська (м. Лондон), Лариса Федорова (м. Київ)

«Хто ми? Чий ми діти? Хто були наші предки?»

(до 140-річчя від дня народження
і 60-річчя від дня смерті Вадима Щербаківського)

Висвітлено діяльність відомого українського вченого-емігранта в останній – лондонський період його життя, раніше мало відомий в українській історіографії. На основі документів архіву Союзу Українців у Великій Британії та публікацій в його друкованому органі – газеті «Українська Думка» відтворено наукову та культурно-громадську роботу В. Щербаківського в Лондоні у 1951–1957 рр. Охарактеризовано його особистий фонд, що зберігається в Бібліотеці й Архіві ім. Т. Шевченка Союзу Українців у Великій Британії (Лондон).

Ключеві слова: українська діаспора, Вадим Щербаківський, Союз Українців у Великій Британії, епістолярна спадщина.

Ludmila Pekarska, Larisa Fedorova

«Who are we? Whose children? Who were our ancestors?»

(Marking the 140th anniversary of the birth
and 60th anniversary of the death of Vadym Shcherbakivsky)

Analysing the largely unknown works and life of the renowned Ukrainian scientist in his final place in exile – London. The scientific, cultural and social work together with the personal archive of V. Shcherbakivsky in London from 1951-1957 is reconstructed using documentation stored in the collection of the T. Shevchenko Library and Archive of the Association of Ukrainians in Great Britain and in its published journal, the “Ukrainian Thought”. The epistolary exchanges within the collection cover the last 35 years of Shcherbakivsky’s life. This is an invaluable source material for study when researching the history of the Ukrainian émigré community in Europe.

Key words: Ukrainian diaspora, Vadym Shcherbakivsky, Association of Ukrainians in Great Britain, epistolary heritage.

Людмила Пекарская, Лариса Федорова

«Кто мы? Чьи мы дети? Кто были наши предки?»

(К 140-летию со дня рождения и 60-летию с дня смерти
Вадима Щербакивского)

Освещается деятельность известного ученого-эмигранта в последний – лондонский период его жизни, раньше мало известный в украинской историографии. На основе архива Союза Украинцев в Великой Британии та публикаций в его печатном органе – газете «Украинская Думка» воспроизведено научную и культурно-общественную работу В. Щербакивского в Лондоне в 1951–1957 годах. Охарактеризовано его личный фонд, который хранится в Библиотеке и Архиве им. Т. Шевченко Союза Украинцев в Великой Британии (Лондон).

Ключевые слова: украинская диаспора, Вадим Щербакивский, Союз Украинцев в Великой Британии, эпистолярное наследие.

Вадим Щербаківський належить до тих представників української науки, які в довоєнний період вимушені були емігрувати в Європу, оскільки з встановленням радянської влади гуманітарні дослідження стали ідеологічно заангажованими, були поставлені під ідеологічний контроль комуністичної партії, а «історична наука стала політикою, перекинутою в минуле»¹. Емігранти створили у Відні, Празі, Мюнхені та інших європейських містах видавничі, навчальні, наукові центри й товариства, продовживши в них свої українознавчі студії. Їхні імена, науковий доробок, громадсько-культурна діяльність тривалий час були викреслені з історії України. Тільки із здобуттям країною незалежності почалося повернення до української історіографії цих «овіяних національним духом»² учених.



Щербаківський В.
Фото з паспорта.
Мюнхен,
18 серпня 1950 р.

Ґрунтовну наукову працю присвятив В. Щербаківському доктор історичних наук Василь Ульяновський. Це передмова до упорядкованої ним книги «Вадим Щербаківський. Українське мистецтво: Вибрані неопубліковані праці» (1995 р.)³. Вона побудована на раніше засекреченому фонді Українського Вільного Університету празького періоду його функціонування (1922–1945 рр.), що зберігається в Центральному державному історичному архіві України в

м. Київ. Автор детально висвітлив життєвий шлях і наукові здобутки вченого до 1945 р. – часу його переїзду до Мюнхена, зауваживши, що відомості про мюнхенський період діяльності (1945–1951 рр.) містить архів Українського Вільного Університету, документи якого не вдалося вивчити. У книзі опубліковано декілька мистецтвознавчих праць, вступну лекцію з археології і бібліографію основних праць Вадима Щербаківського. 2007 р. журнал «Пам'ятки України: історія та культура» презентував ще одну розвідку В. Ульяновського, в якій розглядається ставлення сучасників до Вадима Михайловича⁴. У цьому ж номері часопису вміщено також цілу низку спогадів, мемуарів та статей вченого.

Після війни в СРСР вивезли не всі особисті та громадські архіви української еміграції. Частина архіву професора Українського Вільного Університету Щербаківського залишилася в Чехії і зберігається тепер у Центральному державному архіві в Празі, де створено спеціальний фонд «Український музей в Празі». Його опис видано в Україні в 1996 р. У цьому фонді є особисті документи, починаючи від 1922 р.; листування з науковими і видавничими українськими та іноземними інституціями, з окремими особами впродовж 1918–1945 рр.; матеріали, програми, доповіді на міжнародних конгресах географів і етнографів, антропологів і археологів тощо в 1924–1939 рр.; рукописи наукових праць, лекцій, статей, поміток 1906–1939 рр.; мемуари 1918–1921 рр., серед яких спогади про Володимира Антоновича; збірка світлин і негативів 1873–1943 рр., у т. ч. фотографії археологічних розкопок, українських типів, української архітектури і мистецтва⁵. Ці матеріали вивчали Андрій Франко та Оксана Франко⁶.

¹ Кульчицький С.В. Історична наука в Україні та в українській діаспорі // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2005. – Т. 3. – С. 568.

² Мірчук І. Проф., д-р В. Щербаківський (1876–1957): [Некролог] // Визвольний шлях. – Лондон, 1957. – № 3. – Березень. – С. 330.

³ Ульяновський В. Вадим Щербаківський: життя, наукова діяльність, доля творчої спадщини // Щербаківський В. Українське мистецтво: Вибрані неопубліковані праці / Упоряд., вст. ст. В. Ульяновського; додатки П. Герчанівської, В. Ульяновського. – К.: Либідь, 1995. – С. 5–101.

⁴ Його ж. «Твій інтелект дуже великий і універсальний, а душа ... багато міцніша». Вадим Щербаківський у оцінках і сприйнятті сучасників // Пам'ятки України: історія та культура. – 2007. – № 4. – С. 2–21.

⁵ Український музей у Празі (1659) 1925–1948. Опис фонду / Упор. Р. Махаткова. – К.: Прага, 1996. – С. 110–112.

⁶ Франко О. Архів Вадима Щербаківського у Празі // 100 років колекції Державного музею народного декоративного мистецтва: Зб. наук. праць / Відп. ред. М. Селівачов. – К.: Арт ЕК, 2001. – С. 43–52; Франко О. Вадим Щербаківський у Празі // На крутосхилах історії. – 2005. – Кн. 2. – С. 69–81; Франко А.Д., Франко О.О. Аналіз документів та матеріалів особистого наукового архіву Вадима Щербаківського // Вісник інституту археології. Львівський національний університет ім. І. Франка. – 2012. – Вип. 7. – С. 62–74.

Наукову працю в галузі археології Вадима Щербаківського, Льва Чикаленка та Івана Борковського під час еміграції розглянула Лариса Крушельська⁷.

У 1994 р. у Полтаві, де Вадим Михайлович працював близько 10 років, було видано його спогади «Український університет у Полтаві», які стосуються маловивченої сторінки історії національної вищої освіти, підготовлені до видання Олександром Супрунечком⁸.

1995 р. Центр охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації організував наукові читання, присвячені пам'яті В. Щербаківського. У них взяли участь археологи, археографи, літературознавці, мистецтвознавці, які вперше масштабно розглянули творчий доробок ученого в галузі україністики, поцінувавши її європейське та світове значення⁹. Серед них відомі в Україні дослідники Світлана Абросимова (Дніпро), Олександр Моця та Михайло Селівачов (Київ), Олександр Супрунечко, Олексій Нестуля та Віталій Ханко (Полтава), Борис Шрамко (Харків) й ін. Упорядники додали до матеріалів читань реєстр праць В. Щербаківського, виявлених станом на 1994 р.

Родовід Щербаківських студіювала Людмила Атлантова¹⁰. Архітектор Максим Гончаренко розглянув дослідження Вадима Михайловича в галузі історії архітектури та його генезичний метод, який вважає внеском у методологію історико-мистецтвознавчих досліджень¹¹.

2015 р. у Харкові було перевидано фундаментальне дослідження братів Щербаківських «Українське мистецтво», у додатках до якого опубліковано їхні основні праці з історії української архітектури¹². Автор ґрунтовної передмови до видання Ірина Ходак, використавши широке коло матеріалів київських архівів, зокрема фонду Данила Щербаківського в Інституті археології НАН України, та публікації кінця ХІХ – перших десятиліть ХХ ст., детально висвітлила життя, діяльність та творчий доробок обох братів, як яскравих представників української мистецтвознавчої думки¹³.

Статті про вченого включено до «Енциклопедії історії України» та біобібліографічного довідника «Українські історики ХХ століття», підготовлених Інститутом історії України НАН України¹⁴.

Короткий огляд історіографії дозволяє дійти висновку, що повернення в українську історичну науку В. Щербаківського відбулося. Празький і мюнхенський періоди його життя та діяльності знайшли своїх дослідників, які спираються на ґрунтовну джерельну базу. Що стосується останнього – лондонського періоду життя вченого (1951–1957 рр.), то він до сьогоднішнього дня залишається не висвітленим у вітчизняній науці. У Бібліотеці й Архіві ім. Т. Шевченка Союзу Українців у Великій Британії (в Лондоні) зберігається значний за обсягом архів вченого. У 1996 р. Дорота Шкроміда і Людмила Пекарська

⁷ Крушельницька Л. Праця українських археологів в еміграції (В. Щербаківський, Л. Чикаленко, І. Борковський) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці Археологічної комісії. – 1998. – Т. ССXXXV. – С. 638–642.

⁸ Щербаківський В. М. Український університет у Полтаві: Спогади / Відп. ред., упорядник Супрунечко О. Б. – Полтава, 1994. – 40 с.

⁹ Полтавський археологічний збірник: Зб. наук. праць. – Пам'яті В.М. Щербаківського (1876–1957) / Редкол.: Бондаревський П., Кулатова І., Моця О., Супрунечко О. (відп. ред.), Ханко В. – Полтава, 1995. – Число четверте. – 208 с.

¹⁰ Атлантова Л. Родовід Щербаківських // 100 років колекції 100 років колекції Державного музею народного декоративного мистецтва: Зб. наук. праць / Відп. ред. М. Селівачов. – К.: Арт ЕК, 2001. – С. 55.

¹¹ Гончаренко М.Е. В. М. Щербаківський як дослідник історії архітектури: особливості наукового методу // Українська біографістика: зб. наук. пр. – К., 2010. – Вип. 7. – С. 295–305.

¹² Щербаківський В.М., Щербаківський Д.М. Українське мистецтво: в двох томах з додатками / Вадим і Данило Щербаківські; передм. І.О. Ходак; предм.-геогр. показч. В.М. Слободяна; упоряд. О.О. Савчук. – Харків: Видавець Савчук О.О., 2015. – 472 с.

¹³ Ходак І. Брати Щербаківські: на шляху осягнення феномену української храмової архітектури // Там само. – С. 7–40.

¹⁴ Ясь О. Щербаківський Вадим Михайлович // Українські історики ХХ століття: Біобібліографічний довідник. – К.; Л.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – Вип. 2: Ч. 1. – С. 366–367; Федорова Л.Д. Щербаківський Вадим Михайлович // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2013. – Т. 10. – С. 682.

опублікували в Україні статтю, в якій коротко охарактеризували життєпис ученого та зміст його спадщини, що лишилася в Лондоні¹⁵. Нині співробітники Бібліотеки й Архіву ім. Т. Шевченка та Інституту історії України готують до видання матеріали цього архіву.

Метою даної статті поставлено висвітлити лондонський період життя та діяльності В. Щербаківського, що дозволить заповнити біографічну прогалину, яка утворилася відносно останніх років його життя. Не менш важливою складовою є характеристика архіву, що зберігається в Лондоні і був невідомим для використання українськими дослідниками.

Вадим Щербаківський був ученим, котрий присвятив все своє складне життя служінню Україні, хоча останні 35 років життя прожив на чужині. Провідною ідеєю всіх його досліджень і дій було доведення окремішності, самостійності, незалежності, самотності та оригінальності культури українського народу, яку він любив понад усе.

Щербаківський Вадим Михайлович (4/16 березня 1876 – 18 січня 1957) – археолог, мистецтвознавець, етнолог, музейний діяч, дійсний член Чеської академії наук, Міжнародного антропологічного інституту у Франції, Словацького наукового товариства «Про-лімес Романус», Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, Української вільної академії наук, титулярний член Міжнародного інституту археології. Автор понад 100 наукових праць і мистецьких видань («Архітектура у різних народів і на Україні», 1910; «Українське мистецтво», 1913; «Основні елементи орнаментативної українських писанок та їхнє походження», 1925; «Концепція М. Грушевського про походження українського народу», 1941; «Формація української нації», 1941; «Кам'яна доба в Україні», 1947; «Орнаментативна української хати», 1980 та ін.). Здобув визнання в Європі своїми студіями з україністики. У 1930 р. на конгресі в Белграді був нагороджений званням «лицаря Югослов'янського Ордена св. Сави». Брат мистецтвознавця, музейного діяча Д. Щербаківського.

Вчений народився в с. Шпичинці Сквирського повіту Київської губернії (тепер село Ружинського району Житомирської обл.) в сім'ї священика Михайла Щербаківського, який передав своїм дітям глибоку любов до українського

народу, його культури і мистецтва. З 1886 р. навчався у 3-й Київській, 1892–1895 рр. – у Ніжинській гімназіях. Навчався на фізико-математичних факультетах Санкт-Петербурзького і Московського університетів. За участь у студентському русі заарештований, 3 місяці утримувався у в'язниці, потім висланий у рідне сіло на 4 роки під «гласний нагляд» поліції з забороною навчання. 1902 р. вступив на фізико-математичний факультет Київського університету, спеціалізувався в галузі астрономії, захистив дисертацію, але, не маючи «атестата благонадійності», не міг працювати за фахом одночасно. 1906 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. Вирішальний вплив на формування його світогляду і наукових зацікавлень мав професор Володимир Антонович, з яким вони познайомилися в Тадея Рильського. Ще в студентські роки під впливом професора Григорія Павлуцького, в якого пройшов курс історії мистецтва, почав вивчати українське народне мистецтво. Подорожуючи Київщиною, Поділлям і Херсонщиною, обстежував та фотографував старовинні дерев'яні церкви (дослідив понад 300 храмів), іконостаси, збирав килими, рідкісні рукописи та інші пам'ятки, брав участь у кількох археологічних експедиціях та Всеросійських археологічних з'їздах.

У 1903 р. у складі хору Миколи Лисенка Вадим Щербаківський брав участь у відкритті пам'ятника Івану Котляревському в Полтаві, де познайомився з архітектором і художником Василем Кричевським. Дружба, яка зав'язалася між ними і продовжувалась усе життя, була зміцнена ще й родинними стосунками. Сестра Євгенія Щербаківська з часом стала дружиною Василя Кричевського. Вадима Щербаківського пов'язували тісні зв'язки не лише з Миколою Лисенком і Василем Кричевським, а й з такими видатними українськими діячами, як Кирило Стеценко, Олександр Кошиць, Микола Леонтович. Саме національна настроєність і участь в українському громадському житті стали причиною спостереження за молодим вченим, політично небезпечним для імперських російських структур.

В 1906 р., по закінченні університету, Вадима Щербаківського заарештували вдруге, в 1907 р. – у третє. Його засудили на адміністративну висилку в Наримський край у Сибіру. Після звільнення 1907 р. він приїхав у Львів. Заміна висилки

¹⁵ Шкроміда Д., Пекарська Л. Вадим Щербаківський // Київська старовина. – 1996. – № 4/5. – С. 101–106.

на виїзд за кордон Російської імперії сталася за допомогою директора Київського художньо-промислового і наукового музею Миколи Біляшівського, який знав братів Щербаківських ще з їхніх студентських років, коли вони брали активну участь у діяльності музею.

У 1908 р. виїхав до Льоврані на півострів Істрія. В домі маляра – сина посла Юліана Романчука, де зупинився Вадим Щербаківський, він познайомився з митрополитом Андреем Шептицьким. В 1908–1910 рр. на запрошення влади працював співробітником Національного музею у Львові (нині Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького). За цей час здійснив кілька подорожей в Італію, на південь Франції, де вивчав світове мистецтво, постановку музейної справи. За дорученням директора Національного музею Іларіона Свенціцького кожного літа обстежував села Галичини, Буковини і Закарпаття, де оглядав і фотографував старовинні дерев'яні церкви і цивільні народні споруди, вивчав типи селян, народний побут, звичаї, колядки, щедрівки, обряди, зібрав для музейних колекцій цінні пам'ятки. Саме він передав у музей гаптовану плащаницю XV ст., яку знайшов у с. Жиравці неподалік Львова. На Галичині познайомився з Філаретом Колесою та іншими діячами Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, друкувався в його «Записках». Першим у Львові став користуватися кольоровою плівкою, зробивши численні етнографічні фотографії. Пізніше він назвав свою діяльність у львівський період «працею у радості і радістю в праці»¹⁶.

У кінці 1910 р. Вадим Щербаківський переїхав до Києва, працював у Київському художньо-промисловому і науковому музеї, допомагав хранителю археологічного відділу музею Вікентію Хвойці в археологічних розкопках у Білгородці, де було виявлено давньоруське городище. У 1912–1922 рр. завідував археологічним відділом Полтавського земського музею (з 1917 р. – Народний музей Полтавщини, з 1920 р. – Центральний пролетарський музей Полтавщини), здійснив десятки археологічних і етнографічних експедицій. За десять років музейної роботи він обстежив 50 курганів,

добу бронзи та скіфського часу, 250 курганів давньоруської доби, зібравши близько 10 тис. музейних предметів; вивчав народну архітектуру і мистецтво Наддніпрянщини і збирав їх зразки.

З початком революції з головою поринув у справу охорони пам'яток, разом з іншими відомими полтавськими краєзнавцями заснував у 1917 р. Комітет охорони пам'яток Полтавщини, був призначений комісаром з охорони пам'яток Полтавщини. Одночасно 1918–1921 рр. – професор археології Українського університету в Полтаві. З встановленням радянської влади вчених старої плеяди піддали шаленому ідеологічному тиску, до якого додавалися голод і холод. Все це змусило Вадима Щербаківського залишити Батьківщину. У 1922 р. чудом йому вдалося виїхати з Полтави, де довелося покинути весь науковий доробок і зібрані колекції, доля яких остаточно не з'ясована.

В березні 1922 р., одразу після приїзду до Праги, став професором археології Українського Вільного Університету (до 1945 р.), ректора якого Олександра Колессу і декана філософічного факультету Дмитра Антоновича знав раніше. Прорекан (з 1928 р.) і декан (з 1929 р.) філософічного факультету УВУ, один із засновників і голова Історично-філософічного товариства. Після захоплення Праги радянськими військами виїхав у столицю Баварії – Мюнхен. У Празі також залишилися наукові праці, як опубліковані, так і не завершені (понад 60), всі підготовчі матеріали, особистий архів, фотографії... Йому пощастило вивезти лише останню коректуру «Української хати», виготовлений наклад якої згорів у Лейпцигу в 1944 р. У Бібліотеці ім. Т. Шевченка (СУБ) у Лондоні зберігається надрукований на машинці примірник курсу лекцій Вадима Щербаківського «Кам'яна доба в Україні», які він читав в Українському Вільному Університеті в 1946 р. У зверненні до читачів він пише, що ця книжка вже була в друкарні і мала багато чудових ілюстрацій, але загинула від бомб разом з ще двома книжками: «Чорновик мій почасти зберігся, але багато листків stratилося і тому сам текст я міг возстановити, але зробити відповідні вказівки на авторів не міг»¹⁷.

¹⁶ Щербаківський В. Орнаментація української хати. III том серії «Українське народне мистецтво». – Рим, 1980. – С. 8.

¹⁷ Щербаківський В. Кам'яна доба в Україні. Лекції читані в УВУ в 1946 р. – Мюнхен, 1947. – На правах рукопису. – 90 с.

У Мюнхені, діючи на підставі уповноваження останнього ректора УВУ Андрія Яковліва, і на прохання студентів, які не змогли закінчити університет, взявся організувати його наново. Професори були розкидані по всій Німеччині, тому Вадим Щербаківський (а йому було вже майже 70 років) об'їздив у товарних вагонах табори інтернованих, місця, де проживали викладачі та студенти УВУ. Він зумів відродити діяльність навчального закладу, був обраний на перших зборах його ректором (1945–1946 рр.). Велику допомогу у відновленні педагогічно-наукової діяльності університету йому надавав професор УВУ і колишній директор Українського наукового інституту в Берліні Іван Мірчук. Тяжка хвороба і операція не дали можливості далі вести навчальний заклад, але до самого виїзду в Англію в 1951 р. він залишався професором філософського факультету, обраний на цю посаду тричі. За великі заслуги перед українською наукою професорська колегія УВУ 17 березня 1947 р. удостоїла його титулами почесного доктора філософських наук і почесного професора УВУ.

Вадим Щербаківський брав участь майже у всіх міжнародних наукових з'їздах і конгресах з проблем тих наук, якими займався, і в цьому ніхто з емігрантів не міг зрівнятися. На 18 міжнародних конгресах він виступав з яскравими доповідями в галузях української археології, мистецтва, етнографії та етнології (в Празі, Парижі, Брюсселі, Лондоні, Осло, Бухаресті, Варшаві, Софії та інших містах)¹⁸.

Після закінчення війни з рідних Вадима Щербаківського в континентальній Європі залишився тільки племінник Микола Кричевський, який

проживав у Парижі. Сестра Євгенія з Василем Кричевським переїхала в Каракас (Венесуела) до дочки Галини Лінде, племінник Василь Васильович Кричевський з родиною – в США. В Сполучені Штати переїхала з Європи велика кількість українців – представників наукової і мистецької інтелігенції. Багаторічна переписка з рідними в Каракасі, які опинилися в культурній ізоляції, і родиною племінника та знайомими в США свідчить, що вчений довго вагався, вибираючи місце проживання. В його архіві збереглося посвідчення від 1 березня 1950 р., що він здав в ІРО (Міжнародна організація допомоги блукачам) документи на еміграцію в США. Але хвороби і похилий вік унеможлилювали тривалу подорож за океан.

В 1951 р. на запрошення Союзу Українців у Великій Британії¹⁹ він переїхав на постійне проживання до Лондона. 21 серпня 1951 р. датоване запрошення від ІРО в Мюнхені отримати документи на виїзд в Англію, куди він приїхав у вересні.

На цей час головою СУБу був доктор Осип Фундак, а почесним головою Данило Скоропадський – син гетьмана Павла Скоропадського. Союз поставив за мету організувати в Лондоні український науковий центр, тому вів переговори з кількома представниками науки і мистецтва в континентальній Європі, пропонуючи їм переїхати до Англії²⁰. Вперше ця ідея прозвучала на засіданні Ради СУБу 25–26 листопада 1950 р. Рада ухвалила спробувати стягнути до Англії 5–10 науковців, попередньо їх перевірили, списалися з ними, доручити Президії реалізувати цей план з тим, що СУБ зобов'язується дати їм утримання і помешкання²¹. На засіданні 20 січня

¹⁸ Архів Союзу Українців у Великій Британії (далі – Архів СУБу), *Данилів Т.* «Я увесь мій вік, увесь мій труд тобі дав...» (рукопис); Там само, *Пастернак Я.* Вадим Щербаківський – археолог-дослідник (рукопис); Щербаківський В. Український університет у Полтаві: Спогади / Відп. ред., упорядник Супруненко О. Б. – Полтава, 1994. – 40 с.; *Ульяновський В.* Вадим Щербаківський: життя, наукова діяльність, доля творчої спадщини... – С. 5–101; *Шкроміда Д., Пекарська Л.* Вадим Щербаківський. – С. 101–107.

¹⁹ Союз Українців у Великій Британії (СУБ) був заснований в січні 1946 р. українцями, що перебували в Польських Збройних Силах під британським командуванням, розташованих у Великій Британії. Метою цього було об'єднання всіх українців, що опинилися в цій країні після Другої світової війни та надання їм допомоги і підтримки з різних питань життя української громади, яка в той час нараховувала понад 300 відділів та осередків у різних містах Великої Британії. У березні 1947 р. СУБ придбав власний будинок за адресою: 49, Linden Gardens, London W2, де знаходиться і тепер. (*Кравець Р.* Українці у Сполученому королівстві [Електронний ресурс] // Інтернет-енциклопедія – Режим доступу до ресурсу: <http://www.ukrainiansintheuk.info/ukr/03/sub-u.htm>; Фундак Й. Шість років // Українська Думка. – 1956. – 17 січня; *Ясь О. В.* Союз українців у Великій Британії // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2012. – Т. 9. – С. 739–740).

²⁰ Звіт з діяльності СУБ за час від 1.1.1951 р. до 30.12.1951 р. // Українська Думка. – 1952. – 20 березня.

²¹ Архів СУБу, Протокол засідання Ради СУБ 25–26 листопада 1950 р.

1951 р. вирішили запросити з Німеччини професорів Маркіяна Терлецького з дружиною і сином, Григорія Ващенко з донькою і внуком та Вадима Щербаківського²². З них приїхав тільки останній. 20 березня 1952 р. Рада відзначила: «Справа наукового центру поволі рушає з місця»²³. Після Вадима Щербаківського у Лондон приїхав художник Роберт Лісовський, а також велися перемовини з професором Петром Курінним, який, судячи з протоколу Ради, дав згоду на переїзд з дружиною. Науковців мав забезпечувати Фонд допомоги інвалідам²⁴.

До еміграції вчених підштовхувало надзвичайне скрутне матеріальне становище, в якому вони опинилися в післявоєнній Німеччині. Заробітна плата була мізерною для забезпечення пристойного існування. В архіві Вадима Щербаківського в Лондоні зберігся лист професора Дмитра Дорошенка – керівника відділу культури і освіти Центрального представництва української еміграції в Німеччині* до ректорату Українського Вільного Університету в Мюнхені, яким сповіщав, що представництво ухвалило місячну субвенцію в 1,5 тис. німецьких марок спеціально для Щербаківського, починаючи з 1 січня 1946 р. У лютому 1951 р. «Українська Думка» вмістила повідомлення, що Вадим Щербаківський, важко хворий на запалення легенів, перебуває в лікарні в Мюнхені (взимку йому не було чим опалювати своє приміщення). Разом з ним в лікарні лежав з такою ж хворобою Григорій Ващенко, якому відмовили в еміграції до США по тій причині, що він є членом профспілки в СРСР²⁵.

Вадим Щербаківський їхав до Лондона з масштабними науковими планами. Один з українців згадував, що коли керівники СУБу вітали його на

вокзалі з приїздом, вони «пропонували йому взяти довгий, спокійний англійський «голідей». Та він обурено, з властивою йому ноткою гумору, відкинув таку пропозицію, заявляючи, що він має ще багато для зроблення»²⁶. У зверненні до Загальних зборів СУБу 21 березня 1952 р., на яких він не міг бути присутнім через хворобу, вчений подякував громаді за надану «можливість приїхати до Англії і працювати тут в бібліотеці Бритійського Музею над закінченням моїх книжок, які являються результатом праці цілого мого життя. Коли Бог дозволить на це, то може я і закінчу їх. Коли ж на те не буде Божої Волі і я помру раніше, то нехай видасть їх професор Курінний»²⁷.

Йому надали невелику кімнату поряд із будинком СУБу. З першого ж дня вчений почав вивчати колекції Британського музею, працювати над відновленням загублених під час війни і новими науковими працями. Вся його наукова праця була на дослідження української історії та культури, на те, щоб довести повну окремішність української культури від московської і цим торувати шлях до всебічної сепарації від Москви і вивольнення з під її «старшобратньої опіки»²⁸.

У Лондоні він багато працював з українською молоддю, читав лекції, співробітничав з редакціями газети «Українська Думка» і журналу «Визвольний шлях», брав участь у багатьох заходах СУБу, підтримуючи дружні стосунки з його почесним головою – гетьманичем Данилом Скоропадським.

Вже 23 вересня 1951 р. взяв участь у сходинах українців, присвячених пам'яті померлого 20 березня в Мюнхені Дмитра Дорошенка, що відбулися в домівці СУБу у Лондоні. На них разом з гетьманичем Данилом Скоропадським

²² Там само, Протокол засідання Ради СУБ 20 січня 1951 р.

²³ Там само, Протокол засідання Ради СУБ 20 березня 1952 р.

²⁴ Там само, Протоколи засідання Ради СУБ 9 серпня 1952 р., 20 вересня 1952 р.

* Центральне представництво української еміграції в Німеччині створене в листопаді 1945 р. з метою репрезентувати і відстоювати українську еміграцію спочатку перед окупаційними, потім – перед німецькими властями, співпрацювати з допомогівими організаціями інших країн і народів. Спочатку поширювало свою діяльність на американську, французьку та британську окупаційні зони, пізніше – ФРН. 1946 р. у Німеччині було 177 тис. українців, 1951 р. – 29 тис., 1980 р. – 3,3 тис. Центральні органи розміщувалися в Аугсбурзі, з 1950 р. – в Мюнхені. Перший голова ЦПУЕН – журналіст, громадсько-політичний діяч Василь Мудрий (1945–1949).

²⁵ Хвороба Вадима Щербаківського // Українська Думка. – 1951. – 25 квітня.

²⁶ 79 років плідного життя (В 79-ліття проф. В. Щербаківського) // Там само. – 1955. – Ч. 9(414), 3 березня.

²⁷ Там само. – 1952. – 27 березня.

²⁸ 79 років плідного життя (В 79-ліття проф. В. Щербаківського)...



Будинок Союзу Українців у Великій Британії. 49 Linden Gardens, London W2.



У кімнаті нижнього поверху цього будинку мешкав Вадим Щербаківський.
37 Linden Gardens, London W2.

та князем Яном Токаржевським-Карашевичем поділився споминами про відомого історика, громадського і державного діяча, якого знав ще з Києва, разом працював в УВУ в Празі та Мюнхені²⁹.

На річному пленумі Комісії допомоги українському студентству (КоДУС) 1 березня 1952 р.

Вадима Щербаківського обрали заступником голови Комісії Данила Скоропадського. Комісія допомагала студентам одержати стипендії на навчання, дістати студії за кордоном (зокрема в Бельгії, Ірландії, Іспанії), придбати книжки, оплатити навчання, пропагувала серед молоді наукову роботу тощо³⁰.

²⁹ Дмитро Іванович Дорошенко // Українська Думка. – 1951. – 27 вересня.

³⁰ Там само. – 1952. – 6 березня.

29 червня 1952 р. в домівці СУБу відбулася зустріч українських студентів Лондона з професором Щербаківським, на якій він провів бесіду на теми праісторії України і розповів про свої археологічні розкопки в Україні. Присутні обмінялися поглядами на різні теми з українознавства³¹. Як продовження свого викладу для українських студентів учений організував для них 12 липня 1952 р. екскурсію до Британського музею, щоб на прикладі матеріалів музейної експозиції проілюструвати свої пояснення³². 19 жовтня 1952 р. для студентів, об'єднаних у т. зв. дискусійну групу при Студентській громаді, розпочав виклад циклу на тему «Формування української нації»³³.

23 листопада 1952 р. Управа СУБу організувала вечір пам'яті Миколи Лисенка, який відбувся в залі школи св. Івана при Кляренд Род. Вадим Щербаківський зробив доповідь про визначного українського композитора і диригента, з яким був особисто знайомий і впродовж 6 років був членом його хору в Києві, а потім і частим гостем у домі. Доповідь тривала 3 години, її супроводжувало виконання музичних творів композитора³⁴.

18 травня 1952 р. Вадим Щербаківський прочитав доповідь українській громаді в Лондоні «Головні різниці поміж українською і російською мовами» на основі своєї статті, надрукованої того ж року в журналі «Визвольний шлях». Як інформувала «Українська Думка», завдяки своїй величезній ерудиції він зміг із складної наукової теми «зробити надзвичайно цікаву доповідь, якій майже через дві години з великим заінтересуванням прислухалось понад сто слухачів, які прийшли послухати нашого вченого». На доповіді був присутній завідуючий відділом літератури і мови Школи слов'янських і східноєвропейських досліджень Лондонського універ-

ситету, професор Клісман Матіюс, з яким вони потім мали довгу розмову. Дружні й наукові стосунки між ними продовжувалися з тих пір до кінця життя українського вченого³⁵. У червні 1952 р. у товаристві професора Матіюса і секретаря СУБу Теодора Даниліва Вадим Щербаківський відвідав Школу слов'янських та східноєвропейських студій на запрошення її директора – історика Георга Генрі Болсовера. Вони оглянули зокрема бібліотеку, в якій був і невеликий український відділ³⁶.

22 лютого 1953 р. в домівці СУБу відбувся вечір, присвячений пам'яті Василя Кричевського, на якому мав доповідь Вадим Щербаківський. Його спомини мали особливий відтінок, оскільки їх пов'язувала багатолітня дружба і родинні стосунки. Їх доповнив художник Роберт Лісовський, який був у свій час учнем Георгія Нарбута та Василя Кричевського³⁷.

14 серпня 1953 р. в приміщенні Централі СУБу – відновленій світлиці приймали архієпископа Івана Бучка. Данило Скоропадський відзначив велику працю владики у справі допомоги українським емігрантам, незалежно від їхнього віровизнання. Виступив на цій зустрічі і Вадим Щербаківський³⁸. 15 листопада 1953 р. він поділився спогадами на вечорі пам'яті митрополита Андрея Шептицького у світлиці СУБу разом із Робертом Лісовським³⁹.

26 вересня 1954 р. з нагоди 10-ліття смерті Олександра Кошиця в домі Централі СУБу Вадим Щербаківський прочитав поминальну доповідь⁴⁰.

Брав участь і в багатьох святкових заходах Союзу. 27 лютого 1954 р. в одному з кращих готелів Лондона відзначалося 50-річчя з дня народження гетьманича Данила Скоропадського – почесного голови СУБу. Приїхало багато гостей з усіх куточків Великої Британії. За столом оба-

³¹ Там само. – 1952. – 3 липня.

³² Там само. – 1952. – 17 липня.

³³ Проф. Щербаківський для українських студентів // Українська Думка. – 1952. – 30 жовтня.

³⁴ Доповідь проф. Щербаківського про М. Лисенка // Там само. – 1952. – 4 грудня.

³⁵ Там само. – 1952. – 22 травня.

³⁶ Там само. – 1952. – 27 червня.

³⁷ Вечір на пошану бл. п. проф. В. Кричевського // Українська Думка. – 1953. – 5 березня.

³⁸ Прийняття архієпископа І. Бучка // Там само. – 1953. – 20 серпня.

³⁹ Вечір пам'яті митрополита Андрея Шептицького // Там само. – 1953. – 26 листопада.

⁴⁰ Там само. – 1954. – 30 вересня.

біч гетьманича сиділи представники українських церков: протопресвітер Сергій Молчанівський та генеральний вікарій, Апостольський візитатор Митрат Олександр Малиновський, голова Централі СУБу Володимир Лісевич, з другого боку, як повідомляла «Українська Думка», – «наш сеньйор науки» Вадим Щербаківський, а далі – представники всіх установ і організацій⁴¹.

Здається, не без участі вченого у квітні 1952 р. на запрошення української громади до Лондона приїхали професори Українського Вільного Університету Володимир Кубійович і Микола Глобенко. Головною метою їхнього перебування було проведення іспитів студентів-заочників Інституту українознавства при УВУ і перевірка низки рефератів. Крім того, вони виступили з доповідями: Володимир Кубійович «Кордони Української Держави» – 10 квітня в Лондоні, Микола Глобенко «Українське духове життя під советами» – 12 квітня в Рочдейлмі, 13 квітня – в Ноттінгамі, 16 квітня він зустрівся в Лондоні з українськими студентами, які навчались у високих школах у Лондоні й прочитав лекцію про літературне життя під советами. Повідомляючи про цю помітну подію в духовному житті української громади у Великій Британії, Управа СУБу повідомила, що «в погодженню з українськими науковими установами і окремими нашими вченими намірена в майбутньому систематично улагоджувати для громадянства виклади наших вчених і може побоювання обох наших кореспондентів з Рочдейлу і Ноттінгаму та слухачів у Лондоні про те, що «нескоро доведеться» знову зустрітись з викладами наших вчених, відпаде»⁴².

В. Щербаківський користувався надзвичайно високим авторитетом в українській громаді. Інформація про його життя та діяльність досить часто з'являлася на шпальтах газети «Українська Думка». Так, у березні 1955 р. з нагоди 79-річчя з дня народження газета вмістила статтю біографічного змісту, в якій також повідомлялося про те, що професор тимчасово прикутий до ліжка. «Кому невідоме це прізвище загальношанованої людини? А, здається, багато людей сьогодні про

нього забули, саме в час, коли їхня пам'ять, може, додала б йому моральної сили скоріше піднятися з ліжка.

Бо власне бездіяльність і марна страта часу – речі, які невластиві проф. В. Щербаківському»⁴³.

Навіть звичайна їдальня в будинку СУБу іноді ставала для нього викладовою залом, де його можна було слухати годинами.

80-річний ювілей не залишився поза увагою і американських українців. Газета «Свобода» опублікувала в березні 1956 р. статтю, в якій високо поціновано самовіддану, широку і багатогранну працю Вадима Щербаківського. Підкреслено, що він «може послужити рідкісним в сьогоднішніх часах прикладом своєї великої скромності. Рідко також у кого з наших вчених дається завважити таке глибоке, дійсно соборницьке-державницьке ставлення до всіх проявів нашого національного і політичного життя. Глибока релігійність і любов до своєї церкви, свого народу, його історії та одночасно оборона їхніх прав – це шляхи, по яких йшов непохитно Шановний Ювілят повних 80 років життя»⁴⁴.

В 1955 р. у Лондоні створили ініціативний гурток з відзначення 80-річного ювілею з дня народження і 55 років наукової діяльності професора, який очолив Генеральний вікарій Апостольського візитатора у Великій Британії, Всесвятійший о. Митрат і Прелат Олександр Малиновський. До складу гуртка входили професор Дмитро Левицький, сотник Михайло Білий-Карпинець, інженер Василь Олеськів, Іван Крушельницький, Ігнатій Федчиняк (секретар), Ярослав Гаврих. Перше засідання відбулося 26 жовтня 1955 р. Було заплановано видати малу «Ювілейну збірку» про життя і творчість Вадима Щербаківського, вжити заходів до видання праці «Українська хата» (на це було необхідно 2 тис. фунтів), підготувати святкування ювілею. Гурток звернувся до всіх українських наукових інституцій та установ на еміграції і до окремих українських учених з проханням допомогти статтями і науковими матеріалами до збірника⁴⁵.

⁴¹ «Многая літа!» ЯВП Гетьманичеві, почесному пресідникові СУБ // Там само. – 1954. – 4 березня.

⁴² Професори Українського Вільного Університету В. Кубійович і М. Глобенко гостями Української громади у В. Британії // Українська Думка. – 1952. – 24 квітня.

⁴³ 79 років плідного життя (В 79-ліття проф. В. Щербаківського)...

⁴⁴ Проф. Вадим Щербаківський (3 нагоди його 80-ліття) // Свобода. – 1956. – Ч. 52, 20 березня.

⁴⁵ До 80-літнього ювілею проф. Щербаківського // Українська Думка. – 1956. – 19 січня.

Ігнатій Федчиняк опублікував 1956 р. у журналі «Сурмач» статтю, присвячену ювіляру, на підставі інтерв'ю з ним, матеріалів до «Збірки» та протоколів засідань ініціативного гуртка. Визначаючи його місце в історії української культури, автор пише: «Кожна нація завдячує свій ріст, свої здобутки поодиноким великим одиницям. Залежно від кількості таких одиниць і від їх якості націю цю оцінюють і ставлять її в ряди менше або більше культурних націй». Далі підкреслює, що головним питанням, яке хвилювало Вадима Щербаківського і над вирішенням якого він працював до кінця життя, було таке: «Хто ми? Чий ми діти? Хто були наші предки?»⁴⁶. Як засвідчує Федчиняк, ученого кожного ранку бачили по дорозі до Британського музею, а ввечері в його кімнаті до пізнього часу горіло світло.

17 березня 1956 р. українська громада відзначала 80-річний ювілей вченого в одному з лондонських ресторанів. Були присутні представники обох українських церков, суспільно-громадських, комбатанських, молодіжних організацій та установ, близькі приятелі і знайомі ювілянта. Святочний вечір відкрив Всесвятійший о. Мітрат і Прелат Олександр Малиновський, який вибачився, що не вдалося видати збірник на його честь і працю «Українська хата». Данило Скоропадський вітав від себе, ро-

дини і гетьманського руху, який він очолював, і прочитав вітальну промову від довголітнього ректора, а в той час проректора Українського Вільного Університету Івана Мірчука. Ігнатій Федчиняк читав листи і телеграми привітання, зокрема від Івана Бучка. К. Матіюс у своїй промові сказав: «Коли десь в іншому місці хтось робить прийняття п. Маленкову, я посуваю себе щасливим, що можу віддати честь визначному українському вченому...». На ювілеї також виступали професор Дмитро Левицький – від СУБу, професор Володимир Шаян – від Об'єднання вояків у Великій Британії, Володимир Василенко – від дирекції Української видавничої спілки, професор Іван Марченко – від Спілки українських учителів і виховників у Великій Британії, граф Денис Галка-Ледоховський – від Українського християнського руху, Іван Крушельницький – від Союзу Української Молоді у Великій Британії і співпрацівників «Української Думки». Подякувавши, Вадим Щербаківський процитував латинське прислів'я: «Згода будує, незгода руйнує» і сказав, що ціле своє життя він «намагався працювати в тому напрямі, щоб запанувала згода між нами – як передумова величі і сили»⁴⁷.

У Лондоні Вадим Щербаківський підтримував постійні стосунки з редакціями журналу «Визвольний шлях»** і газетою «Українська

⁴⁶ Федчиняк І. Проф. д-р В. Щербаківський // Сурмач. – 1956, березень–травень. – Ч. 1–2 (6–7). – С. 8.

⁴⁷ Відзначили ювілей 80-літте Проф. В. Щербаківського // Українська Думка. – 1956. – 22 березня.

** «Визвольний шлях» – український суспільно-політичний, літературний і науковий часопис-місячник Організації Українських Націоналістів (революційної). Заснований у Лондоні в 1948 р. Впродовж першого періоду існування видавався виключно для членів ОУН. Обкладинка часопису виконана художником-графіком Робертом Лісовським. У журналі публікувались як ідеологічні матеріали (праці Дмитра Донцова, Ярослава Стецька, Степана Бандери та ін.), так і наукові дослідження (переважно – з історії та літературознавства), а також художні твори (особливо слід відзначити роль видання в популяризації творів шістдесятників в емігрантському середовищі тоді, коли їх неможливо було видавати в Україні). Часопис друкував статті на такі теми, як міжнародна політика, політика й економіка УРСР, історія ОУН та Української повстанської армії. У ньому публікували матеріали з історії та археології України, літератури, музико- та мистецтвознавства, прозу й поезію авторів-емігрантів та членів підпілля ОУН, переклади творів художньої літератури, спогади істориків та політичних діячів, передруки творів української радянської літератури періоду Розстріляного відродження та шістдесятників, література самвидаву та політичні документи, огляди книжок, новини й аналітику щодо діяльності націоналістичної опозиції в Україні, хроніку з життя як на еміграції, так і в УРСР. В останній період переважали наукові публікації. 1995 р. створено київську філію редакції «ВШ», 2004 р. редакцію остаточно перенесено до Києва, з 2007 р. співвидавцем часопису стала Києво-Могилянська Академія. В останній період переважали наукові публікації. Останнє число (1–3) вийшло у 2009 р. (Визвольний шлях [Електронний ресурс] // Архів ОУН. Українська інформаційна служба – Режим доступу до ресурсу: <http://ounuis.info/archive/library/Journals/vyzvolnyi-shliakh.html>; *Дорохіна Т. Ф.* Часопис «Визвольний шлях» в українській зарубіжній історичній та суспільно-політичній думці 1948–1991 рр. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 2006. – 24 с.)

Думка»***. В одному з номерів журналу зазначено, що головний редактор Григорій Драбат користувався близькою співпрацею і порадами професора Вадима Щербаківського⁴⁸. За нього в газеті з'являлися публікації Володимира Дорошенка, Володимира Кубівича, Пантелеймона Коваліва, Петра Курінного, Івана Мірчука, Олександра Оглоблина та інших учених з українських наукових осередків в Європі.

Пульс його наукової праці був дуже напруженим. За п'ять з половиною років свого життя в Англії опублікував у «Визвольному шляху» 13 наукових статей, спогадів, рецензій (див. Додаток 1), в «Українській Думці» – 12 (див. Додаток 2). Деякі спомини мали журнальний і газетний (скорочений) варіант. 9 праць було надруковано або завершено друком вже після смерті вченого (див. Додаток 3).

Стаття «Головні різниці між українською та московською мовами» (1952 р.) основана на рецензії славіста Шереха⁴⁹ на книжку французького славіста Андре Вайяна «Порівняльна граматики слов'янських мов». Розглядаючи в історичній та лінгвістичній площинах особливості двох мов, Вадим Щербаківський робить висновок, що «москвини ніколи нічого спільного з українцями не мали і не відділялися від якогось спільного з українцями пня»⁵⁰.

Праця «Московські теорії і український нарід» (1952 р.) була викликана появою книги мовознавця, професора і директора Слов'янського інституту Університету Маркетта в США Романа Смалъ-Стоцького «The Nationality problem of the Soviet Union and Russian Communist imperialism»⁵¹, в якій той критикує теорії прорадянських вчених, працюючих в США, і висуває тезу про спільність українців із західним світом. Вадим Щербаківський, наводячи свої міркування з цього приводу, пише, «що і письменники московські безпосередньо бачили і відчували різниці між українським і московським народами, і сучасні советські вчені бачать ці великі різниці в далекому минулому і показують, що одне з другого не могло вийти, тобто, що початкові періоди формування одного й другого народу не мали між собою нічого спільного, тобто не могли вийти з одного коріння. Занадто мало мати спільність мови, щоб мати спільність психічну. Очевидно для того ще треба мати спільнокровність, чи спорідненість фізичну»⁵².

У розвідці «Матеріяли до висвітлення південного походження слова “Русь”, як нашого народнього імени» (1953 р.), присвяченій полеміці між норманістами і антинорманістами, вчений, проводячи археологічні паралелі, наводить свої доводи щодо походження термінів «Русь», «русин», «русский»⁵³.

*** «Українська Думка» – тижневик, орган Союзу Українців у Великій Британії (СУБ). Засновником часопису була тимчасова управа організації, яка спочатку носила назву – Союз Українських Вояків у Польських Збройних Силах, а в січні 1946 р. оформилася в СУБ. Часопис первісно мав характер інформаційного бюлетеня тільки для членів СУБу, і виходив нерегулярно під назвою «Наш Клич» (1945–1947 рр.). Щоб підкреслити його український характер, у 1947 р. був перейменований. До кінця вересня 2004 р. виходив щотижнево, нині – двотижневик. Публікує матеріали на такі теми, як: стан і події в Україні, події в британській і світовій політиці, які стосуються України, діяльність СУБу та його відділів, життя українців у всьому світі, загальні відомості про Україну та її історію. До 1980-х рр. багато місця присвячувалося вістям про дисидентський рух в УРСР та про всесвітній рух за незалежність України. Часто друкувалися літературні твори, переважно українських авторів з Великої Британії або інших країн діаспори. (Кравець Р. «Українська Думка» // Українці у Сполученому Королівстві [Електронний ресурс] // Інтернет-енциклопедія – Режим доступу до ресурсу: <http://www.ukrainiansintheuk.info/ukr/04/ukrdumka-u.htm>; Пекарська Л. З Ювілеєм // Українська Думка. – 2010. – 20 листопада. – С. 1).

⁴⁸ Від редакції // *Визвольний шлях*. – 1955, грудень. – Кн. 12. – С. 127.

⁴⁹ Під таким псевдонімом писав Шевельов Юрій Володимирович – славіст-мовознавець, історик української літератури, літературний і театральний критик.

⁵⁰ Щербаківський В. Головні різниці між українською та московською мовами *Визвольний шлях*. – 1952, червень. – Ч. 6(57). – С. 34.

⁵¹ З англійської – «Національні проблеми в Радянському Союзі і російський комуністичний імперіалізм».

⁵² Щербаківський В. *Московські теорії і український нарід* // *Визвольний шлях*. – 1952, вересень. – Ч. 9(60). – С. 26–27.

⁵³ Його ж. *Матеріяли до висвітлення південного походження слова «Русь», як нашого народнього імени* // Там само. – 1953, вересень. – Ч. 5 (68). – С. 29–34.

У 1955–1956 рр. у «Визвольному шляху» побачила світ велика праця «Археологічні відкриття на Близькому Сході», в якій аналізуються археологічні дослідження останніх 40 років в Ірані, Іраку, Сирії та Палестині, Малій Азії та Єгипті, на Кіпрі й Криті, в Греції, Італії, на Балканах і навіть в Україні, зіставляються культури, знахідки, релігії тощо. На жаль, дослідження не завершене друком, доля рукопису на сьогоднішній день невідома.

Розгляду головних розбіжностей у т. зв. скіфському питанні присвячена студія «Про скитів та їхнє мистецтво» (1956 р.)⁵⁴. Вадим Щербаківський висловив власну думку на два питання, відповіді на які вчені давали різні: 1) хто такі скіфи і звідки вони взялися; 2) як постало скіфське мистецтво і звідки воно прийшло на територію України.

У рецензії «Чи трираменний хрест із скісним підніжком – національний хрест України?» (1952 р.) піддано гострій критиці книгу митрополита Іларіона (Огієнка) «Трираменний хрест зо скісним підніжком – національний хрест України», видану в 1951 р. у Вінніпезі (Канада). Вадим Щербаківський звинуватив автора, що він московський хрест видає за український, що користується не точною термінологією, перекручує факти і т. п. Кожну свою тезу рецензент підтверджує конкретними прикладами і аналізом форми хрестів на різних спорудах. Врешті-решт він пише: «Що в Америці і українці понаставляли церков з московськими хрестами, то це доказує тільки, що священники там були або москалі або москвофіли, або просто не свідомі того, який має бути український хрест. Я повторюю те, що, коли на Україні денебудь була поставлена церква з московським хрестом, то там був будівничим москвин чи москвофіл, або той, хто дав гроші на церкву, був москаль»⁵⁵.

Високо поцінував у своїх відгуках Вадим Щербаківський праці Олекси Повстенка****,

видані в США: «Золотоверхий Київ»⁵⁶ і «Катедра Святої Софії в Києві»⁵⁷.

«Визвольний шлях» видрукував фундаментальні за обсягом статті про художника і архітектора Василя Кричевського (1954 р.) та композитора Олександра Кошиця (1954–1955 рр.), які згодом вийшли окремими виданнями, а також до 40-річчя смерті композитора Миколи Лисенка (1952 р.).

Вже після смерті вченого у журналі було опубліковано в 1961–1962 рр. завершення його праці «Український етнічний тип». Це дослідження він розпочав ще в 1930-х рр. В архіві збереглося посвідчення, видане деканом філософського факультету Українського вільного університету Федором Слюсаренком 7 березня 1939 р., що професор археології і етнографії УВУ Вадим Щербаківський їде в Югославію і Болгарію через Відень з метою відвідання музеїв і бібліотек цих країн збирати матеріали для книги «Українці як етнологічний тип».

Газета «Українська Думка» вмістила на своїх шпальтах спогади вченого про Олександра Кошиця (1951 і 1954 рр.), Порфирія Демуцького (1952 р.) та Український вільний університет з нагоди його 30-річчя (1952 р.). Ці публікації мають особливу цінність через особисте знайомство і співпрацю автора з багатьма визначними діячами української культури, його причетність до описуваних подій. Впродовж 1953 р. було опубліковано велику студію «З подорожі по Італії» і розвідку про художника Леонардо да Вінчі. Газета вмістила дві рецензії вченого. Він схвально зустрів книгу «Українські народні приповідки», впорядковану Олексою Воропаєм, що її видав СУБ у 1952 р.; ґрунтовно проаналізував достоїнства та помилки, яких припустились автори статей у книзі «Українське мистецтво», виданій 1952 р. у Нью-Йорку англійською мовою, завершивши відгук такими словами: «Хотілося

⁵⁴ Щербаківський В. Про скитів та їхнє мистецтво // *Визвольний шлях*. – 1956, вересень. – Кн. 9/33 (107). – С. 1057–1064.

⁵⁵ Його ж. Чи трираменний хрест із скісним підніжком – національний хрест України? // *Визвольний шлях*. – 1952, листопад. – Ч. 11(62). – С. 33.

****Архітектор, мистецтвознавець О. Повстенко під час нацистської окупації Києва був директором Софійського архітектурно-історичного музею. Перебуваючи з 1949 р. на еміграції в США, він задумав видати серію «Золотоверхий Київ». 12 її зошитів мали вмістити понад 500 ілюстрацій – храмів Києва, архітектурних ансамблів, вулиць і площ, парків, видів Дніпра та околиць міста. Книга мала вийти у 1955 р. Авторів не вдалося зібрати гроші, тому було видано тільки п'ять зошитів. «Катедра святої Софії в Києві» видана 1954 р. Українською вільною академією наук у США (472 с., 336 ілюстрацій). (Одарченко. О. Повстенко – архітект і мистецтвознавець // *Сучасність*. – Мюнхен, 1973. – Вересень. – Ч. 9 (153). – С. 61–77).

⁵⁶ *Визвольний шлях*. – 1955, квітень. – Кн. 4 (ч. 4–90). – С. 112–113.

⁵⁷ Там само. – 1955, серпень. – Кн. 8 (ч. 8–94). – С. 109–111.

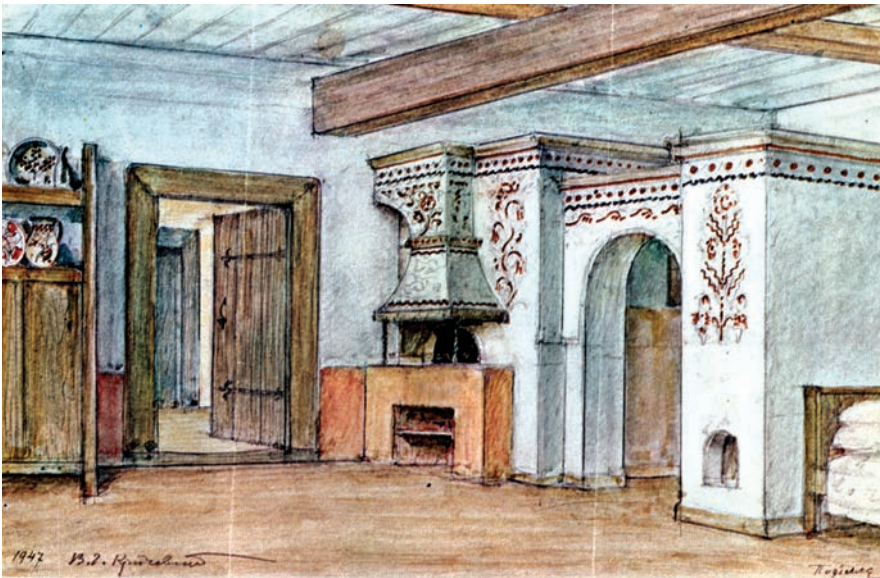
б, щоб ця книжка була настільною книжкою в кожній українській сім'ї і щоб вона привчала, особливо ж дітей і молодь українську, бачити своє мистецтво і любити його, бо вічність надає окремих людям і народам його мистецтво»⁵⁸.

В оборону доброї слави Василя Кричевського як автора будинку Полтавського губернського земства Вадим Щербаківський опублікував гостру статтю під назвою «Великі люди і пігмеї» (1953 р.). Вона була викликана статтею архітектора Олесья Тимошенка у «Віснику Товариства українських інженерів в Америці», в якій він заперечував авторство Василя Кричевського, приписуючи проєкт художнику Сергію Васильківському. Професор Щербаківський переконливо доводить, що Василь Кричевський – засновник модерного українського стилю, в якому побудовано і земський будинок, і що його «можна поставити нарівні з ініціаторами зовсім раннього італійського ренесансу»⁵⁹.

До останнього часу Вадим Щербаківський жив у дуже великій скромності і не припиняв працювати. Учений давно мав задум написати багатотомний цикл із п'яти книг: формація українського народу (передісторія та протоісторія);

етнографія; соціологія; психологія. Перша книга вийшла друком в 1937 р. і витримала три видання. В 1941 р. доопрацьовану працю опубліковано в Празі під назвою «Формація української нації», в 1958 р. – у Нью-Йорку Українським видавництвом «Говерлія» (147 с.), в 1965–1970 рр. – у Лондоні в журналі «Визвольний шлях». Бажав за життя побачити в друку «Українську хату». Вона побачила світ заходами СУБу, де зберігався рукопис, у видавництві «Богословія» в Римі в 1980 р. під назвою «Орнаментация української хати» як т. III серії «Українське мистецтво»⁶⁰. Ілюстрації і текст підготував до видання мистецтвознавець Святослав Гординський, обкладинку – Василь Кричевський. Третій том був написаний ще у 1941 р. Автор використав у виданні багатий етнографічний матеріал, зібраний до революції в різних українських музеях і приватних збірках. Вміщені тут численні малюнки надали йому у розпорядження ще в Україні хранитель історичного та етнографічного відділів Київського художньо-

Селянська хата на Поділлі



Близнюки, село Бубнівка, повіт Гайсин



Глечик, село Бубнівка, повіт Гайсин

⁵⁸ Щербаківський В. Рецензія: «Українське мистецтво» // Українська Думка. – 1953. – 19 лютого. – Ч. 8 (309). – С. 3.

⁵⁹ Щербаківський В. Великі люди і пігмеї // Українська Думка. – 1953. – 26 лютого. – Ч. 8 (309). – С. 3.

⁶⁰ Перший том: Щербаківський В. Українське мистецтво I. Дерев'яне будівництво і різьба на дереві. – Львів-Київ, 1913. – XX, 61 с.; другий том: Щербаківський Д. Українське мистецтво II. Буковинські і Галицькі дерев'яні церкви, надгробні і придорожні хрести, фігури в каплиці. – Київ-Прага: Український громадський видавничий фонд, 1926. – 100 с.; третій том: Щербаківський В. Орнаментація української хати. – Рим: «Богословія», 1980. – 104 с.

промислового і наукового музею Данило Щербаківський, архітектор, художник і колекціонер Василь Кричевський, завідувач етнографічним відділом Полтавського земського музею Костянтин Моценко, мистецтвознавець Стефан Таранущенко; у Празі – архітектор Артем Корнійчук⁶¹.

Вадим Щербаківський помер 18 січня 1957 р. від чергового удару серця у відпочинковому домі в Брайтоні (південна Англія). Похорон відбувся 26 січня 1957 р. на цвинтарі Ганнерсбері (Gunnersbury Cemetery) в Лондоні. У жалібному поході взяли участь представники численних українських організацій Великої Британії, родина Скоропадських. Голова СУБу Дмитро Левицький, як писала «Українська Думка», «прощав його так, як може прощати найближча родина професора». «По професору Вадиму Щербаківському плачемо сьогодні не лише ми, по ньому плаче сьогодні ціла Україна, бо він був власністю нас усіх»⁶².



Могила В. Щербаківського.

Рідна сестра Євгенія надіслала Управі СУБу подяку «за ту увагу, пошану та за ту моральну й матеріальну допомогу, якими Ви оточили його в

останні роки життя. Старий, безпомічний, він знайшов у Вашім осередку ту родину, ту сім'ю, якої за національними й громадськими обов'язками та за невпинною науковою працею, не зміг собі утворити»⁶³.

Архів ученого, що зберігається в Бібліотеці й Архіві ім. Т. Шевченка Союзу Українців у Великій Британії, очевидно, становить лише частину його наукової та епістолярної спадщини, яка лишилася після смерті. Не виключено, що частина матеріалів знаходиться в приватних руках. Найбільшу групу матеріалів становить листування. Хронологічно епістолярна спадщина охоплює головним чином період 1920-х–1950-х рр. Із більш ранніх – лише два листи 1897 р. від батька. 1920-ми роками датуються поштівки від брата Данила, листи сестри Євгенії та археолога Валерії Козловської (всі – з Києва); 1930-ми – від Миколи Кричевського (з Парижа) та біолога-бактеріолога Петра Андрієвського (з французького Судану).

Кореспондентами листів 1930–1950 рр. були члени родини Кричевських; літературознавець і театрознавець Юрій Бойко; Апостольський візитатор українців у Західній Європі, асистент Папського трону, граф Римський Іван Бучко; педагог, професор УВУ, ректор Богословсько-педагогічної академії УАПЦ Григорій Ващенко; громадсько-культурна діячка, дружина диригента і композитора Олександра Кошиця Тетяна Кошиць; географ, демограф, професор УВУ, голова НТШ в Європі Володимир Кубійович; археолог, історик, професор УВУ Михайло Міллер; археолог, історик української літератури, професор УВУ, голова УВАН Іван Мірчук; історик, публіцист, професор УВУ Симон Наріжний; історик, архівіст, професор УВУ Олександр Оглоблин; археолог, історик, професор УВУ Ярослав Пастернак; архітектор, мистецтвознавець Олекса Повстенко; археолог, політичний діяч Левко Чикаленко та багато інших. Загалом – понад 60 осіб.

Попри фрагментарність інформації, що міститься в листах, вони є важливим джерелом інформації, яка доповнює відомості не лише про життя та діяльність Вадима Щербаківського, а й багатьох учених, митців, громадсько-культурних і церковних діячів, історію українських наукових осередків в Європі, світоглядні засади їхньої наукової та творчої праці.

⁶¹ В. Щ. [В. Щербаківський]. Передмова // Щербаківський В. Орнаментація української хати. – С. 9.

⁶² І. К. Похорон проф. Щербаківського // Українська Думка. – 1957. – 31 січня.

⁶³ Професор Вадим Щербаківський і СУБ // Українська Думка. – 1957. – 21 лютого.

Публікації у журналі «Визвольний шлях»

№	Назва статті	Дата, число	Сторінки
1.	Головні різниці між українською та московською мовами.	Червень 1952 р. Ч. 6 (57).	С. 29–34.
2.	Московські теорії і український нарід.	Вересень 1952 р. Ч. 9 (60).	С. 22–27.
3.	Рецензія. Чи трираменний хрест із скісним підніжком – національний хрест України?	Листопад 1952 р. Ч. 11 (62).	С. 33–34.
4.	До сорокових роковин смерті М.В. Лисенка.	Грудень 1952 р. Ч. 12 (63).	С. 25–31.
5.	Матеріали до висвітлення південного походження слова «Русь», як нашого народного імени.	Травень 1953 р. Ч. 5 (68).	С. 29–34.
6.	Пам'яті Василя Григоровича Кричевського.	Січень 1954 р. Кн. 1 (ч. 1–76). Лютий 1954 р. Кн. 1 (ч. 2–77). Квітень 1954 р. Кн. 4 (ч. 1–79). Липень 1954 р. Кн. 7 (ч. 7–82). Серпень 1954 р. Кн. 8 (ч. 8–83).	С. 44–52. С. 79–85. С. 74–84. С. 73–82. С. 63–72.
7.	Життя і діяльність Олександра Антоновича Кошиця.	Листопад 1954 р. Кн. 11 (ч. 11–86). Грудень 1954 р. Кн. 12 (ч. 12–86). Січень 1955 р. Кн. 1 (ч. 1–88). Лютий 1955 р. Кн. 2 (ч. 2–88). Березень 1955 р. Кн. 3 (ч. 3–89).	С. 61–69. С. 61–67. С. 54–63. С. 40–46. С. 77–84.
8.	Інформація про нові видання на еміграції: Повстенко О.І. Золотоверхий Київ. Зошит II.	Квітень 1955 р. Кн. 4 (ч. 4–90).	С. 112–113.
9.	Фотоальбом «Любіть Україну».	Там само.	С. 113–114.
10.	Археологічні відкриття на Близькому Сході.	Липень 1955 р. Кн. 7 (ч. 7–93).	С. 61–66.
11.	Катедра Святої Софії в Києві. Замість рецензії.	Серпень 1955 р. Кн. 8 (ч. 8–94). Там само.	С. 68–81. С. 109–111.
12.	Цікаві археологічні відкриття ⁶⁴ .	Грудень 1955 р. Кн. 12 (ч. 12–98). Січень 1956 р. Кн. 1 (ч. 1–99). Лютий 1956 р. Кн. 2/26 (100). Березень 1956 р. Кн. 3/27 (101). Березень 1956 р. Кн. 4/28 (102).	С. 86–94 С. 66–76. С. 185–192. С. 337–344. С. 445–452.
13.	Про скитів та їхнє мистецтво	Вересень 1956 р. Кн. 9/33 (107).	С. 1057–1064.

⁶⁴ Під такою назвою надруковано інші частини праці «Археологічні відкриття на Близькому Сході», вміщеної в кн. 7 за 1955 р.

Публікації в газеті «Українська Думка»

№	Назва статті	Дата, число	Сторінки
1.	Олександр Кошиць (уривки з праці проф. В. Щербаківського, прочитані в його рефераті для громади українців в Лондоні 9 грудня 1951 року).	20 грудня 1951 р. Ч. 51 (250).	С. 3.
2.	Про Порфирія Даниловича Демуцького (Спогади).	7 лютого 1952 р. Ч. 6 (256).	С. 3.
3.	Рецензія. Українські народні приповідки. Впорядкував О. Воропай. Вид. СУБ, Лондон, 1952.	29 травня 1952 р. Ч. 22 (272).	С. 3.
4.	Тридцятиліття Українського Вільного Університету.	5 червня 1952 р. Ч. 22 (273). 12 червня 1952 р. Ч. 24 (274). 19 червня 1952 р. Ч. 25 (275). 27 червня 1952 р. Ч. 26 (276). 3 липня 1952 р. Ч. 27 (277). 10 липня 1952 р. Ч. 28 (278). 17 липня 1952 р. Ч. 29 (279). 24 липня 1952 р. Ч. 30 (280).	С. 3. С. 3. С. 3. С. 3. С. 3. С. 3. С. 3. С. 3–4.
5.	М.В. Лисенко (З приводу 40-ліття його смерті).	13 листопада 1952 р. Ч. 46 (296).	С. 3–4.
6.	Головні різниці між українською та московською мовами.	11 грудня 1952 р. Ч. 50 (300).	С. 3.
7.	Рецензія. «Українське мистецтво».	5 лютого 1953 р. Ч. 6 (307) 12 лютого 1953 р. Ч. 7 (308). 19 лютого 1953 р. Ч. 8 (309).	С. 3. С. 3. С. 3.
8.	Великі люди і пігмеї.	26 лютого 1953 р. Ч. 8 (309).	С. 3.
9.	З подорожі до Італії.	9 липня 1953 р. Ч. 28 (329). 16 липня 1953 р. Ч. 29 (330). 23 липня 1953 р. Ч. 30 (331). 30 липня 1953 р. Ч. 31 (332). 6 серпня 1953 р. Ч. 32 (333). 13 серпня 1953 р. Ч. 33 (334). 20 серпня 1953 р. Ч. 34 (335). 27 серпня 1953 р. Ч. 35 (336). 3 вересня 1953 р. Ч. 36 (337). 17 вересня 1953 р. Ч. 38 (339). 24 вересня 1953 р. Ч. 39 (340). 8 жовтня 1953 р. Ч. 41 (342). 15 жовтня 1953 р. Ч. 42 (343). 2 жовтня 1953 р. Ч. 43 (344). 21 грудня 1953 р. Ч. 51/52 (352/353).	С. 3. С. 3. С. 3–4. С. 3. С. 3. С. 3. С. 3–4. С. 3. С. 3–4. С. 3. С. 3. С. 3. С. 3. С. 3. С. 3. С. 3. С. 3.
10.	Леонардо да Вінчі.	12 листопада 1953 р. Ч. 46 (347).	С. 3.
11.	Трагедія Леонардо да Вінчі.	3 грудня 1953 р. Ч. 49 (350).	С. 2.
12.	Олександр Антонович Кошиць (З приводу десятиріччя його смерті).	7 жовтня 1954 р. Ч. 41 (394). 14 жовтня 1954 р.	С. 2. С. 2–3.

Публікації у журналі «Визвольний шлях» після смерті В. Щербаківського

№	Назва статті	Дата, число	Сторінки
1.	Про українські церкви Київщини.	Травень 1961 р. Кн. 5/89 (163)	С. 439–448.
1.	Український етнічний тип (Продовження)	Червень 1961 р. Кн. 6/90 (164). Липень 1961 р. Кн. 7/91 (165). Серпень 1961 р. Кн. 8/92 (166). Вересень 1961 р. Кн. 9/93 (167). Жовтень 1961 р. Кн. 10/94 (168). Листопад 1961 р. Кн. 11/95 (169). Грудень 1961 р. Кн. 12/96 (170). Січень 1962 р. Кн. 1/97 (171). Лютий 1962 р. Кн. 2/98 (172).	С. 551–563. С. 673–683. С. 781–788. С. 895–901. С. 1029–1036 С. 1140–1148. С. 1267–1279. С. 19–29. С. 136–150.
2.	З життя архієпископа Парфенія Левицького.	Липень 1961 р. Кн. 7/91 (165).	С. 708–711.
3.	Мемуари.	Березень 1962 р. Кн. 3/99 (173). Квітень-травень 1962 р. Кн. 4–5/100 (174). Червень 1962 р. Кн. 6/101 (175). Липень-серпень 1962 р. Кн. 7–8 (176). Вересень 1962 р. Кн. 9/103 (177). Листопад 1962 р. Кн. 11/105 (179). Грудень 1962 р. Кн. 12/106 (180). Січень 1963 р. Кн. 1/107 (181). Лютий 1963 р. Кн. 2/108 (182). Квітень 1963 р. Кн. 4/110 (184). Травень 1963 р. Кн. 5/111 (185).	С. 301–310. С. 442–453. С. 633–642. С. 765–774. С. 867–876. С. 1140–1148. С. 1252–1260. С. 55–61. С. 213–218. С. 435–445. С. 554–559.
4.	Спомини про М.В. Лисенка.	Жовтень 1961 р. Кн. 10/94 (168). Листопад 1961 р. Кн. 11/95 (169).	С. 1072–1081. С. 1187–1191.
5.	Український університет у Полтаві.	Грудень 1961 р. Кн. 12/96 (170).	С. 1319–1324.
6.	Із спогадів про М.В. Лисенка.	Червень 1962 р. Кн. 6/101 (175).	С. 626–628.
7.	Зв'язки між Україною і Середземномор'ям.	Червень 1964 р. Кн. 6/197.	С. 623–631.
8.	Спомини про Терещенків.	Жовтень 1964 р. Кн. 10 (200).	С. 1127–1130.
9.	Формація української нації.	Січень 1965 р. Кн. 1 (203). Лютий 1965 р. Кн. 2 (204). Березень 1965 р. Кн. 3 (205). Квітень 1965 р. Кн. 4 (206). Травень 1965 р. Кн. 5 (207). Червень 1965 р. Кн. 6 (208). Липень-серпень 1965 р. Кн. 7–8 (209). Вересень 1965 р. Кн. 9 (210). Жовтень 1965 р. Кн. 10 (211). Листопад 1965 р. Кн. 11 (212). Грудень 1965 р. Кн. 12 (213). Січень 1966 р. Кн. 1 (214). Лютий 1966 р. Кн. 2 (215).	С. 11–28. С. 139–151. С. 269–282. С. 402–414. С. 491–500. С. 634–644. С. 788–800. С. 946–953. С. 1082–1094. С. 1193–1207. С. 1291–1303. С. 32–45. С. 162–172.

Закінчення додатка 3

№	Назва статті	Дата, число	Сторінки
9.	Формация української нації.	Квітень 1966 р. Кн. 4 (217). Червень 1966 р. Кн. 6 (219). Липень-серпень 1966 р. Кн. 7–8 (220–221). Вересень 1966 р. Кн. 9 (222). Жовтень 1966 р. Кн. 10 (223). Листопад 1966 р. Кн. 11 (224). Грудень 1966 р. Кн. 12 (225). Січень 1967 р. Кн. 1 (226). Лютий 1967 р. Кн. 2 (227). Травень 1967 р. Кн. 5 (230). Червень 1967 р. Кн. 6 (231). Липень-серпень 1967 р. Кн. 7–8 (232–233). Вересень 1969 р. Кн. 9 (258). Листопад 1969 р. Кн. 11 (260). Грудень 1969 р. Кн. 12 (261). Лютий 1970 р. Кн. 2 (263). Квітень 1970 р. Кн. 4 (265). Травень 1970 р. Кн. 5 (266). Червень 1970 р. Кн. 6 (267). Липень-серпень 1970 р. Кн. 7–8 (268–269)	С. 432–435. С. 678–697. С. 851–870. С. 1062–1077. С. 1131–1142. С. 1236–1246. С. 1352–1363. С. 78–90. С. 182–195. С. 559–571. С. 671–682. С. 845–860. С. 982–991. С. 1279–1287. С. 1392–1400. С. 185–193. С. 447–455. С. 561–571. С. 698–703. С. 830–840.

References

- Arkhir Soiuzu Ukrainstiv u Velykii Brytanii (dali – Arkhir SUBu). – *Danyliv T.* «Ia uves mii vik, uves mii trud tobi dav...» (rukopys). (In Ukrainian)
- Arkhir Soiuzu Ukrainstiv u Velykii Brytanii. – *Pasternak Ia.* Vadym Shcherbakivskiy – arkheoloh-doslidnyk (rukopys). (In Ukrainian)
- Arkhir SUBu, Protokol zasidannia Rady SUB 20 bereznia 1952 r. (In Ukrainian)
- Arkhir SUBu, Protokol zasidannia Rady SUB 20 bereznia 1952 r. (In Ukrainian)
- Arkhir SUBu, Protokol zasidannia Rady SUB 20 sichnia 1950 r. (In Ukrainian)
- Arkhir SUBu, Protokol zasidannia Rady SUB 25–26 lystopada 1950 r. (In Ukrainian)
- Arkhir SUBu, Protokoly zasidannia Rady SUB 9 serpnia 1952 r., 20 veresnia 1952 r. (In Ukrainian)
- Atlantova L.* Rodovid Shcherbakivskykh // 100 rokov koleksii 100 rokov koleksii Derzhavnoho muzeiu narodnoho dekoratyvnoho mystetstva: Zb. nauk. prats / Vidp. red. M. Selivachov. – K.: Art EK, 2001. – S. 55. (In Ukrainian)
- Dmytro Ivanovych Doroshenko // The Ukrainian Thought. – 1951. – 27 veresnia. (In Ukrainian)
- Do 80-litnoho yuvileiu prof. Shcherbakivskoho // The Ukrainian Thought. – 1956. – 19 sichnia. (In Ukrainian)
- Dopovid prof. Shcherbakivskoho pro M. Lysenka // The Ukrainian Thought. – 1952. – 4 hrudnia. (In Ukrainian)
- Fedchyniak I.* Prof. d-r V. Shcherbakivskiy // *Surmach.* – 1956. – Ch. 1–2 (6–7), berezen–traven. – S. 8. (In Ukrainian)
- Fedorova L. D.* Shcherbakivskiy Vadym Mykhailovych // *Entsyklopediia istorii Ukrainy.* – K.: Naukova dumka, 2013. T. 10. – S.682. (In Ukrainian)
- Franko A. D., Franko O. O.* Analiz dokumentiv ta materialiv osobystoho naukovoho arkhivu Vadyma Shcherbakivskoho // *Visnyk instytutu arkheolohii. Lvivskiy natsionalnyi universytet im. I. Franka.* – 2012. – Vyp. 7. – S. 62–74. (In Ukrainian)
- Franko O.* Arkhir Vadyma Shcherbakivskoho u Prazi // 100 rokov koleksii Derzhavnoho muzeiu narodnoho dekoratyvnoho mystetstva: Zb. nauk. prats / Vidp. red. M. Selivachov. – K.: Art EK, 2001. – S. 43–52. (In Ukrainian)
- Franko O.* Vadym Shcherbakivskiy u Prazi // *Na kru-toshkylakh istorii.* – 2005. – Kn. 2. – S. 69 – 81. (In Ukrainian)

Fundak I. Shist rokiv // The Ukrainian Thought. – 1956. – 17 sichnia. (In Ukrainian)

Honcharenko M. E. V. M. Shcherbakivskiyi yak doslidnyk istorii arkhitektury: osoblyvosti naukovoho metodu // Ukrainska biohrafistyka: zb. nauk. pr. – K., 2010. – Vyp. 7. – S. 295–305. (In Ukrainian)

I. K. Pokhoron prof. Shcherbakivskoho // The Ukrainian Thought. – 1957. – 31 sichnia. (In Ukrainian)

Khodak I. Braty Shcherbakivski: na shliakhu osiahnennia fenomenu ukrainskoi khramovoi arkhitektury // Ukrainske mystetstvo: v dvokh tomakh z dodatkamy... – S. 7–40. (In Ukrainian)

Khvoroba Vadyma Shcherbakivskoho // The Ukrainian Thought. – 1951. – 25 kvitnia. (In Ukrainian)

Kravets R. Ukraintsi u Spoluchenomu korolivstvi [Elektronnyi resurs] // Internet-entsyklopediia – Rezhym dostupu do resursu: <http://www.ukrainiansintheuk.info/ukr/03/sub-u.htm>. (In Ukrainian)

Krushelnytska L. Pratsia ukrainskykh arkheolohiv v emihratsii (V. Shcherbakivskiyi, L. Chykalenko, I. Borikovskiyi) // Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka. Pratsi Arkheolohichnoi komisii. – 1998. – T. SSKhKhKhV. – C. 638–642. (In Ukrainian)

Kulchytskyi S. V. Istorychna nauka v Ukraini ta v ukrainskii diaspori // Entsyklopediia istorii Ukrainy. – K.: Naukova dumka, 2005. – T. 3. – S. 568. (In Ukrainian)

Mirchuk I. Prof., d-r V. Shcherbakivskiyi (1876–1957): [Nekroloh] // Liberation Path. – London, 1957. – № 3. – Berezen. – S. 330. (In Ukrainian)

«Mnohaia lita!» YaVP Hetmanychevi, pocheshnomu presidnykovi SUB // The Ukrainian Thought. – 1954. – 4 bereznia. (In Ukrainian)

Poltavskiyi arkheolohichniy zbirnyk: Zb. nauk. prats. – Pam'iaty V. M. Shcherbakivskoho (1876–1957) / Redkol.: Bondarevskiyi P., Kulatova I., Motsia O., Suprunenko O. (vidp. red.), Khanko V. – Poltava, 1995. – Chyslo chetverte. – 208 s. (In Ukrainian)

Prof. Shcherbakivskiyi dlia ukrainskykh studentiv // The Ukrainian Thought. – 1952. – 30 zhovtnia. (In Ukrainian)

Prof. Vadym Shcherbakivskiyi (Z nahody yoho 80-littia) // Svoboda. – 1956. – Ch. 52, 20 bereznia. (In Ukrainian)

Profesor Vadym Shcherbakivskiyi i SUB // The Ukrainian Thought. – 1957. – 21 liutoho. (In Ukrainian)

Profesory Ukrainskoho Vilnoho Universytetu V. Kubiiovych i M. Hlobenko hostiamy Ukrainskoi hromady u V. Brytanii // The Ukrainian Thought. – 1952. – 24 kvitnia. (In Ukrainian)

Pryiniattia arkhiepyskopa I. Buchka // Ukrainska dumka. – 1953. – 20 serpnia. (In Ukrainian)

79 rokiv plidnoho zhyttia (V 79-littia prof. V. Shcherbakivskoho) // The Ukrainian Thought. – 1955. – Ch. 9 (414), 3 bereznia. (In Ukrainian)

Shcherbakivskiyi D. Ukrainske mystetstvo II. Bukovynski i Halytski derevliani tserkvy, nadhrobni i prydorozhni khresty, fihury i kaplytsi. – Kyiv–Praha: Ukrainskyyi hromadskyyi vydavnychy fond, 1926. – 100 s. (In Ukrainian)

Shcherbakivskiyi V. Chy tryramennyi khrest iz skisnym pidnizhkom – natsionalnyi khrest Ukrainy? // Liberation Path. – 1952, lystopad. – Ch. 11 (62). – S. 33.

Shcherbakivskiyi V. Holovni riznytsi mizh ukrainskoiu ta moskovskoiu movamy Liberation Path. – 1952, cherven. – Ch. 6 (57). – S. 34. (In Ukrainian)

Shcherbakivskiyi V. Kam'iana doba v Ukraini. Leksii chytani v UVU v 1946 r. – Miunkhen, 1947. – Na pravakh rukopysu. – 90 s. (In Ukrainian)

Shcherbakivskiyi V. Materiialy do vysvitlennia pivdennoho pokhodzhennia slova «Rus», yak nashoho narodnoho imeny // Liberation Path. – 1953, veresen. – Ch. 5 (68). – S. 29–34. (In Ukrainian)

Shcherbakivskiyi V. Moskovski teorii i ukrainskyyi narid // Liberation Path. – 1952, veresen. – Ch. 9 (60). – S. 26–27. (In Ukrainian)

Shcherbakivskiyi V. Ornamentatsiia ukrainskoi khaty. – Rym: «Bohoslovija», 1980. – 104 s. (In Ukrainian)

Shcherbakivskiyi V. Ornamentatsiia ukrainskoi khaty. III tom serii «Ukrainske narodne mystetstvo». – Rym, 1980. – S. 8. (In Ukrainian)

Shcherbakivskiyi V. Pro skytiv ta yikhnie mystetstvo // Liberation Path. – 1956, veresen. – Kn. 9/33 (107). – S. 1057–1064. (In Ukrainian)

Shcherbakivskiyi V. Retsenzii: «Ukrainske mystetstvo» // The Ukrainian Thought. – 1953. – 19 liutoho. – Ch. 8 (309). – S. 3. (In Ukrainian)

Shcherbakivskiyi V. Ukrainske mystetstvo I. Derevliane budivnytstvo i rizba na derevi. – Lviv-Kyiv, 1913. – XX, 61 s. (In Ukrainian)

Shcherbakivskiyi V. Ukrainskyyi universytet u Poltavi: Spohady / Vidp. red., uporiadnyk *Suprunenko* O. B. – Poltava, 1994. – 40 s. (In Ukrainian)

Shcherbakivskiyi V. Velyki liudy i pihmei // The Ukrainian Thought. – 1953. – 26 liutoho. – Ch. 8 (309). – S. 3. (In Ukrainian)

Shcherbakivskiyi V. M. Ukrainskyyi universytet u Poltavi: Spohady / Vidp. red., uporiadnyk *Suprunenko* O. B. – Poltava, 1994. – 40 s. (In Ukrainian)

- Shcherbakivskiy V. M., Shcherbakivskiy D. M.* Ukrainiske mystetstvo: v dvokh tomakh z dodatkamoy / Vadym i Danylo Shcherbakivskiy; peredm. I. O. *Khodak*; predm.-heohr. pokazhch. V. M. *Slobodiana*; uporiad. O. O. *Savchuk*. – Kharkiv: Vydavets *Savchuk O. O.*, 2015. – 472 s. (In Ukrainian)
- Shkromyda D., Pekarska L.* Vadym Shcherbakivskiy // *Kyivska starovyna*. – 1996. – № 4/5. – S. 101–106. (In Ukrainian)
- Ukrainskyi muzei u Prazi (1659) 1925–1948. Opys fondu / Upor. R. *Makhatkova*. – K.: Praha, 1996. – S. 110–112. (In Ukrainian)
- Ulianovskiy V.* «Tvii intelekt duzhe velykyi i universalnyi, a dusha ... bahato mitsnisha». Vadym Shcherbakivskiy u otsinkakh i spryiniatti suchasnykiv // Pam'iatky Ukrainy: istoriia ta kultura. – 2007. – № 4. – S. 2–21. (In Ukrainian)
- Ulianovskiy V.* Vadym Shcherbakivskiy: zhyttia, naukova diialnist, dolia tvorchoi spadshchyny // Shcherbakivskiy V. Ukrainiske mystetstvo: Vybrani neopublikovani pratsi / Uporiad., vst. st. V. *Ulianovskoho*; dodatky P. *Herchanivskoi*, V. *Ulianovskoho*. – K.: Lybid, 1995. – S. 5–101. (In Ukrainian)
- Vechir na poshanu bl. p. prof. V. Krychevskoho // *The Ukrainian Thought*. – 1953. – 5 bereznia. (In Ukrainian)
- Vechir pam'iaty mytropolyta Andreia Sheptytskoho // *The Ukrainian Thought*. – 1953. – 26 lystopada. (In Ukrainian)
- Vid redaktsii // *Liberation Path*. – 1955, грудень. – Kn. 12 (Ch. 12–98). – S. 127. (In Ukrainian)
56. Vidznychyly yuvilei 80-litte Prof. V. Shcherbakivskoho // *The Ukrainian Thought*. – 1956. – 22 bereznia. (In Ukrainian)
- Yas O.* Shcherbakivskiy Vadym Mykhailovych // *Ukrainski istoryky XX stolittia: Biobibliohrafichniy dovidnyk*. – K.; L.: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2003. – Vyp. 2: Ch. 1. – S. 366–367. (In Ukrainian)
- Yas O. V.* Soiuz ukraintsiv u Velykii Brytanii // *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. – K.: Naukova dumka, 2012. – T. 9. – S. 739–740. (In Ukrainian)
- Zvit z diialnosti SUB za chas vid 1.1.1951 r. do 30.12.1951 r. // *The Ukrainian Thought*. – 1952. – 20 bereznia. (In Ukrainian)

Дар'я Черкаська (м. Київ)

«Чи знають товариші історики?» Лазар Славін у контексті боротьби з «українською буржуазною наукою»

У статті розглянуто вплив політичних процесів наприкінці 1930 – 1940 рр. на діяльність науковців на прикладі відомого археолога, члена-кореспондента АН УРСР, директора Інституту археології АН УРСР у 1939-1941 та 1944-1945 рр. Лазаря Мойсейовича Славина.

Ключові слова: Л. М. Славін, історія археології, «ждановщина», пізній сталінізм.

Daria Cherkaska

Do historians know? Lazarus Slavin in the framework of countering with “ukrainian bourgeois science”

During the period starting from mid-1930s and thru 1940s the historical science in the Soviet Union was under total control of communist ideology. The influence of societal and political processes upon the development of scientific historical research can also be seen very clearly throughout that same period. All historical science institutions of the Ukrainian Soviet Socialist Republic were guided by communist ideology and all the research produced at that time was dominated by formational approach to interpretation of historical events. As a representative of Ukrainian Soviet scientific community, Lazarus Slavin, having just moved to Kiev in 1938, did not only begin to actively incorporate himself into the life of archaeological science of Ukrainian SSR but also started working with the Institute of History of Ukraine as a member of the collective of authors working on the Institute's behalf. The time from 1930 thru 1950 became the period of consolidation of Ukrainian Soviet historical science. But the rise of patriotism after the end of the World War II, newly resurrected investigations into “traitors”, “spies” and “enemies of the state” and the peak of the confrontation with “Ukrainian bourgeois science” (first and foremost with historical scientific concepts of Mykhailo Hrushevsky have become a reason for harsh criticism of the representatives of historical scientific community working in the Academy of Science of Ukrainian SSR. As a result of this process quite a few works of the Ukrainian scientists were confiscated and removed from public access for many decades (practically until the Ukrainian independence in 1991). It has also led to realignment of the entire historical science according to the principles that were imposed by the political agenda of the Communist Party. Despite all the obstacles encountered during his scientific and pedagogical career L. Slavin has remained primarily a researcher and a mentor. And in order to advance his scientific and teaching endeavors he had to adjust to the realities of the life in science at that time.

Key words: Lasarus Slavin, history of archeology, “zhdanovschyna”, late Stalinism.

Дарья Черкасская

« Знают ли товарищи историки?» Лазар Славин в контексте борьбы с «украинской буржуазной наукой»

В статье рассмотрено влияние политических процессов конца 1930 – 1940 годов на научную деятельность ученых на примере известного археолога, члена-корреспондента АН УССР, директора Института археологии АН УССР в 1939-1941 и 1944-1945 гг. Лазаря Моисеевича Славина.

Ключевые слова: Л. М. Славин, история археологии, «ждановщина», поздний сталинизм.

У другій половині 1930–1940 років історична наука у Радянському Союзі була під повним контролем комуністичної ідеології. Протягом зазначеного періоду яскраво прослідковується вплив суспільно-політичних процесів на провадження наукових історичних досліджень. Усі історичні інституції УРСР у своїй діяльності були підпорядковані комуністичній ідеології, а у дослідженнях домінував формаційний підхід у розгляді історичних явищ. Керівні посади були закріплені за членами комуністичної партії, але, на відміну від умов 1930 рр., були призначені професіонали, але спеціалісти радянські, котрі пережили або бачили репресії та переслідування 1930 рр., що й відбилося на їхній моделі поведінки та стилі управління й веденні наукових досліджень.

Метою даного дослідження є аналіз діяльності археолога, члена-кореспондента, дослідника античних колоній Північного Причорномор'я, директора Інституту археології АН УРСР (у 1939-1941 та 1944-1945 роках) Лазаря Славина, у контексті ідеологічних та політичних процесів («ждановщини»), що відбувалися у історичній науці.

Тема історії радянської історичної та археологічної науки у добу пізнього сталінізму є достатньо висвітленою у радянській, сучасній українській та російській історіографії. Першими роботами, де була піднята ця тема є праці, що виходили в СРСР (1947-1991). Це праці, які присвячені ювілеям Академії наук УРСР¹. Також до робіт цього періоду слід віднести праці з історії

археології УРСР (Л. Славін², І. Шовкопляс³). Але для всіх них спільною характерною рисою є описовий характер викладення фактів та чітке підпорядкування марксистсько-ленінському вченню. Важливою ознакою праць цього періоду є пропагандистський характер їх написання.

Другою групою праць є дослідження, видані за доби незалежності України (1991-2016). В цей період в історичній науці впроваджуються нові методи та підходи до аналізу історичних явищ і процесів. Питання розвитку історичної науки в СРСР викликає підвищений інтерес у наукових дослідженнях. Пожвавлення такого зацікавлення пояснюється ще й доступом до раніше недоступних джерел. В цій групі праць окремо слід виділити роботи присвячені історії діяльності Академії наук загалом та окремих її інституцій (Інститут історії⁴, Інститут археології⁵), але на відміну від аналогічних за тематикою праць радянського періоду, в українській історіографії радянська історична наука розглядається в контексті суспільно-політичних процесів, що відбувалися в країні і критикується заідеологізованість наукових досліджень цього періоду.

Окремою групою праць слід виділити роботи присвячені дослідженню наукової та науково організаційної діяльності Л. М. Славина в зазначений період^{6,7,8}.

У середині 1938 року Л. М. Славін був направлений з Державної академії історії матеріальної культури (м. Ленінград) до Києва на посаду заступника директора Інституту археології АН УРСР. Спочатку це переведення мало бути на

¹ Ювілейний збірник, присвячений тридцятиліттю Великої Жовтневої соціалістичної революції. – К.: видавництво АН УРСР, 1947. – 386 с.

² Славін Л.М. 25 років археологічних досліджень Академії наук УРСР / Л.Славін// Археологія – 1947 – вип.1. – с. 65-84.

³ Шовкопляс І.Г. Розвиток радянської археології на Україні (1917 – 1966) / І.Г. Шовкопляс. – К.: Наукова думка. – 1969. – 343 с.

⁴ Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали. 1936–1991: У 2 книгах. Книга 1. 1936–1947/Відп. ред. акад. НАН України В. А. Смолій; Ред. кол. Г. В. Боряк. - О. П. Реєнт. – В. А. Смолій (голова); Упорядн. О. С. Рубльов. – О. В. Юркова. – К.: Інститут історії України НАН України. - 2011. – 630 с.

⁵ Інститут археології Національної академії наук України. 1918–2014 / Гол. редактор Толочко П. П. – К.: ВД «АДЕФ-Україна». – 2015. – 668 с.

⁶ Ветштейн Р.И. Человек. – который окрылял людей / Р.И. Ветштейн // Мир Ольвии. К 90-летию проф. Л.М. Славина. – К. – 1996. – С. 49.

⁷ Піоро І.С. Феномен кафедри археології в умовах Радянської України / І.С. Піоро // Мир Ольвии. К 90-летию проф. Л.М. Славина. – К. – 1996. – С. 48.

⁸ Корпусова В. М. Лазар Мойсейович Славін – Директор Інституту археології Академії Наук України / В. М. Корпусова // Археологія. – 2007. – № 1. – С. 31–39.

один рік^{9,10}, але, за збігом обставин, вчений залишився працювати у Інституті археології АН УРСР до своєї смерті (30 листопада 1971 року).

Запрошення на керівну посаду до Інституту археології АН УРСР науковця з Ленінграду відповідало ще одному важливому завданню, яке вписувалась в ідеологічні засади сталінської моделі управління в сфері науки. А саме, об'єднанню у спільних науково-методично-ідеологічних засадах основних наукових інституцій СРСР: Ленінграду, Москви та Києва (у даній розвідці не вказуються наукові центри у інших містах Радянського Союзу, проте безумовно це була загальнодержавна кампанія – Авт.).

З грудня 1939 року Л. М. Славін почав викладати археологію на кафедрі історії стародавнього світу в Київському державному університеті імені Т. Г. Шевченка. З 1940 року, після переведення до Львова М. І. Ячменьова, Лазаря Мойсейовича було призначено Президією АН УРСР на посаду директора Інституту археології. 1939 року, цього ж року науковець був обраний членом-кореспондентом АН УРСР. Наступного (1940) року прийнято до членів Комуністичної партії. Слід зазначити, що Л. М. Славін було запрошено до УРСР не створювати нову інституцію, а відновлювати роботу Інституту археології після того, як, через хвили репресій 1930 рр., наукова установа втратила більшу частину своїх співробітників. Крім організації археологічних досліджень, в цей період Інститут археології АН УРСР на чолі з його директором активно брав участь у спільній роботі з іншими інституціями АН УРСР, в першу чергу з Інститутом історії України.

На другу половину 1930 рр. припало завершення інституціонального оформлення історичної науки в УРСР. Інститут історії було створено 1936 року на базі ряду кафедр і комісій АН УРСР та Інституту історії України ВУАМЛІН. Першочерговим завданням для представників історичної науки стало створення наукової та науково-популярної літератури для дослідників,

студентів та широкого кола читачів. По-перше, було необхідно узагальнити ті дослідження, що провадилися вже радянськими науковцями, по-друге, потрібно було перекрити гостру нестачу підручників та посібників для студентів ВНЗ, і, нарешті, історична наука мала у своїх висновках відображати і підтверджувати ті догми і положення, що лежали в основі внутрішньої політики Комуністичної партії.

У кінці 1930 років розпочалася робота над узагальнюючою працею з історії України – видання серії «Нариси з історії України» (1937-1944 рр.). Планувалося видати 17 випусків нарисів, але надрукувати всі заплановані випуски не вдалось.

Для узагальнення доробку радянських дослідників і створення методичних матеріалів для навчання студентів 1940 року колективом від Інституту історії України та Інституту археології АН УРСР було видано «Короткий курс історії України»¹¹. Хронологічно була охоплена історія України від найдавніших часів до радянського часу, і ця праця базувалася на «сталінському варіанті марксизму». Авторами посібника були такі науковці: С. М. Белоусов, К. Г. Гуслистий, Ф. Є. Лось, М. І. Супруненко, М. Н. Петровський, Л. М. Славін, Ф. О. Ястребов. У основу цієї книги були покладені настанови з «Історії ВКП(б). Короткий курс», автором якого був сам Й. В. Сталін. Одним із цікавих проявів такого наслідування стало практично повне дублювання заголовків розділів та підрозділів.

У вказаній публікації Лазар Мойсейович Славін був автором першого розділу «Населення території України з найдавніших часів до утворення Київської держави»¹². Розділ був написаний на 18 сторінках, структурно поділявся за хронологічним принципом на періоди: давній кам'яний вік (палеоліт), новий кам'яний вік (неоліт), епоха міді і бронзи, кіммерійці і скіфи, грецькі колонії, сармати, готи, гуни, слов'янські племена. Розділ містив чотири таблиці ілюстрацій та одну карту. Спираючись на матеріальні джерела, у підрозділах

⁹ Науковий архів Інституту історії матеріальної культури РАН (Російська Федерація. - м. Санкт-Петербург), ф. 35, оп. 5, спр. 282 (Личное дело Л.М. Славина (1929 – 1938)), арк. 35.

¹⁰ Автор висловлює щире подяку Любов Григорівні Самойленко за допомогу в отриманні доступу до матеріалів з Наукового архіву Інституту історії матеріальної культури РАН.

¹¹ Історія України: Короткий курс / Під ред.: С. М. Белоусова, К. Г. Гуслистого, О. П. Оглобліна, М. Н. Петровського, М. І. Супруненка, Ф. О. Ястребова. АН УРСР. Інститут історії України. – К.: Вид-во АН УРСР, 1940. – 412 с.

¹² Історія України: Короткий курс / Під ред.: С. М. Белоусова, К. Г. Гуслистого, О. П. Оглобліна, М. Н. Петровського, М. І. Супруненка, Ф. О. Ястребова. АН УРСР. Інститут історії України. – К.: Вид-во АН УРСР, 1940. – С. 5-22.

автор дав чітку характеристику кожному із зазначених періодів. У тексті науковця чітко прослідковувався формаційний підхід. Основною ідеєю цього розділу було висвітлення розвитку виробництва та матеріальної культури давнього населення території України.

Особливо цікавим і характерним для наукових праць кінця 1930 – початку 1940 рр. став початок підрозділу «Слов'янські племена»: «Український, російський і білоруський народи, такі близькі мовою, культурою, характером і територією, мають спільний початковий період історичного розвитку і тісно зв'язані між собою на протязі багатьох століть боротьбою проти зовнішніх ворогів»¹³. Це, фактично, необхідна на той період фраза, адже історичній науці необхідно було підтверджувати тезу про «три братні народи». Варто відмітити також інший факт – за національністю Славін був євреєм, котрий народився у Вітебську, вищу освіту здобував в Ленінграді і тільки 1938 року переїхав до Києва, тому писав свій розділ у цій книзі, хоч і з помилками і великою кількістю русизмів, але українською мовою.

У червні 1941 року, після початку війни, було прийнято рішення про евакуацію наукових працівників Академії наук УРСР з території України до Уфи задля для продовження наукової діяльності. У першу чергу були евакуйовані представники технічних спеціальностей, котрі мали звання академіків, членів-кореспондентів, професорів¹⁴. Частковій евакуації підлягало і майно Академії, але в першу чергу це було устаткування лабораторій. Багаті колекції, фонди, архіви та бібліотеки Академії були залишені у Києві (це в першу чергу стосувалося інститутів Суспільного відділу АН УРСР). За спогадами учениці Л. М. Славина В. М. Корпусової¹⁵ відомо, що на початку липня 1941

року за таємним наказом до Уфи здійснювалася евакуація виключно дійсних членів АН УРСР з родинами. Лазар Мойсейович з родиною також були евакуйовані до Башкирії.

21 липня 1941 року в Уфі¹⁶ відбулося об'єднання евакуйованих інституцій АН УРСР. Із відділу суспільних наук було утворено Інститут суспільних наук, до якого увійшли представники Інститутів історії України, археології, економіки, мовознавства, української літератури імені Т. Г. Шевченка, українського фольклору та Кабінет по вивченню єврейської радянської літератури, мови та фольклору. Директором став М. Я. Калинович, а його заступником – Л. М. Славін. У той же час Лазар Мойсейович був секретарем партійного бюро АН УРСР¹⁷.

12 червня 1942 року розпочалася робота Інституту історії та археології, який складався з двох відділів: історії України, який очолив професор М. Н. Петровський та археології, який очолив член-кореспондент АН УРСР Л. М. Славін.

1942 року історики, що перебували в евакуації, видали «Нариси історії України» (авторський колектив: К. Воблий, К. Гуслистий, В. Дядиченко, Ф. Лось, М. Петровський, Л. Славін, М. Супруненко, Ф. Шерстюк)¹⁸. Фактично це було перевидання «Історії України. Короткий курс» 1940 року, але на папері низької якості, без карт та ілюстрацій. Цю працю було перевидано в Канаді 1943 року та у Києві, вже після повернення з евакуації 1944 року. У цих виданнях розділи, автором яких був Л. М. Славін, ввійшли без змін.

Також була завершена робота над першим томом чотиритомного підручника з історії України для вищих навчальних закладів (авторський колектив склали: К. Гуслистий, М. Петровський, С. Юшков, Л. Славін)¹⁹. У цій роботі висвітлюва-

¹³ Там само. – С. 18.

¹⁴ Історія Національної академії наук України. 1941–1945. – Частина 1: Документи і матеріали / Ред. кол.: О.С. Онищенко (голов. ред.) та ін. НАН України. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського; Інститут архівознавства; Інститут археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського. – К., 2007. – С. 11.

¹⁵ Корпусова В.Н. Л. М. Славін – директор Інститута археології України / В.Н. Корпусова // Мир Ольви. К 90-летию проф. Л. М. Славина. – К., 1996. – С. 27.

¹⁶ Історія Національної академії наук України. 1941–1945. – Частина 1... - С. 11.

¹⁷ У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): У 2 ч. Ч. 1: Зб. документів і матеріалів / В. А. Смолій, Інститут історії України НАН України, Центр держ. архів громадських об'єднань України; Упоряд. Р. Я. Пиріг, Т. Т. Гриценко, В. М. Мазур. – Київ: Видавництво Інституту історії України НАН України, 1996. – С. 103.

¹⁸ Нарис історії України / Редкол.: К. Гуслистий, Л. Славін, Ф. Ястребов. АН УРСР. Інститут історії; Інститут археології. – [Уфа]: Вид-во АН УРСР, 1942. – 212 с.

¹⁹ Історія України: Короткий курс / Під ред.: С. М. Белоусова, К. Г. Гуслистого, О. П. Оглобліна, М. Н. Петровського, М. І. Супруненка, Ф. О. Ястребова. АН УРСР. Інститут історії України. – К.: Вид-во АН УРСР, 1940. – 412 с.

лися події з найдавніших часів до 1654 року включно. Книга використовувалась у роки війни як навчальний посібник та для популяризації історичних знань серед широкої громадськості. У цій книзі²⁰ Л. М. Славін був автором I розділу «Населення території України з найдавніших часів до утворення Київської держави». Це був розширений і доповнений варіант його попередніх публікацій. Робота обсягом 34 сторінки, структурно поділялася за хронологічним принципом на такі частини:

1) давній кам'яний вік (палеоліт): час появи людини на території України, пізній період давнього кам'яного віку (палеоліту);

2) новий кам'яний вік (неоліт): ранній неоліт, трипільська культура;

3) епоха міді і бронзи: загальна характеристика епохи, пам'ятники епохи міді і бронзи на території України;

4) епоха заліза: киммерійці і скіфи, грецькі колонії, сармати, готи, гуни, слов'янські племена.

Незважаючи на розширення об'єму викладу, підхід залишався аналогічним попередньому виданню: формаційним на основі марксистсько-ленінсько-сталінських ідей до розуміння історії. Варто відмітити, що така важлива тема для радянської ідеології, як походження слов'ян, не була вже винесена як окремий підрозділ, а стала тільки параграфом підрозділу «Залізний вік».

Така активність істориків пояснюється кількома факторами: історичні дослідження використовували, як ідеологічну зброю, для піднесення патріотизму в охопленій війною країні, використовуючи такі видання як пропагандистські, враховуючи, що наукова робота велася відповідно до засад сталінської інтерпретації бачення історії: «Але ніколи не були і ніколи не будуть свободолюбиві мужні українці німецькими рабами. Великий український народ живе, бореться, трудиться. Мільйони українців б'ються в рядах доблесної Червоної армії»²¹. Ще однією проблемою, яку вирішували вчені, була більш прозаїчна

і проста – в евакуацію не взяли ніяких підручників, в той час, як вищим навчальним закладам необхідно було продовжувати свою роботу.

У 1944 р. співробітники Академії наук УРСР повернулися з евакуації до Києва. Уже 17 липня 1944 р. Інститут історії України та Інститут археології відновили свою роботу як окремі наукові інституції. Повернення до роботи у Києві не було простим, оскільки треба було відновити матеріально-технічну базу, бібліотеки та лабораторії. Значна кількість співробітників перебували на службі в Червоній армії або загинули під час окупації чи в боях, деякі – емігрували. Л. М. Славін збирав штат Інституту по всьому СРСР: до Києва повернувся, репресований за контрреволюційну діяльність та зв'язок із Спілкою визволення України 1934 року, М. Я. Рудинський^{22,23} Л. М. Славін не просто наважився взяти його на роботу, а й запропонував йому посаду Вченого секретаря (фактично – заступника директора – Д. Ч.). З Молотова (сучасна назва Перм) була викликана І. В. Фабріціус, із Чкалова (сучасна назва Оренбург) – Ф. М. Штігельман, з Ташкенту – Т. Г. Оболдуєва, з Червоної армії – демобілізований Р. Й. Ветштейн²⁴. Слід враховувати той факт, що Л. М. Славін ще до початку війни працював у складі ольвійської експедиції з І. В. Фабріціус, а Р. Й. Ветштейн та Ф. М. Штігельман 1939 року закінчили КДУ імені Т. Г. Шевченка, тобто була певний час студентами Л. М. Славіна.

Практично одразу після відновлення роботи цих установ, їх співробітників почали гостро критикувати. Піднесення патріотизму та зосередження на «українському» аспекті в наукових працях істориків в кінці 1930 – на початку 1940 рр. були витлумачені вищим партійним керівництвом, як прояви націоналізму і антирадянських настроїв.

Фактично, ці роботи стали узагальненням української радянської історіографії, які мали б висвітлювати офіційну історичну концепцію УРСР. Але такі визначні синтетичні роботи, які несли, в основному, ідеологічне навантаження з

²⁰ Там само. - С. 4-37.

²¹ Нарис історії України / Редкол.: К. Гуслистий, Л. Славін, Ф. Ястребов. АН УРСР. Інститут історії; Інститут археології. – [Уфа]: Вид-во АН УРСР, 1942. – С. 3.

²² М. Я. Рудинський з 1938 року проживав у м. Вологда і працював у місцевому краєзнавчому музеї, не зважаючи на те, що він не був офіційно засуджений, проте повернутися до Києва не мав можливості.

²³ Інститут археології Національної академії наук України. 1918–2014 / Гол. ред. Толочко П. П. – К.: ВД «АДЕФ-Україна». - 2015. – С. 572

²⁴ Корпусова В. М. Лазар Мойсейович Славін – Директор Інституту археології Академії Наук України / В. М. Корпусова // Археологія. – 2007. - № 1. – С. 35.

метою виховання молодих комуністів не могли не бути ретельно проаналізовані. При цьому слід врахувати, що ряд питань з історії українських земель був не тільки визначний з точки зору історичних процесів, але й по факту відіграв роль ідеологічних стовпів, на яких базувалась політична доктрина СРСР (концепція трьох братніх народів, походження слов'ян, утворення та розвиток давньоруської держави, роль Богдана Хмельницького та «возз'єднання» з Московією, громадянська війна тощо).

Одним з перших, свою рецензію 1943 року надіслав професор М. Тихомиров з Москви²⁵. Він спеціалізувався на вивченні давньоруських міст, окрім того, докторську дисертацію він захищав по вивченню «Руської правди».

Вчений назвав розділ, написаний Л. М. Славіним, найбільш слабким з усієї книги. У основному його зауваження зводилися до того, що автор недостатньо пов'язував загальну археологію з конкретними пам'ятками УРСР, недостатню географічну конкретизацію (тобто, не завжди вказував точне місцезнаходження археологічних об'єктів або ареалів археологічних культур), відсутність переліку основних знахідок для пам'яток різних епох. Найбільш розкритикованою стала частина, присвячена слов'янським племенам. Автору закидалась недостатнє висвітлення політичної історії слов'ян. Проте всі зауваження не були спрямовані на критику ідеологічної позиції автора, а стосувались недостатньої глибини викладеного матеріалу²⁶.

Усі ці недоліки можна виправдати, врахувавши умови написання роботи. Адже, якщо порівняти з довоєнним виданням «Історія України. Короткий курс» 1940 року, де розділ «Населення території України з найдавніших часів до утворення Київської держави» був більшим за обсягом, насиченим ілюстраціями, текст – більше прив'язаний до особливостей розвитку саме українських територій. А розділ з видання 1942 року готувався в умовах відсутності необхідної літератури та матеріалів. Можна зробити припущення, що науковець, який переїхав до

УРСР лише 1938 року ще недостатньо добре розбирався в особливостях української археології і його підготовка потребувала залучення додаткових матеріалів (це абсолютно не значить, що Л. М. Славін мав недостатню кваліфікацію, а ще раз підкреслює те, що науковець був направлений на роботу до Києва з Ленінграду, де здобував вищу освіту і безумовно не спеціалізувався на археологічних пам'ятках УРСР. Доречно згадати, що у подальшій своїй науковій і науково-педагогічній діяльності він неодноразово наголошував на необхідності концентрувати наукові дослідження та підготовку фахівців з археології саме на пам'ятках УРСР). Крім того, «Нариси», все ж таки, були скоріш науково-популярною роботою. М. Тихомиров, зрештою, дав позитивну оцінку публікації, але наполіг на врахуванні своїх зауважень перед перевиданням.

В травні 1944 року з критикою роботи інституту історії України виступив директор інституту історії партії при ЦК КПУ Ф. Ф. Єневич. Я. С. Калакура²⁷ вказує, що саме постаті, подібні до Ф. Ф. Єневича стали основним інструментом реалізації політики комуністичної партії в історичній науці та формуванні історичної пам'яті суспільства. Основними звинуваченнями були: широке використання ідей наукової школи М. Грушевського; участь у авторському колективі «зрадників», в першу чергу О. Оглоблина, який за часів окупації перші місяці був призначений німцями на посаду бургомістра Києва; продовження попереднього звинувачення стало те, що у Інституті історії України «отаборилися українські буржуазні націоналісти», які в свою чергу не створили наукової історії України, тобто історії України побудованої на засадах марксизму в трактуванні Й. В. Сталіна; дослідження носили емпіричний характер; ну а директор установи – М. Н. Петровський не зміг організувати політично та ідеологічно правильної роботи Інституту. Ситуація, була ще й загострена тим, що серед українських істориків, на думку Ф. Єневича, загальний

²⁵ ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 46 (Протоколи, докладные записки, сведения о работе Академии наук УССР), арк. 105-116.

²⁶ Там само, арк. 107-108.

²⁷ Історик і Влада. Колективна монографія / Відп. ред. В. Смолій; Тв. кер. проекту І. Колесник; Авт. кол.: В. Андреев, О. Богдашина, В. Ващенко, І. Верба, Д. Вирський, Л. Зашкільняк, Я. Калакура, А. Киридон, Ю. Кісельова, В. Масненко, В. Осін, А. Острянюк, С. Світленко, О. Удод, В. Яремчук, О. Ясь. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2016. – С. 57.

рівень марксистсько-ленінської підготовки був слабкий²⁸.

Впродовж 1945–1947 років ЦК КП(б)У провів п'ять спеціальних нарад істориків, на яких здійснювалось ідеологічне «перевиховання» співробітників Інституту історії України. Їх ініціатором виступив К. З. Литвин – секретар ЦК КП(б) України з пропаганди та агітації. Перша нарада відбулася в лютому 1945 року, друга – у березні 1945 року, третя – вже у червні 1946 року, четверта – через місяць, і п'ята – у квітні-травні 1947 року²⁹. З представників організаторів були присутні: К. З. Литвин, Д. З. Мануїльський, Л. М. Каганович та М. С. Хрущов (були присутні та виступали на п'ятій нараді) і низка партійних працівників нижчого рангу, науковці ж – мали звітувати перед ними і відповідати на критичні зауваження. Основним питанням, що розглядалося на цих нарадах, було «правильне» марксистсько-ленінське висвітлення історії України, особливо – часів Київської Русі. Особливо загострилося питання критики поглядів М. С. Грушевського та його учнів. На п'ятій нараді Ф. Є. Лось озвучив основні помилки в роботі вчених істориків та археологів: «Основною помилкою буржуазно-націоналістичного характеру є те, що автори і редактори цих робіт не поклали в основу періодизації вчення Маркса-Леніна-Сталіна про соціально-економічні формації, а в основу періодизації взяли зовнішні моменти, зовнішні чинники»³⁰; те, що авторський колектив більше уваги звернув на розвиток взаємин українських земель з західноєвропейськими державами, а не з Росією³¹; національний рух висвітлювався не з точки зору класиків марксизму, як класова боротьба³²; «четверте, мені здається, що у викладі, освітленні історії культури автори

і редактори теж допустили помилки. Ці помилки, на мій погляд, виявляються в такому аполітичному освітленні»³³. Вищенаведене ще раз підтверджує, що у своїх дослідженнях науковці мали дотримуватися жорстких ідеологічних рамок. Фактично, це виключало з їх наукових пошуків основні принципи – об'єктивність та науковість.

І, як підсумок, Ф. Є. Лось називав основну причину цих помилок: «Мені здається, що були і живі, які приймали участь у створенні цих робіт, які впливали на створення цієї буржуазно-націоналістичної схеми, саме я можу назвати живих людей, які приймали участь в написанні цих робіт: всім відомий професор Оглоблін, який виявився зрадником під час Вітчизняної війни, Полонська, проф. Крип'якевич, Терлецький та інші. Ці люди, які були пов'язані з роботою інституту і, мабуть, вони вплинули на створення такої хибної схеми в нашій роботі»³⁴.

Підйом патріотизму і зосередження на «українському» аспекті в наукових працях істориків у кінці 1930 – на початку 1940 рр. були витлумачені вищим партійним керівництвом, як прояви націоналізму та антирадянських настроїв. Також важливим аргументом в цьому стало і те, що частина співробітників, колишніх працівників наукових інститутів, у довоєнний час співпрацювали з німцями або емігрували в інші країни. Та, не лише історики були звинувачені в співпраці з окупантами: «У період окупації Києва тут був створений під керівництвом німецьких професорів Археологічний інститут, який існував півтора року під назвою «Крайовий інститут по до- і ранньої історії», основною метою якого була фальсифікація далекого минулого України в бік «виявлення ролі» старо-германських племен в давню епоху на Україні»³⁵. Бажання науковців працювати та

²⁸ У ледачах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936-1956 рр.): У 2 ч. Ч. 1: Зб. документів і матеріалів / В. А. Смолій, Інститут історії України НАН України, Центр держ. архів громадських об'єднань України; Упоряд. Р. Я. Пиріг, Т. Т. Гриценко, В. М. Мазур. – Київ: Видавництво Інституту історії України НАН України, 1996. – С. 122 – 135.

²⁹ Там само. – С. 23.

³⁰ У ледачах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936-1956 рр.): У 2 ч. Ч. 2: Зб. документів і матеріалів / В. А. Смолій, Інститут історії України НАН України, Центр держ. архів громадських об'єднань України; Упоряд. Р. Я. Пиріг, Т. Т. Гриценко, В. М. Мазур. – Київ: Видавництво Інституту історії України НАН України, 1996. – С. 34.

³¹ Там само. – С. 34.

³² Там само. – С. 35.

³³ Там само.

³⁴ Там само. – С. 36.

³⁵ ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 147 (Постановление СНК УССР, докладная записка и переписка о состоянии астрономических обсерваторий и возобновлении работы Института археологии), арк. 18-22.

продовжувати працювати навіть під час війни виглумачувалася виключно як зрада Батьківщини.

Окремо піднімалося питання співпраці із львівськими вченими, яку влучно охарактеризував Кость Гуслистий у своєму виступі: «1939 року ми поїхали до Львова, почали сюди [до Києва] везти буржуазно-націоналістичну літературу»³⁶. Можна відзначити, що таке означення 1947 року не відповідало сприйняттю 1939 року. На цей момент у Львові вчені з Києва отримали доступ до європейської історичної науки, частиною якої в той час була західноукраїнська наукова спільнота. Це пояснювалося тим, що радянська влада слідувала, щоб книгозбірні та архіви знаходилися під пильним оком радянської цензури. Фактично суспільні науки в СРСР були ізольовані від світової науки³⁷.

Але, все ж таки, основним приводом до критики стало те, що у своїх дослідженнях представники наукових інституцій АН УРСР використовували висновки, які висловлював у свої роботах М. С. Грушевський. Так у розділах, автором яких виступав Л. М. Славін, деякі думки Михайла Сергійовича не спростовувалися, а, навпаки, підтримувалися. У своєму виступі, на одній з цих нарад, Лазар Мойсейович зазначив: «Я думаю, що не зовсім праві ті, хто відкидає все те, що писав Грушевським з цього приводу – з питань етногенезу. Тут багато в чому він мав рацію»³⁸. Учений зазначив, що багато археологічних джерел підтверджують зв'язок давніх слов'ян та сучасних українців (саме українців, а не трьох братніх народів – Д. Ч.) та наголошував на необхідності тісного зв'язку археологів та істориків для вивчення історії ранніх слов'ян та Київської Русі. Але, як науковець, Л. М. Славін жодним чином ні у своєму виступі, ні у своїх дослідженнях не вказував на пряме походження, а мав на увазі саме коріння українського народу, певні елементи

культури, що простежувалися у різних археологічних культурах, а потім перейшли до традиційного українського мистецтва.

Лазар Мойсейович наголошував на деяких паралелях, що прослідковувалися від археологічних культур до українських традицій: «Чи знають товариші історики, що українська хата-мазанка своїм корінням йде до тих жителів, які були на нашій території в епоху Трипільської культури. На півдні вони є, а на півночі немає. Чи знаєте Ви, що в українському мистецтві є елементи Київського мистецтва ... це не випадково. Це факти і їх не десятки, а сотні. Вони відомі археологам і не тільки археологам, а й сторикам, які цікавляться археологією»³⁹. У документі виступ Л. М. Славина зберігся не повністю. І у подальших своїх публікаціях науковець значно обережніше висловлював свою позицію.

Апогеєм гострої критики в академічній історичній науці УРСР стало прийняття постанови ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 року про незадовільну роботу Інституту історії України⁴⁰, жорстко піддавалися критиці наукові праці співробітників установи. Цією постановою вищі партійні органи визначили напрям роботи академічних історичних установ на наступні роки. Цей документ став узагальненням усіх звинувачень, які закидалися українським радянським історикам протягом означеного періоду. На думку Олексія Яся, саме ця постанова «остаточно поховала кволі паростки повоєнного оптимізму й рожеві сподівання тодішніх інтелектуалів»⁴¹. Але цей процес мав значно глибші наслідки, ніж просто боротьба з «непокірними».

Як зазначалося, перед вченими постало завдання: розкритикувати свої «хибні» і «помилкові» уявлення про історичні процеси на території Радянської України і в результаті написати працю з історії УРСР згідно «єдиного правильного» трактування історії – Сталінського.

³⁶ У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936-1956 рр.): У 2 ч. Ч. 2... - С. 54.

³⁷ Проте ця теза стосується як раз періоду сталінізму (до початку 1950 рр.). Починаючи з середини 1950 рр., наприклад, археологи почали брати участь у міжнародних експедиціях та конференціях, закордонних стажуваннях (в переважній більшості до країн народної демократії). Але не зважаючи на це, все ж таки, наукова ізольованість залишалась.

³⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 385 (Стенограммы совещаний по вопросам истории Украины), арк. 180-182.

³⁹ Там само, арк. 181.

⁴⁰ До кінця ліквідувати буржуазно-націоналістичні перекопчення історії України // Більшовик України. – 1947. – №8. – С. 1-10.

⁴¹ Історик і Влада ... - С. 208.

За місяць на партійних зборах Інституту історії Л. М. Славіна було звинувачено в повному ігноруванні всіх засад марксизму⁴². Обвинувальні тези базувалися на тому, що:

1) Поділ найдавнішого етапу історії людства він заснував не на формаційному підході, застосувавши класичну для археології періодизацію: палеоліт, мезоліт, тощо. Нібито такий поділ не вписувався у «історичний розвиток первісно-комуністичних та первісно-общинних відношень».

2) Сама назва розділу «населення України з давніх часів до створення Київської держави» несе в собі величезну помилку. Проте, розпинаючись у критиці оратор просто сам випустив слово «території» з назви розділу.

3) найстрашніше, що для підтвердження тягіння Л. М. Славіна до позицій М. С. Грушевського було перекручено тезу про спільний вихідний період в історії білоруського, російського, українського народу в IV-V столітті. У інтерпретації Полухіна (ініціали невідомі Д. Ч.) Лазар Мойсейович вказав, що український народ існував вже у IV столітті.

Безпосереднім результатом цькування стали пошуки помилок в викладанні історії у вищих навчальних закладах. 17 вересня 1947 року було видано «Обіжник Управління у справах вищої школи при Раді Міністрів УРСР про боротьбу з проявами націоналізму у викладанні історії України»⁴³. Згідно з зазначеним документом у Вищих навчальних закладах зобов'язували представників адміністрації посилити контроль над викладанням суспільних наук, переглянути всі програми та робочі плани викладачів, особливо історичних дисциплін, але, фактично це означало тотальний контроль над викладачами, а саме:

1) Систематично стенографувати лекції і семінари всіх членів кафедри, стенограми лекцій рецензувати і наслідки обмірковувати на кафедрі.

2) Установити, що кількість стенограм лекцій і семінарів кожного викладача повинна бути не

менше як два-три (за семестр). Стенограми і рецензії повинні в належному вигляді зберігатися на кафедрі, а другий примірник стенограм та рецензії надсилається в Управління в справах вищої школи при Раді Міністрів УРСР»⁴⁴.

Гострої критики зазнала кафедра історії України КДУ імені Т. Г. Шевченка, де працювали більшість авторів вищезазначених праць⁴⁵, але, роботу кафедри археології та її завідувача Л. М. Славіна наводили у приклад. Проте були висловлені критичні зауваження до викладу лекційного матеріалу та поза аудиторної роботи: «У програмах і робочих планах слід врахувати питання пріоритету радянської науки і критики псевдонаукових буржуазних вчень і т. д.»⁴⁶; «Недостатньо добре була поставлена ідейно-політична робота: мало ставилося питань про критику псевдонаукових теорій»⁴⁷. Ця критика висловлювалась більше у формі побажань до роботи в майбутньому та, у порівнянні з іншими історичними кафедрами, була подана у досить м'якій формі.

Отже, Лазар Мойсейович Славін після переїзду до Києва 1938 року активно включився не тільки в археологічну науку УРСР, а й долучився до роботи Інституту історії України в якості члена авторського колективу ряду видань інституції. Кінець 1930 – початок 1950 рр. є періодом узагальнення доробку української радянської історичної науки. Але, піднесення патріотизму після завершення Другої світової війни, нові процеси з пошуку «шкідників», «шпигунів» та «ворогів народу», та апогей боротьби з «українською буржуазною наукою» (в першу чергу з історичною концепцією М. С. Грушевського), стали приводом до гострої критики представників історичної науки, що працювали в межах Академії наук УРСР. Результатом цього процесу стало вилучення праць багатьох українських науковців із загального доступу на довгі роки (фактично до проголошення незалежності України

⁴² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 744 (Протоколи, докладные записки, информация о проведенных партсобраниях в институтах Академии наук УССР в связи с постановлением ЦК КП (б)У «о политических ошибках и неудовлетворительной работе Института истории Украины АН УССР»), арк.3-4.

⁴³ У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936-1956 рр.): У 2 ч. Ч. 2... - С. 93-100.

⁴⁴ Там само. - С. 99.

⁴⁵ Державний архів міста Києва, ф. р-1246, оп. 13, спр 45 (Протоколи нарад і пленарних засідань членів кафедр факультету за 1946-47 учб. рік), арк. 1.

⁴⁶ Там само, спр. 156 (Протоколи №№ 1-16 засідань кафедри археології за 1948-49 учб. рік), арк 19.

⁴⁷ Там само.

1991 року) та перебудови всієї історичної науки відповідно до засад, які нав'язувалися політичною Комуністичною партією. Л. М. Славін, як представник академічної науки, мав переписати свою частину підручника з історії України, який так і не був надрукований. У той же час, як викладач та завідувач кафедри археології КДУ імені Т. Г. Шевченка, він мав будувати роботу кафедри (в першу чергу робочі плани та

самі лекції і семінари) відповідно до ідеологічних засад сталінського варіанту трактування марксизму. Не зважаючи на всі перешкоди у своїй науковій і науково-педагогічній діяльності Л. М. Славін залишався в першу чергу дослідником та педагогом. І для можливості продовжувати свої наукові дослідження та викладання він мав підлаштовуватися під вимоги тогочасних реалій в науці.

References

- Wetstein R.S. The man who inspired people. / R. Wetstein // World of Olbio. Prof. Lasarus Slavin 90th anniversary. – Kyiv – 1996. – p.49-51.
- The Archaeological Institute of National Academy of Science of Ukraine. 1918–2014 / chief editor P. Tolochko – Kyiv: Publishing house «ADEF-Ukraina». – 2015. – 668 c.
- The Ukrainian History Institute of National Academy of Science of Ukraine. Documents and materials. 1936–1991: In 2 books. Book 1. 1936–1947/ chief editor V. Smolij; author team: G. Boriak, O. Reyent, V. Smolij, O. Uporyadkin, O. Rublyov, O. Yurkova — Kyiv: The Institute of History of Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine. – 2011. – 630 p.
- A historian and the regime. Collegial monography / chief editor V. A. Smolij; Art director, I. Kolesnyk; Author team: V. Andreev, O. Bohdashina, V. Vaschenko, I. Verba, D. Vyrskiy, L. Zashkilnyak, Y. Kalakura, A. Kyrydon, Y. Kiselyova, V. Masnenko, V. Osin, A. Ostryanko, S. Svitlenko, O. Udot, V. Yaremchuk, O. Yas National Academy of Sciences of Ukraine. The Institute of History of Ukraine. – Kyiv: The Institute of History of Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine, 2016. – 543 p.
- History of the National Academy of Science of Ukraine, 1941-1945. – Part 1: Documents and materials/ chief editor: O On Onyschenko. National Academy of Sciences of Ukraine. Vernadsky National Library of Ukraine; The Institute of archive science; Mykhailo Hrushevsky Institute of Archeography and Source criticism. – Kyiv, 2007. – 808 c.
- History of Ukraine. Vol. 1 / Academy of Sciences of Ukrainian SSR. The Institute of History of Ukraine; The Institute of archaeology. Editor: M. Petrovskiy. – Ufa: Publishing house of Academy of Sciences of Ukrainian SSR, 1943. – 330 p.
- The abridged history of Ukraine / Author team: S. Belousov, K. Guslystiy, M. Petrovskiy. O. Ogloblin, M. Suprunenko, F. Yastrebov Academy of Sciences of Ukrainian SSR. The Institute of History of Ukraine. – Kyiv: Publishing house of Academy of Sciences of Ukrainian SSR, 1940. – 412 p.
- Korpusova V.M.. Lazarus Slavin as a director of The Archaeological Institute of Ukraine / V. Korpusova // Archaeology. – 2007. – № 1. – P. 31- 39.
- Korpusova V.M.. Lazarus Slavin as a director of The Archaeological Institute of Ukraine / V. Korpusova // World of Olbio. Prof. Lasarus Slavin 90th anniversary.– K., 1996. – p. 24 – 31.
- An essay on The history of Ukraine / Author team: K. Guslystiy, L. Slavin, F. Yastrebov. Academy of Sciences of Ukrainian SSR. Institute of History, The Institute of archaeology. – Ufa: Publishing house of Academy of Sciences of Ukrainian SSR, 1942. – 212 p.
- Pioro I.S. The phenomenon of the department of archaeology within the constraints of realities of Soviet Ukraine/ I. Pioro // World of Olbio. Prof. Lasarus Slavin 90th anniversary.– Kyiv. – 1996. – p. 48.
- Slavin L.M. 25 years of archaeological research of the Academy of sciences of Ukrainian SSR/L. Slavin// Archaeology – 1947 – vol.1. – p. 65-84.
- In the grips of totalitarianism: First 20 years of The Institute of History of Ukraine (1936-1956): In 2 part. Part. 1/ BV. Smolij, The Institute of History of Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine, CDAGO Ukraine; Author team: R. Pyrig, T. Grytsenko, V. Mazur. – Kyiv : Publishing house of The Institute of History of Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine, 1996 – 144 p.
- In the grips of totalitarianism: First 20 years of The Institute of History of Ukraine (1936-1956): In 2 part. Part. 2/ B. A. Смолій, Інститут історії України National Academy of Sciences of Ukraine, CDAGO Ukraine; Author team: R. Pyrig, T. Grytsenko, V. Mazur. – Kyiv: Publishing house of The Institute of History of Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine, 1996. – 247 p.
- Shovkoplyas I.G. Development of Soviet archaeology in Ukraine (1917 – 1966) / I. Shovkoplyas. – Kyiv: Naukova dumka. – 1969. – 343 p.
- Commemorative collection of works dedicated to the 30th anniversary of the Great October Socialist Revolution – Kyiv: Publishing house of Academy of Sciences of Ukrainian SSR, 1947. – 386 p.

Олег Бажан (м. Київ), Вадим Золотарьов (м. Харків)

**«Ті, хто натискали на гачок».
Короткі біографії керівників комендатури НКВС УРСР
та УНКВС Київської області у часи «Великого терору»**

У статті вивчаються персоналії виконавців смертних вироків у системі радянських органів держбезпеки УРСР у другій половині 1930-х років.

Ключові слова: НКВС УРСР, радянська каральна система, комендант НКВС, «Великий терор».

Oleg Bazhan, Vadim Zolotariov

**“Those Who Clicked on the Trigger”
Brief biographies of the leaders of the NKVD of Ukrainian SSR
and NKVD of Kyiv region at the times of “Great Terror”**

From the very beginning of the Soviet state security bodies the executions of political opponents, “enemies of the people” were assigned to the commandant staff. It was a special caste of the security bodies – VUChK-GPU-NKVD. Even until now there has not been found a special legal instrument to regulate these functions. According to the “Regulations of the organizational structure of VChK and its departments and their relationship”, which was approved by the general meeting of VChK employees on July 11, 1918, it was determined that the Commandant department provides protection of buildings, is responsible for the information desk and the prison. In practice, a person who served as commandant of the NKVD, among other things had to acquire executioner’s skills – he should be able to skillfully manage the firing squad during the procedure of executions.

The technology of death penalty in the Soviet Union in the years 1920-1930-ies (the place of execution, burial place of executions, the staff of performers) were rarely the subject of separate scientific researches.

There is a lack of biographical researches, which meticulously represent the life and activities of commandants of the NKVD of the Ukrainian SSR. (Oleksandr Shashkov, Lev Leliotkin, Oleksandr Liutov, Kuzma Koz'mynikh, Iliia Shchukin) and their deputies (Ivan Nagorny, Mykhailo Skobliiev, Ivan Bolokhin, Naum Turbovskiy, Ivan Gryshyn) that were involved in the executions according to the decisions of extrajudicial bodies in times of “Great Terror”. Basing on the body of archival sources, a number of reference and information resources, the authors tend to reproduce the biographies of the executors. And on the basis of the evidences, they try to trace how social, historical and situational factors affected the will and actions of certain NKVD officers.

Key words: NKVD of the Ukrainian SSR, Soviet punitive system. NKVD commandant, “Great Terror”.

Oleg Bazhan, Vadim Zolotarev

**«Те, кто нажимали на курок».
Краткие биографии руководителей комендатуры НКВД УССР
и УНКВД Киевской области в период «Большого террора»**

В статье исследуются персоналии исполнителей смертных приговоров в системе советских органов госбезопасности УССР во второй половине 1930-х годов.

Ключевые слова: НКВД УССР, советская карательная система, комендант НКВД, «Большой террор».

З самого початку існування радянських органів державної безпеки виконання смертних вироків над політичними противниками, «ворогами народу» було покладено на співробітників комендатури – особливу касту у відомстві ВУЧК-ДПУ-НКВС. Варто зазначити, що дотепер не виявлено спеціального нормативно-правового документа, який би регламентував ці функції. Згідно «Інструкції з організаційного устрою ВЧК та її відділів і їхніми взаємовідносинами», затвердженої загальними зборами співробітників ВЧК 11 липня 1918 р., було визначено, що комендантський відділ здійснює охорону будівель, йому підлягає довідкове бюро та тюремна справа¹. На практиці особа, яка обіймала посаду коменданта НКВС, крім всього іншого мала набути навички катівського ремесла – вміло керувати розстрільною командою під час процедури виконання смертних вироків.

Технологія смертної кари в СРСР в 1920-30 ті роки (місця виконання вироку, місця поховання страчених, особовий склад групи виконавців) зрідка ставали предметом окремих наукових досліджень. На сьогодні маємо лише книгу відомого російського дослідника М.В.Петрова про співробітників НКВС СРСР, які розстрілювали польських офіцерів у 1940 р², публікації Олексія Теплякова, в яких простежується долі окремих співробітників комендатури ВУЧК-МДБ³, публіцистичні нариси про багаторічного коменданта НКВС СРСР Василя Михайловича Блохіна (1895-

1955)⁴, його помічника Петра Івановича Магго (1879-1941)⁵ та членів Луб'янської розстрільної команди⁶; начальника адміністративного відділу УНКВС по Ленінградській області Михайла Родіоновича Матвеева (1892-1974), який за 5 днів листопада 1937 р. власноручно розстріляв 1111 в'язнів Соловецької тюрми⁷; коменданта УНКВС по Харківській області Тимофія Федоровича Купрія (1906-1981) – головного ката польських офіцерів у Харкові⁸; заступника начальника 3-го відділу УДБ УНКВС по Іркутській області Бориса Петровича Кульвеца (1899-?)⁹ під керівництвом, якого на Ленських копальнях навесні 1938 р. було розстріляно 948 чоловік¹⁰.

Бракує також біографічної продукції, в якій скрупульозно відтворено життєвий шлях та діяльність комендантів НКВС УРСР та їх заступників, які були причетні до виконання смертних вироків на основі рішень позасудових органів у часи «Великого терору». Автори статті, опираючись на корпус архівних джерел, низку довідково-інформаційних ресурсів, прагнуть відтворити біографію «штатних катів» НКВС, а також на основі фактичних даних простежити яким чином соціальні, історичні та ситуативні фактори впливали на волю та вчинки «неябляких чекістів».

Доступні на сьогодні архівні джерела, новітні довідники по кадрам органів ВУЧК-ДПУ-НКВС-МДБ не дозволяють авторам даної статті у повній мірі прослідкувати ланцюг призначень на посаду комендантів ВУЧК –ГПУ УСРР.

¹ Лубянка: Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917–1991. Справочник. Под. ред. акад. А.Н. Яковлева; авторы-сост.: А.И. Кокурин, Н.В. Петров. – М.: МФД, 2003. – С. 312.

² *Петров Н.В.* Награждены за расстрел. 1940. – М.: МФД, 2016. – 368 с.

³ Див. наприклад: *Тепляков А.* Исполнители смертных приговоров в ведомственной иерархии ВЧК-МГБ // История сталинизма: Жизнь в терроре. Социальные аспекты репрессий: материалы международной научной конференции. Санкт-Петербург, 18–20 октября 2012 г. / сост. А. Сорокин, А. Кобак, О. Кувалдина. – М.: РОС-СПЭН; Фонд «Президентский центр Б.Н. Ельцина», 2013. – С. 435–443.

⁴ *Петров Н.В.* Палачи. Они выполняли заказы Сталина. – М.: Новая газета, 2011. – С. 191-203.

⁵ *Ямской Н.* Палачи лежат в почете // Огонёк (Москва). – 2005. – № 37. – 18 сентября. – С. 5.

⁶ *Сопельняк Б.* Смерть в рассрочку. – М.: Гея, 1998. – С. 265-284.

⁷ *Лукин Е.* На палачах крови нет. Типы и нравы Ленинградского НКВД. – Спб, 1996. – С. 1-7; *Черкасов А.* Преуспевший в невозможном // Ежедневный журнал. – 2007. – 27 октября. Режим доступа: <http://ej.ru/?a=note&id=7507>. – Назва з екрана.

⁸ *Петров Н.В.* Палач-хапуга и находки школьников. Портрет харьковского расстрельщика военнопленных поляков коменданта Куприя в интерьере могильных ям // Новая газета (Москва). – 2015. – 21 мая.

⁹ *Комаров А.* Исполнитель. О праздниках и буднях обыкновенного палача // Труд. – 1992 – 6 августа.

¹⁰ *Александров А., Томилов В.* Два ленских расстрела // Восточно-Сибирская Правда (Иркутск). – 1996. – 28 мая.

З вервечки штатних виконавців смертних вироків у 1919-1933 роках володіємо незначною інформацією про коменданта ВУЧК Івана Судакова¹¹, комендантів ДПУ УСРР Павла Устьянцева¹² та Артема Зеленого¹³.



Іван Судаков

Разом з тим доступний на сьогодні комплекс документальних джерел дає змогу відтворити хронологію призначень на посаду та звільнення з посади коменданта/заступника коменданта НКВС УРСР упродовж 1934-1941 років, з'ясувати життєвий шлях, соціальне походження, освіту, просування по кар'єрній драбині комендантських працівників.

¹¹ **Судаков Іван Порфирійович** (22.09.1892 – 05.1975). Народився у Харкові в робітничій родині. Росіянин. Здобув початкову освіту (закінчив 3 класи парафіяльної школи у Харкові у 1904 р.). Член РСДРП(б) з лютого 1917 р. З червня 1904 р. – учень приватної токарної майстерні у м. Харкові. З липня 1907 р. – учень та маляр-живописець у майстерні. З лютого 1914 р. – маляр-живописець Харківського паротягового заводу. З осені 1917 р. – червоногвардієць і комендант 1-го пролетарського загону Харківського паротягового заводу. З червня 1918 р. – помічник коменданта Саратовської губ. ЧК. З січня 1919 р. – комендант ВУЧК. З літа 1919 р. – комендант Пермської губ. ЧК. З 29 січня 1920 р. до 5 серпня 1922 р. – комендант Цупнадкому-ВУЧК-ДПУ УСРР. З 5 серпня 1922 р. до 5 січня 1923 р. – начальник загального відділу ДПУ УСРР та начальник Адміністративно-господарського відділу ДПУ УСРР. З 5 січня 1923 р. начальник Славутської прикордонної комендатури ДПУ. З 9 травня 1923 р. начальник будинку відпочинку ДПУ УСРР в Одесі. З 15 листопада 1924 р. – начальник Харківського губернського управління місць позбавлення волі НКВС УСРР. З 16 листопада 1925 р. – комендант ДПУ УСРР. З 12 червня 1932 р. – начальник дитячої трудової комуні імені Ф.Е.Дзержинського (селище Новий Харків). З 15 жовтня 1933 р. до 24 травня 1935 р. – старший інспектор апарату особливоуповноваженого ДПУ-НКВС УСРР. З травня 1935 р. – голова спеціальної колегії суду Молдавської АРСР. З 25 вересня 1938 р. – начальник 2 відділку 5-го (іноземного) відділку НКВС УРСР (м. Київ). З 14 січня 1939 р. – начальник Тюремного управління НКВС УРСР. З 26 серпня 1940 р. – начальник адміністративно-господарського відділу УНКВС Ворошиловградської області. З 9 грудня 1941 р. – начальник адміністративно-господарського відділу УНКВС Дніпропетровської області. З 8 липня 1942 р. – комендант НКВС Узбецької РСР. З 1 жовтня 1943 р. – начальник господарського відділу УНКВС по Одеській області. З 4 травня 1944 р. – начальник відділу по боротьбі з дитячою безпритульністю УНКВС Одеської області. З листопада 1944 р. на пенсії. Звання: старший лейтенант державної безпеки (22.06.1939), майор державної безпеки. Нагороджений: орденом Леніна (1967 р.), орденом Червоного Прапора (1945 р.), знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ(V) № 288 (1922 р.); тричі бойовою зброєю від ВУЦВК (1923 р.; 1927 р.; 1932 р.).

¹² **Устьянцев Павло Петрович** (1896-?). Народився 14 (28) грудня 1896 р. в с. Мотовилиха Югівської волості Пермського повіту Пермської губернії в родині робітника-котельника. Росіянин. У 1908 р. закінчив 2-х класне училище. З червня 1908 р. – учень слюсаря Пермського гарматного заводу. З січня 1910 р. – слюсар Пермського гарматного заводу. З листопада 1915 р. – рядовий 107 запасного піхотного полку, розміщеному у Пермі. З липня 1916 р. – слюсар-токар Пермського гарматного заводу. У жовтні 1917 р. вступає до загону Червоної гвардії у Пермі. З 12 березня 1918 р. – оперативний працівник Пермської ЧК. З грудня 1918 р. – начальник оперативного пункту особливого відділу (ОВ) 3-ї армії, Східний фронт. З березня 1919 р. – начальник оперативного пункту № 3 ОВ 3-ї армії, Східний фронт. З серпня 1919 р. – начальник інформації ОВ 10-ї кавалерійської дивізії, Східний фронт. З листопада 1919 р. – начальник слідчої частини ОВ І-ї трудової армії, яка перебувала в Єкатеринбурзі. З березня 1920 р. – особливоуповноважений ОВ 6-ї армії. З січня 1921 р. – комендант ОВ 6-ї армії. З квітня 1921 р. – комендант ОВ Харківського військового округу у місті Катеринославі. З червня 1922 р. – старший співробітник для доручень ОВ Харківського військового округу у Харкові. З січня 1922 р. – старший оперативний комісар ВУЧК. З червня 1923 р. – комендант ДПУ УСРР. З березня 1925 р. – уповноважений ОВ ДПУ УСРР. З вересня 1926 р. – курсант вищої прикордонної школи ОДПУ, Москва. З грудня 1927 р. – оперуповноважений ОВ 6-го корпусу та 51-ї дивізії, розквартированої у Одесі. З травня 1932 р. – оперуповноважений Західно-Казахстанської обласного відділу ДПУ. З червня 1933 р. – начальник адміністративно-господарського відділу Західно-Казахстанської обласного відділу ДПУ. З липня 1937 р. – начальник 5-го (особливого) відділу УНКВС по Західно-Казахстанській області (працював на цій посаді і в листопаді 1938 р.). Звання: лейтенант державної безпеки (21 лютого 1938 р.). Нагороджений знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (V). Член ВКП(б) з 1932 р. (член РКП(б) у 1917 – 1921 рр. – вибув механічно).

¹³ **Зелений Артем Петрович** (1891 – 01.06.1942). Народився у родині робітника-теслі. Українець. Закінчив вище початкове училище. 10 років працював мідником-котельником. Служив у царській армії. З 1917 у лавах Червоної гвардії, а згодом РСЧА. У ЧК – ДПУ з 1919 по 1933. У 1929 р. – начальник дивізії особливого

Коменданти НКВС УРСР

Серед когорт професійних виконавців смертних вироків у структурі радянських органів держбезпеки УРСР у 1930-ті роки вирізняється Олександр Георгійович Шашков – своєрідний рекордсмен на посаді коменданта ДПУ-НКВС УРСР, якому упродовж 5 років довелося виконувати специфічну чекістську роботу у Києві та витримати надвантаження в часи «Великого терору». На чолі комендантського відділу центрального апарату ДПУ-НКВС колишній начальник відділку дорожньо-транспортного відділу ДПУ Південної залізниці на станції Харків О. Шашков¹⁴ пробув з літа 1933 р. до першої декади березня 1938 року. 8 березня 1938 р. капітан державної безпеки О.Г. Шашков був призначений т.в.о. начальника адміністративно-господарського управління НКВС УРСР¹⁵.

У середині березня 1938 р. посаду коменданта НКВС УРСР обійняв лейтенант державної безпеки Лев Іванович Лельоткін (призначений з посади коменданта УНКВС Одеської області)¹⁶. Вже 2 червня 1938 року Л.І. Лельоткін поступився посадою коменданта молодшому лейтенанту державної безпеки Олександрову Івановичу Лютову (колишній тимчасово виконуючий обов'язки начальника адміністративно-господарського відділу УНКВС Харківської області)¹⁷. Натомість Л. Лельоткін мав «пересісти у крісло» О. Лютова. Лев Лельоткін отримав чергове призначення – т. в. о. начальника адміністративно-господарського відділу УНКВС Харківської

області¹⁸. Таким чином відбулася своєрідна кадрова рокировка в системі НКВС УРСР.

Цікаво, що Олександр Лютов довго не протримався на посаді коменданта НКВС УРСР – зрештою як і його попередник. 15 серпня 1938 р. посаду коменданта посів колишній помічник начальника вахтової команди 1-го відділу (охорони) 1-го Управління НКВС УРСР Іван Давидович Гришин¹⁹. Всю свою чекістську кар'єру він займався охороною вищих посадових осіб республіки і обіймав посаду політінспектора. У його особовій справі відображені відомості про те, що перед початком військового параду 7 листопада 1937 р. у Києві політінспектор 1-го відділу УДБ НКВС І. Гришин в зоні оцеплення правоохоронними органами затримав підозрілого громадянина, що намагався сфотографувати танки, задіяні в урочистому огляді військ. Затриманим виявився зубний технік Костянтин Микитович Плугін, чех за національністю, який у 1936 р. повернувся в СРСР з Чехословаччини. К.М. Плугіна було звинувачено у шпигунстві та контрреволюційній фашистській діяльності і засуджено до 10 років позбавлення волі²⁰. Напевно саме бездоганна партійна робота І.Д. Гришина в охоронному підрозділі та вміння вчасно розпізнавати ворога сприяла його призначенню комендантом. 29 вересня 1938 р. І.Д. Гришин приступив до виконання обов'язків начальника комендатури Особливого відділу НКВС Київського особливого військового округу та за сумісництвом заступником коменданта об'єднаної комендатури НКВС УРСР²¹.

призначення. На 21.02.1933 – комендант ДПУ УСРР. У 1934 р. – завідувач господарським управлінням ВУЦВК. У 1936 р. – 10.07.1938 р. – комендант УНКВС Харківської області. У першій декаді липня 1938 р. відкликаний до НКВС СРСР. З 17.09.1938 р. – начальник озброєної охорони будівництва № 203 та Ягринського табору НКВС. 30.07.1940 р. співробітник УНКВС Архангельської області А. Зелений у зв'язку з хворобою наказом НКВС СРСР № 1010 звільнений на пенсію. У роки німецько-радянської війни начальник комендантського відділку Особливого відділу НКВС Волховського фронту. Загинув на фронті на початку літа 1942 року. Похований у селі Селищі Маловишерського району Новгородської області. Звання: капітан РСЧА. Член ВКП(б) з 1920 р. (у 1918–1920 рр. – боротьбист). Нагороджений орденом Червоної Зірки (19.12.1937 р.).

¹⁴ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ). Реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 2320736.

¹⁵ Архів Головного Управління Міністерства внутрішніх справ України в Харківській області (далі – А ГУМВС ХО). Колекція документів (далі – К.д.). Наказ НКВС УРСР № 62 від 8 березня 1938 р.

¹⁶ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС УРСР № 71 від 14 березня 1938 р.

¹⁷ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС УРСР № 335 від 2 червня 1938 р.

¹⁸ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС УРСР № 335 від 2 червня 1938 р.

¹⁹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 64, спр. 3565, арк. 6 зв.

²⁰ Там само, арк. 32.

²¹ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС УРСР № 644 від 29 вересня 1938 р.

Наприкінці вересня 1938 р. на посаді коменданта об'єднаної комендатури НКВС УРСР перебував старший лейтенант державної безпеки Кузьма Йосифович Козьминих (призначений з посади помічника начальника УНКВС Київської області по неоперативним відділам)²². Відомо, що Кузьма Козьминих був креатурою наркома внутрішніх справ УРСР Олександра Успенського. Вони були знайомі ще по роботі у повпредстві ОДПУ по Уралу наприкінці 1920-х років. Пізніше Козьминих працював у секретно-політичних відділах в Кургані та Челябінську, де прославився ліквідацією: в 1932 році «контрреволюційної повстанської організації «Союз спасіння Росії» у складі 32 осіб; «контрреволюційної шкідницької організації «Долматовці», яка на момент розкриття органами держбезпеки в 1933 р. налічувала у своїх лавах 82-х колишніх куркулів; 48 членів «контрреволюційної нелегальної організації сектантів, євангелістів, баптистів, адвентистів» під кодовою назвою «Хіміки» (1935 р.)²³. Коли старший майор державної безпеки О.І. Успенський у березні 1937 р. очолив УНКВС по Оренбурзькій області, то знову по роботі перетнувся з К. Й. Козьминих, який щойно був призначеним т.в.о. начальника 5-го (особливого) відділу²⁴. Вже 8 травня 1937 р. О. Успенський звернувся з листом до відділу кадрів НКВС СРСР з проханням затвердити К. Козьминих на цій посаді оскільки він «показав себе в роботі з позитивної сторони. Керуючи вміло апаратом, він помітно активізував роботу відділу»²⁵. Зволікати на Лубянці не стали і через півмісяця К. Козьминих позбувся приставки т.в.о.²⁶. Втім 20 липня 1937 р. начальник УНКВС по Оренбурзькій області О. Успенський знову звернувся до відділу кадрів НКВС СРСР, але вже з прохання... відкликати новоспеченого началь-

ника особливого відділу до Москви, оскільки той «не справляється з дорученою йому роботою»²⁷. Під час чергової атестації К. Козьминих у серпні 1937 р. О.Успенський так охарактеризував свого підлеглого: «старий оперативний працівник, який вивчив методи оперативної роботи, має добрі адміністративні здібності, але з поганим станом здоров'я, через що на оперативній роботі йому важко. Відданий і чесний більшовик, який користується у партійному колективі авторитетом. Політично розвинений. Є керівником гуртка історії ВКП(б). Необхідно через стан здоров'я змінити характер роботи. Як доброго адміністратора та ініціативного товариша висуваю на посаду Пом. Нач. УНКВС з неоперативних питань»²⁸. Переведення на неоперативну роботу офіційно відбулося двома місяцями поспіль²⁹, хоча в наказі НКВС СРСР про нагородження К. Козьминих знаком «Почесний працівник ВЧК-ДПУ (V)» від 23 вересня 1937 р. він вже фігурує як помічник начальника УНКВС³⁰, а ще за три місяці Кузьма Йосифович «за виконання важливих завдань уряду» отримав орден Червоної Зірки³¹. До Києва К. Козьминих прибув на вимогу опікуна-патрона, наркома внутрішніх справ УРСР О.Успенського. Цікаво, що в усіх документах, які супроводжували цей переїзд, окрім об'єктивних даних була лише довідка про те, що батько – Йосиф Трохимович Козьминих у 1910–1916 рр. мав «власну булочну із застосуванням найманої сили, магазин і кам'яний будинок, які у 1918 р. були націоналізовані»³². На посаді коменданта об'єднаної комендатури НКВС УРСР К.Й. Козьминих пропрацював не довго – менше місяця. 22 жовтня 1938 р. наказ про його призначення комендантом був скасований. За обставин, які склалися Козьминих повернувся до виконання обов'язків помічника начальника

²² А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС УРСР № 644 від 29 вересня 1938 р.

²³ ГДА СБУ, Київ, ф. 64, спр. 3179, арк. 78.

²⁴ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 239 від 16 лютого 1937 р.

²⁵ ГДА СБУ, ф. 64, спр. 3179, арк. 69.

²⁶ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 768 від 23 травня 1937 р.

²⁷ ГДА СБУ, ф. 64, спр. 3179, арк. 63.

²⁸ Там само, арк. 61 зв.

²⁹ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 2221 від 16 листопада 1937 р.

³⁰ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 409 від 23 вересня 1937 р.

³¹ Правда. – 1937. – 20 грудня.

³² ГДА СБУ, ф. 64, спр. 3179, арк. 34.

УНКВС Київської області³³. Того ж дня виконуючим обов'язки коменданта об'єднаної комендатури НКВС УРСР було призначено лейтенанта державної безпеки Іллю Івановича Щукіна (з посади начальника 1-го відділку 1-го відділу 1-го Управління НКВС УРСР)³⁴. Варто зазначити, що І.Щукін перебував на посаді коменданта на відміну від своїх попередників досить тривалий термін – півтора року, проте приставки «виконуючий обов'язки» так і не позбувся, незважаючи на чудові атестації та партійні характеристики. Для прикладу наведемо уривок з документу, в якому дається оцінка ділових і моральних якостей І. Щукіна: «За час своєї роботи зумів підняти на потрібну висоту дисципліну серед вахтового складу, а також бойову підготовку та масово-політичну підготовку... керівництво комендатурою цілком забезпечує»³⁵. 4 травня 1940 р. І. Щукін був призначений в.о. заступника начальника адміністративно-господарського управління НКВС УРСР³⁶. Внаслідок чергової кадрової перестановки з 4 травня 1949 по 8 квітня 1941 р. у статусі т.в.о., а з квітня по вересень 1941 року – комендантом НКВС УРСР перебував Іван Федорович Болохін.

Нижче подаються біографічні довідки осіб, які перебували на посаді коменданта ДПУ – НКВС у 1933-1941 роках.

Штатний кат (Олександр Георгійович Шашков)



Олександр Георгійович Шашков народився у вересні 1900 р. у селі Степне Матюніно тодішньої Симбірської губернії (нині село у складі Гимовського сільського поселення Майнського району Ульяновської області) в бідній селян-

ській родині. Росіянин. Батько у пошуках кращої долі пішов працювати на залізницю³⁷. Деякий час Шашкови проживали в Царицині, де у них народився ще один син – Микола (також працював в органах радянської держбезпеки³⁸), а згодом перебралися до Симбірську. Перебуваючи губернському центрі, упродовж 1913–1915 років, Олександр навчався у вищому початковому міському училищі, а влітку підробляв на сезонних роботах. Закінчивши у 1915 р. три класи училища, влаштувався на Волзько-Бугульминську залізницю у Симбірську, де пропрацював 4 роки табельником і робітником шляхової дільниці. У часи Лютневої революції захопився політикою. У лютому 1919 р. вступив до лав більшовицької партії, а у серпні того ж року до Робітничо-Селянської Червоної Армії. Військову кар'єру розпочав рядовим червоноармійцем 1-го приволзького полку 1-ї запасної стрілецької бригади, яка дислокувалася спочатку в Симбірську, а потім у Казані. З початком польсько-радянської війни 1920 р. О. Г. Шашков у складі більшовицьких військ прибуває в Україну та служить ад'ютантом командира 44-ї батареї 45-ї стрілецької дивізії та ад'ютантом 404-го та 398-го стрілецьких полків на Південно-Західному фронті. Після поразки національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. залишається в Україні та служить ад'ютантом 35-го полку 12-ї бригади.

Навесні 1922 р. О.Г. Шашкова направляють на Туркестанський фронт. Служить командиром взводу 56-го полку, помічником начальника штабу Заревшанського бойового району, начальником оперативно-розвідувальної частини 3-ї Туркестанської стрілецької дивізії, начальником штабу дивізії. За бойові дії в Бухарі був нагороджений орденом Червоної Зірки Бухарської народної соціалістичної республіки 3-го ступеня. Навесні 1923 р. повертається в Україну, де продовжує службу у 45-й стрілецькій дивізії командиром

³³ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС УРСР № 695 від 22 жовтня 1938 р.

³⁴ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС УРСР № 695 від 22 жовтня 1938 р.

³⁵ ГДА СБУ, Київ, ф. 64, спр. 9175, арк.18.

³⁶ Там само, арк.11.

³⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.1, оп.6, спр.624, арк. 124.

³⁸ Петров Н.В. Кто руководил органами госбезопасности, 1941-1954. – Москва: Международное общество «Мемориал» – Издательство «Звенья», 2010. – С. 924.

взводу 133-го полку та помічником начальника штабу дивізії³⁹.

У матеріалах партійної чистки ДПУ УСРР за 1934 р. стосовно О. Шашкова є цікавий запис «член ВКП(б) з лютого 1919 р. (перерва 1922 – 1925 рр.)»⁴⁰. В офіційних документах Олександр Георгійович пояснював перерву у партстажі хворобою та передислокацією військових частин. Як би там не було, а повертати партійний квиток він вирішив ударною роботою в ДПУ. Чекістську кар'єру розпочав «снігуром» – так у 1920-ті роки називали через фірмові картузи співробітників дорожньо-транспортних відділів ДПУ, які займалися боротьбою зі шпигунством, диверсіями, шкідництвом на всіх видах транспорту та доріг, здійснювали «чекістське обслуговування» та інформаційне висвітлювання стану на транспорті. У вересні – листопаді 1923 р. Шашков – агент 2-го розряду Відділку дорожньо-транспортного відділу (ВДТВ) ДПУ Південно-Західної залізниці у Києві. Потім рік навчався у транспортній школі ОДПУ у Москві, по закінченні якої працював у ВДТВ ДПУ Південно-Західної залізниці на станції Бобринська (нині станція імені Тараса Шевченка у м. Сміла Черкаської області) старшим агентом (з січня 1925 р.) і старшим уповноваженим контррозвідувального відділку (з грудня 1925 р.). З жовтня 1927 р. він ад'ютант ВДТВ ДПУ на станції Одеса; з квітня 1929 р. – начальник ВДТВ Південно-Західної залізниці на станції Христинівка (нині Черкаська область); з жовтня 1930 р. – начальник Відділку дорожньо-транспортного відділу ОДПУ Південної залізниці на станції Білгород. З жовтня 1931 р. – начальник ВДТВ ДПУ Південної залізниці на станції Харків⁴¹.

Зараз важко сказати, чому саме О.Шашкова призначили комендантом ДПУ УСРР влітку 1933 року. Є всі підстави вважати, що «люблював» його призначення тодішній начальник відділу кадрів ДПУ УСРР Савелій Михайлович

Цикліс (1888–1938), який у 1923–1929 рр. очолював ДТВ ДПУ Південно-Західних залізниць⁴² і добре знав можливості свого тодішнього підлеглого О. Шашкова. Судячи з всього комендантська робота Шашкова задовольняла наркома внутрішніх справ УРСР Всеволода Аполонівича Балицького, за часи керування якого українською гілкою радянських спецслужб Олександр Георгійович став старшим лейтенантом державної безпеки⁴³ і кавалером ордена Червоної Зірки⁴⁴.

Не мав претензій до коменданта НКВС і нарком внутрішніх справ УРСР Ізраїль Мойсейович Леплевський, який доручив Шашкову розстрілювати колишніх товаришів по службі – «учасників змови Балицького». Серед страчених у вересні 1937 р. були: начальник УНКВС Одеської області Олександр Борисович Розанов; начальник УНКВС Чернігівської області Петро Григорович Шостак-Соколов, начальник 5-го (особливого) відділу УДБ НКВС УРСР Ісак Юлійович Купчик, начальник 6-го (транспортного) відділу УДБ НКВС УРСР Яків Вульфович Письменний, особливоуповноважений НКВС УРСР Наум Львович Рубінштейн, заступник начальника Управління прикордонних і внутрішніх військ УРСР Петро Васильович Семенов, начальник політвідділу Управління прикордонних і внутрішніх військ УРСР Лев Мойсейович Сороцький, заступник начальника адміністративно-господарського управління НКВС УРСР Олександр Михайлович Берман, заступник начальника секретаріату НКВС УРСР Леонід Гнатович Стрижевський, начальник Запорізького міськвідділу НКВС Михайло Григорович Джавахов, начальник 22-го Волочиського прикордонного загону Юхим Григорович Шостак. З усіма ними Олександр Шашков був добре знайомий, але навряд чи відчував докори сумління під час їхньої страти. У нагороду «твердий більшовик» отримав звання капітана державної безпеки⁴⁵.

³⁹ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр. 624, арк. 124.

⁴⁰Державний архів Харківської області, ф. 299, оп. 3, спр. 364, арк. 238.

⁴¹Російський державний архів соціально-політичної історії (далі -РДАСПІ). Реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 2320736.

⁴²Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 288, оп. 7, спр.1820, арк. 4.

⁴³А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 15 від 9 січня 1936 р.

⁴⁴Правда. – 1936. – 29 листопада.

⁴⁵А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 2226 від 17 листопада 1937 р.

8 березня 1938 р. новий нарком О.І. Успенський призначив О.Г. Шашкова т.в.о. начальника адміністративно-господарського управління НКВС УРСР⁴⁶, а п'ять днів опісля заступник наркома внутрішніх справ СРСР Сергій Борисович Жуковський (1896-1940) затвердив його у цій посаді та зарахував у діючий резерв ГУДБ НКВС СРСР⁴⁷. 20 квітня 1938 р. на Шашкова «повісили» за сумісництвом ще й посаду в.о. начальника адміністративно-господарського відділу УНКВС по Київській області⁴⁸. Втім перебувати на двох стільцях Олександрю Георгійовичу довелося лише тиждень. 28 квітня 1938 р. Шашков був призначений т.в.о. заступника УНКВС по Донецькій області⁴⁹.

Новий начальник УНКВС по Донецькій області майор державної безпеки Павло Васильович Чистов (1905-1982), домігся призначення 7 квітня 1937 р. своїм заступником у Сталіно капітана державної безпеки Фадея Климентійовича Луговцева (1904-1940) – начальника 3-го відділу УДБ УНКВС Челябінської області⁵⁰. За 8 місяців роботи начальником УНКВС Челябінської області П. Чистов засудив на смерть 5980 чоловік, а всього пропустив через обласну «трійку» 12480 уральців⁵¹. Одним з головних його поплічників у цих злочинах був Ф.К. Луговцев⁵². Новий начальник УНКВС Челябінської області капітан державної безпеки Федір Георгійович Лапшин (1902-1940) не бажав відпускати вправного фальсифікатора і за «цінного співробітника» розгорнулася справжня битва. Кінець кінцем 28 травня 1938 р. наказ про призначення Луговцева до Сталіно був скасований і він був затверджений заступником начальника УНКВС по Челябінській області⁵³.

У якості «компенсації» Успенський виділив П. Чистову аж двох заступників – 22 квітня 1938 р. т.в.о. заступником начальника УНКВС по Донецькій області був призначений старший лейтенант державної безпеки Данило Григорович Лифар (1901-1943) – колишній начальник 3-го відділку 4-го (секретно-політичного) відділу УДБ НКВС УРСР⁵⁴. За існуючими штатами в українських обласних УНКВС передбачався лише один заступник начальника і тому Луб'янка 20 травня 1938 р. затвердила Шашкова лише помічником начальника УНКВС⁵⁵, а через 8 днів Д.Г. Лифаря – в.о. заступника УНКВС Донецької області⁵⁶. У 1938 р. помічники начальників УНКВС областей в УРСР керували роботою так званих «неоперативних відділів», або як ще писали в тогочасних документах «відділами, що не входять до Управління державної безпеки» – адміністративно-господарським відділом, фінансовим відділом, відділом місць ув'язнення, відділом трудових колоній, відділом шосейних доріг, відділом актів громадянського стану, відділом пожежної охорони, відділком мір та ваги. В Сталіно Шашкову довелося налагоджувати процес виконання смертних вироків оскільки комендант УНКВС сержант державної безпеки Леонід Самойлович Аксельрод (1908-?), нагороджений у 1937 р. орденом Червоної Зірки⁵⁷, був заарештований як «ворог народу»⁵⁸. Після розділення у червні 1938 р. Донецької області на Сталінську та Ворошиловградську Шашков лишився у Сталіно на тій же посаді.

7 серпня 1940 р. О.Шашкова призначили помічником начальника УНКВС Запорізької області⁵⁹, а ще через три місяці затвердили

⁴⁶ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС УРСР № 62 від 8 березня 1938 р.

⁴⁷ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 579 від 13 березня 1938 р.

⁴⁸ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС УРСР № 169 від 20 квітня 1938 р.

⁴⁹ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС УРСР № 208 від 28 квітня 1938 р.

⁵⁰ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 811 від 7 квітня 1938 р.

⁵¹ Тумишис М. ВЧК. Война кланов. – М.: Эксмо, Яуза, 2004. – С.165.

⁵² Стрелецкий Е. И пуля злая... // Вечерний Челябинск. – 1997. – 18 декабря.

⁵³ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 1298 від 28 травня 1938 р.

⁵⁴ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС УРСР № 181 від 22 квітня 1938 р.

⁵⁵ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 1200 від 20 травня 1938 р.

⁵⁶ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 1301 від 20 травня 1938 р.

⁵⁷ Правда. – 1938. – 20 грудня.

⁵⁸ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС УРСР № 1881 від 9 серпня 1938 р.

⁵⁹ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 1056 від 7 серпня 1940 р.

помічником начальника УНКВС Чернівецької області⁶⁰. Не має сумнівів, що його переведення до Північної Буковини було пов'язано і з налагодженням «спеціальної роботи».

Німецько-радянська війна застала О. Шашкова в Чернівцях на посаді заступника начальника УНКВС. Під час відступу радянських військ виконував обов'язки начальника охорони тилу 15-го стрілецького корпусу 5-ї армії. У вересні 1941 р. в районі Пирятина Полтавської області О. Шашков з групою чекістів потрапив в оточення проте зміг через окуповану територію добратися до своїх. Під час перевірки в НКВС УРСР 3 жовтня 1941 р. Шашков представив актоповідку, підписану ним самим та співробітниками УНКВС Чернівецької та Волинської областей. В ній відзначалося, що партійний квиток та орденську книжку без обкладинок Шашков зашив в халяву чобіт, а орден Червоної Зірки та медаль XX років РСЧА закопав в землю⁶¹.

Спецперевірку О. Шашков пройшов успішно. Невдовзі він був підвищений до майора державної безпеки⁶² та призначений начальником ОВ НКВС 2-ї ударної армії на Волховському фронті. Генерал-майор Анатолій Михайлович Нестеров з пієтетом згадував, що «ніколи не забуду, як за допомогою старого, досвідченого чекіста Олександра Георгійовича Шашкова, мені, тоді ще недосвідченому оперативному працівникові, вдалося вперше у житті викрити трьох досвідчених німецьких шпигунів». Історія у викладі А.М. Нестерова звучала наступним чином: «На початку 1942 р. до нього привели трьох осіб, які заявили що втекли з німецького полону. Їхні свідчення молодому оперуповноваженому особливого відділу А.М. Нестерову здалися правди-

вими і він вже збирався відправити їх в тил на подальшу перевірку, але тут до напівзруйнованої хати завітав Шашков. Він пильно подивився на втікачів і запитав на яких роботах їх використовували німці. Ті хором відповіли, що працювали на каменоломнях. Шашков наказав вивести перебіжчиків та порадив Нестерову звернути увагу на руки втікачів, які не були схожими на руки людей, що мали справу з камінням. Втікачам наказали помити руки, та всі побачили, що ці руки ніколи не знали важкої праці»⁶³.

Наприкінці травня 1942 р. 2-га ударна армія, якою командував генерал-лейтенант Андрій Андрійович Власов потрапила у вороже кільце. Під час спроби виходу з оточення в ніч з 24 на 25 червня 1942 р. О. Шашков отримав поранення в руку з переломом кістки. Застрелився, щоб не потрапити до полону⁶⁴. Похований у селі Арефіно Чудівського району Новгородської області⁶⁵.

«Екзекутор Південної Пальміри». (Лев Іванович Лельоткін)

14 березня 1938 р. комендантом НКВС УРСР був призначений лейтенант державної безпеки Лев Іванович Лельоткін (з посади коменданта УНКВС по Одеській області)⁶⁶. Вірогідно це призначення сталося завдяки комбригу Миколі Миколайовичу Федорову (1901-1940)⁶⁷ – довірєній особі першого заступника наркома внутрішніх справ СРСР комкора Михайла Петровича Фриновського (1898-1940). Обійнявши посаду начальника УНКВС по Київській області, М.М. Федоров привіз з собою з Одеси, де він у липні 1937 р. – лютому 1938 р. очолював обласне УНКВС, кілька співробітників, серед яких був і майбутній комендант.

⁶⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 624, арк.124.

⁶¹ Лубянка 2. Из истории отечественной контрразведки – М.: Изд-во объединения «Мосгосархив», АО «Московские учебники и Картолитография», 1999. – С. 51.

⁶² А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 2385 від 28 грудня 1941 р.

⁶³ Терещенко А. С. Чистилище СМЕРШа. Сталинские «волкодавы». – М.: Яуза: Эксмо, 2011. Режим доступу // www.e-reading.club/chapter.php/1007079/28/Tereschenko_-_Chistilische_SMERSha_Stalinskie_volkodavy.html

⁶⁴ Лубянка 2. Из истории отечественной контрразведки... – С. 51.

⁶⁵ Абрамов В. Смерш. Советская военная контрразведка против разведки Третьего рейха. М.: Яуза: Эксмо, 2005. – С. 561.

⁶⁶ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС УРСР № 71 від 14 березня 1938 р.

⁶⁷ Докладніше про М.М.Федорова див.: Золотарьов В., Бажан О. Комбриг Микола Федоров: одеський трамплін в кар'єрі // Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. – Вип. 4. – Одеса, 2007. – С. 202 – 218.

Л.І. Лельоткін народився 1896 року у селі Богородицьке Голубовської волості Суразького повіту Чернігівської губернії (нині с. Ардонь Клинцовського району Брянської області) у родині пильщика. Росіянин. Освіта нижча. Працював пильщиком, чорноробом на цегельному заводі та текстильній фабриці у м.Клинці Суразького повіту Чернігівської губернії. Під час Першої світової війни у 1916–1917 рр. був кулеметником у 265-му Вишньоволодзькому піхотному полку на Південно-Західному фронті. Повернувшись з війни працював у господарстві батька у рідному селі. З початком російсько-більшовицької окупації України у 1919 р. пристав до червоних. Розпочинав рядовим у загоні по боротьбі з бандитизмом 44-ї стрілецької дивізії у Житомирі, у 1919–1920 рр. був червоноармійцем особливого відділу ВЧК Дніпровської військової флотилії у Києві. Згодом Л.І. Лельоткін стає чекістом, точніше тюремщиком. У 1920–1925 рр. працює у Харкові наглядачем тюремного відділу у Центральному управлінні надзвичайних комісій та особливих відділів України (ЦУПНАДКОМі) – Всеукраїнській надзвичайній комісії – Державному політичному управлінні УСРР. У 1925–1930 рр. – черговий комендант, а у 1930–1933 рр. – помічник коменданта ДПУ УСРР у Харкові⁶⁸. Скоріш за все, саме в часи колективізації та голодомору і розпочалася кар'єра Л.І.Лельоткіна, члена ВКП(б) з 1926 р., як штатного ката.

Тим часом наприкінці січня 1933 р. був усунутий з посади начальник Одеського облвідділу ДПУ Юрій Мойсейович Перцов, який зганьбив себе перед колегами значними витратами з державної казни на коханку – акторку Зою Вансо-

вич та надмірним вживанням спиртних напоїв у робочий час⁶⁹. Невдовзі він був відданий під суд та засуджений Колегією ОДПУ СРСР до 5 років позбавлення волі за контрабанду та моральну розпусту⁷⁰. Новим начальником облвідділу ДПУ політбюро ЦК КП(б)У 21 лютого 1933 р. затвердило Хому Якимовича Леонюка (1892-1967), звільнивши його від обов'язків 2-го заступника голови ДПУ УСРР⁷¹. Разом з ним встановлювати «соціалістичну законність» у місті виїхала група чекістів, у складі якої був і Л.І.Лельоткін. Невдовзі Лельоткіна призначили комендантом Одеського обласного відділу ДПУ. У «Південній Пальмирі» Лев Іванович пропрацював 5 років, отримав звання лейтенанта державної безпеки⁷², знак почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV)⁷³, орден Червоної Зірки⁷⁴. Відомчий знак та урядову нагороду отримав у 1937 р., коли за офіційної статистикою в Одеській області було розстріляно 5395 чоловік⁷⁵. Скільки з них власноручно стратив комендант УНКВС ми вже ніколи не дізнаємося.

Комендантом НКВС УРСР Л.І. Лельоткін пропрацював до 2 червня 1938 р. – дня свого призначення т.в.о. начальника УНКВС по Харківській області⁷⁶. До Харкова прибув 9 червня 1938 р. на допомогу новому начальнику облуправління капітану державної безпеки Григорію Михайловичу Кобизеву⁷⁷. «Беріївської чистки» Лельоткіну вдалося уникнути. Ба навіть більше того Лев Іванович отримав підвищення по службі. Після приєднання західноукраїнських земель до складу СРСР, він, як і колишній комендант НКВС УРСР О.Г. Шашков був відряджений на Галичину, де були потрібні люди з великою практикою розстрільної роботи. З осені 1939 р.

⁶⁸ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 626, арк. 213.

⁶⁹ Там само, ф. 263, оп. 1, спр. 37281-ФП, арк. 81.

⁷⁰ Там само, спр. 33032- ФП, арк. 21.

⁷¹Там само, ф.1, оп.6, спр.281, арк.135.

⁷²А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 178 від 22 березня 1936 р.

⁷³А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 226 від 7 червня 1937 р.

⁷⁴Правда. – 1937. – 20 грудня.

⁷⁵ГДА СБУ, ф. 42, спр. 32, арк. 11.

⁷⁶А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС УРСР по особовому складу № 335 від 2 червня 1938 р.

⁷⁷Докладніше про Г.М.Кобизєва див: *Золотарьов В.А.* ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі (1919–1941). – Харків: Фоліо, 2003. – С. 312-329.

Л.І.Лельоткін працює т.в.о. помічника начальника, а з вересня 1940 р. – помічником начальника УНКВС по Тернопільській області⁷⁸. Навесні 1941 р., після розділення НКВС на НКВС та НКДБ він призначається заступником начальника УНКВС по Тернопільській області. На цій же посаді він згадується і у червні 1945 р. У 1956 р. проживав в Одесі.

Кавалер Ордена Леніна. (Олександр Іванович Лютов)

Олександр Іванович Лютов народився 30 серпня 1892 р. в м. Глухові Чернігівської губернії в робітничій родині. Українець. Свою освіту визначав як незакінчена середня, хоча в деяких анкетах писав, що навчався 3 роки та закінчив початкову школу у Глухові. З 10 років жив на утриманні брата. У 1903–1906 рр. працював учнем у майстерні кравця Субича у Глухові. У 1906–1913 рр. служив “хлопчиком” у лавках купців та комірником, працював продавцем готового одягу у Харкові. У 1913–1917 рр. – служив у царській армії рядовим, молодшим унтер-офіцером, старшим унтер-офіцером. Улітку 1917 р. працював у колегіальних виборчих органах – Радах робітничих та солдатських депутатів. У часи національно-визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр. після жовтневого більшовицького перевороту добровольцем вступив до Робітничо-Селянської Червоної Армії. Служив командиром 3-ї роти 1-го інтернаціонального полку, командиром 2-го батальйону особливого полку Харківського військового полку, командиром батальйону Харківського кріпосного полку, командиром Харківського кріпосного полку. У травні 1919 р. – 1921 р. служив у 122-й бригаді 41-ї стрілецької дивізії 14-ї армії



помічником командира 365-го полку та помічником начальника штабу 122-ї бригади. Воював проти військ отамана Н.Григор'єва. Відзначився в боях з денікінцями під Одесою (лютий 1920 р.), за що у 1925 р. був нагороджений орденом Червоного Прапора⁷⁹. У лавах більшовицької армії брав участь у радянсько-польській війні, розгромив Російської армії П. Врангеля. Після поразки українських визвольних змагань 1917–1921 рр. навчався у вищій повторній школі РСЧА, по закінченню якої командував 2-м подільським полком у Вінниці. У роки НЕПу був задіяний у придушенні селянського повстанського руху в Україні. У 1922–1928 рр. – помічник начальника Кам'янець-Подільського прикордонного загону. У 1925 р. вступив до лав ВКП(б). У вересні 1934 р. – листопаді 1935 р. – комендант УНКВС по Харківській області. Наприкінці осені 1935 року усунутий з посади. Служив в УНКВС по Харківській області. 23 лютого 1936 р. отримав звання молодшого лейтенанта державної безпеки⁸⁰. 13 травня 1938 р. призначений т.в.о. начальника Адміністративно-господарського відділу УНКВС Харківської області (з посади командира дивізіону оперативних курсів НКВС УРСР). Невдовзі, 2 червня 1938 р., згідно наказу НКВС УРСР № 335 Лютова призначили комендантом НКВС УРСР. На новій посаді О.І. Лютов перебував до серпня 1938 року. У той час отримав знак почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV)⁸¹. Далі сліди його губляться. Відомо лише, що у 1945–1948 рр. працював комендантом УНКДБ /УМДБ по Харківській області. За вислугу років в ОДПУ-НКВС-НКДБ був нагороджений орденами Леніна (19 січня 1945 р.) та Червоного Прапора (19 січня 1945 р.), а за участь у Другій світовій війні отримав медалі «За оборону Сталінграда» (листопад 1943 р.) та «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні» (9 травня 1945 р.). Майор О.І. Лютов був звільнений у відставку за станом здоров'я 29 вересня 1948 року.

⁷⁸ЦДАГО України, ф.1, оп. 6, спр. 626, арк. 213.

⁷⁹ Сборник лиц, награжденных орденом Красного Знамени и почетным революционным оружием. – М.: Государственное военное издательство, 1926. – С. 146.

⁸⁰ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 101 від 23 лютого 1936 р.

⁸¹ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 486 від 14 серпня 1938 р.

**Почесний чекіст.
(Іван Давидович Гришин)**

Народився 8 травня 1896 р. в селі Коробовська Коробовської волості Єгор'євського повіту Рязанської губернії в родині теслі. Росіянин. Освіта нижча – закінчив 2 класи сільської школи. Член ВКП(б) з червня 1923 р. У 1908–1909 рр. працював робітником-хлопчиком на круглій пилі на лісопилці пана Лаптева у селі Дмитрійський погост Рязанської губернії. У 1909 – 1910 рр. – хлопчик-тесля у підрядника Бобкова на станції Малаховка Рязанської залізниці. У 1910–1912 рр. – хлопчик, учень столяра в столярній артілі в Москві. У 1912–1915 рр. – столяр і тесля у підрядника Рябікова у Москві. У серпні 1915 р. – 1918 р. – рядовий запасного кінно-гірського артилерійського дивізіону в Орлі, рядовий 2-го кінно-гірського артилерійського дивізіону. У 1918 р. після демобілізації з армії проживав у батьків у селі Коробовська. 5 червня 1918 р. добровільно вступив до Червоної гвардії. У червні-вересні 1918 р. служив у 5-му Московському продовольчому ревізійному полку. У вересні 1918 р. – березні 1919 р. розвідник і помічник командира взводу 114-го стрілецькому імені Карла Маркса полку VIII армії, брав участь в боях проти отамана П.М. Краснова. У березні – червні 1919 р. лікувався після поранення, хворів на тиф. У червні 1919 р. – травні 1920 р. служив у 1-й Московській артилерійській бригаді. У травні – липні 1920 р. курсант на 1-х радянських московських артилерійських курсах. У липні – вересні 1920 р. курсант Харківських артилерійських курсів. У вересні 1920 р. – лютому 1921 р. у складі Харківської зведеної курсантської бригади брав участь у боях проти військ П.В. Врангеля та Н.І. Махна. У лютому 1921 р. – лютому 1923 р. навчався у Харківській артилерійській школі середнього командного складу. У лютому – жовтні 1923 р. навчався у 2-й Одеській артилерійській та згодом був демобілізований через хворобу. У листопаді 1923 р. – червні 1924 р. – комендант по супроводженню потягів при політсекретаріаті Південної залізниці у Харкові. З 16. серпні 1924 р. – фельд'єгер 3-го розряду ДПУ УСРР. З 10 листопада 1925 р. –



фельд'єгер 2-го розряду ДПУ УСРР. З 1 грудня 1926 р. – фельд'єгер 1-го розряду ДПУ УСРР. З 1 листопада 1929 р. – фельд'єгер для спецдоручень ДПУ УСРР. З 1929 р. – спецкомісар Спеціального відділу УСРР. З жовтня 1932 – старший оперативний комісар 4 відділку (охорони) оперативного відділу ДПУ УСРР. З 1 лютого 1936 р. – комендант оперативного відділу УДБ НКВС УСРР. З 1 лютого 1937 р. – помічник оперуповноваженого 1-го відділу (охорони) УДБ НКВС УРСР. З 1 вересня 1937 р. – інспектор з політчастини 1-го відділу УДБ НКВС УРСР. З 1 квітня 1938 р. – помічник начальника вахтової команди 1-го відділу УДБ НКВС УРСР. З 15 серпня 1938 р. – комендант НКВС УРСР. З 29 вересня 1938 р. – комендант особливого відділу НКВС Київського військового округу та заступник коменданта об'єднаної комендатури НКВС УРСР. З 22 жовтня 1938 р. – виконував посаду начальника адміністративно-господарського відділу УНКВС Київської області. З 10 листопада 1938 р. – старший інспектор вахтової команди 1-го відділу УДБ НКВС УРСР. З 1 січня 1939 р. – начальник групи 1-го відділу УДБ НКВС УРСР. З 19 червня 1940 – політкерівник 1-го відділу УДБ НКВС УРСР. З 1 травня 1941 р. – помічник начальника відділку з політичної частини спецкоманди 1-го відділу НКДБ УРСР. 5 березня 1942 р. виключений зі списків особового складу як такий, що пропав без вісті на фронті. Звання: молодший лейтенант державної безпеки (28 вересня 1937 р.); лейтенант державної безпеки (1 липня 1939 р.). Нагороджений знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV) (14 серпня 1938 р.), медаллю «XX років РСЧА» у 1939 р., грамотою від ОДПУ СРСР у 1927 р., годинником від Колегії ДПУ УСРР у 1931 р.; фотоапаратом від наркома НКВС УРСР 20 грудня 1937 р.

**«Відданий справі Пролетарської
Револуції».
(Кузьма Йосифович Козьминих)**



Народився у лютому 1898 р. в селі Боярка Камбарської волості Осинського повіту Пермської губернії в родині селянина. В 1907 р. вступив до земського початкового училища закінчив два класи. У 1910–1912 рр. – укладальник в майстерні з виробництва пряників, село

Гальяно Сарапульського повіту В'ятської губернії. У 1912–1914 рр. – друкар в газеті «Прикамське життя» (м. Сарапул). У 1914–1916 рр. – працівник друкарні Горшекіна (м. Іжевськ) У 1916–1917 рр. – працює у друкарні міської управи у Казані. У 1917 р. – робітник друкарні Хлипетіна у Воткінську Сарапульського повіту. У 1917–1918 рр. – червоногвардієць у Воткінську. У 1918 р. – командир карального загону В'ятської губ. ЧК, командир відділення загону В'ятської губ. ЧК; оперкомісар секретного відділу В'ятської губ. ЧК; командир відділку та кінний розвідник 1-го В'ятського залізного загону в боях з чехословаками, поранений шрапнеллю в голову (2 місяці лікувався у Казані у військовому шпиталі); у складі 28-ї стрілецької дивізії придушував іжевське повстання, командир взводу Воткінської комуністичної роти. У 1919 р. – співробітник для доручень при особливому відділі 2-ї армії. У 1919–1920 рр. – командир взводу 250 полку. У 1920–1921 рр. – комісар територіального полку у В'ятці. З 20 вересня 1921 р. – помічник уповноваженого з інформації Воткінського політбюро. У 1922 р. служив у Сарапульському політбюро (помічник уповноваженого з інформації, уповноважений з інформації, помічник начальника політбюро). У 1922 р. – уповноважений району Пермського губвідділу ДПУ. З 10 жовтня 1923 р. – уповноважений інформаційного відділу Сарапульського окрвідділу ДПУ. З серпня 1926 р. – начальник інформаційно-агентурного відділку Тюменського окружного відділку ДПУ. З серпня 1927 р. – уповноважений секретного відділу Верхньо-Камського окрвідділу ДПУ. З 1927 р. – начальник інформаційного відділу Тюменського окрвідділу ДПУ. З 1927 р. – старший уповноважений секретного відділу Комі-Пермяцького окрвідділу ДПУ. З 20 вересня 1930 р. – старший уповноважений секретного відділу Тюменського оперсектору ДПУ. З 1931 р. – начальник секретно-політичного відділку Тюменського оперсектора ДПУ. З 25 листопада 1932 р. – начальник секретно-політичного відділку (СПВ) Курганського оперсектора ДПУ. З 22 червня 1934 р. – начальник 3-го відділку СПВ ПП ОДПУ Челябінської області. З 20 жовтня 1935 р. – начальник 2-го відділку СПВ УДБ УНКВС Челябінської області. З 1 серпня 1936 р. – заступник начальника Особливого відділу УДБ УНКВС Челябінської області. З 1 березня 1937 р. – т.в.о. начальника, а з 23 травня 1937 р. – начальник

5-го (особливого) відділу УДБ УНКВС Оренбурзької області, з 16 листопада 1937 р. – помічник начальника УНКВС Оренбурзької області по відділам, які не входять в УДБ. З 8 травня 1938 р. – помічник начальника УНКВС Київської області по неоперативним відділам. З 29 вересня 1938 р. – комендант об'єднаної комендатури НКВС УРСР. 22 жовтня 1938 р. наказ про призначення комендантом НКВС УРСР відмінений. З 22 жовтня 1938 р. – помічник начальника УНКВС по Київській області по неоперативним відділам. Заарештований наприкінці 1938 року. 14 квітня 1939 р. засуджений на смерть. 15 квітня 1939 р. розстріляний у Москві. Звання: старший лейтенант державної безпеки (7 квітня 1936 р.). Нагороджений: орденом Червоної Зірки (19 грудня 1937 р.), знаком почесного працівника ВЧК – ДПУ (XV) (23 серпня 1937 р.), бойовою зброєю – пістолетом Коровіна від Колегії ОДПУ (грудень 1932 р.), подякою від НКВС СРСР та місячним окладом (квітень 1935 р.), срібним годинником від В'ятської губ. ЧК (1922 р.), срібним портсигаром від ПП ОДПУ по Уралу з надписом «За відданість справі Пролетарської Революції у 10-ти річчя органів ВЧК-ОДПУ» (грудень 1927 р.), маузером від Верхньо-Уральського окрвідділу ДПУ (1928 р.), браунінгом від Тюменського оперсектора ДПУ, мисливською рушницею від Тюменського оперсектора ДПУ. Член ВКП(б) з січня 1918 р.

Почесний працівник ВЧК-ДПУ (Ілля Іванович Щукін)



Щукін Ілля Іванович (30 липня 1904 р. – ?) народився в с. Калицино Старицького повіту Тверської губернії (нині Лотошинський район Московської губернії) у селянській родині. Росіянин. Освіта нижча: закінчив у 1915 р. початкове училище у Петрограді, навчався у вищому навчальному училищі в Петрограді, та після 3 класів полишив навчання. У 1919–1922 рр. працював у власному господарстві у селі Калицино Лотошинської волості Волоколамського повіту Московської губернії. У 1923–1925 рр. працював у Москві по найму у кустарів чорно-

робом та учнем слюсаря. У 1925–1926 рр. – безробітний та чорнороб у будівельних конторах у м. Ленінграді. Служив у 22-му Волочиському прикордонному загоні ДПУ – НКВС: з 10 листопада 1926 р. – молодший прикордонник, з 1 березня 1927 р. – червоноармієць-стрілець 2-ї комендатури, з 11 березня 1929 р. – начальник команди вахтерів, з 21 травня 1930 р. – помічник уповноваженого 2-ї комендатури, з 1 жовтня 1930 р. – помічник уповноваженого інформаційного відділу, з 25 червня 1932 р. – уповноважений групи Особливого відділу (ОВ). З 26 лютого 1935 р. – оперуповноважений ОВ ГУДБ НКВС Київського військового округу. З 4 червня 1937 р. – оперуповноважений 5-го (особливого) відділу УДБ НКВС УРСР. З 28 серпня 1937 р. – секретар заступника наркома внутрішніх справ УРСР. З 26 березня 1938 р. – т.в.о. начальника, а з 8 травня 1938 р. – начальник відділку 1-го відділу (охорони) УДБ НКВС УРСР. З 22 жовтня 1938 р. – в.о. коменданта НКВС УРСР. З 4 травня 1940 р. – т.в.о. заступника, а з 22 червня 1940 р. – заступник начальника адміністративно-господарського управління НКВС УРСР. З 20 грудня 1940 р. – виконуючий посаду начальника Управління пожежної охорони (УПО) НКВС УРСР. З 1 квітня 1942 р. – начальник УПО НКВС УРСР. З 1 липня 1943 р. – заступник начальника 4-го Управління НКВС УРСР. З 26 квітня 1944 р. – помічник наркома державної безпеки УРСР. З 1 січня 1947 р. – помічник міністра державної безпеки УРСР. З 1 вересня 1952 р. – у розпорядженні МДБ УРСР. З 17 листопада 1952 р. – заступник начальника управління постачання МДБ Київського військового округу. З 16 квітня 1953 р. – в.о. начальника господарського управління МВС УРСР. 17 липня 1953 р. – звільнений з посади. 5 грудня 1953 р. – звільнений у запас Міністерства оборони через хворобу. Звання: лейтенант державної безпеки (9 січня 1936 р.); старший лейтенант державної безпеки (7 січня 1940 р.), полковник державної безпеки (9 липня 1945 р.). Нагороди: орден Леніна (23 травня 1952 р.) – за вислугу років), орден Червоного Прапора (6 листопада 1946 р.) – за вислугу років; орден Вітчизняної війни 1-го ступеню (10 квітня 1945 р.), орден Вітчизняної війни 2-го ступеню (5 листопада 1944 р.), орден Червоної Зірки (10 грудня 1942 р.), медаль «За оборону Сталінграда» (22 грудня 1942 р.), медаль «Партизану Вітчизняної війни» 1-го ступеню

(6 листопада 1943 р.), медаль «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» (9 травня 1945 р.), медаль «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» (6 червня 1945 р.), медаль «XXX років РСЧА» (22 лютого 1948 р.), Знак почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV) (14 серпня 1938 р.). Член ВКП(б) з 1929 р.

Мечоносець партії. (Іван Федорович Болохін)

Болохін Іван Федорович (1897-?) народився у 1897 р. у селі Мале Зайцеве Невельського повіту Вітебської губернії у бідній селянській родині. Росіянин. Освіта початкова (закінчив сільську школу). Член ВКП(б) з 1920 р. У 1912–1913 рр. працював батраком у попа Безродного у селі Ємельянівка Невельського повіту Вітебської губернії. У 1913–1916 рр. – чорнороб на пороховому заводі в Петрограді. У період Першої світової війни: 1916 р. – грудень 1917 р. – рядовий, єфрейтор 179-го піхотного полку, розквартированому у Новгороді. Після жовтневого більшовицького перевороту у лавах Робітничо-Селянської Червоної Армії: грудень 1917 р. – листопад 1919 р. – наводчик 463-го стрілецького полку РСЧА (Західний фронт); з грудня 1919 р. по 1922 р. – наводчик 266-го стрілецького полку 89-ї бригади. Упродовж 1922–1925 років – командир кулеметного взводу Чонгарського стрілецького полку 89-ї бригади РСЧА. У 1925 р. – жовтні 1926 р. – командир взводу 30-ї дивізії імені ВЦВК, розквартированої у м. Уральську. З жовтня 1926 р. – контролер гаража «Комунгоспу» у Дніпропетровську. З 9 вересня 1930 р. – уповноважений Гришинського райвідділу Дніпропетровського окрвідділу ДПУ. З 16 лютого 1932 р. – уповноважений Новотроїцького райвідділу Дніпропетровського облвідділу ДПУ. З 21 грудня 1932 р. – уповноважений Високопольського райвідділу Дніпропетровського облвідділу ДПУ. З 19 січня 1933 р. – уповноважений Акимівського райвідділу Дніпропетровського облвідділу ДПУ. З 25 жовтня 1935 р. – начальник Калінінського райвідділу НКВС Дніпропетров-



ської області. З 23 серпня 1936 р. – оперуповноважений УНКВС Автономної Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки. З 1 квітня 1938 р. – оперуповноважений особливого відділу НКВС 95-ї стрілецької дивізії, розквартированої у місті Котовську. З 2 червня 1938 р. – заступник коменданта НКВС УРСР. З 4 травня 1940 р. – т.в.о. коменданта НКВС УРСР. З 8 квітня 1941 р. – комендант НКВС УРСР. 22 грудня 1941 р. був допущений до виконання обов'язків «як такий, що прибув із ворожого оточення». З 1 квітня 1942 р. – комендант господарського управління НКВС УРСР. З 1 жовтня 1943 р. – комендант (на правах начальника відділу) господарського управління НКВС УРСР. 22 квітня 1948 р. звільнений через хворобу. У 1957 р. проживав у Києві. Звання: молодший лейтенант державної безпеки (23 березня 1936 р.), лейтенант державної безпеки (17 січня 1940 р.), майор (29 липня 1943 р.). Нагороджений: орденом Червоного прапора (1920 р. – за бої на Каховському плацдармі), медаллю «XX років РСЧА».

Заступники коменданта НКВС УРСР

З травня 1934 р. до 1 квітня 1937 р. заступником коменданта ДПУ УСРР/НКВС УРСР працював Іван Григорович Нагорний, якому згодом було переведено на посаду начальника тюрми Управління державної безпеки (УДБ) НКВС УРСР. З серпня 1937 р. по 2 червня 1938 р. на посаді заступника коменданта НКВС УРСР перебував молодший лейтенант державної безпеки Михайло Іларіонович Скоблев⁸² (з посади старшого інспектора 6-го (транспортного) відділу УДБ НКВС УРСР⁸³. 2 червня 1938 р. відкликаний у розпорядження відділу кадрів НКВС УРСР⁸⁴.

2 червня 1938 р. заступником коменданта НКВС УРСР був призначений молодший лейтенант державної безпеки Іван Федорович Болохін (з посади оперуповноваженого 5-го (особливого) відділу УДБ НКВС Молдавської АРСР). У 1939 р. він очолив комендатуру НКВС УРСР⁸⁵. 16 липня 1938 р. т.в.о. заступника коменданта НКВС УРСР з господарської частини був призначений колишній начальник тюрми УДБ УНКВС Дніпропетровської області лейтенант державної безпеки Наум Цальович Турбовський⁸⁶, який обіймав цю посаду до 1944 року.

29 вересня 1938 р. колишній комендант НКВС УРСР Іван Давидович Гришин був призначений начальником комендатури Особливого відділу НКВС Київського особливого військового округу та за сумісництвом заступником коменданта об'єднаної комендатури НКВС УРСР⁸⁷. Втім вже 10 листопада 1938 р. він був призначений старшим інспектором вахтової команди 1 відділу (охорони) 1-го Управління НКВС УРСР⁸⁸.

«В 1937 р. у нас були великі роботи...» (Іван Григорович Нагорний)



Іван Григорович Нагорний народився 18 квітня 1902 р. в слободі Дергачі Дергачівської волості Харківського повіту Харківської губернії в родині безземельного українського селянина. Батько, Григорій Лаврентійович (1867-?), сільським господарством не займався, а підробляв теслею в

⁸² **Скоблев (Скоблев) Михайло Іларіонович** (1893 – ?). Народився у Курській губернії. Росіянин. У 1935–1936 роках працював в УНКВС по Київській області. До 03.08.1937 р. – старший інспектор 6-го (транспортного) відділу НКВС УРСР (*А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС УРСР № 307 від 3 серпня 1937 р.*). З 03.08.1937 р. – заступник коменданта НКВС УРСР. З 02.06.1938 р. у розпорядженні відділу кадрів НКВС УРСР. 20.06.1938 р. відряджений до НКВС СРСР. Подальша доля невідома. Звання: молодший лейтенант державної безпеки (09.02.1936 р.), майор (1944 р.). Член ВКП(б) з 1928 р. Нагороджений: орденом Червоної Зірки (03.11.1944 р.), орденом Вітчизняної війни 2-го ступеню (02.09.1944 р.), орденом Вітчизняної війни 1-го ступеню (13.06.1945 р.), медаллю «XX років РСЧА».

⁸³ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС УРСР № 307 від 3 серпня 1937 р.

⁸⁴ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС УРСР № 335 від 2 червня 1938 р.

⁸⁵ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС УРСР № 335 від 2 червня 1938 р.

⁸⁶ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС УРСР № 467 від 16 липня 1938 р.

⁸⁷ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС УРСР № 644 від 29 вересня 1938 р.

⁸⁸ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС УРСР № 709 від 10 листопада 1938 р.

панській економії та на будівництвах у Харкові. Мати, Харитина Іванівна (1897-?) була домогосподаркою та виховувала трьох синів – Івана, Петра та Федора, а також трьох дочок – Ольгу, Анастасію та Тетяну⁸⁹.

До 1909 р. Іван проживав з родиною, а потім став відвідувати сільську школу, у якій навчався 4 роки⁹⁰. Скрутне сімейне становище змусило одинадцятирічного хлопця податися у найми пастухом до заможного односельця Бондаревського. З жовтня 1914 р. Іван Нагорний став опановувати спеціальність слюсаря при середньому сільськогосподарському училищі у Дергачах. У якості підручного слюсаря працював: з грудня 1915 р. по липень 1916 р. на заводі Гельферіх-Саде у Харкові, де вироблялися сільсько-господарські машини; у липні 1916 р. – листопаді 1917 р. на заводі «ВЕК»⁹¹ («ВЕК» – електротехнічна компанія була евакуйована у зв'язку з наближенням фронту з Риги до Харкова у 1915 р.). У жовтні 1917 р. на заводі була сформована робітничка дружина, до якої добровільно вступив й Іван. У листопаді з дружини був сформований червоногвардійський загін заводу «ВЕК», з яким Нагорний вирушив на фронт, де брав участь в боях проти загонів генералів Л.Г. Корнілова та О.М. Каледіна, військ Центральної Ради. У бою з останніми під станцією Лозовою у січні 1918 р. Іван був поранений у руку та направлений на лікування до Харкова. Пролікувавшись місяць, він вступив до лав 1-го Українського червоногвардійського полку. У травні 1918 р. в бою під м. Валуйки Нагорний отримав чергове поранення – був поранений у ногу, після чого лікувався у Воронежі⁹².

Після захоплення Харкова у січні 1919 р. більшовицько-російськими військами Іван повертається до рідного міста та вступає до 1-го Українського полку залізничної оборони в якості командира кінної розвідки та бере участь у про-

тистоянні зі Збройним Силами Півдня Росії та збройними формуваннями отаманів Н.О. Григор'єва, Мітеки, Ангела, а під час так званого «партійного тижня» вступає до лав РСДРП(б)⁹³.

У травні 1920 р., коли полк перебував на відпочинку в Кременчуку, Нагорний добровільно вступив на службу до 32-го Білоглинського полку 6-ї кавалерійської дивізії Першої кінної армії, яка вирушала на польський фронт⁹⁴. Згодом в автобіографії Іван Григорович вказував, що у якості командира взводу «з цим полком брав участь в боях проти поляків і Врангеля, а також в придушенні банд Махна та інших, де двічі був поранений у плече та руку. У 1922 р. у бою з бандою князя Джентемирова на Кубані був поранений у руку та направлений на лікування до міста Харкова»⁹⁵. Більш детально про вчинки червоного командира І. Нагорного знаходимо у спогадах колишнього медичного фельдшера 32-го Білоглинського полку М.І. Мартінова, який свідчив, що його однополчани оточили у гірській ущелині загін князя Алхо Джентемирова і тримали його в облозі близько 10 днів, розраховуючи що повстанці здадуться через голод, але ті мужньо трималися. Тоді вночі Нагорний спустився зверху зі скелі по канату в розташування повстанського загону та закидав його гранатами. У стані джентемирівців розпочався переполох, з чого скористалися червоні та кинулися в атаку. Повстанців було розбито, а голову князя доставили до штабу дивізії⁹⁶.

По дорозі з Кавказу до Харкова у місті Ростові-на-Дону І.Г. Нагорний захворів на холерину. Крім того на залізничному вокзалі червоноармійця обікрали, поцупивши між іншим і партійний квиток. Позбувшись хвороби, Нагорний прибув до Харкова та у липні 1922 р. влаштувався старшим міліціонером кінного резерву до Харківської окружної міліції. В органах охорони громадського порядку пропрацював до лютого

⁸⁹ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 3852, т. 1, арк. 11.

⁹⁰ Там само, арк. 40.

⁹¹ Там само, арк. 12.

⁹² Там само.

⁹³ Там само, арк. 13.

⁹⁴ Там само, арк. 40.

⁹⁵ Там само, арк. 13.

⁹⁶ Пузиков В. Первоконник Михаил Мартынов в НКВД. 37-й год. Режим доступу: <http://www.proza.ru/2014/06/18/437>

1923 р., дослужився до командира взводу, «весь час беручи участь у придушенні кримінальних і політичних банд на Харківщині». У квітні 1923 р. – грудні 1924 р. Іван Григорович перебував на посаді старшини охорони Харківського окружного фінансового відділу⁹⁷. У 1924 р. охорона наркомату фінансів увійшла до військ особливого призначення ДПУ. У новому відомстві Нагорний певний час перебував на посаді стрільця, згодом його призначали начальником відділку, а в лютому 1926 р. перевели наглядачем комендатури ДПУ УСРР⁹⁸.

На посаді наглядача та старшого діловода він пропрацював до зими 1929 р., характеризувався як «дисциплінований, витриманий, енергійний, ініціативний та рішучий працівник, який користується повагою у товаришів»⁹⁹. Та одного разу Нагорний потрапив у халепу. 10 лютого 1929 р. у Дергачах на весіллі доньки свого знайомого П.В. Савченка Іван Григорович застрелив дев'ятнадцятирічного І. Пащенка. Слідством, яке проводив уповноважений адміністративно-організаційного управління (АОУ) ДПУ УСРР Кисельов, було встановлено, що чекіст скоїв вбивство через необережність, захищаючись від п'яних молодиків та перевищив міру необхідної самооборони. Особливоуповноважений ДПУ УСРР Еріх Йосифович Дзиркал (1897-?) та начальник АОУ ДПУ УСРР Микола Станіславович Бачинський (1894-1937) погодилися з цим висновком та направили справу на розгляд надзвичайної сесії Харківського окружного суду¹⁰⁰. Остання 22 березня 1929 р. у закритому судовому засіданні засудила Нагорного за статтею 141 кримінального кодексу УСРР до 6 місяців позбавлення волі умовно. Прикметно, що вбивство І. Пащенка ніяк не було відзначено по партійній лінії. В документах партійної чистки ДПУ УСРР за 1929 р. відзначалося, що член КП(б)У І.Г. Нагорний у 1919–1922 рр. перебував у лавах більшовицької партії

та «вибув механічно через втрату партійного квитка». Комісія з чистки поставила комуністу Нагорному «на вид» за відірваність від партійної організації. У 1933 р. ця догана партійною організацією ДПУ УСРР була знята¹⁰¹.

У якості покарання І.Г. Нагорний у березні 1929 р. був переведений на господарчу роботу – керуючим будинками гуртожитку співробітників ДПУ УСРР у Харкові. На цій посаді він пропрацював до грудня 1930 р. У січні 1930 р., коли в країні Рад розпочалася насильницька колективізація Нагорний був мобілізований «на роботу по розкуркулюванню» та направлений на посаду коменданта Полтавського окружного відділу ДПУ, де пропрацював до липня 1930 р.¹⁰²

У грудні 1930 р. Івана Григоровича повернули на оперативну роботу та призначили черговим по спеціальному корпусу тюрми ДПУ УСРР у Харкові, а вже у лютому 1931 р. перевели на посаду начальника спецкорпусу тієї ж тюрми, на якій пропрацював до травня 1934 р.¹⁰³. Схвальні відгуки на адресу І. Нагорного («Ставлення до роботи, яку виконує, добре, роботою цікавиться. При виконанні завдань точний та охайний. Дисциплінований. Роботу любить. Потребує підвищення загальноосвітньої, політичної та чекістської підготовки. Посаді завідувача спеціальним корпусом комендатури ДПУ УСРР відповідає... Сумлінний та посидючий працівник. У роботі розбирається добре. Вміло керує своїми підлеглими, але недостатньо вимогливий»¹⁰⁴) сприяють його службовому зростанню.

У травні 1934 р. І.Г. Нагорний стає заступником коменданта ДПУ УСРР¹⁰⁵. Це призначення співпало з переїздом ЦК КП(б)У та уряду УРСР з Харкова до Києва, і на долю нового заступника коменданта лягло чимало проблем з облаштування чекістського апарату у Києві. 22 березня 1936 р. йому було присвоєно звання молодшого лейтенанта державної безпеки¹⁰⁶. Спецзвання

⁹⁸ Там само, арк. 14.

⁹⁹ Там само, т. 2, арк. 23.

¹⁰⁰ Там само, т. 1, арк. 66-66 зв.

¹⁰¹ Там само, арк. 1.

¹⁰² ГДА СБУ, ф. 12, спр. 3852, т. 1, арк. 14.

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ Там само, т. 2, арк. 23.

¹⁰⁵ Там само, т. 1, арк. 14.

¹⁰⁶ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР по особовому складу № 177 від 22 березня 1936 р.

Іван Григорович отримав з деякою затримкою – оскільки переважній більшості співробітників центрального апарату НКВС УСРР спецзвання були присвоєні 8-9 січня 1936 р. Мабуть хтось з найвищого керівництва вагався, чи гідний заступник коменданта офіцерського звання. Втім ці вагання швидко відпали, тим більше, що у 1936 р. знову розпочалися масові страти радянських громадян і для цього були потрібні «стійкі чекісти». Оскільки фізичне знищення полоненого або засудженого на смерть ворога більшовики завжди вважали неабияким подвигом, тому 28 листопада 1936 р. постановою ЦВК СРСР «за особливі заслуги у боротьбі за зміцнення соціалістичного строю» орденом Червоної Зірки були нагороджені 18 чекістів, які виконували вироки засудженим. Серед них троє співробітників НКВС УСРР – комендант О.Г. Шашков, заступник коменданта І.Г. Нагорний та помічник начальника внутрішньої тюрми Д.Д. Кобінек¹⁰⁷.

Зрозуміло, що про те, яким чином ці особи «зміцнювали соціалістичний лад» знали лише вузьке коло співробітників НКВС. Значний інтерес викликає нагородний лист на «відданого, стійкого, витриманого працівника ДПУ-НКВС» І.Г. Нагорного, підписаний заступником наркома внутрішніх справ УСРР З.Б. Кацнельсоном. Цікавий він насамперед тим, що на відміну від десятків нагородних листів чекістів, з якими автори даної статті мали змогу ознайомитися, що в ньому зовсім не згадуються конкретні заслуги заступника коменданта НКВС УСРР. Хіба що: «Протягом всієї своєї роботи в органах ДПУ-НКВС тов. Нагорний особисто виконує завдання»¹⁰⁸. Які саме завдання? Про це один з керівників радянських органів держбезпеки УСРР З.Б. Кацнельсон не вказує, але зазначає, що на честь десятиріччя та п'ятнадцятиріччя органів ВЧК-ДПУ І.Г. Нагорний двічі нагороджу-

вався Колегією ДПУ УСРР годинником¹⁰⁹ – нагородою на той час досить високою. Виходячи з більш ніж скромної посади Івана Григоровича у грудні 1927 р. – наглядач комендатури ДПУ УСРР і невеликий чекістський стаж (рахувався з 1925 р.) можна припустити, що він вже тоді залучався до якихось таємних справ. Недаремно ж в атестації за 1936 р. відзначалося, що «протягом тривалого періоду часу використовується для виконання спеціальних доручень по лінії комендатури»¹¹⁰.

1 квітня 1937 р. І.Г. Нагорний призначається начальником тюрми УДБ НКВС УРСР¹¹¹, але кар'єру штатного ката не полишає: «відданий працівник, чітко виконує особливі завдання по комендатурі»¹¹². Звідси і нові нагороди та відзнаки від нового наркома НКВС УРСР І.М. Леплевського – позачергове звання лейтенанта державної безпеки¹¹³, подяка та місячний грошовий оклад від НКВС УРСР – «за чітке виконання оперативних завдань»¹¹⁴.

Шанував «важку працю» начальника внутрішньої тюрми і нарком НКВС УРСР Олександр Успенський. У деяких документах з особистої справи І.Г. Нагорного вказано, що з травня 1938 р. він обіймав посаду начальника 10-го (тюремного) відділу НКВС УРСР¹¹⁵. На відміну від НКВС СРСР до 1938 р. в українському наркоматі тюремного відділу не існувало, а його функції виконував відділ місць ув'язнень. Більше того, у відомих авторам оперативних документах НКВС УРСР згадок про тюремний відділ поки що не знайдено. Втім ігнорувати ці документи не слід, оскільки у 1938 р. відбувалися постійні реорганізації організаційної структури НКВС УРСР, які потребують подальшого вивчення. У липні 1938 р. заступник наркома внутрішніх справ УРСР майор державної безпеки Д.Д. Гречухін підписав нагородний лист на

¹⁰⁷ Правда. – 1936 р. – 29 листопада.

¹⁰⁸ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 3852, т. 1, арк. 57.

¹⁰⁹ Там само, арк. 58.

¹¹⁰ Там само, т. 2, арк. 23.

¹¹¹ Там само, т. 1, арк. 181.

¹¹² Там само, т. 2, арк. 23.

¹¹³ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР по особовому складу № 2226 від 17 листопада 1937 р.

¹¹⁴ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 3852, т. 1, арк. 9.

¹¹⁵ Там само.

¹¹⁶ Там само, арк. 33.

«т.в.о. начальника тюрми УДБ НКВС УРСР», в якому відзначає, що «Тов. Нагорний виконує низку особливих оперативних завдань. На цій роботі проявив себе як хороший більшовик-чекіст. Політично розвинений, бере участь в партійному житті всього колективу.... Гідний бути представленим до нагородження знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ-НКВС»¹¹⁶. Через місяць Іван Григорович отримав знак «Почесний працівник ВЧК-ДПУ (XV)»¹¹⁷.

«Беріївські чистки» НКВС осені 1938 року мимохіть зачепили начальника внутрішньої тюрми НКВС УРСР. Як пригадував І. Нагорний «коли мою кандидатуру висували в партком, то на партійних зборах особливоуповноважений Твердохлебенко дав мені відвід. Але суть відводу не озвучив. Тоді я став вимагати, щоб він все ж таки назвав причину чому він мені дає відвід, і Твердохлебенко заявив, що я нібито знав про те, що водії комендатури займались крадіжками речей засуджених і, що я ніяких заходів не вживав і нікому про це доповідав»¹¹⁸. Недовіра до Нагорного з боку особливо уповноваженого НКВС УРСР лейтенанта держбезпеки О.М. Твердохлебенка була породжена нововиявленими обставинами в ході розслідування у жовтні 1938 року кримінальної справи, порушеної проти водія спецмашини (тюремки) НКВС УРСР Петра Івановича Бабічева, звинуваченого у великих розкраданнях речей осіб, засуджених до вищої міри покарання. На одному з допитів П.Бабічев засвідчив, що «за розпорядженням Нагорного – начальника внутрішньої тюрми НКВС УРСР возив речі засуджених у магазин випадкових речей на Прорізній вулиці такі як: валізи, шинелі та пальто»¹¹⁹.

Як фігурант справи Іван Нагорний був викликаний 15 березня 1939 року на закриті судові засідання Військового Трибуналу прикордонних та внутрішніх військ Київського округу по Київській області в якості свідка. Покази в суді І. Нагорного де в чому проливають світло на специфіку його роботи в добу «Великого терору»:

«В 1937 р. у нас були великі роботи і в той час комендантом НКВС УРСР був Шашков. Після цих робіт у нас багато залишалось речей і здавати їх нікуди було, тоді я звернувся до Шашкова з питанням, що робити з речами. Шашков написав рапорт на ім'я колишнього наркома Леплевського, і в цьому рапорті просив дозволу про видачу частини речей співробітникам комендатури, і Леплевський на рапорті написав резолюцію «дозволяю»... я особисто давав співробітникам комендатури речі /гімнастерки, чоботи/ на той час коли вони вовтузилися з рогатками, але після роботи вони їх знімали та здавали назад у комору, дозволяв я їм одягати тимчасово чужий одяг для того, щоб вони не псували свій одяг у кров. При колишньому наркомі Успенському, ми всі речі розстріляних знищували, а після Успенського, стали їх здавати по квитанціям «Київпромторгу», який знаходиться на Прорізній вулиці № 7, а що робить «Київпромторг» з цими речами, я не знаю»¹²⁰.

Івану Нагорному вдалося переконати Військового Трибуналу у своїй непричетності до крадіжки речей репресованих громадян. Він лишився на своїй посаді та отримав чергове звання – старшого лейтенанта державної безпеки¹²¹. У поданні відзначалося: «По внутрішній тюрмі НКВС виконує спеціальну роботу»¹²². У травні 1940 р. нарком внутрішніх справ УРСР комісар державної безпеки 3-го рангу Іван Серов відзначає, що «тов. Нагорний І.Г. до виконання службових обов'язків відноситься сумлінно, як керівник тюрми авторитетний, користується повагою колективу, дисциплінований, витриманий, керувати апаратом вміє. Свою основну роботу вміло поєднує з партійною та суспільною роботою, будучи депутатом Ленінської райради м. Києва. За кращі виробничі показники у роботі внутрішньої тюрми тов. Нагорний наказом НКВС УРСР занесений на «Дошку Пошани». Тов. Нагорний проводить велику роботу по виконанню оперативних завдань, покладених на Комендатуру

¹¹⁷ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 486 від 14 серпня 1938 р.

¹¹⁸ ГДА СБУ, спр. 31029-фп, арк. 81.

¹¹⁹ Там само, арк. 60.

¹²⁰ Там само, арк. 79.

¹²¹ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 13 від 7 січня 1940 р.

¹²² ГДА СБУ, ф. 12, спр. 3852, т. 1, арк. 81 зв.

НКВС УРСР»¹²³. Отже знову пряма вказівка на те, що начальник внутрішньої тюрми виконує оперативні завдання, покладені на комендатуру. Зрозуміло, що мова йде про розстріли.

Останній документ в особовій справі Нагорного датований 14 червня 1941 р. Склав його оперуповноважений відділу кадрів НКДБ УРСР молодший лейтенант державної безпеки І.А. Наконечний. В розділі «Спецперевірка» він згадує про судимість Івана Григоровича та його рідного брата Петра, засудженого у 1937 р. за статтею 97 кримінального кодексу УРСР до 6 років позбавлення волі¹²⁴, та підкреслює, що «Враховуючи особливі заслуги тов. Нагорного перед соціалістичною батьківщиною та позитивні характеристики за весь час роботи його в органах ДПУ-НКВС-НКДБ, вищезазначені факти не можуть його компрометувати»¹²⁵. 6 березня 1942 р. І.Г. Нагорний наказом НКВС УРСР № 118 був виключений зі списку особового складу як такий, що зник безвісті на фронті¹²⁶.

**«Ним особисто приведено у виконання понад дві тисячі сто вироків»
(Наум Цалевич Турбовський)**



Наум Цалевич Турбовський народився 25 жовтня 1896 р. у містечку Ходорків Ходорковської волості Сквирського повіту Київської губернії (нині село у Попільнянському районі Житомирської області). Батько понад 35 років працював теслею на цукровому заводі та підробляв ремонтом бочок (помер у 1918 р.) Мати займалася домогосподарством та загинула 1920 року в

Ходоркові під час польсько-радянської війни. Три старших брати (за професією – теслі) та сестра у пошуках кращої долі виїхали до США (Мендель – у 1900 р., Масей – у 1905 р., Нехамія – у 1912 р., Маня – у 1920 р.)¹²⁷. Ще один брат, Матвій, був червоним партизаном і загинув у 1918 р., сестру Босю в жовтні 1941 р. розстріляли нацисти в «Бабиному яру». Рідною мовою вважав російську¹²⁸, добре володів єврейською, а ось про ступінь володіння українською ніде не згадував¹²⁹.

Провчившись 3 роки в хедері, Наум через брак коштів кинув навчання та почав заробляти на хліб. Спочатку працював на цукровому заводі, а впродовж 1909-1915 років машиністом заготівельником у майстернях Ходоркова та Бердичіва. У серпні 1915 р. був мобілізований до царської армії, воював рядовим на Західному фронті, у 18-му Вологодському та 60-му Сибірському піхотних полках. У липні 1917 р. після поранення та контузії був відправлений на лікування до Москви, а потім до Казані. Після одужання, у серпні 1917 р., відмовився повертатися на фронт, за що у складі групи солдат був запроторений на пристань Чула Кандалакської затоки Білого моря¹³⁰.

Описуючи свій «шлях у революцію» Турбовський вказує, що після жовтневого більшовицького перевороту він вступив у Чупі до червоногвардійського загону та виїхав до Петрограду, де перебував до грудня 1917 р. Потім їх «направили в Україну, де прийняли активну участь в боях проти гайдамаків та Центральної Ради. Під час відступу з України я лишився, вступив до лав комуністичної партії та працював за її завданням»¹³¹. Впадає в очі той факт, що Наум Цалевич не вказує назви чи номери більшовицьких з'єднань в яких він служив, не перераховує місця бойових зіткнень з «ворогами пролетарської

¹²³ Там само, арк. 80.

¹²⁴ П.Г. Нагорний був звільнений з тюрми достроково і у червні 1941 р. працював у Дергачівському райвиконкомі.

¹²⁵ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 3852, т. 1, арк. 46.

¹²⁶ Там само, арк. 48.

¹²⁷ ГДА СБУ, ф. 64, спр. 4227, арк. 153 зв.

¹²⁸ Там само, арк. 6.

¹²⁹ Там само, арк. 7.

¹³⁰ Там само, арк. 31.

¹³¹ ГДА СБУ, ф. 64, спр. 4227, арк. 31.

революції». Відсутні про це дані і в його особовій справі. Так само бракує у службових документах і його участь у партійному житті.

За словами Турбовського у серпні 1918 р. він вступив до партизанського загону тов. Некрута і «приймав активну участь в розгоні гетьманської влади та вигнанні німецьких окупантів і Петлюри. В цьому загоні я був до Червоної Армії, був направлений до Одеської червоної робітничої роти, де весь час знаходився на фронті проти Денікіна та Махна»¹³² (знову у записках Турбовського жодної конкретики – ні назв військових частин, ні місць боїв, ні обставини загибелі командира загону Некрута)¹³³.

Наступні сторінки біографії Турбовського є ще більш заплутаними і вже не раз ставали предметом спеціального розслідування відділом кадрів НКВС УРСР. Для прикладу наведемо фрагмент спогадів Наума Цалевича за 1919 рік: «У вересні 1919 року дня не пам'ятаю, я з одним червоноармійцем, перебуваючи в розвідці, був захоплений у полон білокозачим роз'їздом. У цей час наступаючими червоними частинами я був відбитий.

Днів за два після цього випадку, наші частини, знаходячись на станції Помічна (нині містечко в Добровеличківському районі Кіровоградської області – авт.), були захоплені в полон бандою Махно. Пробувши 3-4 дні в Добровеличківці, ми дізналися що в Первомайську знаходяться Червоні частини та вночі групою в 30-40 чоловік втекли від Махна до міста Первомайська. Прибувши до Первомайська пізно вночі, ми зупинилися на околиці міста, а вранці дізналися, що місто вже захопили білі. Оскільки я вже кілька днів ходив хворим, я попрямував до лікарні, де і зліг, захворівши висипним тифом.

Одужавши, я влаштувався працювати в пекарні, що належала громадянину Швецю. Водночас налагодив контакт з підпільною організацією більшовиків, в якій працювали т.т. Коган, Садовський і Громицька»¹³⁴.

Ми не даремно приділили стільки уваги цьому епізоду, оскільки, на нашу думку, він міг

змусити Турбовського доводити свою відданість справі революції службою в ЧК та виконанням специфічних завдань, а саме «знищенням ворогів народу». Ще однією причиною брати участь у розстрілах «контрреволюційного елемента» могла бути помста за вбитих матері та брата, спалену в Ходорковій хаті та батьківську бондарську майстерню.

Як би там не було, але у лютому 1920 р. за мандатом партійної організації Н.Турбовський влаштовується до Особливого відділу при ревкомі Первомайська. Невдовзі особливий відділ буде реформовано у Первомайську повітову ЧК. У зазначеному підрозділі він служить до липня 1921 р. у статусі коменданта і завідувача оперативним відділом, а згодом буде переведений на посаду коменданта Балтської повітової ЧК, на якій пробув до червня 1923 року. З червня 1923 р. по червень 1925 р. Турбовський обирає професію контролера з перевірки іноземних суден Миколаївського окружного відділу ДПУ. Невдовзі за власним бажанням полишає чекістську службу. З жовтня 1925 р. по червень 1926 р. навчається в Одесі в радпартшколі, з червня 1926 р. по січень 1930 р. працює в молдавській промисловій спілці завідувачем складами, завідувачем оргвідділу та членом правління, а у 1930 р. був мобілізований до органів ДПУ¹³⁵.

З 30 вересня 1930 р. Турбовський стає помічником уповноваженого економічного відділку Миколаївського міського відділу ДПУ. У тогочасних службових документах ДПУ відзначалося сумлінне ставлення Турбовського до роботи, втім підкреслювалася недостатня грамотність та слабка чекістська підготовка – «потребує постійного керівництва в роботі»¹³⁶.

У травні 1932 р. Турбовського переводять на посаду уповноваженого оперативного відділу Молдавського обласного відділу ДПУ. Вірогідно це призначення сталося завдяки головному молдавському чекісту Давиду Мойсейовичу Соколинському (1902-1940), який разом з Наумом Цалевичем працював у Балтській повітській ЧК, де отримав подяки «за доблесну самовіддану

¹³² Там само, арк. 32.

¹³³ Там само, арк. 7.

¹³⁴ ГДА СБУ, ф. 64, спр. 4227, арк. 3.

¹³⁵ Там само, арк. 32.

¹³⁶ Там само, арк. 15.

боротьбу з бандитизмом» та «за вмiле проведення та керiвництво роботою з розколу церкви»¹³⁷. Однак працювати разом старим товаришам по службi довелося не довго. 19 листопада 1932 р. полiтбюро ЦК КП(б)У «прийняло пропозицiю» голови ДПУ УСРР С.Ф. Реденса та затвердило «т. Соколинського на нач.[альника] Винницького облвiддiлу ДПУ», а «т. Купчика на нач.[альника] Молдавського облвiддiлу ДПУ»¹³⁸. Це рiшення не задовольнило партiйне керiвництво АМСРР i воно звернулося до полiтбюро ЦК КП(б)У з проханням «залишити тов. Соколинського на роботi в Молдавії» – випадок майже винятковий у тогочаснiй практицi взаємовiдносин провiнцiї та центру. Партiйне керiвництво УСРР продемонструвало свою непохитнiсть – вiдхилили прохання та пiдтвердило постанову про призначення чекiста на Подiлля¹³⁹.

Услiд за своїм шефом полишив Тирасполь i Турбовський. 19 лютого 1933 р. його призначили заступником начальника полiтвiддiлу Онуфрiївської МТС по ДПУ Онуфрiївського району Харківської облaстi. Полiтвiддiли МТС були створенi згiдно з рiшенням сiчневого (1933 р.) Пленуму ЦК ВКП(б) як надзвичайнi органи комуністичної партiї, надiленi повноваженнями полiтичних, господарчих i каральних органiв. В штатi полiтвiддiлу було шість чоловiк, начальник полiтвiддiлу, два заступники (з партiйно-масової роботи i з ОДПУ), помічники з комсомольської роботи та з роботи серед жiнок, редактор багатотиражної роботи. В спеціальнiй директивi ДПУ УСРР та полiтсектору МТС Наркомзему УСРР вiд 17 червня 1933 р., роз'яснялося, що заступник начальника полiтвiддiлу по ОДПУ, «маючи основним завданням агентурне виявлення та своєчасну лiквідацiю контрреволюцiйного активу та антирадянських елементiв в МТС i колгоспах, що обслуговуються, проводить свою роботу в тiсному контактi з начальником полiт-

вiддiлу, якому вiн цiлком пiдпорядковується». У той же час пiдкреслювалося, що чекiсти зберiгають повну самостiйнiсть в оперативнiй роботi, про наслiдки якої вони повиннi були в уснiй формi iнформувати начальників полiтвiддiлiв¹⁴⁰.

В атестацiї Н. Турбовського за перiод з 19 лютого до 10 грудня 1933 р. вiдзначалося, що за час роботи в полiтвiддiлi вiн «на роботi себе не виправдав. Непрацездатний, безiнiціативний, агентурно-оперативне обслуговування об'єктiв досi не розгорнув, незважаючи на неодноразовi нагадування та вимоги. Політична iнформацiя поступає вкрай нерегулярно та за якiстю цiлком незадовiльна, все зводиться до голого фотографування фактiв. Таємного апарату не має, за даними орггрупи завербував за весь перiод кiлька осiб. Жодної зачiпки та розробки не має. Слiдчi справи вiдсутнi. Як встановлено, пiд час виїзду на місце займається господарською та партiйно-масовою роботою на шкоду чекiстській. До основної роботи вiдноситься вкрай недбало»¹⁴¹. Посадi, що займає, не вiдповiдає. Пiдлягає заміні»¹⁴².

Дивує той факт, що замість зняття з роботи Турбовського у грудні 1933 р. вiдправили на курси заступникiв начальникiв полiтвiддiлу МТС з ОДПУ при Дніпропетровському обласному вiддiлi ДПУ. В атестацiйних документах на Н. Турбовського першої половини 1930-х рокiв пiдкреслювалося його вмiння володiти собою та налагоджувати стосунки з оточенням, сумлiнне та зацiкавлене ставлення до навчальної роботи¹⁴³. До виконання своїх посадових обов'язкiв Наум Цалевич повернувся у лютому 1934 р., втiм здобути довіру керiвництва Харківського облвiддiлу ДПУ не зумiв. Центральна атестацiйна комiсія ДПУ УСРР зробила висновок, що вiн «не вiдповiдає посадi, яку займає»¹⁴⁴.

¹³⁷ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 1570, арк. 2 зв.

¹³⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 237, арк. 197.

¹³⁹ Там само, спр. 238, арк. 10.

¹⁴⁰ Зеленин И.Е. Политотделы МТС – продолжение политики «чрезвычайщины» (1933-1934) // Отечественная история. – 1992. – № 6. Режим доступа: <http://Annales.info/rus/small/politmts.htm>

¹⁴¹ ГДА СБУ, ф. 64, спр. 4227, арк. 62.

¹⁴² Там само, арк. 62 зв.

¹⁴³ Там само, арк. 63.

¹⁴⁴ Там само, арк. 62 зв.

Здавалося б, що чекістська кар'єра Турбовського добігає кінця, але знову у пригоді став старий знайомий – начальник УНКВС по Вінницькій області Д.М. Соколинський, за сприяння якого Наум Цалевич 1 лютого 1935 р. отримав посаду начальника лісової охорони облуправління НКВС. Головний подільський чекіст надав чудову характеристику Турбовському – «добре поставив роботу по боротьбі з лісовими порушниками, усунув ненормальності та дефекти в лісовому господарстві»¹⁴⁵, і кінець кінцем домогся його повернення на роботу в ГУДБ.

1 червня 1936 р. Турбовського призначили начальником оперативного відділу УДБ УНКВС Вінницької області¹⁴⁶ та невдовзі присвоїли звання лейтенанта державної безпеки¹⁴⁷.

Оперативний відділ проводив роботу по п'яти основним напрямам. 1-й напрям – «розвідка зовнішнього спостереження» (негласне зовнішнє спостереження; супроводження з цією ж метою об'єктів під час їхнього пересування по країні; агентурні зйомки та арешти; негласна охорона іноземних місій і посольств апаратом розвідки). 2-й напрям – «контроль» (виявлення настроїв серед міського населення, армії, селянства). 3-й напрям – «політичний нагляд» (арешти та обшуки за ордерами; виїзди на особливо важливі пригоди; ліквідація конфіскованого майна; виклики на побачення із заарештованими по справам політичних партій; обслуговування міської міліції та проведення агентурних розробок по вказаному об'єкту; обслуговування населення по домівкам і проведення попередніх агентурних розробок по узгодженню із відповідними відділами; розшук політичних злочинців; встановлення об'єктів за завданням відділів; боротьба з антирадянською агітацією на вулиці; вилучення через апарат міліції зброї, що зберігається незаконно у населення; виявлення куркульського елемента; керівництво системою прописки та адресними столами; облік еле-

мента, що проходить по установкам та зовнішньому спостереженню (у загальній картотеці секретаріату); повідомлення у відповідні відділи про прийняття заходів по особливо важливим пригодам у місті; оформлення тимчасово затриманих). 4-й напрям – «спеціальна охорона» (охорона керівництва області; охорона вищих партійних і радянських установ; постійна негласна охорона вищезазначених об'єктів; обслуговування охорони свят, з'їздів, процесів). 5-й напрям – «технічний»: обслуговування відділів телеграфним зв'язком; обслуговування відділів по контролю телефонної мережі; обслуговування телефонного високочастотного зв'язку.

16 грудня 1936 р. майор державної безпеки Д.М. Соколинський був призначений начальником УНКВС по Дніпропетровській області¹⁴⁸, а через десять днів Н.Ц. Турбовський був призначений т.в.о. інспектора при начальнику цього ж УНКВС¹⁴⁹. З точки зору службової ієрархії переведення до Дніпропетровська було пониженням на посаді. Зараз важко сказати, чому стався цей переїзд – можливо Наум Цалевич в черговий раз не справився з чекістською роботою, либонь просто вирішив податися за своїм благодійником, очікуючи подальшого вигідного працевлаштування.

Невдовзі шляхи Турбовського та Соколинського розійшлися назавжди. 23 січня 1937 р. Соколинський був призначений начальником 3-го (контррозвідувального) відділу УДБ НКВС УРСР¹⁵⁰. На роль контррозвідника Наум Цалевич явно не тягнув і тому залишився у Дніпропетровську, де у 1937–1938 рр. працює комендантом і начальником тюрми УДБ обласного УНКВС, за що 19 грудня 1937 р. нагороджується орденом Червоної Зірки¹⁵¹.

Відповідний нагородний лист нам відшукати не вдалося, зате дострокова атестація на начальника 10-го (тюремного) відділу УДБ УНКВС Дніпропетровської області Турбовського, яку

¹⁴⁵ Там само, арк. 15.

¹⁴⁶ Там само, арк. 64.

¹⁴⁷ А ГУВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 849 від 15 вересня 1936 р.

¹⁴⁸ А ГУВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 1190 від 16 грудня 1936 р.

¹⁴⁹ ГДА СБУ, ф. 64, спр. 4227, арк. 64.

¹⁵⁰ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 101 від 23 січня 1937 р.

¹⁵¹ Правда. – 1937. – 20 грудня.

у січні 1938 р. підписав начальник облуправління старший майор державної безпеки Юхим Фомич Кривець (1897–1940) говорить сама за себе. Її другий розділ – «Оперативна оцінка працівника» ми процитуємо повністю мовою оригіналу: «Свою роботу знаєт хорошо. Умело организовал охрану и изоляцию заключенных внутренней тюрьмы УГБ УНКВД, а также доставку арестованных на допросы с Днепропетровской тюрьмы, что во многом способствовало успешности следствия. Тов. Турбовским непосредственно проведена большая работа по приведению в исполнение приговоров к высшей мере уголовного наказания, в порядке приказов Народного Комиссара внутренних дел Союза ССР № 00485, 00439 и 00593 и по решению Коллегии Верховного Суда Военного Трибунала и Особой тройки при УНКВД над врагами народа, участниками военно-фашистского заговора, шпионами и диверсантами.

Им лично приведено в исполнение свыше двух тысяч ста приговоров. Занимаемой должности вполне соответствует. Достоин досрочного присвоения следующего спецзвания «СТАРШИЙ ЛЕЙТЕНАНТ»»¹⁵².

Понад 2100 власноруч розстріляних дніпрян не переконали нового начальника УНКВС Дніпропетровської області майора державної безпеки Петра Андрійовича Коркіна (1900–1940) у благонадійності штатного ката. 26 березня 1938 р. П. Коркін підписав чергову довідку на Турбовського, в якій було висловлено рекомендацію: «Як уродженця УРСР, який працює на теренах УРСР з 1917 року, необхідно перевести вглиб СРСР»¹⁵³, проте Наума Цалевича на певний час лишили у Дніпропетровську.

3-го липня 1938 р. нарком О.І. Успенський надіслав телеграму П.А. Коркіну: «Наказую у добовий термін відрядити Київ Турбовського»¹⁵⁴. У ті часи відрядження до столиці УРСР для провінціальних чекістів дуже часто означало арешт і до Києва начальник дніпропетровської тюрми УДБ УНКВС їхав не в кращому настрої. Як вия-

вилось згодом фахівці рівня Турбовського були найбільш затребувані радянськими спецслужбами. З середини липня 1938 р. Турбовський став опановувати посаду заступника коменданта НКВС УРСР з господарської частини.

Через три дні після втечі О. Успенського, 18 листопада 1938 р., т.в.о. наркома внутрішніх справ УРСР комдив В.В. Осокін підписав наказ про відрядження Н.Ц. Турбовського «у розпорядження НКВС СРСР»¹⁵⁵, що на нашу думку може свідчити про бажання нового керівництва наркомату позбутися сумнівних осіб, причетних до постаті опального наркома. Невдовзі це призначення було скасовано і на посаді заступника коменданта НКВС УРСР з господарської частини «здібний та ініціативний господарник» пропрацював до 1 липня 1943 р. – дня призначення начальником господарського відділку комендантського відділу Адміністративно-господарсько-фінансового управління НКДБ УРСР. З 1 жовтня 1944 р. до 3 квітня 1947 р. Н. Турбовський очолював комендантський відділ Адміністративно-господарсько-фінансового управління НКДБ/МДБ УРСР. 8 липня 1947 р. Турбовський звільнений у відставку «через стан здоров'я»¹⁵⁶.

На пенсію, яка дивним чином співпала з боротьбою «з безродними космополітами», підполковник державної безпеки Н. Турбовський, вийшов увінчаний орденами Червоного Прапора та Вітчизняної війни другого ступеню, отриманими у 1945 р. Про конкретні справи Н. Турбовського під час Другої світової війни відомо небагато, хіба що скупі рядки в нагородному листі: «весь період Вітчизняної війни знаходився в оперативних групах Наркомату. Провів велику роботу з евакуації матеріально-майнових цінностей наркомату. Після повернення до Києва, в стислі терміни забезпечив адміністративні будівлі НКДБ УРСР всім необхідним. Працює чесно і сумлінно, нерахуючись з часом»¹⁵⁷.

Подальша доля Н.Ц. Турбовського невідома.

¹⁵²ГДА СБУ, ф. 64, спр. 4227, арк. 77.

¹⁵³ГДА СБУ, ф. 64, спр. 4227, т. 2, арк. 6.

¹⁵⁴Там само, арк. 169.

¹⁵⁵ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 712 від 18 листопада 1938 р.

¹⁵⁶ГДА СБУ, ф. 64, спр. 4227, т. 2, арк. 10.

¹⁵⁷Там само, арк. 20.

Розстрільних справ майстер. (Давид Дмитрович Кобінек)



Вивчаючи персоналії виконавців смертних вироків у 1930-ті роки у Києві, не можна обійти увагою багатолітнього учасника розстрільної команди при центральному апараті ДПУ-НКВС Давида Дмитровича Кобінека. Майбутній професіонал у суто специфічному ремеслі народився

24 грудня 1900 р. у м. Кривий Ріг Катеринославської губернії в родині українського селянина-середняка. У різних офіційних документах його прізвище писалося по-різному: «Кобенек» або «Кобінек». Слід зауважити, що у власноручно заповнених документах Давид Дмитрович зазначав своє прізвище як Кобінек. Його батько – Дмитро Юхимович Кобінек мав 30 десятин власної землі, 3 коней, корову, сільськогосподарський інвентар. Частина землі здавав в оренду та займався торгівлею худобою. Після смерті Дмитра Кобінека у 1921 р. господарство перейшло до його дружини, Акулини Дмитрівни¹⁵⁸. Окрім Давида Акулина Кобінек виховували ще трьох синів – Григорія, Миколу, Степана та двох доньок – Ксенію та Катерину¹⁵⁹.

Після закінчення 4-х відділків земської школи та 2-х класного училища у 1915 р. Давид Кобінек влаштувався на Брянську копальню, де працював відмітником, а вже наступного року перейшов табельником на Червону копальню. Після закриття копалень у 1918–1919 рр. повернувся до батьківської оселі та зосередився на вирощуванні злакових культур¹⁶⁰. У грудні 1919 р. добровільно вступив до лав запасного полку 2-ї Кінної армії РСЧА, який дислокувався в Кривому Розі, а згодом служив в запасному ескад-

роні в Долганцево. У 1921 р. був переведений до Кременчука, де формувалася Перша Українська дивізія, служив помічником начальника відділку 1-го маршового ескадрону 2-го запасного кавалерійського полку¹⁶¹. Описуючи свій бойовий шлях в автобіографії, Кобінек детально згадував події 1918–1919 років: у складі червоногвардійського загону під командуванням Василя Антоновича Валявко (1885–1930) «бився з німцями»¹⁶², а під час антиденікінського повстання на Криворіжжі у складі загону Максима Шестака брав участь у боях поблизу роз'їздів Мойсеївка та Червоний та станції Довгінцеве¹⁶³.

Після демобілізації з РСЧА в березні 1921 р. Кобінек повернувся до рідного міста та працював в канцелярії трудового батальйону на Артемівській копальні (березень – серпень 1921 р.), у сільськогосподарському колективі Шлаковської копальні (1921–1922 рр.), робітником з ремонту залізничних шляхів на станції Карнаватка (1922 р.). Після смерті батька, як старший в родині, займався хліборобством у власному господарстві в Кривому Розі (1922–1925 рр.), очолював криворізьку спілку селян-незаможників (1925–1926 рр.)¹⁶⁴.

Службу в органах ДПУ Кобінек розпочав у травні 1926 р. стрільцем загону особливого призначення у Кривому Розі. З 1 жовтня 1926 р. працював експедитором фельд'єгерського відділку, а з 10 червня 1927 р. – фельд'єгером фельд'єгерського відділку Криворізького окружного відділку ДПУ. Варто зауважити, що в його службових атестаціях другої половини 1920-х років наголошувалося на невитриманості, грубості, «розв'язній манері спілкування з керівництвом», та підкреслювалося, що «через слабкий політичний розвиток висуненню на більш відповідальну роботу не підлягає»¹⁶⁵.

Негативна оцінка ділових і моральних якостей не завадила Кобінеку травні 1929 р. перевестися до Харкова та обійняти посаду фельд'єгера

¹⁵⁸ Там само, ф. 64, спр. 3635, арк. 24.

¹⁵⁹ Там само, арк. 68.

¹⁶⁰ Там само, арк. 15.

¹⁶¹ Там само, арк. 16.

¹⁶² Там само, ф. 64, спр. 3635, арк. 14.

¹⁶³ Там само, арк. 7зв.

¹⁶⁴ Там само, арк. 116.

¹⁶⁵ Там само, арк. 133.

фельд'єгерського корпусу ДПУ УСРР. Відзначимо, що того ж самого року його дружина Олександра Дем'янівна, яка працювала касиром в Криворізькому робітничому кооперативі, була засуджена за статтею 108 кримінального кодексу УСРР до 6 місяців позбавлення волі за підробку документів¹⁶⁶. Враховуючи позапартійність Давида Дмитровича та судимість його дружини, можна припустити, що його переведенню до Харкова сприяв хтось із впливових працівників ДПУ.

У фельд'єгерському корпусі ДПУ УСРР Кобінек пропрацював до липня 1930 р., а згодом був переведений черговим помічником коменданта ДПУ УСРР¹⁶⁷. Ймовірно він сподобався своєму прямому начальнику – коменданту ДПУ УСРР Івану Порфирійовичу Судакову, який домігся призначення 1 січня 1932 р. Давида Дмитровича своїм помічником. Скоріш за все саме Судаков, який власноручно розстрілював «контру», починаючи з 1918 р., і залучив Кобінека для виконання особливих доручень, адже в нагородному листі на останнього відзначалося, що «з 1932 року тов. Кобінек особисто виконує особливі завдання ДПУ-НКВС УРСР»¹⁶⁸.

«Особисто виконувати особливі завдання» Кобінек продовжував протягом всієї своєї чекістської кар'єри (з грудня 1935 р. працював черговим комендантом НКВС УРСР, а з 1 квітня 1937 р. – помічником начальника внутрішньої тюрми НКВС УРСР), за що 26 листопада 1936 р. був нагороджений орденом Червоної Зірки, а у вересні 1937 р. отримав подяку від наркома НКВС УРСР та місячний оклад – «за чітке виконання важливого оперативного завдання»¹⁶⁹.

«Єжовсько-беріївські чистки» обійшли стороною ката-орденоносця. У 1939 р. Кобінеку нарешті присвоїли спеціальне звання молод-

шого лейтенанта державної безпеки та прийняли кандидатом у члени ВКП(б). У вересні 1939 р. Кобінек був відряджений на Західну Україну та призначений т.в.о. начальника тюрми УНКВС Тернопільської області, а у грудні того ж року, незважаючи на численні протести Давида Дмитровича, наказом по обласному УНКВС затвердили в цій посаді¹⁷⁰.

Робота та побут в Тернополі не задовольняла Кобінека. Він бідкався керівництву на те, що: «живе по-собачому» і без родини, «у мої роки самотньому жити не цікаво», «кожного дня, повертаючись додому замість роботи над собою змушений протоплювати піч та прибирати в квартирі» «за умов цієї роботи вже не вистачає духу»¹⁷¹. У численних службових рапортах просив його усунути з посади, оскільки «відчуваю, що з роботою не справляюся»¹⁷². На моральний злам Кобінека звертає увагу начальник тюремного відділу УНКВС Тернопільської області капітан Фокін, який характеризує свого підлеглого у серпні 1940 р. відзначав: «впертий та принциповий, іноді виявляє нервозність і навіть нехтує окремими вказівками, в побуті скромний. В організації тюрми виявив велику ініціативу, багато приклав зусиль для підняття дисципліни та виховання колективу. Роботу свою знає добре і вміє працювати, але активність останнім часом понизилася, має настрої піти з цієї роботи. До оперативно-чекістської роботи активності не виявляє і оперпрацівники тюрми достатнього керівництва не відчують»¹⁷³.

Начальник УНКВС по Тернопільській області Олександр Анатолійович Вадіс своїми наказами двічі оголошував Кобінеку догану. Приводами до дисциплінарного стягнення були: неподання облікових матеріалів до відділу кадрів, погана постановка обліку грошових коштів і повну відсутність матеріальних цінностей у в'язниці¹⁷⁴. У цей час скінчилася чергова спец-

¹⁶⁶ Там само, арк. 24 зв.

¹⁶⁷ Там само, арк. 13 зв.

¹⁶⁸ Там само, арк. 124.

¹⁶⁹ Там само, арк. 11.

¹⁷⁰ Там само, арк. 123.

¹⁷¹ Там само, арк. 120.

¹⁷² Там само, арк. 123.

¹⁷³ Там само, арк. 10.

¹⁷⁴ Там само, арк. 24 зв.

перевірка Кобінека, яка окрім його «куркульського походження» та судимості дружини, з'ясувала, що чоловік його сестри директор однієї з київських шкіл Гаврило Іванович Прокопенко має зв'язок з «українськими націоналістами»¹⁷⁵. У вересні 1940 р. Тернопільський обком КП(б)У «прийняв пропозицію облуправління НКВС» про звільнення Кобінека з органів та вирішив просити ЦК КП(б)У затвердити цю постанову¹⁷⁶.

На підставі незадовільної роботи Кобінека в Тернополі та компрометуючих матеріалів на його родину відділ кадрів НКВС УРСР ініціював його звільнення з органів НКВС у запас¹⁷⁷.

Обурений таким рішенням Давид Дмитрович написав листа заступнику наркома внутрішніх справ НКВС УРСР майору державної безпеки Павлу Тихоновичу Чемисову, в якому вимагав скасувати наказ про його звільнення з органів держбезпеки¹⁷⁸. У жовтні 1940 р. Давида Дмитровича повернули на посаду заступника начальника внутрішньої в'язниці НКВС УРСР. На цій посаді він і зустрів німецько-радянську війну. В особовій справі Кобінека знаходиться довідка про його виключення зі списків особового складу як такого, що пропав безвісті на фронті у 1942 році¹⁷⁹.

Коменданти УНКВС по Київській області

Наша розповідь про безпосередніх керівників розстрілами радянських громадян в Києві була б неповною, якби ми оминули увагою комендантів УНКВС по Київській області. За дев'ять передвоєнних років офіційно цю посаду обіймали лише два чекіста: М.І. Воробйов (липень 1932 р. – 28 лютого 1935 р.; 13 березня 1938 р. – 24 вересня 1941 р.) та А.Г. Шинкар-Антонов (1 квітня 1935 р. – 13 березня 1938 р.).

«Чудово знає роботу комендатури» (Микола Ілліч Воробйов)

Микола Ілліч Воробйов народився 25 грудня 1897 р. у селі Тополівка Сосницького повіту Чернігівської губернії. Росіянин. Батьки, колишні селяни-бідняки, працювали у Києві на міській скотобійні: батько – забійником худоби, мати – «кишечницею». Після смерті батька у 1900 р. мати пішла з скотобійні та працювала на різних поденних роботах¹⁸⁰. Рівень своєї освіти М.І. Воробйов у службових анкетах визначав як «нижчий», але в одному з документів написав «учбових закладів не закінчував».



Свою трудову діяльність Микола розпочав 1909 року учнем слюсаря в казенних майстернях у Києві. Працював підмайстром з слюсарної справи на фабриці Голбана, майстернях Нечипуренка, Пічугина¹⁸¹. У червні 1916 р. – грудні 1917 р. служив рядовим 116-го Заамурського піхотного полку на австрійському фронті. З 25 грудня 1917 р. по 5 лютого 1918 р. був червоногвардійцем загону матросів-чорноморців під командуванням Андрія Васильовича Полупанова (1888–1956), брав участь в боях за Київ проти військ Центральної Ради. Після захоплення Києва німецькими та українськими військами Воробйов не став відступати з більшовиками, а втік до рідної Тополівки, де згодом «брав участь в розгромі поміщика Міхневича». Під час чергової більшовицької навали він повертається до Києва та вступає до подільської комендатури більшовиків. Після організації 5 лютого 1919 р. 216 батальйону військ ВЧК був переведений туди червоноармійцем¹⁸².

¹⁷⁵ Там само.

¹⁷⁶ Там само, арк.9.

¹⁷⁷ Там само, арк. 24 зв.

¹⁷⁸ ГДА СБУ, ф. 64, спр. 3635, арк.10.

¹⁷⁹ Там само, арк. 133.

¹⁸⁰ ГДА СБУ, ф. 64, спр. 3230, арк. 22.

¹⁸¹ Там само.

¹⁸² Там само, арк. 23.

З другої декади лютого 1919 р. Воробйов – наглядач комендатури та старшим наглядачем тюрподу Київської губ. ЧК. 9-10 квітня 1919 р. приймав активну участь в ліквідації Куренівського повстання в Києві. З кінця серпня 1919 р. старший наглядач тюрподу Київської губ. ЧК. Як пригадував Воробйов «разом із співробітниками КГЧК відступав до Чернігова, на шляху до Чернігова брав участь у відбитті атаки козаків, які перегороджували шлях нашим відступаючим частинам (під містечком Семиполоки Остерського повіту Чернігівської губернії – авт.). Коли прибув до Гомеля отримав розпорядження від коменданта КГЧК відправитися до Москви та супроводжувати туди заручників і цінності»¹⁸³. Слід відзначити, що це було принаймні друге за рахунком вивезення чекістами цінностей з Києва до Москви (перше, оспіване радянськими письменниками, було здійснено за наказом голови ВУЧК Мартина Івановича Лаціса комендантом ВУЧК Іваном Порфирійовичем Судаковим)¹⁸⁴.

Після доставки заручників і цінностей Воробйова лишили працювати на Лубянці в секції по боротьбі з дезертирством при ВЧК разом з колишнім т.в.о. голови ВУЧК В.А. Балицьким і інспектором секретно-оперативного відділу ВУЧК Олександром Борисовичем Розановим (1896-1937)¹⁸⁵. Брав участь у ліквідації загону анархістів у Брянську¹⁸⁶. Наприкінці 1919 р. був прийнятий до лав РКП(б) парторганізацією ВЧК у Москві¹⁸⁷.

У лютому 1920 р. Воробйова відрядили до Київської губ. ЧК, у якій він пропрацював до травня того ж року помічником завідувача тюрподом та помічником коменданта¹⁸⁸. Головою Київської губ. ЧК був на той час В.А. Балицький. Наприкінці квітня 1920 р., коли вже було зрозуміло, що більшовики здадуть місто поля-

кам, голова губ. ЧК разом з головою губвиконкому А.В. Івановим влаштував у Лук'янівській в'язниці грандіозний мітинг за участю близько 3000 арештантів. Останні оваціями зустріли пропозицію більшовиків: на честь знаменного «дня свята праці» їх можуть звільнити під «чесне слово» не порушувати суспільний порядок. І, що характерно, цю угоду було виконано – під час відступу червоних кримінальники порядок не порушували»¹⁸⁹. Відпускаючи кримінальників, більшовики, на нашу думку, хотіли створити проблеми польському уряду. Долю саме заарештованих «контрреволюціонерів», які перебували під безпосереднім наглядом Воробйова, поки що з'ясувати не вдалося.

Самі ж київські чекісти «день свята праці» зустріли в Харкові. Воробйова відрядили до так званого Оперативного штабу Центрального управління надзвичайних комісій і особливих відділів, який окрім підготовки масових операцій по ліквідації контрреволюційних організацій очищення великих міст України від «буржуазного та спекулятивного елементу» та відправки буржуазії на примусові роботи, мав вилучити зброю та надлишки, затримувати дезертирів і тих, хто ухилявся від мобілізації¹⁹⁰. У Харкові він працював оперативним комісаром, співробітником при коменданті а з 23 травня наглядачем¹⁹¹. 30 червня того ж року згідно до розпорядження заступника начальника Цупнадкому В.А.Балицького Воробйова відрядили до Київської губ. ЧК¹⁹².

У липні 1920 р. – листопаді 1922 р. Воробйов працює в Київській губ.ЧК – Київському губвідділі ДПУ помічником чергового коменданта, помічником завідувача тюрподом, помічником коменданта *концентраційного табору*, комендант окремої робочої роти в'язнів¹⁹³. У 1921 р.

¹⁸³ Там само, арк. 4.

¹⁸⁴ Звоницкий Э. Сотрудник ЧК // Чекисты. Сборник. – М.: Молодая гвардия, 1970. – С. 62-65.

¹⁸⁵ ГДА СБУ, ф. 64, спр. 3230, арк. 97.

¹⁸⁶ Там само, арк. 9.

¹⁸⁷ Там само, арк. 4.

¹⁸⁸ Там само, арк. 97.

¹⁸⁹ Дукельський С. ЧК на Украине. – Benson (Vermont), 1990. – С. 45.

¹⁹⁰ ВЧК-ГПУ. Документи и материалы / Ред.-сост. Ю.Г.Фельштинский. – М., 1995. – С. 146.

¹⁹¹ ГДА СБУ, ф. 64, спр. 3230, арк. 44.

¹⁹² Там само, арк. 47.

¹⁹³ Там само, арк. 97.

«безпосередньо брав участь у ліквідації» загонів отамана Орлика (Федіра Петровича Артеменка (1898–1922)) під Києвом у 1921 р. та загону генерал-хорунжого Юрія Йосиповича Тютюнника (1891–1930) під Базаром¹⁹⁴. З листопада 1922 р. Воробйов працював комендантом Уманського повітового відділу ДПУ. 11 лютого 1923 р. він був відкликаний до Київського губвідділу ДПУ і звільнений за власним бажанням¹⁹⁵.

У своїй автобіографії Воробйов зазначає, що «за власним бажанням» був переведений до Київського будинку примусових робіт (Бупр – так в той час називалася Лук'янівська в'язниця), до обіймав посади помічника начальника та начальника Бупра до листопада 1929 р.¹⁹⁶. Упродовж 1923–1926 рр. секретар партійного осередку Бупру, у 1924–1927 рр. – член Київської міськради¹⁹⁷. За роботу в Бупрі отримав грамоту від наркома внутрішніх справ УСРР В.А. Балицького та портсигар з надписом від київського виконкому¹⁹⁸. Мав також догану у 1928 р. від київської контрольної комісії у 1928 р. «за використання службового становища»¹⁹⁹.

З 4 листопада 1929 р. по 10 листопада 1931 р. Воробйов обіймав посаду начальника трудової комуні ДПУ УСРР у Прилуках. За тогочасними канонами перевиховання малолітніх злочинців довіряли лише досвідченим чекістам (наприклад, у червні 1932 р. – жовтні 1934 р. харківську трудову колонію імені Ф.Е.Дзержинського очолював багаторічний комендант ВУЧК-ДПУ УСРР І.П. Судаков²⁰⁰, який власноручно розстріляв не одну сотню «контрреволюціонерів», проте

сучасні російські дослідники цього виправно-трудового закладу, згадуючи постать цього штатного ката, «забувають» повідомити читачам в чому саме полягали його «революційні заслуги»²⁰¹). По роботі в трудкомуні Воробйов «характеризувався позитивно»²⁰² за що отримав подяку від ДПУ УСРР; а з рук заступника голови ДПУ Карла Мартиновича Карлсона (1888–1938) мисливську рушницю у подарунок, а також золотий годинник з надписом від Прилуцького райвиконкомому²⁰³.

У листопаді 1931 р. Воробйова переводять на партійну роботу – заступником голови Прилуцької районної контрольної комісії. Вже 10 березня 1932 р. його призначають завідувачем господарським відділом щойно організованого Київського обласного відділу ДПУ²⁰⁴. Напевно, що все це призначення сталося завдяки новому начальнику київських чекістів О.Б. Розанову, який працював разом з М.І. Воробйовим ще у 1919–1920 рр. у Києві, Москві та Харкові²⁰⁵. У момент коли розпочалися сумнозвісні хлібозаготівлі, які призвели до масштабного Голодомору 1932–1933 років, оголошено новий виток масових арештів «саботажників» і «українських контрреволюціонерів» начальнику Київського обласного відділу ДПУ О. Розанову став потрібний фахівець, який би не лише «розібрався» з розміщенням сотень заарештованих, а в разі потреби забезпечив процедуру виконання смертних вироків. У цьому сенсі і слід розглядати призначення у червні 1932 р. М.І. Воробйова комендантом Київського обласного відділу ДПУ²⁰⁶.

¹⁹⁴ Там само, арк. 9.

¹⁹⁵ Там само, арк. 8.

¹⁹⁶ Там само, арк. 97.

¹⁹⁷ Там само, арк. 8 зв.

¹⁹⁸ Там само, арк. 97.

¹⁹⁹ Там само, арк. 35 зв.

²⁰⁰ Зуб Э.И. Харьковская ЧеКа. Прощание с мифами. – Харьков: ПП «Ройдер», 2012. – С. 52–54.

²⁰¹ Гладыш С.Д. Дети большой беды. – М.: Издательский дом «Звонница-МГ», 2004. –С. 194.

²⁰² ГДА СБУ, ф. 64, спр. 3230, арк. 13.

²⁰³ Там само, арк. 97.

²⁰⁴ Там само, арк. 8.

²⁰⁵ Докладніше про А.Б.Розанова див.: Бажан О., Золотарьов В. Перший секретар ВУЧК (Сторінки біографії старшого майора державної безпеки Олександра Розанова) // Краєзнавство. – 2013. – № 2. – С. 197–205.

²⁰⁶ ГДА СБУ, ф. 64, спр. 3230, арк. 8.

Вироки над засудженими виконувалися під керівництвом Воробйова в приміщенні Київського обласного відділу ДПУ, про що свідчать власноручно підписані ним акти. Наведемо зміст деяких з них: 30 січня 1933 р. в 23 годині 30 хвилин було умертвлено 7 осіб (акт підписали Воробйов, відповідальний черговий по облвідділу Биков і прокурор Шахлевич); 31 січня 1933 р. о 23 годині 55 хвилин розстріляно 5 осіб (акт підписали Воробйов, Шахлевич і відповідальний черговий по облвідділу Левін); 2 лютого 1933 р. о другій годині 5 хвилин «вищу міру соціального захисту» застосовано щодо 2-х осіб (акт підписали Воробйов, відповідальний черговий по облвідділу Шанкевич і прокурор Хомич)²⁰⁷.

16 листопада 1933 р. президія Київського облвиконкому преміювала 10-х працівників ДПУ Київського обласного відділу ДПУ за успішне виконання урядового завдання з будівництва 250 кілометрів залізничних шляхів до 10 цукрових заводів. У постанові відзначалося, що «працівники ДПУ, проявляючи притаманний їм ентузіазм, наполегливість і оперативність, забезпечили високі темпи та якість будівництва під'їзних шляхів. Лише за час з 23 серпня по 15 вересня цього року під безпосереднім керівництвом працівників ДПУ, закінчена прокладка 167,5 км. шляхів, або 62,4% загального плану». За трудові звершення начальник економічного відділу Вільгельм Вільгельмович Кіртст (1897–1938) отримав рушницю; помічник начальника економічного відділу Наум Борисович Березовський (1902 – ?) – годинник; комендант Воробйов – велосипед²⁰⁸. Це вже була друга нагорода Воробйова від Київського облвиконкому – на честь п'ятнадцятиріччя органів ВЧК-ДПУ він отримав бойову зброю.

І надалі Воробйов успішно виконував покладені на нього обов'язки. В його атестації на посаді коменданта УНКВС по Київській області від 10 січня 1935 р. відзначалося: «сумлінний працівник, чудово знає роботу комендатури, ініціативний, дисциплінований. Вміє дисциплінувати та виховувати підлеглих»²⁰⁹. 28 лютого 1935 р. Микола Ілліч був призначений заступником начальника відділу місць ув'язнення УНКВС Київської області, а 25 жовтня того ж року завгоспом і заступником директора київського стадіону «Динамо»²¹⁰.

28 січня 1938 р. Воробйова призначили начальником Білоцерківської сільськогосподарської колонії замість Михайла Івановича Лінкова, переведеного на аналогічну посаду до Запоріжжя²¹¹. За словами співробітників колонії Воробйов дуже мало часу приділяв керівництву колонії та більшість службового часу проводив у Києві, і за 1,5 місячне керівництво колонією був тут не більше ніж 10 днів. Такий стиль керівництва призвів до невиконання квартального плану, особливо в галузі тваринництва. Втім вже 11 березня 1938 р. наказом т.в.о. начальника УНКВС Київської області майора державної безпеки Ісає Яковича Бабича (1902–1948) Воробйов був відкликаний до Києва²¹², а ще через два дні призначений комендантом УНКВС по Київській області²¹³.

14 серпня 1938 р. Воробйова нагородили знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV)²¹⁴, а за дев'ять днів присвоїли звання лейтенанта державної безпеки²¹⁵. Жодних конкретних даних про роботу Миколая Ілліча на посаді коменданта УНКВС Київської області, яку він обіймав до останнього дня життя, в його особовій справі не має. 24 вересня 1941 року загинув під селом Барішівка Київської області²¹⁶.

²⁰⁷ За сценарієм ДПУ (Кримінальна справа «Українська революційно-демократична спілка»). Документи і матеріали. Упорядник Т.Ф. Григор'єва. – К., 2004. – С. 357-361.

²⁰⁸ ГДА СБУ, ф. 64, спр. 3230, арк. 48.

²⁰⁹ Там само, арк. 13.

²¹⁰ Там само, арк. 8.

²¹¹ Там само.

²¹² Там само, арк. 119.

²¹³ Там само, арк. 8.

²¹⁴ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 486 від 14 серпня 1938 р.

²¹⁵ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 1940 від 23 серпня 1938 р.

²¹⁶ Книга памяти сотрудников органов контрразведки, погибших и пропавших без вести в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. — М.: Граница, 1995. – С. 95

«До зброї відноситься дбайливо» (Абрам Григорович Шинкар-Антонов)

Абрам Григорович Шинкар народився 6 січня 1899 р. у Києві в родині кравця. Єврей. До 12 років навчався у Київському міському єврейському училищі, яке був змушений кинути через важке матеріальне становище та піти працювати на місцеву взуттєву фабрику. Наприкінці 1917 р. вступив до бойової дружини Червоної Гвардії взуттєвої фабрики, брав участь у боях проти військ Центральної Ради. Після захоплення Києва червоними військами під орудою Михайла Артемійовича Муравйова (1880–1918), добровільно вступив до Червоного Козацтва. Після відступу червоних Шинкар втік до Житомира, де у 1918–1920 рр. працював на взуттєвій і шкіряній фабриках. З 1919 р. був таємним співробітником Волинської губ. ЧК. У 1921 р. перейшов на гласну роботу, на якій і пропрацював до травня 1924 р., невраховуючи дев'яти місячної служби у 135-му полку 45-ї Волинської стрілецької дивізії²¹⁷. На чекістській роботі отримав прізвище «Антонов», яке згодом перетворилося на частину його прізвища Шинкар-Антонов. Упродовж 1921–1922 років працював комендантом і завідувачем Оперативною частиною Новоград-Волинської повітової ЧК, пізніше (у 1922–1924 рр.) помічником уповноваженого та уповноваженим економічного відділу Волинського губвідділу ДПУ²¹⁸. Збереглися власні судження Шинкаря–Антонова про власні ідеологічні коливання: «в партію вступив у 1920 р. і наприкінці 1922 р., в період НЕПу, на мене, як на загартованого чекіста в боротьбі з контрреволюцією та бандитизмом, НЕП подіяв негативно. Будучи тоді політично малорозвиненим, я з лав партії вибув. Пробувши після цього поза партією до 1924 р., я ґрунтовно усвідомив



помилковість моїх поглядів на НЕП і знову вступив у партію у 1924 р.»²¹⁹.

У 1924–1928 рр. – робітник 1-ї державної військової фабрики у Києві, директор якої Борисевич характеризував Шинкаря-Антонова як працівника нервозного, постійно конфліктуючого з робітниками²²⁰. У 1928–1932 рр. Абрам Григорович – військовий приймальник військово-промислового відділу українського шкіряного тресту у Києві та таємний співробітник місцевого ДПУ. З 15 березня по 10 травня 1932 р. він проходив перепідготовку який особливо обліковець запасу ОДПУ при Київському обласному відділі ДПУ. В його службовій атестації, зокрема відзначалося, що «для роботи по інтелігенції слабкий, оскільки у загально-освітньому відношенні недостатньо розвинений, через що йому важко розмовляти з агентурою по інтелігенції. По іншим об'єктам радянського апарату може працювати. В цей час працює резидентом. Політично розвинений задовільно»²²¹.

Під час Голодомору Шинкар-Антонов влаштується у жовтні 1932 р. на «тепле хлібне місце» – завідувачем сільськогосподарським відділом Київської обласної харчової промислової спілки, а 18 січня 1933 р. – стає завідувачем комори військового продовольчого складу ОДПУ № 7 у Києві. Начальник складу т. Соркурс дав йому надзвичайно цікаву характеристику: «Обов'язки завідувача коморою виконує задовільно, любить часто перекидатися на інші роботи – не має постійності, за зберіганням продовольчого фуражу слідкує добре, в роботі орієнтується. Дисциплінований, дисциплінарних стягнень не має, у суспільно-політичній роботі приймає участь, працює слабо через хвороби, які він сам знаходить, любить хворіти під час напруженої роботи, що відбивається на роботі складу через малий штат. Особисті якості: не уживається з товаришами, ставить себе вище за інших, особистий спосіб життя веде нормальний, великої зарозумілості, має тягу до органів ДПУ, роботу завідувача коморою не любить, читає газети та журнали,

²¹⁷ ГДА СБУ, ф.64, спр. 8561, арк. 48.

²¹⁸ Там само, арк. 78.

²¹⁹ Там само, арк. 48.

²²⁰ Там само, арк. 47.

²²¹ Там само, арк. 8.

хворобливий. До зброї відноситься дбайливо. Посаді, що займає, відповідає. Краще може бути використаний у військовій частині при господарській команді»²²².

Кращу роботу для Шинкаря-Антонова знайшли у Дорожньо-транспортному відділі ДПУ Південно-Західної залізниці в Києві, де з 1933 р. він працював комендантом, а з 1934 р. – лінійним уповноваженим²²³. 20 березня 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У «прийняло пропозицію НКВС УСРР» та затвердило начальником УНКВС по Київській області Миколу Давидовича Шарова (1897–1939)²²⁴ – колишнього начальника Шинкаря-Антонова у Волинській губ.ЧК. Микола Давидович і призначив Абрама Григоровича 1 квітня 1935 р. комендантом столичного облуправління НКВС. На цій посаді він пропрацював до 13 березня 1938 р. – дня призначення начальником тюрми УДБ УНКВС по Київській області. Отримав звання сержанта державної безпеки²²⁵ (1936 р.) «за зразкове постановку роботи комендатури та тюрми УНКВС по Київській області» наказом НКВС УСРР отримав подяку, на честь

двадцятиріччя органів ВЧК-ОДПУ-НКВС – срібний портсигар. 9 серпня 1938 р. був звільнений з посади начальника тюрми УДБ УНКВС по Київській області та відправлений на один рік на пенсію як інвалід третьої групи²²⁶. Втім на роботу до органів держбезпеки, незважаючи на всі старання, так і не повернувся. З 1939 р. очолював адміністративно-господарський відділ управління у справах мистецтв при РНК УСРР, а з лютого 1940 р. став працювати директором київського спецторгу № 3 «Стріла»²²⁷. На цій посаді Шинкар-Антонов і зустрів німецько-радянську війну. Подальша доля його невідома.

Вивчення персоналії «забійного цеху» НКВС УСРР дозволяє уявити загальний портрет професійного ката. На посаду коменданта призначалися з числа рядових співробітників ВУЧК-ГПУ, як правило колишніх червоноармійців. Коменданти мали початкову освіту та нерідко темні плями в біографії. Належне виконання специфічної чекістської роботи давало підстави співробітникам комендатури робити успішну кар'єру у тюремному відомстві НКВС.

References

- Abramov V. Smersh. Sovetskaya voennaya kontrazvedka protyv razvedky Tret'eho reykh. – M.: Yauza: Eksmo, 2005. – S.561.
- Aleksandrov A., Tomylov V. Dva lenskykh rastrela”// Vostochno-Sybyrskaya Pravda (Yrkutsk). – 1996 – 28 may.
- Bazhan O., Zolotar'ov V. Pershyi sekretar VUChK (Storinky biohrafii starshoho mayora derzhavnoyi bezpeky Oleksandra Rozanova) // Krayeznavstvo. – 2013. – № 2 – S. 197-205.
- Hladyish S.D. Dety bol'shoy bedyi. – M.: Yzdatel'sky dom «Zvonnytsa-MH», 2004. – S. 194.
- Dukel's'kyu S. ChK na Ukrainy. – Benson (Vermont), 1990. – S. 45.
- Za stsenariyem DPU (Kryminal'na sprava «Ukrayins'ka revolyutsiyno-demokratychna spilka»). Dokumenty i materialy. Uporyadnyk T.F. Hryhor'yeva. – K., 2004. – S. 357-361.
- Zvonytskyy Э. Sotrudnyk ChK // Chekystyi. Sbornyk. – M.: Molodaya hvardyya, 1970. – S.62-65.
- Zelenyn Y.E. Polytotdelyi MTS – prodolzhenye polytyky «chrezvychayshchyniy» (1933-1934) // Otechestvennaya ystoryya. – 1992. – №6. Rezhym dostupu <http://Annales.info/rus/small/politmts.htm>
- Zolotar'ov V.A. ChK-DPU-NKVS na Kharkivshchyni: lyudy ta doli (1919–1941). – Kharkiv: Folio, 2003. – S. 312–329.
- Zolotar'ov V., Bazhan O. Kombryh Mykola Fedorov: odes'kyi trampin v kar'yeri // Pivdenny zakhid. Odesyaka. Istoryko-krayeznavchyy naukovyy al'manakh. – Vyp. 4. – Odesa, 2007. – S. 202 – 218.
- Zub E.Y. Khar'kovskaya CheKa. Proshchanye s myfamy. – Khar'kov: PP «Royder», 2012. – S. 52–54.
- Ystoryya stalynyzma: Zhyzn'v terrore. Sotsyal'nyie aspektyi repressyy: materyaly mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsyy. Sankt-Peterburh, 18–20 oktyabrya

²²² Там само, арк. 87.

²²³ Там само, арк. 78.

²²⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 373, арк. 145.

²²⁵ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 81 від 9 лютого 1936 р.

²²⁶ ГДА СБУ, ф. 64, спр. 8561, арк. 100 зв.

²²⁷ Там само, арк. 25.

2012 h. / sost. A. Sorokyn, A. Kobak, O. Kuvaldyna. – M.: ROSSPĀN; Fond «Prezidentskiy tsentr B.N. El'tsyna», 2013. – S. 435–443.

Книга пам'яті сотрудників орханов контрразведки, pohybshykh y propavshykh bez vesty v hody Velykoy Otechestvennoy voyni 1941–1945 hh. – M.: Hranitsa, 1995. – S. 95.

Komarov A. Yspolnytel'. O prazdnikakh y budnyakh obyknovennoho palacha //Trud. – 1992 – 6 avhusta.

Lubyanka: Orhany VChK-OHPU-NKVD-NK·HB·MHB-MVD-KHB. 1917 – 1991. Spravochnyk. Pod. red. akad. A.N.Yakovleva; avtoryi-sost.: A.Y.Kokuryu, N.V.Petrov. – M.: MFD, 2003. – S. 312.

Lubyanka 2. Yz ystoryy otechestvennoy kontrrazvedky – M.: Yzd-vo obedyenyaya «Moshorarkhyv», AO «Moskovskye uchebnyky y Kartolytohrafiya». – 1999. – S. 51.

Lukyn E. Na palachakh krovy net. Tipy y nrayvi Lenynhradskoho NKVD. – Spb, 1996. – S. 1–7.

Petrov N.V. Kto rukovodyl orhanamy hosbezopasnosti, 1941–1954. – Moskva, Mezhdunarodnoe obshchestvo «Memoryal» – Yzdatel'stvo «Zven'ya», 2010. – S. 924

Petrov N.V. Palachy. Ony vyipolnyaly zakazyi Stalina. – M.: Novaya hazeta, 2011. – S. 191–203.

Petrov N.V. Palach-khapuha y nakhodky shkol'nykov. Portret khar'kovskoho rasstrel'shchyka voennopolennykh polyakov komendanta Kupryya v ynter'ere moyl'nyikh yam // Novaya hazeta (Moskva). – 2015. – 21 maya.

Petrov N.V. Nahrzhdeny za rasstrel. 1940. – M.: MFD, 2016. – 368 s.

Puzykov V. Pervokonnyk Mykhayl Martynov v NKVD. 37-y hod. Rezhym dostupu: <http://www.proza.ru/2014/06/18/437>

Sbornyk lyts, nahrzhdennykh ordenom Krasnoho Znameny y pochetnym revolyutsyonnym oruzhyem. – M.: Hosudarstvennoe voennoe yzdatel'stvo, 1926. – S. 146.

Sopel'nyak B. Smert' v rassrochku. – M.: Heya, 1998. – S. 265–284.

Streletskyy E. Y pulya zlaya... // Vechernyy Chelyabynsk. – 1997. – 18 dekabrya.

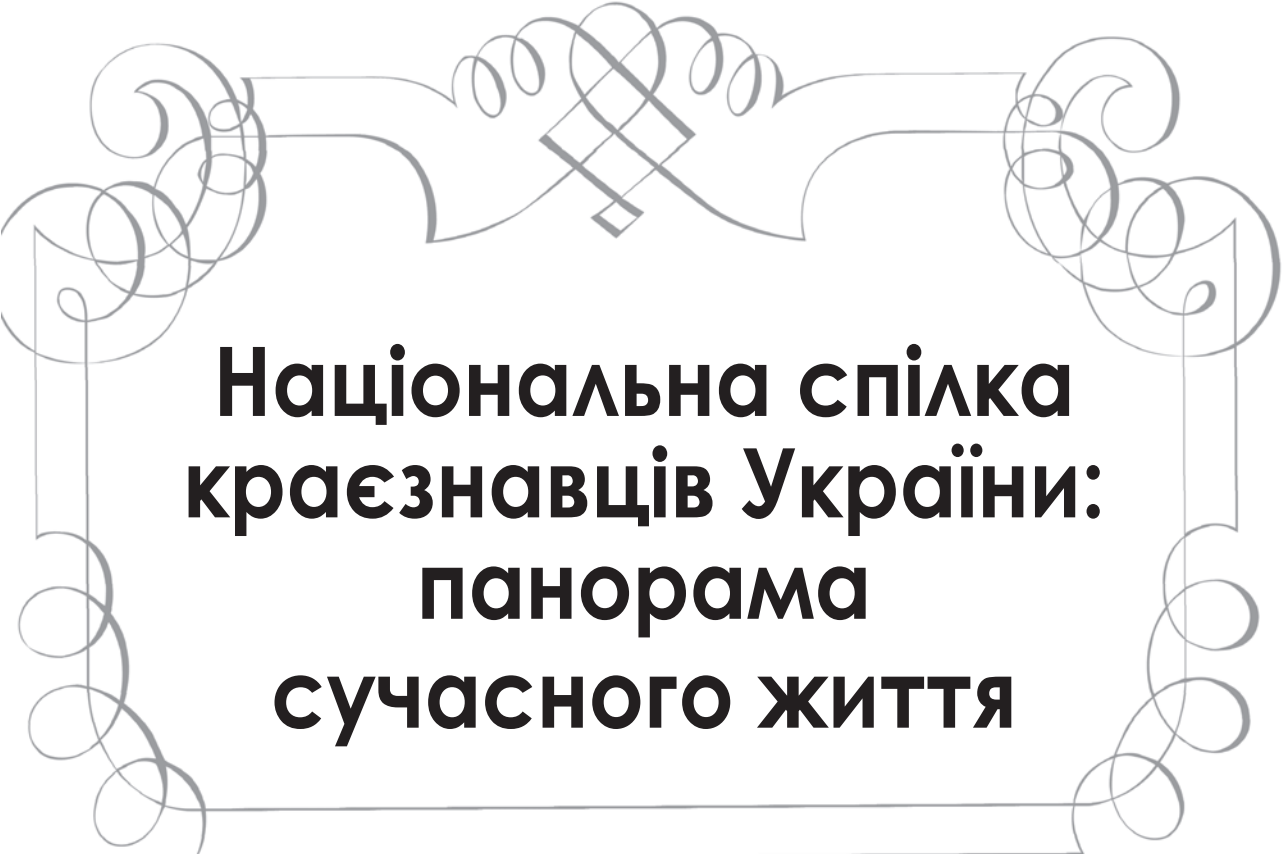
Tepliyakov A. Yspolnytely smertnykh pryhovovorov v vedomstvennoy yerarkhyi VChK-MHB // Ystoryya stalynyzma: Zhyzn' v terrore. Sotsyal'nyie aspektyi repressyy: materyalyi mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsyy. Sankt-Peterburh, 18–20 oktyabrya 2012 h. / sost. A. 2. Sorokyn, A. Kobak, O. Kuvaldyna. – M.: ROSSPĀN; Fond «Prezidentskiy tsentr B.N. El'tsyna», 2013. – S. 435–443.

Tereshchenko A. S. Chystylshche SMERSha. Stalynskye «volkodavyi». – M.: Yauza: Eksmo, 2011.

Tumshys M. VChK. Voyna klanov. – M.: Eksmo, Yauza, 2004. – S. 165.

Cherkasov A. Preuspevshyy v nevozmozhnom // Ezhednevnyi zhurnal. – 2007. – 27 oktyabrya.

Yamskoy N. Palachy lezhat v pochete // Ohoněk (Moskva). – 2005. – № 37 – 18 sentyabrya. – S. 5.



**Національна спілка
краєзнавців України:
панорама
сучасного життя**

Вручення Премії імені академіка Петра Тронька 2016 року

12 липня 2016 р., в залі засідань Національної спілки краєзнавців України, продовжуючи започатковану 2013 року традицію, відбулося урочисте вручення краєзнавчої премії імені академіка НАН України, Героя України П.Т. Тронька – голови НСКУ в 1990–2011 рр., видатного історика, державного та громадського діяча, широко відомого такими унікальними проєктами як 26-томне видання «Історії міст і сіл України», багатотомна науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією», Національний музей народної архітектури та побуту України, Національний заповідник «Хортиця», відбудова Михайлівського Золотоверхого собору та Успенського собору Києво-Печерської Лаври в Києві.



Премію вручав голова НСКУ, член-кореспондент НАН України *Олександр Реснт*. У заході взяли участь: донька П. Тронька *Лариса Тронько*, перший заступник голови НСКУ *Руслана Маньковська*, відповідальний секретар НСКУ *Володимир Дмитрук*, голова правління Київської міської організації НСКУ, член Президії правління НСКУ *Олександр Гончаров*, голова правління Київської обласної організації НСКУ, член Президії правління НСКУ *Григорій Савченко*, ректор ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», член Президії правління НСКУ *Віктор Коцур*, головний редактор газети «Культура і життя», член правління НСКУ *Євген Букет*, завідувач відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України, член правління НСКУ, член-кореспондент НАН України *Віктор Даниленко*, член правління НСКУ *Олександр Гуржій*, заступник директора Українського державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді, член Президії правління НСКУ *Дмитро Омельченко*, заступник головного редактора журналу «Краєзнавство», член правління НСКУ *Олег*

Бажан, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України, член правління НСКУ *Олександр Лисенко*, представники Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини імені О. Гончара, Національної спілки письменників України, Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, краєзнавці, науковці-історики, громадські діячі з різних регіонів України.

Цьогорічними лауреатами стали:

— у номінації «За висвітлення науково-краєзнавчої та громадської діяльності академіка Петра Тронька (дослідження проблем історії міст і сіл України, теоретичного та практичного краєзнавства)»:

СОГОЯН Фрідріх Мкртичевич — заслужений діяч мистецтв України, народний художник України, народний художник Росії, заслужений художник Вірменії, автор понад 400 монументальних і станкових композицій; його твори зберігаються в музеях, галереях і приватних колекціях України, Вірменії, Росії, Узбекистану, Німеччини, Швейцарії, Великої Британії та США;



– у номінації «За науково-організаційну та просвітницьку діяльність в краєзнавстві (проведення конференцій, круглих столів, лекцій, семінарів, читань, експедицій, краєзнавчих заходів і проєктів, популяризація краєзнавства працівниками наукових, освітянських, туристичних, бібліотечних, архівних установ, засобів масової інформації)»:

КУШНІР В'ячеслав Григорович — голова правління Одеської обласної організації НСКУ, член правління НСКУ, доктор історичних наук, професор кафедри археології та етнології України, декан історичного факультету Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, заслужений працівник освіти України; учасник багатьох археологічних експедицій у Північно-Західному Причорномор'ї, активно займається розробкою проєктів дослідження історичного краєзнавства, народної культури та впровадженням у навчальний процес результатів краєзнавчих і народознавчих досліджень;

КОВАЛЕНКО Олександр Борисович — голова правління Чернігівської обласної організації НСКУ, член правління НСКУ, директор Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук, професор, заслужений працівник народної освіти України. Спеціаліст у галузі історіографії, джерелознавства, археографії, історичного краєзнавства, дослідник Лівобережної України XVII–XIX ст.;

– у номінації «За внесок у музейну та пам'яткоохоронну справу: діяльність у сфері збирання, збереження та охорони історико-культурної спадщини України»:

ЧАБАН Анатолій Юзефович — член НСКУ, неодноразово обирався членом правління Черкаської обласної організації НСКУ, доктор історичних

наук, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького; розробляє проблеми регіональної історії, досліджує історію Черкас; за його ініціативою впроваджено спеціальні курси «Історичне краєзнавство» та «Історія рідного краю», розроблено ряд посібників, методичних рекомендацій і програм;

– у номінації «За видання краєзнавчої літератури: монографій, нарисів, описів, путівників, довідників, окремих публікацій, циклів статей тощо»:

ВАКУЛИШИН Сергій Миколайович — голова Святошинського осередку та член президії правління Київської міської організації НСКУ; києвознавець, методист Святошинського центру позашкільної роботи, завідувач Музею історії Святошинського району м. Києва;

ВЕТРОВ Ігор Георгійович — член правління НСКУ, заступник декана факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавства і спеціальних історичних дисциплін

Загальноукраїнська Премія імені академіка Петра Тронька Національної спілки краєзнавців України присуджується з 2013 року щорічно окремим краєзнавцям за вагомий внесок у справу вивчення, дослідження і популяризації історико-культурних і природних багатств рідного краю. Особам, які відзначені премією, присвоюється звання «Лауреат Премії імені академіка Петра Тронька» з врученням Диплома, почесного знака і грошової премії у розмірі 500 грн за кожен номінацію. Кілька років поспіль, у тяжкий для України час, за рішенням Президії правління НСКУ, кошти, передбачені на грошові винагороди лауреатам Премії Петра Тронька, переказуються на підтримку сил АТО.



Володимир Милько (м. Київ)

У Національному музеї народної архітектури та побуту України відкрито будинок-музей академіка Петра Тронька



13 липня 2016 року в Національному музеї народної архітектури та побуту України, на території експозиції «Українське село 60 70-х рр. ХХ ст.», відбулося урочисте відкриття будинку-музею академіка Петра Тимофійовича Тронька (1915–2011). Подію приурочено до 101-ї річниці з дня народження видатного вченого, політичного і суспільного діяча, подвижника музейної та пам'яткознавчої справи, Героя України, академіка Національної академії наук України, який у 1990–2011 рр. очолював Національну спілку краєзнавців України.

Екскурсію для перших відвідувачів провела *Кукліна Інна Миколаївна* — старший науковий співробітник відділу народного мистецтва і фольклору Національного музею народної архітектури та побуту України. За її словами, останнім поштовхом до створення музею стало відвідання документальної виставки «Герой України П.Т. Тронько: що залишилося нащадкам», відкриття якої відбулось у Державному архіві Київської області на початку грудня минулого року.





Нововідкритий музей розташований у невеликому затишному будинку садиби села Резуненкове рідної для Петра Тронька Харківської області. Його експозиція, розміщена у декількох кімнатах, підібрана з документів та особистих речей, наданих донькою вченого Ларисою Петрівною Тронько та Всеукраїнським фондом відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини імені Олесь Гончара. Присутні мали змогу не лише почути про життєвий шлях, формування світогляду та діяльність П.Т. Тронька, а й ознайомитися із предметами побуту, які його оточували та були частиною повсякденної роботи.

Під час церемонії відкриття виступили гості, ініціатори та активні учасники проекту, зокрема, *В.М. Іршенко* — виконавчий директор Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини імені Олесь Гончара, *Н.О. Зозуля* — завідувачка відділу «Поділля» Національного музею народної архітектури та побуту України, представники Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянищини (м. Переяслав-Хмельницький) та ін. Спогадами про батька поділилася донька вченого *Лариса Петрівна Тронько*.



Про неабияку роль П.Т. Тронька у відродженні краєзнавчого руху в Україні на початку 1990-х рр., збереженні та популяризації культурної спадщини попередників, створенні ним Всеукраїнської спілки краєзнавців з осередками в кожній області, наданні їй статусу Національної розповіді *Маньковська Руслана Вікторівна* — перший заступник голови Національної спілки краєзнавців України. Вона підкреслила, що сьогодні НСКУ під керівництвом О.П. Рента продовжує цю справу та високо цінує творчу спадщину Петра Тронька, заснувала краєзнавчу премію на його честь. Насамкінець, Р.В. Маньковська подарувала музею краєзнавчі видання Спілки, випуски журналу «Краєзнавство». На відкритті музею були присутні й інші члени Правління та Президії правління НСКУ.

Завершенням програми став виступ учасниць гурту «Королівна», які виконали декілька українських пісень. У заході також взяли участь представники Інституту історії України НАН України, Українського державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді, Державного архіву Київської області, Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, краєзнавці, громадськість, студентство, учнівська молодь.

Тарас Нагайко (м. Переяслав-Хмельницький).



V «Сікорські читання» у Переяславі



18 жовтня у Переяславі-Хмельницькому відбувся V Всеукраїнський історико-культурологічний форум «Сікорські читання». Цей традиційний захід, присвячений пам'яті визначного музейного діяча Михайла Сікорського, було організовано у тісній співпраці колективів ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди», Національної спілки краєзнавців України, Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» та ГО «Переяславський Скарб».

Упродовж 1960-х років зусиллями цього подвижника культурної галузі на переяславській землі було створено десятки музеїв, організовано безліч експедицій та зібрано сотні тисяч експонатів. Ці музейні скарби сьогодні є неоціненним надбанням вітчизняної та світової культури – духовним та культурним скарбом української нації.

Вже традиційно на Переяславщині зібралися фахівці історики, краєзнавці, музеологи, мистецтвознавці, аби у середині жовтня вшанувати славу постать музейного «патріарха». У 93-ю річницю з дня його народження на полях форуму відбулося одразу кілька важливих культурних подій. Зокрема, вже вчетверте, головою НСКУ Олександром Реєнтом було вручено премію імені Героя України М. І. Сікорського. Її цьогорічними лауреатами стали: доктор історичних наук, професор, декан факультету політології та права Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова *Богдан Андрусишин*, доктор сільськогосподарських наук, професор, директор Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН *Віктор Вергунов* (обидва – Київ), почесний краєзнавець України, директор Музею «Освіта Прикарпаття» при Прикарпатському національному університеті ім. В. Стефаника *Андріян-Юрій Угорчак* (Івано-Франківськ), директор Маневицького краєзнавчого музею *Петро Хомич*, директор Рокинівського музею історії сільськогосподарства *Олександр Середюк* (обидва – Волинь), Заслужений працівник культури України історик-етнограф, дослідниця народної культури України, спеціаліст у галузі етнології та музеєзнавства *Лариса Годліна* (Переяслав-Хмельницький).

Урочисту частину Форуму відкрили ректор університету дійсний член НАПН України Віктор Коцур та голова НСКУ член-кореспондент НАН України Олександр Реєнт. З привітальним словом до учасників заходу звернулися відомий громадський та політичний діяч Микола Томенко, генеральний директор НІЕЗ «Переяслав» Олексій Лукашевич, заступник міського голови м. Переяслава-Хмельницького Валентина Губенко та голова ГО «Переяславський скарб» Тарас Нагайко. Виступаючи наголосили на вагомому значенні постаті М.І. Сікорського та його спадку, проблемах та перспективах музейної галузі та культури в цілому.

До участі в роботі форуму долучилися делегації різних установ та організацій культурної галузі. Зокрема його відвідали учасники Малої академії наук України, члени Громадської ради при Міністерстві культури України, діячі культури, працівники вітчизняних музеїв, освітяни, журналісти, студентство, представники громадських організацій та творча молодь.

По завершенню урочистої частини відбулася презентація краєзнавчого видання «Село Андруші

на Переяславщині». В його основу покладено робочі нотатки письменника, етнографа та краєзнавця Дмитра Косарика, що проживав у цьому населеному пункті у 50-х рр. ХХ ст., до затоплення водами Канівського водосховища. Книга побачила світ за ініціативи ГО «Старий Дніпро». Її підготовлено на базі ІМФ ім. М.Т. Рильського – відповідальний редактор Валентина Борисенко. У якості видавця до проекту долучився письменник Володимир Шовкошитний.



Під час огляду виставкових експозицій. Зліва направо: Борис Войцехівський – лауреат премії 2013 р., соратник М.І. Сікорського, Богдан Андрусишин – один з цьогорічних лауреатів, Віктор Коцур – ректор університету, Олександр Реєнт – голова НСКУ, Людмила Мех – Заслужений журналіст України



Виступ Володимира Шовкошитного на презентації видання «Село Андруші на Переяславщині». У президії зліва направо: Віталій Іващенко – голова ГО «Старий Дніпро», Володимир Шовкошитний – письменник та видавець, Ольга Шкира – директор університетської бібліотеки, Валентина Борисенко – науковий редактор книги, Ірина Доброскок – одна з авторів та ідейних натхненників проекту.

На час роботи Форуму художниками та майстрами народного мистецтва були організовані й відкриті для огляду численні виставки та майстер-класи під загальною назвою «Мистецький вернісаж», на яких було представлено художні роботи викладачів та студентів університету, техніки декоративно-ужиткового мистецтва тощо. Зазначені заходи для учасників зібрання презентували майстри: Роман Мотузок, Тетяна Носаченко, Оксана Смірнова, Ольга Стрілець, Заріна Шокірова та Олена Шпитальова. Свої краєзнавчі фонди презентувала бібліотека університету, зокрема активну та діяльну участь у презентаційно-виставковій частині узяла її директор Ольга Шкира.

Як завжди традиція пошанування постаті Героя України М.І. Сікорського започаткована у Переяславі-Хмельницькому носила не лише урочистий, а й академічний характер. 20 жовтня у межах програми заходів V Всеукраїнського історико-культурологічного форуму «Сікорські читання» у Меморіальному музеї Г.С. Сковороди відбувся круглий стіл «Краєзнавство Переяславщини: дослідження, проблеми, постаті».

Цей захід став традиційним щорічним зібранням фахівців-краєзнавців задля популяризації та збереження об'єктів культурної спадщини. Для фахового обговорення організаторами було запропоновано тему: «Археологічні комплекси та архітектурні ансамблі історичних пам'яток Переяславщини Х-XXI ст.». Враховуючи важливе значення збереження та популяризації історико-культурних об'єктів краю та проблемний стан значної кількості пам'яток археології та архітектури у Переяслав-Хмельницькому районі, учасники круглого столу ухвалили відповідну резолюцію, де зафіксували свої подальші наміри щодо здійснення краєзнавчих та пам'яткоохоронних ініціатив

Оргкомітет цього річного форуму виносить подяку за сприяння в організації його роботи усім, хто посилено долучився до пошанування пам'яті творця переяславських музеїв М.І. Сікорського: народному депутату Сергію Міщенку, краєзнавцю Михайлу Гичу, постійним інформаційним партнерам заходу: ВБФ «Журналістська ініціатива», газеті «Вісник Переяславщини», ТРК «Альта» та редакції наукового часопису «Краєзнавство».



Загальне фото учасників V Всеукраїнського історико-культурологічного форуму «Сікорські читання».

Вручення Премії імені Дмитра Яворницького 2016 року

25 листопада 2016 року в рамках роботи пленуму Правління Національної спілки краєзнавців України відбулося урочисте вручення Премії імені Дмитра Яворницького НСКУ 2016 р. Відзнака щорічно присуджується за вагомий внесок у справу вивчення, дослідження і популяризації історико-культурних і природних багатств рідного краю.

У 2016 р. лауреатами премії стали кандидати, подані від Івано-Франківської (М. В. Сигидин) та Полтавської (О. І. Панченко) обласних організацій НСКУ.

Доктор історичних наук, професор *Сигидин Михайло Васильович* з 1992 р. працює у Прикарпатському національному університеті на посадах асистента, старшого викладача, доцента кафедри історії України. З вересня 1999 р. – заступник декана історичного факультету, а після його реорганізації у 2005 р. в Інститут історії і політології – заступник директора Інституту. З часу створення в 2010 р. в університеті Науково-освітнього центру українського козацтва імені полковника С. Височана працював науковим співробітником цього підрозділу, а з жовтня 2012 р. – директор Центру. У жовтні 2013 р. з ініціативи М. В. Сигидина, спільно з Івано-Франківською обласною організацією НСКУ та іншими організаціями і установами, з нагоди 400-річчя першого походу запорозьких козаків на Прикарпаття було проведено Всеукраїнську наукову конференцію «Українське козацтво і Галичина: історія, культурна спадщина, традиції» за участі провідних українських козакознавців. Ним розроблені і читаються нормативні навчальні курси «Історія України XVII–XVIII ст.», «Історія українського козацтва», «Історіографія історії України», ряд спецкурсів. М.В. Сигидин є автором і співавтором понад 60 робіт, з них більше двох десятків – історико-краєзнавчого спрямування, зокрема: «Мій рідний край – Прикарпаття» (Івано-Франківськ, 2000) (у співавт.); «Прикарпаття: спадщина віків. Історико-культурологічне видання» (Л., 2006) (у співавт.); «Покуття. Історико-етнографічний нарис» (Л., 2010) (у співавт.); «Станіславів-Станіслав-Івано-Франківськ (до 350-річчя Івано-Франківська): Монографія» (Івано-Франківськ-Львів-Київ, 2012) (у співавт.) та ін.

Сигидин М.В. – учасник та організатор багатьох міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових конференцій. Відзначений почесними грамотами та грамотами Міністерства



освіти і науки України, голови Національної спілки краєзнавців України. У 2014 р. став лауреатом Івано-Франківської обласної премії імені В. Полека у галузі краєзнавства. Нагороджений медаллю «За бойові заслуги».

Почесний громадянин міста Лохвиці, доктор права *Панченко Олександр Іванович* впродовж останніх понад двадцяти років (від 1995 р.) працює адвокатом в галузі кримінального, цивільного та бізнесового права, практикує в царині охорони довкілля й оборони прав людини. Ще у 1989 р. виступив із закликком через місцеві засоби масової інформації про створення на Полтавщині первинних осередків товариства «Меморіал», ініціював збирання відомостей про поховання та щодо складання списків невинно убієнних та вшанування жертв, збирання свідчень про жахливі наслідки Голодомору українського народу та політичних репресій тоталітарного більшовицького режиму.

О. І. Панченко є автором близько 20 наукових досліджень та книг краєзнавства, політичної публіцистики, україністики; переднього слова більше 20 книг споминів та збірників статей визначних діячів української політичної еміграції, багатьох статей у галузі краєзнавства, історії держави і права, нарисів та есе з проблем та історії українського державотворення («Полтавщина. Лохвицький край», 2004; «Мала енциклопедія Лохвиччини. Мій рідний край та глі української історії в персоналіях», 2008; «Українська Австраліана. – Полтавщина, Галичина, Боснія», 2014; «Біографічно-історичний народний календар – альманах “Лохвиця, Посулля, Україна...”», 2015 та ін.



Дописи О. І. Панченка на краєзнавчу, історичну, суспільну тематику друкувалися в часописах «День», «Воєнна історія», «Сучасність», «Україна», «Право України», «Закон і бізнес», «Шлях Перемоги», «2000», «Патріархат», «Українське слово», «Права людини в Україні», «Літературна Україна», журналі МЗС «Політика і час» (пізніше – «Зовнішні справи»), неоднора-

зово – в часописах країна поселення українців «Свобода», «Закордонна Газета», «Нова Газета», «Міст», «Українська Трибуна», «Америка» (Філадельфія), «Детройтські вісті», «Час і поді» (Чикаго) (усі – США), як також в журналі «Вісті Комбатанта» (Торонто-Нью-Йорк), «Християнський Голос» (Мюнхен, ФРН), «Вільна Думка» та «Булава» (Сідней, Австралія), «Наше слово» (Польща) як також в наукових збірниках, електронних та місцевих друкованих засобах масової інформації. О. Панченко є автором ряду проєктів, ініціатором та фундатором встановлення за власні кошти таких композицій, меморіальних дошок, таблиць та пам'ятних знаків відомим українським діячам.

Лауреатам, крім відповідного звання, були вручені Диплом, почесний знак та грошова винагорода.

Після отримання премії М.В. Сигидин підкреслив, що вручена нагорода належить не лише йому, а й є відзнакою усім краєзнавцям Прикарпаття. «*Це визнання роботи всієї нашої громади*» — зазначив лауреат. За його словами особливо приємно було отримати нагороду в стінах Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, в аспірантурі якого він навчався, адже це — флагман не лише педагогічної, а й краєзнавчої науки.

Інший лауреат, О. І. Панченко, також подякував за нагороду та подарував Спілці низку власних праць краєзнавчого характеру, видань про діячів українського національно-визвольного руху. Він констатував, що в сучасні непрості часи для нашої держави, особливо важливо кожному працювати на її благо, всіма силами та в міру можливостей творити власну «маленьку Україну», в тому числі й вивчаючи минуле рідного краю.

Володимир Милько



Наукова інформація

Інна Чеховська (м. Київ)

Путівник по мережевих краєзнавчих ресурсах ОУНБ України на сайті Національної історичної бібліотеки України

У статті йдеться про Путівник по мережевих краєзнавчих ресурсах ОУНБ України, який розміщений на сайті Національної історичної бібліотеки України, як своєрідний методичний посібник в електронній формі, що містить універсальну інформацію про мережеві краєзнавчі ресурси України.

Ключові слова: краєзнавство, Національна історична бібліотека України, обласні універсальні наукові бібліотеки України, Інтернет-ресурс, краєзнавчий мережевий ресурс.

Inna Chehovska

A guide-book on the network regional resources of regional library of Ukraine on the web-site of the National historical library of Ukraine

This article is about Guide-book on the network regional resources of regional library of Ukraine, that placed on the web-site of the National historical library of Ukraine, as an original methodical manual in an electronic form that contains universal information about the network regional resources of Ukraine.

Key words: study of a particular region, National historical library of Ukraine, regional universal scientific libraries of Ukraine, regional network resource.

Инна Чеховская

Путеводитель по сетевым краеведческим ресурсам ОУНБ Украины на сайте Национальной исторической библиотеки Украины

В статье идет речь о Путеводителе по сетевым краеведческим ресурсам ОУНБ Украины, который размещен на сайте Национальной исторической библиотеки Украины, как своеобразное методическое пособие в электронной форме, которое содержит универсальную информацию о сетевых краеведческих ресурсах Украины.

Ключевые слова: краеведение, Национальная историческая библиотека Украины, областные универсальные научные библиотеки Украины, Интернет-ресурс, краеведческий сетевой ресурс.

Зі здобуттям незалежності в Україні серед населення значною мірою набуло популярності краєзнавство як самостійна історична дисципліна. Зокрема, у той час почали активно створюватися краєзнавчі гуртки та осередки з вивчення історії населених пунктів у різних регіонах держави. Важливу роль у відродженні та розвитку краєзнавства виконували обласні універсальні наукові бібліотеки (далі – ОУНБ) як регіональні центри бібліотечного краєзнавства. Нині ж всі ОУНБ заявляють про свою діяльність, зокрема, краєзнавчу через бібліотечний сайт, на якому розміщені краєзнавчі продукти та послуги, що є у вільному доступі віддаленим користувачам.

Національна історична бібліотека України (далі – НІБУ) є методичним центром для ОУНБ України з питань краєзнавчої діяльності¹, тож фахівці відділу історичного краєзнавства систематично проводять моніторинг сайтів регіональних книгозбірень на предмет розміщення краєзнавчих продуктів та послуг на цих сайтах. Зокрема, у 2012 році був проведений аналіз компонентного складу краєзнавчого Інтернет-ресурсу всіх ОУНБ України, Кримської РНБ ім. І. Франка, Одеської ННБ ім. М. Горького, Харківської ДНБ ім. В. Короленка та Публічної бібліотеки ім. Лесі Українки м. Києва, результати якого опубліковані у щорічному бюлетені «Краєзнавча робота в бібліотеках України»². У цьому дослідженні до уваги бралася наявність на згаданих сайтах таких видів краєзнавчих ресурсів як електронний каталог та тематичні бази даних, електронні бібліографічні покажчики, краєзнавчі повнотекстові ресурси, мультимедійна інформація, образотворчі документи, відомості про краєзнавчу діяльність бібліотеки та фактографічна інформація про регіон, адже не завжди такі ресурси систематизовані та упорядковані належним чином.

¹ Національна історична бібліотека. – Режим доступу: <http://www.nibu.kiev.ua/>. – Дата останнього звернення 23.11.2016. – Назва з екрана.

² Краєзнавча робота в бібліотеках України: інформ. бюлетень [Електронний ресурс]: Вип. 23 / Нац. іст. б-ка України; підгот.: В.П. Кисельова, О.В. Михайлова, І.В. Чеховська; ред. Т.С. Кудласевич. – К., 2012. – Режим доступу: http://www.nibu.kiev.ua/files/el_res/krzrv4_rob_v23.pdf. – Дата останнього звернення 23.11.2016. – Назва з екрана.

³ Российская национальная библиотека. – Режим доступу: <http://www.nlr.ru/>. – Дата останнього звернення 23.11.2016. – Назва з екрана.

⁴ Архангельская областная научная библиотека им. Н.А. Добролюбова. – Режим доступу: <http://www.aonb.ru/>. – Дата останнього звернення. – Назва з екрана.

Логічним результатом наукового дослідження стало створення нами інтерактивного путівника по краєзнавчих мережевих ресурсах ОУНБ (далі – Путівник), який розміщений на сайті НІБУ. Зазначимо, що цей Путівник – це, перш за все, анотований довідник, в якому згруповані дані щодо посилань на краєзнавчі ресурси відповідного регіону, подані на бібліотечних сайтах на кінець 2013 року. Разом з тим, це своєрідний методичний посібник в електронній формі, що містить універсальну інформацію про мережеві краєзнавчі ресурси України та є підґрунтям для подальшого удосконалення структури цих ресурсів, а також оновлення посилань, які надалі будуть з'являтися на сайтах регіональних бібліотек. Такий досвід вже існує в бібліотеках Російської Федерації: Російській національній бібліотеці³ та Архангельській ОУНБ ім. М.О. Добролюбова⁴. У путівниках згаданих російських бібліотек подаються лише посилання на бібліотеку та інформація про краєзнавчі ресурси сайту. На відміну від цих путівників, у нашому Путівнику подаються посилання не лише на сайт книгозбірні, а й на кожен з краєзнавчих ресурсів, що згрупований у певному тематичному блоці.

Як показує практика, такі путівники дозволяють значною мірою розширити інформаційні можливості сайту, зокрема, швидко здійснити перехід на краєзнавчий інформаційний ресурс іншої книгозбірні чи організації.

Інформація в Путівнику зібрана за алфавітом назв бібліотек, а на сторінці кожної регіональної книгозбірні розміщений скріншот головної сторінки її сайту, відомості ж про основні краєзнавчі ресурси згруповані у чотири основні блоки:

- електронний каталог та бази даних;
- краєзнавчі бібліографічні покажчики;
- відомості про краєзнавчу діяльність та ресурси бібліотеки;
- фактографічна інформація про регіон. (скріншот)

Дніпропетровська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Первоучителів слов'янських Кирила і Мефодія



<http://www.lib.dp.ua/>

Електронні каталоги та бази даних

Розділ «Ресурси ДОУНБ» підрозділ «Каталоги і картотеки» - інформація про каталоги, картотеки, колекції, послуги, віртуальний музей та видання книгозбірні; «Зведений каталог періодичних видань м. Дніпропетровська» висвітлює інформацію про періодичні видання з усіх галузей знань у провідних бібліотеках міста;

БД «Дніпропетровщина» містить періодичні видання, окремі номери та бібліографічні

описи матеріалів із періодичних видань (журнали та газети) з усіх галузей знань українською та російською мовами, пов'язані з сучасним життям та історією Дніпропетровської області та Катеринославської губернії;

Краєзнавчі бібліографічні покажчики

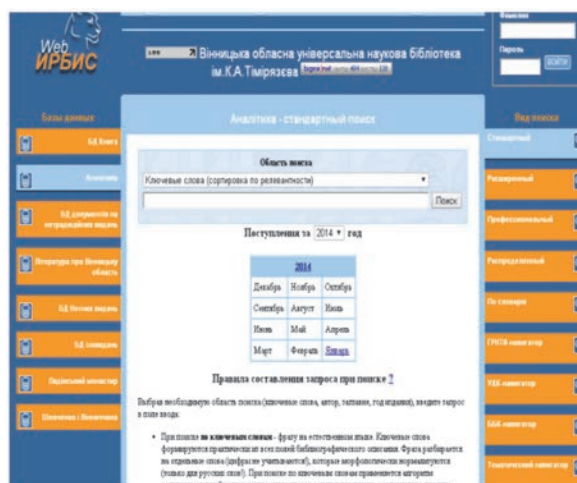
У розділі «Ресурси ДОУНБ» підрозділ «Видання бібліотеки» - бібліографічні покажчики з 1999 р. по 2012 р., (не всі доступні у повному тексті): «Моє Придніпров'я: календар знаменних та пам'ятних дат на ... рік», Маркова Л. Перша десятирічка Дніпропетровщини. – Дніпропетровськ, 2012. – 44 с.

БД «Повнотекстова бібліотека» (електронна бібліотека) містить документи з різних галузей знань: краєзнавство, краєзнавство, етнографія, біологічні науки.

Зазвичай, основним на сайті є посилання на електронний каталог – один з головних краєзнавчих ресурсів, в якому зібрані всі види документів, що надходять у книгозбірню і саме електронний каталог є основою для подальшого створення інших видів краєзнавчих ресурсів. Доступ до нього можливий на сайтах всіх ОУНБ, крім Волинської, Львівської, Одеської, Харківської та Черкаської. Важливим є те, що на сайтах Вінницької, Дніпропетровської, Закарпатської, Івано-Франківської, Кіровоградської, Луганської, Тернопільської, Чернівецької, Чернігівської та Кримської РНБ ім. І. Франка окремо представлена база даних «Краєзнавство», в якій повною мірою відображений краєзнавчий фонд книгозбірні.

Для здійснення переходу на Електронний каталог Вінницької ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва потрібно знайти у Путівнику посилання на сайт

Вінницької бібліотеки «клікнути» на нього лівою клавішею «миші» і у розділі електронний каталог та краєзнавчі БД зайти на посилання електронний каталог книгозбірні (скріншот) (Мал. 2, 3).



Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека ім. К.А. Тімірязєва

<http://www.library.vn.ua/>



Електронні каталоги і бази даних

БД «Література про Вінницьку область»

БД «Шевченко і Вінниччина»

БД «Лядівський монастир»

Краєзнавчі бібліографічні покажчики

У розділі «Наші видання» документи доступні, починаючи з 2000 року і завантажуються у повному обсязі, зокрема, за 2013 рік доступні такі бібліографічні покажчики: хронологічний довідник «Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини 2013 року»; «Він так любив життя...» (бібліографічний список літератури до 100-річчя з дня смерті М.М.

Коцюбинського): Вінниця, 2013; «Пізнання істини Миколи Мельника (до 70-річчя від дня народження): Вінниця, 2013; «Хроніка культурного життя Вінниччини» (представлена за кожен місяць окремо) та ін.;

З Головної сторінки доступний «Календар знаменних і пам'ятних дат Вінниччини на ... рік».

Відомості про краєзнавчу діяльність та ресурси бібліотеки

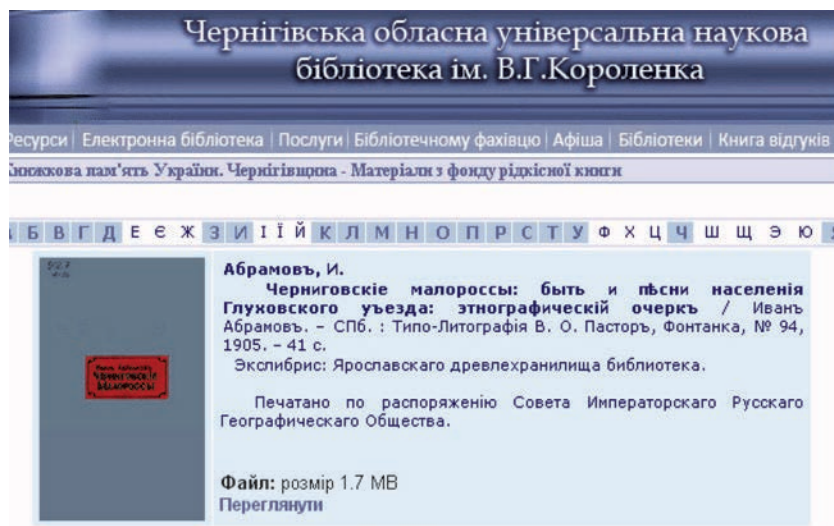
«Краєзнавчі бібліографічні покажчики» – другий блок, що містить електронні версії видань книгозбірні. Слід зауважити, що на всіх сайтах регіональних бібліотек наявні бібліографічні покажчики «Календар знаменних і пам'ятних дат на ... рік», а на сайтах Волинської, Закарпатської, Рівненської, Сумської, Харківської та Чернівецької ОУНБ окремо представлене видання «Література про ... область». Під час моніторингу виявилось, що на сайтах Волинської, Дніпропетровської, Житомирської, часто заявлена лише інформація про бібліографічні покажчики, а самі видання не завжди завантажуються для перегляду.

Третій блок Путівника – «Відомості про краєзнавчу діяльність та ресурси бібліотеки» міс-

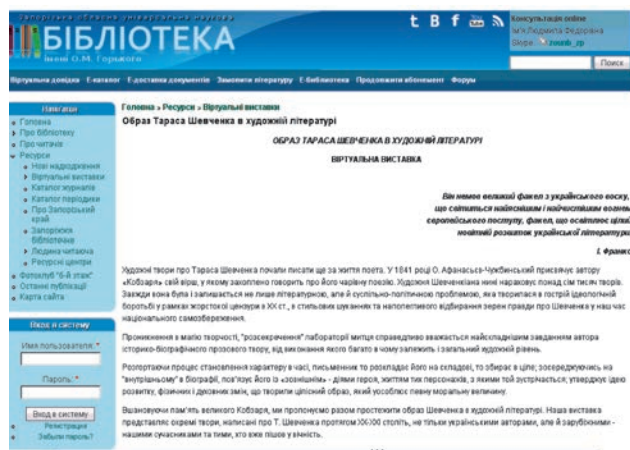
ить інформацію про історію книгозбірні, її структуру та діяльність, наявність електронної бібліотеки, краєзнавчі віртуальні виставки, веб-проекти, відео-звіти та відео-ролики. Загалом така інформація певною мірою відображена на всіх сайтах бібліотек, що досліджувалися. Важливим є те, що нині більшість бібліотек, що досліджувалися, залучають нові форми представлення на сайті своєї краєзнавчої діяльності – це, зокрема, електронні бібліотеки, віртуальні виставки, веб-проекти, відео-звіти та відео-ролики, що дають змогу віддаленим користувачам повною мірою ознайомитися з новинками бібліотеки, знаменними та пам'ятними подіями, які мають відношення до певного регіону (скріншот).



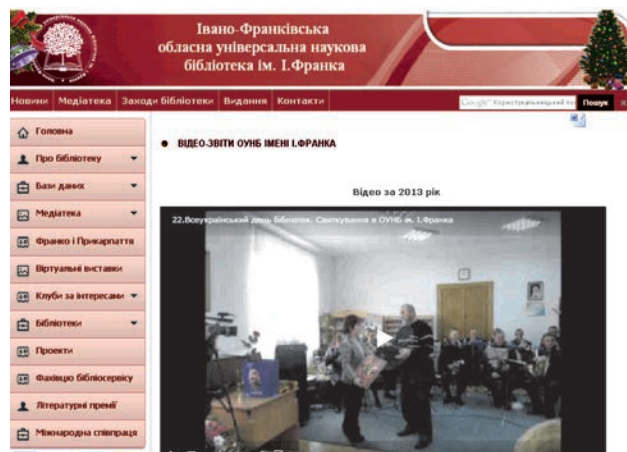
Електронна бібліотека – новий вид інформаційного ресурсу на бібліотечному сайті, що дозволяє, в першу чергу, віддаленим користувачам знайомитися з різними видами документів: раритетними документами, творами сучасних авторів, а також за допомогою такої електронної бібліотеки можна повною мірою популяризувати фонд книгозбірні, в тому числі краєзнавчий. (скріншот).



Віртуальна виставка – відносно новий вид інформаційного бібліотечного обслуговування, що поєднує у собі традиційний – книжковий та сучасний – електронний спосіб презентації інформації, в тому числі й краєзнавчої (скріншот).



Новими є такі ресурси як відео-звіти та відеоролики про діяльність бібліотеки, хоча не на всіх сайтах представлені такі ресурси, але вони значною мірою дозволяють віддаленому користувачу детально ознайомитися з роботою бібліотеки. (скріншот)



Четвертий блок Путівника – «Фактографічна інформація про регіон» містить відомості про край, культурне життя, посилання на ресурси інших бібліотек, установ та організацій регіону тощо.

Зазначимо, що на сайтах Волинської, Житомирської, Рівненської, Тернопільської та Хмельницької ОУНБ є перехід на портал «Історична Волинь», адже ці бібліотеки є учасниками даного корпоративного проекту. (скріншот).



Путівник по краєзнавчих ресурсах ОУНБ України призначений, в першу чергу, для вчених-істориків, краєзнавців-аматорів, бібліотечних фахівців, студентів, і, на наш погляд, буде корисним для всіх, хто цікавиться розвитком краєзнавства в Україні. Варто зазначити, що інформація, зібрана у даному Путівнику, не є вичерпною, адже краєзнавчий контент сайтів регіональних

бібліотек доволі динамічний: подані відомості та посилання часто змінюються, і виникає необхідність систематичного їх оновлення. Таким чином, надалі буде систематично проводитися редакція змісту анонсованого нами першого інтерактивного путівника по вітчизняних краєзнавчих ресурсах, створеного на основі моніторингу бібліотечних сайтів України.

Федір Курляк (м. Лондон)

Наукова конференція до 70-річчя Союзу Українців у Великій Британії

У Центральному домі Союзу Українців у Великій Британії (СУБ) в Лондоні 5 листопада відбулася наукова конференція на тему «Історія становлення Союзу Українців у Великій Британії: створення і діяльність у джерелах та новітніх дослідженнях», присвячена 70-річчю організації. У ній взяло участь близько 70 учасників, серед яких представники держави, науковці з України, Британії і Шотландії, працівники музейних, бібліотечних, архівних установ. Листовне привітання надіслав міністр культури України Євген Нищук.

Доповідачі конференції перед Центральним домом СУБ в Лондоні. В центрі – посол України у Сполученому Королівстві Великої Британії та Північній Ірландії Наталія Галібаренко, ліворуч від неї – куратор Бібліотеки і Архіву ім. Т. Шевченка Людмила Пекарська, ліворуч – голова СУБ Петро Ревко, праворуч – генеральний секретар СУБ Федір Курляк



Відкриваючи роботу конференції д-р Людмила Пекарська, куратор Бібліотеки і Архіву Т. Шевченка, зокрема, сказала: «Шановні колеги, знаковим є те, що ми зібралися сьогодні, в цьому залі найстаршого Центрального дому Союзу Українців ВБ з плеядою науковців, які спричинилися до вивчення його минулого. Нинішня конференція присвячена 70-річному ювілею СУБ – консолідованій громадської організації, яка має біля 40 Відділів у різних містах Британії.

Дуже приємним є той факт, що з Союзом Українців пов'язані імена відомих історичних постатей – дипломатів, науковців, митців, політиків, якими Україна може пишатися. Серед них Данило Скоропадський, Роберт Лісовський, Олекса Воропай, Степан Терлецький та інші, які

спричинилися до того, що сьогодні українці Британії мають найпотужнішу в Європі організацію, яка роками лобювала інтереси України у Британському Парламенті, яка внесла свою вагому частку в суспільно-політичні процеси в Україні, що також сприяли її незалежності, і яка з 1990-х ефективно співпрацює з науковими і культурними установами України».

Доповіді

Під час роботи конференції була представлена розмаїта тематика досліджень з історії та діяльності СУБ, актуальність яких була очевидною. Науковці аналізували різні аспекти з діяльності СУБ, здобутки і недоліки в різні періоди організації, відкривали невідомі до цього сторінки з його історії.



Роман Кравець

Першим із доповідачів виступив головний редактор британської частини Енциклопедії Української Діаспори (ЕУД) Роман Кравець, засновник інтернет-енциклопедії «Ukrainians in the UK», яка за підтримки СУБ ведеться від 2008 року і яка є першим етапом підготовки

до друку Британського тому ЕУД. Завдяки нахненній праці редакції, зокрема, Романа Кравця, подвижника цієї справи, все більше імен з історії Союзу Українців у Великій Британії, стають відомими широкому загалу.

У своїй доповіді дослідник розглянув питання динаміки приросту членства СУБ у 1945–1955 роках та чинники, що її зумовлювали, представив розподіл членства за різними критеріями, причини його зменшення та еміграції.

Результати його дослідження викликали великий інтерес, тому що така статистика була представлена вперше.

Роботу конференції продовжив Роман Сирота – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Центральної та Східної Європи Львівського національного університету ім. І. Франка.



Роман Сирота

Науковець багато досліджував українську проблематику в британських архівах і готує докторську працю на тему «Політика Великої Британії у Східній Європі і українське питання в першій половині ХХ століття». Автор близько 50-ти наукових публікацій.

Його доповідь була присвячена формуванню і раннім рокам СУБ (1945–1949) з точки зору британських урядових структур.

СУБ у Шотландії



Петро Кормило

Після короткої перерви на каву виступив радник СУБ Петро Кормило – архівіст Відділу СУБ в Единбурзі, який за власною ініціативою розробив вебсайт «Фотографічна історія українців Шотландії».

Він також займався науковими пошуками і дослід-

женням понад 40 таборів військовополонених у Шотландії після Другої світової війни, де в залежності від території знаходилося від 10 до 500 полонених.

Протягом останніх трьох років Петро Кормило є аспірантом Університету Глазго, де готує свій докторат на тему: «Міграція, заселення і асиміляція української еміграції в Шотландії від 1946 року до сьогодення».

Він висвітлює тему «Українці Шотландії та вплив Союзу Українців у Великій Британії – діахронне дослідження», де представив шляхи становлення СУБ, його історію, коло співпраці, джерела та новітні дослідження.

З першого покоління...

Надзвичайно зворушливим був виступ Степана Сарахмана, колишнього військовополоненого, який став членом СУБ у 1948 році.

Він згадував про початки життя у Британії. Виступаючий, зокрема, сказав:

«По звільненню з полону ми старалися знайти працю до нашого нового прожиття, але бувшим воякам Дивізії двері напів були закриті. Отримати нову працю чи винайняти якусь кімнату обов'язково вимагали зголоситися до поліції, яка відноси- лась до нас добре.



Степан Сарахман

Першою зупинкою нашого спання був православний дім на Lansdown Road... Там, по-перше, я мав нагоду почути лекцію «Звичаї нашого народу» проф. Олекси Воропая. Він та його дружина Валентина були симпатичні до мене, запрошували на чай до їхнього помешкання на Ladbroke Grove. Наше приятельство розвивалося...».

Згадуючи події далі він розповів: «Міністерство праці призначило нас працювати на залізниці. Ми оселилися в кімнатах на 25 Holland Square, де моїм сусідом був Володимир Домашовець, викладач музики нашої Драматичної школи в Ріміні (Італія)...».

День за днем наше життя поліпшувалося. Ми часто розмовляли з майором Нагнибідю, зустрічались із сотником Богданом Панчуком. Пізніше він виїхав до Канади, а ми втратили щирю людину...

В 1950-х роках наша Централь СУБ-у була магнетом для нашої нової еміграції. У Централі

була можливість розмовляти з бувшими приятелями по зброї. Пам'ятаю підполковника Сусідко та плеяду наших старшин, науковців, артистів.

Найбільшим виховником нашої «Драматичної Школи», був проф. Валеріян Ревуцький. То була людина доброго серця, любив жартувати... Він приваблював мене відвідувати Лондонську оперу, театри, музеї та все, що цікавило. Хор «Бурлака», танцювальний ансамбль Дністровика переважали всі концерти.

Приїздили гості, фільмові артисти з Голлівуду – Джон Годяк, Майк Мазуркі (Мазуркевич), з якими я спілкувався у цьому будинку.

Не оминаючи наших артистів з України, піаніст Онишкевич та співак Київської Опери, ім'я не пам'ятаю, не отримали в Англії праці та виїхали за океан...

Люди працювали, заробляли не так багато, але були добрими жертводавцями, по їх спроможності, для нашого дому. Наша еміграція жертувала та будувала своє нове життя. Життєвий шлях, який ми переживали, тепер не існує...

Ми йшли вперед, не цурались імені своїх батьків, своєї мови, духовності, наших прекрасних звичаїв... Як також наше почуття, гордості до землі наших поколінь, які положили та кладуть своє життя за рідну Матір-Україну...».

Завершуючи свій виступ він зазначив: «Сьогодні ми переживаємо історичну подію –

першу наукову конференцію про наше життя тут по війні – про історію нашої діяльності у Британії.

Я законечний тим, що Бібліотека Союзу Українців зберегла стільки документів і фотографій! Це має зберігатися для майбутнього!

Щиро вам дякую за вашу терпеливість послухати мене. Слава Ісусу Христу! Слава Україні!».

Виступ свідка і учасника початків життя українців у Британії справив надзвичайне враження на присутніх. Пан Степан Сарахман передав також на зберігання листи проф. Ревуцького і зробив княжу пожертву у сумі 1000 англ. фунтів на підтримку Бібліотеки і Архіву ім. Т. Шевченка СУБ.

Бурні й довгі оплески, слова подяки за велику підтримку були тепло прийняті автором.

Фільм 1955 року

Учасники конференції мали змогу познайомитися також з документальним фільмом «Українці у Британії», знятим в 1955 році, який тепер зберігається в колекції Бібліотеки і Архіву ім. Т. Шевченка.

Присутні уважно дивилися на кадри старої хроніки, де побачили за роботою в Центральному домі СУБ Данила Скоропадського, Роберта Лісовського, Дмитра Левицького та інших відомих діячів громади.



Наталія Галібаренко,
посол України



У залі конференції

Почесний Голова СУБ Данило

Скоропадський



Тетяна Ралдугіна

Роботу конференції продовжила історик, заслужений працівник культури України Тетяна Ралдугіна, яка 40 років професійного життя віддала музейній справі, зокрема, Національному музею історії України. Вона є автором перших в Ук-

раїні документальних виставок, присвячених видатним українським постатям – Гетьману Павлу Скоропадському, Симону Петлюрі, Євгену Чикаленку, В'ячеславу Липинському, Олегу Ольжичу, митрополиту Василю Липківському. Вона також була ініціатором і організатором першої в Україні виставки, присвяченої Чорнобильській катастрофі (1991 р.), коли ще багато документів були засекреченими. Цю виставку демонстрували в Шотландії, Німеччині, Данії, Франції, а в 2006-му – в Центральному домі СУБ в Лондоні.

На конференції Т. Ралдугіна виступила з доповіддю «Данило Скоропадський – очільник гетьманського руху в еміграції й почесний голова СУБ (1949–1957)». Науковець досліджує цю тему не один рік і є автором низки публікацій про життя та діяльність Данила Скоропадського.

У доповіді прозвучали цікаві й невідомі для багатьох факти з життя та діяльності цієї непересічної особистості.

Про музей ОУЖ ім. Алли Горської



Лариса Болтон

Серед доповідачів були і представники третього покоління повоєнної еміграції – Лариса Болтон, архівіст і історик Олександра Мітчел, куратори Музею ім. Алли Горської у Манчестері, створеному Організацією Українських Жінок у Великій Британії, яка є секцією СУБ від 1948 року.

У своїй доповіді «Лінія часу: Народний музей ім. Алли Горської – ретроспектива 1946–2016» вони дуже цікаво розповіли про розбудову музею та його колекцію, представляючи окремі речі зібрання.



Олександра Мітчел

Церкви і СУБ

Представники обох церков оо. Євген Небесняк (УГКЦ) і Богдан Матвійчук (УАПЦ) розповіли про співпрацю з СУБ протягом 70 років.

Отець Є. Небесняк також згадав про те, яку вагому роль відіграла «Українська Думка» у співпраці СУБ із Церквою. Він назвав «феноменом» появу у свій час «Української Думки», розповідаючи як вона розповсюджувалась і як на газету чекали і читали її.



о. Євген Небесняк

Згадуючи той час він, зокрема, сказав: «...У хатій батько витягував з кишені газету; велику, з жовтими та твердими листками, накладав окуляри на ніс і починав голосно читати різні дописи. До кінця тижня він вже прочитав її «від дошки до дошки»...

Цей офіціоз публікував різні дописи отців на терені, найбільше оо. Миколи Матичака та Івана Музички. Газета була своєрідним катехизмом для наших людей, пояснювальним чинником церковних традицій. Не було жодної церковної імпрези, яка б не появилася на шпальтах «Української Думки».

Незважаючи на пізнішу появу інших часописів, між іншим «Наша Церква» – офіціозу УГКЦ у Великій Британії чи «Християнського Голосу» в Німеччині, наші священники не переставали посилати свої дописи, здебільшого з християнською тематикою.

До рядів священників-дописувачів можу я і себе зачислити, оцінюючи «Українську Думку» одним із найважливіших вузлів у співпраці та злагоді Церкви та СУБ...»

Отець митрат Б. Матвійчук у своєму слові також підкреслював важливі моменти співпраці УАПЦ із СУБ і серед іншого згадав такий приклад.

Коли українська спільнота під проводом СУБ виступила проти постанови британського уряду щодо насильницької депортації до Німеччини 300 українців-полонених (хворих та інвалідів), тоді спільно з представниками обох Церков було видано Комунікат, який підписали

Митр. Прот. І. Губаржевський, Голова Генерального Церковного Управління УАПЦ на В. Британію, Йосафат Жан, Голова Церковної ради УГКЦ і Голова СУБ Б. Панчук.

«Ці спільні заходи принесли перемогу», – додав о. митрат.

Роберт Лісовський



Зоя Нижанківська-Лісовська

Серед доповідачів конференції була мисткиня Зоя Нижанківська-Лісовська, яка приїхала з Женеви, щоб виступити зі словом про свого батька – відомого маляра і графіка, чверть століття життя якого було пов'язано із Союзом Українців у Великій Британії.

У своїй доповіді «Проф. Роберт Лісовський – голова СУБ, 1963–1968: мистець і громадянин» пані Зоя розповіла про його життя та навчання в Києві у Георгія Нарбута і Михайла Бойчука, а пізніше в Академії Мистецтва в Берліні та в Студії пластичного мистецтва в Празі.

Його діяльність у Британії була пов'язана з СУБом, який він очолював протягом п'яти років та Бібліотекою ім. Т. Шевченка, де він був головою кураторії.

Майже всі періодичні та книжкові видання Союзу Українців, емблеми і ювілейні марки були оформлені Робертом Лісовським.

Пані Зоя подарувала чотири книги Романа Яціва «Роберт Лісовський (1893–1982): Дух лінії», яка нещодавно вийшла у Львові.

Виручку з цих книжок, як пожертву, вона заповіла на Бібліотеку ім. Т. Шевченка.

Перші видання СУБ



Микола Тимошик

Наступну цікаву тему виголосив проф. Микола Тимошик, д-р філологічних наук, завідувач кафедри видавничої справи Київського національного університету культури і мистецтв.

Він також є автором унікального видавничого проекту архівних матеріалів Івана Огієнка (митрополита Іларіона), які зберігаються в Канаді. Видання проекту здійснюється під маркою відродженого проф. Тимошиком у Києві Огієнкового видавництва «Наша культура і наука», що діяло до і після Другої світової війни у Польщі, Швейцарії, Франції та Канаді.

Проф. М. Тимошик досліджує питання української преси та книговидавництва за кордоном. Зокрема, робив пошуки українського друкованого слова в Італії і США. Минулого року вийшла у світ його праця «Українська книга і преса в Італії».

А цього року науковець продовжив свої дослідження у Британії, результати яких представив у доповіді «Українська преса і книга у Великій Британії: витоки, етапи розвою, головні осередки, джерела живлення, результат побутування».

Автор розповів про перші пресові видання, де приділив значну увагу часопису «Українська Думка», книжковим виданням СУБ другої половини 1940-х років, включно з «Календарцем Українця», навчальним виданням, дитячим книжкам, зупинився також на видавництвах та їхніх логотипах.



Під час перерви в Галереї СУБ, де експонувалася виставка «Vibrant Autumn» українського художника Анатолія Рудницького

Культурні і наукові надбання

Конференцію завершив виступ д-ра Людмили Пекарської, куратора Бібліотеки і Архіву ім. Т. Шевченка. Протягом десяти років вона працювала в Середньовічному Відділі Британського Музею в Лондоні, була також стипендіатом Whitney-Fund і продовжувала дослідження у Метрополітен Музею в Нью-Йорку, як також в інших музеях Америки. Автор низки статей з мистецтва Київської Русі та двох монографій, остання з яких видана Британським Музеєм і присвячена матеріалам київських скарбів княжого часу в колекціях західних музеїв.



Людмила Пекарська

У своїй доповіді «Культурні і наукові надбання Союзу Українців у Великій Британії 1940–1960-ті роки» вона розповіла, як формувалася культурна спадщина СУБ у середині ХХ століття, як поповнювалася бібліотека, які рідкісні видання та документи входили до її збірки. Зупинилася також на мистецькій колекції установи.



Єпископ Єпарх УГКЦ у Великій Британії
Гліб Лончина і о. митрат УАПУ
у Великій Британії Богдан Матвійчук

Автор доповіді розповіла про плани СУБ 1950 року щодо створення українського наукового центру, про науковців еміграції, з якими СУБ тісно співпрацював у той період. Особливу увагу приділила життю і творчій спадщині Вадима Щербаківського – історика, археолога, етнографа і мистецтвознавця.

Значний за обсягом архів вченого, який включає його особисті речі, зберігається в колекції Бібліотеки ім. Т. Шевченка і протягом кількох років опрацьовується спільно з д-ром іст. наук Л. Федоровою (Інститут історії України НАНУ).

Мета цієї праці – ввести до широкого суспільного і наукового обігу архівну спадщину відомого вченого та лондонський період його життя, що залишається поки невідомим в Україні. Працю планують закінчити наступного року.



Федір Курляк

Підводячи підсумки цього насиченого інформацією дня роботи конференції, треба зазначити, що всі доповіді викликали велику зацікавленість і кожна з них відкривала нові дані щодо історії і діяльності СУБ.

Сподіваємося, що напрацювання учасників конференції будуть корисними та слугуватимуть стимулом для подальших історичних досліджень.

Цього року СУБом буде виданий збірник наукових праць ювілейної конференції і всі бажані зможуть ознайомитися з результатами наукових досліджень фахівців та ранніми роками історії і діяльності Союзу Українців у Великій Британії.

XIV Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Українське краєзнавство в соціокультурному просторі: історичні ретроспекції та виклики сучасності»

25 листопада 2016 року відбулася XIV Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Українське краєзнавство в соціокультурному просторі: історичні ретроспекції та виклики сучасності», присвячена 160-річчю від дня народження Івана Франка та 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського.

Захід проходив у приміщенні Факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Заявки на участь у конференції надіслало понад 90 дослідників з більшості регіонів України, зокрема Києва та області, Івано-Франківська, Львова, Кам'янець-Подільського, Чернігова, Полтави, Чернівців, Черкас, Одеси, Рівного, Слов'янська, Вінниці та ін.

На пленарному засіданні свої доповіді виголосили голова НСКУ, член-кореспондент НАН України **О.П. Ресніт** («Науково-методологічні засади сучасного краєзнавства»); канд. іст. наук, голова правління Київської міської організації НСКУ **О.П. Гончаров** («Про місце краєзнавства в системі новітніх наукових напрямів і дисциплін»); докт. іст. наук, проф. **В.Й. Борисенко** («Час виникнення назви “Слобожанщина”»); докт. іст. наук, проф. **І.А. Коляда** («Навчально-методичний комплекс з історичного краєзнавства як важлива складова організації наукової діяльності учнів-членів МАН України») та ін.

Заявлені для обговорення на конференції теми учасників було згруповано по декількох **секціях**.

У рамках першої («Теоретико-методологічні засади наукового краєзнавства в контексті сучасної соціогуманітарної парадигми»), крім виголошених під час пленарного засідання, представлено наступні доповіді: «Краєзнавство як засіб формування історичної пам'яті українського народу» (**Г.Г. Денисенко, О.А. Денисенко**), «Історичне краєзнавство в координатах UrbanStudies в Україні» (**Т.С. Водотика**), «Шкільне історичне краєзнавство в системі національного виховання громадян України» (**Я.М. Камбалова**), «Вивчення історії рідного краю в шкільному курсі історії України: дидактичні та методичні засади» (**Н.І. Загребельна**), «Методи усної історії в краєзнавчих дослідженнях» (**І.М. Дзюбленко**) та ін.

Друга секція («Українська Франкіана: краєзнавчий вимір») мала персоналізоване спряму-

вання, до неї було включено виступи, присвячені постаті Івана Яковича Франка, висвітленню краєзнавчих аспектів його фольклористичної спадщини (**М.К. Дмитренко**), дослідженню гуманістичного змісту його поглядів (**П.М. Чернега**), характеристиці ролі у становленні українського музейництва кінця XIX – початку XX ст. (**Р.В. Маньковська**), вивченню історії та географії пам'ятників діячу на Івано-Франківщині (**М.Ю. Косило**), аналізу його етнографічної спадщини (**С.П. Зубченко**) та ін.

З огляду на святкування у 2016 р. 150-річчя з дня народження М.С. Грушевського та тематику заявлених виступів доцільним стало виокремлення третьої секції – «Історико-краєзнавчі візії Михайла Грушевського». Цей блок відкрив голова правління Львівської обласної організації НСКУ **М.Р. Литвин**, який виступив з доповіддю «Мала батьківщина – Холмщина в житті та творчості Михайла Грушевського та його учнів». Інші спікери зосередили свою увагу навколо таких тем як «Київська історична школа М. Грушевського у пошуках теоретико-пізнавальних та прикладних функцій краєзнавства» (**Я.В. Верменич, Г.А. Вербиленко**), «З іменем Михайла Грушевського: українізація в російській армії в 1917 році» (**Г.П. Савченко**), «Родина Грушевського на сучасній мапі Боярки на Київщині» (**М.О. Кучеренко**), «“Михайло Грушевський: минуле й сьогочасне” – всеукраїнський культурологічно-освітній проект» (**Л.Я. Карчина**), «Шкільний музей Михайла Грушевського: історія та сучасність» (**В.П. Осадчий**), «Місця історичної пам'яті: Львів у долі І.Я. Франка, М.С. Грушевського та Б.С. Ступки» (**І.О. Щербина**) та ін.

Четверта секція «Історія українського краєзнавства» охопила досить широкий хронологічно-тематичний діапазон представлених на конференції тем. Зокрема, мова йде про окремі сторінки з історії регіонів та населених пунктів Полтавщини (**І.М. Петренко, К.П. Двірна**), Черкащини (**Т.М. Курінна**), Київщини (**Є.В. Букет, Л.М. Чорна, Т.Ф. Григор'єва, Д.О. Ніколайчук, С.І. Вергун**) і загалом Правобережжя (**С.О. Добрянський**), Одещини (**В.В. Левченко**), Волині (**Т.В. Теремецька, М.В. Дробот**), Поділля (**А.М. Войнаровський**), Закарпаття (**Є.М. Теслович**), Галичини (**Л.В. Гайдаєнко**).

У рамках заключної секції конференції («Проблематика сучасних краєзнавчих досліджень») свої доповіді представили голова Донецької обласної організації НСКУ **В.І. Романько** («Основні форми вшанування пам'яті Михайла Петренка у культурно-освітній діяльності краєзнавців Донеччини»), відповідальний секретар НСКУ **В.І. Дмитрук** («Програма розвитку краєзнавства: регіональний рівень реалізації»), член правління НСКУ **С.І. Ком** («Актуальні проблеми збереження пам'яток дерев'яної сакральної архітектури в Україні»), член правління НСКУ **О.Г. Бажан** («Мікроісторичні студії на сторінках журналу "Краєзнавство"»), член ревізійної комісії НСКУ **Т.І. Катаргіна** («Пам'ятки українським науковцям за кордоном»), прес-секретар НСКУ **В.І. Милько** («Репрезентація українського краєзнавства у веб-просторі: на прикладі сайту та фейсбук-сторінки НСКУ») та ін.

Загалом, науковий форум розглянув досить широку краєзнавчу тематику, яка охоплює проблеми розвитку теоретичних засад наукового краєзнавства, історії та сучасного стану краєзнавчого руху, висвітлює краєзнавчий аспект діяльності видатних діячів української культури і науки Івана Франка та Михайла Грушевського, торкається внеску освітніх, музейних закладів та громадських організацій в розширення краєзнавчих досліджень.

Учасниками заключного пленарного засідання, з урахуванням результатів обговорення на пленарному і секційних засіданнях заявлених доповідей, прийнято низку рекомендацій, спрямованих на подальший розвиток краєзнавства, увічнення пам'яті видатних діячів української історії та культури.

Зокрема, необхідно:

– рекомендувати головам регіональних організацій затвердити у місцевих органах влади регіональну програму розвитку краєзнавства у відповідності з Державною програмою розвитку краєзнавства до 2025 року Національної спілки краєзнавців України;

– активізувати наукове опрацювання, систематизацію та осмислення маловідомих сторінок історії українського краєзнавства, особливо періоду XIX–XX ст., з урахуванням новітніх дослідницьких підходів, концепцій і методик;

– поглибити краєзнавчі дослідження за рахунок синтезу і посилення інтеграційних процесів, взаємовпливу і взаємопроникнення знань різних гуманітарних наук – з історією, українознав-

ством, етнографією, географією, регіоналістикою, археологією, природознавством, генеалогією, економікою, культурологією тощо;

– продовжувати роботу з оновлення теоретико-методологічних засад краєзнавства, його категоріального апарату, обґрунтування власної номенклатури наукових дефініцій і понять, в тому числі й з урахуванням світового досвіду, проводити дискусії, до прикладу, з обґрунтування суті, специфіки, сфер та можливості використання для наукових досліджень терміну «теренознавство» як мікрорівень досліджень в системі краєзнавства;

– здійснювати розробку теоретичних питань об'єктно-предметної сфери краєзнавства і загалом його теоретико-методологічного фундаменту;

– залучати результати краєзнавчих досліджень до формування категоріально-термінологічного апарату, яким позначаються топонімічні назви, історико-етнографічні краї України;

– зберігати, примножувати та вивчати предмети матеріальної та духовної культури українського народу, які зберігаються в музеях країни;

– активізувати вивчення творчої спадщини відомих українських громадсько-політичних діячів (наприклад, Івана Франка та Михайла Грушевського) з точки зору дослідження краєзнавчих аспектів їх діяльності та праць;

– вивчати роль окремих особистостей у розвитку українського краєзнавства, особливо періоду 1920–1930-х рр.;

– розробити єдиний навчально-методичний комплекс з історичного краєзнавства для використання у навчально-виховній діяльності та для організації дослідницької діяльності учнів-членів МАН України, підвищення ефективності системи національно-патріотичного виховання громадян України;

– досліджувати вже відомі та виявляти нові місця історичної пам'яті, популяризувати їх серед широкого загалу за допомогою активізації культурно-просвітницької краєзнавчої роботи;

– здійснювати видання краєзнавчої літератури, збільшувати її тиражі та сприяти розповсюдженню серед якомога більшої кількості населення, не лише друкованих примірників, а й електронних – у веб-просторі;

– посилювати репрезентацію українського краєзнавства у веб-просторі, соціальних мережах з метою залучення молоді та підростаючого покоління, інформування про здобутки та напрацювання.



Нове видання в історико-краєзнавчих дослідженнях сіл Полтавщини

Рец. на: Шинкаренко В.Ф. *Заїчинська долина. Історико-краєзнавчі нариси, спогади* / В.Ф. Шинкаренко. – К. : Видавець Карпенко В.М., 2011. – 248 с.

Рецензоване історико-краєзнавче видання Василя Федоровича Шинкаренка «Заїчинська долина. Історико-краєзнавчі нариси, спогади» можна віднести до рідкісних і унікальних видань, адже написані вони доктором технічних наук, професором, завідувачем кафедри електромеханіки Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Здавалося, що може пов'язувати глибоке гуманітарне історичне дослідження із людиною математичного, технічного складу розуму. Насправді, багато що. Талановита людина – талановита в усьому.

В.Ф. Шинкаренко гармонійно поєднує талант інженера, винахідника, вченого в галузі генетичної і структурної електромеханіки та системології з талантом творця, художника, дослідника історії і топоніміки рідного краю – села Заїчинці Семенівського району Полтавської області. В.Ф. Шинкаренко взяв на себе важливу місію – реконструювати і описати найбільш важливі і характерні для своєї рідної місцевості історичні факти і події і тим самим зберегти для прийдешніх поколінь неперервність генетичної пам'яті, яка є основою глибокого поняття Малої Батьківщини.

Рецензована робота є першим ґрунтовним дослідженням майже 400-літньої історії, географії і природи села Заїчинець – одного з найдавніших і найкрасивіших куточків мальовничої та славної Полтавщини. Автором у доступній науково-популярній формі узагальнено свої багаторічні дослідження з історії заселення краю і заснування села, родових традицій і обрядів, походження назв місцевих географічних об'єктів та навколишніх сіл і хуторів, генеалогії родоводів,

проблем екології села і його довкілля. Зважаючи на зібраний і систематизований В.Ф. Шинкаренко рідкісний історичний матеріал, який розпошений по різних виданнях, книга виконує функцію унікального енциклопедичного довідника, що містить хронологію основних подій з історії села, тлумачного словника місцевих географічних назв, діалектів і жаргонів, перелік родових прізвищ селян, що мають козацькі корені, списки безвинних односельчан, котрі стали жертвами політичних репресій, Голодомору і періоду нацистської окупації.

Пошук і вивчення достовірних фактів і документів, що засвідчують час виникнення та історію певного краю є роботою доволі копіткою і тривалою. Однак набагато складніше знайти і відтворити історичне минуле невеликих сіл і хуторів, якими багата Україна. Ця проблема залишається актуальною і для академічної науки. Про це свідчить

аналіз існуючих енциклопедичних видань і довідників (12-ти томної Української Радянської енциклопедії і енциклопедичного довідника «Полтавщина»), який провів Автор, і дійшов до висновку, що в них, на жаль, відсутня інформація щодо переважної більшості невеликих сіл Полтавського краю. Це і визначило мету дослідження – «зберегти для нащадків історичне минуле свого рідного села, залишити в пам'яті неповторність і багатство навколишньої природи, відтворити унікальність і різноманітність місцевих географічних назв, висвітлити найбільш важливі історичні події» (с. 7).

На нинішньому етапі розвитку історичної науки в Україні актуальність обраної теми дослідження сумнівів не викликає, адже вона



цілком відповідає тенденціям розвитку європейської науки, яка стає все більше антропоцентричною, соціальною і індивідуально орієнтованою. Рецензована праця написана з позицій мікроісторії – напрямку історичної науки, що вивчає історію через всебічне відтворення життя «маленьких людей» на відносно малих територіях і популяціях минулого (містечко, село, окрема сім'я) з метою вивчення повсякденного життя і ментальності «маленької людини», що традиційно втрачається в історії. Мікроісторичний аналіз передбачає вивчення приватних явищ, що відбувалися в житті окремих людей минулого з метою виявлення основних тенденцій в суспільстві в цілому.

У праці В.Ф. Шинкаренка скрізь видно звичайну людину, окреслену в межах села Заїчинці та її діяльність. Загалом можна сказати, що в центрі роботи Люди – прості селяни, які щиро і віддано люблять свою Землю, надзвичайно трудолюбиві, щирі, чесні і закохані в свій рідний край, сповідують сімейні цінності, бережуть людські відносини та слідуєть давнім традиціям, які передаються з покоління до покоління.

Книгу Автор присвятив світлій пам'яті своїх батьків – Ганни Василівни і Федора Антоновича Шинкаренків – потомственних заїчинців, котрі чесно прожили своє нелегке земне життя, і, незважаючи на тяжку долю, зуміли поставити своїх дітей на ноги та привити їм любов до Природи і рідного краю.

Як бачимо з передмови до книги, ідею її написання, дослідження про історичне минуле рідного краю, родовід, В.Ф. Шинкаренко виношував давно (с. 6). Поштовхом до цього стали трагічні для історії свого краю події початку 70-х років ХХ ст., які були пов'язані з державною програмою меліорації заболочених територій. Наслідком цього експерименту стали зміна доквілля, руйнування традиційного устрою і побуту людей, порушення гармонійного співіснування людини і природи, міграції, забуття традицій і втрата історичної пам'яті.

Рецензована книга є результатом узагальнення власних багаторічних пошукових досліджень Автора, основною метою якого було висвітлення історії рідного села. Це і книга роздумів над його минулим, сучасним і майбутнім; і спроба наукового дослідження неповторного розмаїття місцевих географічних назв і своєрідної місцевої мови селян. Це й збірка ліричних

замальовок, навіяних спогадами про неповторну красу навколишньої природи; це й намагання узагальнити відомості про глибокі коріння свого заїчинського родоводу; і застереження про неминучість катастрофічних наслідків техногенного втручання людини в природу. Також це книга пам'яті односельчанам, які стали жертвами репресій, тяжких наслідків Голодомору 1932-1933 років та періоду нацистської окупації.

Структурно в праці виділено три частини. Перша – присвячена історії, географії і топоніміці Заїчинської долини. У цій частині також містяться відомості про перебування в Заїчинцях Тараса Шевченка в липні 1845 року. В другій – висвітлено історію родоводу Автора. Третя – своєрідна енциклопедія історичних фактів, географічних назв та антропологічних даних, де також можна знайти тлумачення слів, які в тексті книги виділено курсивом. Крім того, у праці міститься хронологія основних подій з історії села Заїчинці. «Родзинкою» рецензованої роботи є короткий тлумачний словник місцевих діалектів і жаргонів (містить маловживані та специфічні слова, що відтворюють місцеву розмовну лексику селян у 1950-1970 рр., а також слова, тлумачення яких не співпадає з літературними або загальноновживаними значеннями).

Наприкінці праці подано перелік прізвищ односельчан, які входять до Реєстру Війська Запорозького 1649 року та списки реабілітованих жертв політичних репресій, жертв Голодомору по Заїчинській сільській Раді та жертв періоду нацистської окупації 1942-1943 років. Важливим є те, що наприкінці роботи вміщено бібліографічний покажчик літературних джерел про село Заїчинці.

Книга становить собою джерелознавче видання, тому що в її основу покладено спогади Автора та його батьків, родичів, друзів та ін. В роботі залучено такий напрям історичних досліджень, як усна історія, що інтенсивно розвивається з другої половини ХХ ст. Зокрема, використано такі методи дослідження усної історії, як глибинні інтерв'ю (спогади) біографічного характеру, за допомогою яких здійснюється фіксування суб'єктивного знання окремої людської особистості про епоху, в якій вона жила.

У праці містяться унікальні і рідкісні світлини Автора, його родини, друзів, односельчан. Всі вони становлять родинний архів В.Ф. Шинкаренка,

що передається від старшого покоління до молодшого. Ці світлини – це унікальні свідки минулого, з яких на нас дивляться мешканці Заїчинців. Вважаю за доцільне процитувати підпис під однією зі світлин, де сфотографовано старшу сестру Євдокію, яка «генетично була запрограмована на добро, любов до людей і тривалі родинні щастя» (с. 135). З цього напису видно наскільки Василь Федорович Шинкаренко закоханий у свою родину, Землю, рідне село і його людей. Саме керуючись і цією любов'ю і пошаною до своїх односельчан було і підготовлено це важливе й рідкісне історико-краєзнавче видання.

Завдяки світлинам картин Автора, розміщених у книзі, стало відомо про його талант художника. Портрети «Мої батьки» і живописні пейзажі Заїчинської долини та інші стали центром експозиції на виставці образотворчого та прикладного мистецтва викладачів, студентів і випускників кафедри електромеханіки Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» у 2006 році.

Світлини вишитих «хрестиком» рушників мами Автора книги теж є в дослідженні (с. 166). На них в строгій симетрії орнаментів, різноманітності сюжетів і композицій втілено мрії про щастя і долю своїх дітей. Дочка Василя Федоровича Шинкаренка Світлана успадкувала від своєї бабусі мистецтво вишивати. Її художні твори вражають вишуканим колоритом барв і різноманітністю сюжетів. Світлини цих справжніх витворів мистецтва теж є в книзі (с. 171).

Отже, рецензована праця В.Ф. Шинкаренка «Заїчинська долина. Історико-краєзнавчі нариси, спогади» відзначається актуальністю, багатою джерельною базою та спирається на останні досягнення сучасної історичної науки. В.Ф. Шинкаренко порушив багато важливих питань, які до цього часу не були належним чином висвітлені у вітчизняній історичній науці.

Зважаючи на це, робота в першу чергу буде цікавою односельчанам і тим, хто живе на заїчинській землі, і, передусім, тим, хто покинув рідне село, але не забуває про свою малу Батьківщину. Книга буде корисною також для дослідників історії рідного краю, тому що вона є прикладом для здійснення власних історичних досліджень і встановлення генеалогії свого роду. Наукове дослідження буде спонукати інших краєзнавців до вивчення, примноження і збереження історії своїх сіл, хуторів і родоводів. Безумовно, що книга сприятиме відродженню одного з найкрасивіших і найстаріших сіл Полтавщини – Заїчинець Семенівського району Полтавської області, а також формуванню почуття національної гордості і патріотизму.

Актуальність даного історико-краєзнавчого дослідження зростає ще й тому, що нині піднімається питання про перевидання фундаментальної енциклопедичної праці «Історія міст і сіл Української РСР», що складається з 26 томів у новій редакції (із змінами та доповненнями). Попередні томи було опубліковано протягом 60-70-х років ХХ ст. Роботу з підготовки видання до друку покладено на Національну спілку краєзнавців України. Робота В.Ф. Шинкаренка «Заїчинська долина. Історико-краєзнавчі нариси, спогади» може слугувати цінним матеріалом для підготовки енциклопедичної довідки про одне із старовинних сіл Полтавщини.

Рецензоване історико-краєзнавче видання заслуговує на схвалення, з нею варто ознайомитися як широкому колу вчених, так і пересічним громадянам. Книга розрахована на педагогів, науковців, істориків, краєзнавців, студентів, музейних працівників і всім, хто не байдужий до історії і майбутнього українського села. Робота написана зрозумілою мовою, без застосувань складних дефініцій і маловідомої наукової термінології. Це дає можливість книзі бути доступною, зрозумілою і корисною.

Образ Київського лівобережжя

Рец. на кн.: Приходько В. Киевское левобережье: от Соцгорода до Березняков / В. Приходько, К. Степанец, О. Насырова. – К. : Варто, 2016. – 152 с. : ил.

Сьогоднішнього читача важко здивувати новими виданнями, присвяченими Києву, оскільки видається велика кількість монографій, науково-популярних книг, збірників статей, фотоальбомів. У виданнях досліджується, як правило, правобережна частина міста, лівим берегом займалися лише нечисленні історики і журналісти, далеко не всі праці яких відомі широкому загалу. Ймовірно, дана територія практично випала з кола інтересів києвознавців, тому що адміністративно вона увійшла до складу Києва відносно недавно – якихось 90 років тому. Однак її історія варта окремих досліджень. Саме тому, з-поміж чисельних видань краєзнавчого спрямування, книжка В. Приходька, К. Степанця та О. Насырової дещо виділяється.

«Киевское левобережье: от Соцгорода до Березняков» – третя книжка в серії «Київська мозаїка» видавництва «Варто». Щоб уникнути плутанини і різночитань, автори у передмові зазначили, що книжка розповідає про житлові масиви і об'єкти, що знаходяться на території, об'єднаній топонімом Дарниця, але відповідно до офіційного адміністративно-територіального поділу Києва всі вони відносяться до Дніпровського району міста.

Дане видання є спільним проектом трьох авторів – Володимира Приходька, економіста, дослідника лівобережного Києва, Кирила Степанця, дігера, дослідника київських річок, та Олени Насырової, головного редактора видавництва «Варто».

Книжка вміщує вступ та сім розділів, об'єднаних в єдине дослідницьке русло.

З першого розділу «Образцовый Соцгород» читач дізнається про історію виникнення та забудову Соцміста (побудову житлових будинків, об'єктів соціального призначення), а також про

виникнення топоніму «Соцмісто». Підсумовуючи сказане в цьому розділі, автори зазначають, що вигляд довоєнного київського лівобережжя сформувався завдяки появі тут трьох великих підприємств – фабрики віскозного шовку «Київволокно», тонкосуконного комбінату та заводу каустичної соди, що утворили промислову зону, розміщену західніше Соцміста.

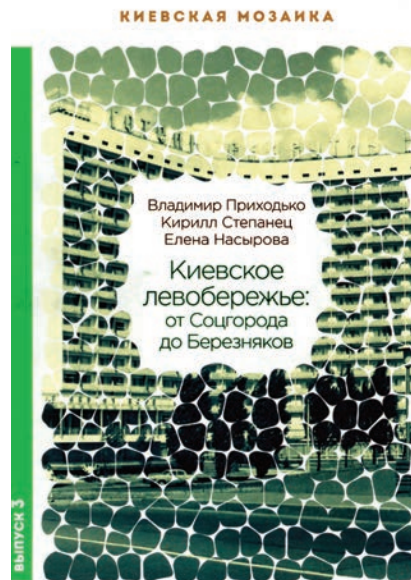
У другому розділі «Днепровская промзона» автори розповідають про післявоєнну історію радянських промислових гігантів – фабрики віскозного шовку «Київволокно», що отримала назву «п'ятсот двадцятий», Дарницького шовкового комбінату, а також заводу каустичної соди під назвою «тисячний». Читач дізнається про умови праці на підприємствах, продукцію, що виготовлялася, їх соціальну сферу та сучасний стан.

У третьому розділі книжки «Рабочие поселки Дарницы» розповідається про долю колишніх робітничих селищ «Фанерного», «Аварійного» та «Будівельників».

Читач знайомиться з історією забудови селищ та їх інфраструктурою, що у свій час була доволі розвинутою.

Четвертий розділ книжки «Ленинградская – от КП до площади», присвячений етапам забудови Ленінградської площі. З даного розділу читач отримає інформацію про житлові будинки, об'єкти соціального призначення, зокрема заклади культури і спорту, навчальні заклади, торгові центри, а також про формування транспортних маршрутів площі, яка зараз називається Дарницькою.

П'ятий розділ видання «Русановка – киевская Венеция» присвячений зведенню та формуванню Русанівського житлового масиву. Автори проаналізували різні версії появи топоніму



Русанівка, лаконічно виклали матеріал про будівництво першого в світі масиву, розміщеного на намівній піщаній подушці. З цього розділу читач дізнається про нові будівельні вирішення в житловому будівництві, застосовані на Русанівці, формування зручних транспортних маршрутів, діяльність промислових підприємств та закладів культури. В даному розділі також приділено увагу рекламі, що використовувалася на дахах будинків, а також пам'ятникам і скульптурам житлового масиву.

Великому житловому району, що виріс на землях двох поселень – Кухмістерської слобідки і хутора Зательбін Березняк – присвячений шостий розділ книжки «Березняки – бывшая Кухмистерская слободка». З даного розділу читач дізнається про забудову масиву, у плануванні якого були враховані принципи функціонального зонування території: масив реалізували у вигляді чотирьох просторих мікрорайонів, розділених прямими магістралями, вздовж яких висадили дерева. Чимало уваги автори приділили парковим скульптурам і малим архітектурним формам, встановленим у різних місцях масиву, а також відомим людям, які мали відношення до Березняків.

В останньому, сьомому, розділі «Первый микрорайон Левобережного» автори розповіли про історію Микільської слобідки, в південній частині якої побудували перший житловий масив Лівобережний. Як і в попередніх розділах, автори розповіли про історію цієї місцевості, природу, архітектуру та інфраструктурні об'єкти першого мікрорайону Лівобережного.

Значно збагачують дослідження, роблять його яскравим та оригінальним унікальні світліни минулого та сучасні фотографії, карти, схеми, на яких зафіксовані етапи забудови київського Лівобережжя. Видання ілюстроване матеріалами з колекцій і приватних архівів Т. Добровольської, М. Кальницького, О. Кривоглаза, Л. Лук'янової-Падун, Д. Малакова, Ю. Назар-

чука, О. Насирової, В. Приходька, К. Степанця, А. Стоматової, І. Однопозова, а також зібрань Державного архіву міста Києва, Російського державного архіву кінофотодокументів, Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного, музею заводу «Арсенал», музею історії міста Києва, музею Київмісьбуду, музею Інституту електрозварювання імені Є. О. Патона, музею електротранспорту міста Києва, книжкових і періодичних видань ХХ ст., колекції видавництва «Варто».

Книжка В. Приходька, К. Степанця та О. Насирової «Киевское левобережье: от Соцгорода до Березняков» визначена як науково-популярне видання. Наукову складову підтверджують матеріали джерельної бази, серед яких чільне місце займають архівні джерела. Під час написання книги автори керувалися певними науковими принципами й прийомами і найголовніше – помітна критичність та власне бачення викладеного матеріалу. Популярна складова – це характер подання матеріалу та мова видання. Тут присутня наукова термінологія, без якої неможливо пояснити суспільно-політичні й економічні процеси, крізь які довелося пройти мешканцям київського лівобережжя, але стиль викладу живий і зрозумілий, максимально спрощений, аби книжка легко читалася. В цьому вбачається заслуга співавтора і головного редактора видавництва «Варто» Олени Насирової.

Загалом же авторам, незважаючи на невеликий обсяг книжки, вдалося створити образ київського Лівобережжя та виокремити цікаві сюжети повсякденного життя населення дореволюційного та радянського періодів. Завдяки багатому ілюстрованому матеріалу читач зможе відчутти ритм буття людей, які проживають на лівому березі столиці. Книга адресована широкому колу читачів різного рівня підготовки і буде цікава всім, хто вивчає, досліджує та популяризує історію столиці України.

Жива пам'ять про повоєнний голод 1946-1947 років: СПОГАДИ ОЧЕВИДЦІВ

Рец. на: 1946-1947. Голод в Україні. Збірник спогадів / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. – К., 2016. – 128 с.: іл..

70-років тому мали місце трагічні події, пов'язані з голодом 1946-1947 рр. народу на українській землі. Когорта красзнавців, науковців, музейних працівників провели кропітку і об'ємну роботу по збиранню, записуванню, науковій підготовці документальних джерел. У книзі ніби преломлені історія та мікроісторія, відтворені трагічні долі жертв та свідків післявоєнного голоду 1946-1947 років. Мешканці семи областей України надіслали записи усних спогадів як свідки тих трагічних подій.

У збірнику широко представлені фотодокументи і фотоархіви 1940-х років: сторінки офіційних документів партійно-державних органів (з архівосховищ ЦДАГО України, з фондів Національного музею історії України у Другій світовій війні та ін.), газетні шпальта з пропагандистськими повідомленнями і гаслами про успіхи сільського господарства, фотодокументи з родинних альбомів та сімейних архівів, щемливі фотографії дітей війни, людей різних поколінь, які стали жертвами і свідками жахливих подій голоду 1946-1947 рр. До прикладу, серед найперших фотодокументів у збірнику включено доповідну записку М.С. Хрущова від 10 жовтня 1947 р. на ім'я Сталіна про «...дострокове виконання державного плану хлібозаготівель на 100,3%. Здача хліба державі понад план продовжується ...» (с. 6).

Читачі, завдячуючи збірнику, занурюються у свідчення сучасників голоду на українських землях, масштаби якого часто применшувались радянською владою. Не можна читати без сліз страшні рядки свідчень малолітніх дітей: «У лікарні давали по дві (тонкі) скибочки хліба. А в

супові, було плаває зо дві чорні картоплини, бо мерзла. Коли вже не був пухлим, мати забрали додому» (с. 110).

Кожна сторінка книги – це літопис народного лихоліття після війни. Голодовка, голод, голодомор, голодування... так називали ці події свідки (с. 16,32, 112). У родинних архівах сімей з Вінниччини записано: «Картини голоду вкарбувалися в мою пам'ять на все життя... Уночі дуже холодно було, і я не міг заснути і від холоду, і від голоду. Раділи жменьці вівса, промерзлій картоплині. ... той овес дуже довго треба варити. Потім цей м'якиш розбавляеш водою. Так я вижив» (с. 10,13). За спогадами родини Петра і Ганни Щока з Київщини: «У батьків нас було п'ятеро. У 1947 р.

вдома в селі було дуже голодно. Мама казали, що на Різдво вже закінчилася картопля. Аби не вмерти голодною смертю, батько разом із донькою та сусідкою пішли на поле нарізати колосків. Суд призначив батьку 25 років позбавлення волі. Сестрі дали 10 років, сусідці присудили 15 років» (с. 24). Ослаблені від недої-

дань, опухлі від голоду селяни та їх діти змушені були часто харчуватися корою та листям з дерев, травою: «Щоб зварити якоїсь похльобки, її варили із соснових шишок і бруньок смородини, відварювали кору молодого дуба і гілок ожини. Їсти хотілося постійно. Дорослі та діти шукали в лісі засохлі ягоди, кислиці, або грушідички. У полі вибирали гнилу картоплю» (с. 112).

У виданні наводиться чимало прикладів як в часи лихоліття радянська командно-адміністративна система посилювала переслідування «ворогів, саботажників колгоспного ладу», розкрадачів радянського майна, коли кримінальне



звинувачення і покарання можна були отримати навіть «за колосок». Для прикладу наведемо уривок спогадів Ганни Васько з Київщини: «Голодовка ж була. Їсти хотілося, а ми були малі, але ходили на роботу в колгосп. Коло сівалки були, отої, що сіяла просо навесні, і взяли в кармани зерна. Нас видали, прийшли, потрусили і дали нам по п'ять год тюрми, і заслали нас далеко-далеко, у Комі АРСР... за 600 грамів проса. ... братику присудили виправно-трудо-вих робіт – 8 років, а нам, дівчатам – по 5 років» (с. 16, 20).

Вміщені до збірника спогади очевидців яскраво змальовують наслідки голоду та аграрної політики радянського керівництва в другій половині 1940-х рр., є прямим звинуваченням керівництва СРСР, яке нехтувало життям українців заради «великоімперських» інтересів.

Варто відзначити важливу організаційну роль у процесі підготовки книги члена Націо-

нальної спілки краєзнавців України *Михайла Миколайовича Гича*. Чимало праці доклали й співробітники Національного музею історії України у Другій світовій війни під керівництвом генерального директора І.П. Ковальчука. Книгу проілюстровано художніми роботами українського графіка Ніла Хасевича із «Колгоспної серії», що співзвучні тогочасним подіям. Ще один аспект виходу цього збірника полягає у тому, що в упорядкуванні матеріалів брали участь не лише професіональні історики, краєзнавці. Серед укладачів є багато учнівської і студентської молоді. Збірник видано на благодійні кошти М.М. Гича та В. І. Бебешка.

На наше переконання книга стане в нагоді не лише фахівцям – історикам, її з користю для себе можуть використати викладачі, студенти, політики, громадські діячі.

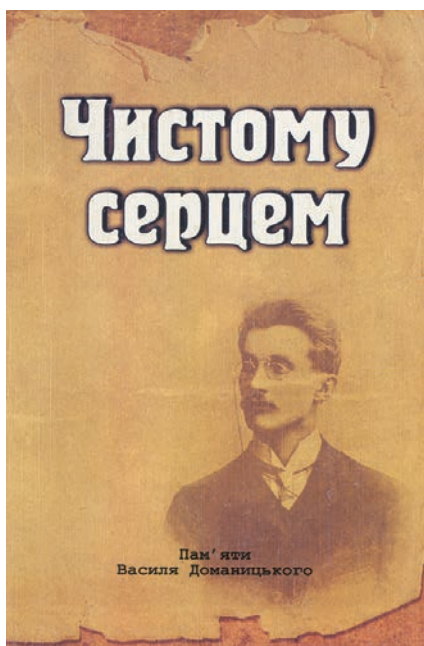
Микола Дмитренко, Лідія Козар (м. Київ)

МОНУМЕНТАЛЬНІ ВИДАННЯ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ ВАСИЛЯ ДОМАНИЦЬКОГО

Рец. на книги: Доманицький Василь. З науково-творчої спадщини: У 4 кн. / Упорядник В. Поліщук. – Черкаси: [Чабаненко Ю.А.], 2010. – Кн. 1: Статті, нариси, рецензії. – 440 с.; Кн. 2: Статті, рецензії, огляди, бібліографія. – Черкаси, 2011. – 410 с.; Кн. 3. – Черкаси, 2013. – 512 с.; Кн. 4. – Черкаси, 2016. – 462 с.

Чистому серцем: Пам'яті Василя Доманицького / Упоряд. і ред. В. Поліщук. – Перевид. 1912 р. з “Додатками” / За участю В. Мовчана. – Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2010. – 176 с.

Невтомний робітник на рідній ниві: Василь Миколайович Доманицький (до 100-річчя від часу смерті) [Текст]: наук.-допом. біобібліограф. покажчик / уклад.: Л. Т. Демченко, Н. В. Адешелідзе. – Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2010. – 60 с.



У одному з некрологів на пошану вченого Василя Доманицького читаємо: «Він вірив у будуччину рідного краю, вірив у побіду доброї справи, вірив в силу праці. І ту віру проповідувало кожне його говорене й писане слово [...] Доманицький, як талановитий письменник, як спосібний учений і як людина надзвичайно жива, симпатична, а кріпка і незломима, в одній особі се такий гарний і цінний тип, що його варто зберегти грядучим поколінням як один з достойніших примірів». Справді, хто хоч побіжно знайомився з постаттю В. Доманицького, уже не міг залишатися байдужим до його короткого життя, сповненого творчого подвигу. «Він носив у собі смерть, а сів життя!» – такою влучною тезою змалюють його біографію побратими.

Доля відміряла В. Доманицькому 33 роки земного життя ... і вічність, утверджену його вірою у силу праці. Український громадсько-культурний діяч, учений-філолог, історик, етнограф, археолог, фольклорист, письменник, бібліограф, редактор, видавець, дійсний член Історичного товариства Нестора-літописця, співробітник «Киевской старины», співробітник видавництва «Вік», активний організатор кооперативного руху в Україні, В. Доманицький [псевд. і крипт.: Вітер, Василь Потребитель, Звенигородець, Колодянин, Колодяньський, Зефир Диваковський, В.Д., Д., Д-ий, Д-ій В., Д-кий В., Дом. В., Доман. та ін.; 7(19).03.1877, с. Колодисте, тепер Тальнівського р-ну Черкаської обл. – 28.08(10.09).1910, м. Аркашон, Франція, похований у с. Колодистому] справді більше працював, ніж жив. Відомий письменник та громадський діяч Олександр Лотоцький, який знав В. Доманицького із гімназійних літ, згадував: «Весь в роботі, він цілком забував про себе, нехтуючи найнеобхіднішими потребами життя. Завжде кудись поспішаючи, він не ходить, а літає, – ми, його приятелі, так і обізвали його «Вітром» за ту постійну манеру літати». В. Доманицький працював і з високою температурою, і прикований до ліжка, і на лікуванні за межами України. Останні 10 років його життя (1901–1910) – це час напруженої творчої праці й упертої боротьби з хворобою та політичними переслідуваннями (уже з 1893 р. був під наглядом поліції).

Одна за одною виходять його праці з різних галузей – історичної, книгознавчої та літературознавчої, бібліографічної, суспільно-політичної, археологічної, природознавчої тощо. Впродовж

багатьох літ життя В. Доманицький збирав і досліджував фольклорно-етнографічні матеріали, про що свідчать його публікації («Сельская сатира» (1902); «Кобзари и лирники Киевской губ. в 1903 г.» (1904); «Баллада о Бондаривне и пане Каневском» (1905); «Песни о Нечае» (1905); «Современные колядки и щедривки» (1905); «Піонер української етнографії (Зоріан Доленга-Ходаковський)» (1905); «Цивільний шлюб і шлюбна розлука на Україні» (1906); «Народний календар у Ровенським повіті Волинської губ.» (1912) та архівна спадщина («Етнографічний матеріал 1890–1896 (села Бистрич, Голових, Бічалі Ровенського пов., Дроздово та ін.)», ІР НБУВ, ф. І, № 33496, 107 арк.; «Приміти: родинні, вінчальні», ІР, ф. І, № 33497, 1 арк.; «Антропологічний тип українців», ІР, ф. 95, № 47, 39 арк.; «Земля, побут, народна медицина, соціально-юридичний побут селян, весілля і його обряди, обичаї при похороні», ІР, ф. І, № 33517, 6 арк.; «Декілька українських шептань. Подав матеріали В. Доманицький, 1899 р.», ІМФЕ, ф. 28-3/145, 8 арк.; «Етнографічні матеріали. Вірування. Зібрано на Ровенщині різними особами. Матеріал надісланий В. Доманицьким», ІМФЕ, ф. 28-3/418, 11 арк.; «Прислів'я, приказки. Зібрав В. Доманицький на Ровенщині», ІМФЕ, ф. 28-3/320, 16 арк.).

В. Доманицький опублікував значне число заміток та рецензій на фольклорні видання В. Кравченка, Х. Ящуржинського, В. Данилова, Д. Дорошенка, О. Хведоровича та ін. Багато друкувався в різних періодичних виданнях – «Киевская старина» (майже 100 публікацій), «Літературно-науковий вісник», «Нова громада», «Діло», «Записки Наукового товариства імені Шевченка», «Громадська думка», «Рідна справа», «Наше діло», «Рада» тощо. Як згадував відомий меценат Є. Чикаленко, В. Доманицький був відданий «справі відродження української нації всією душею», працював для неї «до втоми, до виснаження сил своїх, як ті коні, що від щирости затають в шлеї і падають серед дороги, але, віддихавшись трохи, знов тянуть з такою ж щирістю». А вірний побратим В. Доманицького О. Лотоцький відзначав, що «люде такої безоглядної відданості своїй ідеї і творять епоху в життю свого народу».

Як бачимо, Черкащина багата на талановитих людей, які творили епоху в житті українського народу. Це, передусім, геніальний Тарас Шевченко та вірні продовжувачі його ідей В. Доманицький, С. Єфремов та ін. А сьогодні, через сто років після смерті В. Доманицького, справжні патріоти Черкащини здійснили перше комплексне

монументальне найповніше видання його праць. Ідею перевидання здійснено за впорядкуванням, редагуванням Володимира Трохимовича Поліщука, доктора філологічних наук, професора, члена Національної спілки письменників України, завідувача кафедри української літератури та компаративістики Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького.

Видання «З науково-творчої спадщини: У 2 кн. / Василь Доманицький. – Упорядник В. Поліщук / Черкаси: [Чабаненко Ю.А.], 2010. – Кн.1: Статті, нариси, рецензії. – 440 с. Кн.2: Статті, рецензії, огляди, бібліографія. – 410 с.» відкривається ґрунтовною передмовою Володимира Поліщука «Наукові й моральні імперативи Василя Доманицького» (с. 5–22), в якій автор, крім життєпису В. Доманицького, характеризує його енциклопедичну спадщину, відзначає «періоди концентрації уваги на якійсь темі (чи темах)»: шевченкознавство (1906–1907), фольклористика (1905), історико-етнографічні нариси (1907–1909) тощо. При цьому В. Поліщук наголосив на органічній ролі В. Доманицького-науковця: «Він був українським ученим, переконливо і послідовно українським» (с. 12); «На всі теми і проблеми він дивився, всі їх оцінював поглядом українця. Кожен, хто читатиме праці Василя Доманицького, таку рису обов'язково відзначить». Із наближення В. Доманицького «до кола київських «старогромадівців», до Антоновича» В. Поліщук виводить «його інтерес до фольклористики й етнографії» (с. 15). «У ряді своїх фольклористично-етнографічних праць Доманицький виступає як цілком компетентний полеміст, історик і теоретик фольклору, збирач і текстолог-аналітик у коментуванні варіантів фольклорних текстів» (с. 16), – робить висновок вчений. У кінці передмови автор справедливо наголосує на важливості повернення частини спадщини В. Доманицького до активнішого наукового вжитку. Тут же дослідник подає характеристику обсягу видання (понад 100 праць), його структури (за розділами та хронологією) та мови. Позитивно те, що при публікації праць В. Доманицького збережено їхнє «мовне обличчя».

У першому томі видання вміщено 29 праць В. Доманицького з фольклористики та етнографії, давньої української літератури, видавничої справи та мови. Зокрема, з фольклористики опубліковані такі важливі дослідження В. Доманицького, як «Піонер української етнографії (Зоріан Доленга-Ходаковський)» (с. 23–66), «Песни о Нечае» (с. 66–86), «Баллада о Бондаривне и пане Каневском» (с. 86–99), «Сучасні колядки і щедрівки»

(с. 99–129), рецензії на «Етнографічний збірник» (т. I–III, 1895–1897; т. IV– V, 1898; т. VI, 1899), «Розвідки М. Драгоманова про українську народню словесність і письменство, т. 1» тощо. Ці праці характеризують В. Доманицького як серйозного вченого-фольклориста, містять ґрунтовний науковий апарат – передмови, докладні коментарі, пояснення та бібліографію. Так, досліджуючи «Пісню про Нечая», В. Доманицький зібрав 68 варіантів, кожен супроводжуючи коментарями, пояснюючи незрозумілі місця та підкреслюючи характерні особливості варіантів і джерело їх надходження. Не випадково сучасні дослідники відзначають, що праці В. Доманицького «за кількістю зібраного матеріалу і за глибиною його аналізу» не поступаються дослідженням В. Антоновича і М. Драгоманова.

У другій книзі видання праць В. Доманицького вміщено понад 70 студій, рецензій, бібліографічних оглядів з нової української літератури, які репрезентують В. Доманицького як ученого-енциклопедиста, зокрема в сфері літературознавства.

До третьої книги науково-творчої спадщини В. Доманицького ввійшли переважно історичні його студії, а також публікації з археології, права, релігієзнавства. Зокрема, подано 19 історичних праць та 27 рецензій, серед яких варто виділити такі, як «Чи історія України єсть історія?», «Козаччина на переломі XVI–XVII в (1591–1603)», «Запорожская рукопись о кладах», «Хто ми? Що ми? І чого нам треба?», «Володимир Антонович. З нагоди 45-літнього ювілею наукової і громадської діяльності». Остання стаття (Нова громада. – 1906. – № 7. С. 27–46) засвідчує формування наукового методу В. Доманицького під впливом свого вчителя В. Антоновича. Так, порівнюючи наукові методи М. Костомарова і В. Антоновича, він вирізняє їх відмінні риси: у Костомарова «переважає метод дескриптивний, він надає писанням своїм якнайбільше драматизму, ефектовності, піклується взагалі про зовнішню форму, не поглиблюючись у предмет», у Антоновича «натомість бачимо ми більш критики, аналізу, об'єктивизму, більш освітлення подій і з'явищ доби, яку він малює». Далі В. Доманицький із захопленням пише про науковий метод В. Антоновича, основні риси якого прослідковуються і в працях автора: «В його розвідках... вражає читача гармонія між ідеєю й фактом. Він не дає наперед жодної готової вже думки, яка б проймала оповідання та заставляла б наперед вже дивитися на факти очима автора. Схема його праць дуже проста: після потрібних

історичних відомостей та пояснень наступає групування сирого матеріалу... Але ті голі факти мистецькою рукою історика так логично уложено, в такій ясній перспективі, що ідея встає перед вашими духовними очима сама... Розвідки Антоновича читати дуже легко, і, не вважаючи на сухий виклад, вони заставляють читача не тільки думати, але й почувати та уявляти собі час, події й людей, про які в них іде мова». Із таким запалом пише В. Доманицький про рух «хлопоманів», на чолі якого стояв В. Антонович, «був тим осередком, до якого горнулися усі верстви українського громадянства», ім'я якого «записане назавжди на скрижалях мученицької долі українського народу». Для В. Доманицького громадська діяльність В. Антоновича стала основним стрижнем його короткого і такого багатогранного яскравого життя. Не випадково рядки, що їх використав В. Доманицький для вагомої оцінки постаті В. Антоновича, цілком можна співвіднести і до характеристики його громадянської та наукової діяльності: «Українській діяч XIX ст. – се певного рода мініатюра національного життя України». А написані ним за коротке 33-річне життя важкої боротьби з хворобою понад 300 праць також творять епоху в розвитку української різногалузевої та багатожанрової науки кінця XIX – початку XX ст. і є результатом його безмежної віри в силу праці на вітарі українського національного відродження.

До четвертої книги науково-творчої спадщини В. Доманицького ввійшли його статті й рецензії, опубліковані переважно на сторінках «Записок Наукового товариства імені Шевченка» і були присвячені проблемам історії, археології, антропології. Особливий інтерес становлять упорядкована В. Доманицьким праця «Кобзари и лирники Киевской губернии в 1903 году» і написані ним статті з проблем організації кооперативного руху. Праця В. Доманицького «Кобзари и лирники Киевской губернии в 1903 году» вперше була опублікована 1904 р. в «Пам'ятній книзі Київської губ.». Ф. Колесса назвав її цікавою і вартісною для дослідників козацького епосу. Наукову вагу цієї праці відзначив М. Сумцов у своєму огляді «Діячі українського фольклора» (Х., 1910. – С. 29). Сучасні дослідники Л. Йовенко та М. Семенчук вважають, що «у наш час, коли майже повністю зникла традиція лірництва, ця розвідка набуває особливої ваги як рідкісний історико-етнографічний матеріал». Праця складається із передмови редактора М. Василенка «Кобзари и лирники Киевской губернии в 1903 году», статті

В. Доманицького «Кобзари и лирники Киевской губернии (По сведениям, собранным Киевским губернским статистическим комитетом)» та покажчика «Список кобзарей и лирников в Киевской губ. в 1903 году». Из вступного слова М. Василенка дізнаємося, що в квітні 1903 року за дорученням Міністерства внутрішніх справ і за його програмою Київський губернський статистичний комітет організував збір відомостей про кобзарів і лірників із допомогою мирових посередників і начальників поліції. Зібраний матеріал, як зазначає М. Василенко, виявився надзвичайно цікавим і цінним, його доручили опрацювати та опублікувати В. Доманицькому. На жаль, до програми не входило збирання відомостей про репертуар кобзарів та лірників. Там зверталася увага на виявлення кількості кобзарів і лірників, їх вік, місце проживання, матеріальне становище, з якого часу займається співець лірницьким ремеслом, а також виявлення кобзарських шкіл, ставлення населення до кобзарів та лірників. Крім матеріалів Статистичного комітету, В. Доманицький використав майже 100 наукових праць про кобзарів і лірників, відомості про яких він подає в кінці своєї статті, зокрема видання А. Метлинського, П. Куліша, Я. Головацького, П. Чубинського, О. Кольберга, праці О. Русова, М. Лисенка, М. Сумцова, В. Горленка, П. Єфименка, В. Ястребова, О. Малинки, М. Драгоманова, Є. Чикаленка, М. Грушевського, О. Сластиона, Є. Криста, С. Маслова, Г. Хоткевича, П. Демуцького та ін. Завдяки цьому В. Доманицькому вдалося доповнити відомості Статистичного комітету, який подав реєстр кобзарів і лірників Київської губернії, реєстром кобзарів і лірників з усіх губерній, причому не обмежуючись живими, але заводячи до реєстру усіх, про яких збереглися відомості в дотичній літературі.

Дослідник виявив, що найбільше кобзарів і лірників у Полтавській губ. – 76 чоловік, називаючи їх імена за повітами: Гадяцький, Зінківський, Золотоніський, Кобеляцький, Константиноградський, Кременчуцький, Лохвицький, Лубенський, Миргородський, Переяславський, Пирятинський, Прилуцький, Роменський, Хорольський. Серед найбільш відомих кобзарів і лірників В. Доманицький назвав Антона Скобу, Івана Крюковського, Архипа Никоненка, Опанаса Баря, Михайла Кравченка, Остапа Вересая, Хведора Холодного. У Харківській губ. виявлено 32 співці, в Чернігівській – 25, Подільській – 30, Волинській – 5, Херсонській – 1, серед них такі відомі виконавці дум, як Гнат Гончаренко

(Харківська губ.), Іван Романенко, Павло Братиця, Андрій Шут, Андрій Бешко, Терешко Пархоменко, Аврам Гребень (Чернігівська губ.). Щодо Київської губернії, то В. Доманицький пише, що публікації до даного часу подавали відомості про 21 співця, зокрема видання «Киевской старины» (1882, 1893, 1895), П. Куліша «Записки о Южной Руси» (СПб., 1856), П. Демуцького «Лири и её мотивы» (К., 1903). Проте за підрахунками Київського губернського статистичного комітету у 1903 р. було виявлено 289 лірників і кобзарів у Київській губернії, що, на думку В. Доманицького, не зовсім відповідало дійсності. Серед них кобзарів було всього три: Федір Бондаренко із с. Шабельники Чигиринського пов., Григорій Бондаренко із м. Мокра Калигорка Звенигородського пов. і Петро Лемищенко – із с. Ставище Радомисльського повіту. Таку малу кількість відомостей про кобзарів В. Доманицький пояснює тим, що інформатори не звертали уваги на різницю між кобзарями та лірниками, зараховуючи всіх співців-виконавців «до однієї групи лірнико-кобзарів».

Учений вказав на принципову різницю між кобзарями і лірниками як за інструментами, так і за манерою виконання і частково за репертуаром співаків: «Лірник, для того чтобы слушатель из-за визгливой лиры мог разобрать слова песни, должен напрягать свой голос, который, поэтому, бывает неприятно-резким; пение же кобзаря более естественно, а потому и сильнее действует на слушателя». Щодо відмінностей у репертуарі, то кобзарі, окрім пісень, виконували ще й думи, проте наприкінці XIX ст. ця відмінність фактично уже не існувала. В. Доманицький звернув увагу на виникнення кобзарства, вказав на його значення в історії суспільства. Він назвав кобзарів «виразниками помислів і сподівань народу», які в козацьких походах були обов'язковими членами «товариства» і в тяжку хвилину «розважали тугу» й надихали на перемогу. Народ ставився до них як до «людей Божих», наголошує В. Доманицький, із співчуттям та увагою, слухаючи «этих хранителей народных произведений – их думы или песни, задумывался над слышанным, а нередко растрогивался до слез, слыша в их голосе песни про собственное горе или полное славы прошлое своего народа и, таким образом, сам того не замечая, воспитывался в духе отцов».

В. Доманицький виявив широку обізнаність з дослідженнями світового епосу, відзначаючи велику роль в історії свого народу «индийских певцов с биною», «татар – с бурюю», «греческих рапсодов

– с пандурою», «сербских “слепачек-певцов», «древнеславянских баян с гуслиями, великорусских сказителей былин», «малорусских кобзарей с бандурой». Вчений вважав, що з придушенням гайдамацтва, занепадом Січі змінювалося ставлення народу до бандуристів-кобзарів. Приблизно з 20-х рр. XIX ст. бандуру поступово витіснила ліра. Як зазначає В. Доманицький, «народ все ещё продолжает с благоговейным чувством слушать своих певцов, но вкус его к думам и песням мало-помалу, по мере забвения старинных воспоминаний, начинает исчезать, предьявляются к исполнителям менее высокие требования: народ охотнее слушает шуточные и плясовые песни, чем старья думы, предпочитает лиру бандуре».

Для характеристики кобзарів і лірників Київської губ. В. Доманицький наводить деякі свідчення кореспондентів Статистичного комітету (з них найдокладніше «мирового посередника» Бердичівського пов. Логиновського), з яких видно, що кобзарське мистецтво в Бердичівському повіті на поч. XX ст. майже зникає, а лірництво користується серед місцевого населення значною популярністю. Головною причиною, яка примушувала людину займатися співом і грою на лірі, була відсутність зору, оскільки селяни не дозволяли «зрячему заниматься искусством лирника». «В глазах сельскаго люда лирник не просто нищий-попрошайка, он прежде всего «несчастный», предназначенный судьбою на служение Богу, а потому каждый считает своим нравственным долгом уделить посильную лепту в пользу благочестиваго горемыки» – такі внутрішні риси «этого любопытного явления народного быта» виділяє кореспондент. Він також відзначає особливості регіонального розподілу між виконавцями – у кожного співака був чітко визначений район, у межах якого він переходив з місця на місце, пристосовуючи свої відвідування, головним чином, до святкових і ярмаркових днів.

Пісні лірників були в основному морально-повчального або релігійного характеру, в яких оплакувалася гірка доля сироти або смерть бідняка, використовувалися сюжети зі Священного Писання. Моральне обличчя виконавців також відповідало роду занять: «по своим личным качествам они, в большинстве случаев, являются людьми благочестивыми, смиренными и набожными». Відповідно і ставлення селян до них було позитивним, доброзичливим. З поширенням грамотності серед сільського населення і появою цікавості до книги лірництво поступово занепадає. Цьому також сприяла і відсутність спеціальних

кобзарських і лірницьких шкіл у Київській губ. Однак, зібрані відомості про 189 кобзарів і лірників Київської губ., які В. Доманицький подав у кінці праці, а також зібрані ним дані ще про 169 співців з інших губерній засвідчують про живучість пісенних традицій в Україні на поч. XX ст. Це також заперечує судження про те, що з часів відкриття у 1873 р. «останнього кобзаря» Остапа Вересая народні співаки майже зовсім зникли. Як зазначає В. Доманицький, «убеждение это оказалось совершенно неосновательным: исторические думы и особенно песни бытового характера ещё живут в народе, и петь их есть кому». Він наводить висловлювання відомого збирача народних дум Сластіона, в якому звучить заклик до збереження народного епосу: «Надо, чтобы любители старины и вообще друзья науки спешили собрать то, что ещё носит в своей памяти народ и его певцы; пусть собирают и записывают, не взирая на то, что многое сглаживается и гибнет, так сказать, на наших глазах». На жаль, матеріали, зібрані В. Доманицьким, майже не використовувалися у працях учених наступних поколінь. Так, у книжці Ф. Лаврова «Кобзарі: Нариси з історії кобзарства в Україні» (К., 1980) нема й згадки чи посилання на дослідження В. Доманицького, що могло б значно доповнити видання фактажем, цінними спостереженнями. Тому надзвичайно важливо, що маємо повне перевидання такої цінної праці В. Доманицького.

Ще дві праці В. Доманицького з фольклористики та етнографії, на які варто звернути увагу, на жаль, до рецензованих видань (враховуючи чотири томи й бібліографічний покажчик) не потрапили: «Народна медицина у Ровенському повіті на Волині» (МУЕ, 1905, т. VI, с. 100–107), «Народній календар у Ровенському повіті, Волинської губернії. Зап. В. Доманицький» (МУЕ, 1912, т. I 5, с. 62–89).

В. Поліщуку належить також ідея перевидання, впорядкування, редагування книги спогадів побратимів В. Доманицького – С. Єфремова, Ф. Матушевського, О. Лотоцького, П. Стебницького, В. Липинського та ін. – «Чистому серцем: Пам'яті Василя Доманицького / Упоряд. і ред. В. Поліщук. – Перевид. 1912 р. з «Додатками» / За участю В. Мовчана. – Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2010. – 176 с.». Перевидання книги спогадів здійснив Володимир Мовчан – український будівничий і благодійник, журналіст, доктор економічних наук. У статті «А пам'ять незгасна», вміщеній у збірнику, В. Мовчан розповідає про важливість відновлення храму Різдва Богородиці в селі Колодис-

тому, де народився В. Доманицький, впорядкування його могили, відновлення хреста на надмогильному пам'ятнику, оголошення 2010 року на Черкащині «роком Василя Доманицького», перевидання збірника «Чистому серцем...», що «сприятиме вихованню патріотів рідного краю» (с. 168). Збірник містить упорядковані С. Єфремовим у 1912 р. біографію, спомини, похорон В. Доманицького (с. 5–110) та додатки (с. 111–173), в яких подаються некрологи, телеграми, статті, опубліковані на сторінках періодичних видань «Рада» та «Діло». Також вміщені дослідження сучасних вчених про В. Доманицького – «Борець за долю рідного народу» (Василь Доманицький у спогадах Євгена Чикаленка) В. Поліщука, «Трудівник пера на рідній ниві» В. Мицика. В статтях В. Поліщука, В. Мицика, В. Мовчана прослідковується захоплення величчю громадянського й суто людського подвигу В. Доманицького. Не може не хвилювати вміщена в одній із статей цитата О. Лотоцького про В. Доманицького: «Хто не знав особисто невсипущої праці Доманицького, не зможе собі уявити, як то до 33-літнього віку, з якого принаймні 8 літ припадає на лежання в ліжку смертельної хвороби, можна було розв'язати таку колосальну й разом різнорідну діяльність, переробити всю ту працю, що здолав її виконати той феноменальний акумулятор людської енергії» (с. 153).

Результатом захоплення черкаських вчених величною постаттю їх славнозвісного земляка стало видання науково-допоміжного біо-бібліографічного покажчика його праць – «Невтомний робітник на рідній ниві: Василь Миколайович Доманицький (до 100-річчя від часу смерті) [Текст]: наук.-допом. біобібліограф. покажчик / уклад.: Л. Т. Демченко, Н. В. Адешелідзе. – Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2010. – 60 с.», автор вступної статті та науковий редактор – В. Т. Поліщук. Відкривається видання передмовою В. Поліщука «Імперативи Василя Доманицького. До 100-річчя з дня смерті подвижника» (с. 5–22). Бібліографічна частина покажчика складається з трьох розділів: «Праці Василя Доманицького», «Життя та діяльність Василя Доманицького» та «Допоміжні покажчики». У першому розділі подано назви праць В. Доманицького за відповідними тематичними підрозділами (334 позиції). Серед них найбільше рецензій (158 позицій), що засвідчує активну громадську позицію вченого-енциклопедиста на терені утвердження українознавства. Об'ємні рубрики з історії (61 позиція), літературознавства та мовознавства, шевченкіани (35 позицій). Позитивно те, що поряд із назвами праць В. Доманиць-

кого подаються вказівки на їх рецензії (див. №№ 56, 59, 75, 76, 125, 130–132, 322). Проте чомусь пропущена рецензія «феноменально щасливого збирача» (І. Франко) фольклору В. Гнатюка на дослідження В. Доманицького «Песни о Нечае. Новые варианты и литература песни. – К., 1905», вміщена у «Записках НТШ» (1906, кн. V, т. LXXIII, с. 211–212). Розділ «Життя та діяльність Василя Доманицького» вміщує назви праць, в яких висвітлюється його біографія та багатогранна наукова діяльність. Також подані окремі рубрики «Відгуки на смерть В. Доманицького» та «В. Доманицький і діячі культури». Всього названо 109 досліджень, серед них одне дисертаційне: «Токар Н. М. Наукова і громадська діяльність В. Доманицького в контексті суспільно-політичного життя України останньої чверті XIX – поч. XX ст.: ... на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук. – К., 2008». На наш погляд, варто було б подати вказівки на праці таких авторитетних вчених, як М. Сумцов («Діячі українського фольклора» (Х., 1910. – С. 29) та Ф. Колесса («Історія української етнографії» (К., 2005. – С. 278–282), в яких аналізується наукова діяльність В. Доманицького. Також потрібно було б вказати на спогади О. Лотоцького «Сторінки минулого» (Варшава, 1932. – С. 215 – 223) та Є. Чикаленка «Спогади (1861–1907)» (Нью-Йорк, 1955. – С.366), на які неодноразово посилаються самі упорядники видання. До переліку опублікованих джерел добре було б долучити вказівки на архівні матеріали, які зберігаються в рукописних фондах Інституту літератури імені Тараса Шевченка НАНУ (ф.47, 1046 од. зб., ф.3, 59, 81, 83, 131), ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАНУ (ф.28 – 3, од. зб.145, 320, 418), Інституті рукописів НБУВ (ф.95, 86 од. зб., ф. I, 13 од. зб., ф.ІІІ, 60 од.зб., ф. X, 2 од. зб.). Мабуть, варто поміркувати над підготовкою ще одного збірника праць В. Доманицького, доповнивши доробок тими публікаціями, що не ввійшли до рецензованих томів, а також архівними матеріалами – записами фольклору, листуванням, фрагментами із статей сучасних дослідників.

Загалом же проаналізовані монументальні видання – значний здобуток української науки, важлива подія в культурному житті України, що матиме великий вплив на розвиток подальших гуманітарних студій. Вчені Черкащини гідно вшанували пам'ять славнозвісного громадського діяча та науковця-енциклопедиста, популяризатора народознавчих ідей, борця за українську національну справу Василя Доманицького, зберігши його ідеї для сучасних та майбутніх поколінь.

Музей і суспільство: новітні підходи до діалогу

Рец. на книгу: Маньковська Р. В. *Музеї України у суспільно-історичних викликах ХХ – початку ХХІ століть*. – Львів: Простір-М, 2016. – 408 с.

У сучасному українському суспільстві гостро стоять питання духовного розвитку, що тісно пов'язано зі зростаючою роллю соціокультурних інститутів, і, безперечно, актуалізує музейну тематику серед науковців. Поява книги Руслани Вікторівни Маньковської дозволяє розглядати музей як важливий чинник суспільних змін. Такий аспект досі не ставав предметом дослідницьких студій в українській історіографії, як і спроба проаналізувати місце та роль музею в історичному і сучасному соціокультурному просторі.

У монографічному дослідженні висвітлюється значення музею в суспільному розвитку впродовж ХХ та на початку ХХІ ст. Як історик та музеєзнавець, автор простежує процес трансформації ролі музею в контексті певних періодів української історії, акцентуючи увагу на взаємодії музею і суспільства, чим підносить музей до живого суспільного організму, здатного реагувати на виклики часу. Відомий дослідник музейної справи, опираючись на новітні підходи у вивченні культурної спадщини, глибоко аналізує стан української музеології, важливі питання теоретичного змісту в контексті світових досягнень музейної галузі.

Заслуговують на увагу роздуми автора про місце музеології в системі соціогуманітарних наук, у підсумку яких дослідник вперше формулює новітню суспільну концепцію музею, яка ґрунтується на закономірностях взаємодії суспільства та музею в історичній площині, об'ємно окреслює його суспільно творчий потенціал, аналізує динаміку взаємовідносин «музей – суспільство». Таке авторське бачення місії музею в суспільстві значно поглиблює його сутність, допомагає досягнути цей феномен, як суспільне явище. Руслана Маньковська переконливо доводить актуальність новітніх критеріїв підходу до музею, які промовисто охарактеризував відомий музейник Міхаїл Гнедовський:

«Функції сучасного музею – не лише зберігати пам'ять, але й пояснювати наш спадок наступним поколінням» (с. 20).

Важливе місце у дослідженні посідає характеристика вітчизняних і зарубіжних наукових музеологічних шкіл з розглядом актуальних теоретичних проблем (наприклад, термінологічного інструментарію) і підходів до визначення місця музею в міждисциплінарному просторі. Цікаві також нотатки автора щодо внеску окремих особистостей та цілих інституцій, зокрема співробітників Центру пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, у розробку широкого кола музеєзнавчих проблем.

Окремий розділ монографії присвячений драматичному періоду української історії, коли політичні репресії сталінського режиму деформували музейну справу, що, як слушно зазначає

автор дослідження, не могло не вплинути на сьогодення музеїв і досі позначається на ставленні громадянства до них. Тоталітарна держава перетворила музей в ідеологічний інструмент влади, понищила не лише музейні збірки, яких вже не повернути до національної спадщини, але репресивна машина поглинула цілу плеяду музейників-професіоналів, імена яких ще не так давно були заборонені. Завдячуючи багаторічній ретельній дослідницькій праці, Руслана Маньковська на основі широкого масиву архівних документів, матеріалів музейних фондів відтворює скривджені долі фахівців музейної справи, висвітлює подвижницьку діяльність призабутих чи майже невідомих музейників першої половини ХХ століття. Аналізується стан музейництва в умовах тоталітарного режиму на Житомирщині, Черкащині, Львівщині, до наукового обігу вводяться досі не публіковані архівні джерела щодо репресій серед музейників. Автор монографії, осмислюючи причини та наслідки суспільних деформацій 1920–30-х років ХХ ст., розкриває їх вплив на



сучасну музейну галузь, що, зокрема, позначається на налагодженні діалогу між музеями та суспільством. Докладніше Р. Маньковська зупиняється на «портретах» видатних музейників – М. Макаренка, Ф. Козубовського, О. Федоровського, Є. Спаської. Як слушно зазначає автор дослідження: «Життєпис кожного – персоналізований зріз історії музейної справи України, її звитяжних і трагічних сторінок» (с. 117).

Проблема взаємодії музею з відвідувачем посіла в другій половині ХХ ст. центральне місце в діяльності світового музейного товариства. Дослідник, ґрунтовно вивчаючи досвід зарубіжних колег та музейних закладів, виразно проводить думку щодо об'єктивності в розгортанні культурних процесів. Новітні тенденції в розвитку зарубіжного музейництва мали поширення в музейній справі України. Так, появу в 1970–80-х рр. у світі музеїв нового типу – еко-музеїв, Руслана Маньковська пов'язує з виникненням музеїв під відкритим небом, аргументовано доводячи на прикладі конкретних закладів їх ширші функції, аніж у музеїв-скансенів. Також хвилю піднесення в другій половині ХХ ст. музейного руху в світі сприйняло громадське музейництво в Україні. Автор дослідження справедливо наголошує на громадській музейній ініціативі як свідченні зрілості громадянського суспільства. Такі твердження суттєво змінюють підходи до народних музеїв, значно підсилюють їх роль у духовному оновленні суспільства.

У книзі цілий блок присвячено використанню новітніх інформаційних технологій у музейній діяльності. Чи не вперше музеєзнавець комплексно характеризує різносторонні можливості інноваційних технологій у формуванні сучасного музейного простору, багатовекторність його комунікаційної системи, залучаючи досвід українських музеїв та культурно-просвітницьких організацій. Р. Маньковська торкається важливого питання сучасного життя музейних закладів – ролі меценатської підтримки та її суспільної перспективи в Україні. Автор заглиблюється в історичні витоки цього явища, виразно означає термін «музейне меценатство».

Знайомлячись з працею Руслани Маньковської, відзначаєш її наповненість персоналіями, серед яких згадані як видатні постаті української культури, так і маловідомі широкому загалу подвижники музейництва. Узагальнено вагомий внесок у пам'яткоохоронну та музейну справу академіка Петра Тронька, відзначено роль легендарних

музейників Михайла Сікорського, Бориса Возницького, Іларіона та його доньки Віри Свенціцьких у збереженні національної культурної спадщини. Автором систематизовано значний матеріал щодо присутності впродовж багатьох десятиліть музейного сегменту в дослідженнях співробітників Інституту історії України НАН України, їх теоретичних розробок з музеєзнавства, участі у формуванні наукового потенціалу музейної галузі країни.

Науковець вперше під оригінальним кутом зору подає узагальнюючу характеристику музейної Шевченкіани України, розглядаючи вшанування пам'яті Великого Кобзаря у співвідношенні з націотворчими процесами в суспільстві. До відтвореної автором мережі увійшли музейні збірки національних, державних, громадських закладів та приватних колекцій.

Руслана Маньковська, маючи значний досвід роботи в краєзнавстві, не обходить увагою музеї цього профілю, висвітлюючи історію їхнього становлення та розвитку, і що головне – підкреслює гуманістичну місію закладів у сучасному соціокультурному просторі, наголошує на просвітницько-виховній, пам'яткоохоронній функціях.

Фахівців музейної справи зацікавить практичний доробок дослідника, як своєрідна апробація викладених у монографії теоретичних положень. Широкий діапазон запропонованих автором музейних проектів засвідчує дійсний професіоналізм Р. Маньковської – науковця та музеєзнавця.

У рецензованій монографії ґрунтовно досліджено розвиток музеїв впродовж ХХ – початку ХХІ століть, аргументовано доведено їх роль у суспільнотворчих процесах, визначено подальші перспективи музейних закладів у співпраці з громадськістю. Руслана Маньковська підготувала перше у вітчизняній історіографії комплексне узагальнююче дослідження трансформації взаємодії системи «музей – суспільство» в історичній ретроспективі, проаналізувала процеси формування музеологічних термінологічних дефініцій, роль музеїв і музейників у соціокультурному просторі, запропонувала приклади прикладного застосування теоретичних напрацювань у конкретних музейних проектах. Рецензована робота є вагомим внеском до вирішення проблем вітчизняного музейництва, викличе значний інтерес у широкого кола науковців, музейників, краєзнавців, охоронців культурної спадщини.

Про авторів

Альков Володимир Андрійович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри суспільних наук Харківського національного медичного університету. E-mail: vlalkov@rambler.ru

Бажан Олег Григорович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України. E-mail: bazhanclio@ukr.net

Бойко-Гагарін Андрій Сергійович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник сектору нумізматики, фалеристики, медальєрики та боністики Національного музею історії України. E-mail: boiko_gagarin@mail.ru

Букет Євген Васильович – головний редактор газети «Культура і життя», заступник голови правління Київської обласної організації НСКУ. E-mail: buketius@gmail.com

Дмитренко Микола Костянтинович – доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу української та зарубіжної фольклористики Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.

Дмитрук Володимир Іванович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України. E-mail: dmytruk_v@ukr.net

Зінченко Арсен Леонідович – доктор історичних наук, професор, заступник директора Науково-дослідного інституту українознавства МОН України. E-mail: arsen@zinchenko.eu

Золотарьов Вадим Анатолійович – кандидат технічних наук, доцент Харківського національного університету радіоелектроніки. E-mail: v.zolotaryov@gmail.com

Зюлковський Назар Володимирович – аспірант кафедри новітньої історії України ім. Михайла Грушевського Львівського національного університету ім. Івана Франка. E-mail: zulkovskiy@gmail.com.

Ковпак Людмила Всеволодівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу новітньої історії і політики Інституту історії України НАН України.

Козак Ганна Григорівна – магістр, асистент кафедри охорони навколишнього середовища та ландшафту Люблінського католицького університету імені Іоана Павла II. E-mail: hannakozak@kul.lublin.pl

Козак Ігор Іванович – доктор біологічних наук, професор кафедри ландшафтно-ї екології Люблінського католицького університету імені Іоана Павла II. E-mail: modeliho@kul.lublin.pl

Козар Лідія Петрівна – кандидат філологічних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу української та зарубіжної фольклористики Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.

Конта Ростислав Михайлович – доктор історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. E-mail: konrost@ukr.net

Кудлач Володимир Андрійович – провідний бібліотекар Одеської національної наукової бібліотеки, член НСЖУ та НСХУ. E-mail: artvlad@ukr.net.

Курляк Федір Олексійович – Генеральний секретар Союзу Українців у Великій Британії (м. Лондон). E-mail: fedir.kurlak@augb.co.uk

Мех Наталія Олександрівна – доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник Інститут української мови НАН України. E-mail: mno_logos@ukr.net

Милько Володимир Іванович – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України XIX- початку XX ст. Інституту історії України, прес-секретар НСКУ. E-mail: mylko_v@ukr.net

Левченко Валерій Валерійович – кандидат історичних наук, доцент Одеського національного морського університету. E-mail: levchenko_lav@ukr.net

Левченко Галина Сергіївна – старший викладач Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. E-mail: levchenkoukrflav@ukr.net

Маньковська Руслана Вікторівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України. E-mail: ruslanaman@ukr.net

Момот Анастасія Олександрівна – науковий співробітник Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. E-mail: momot.nastasya@gmail.com.

Нагайко Тарас Юрійович – кандидат історичних наук, голова громадської культурно-просвітницької організації «Переяславський скарб». E-mail: taras.nahaiko@ukr.net

Осипенко Олександр Валентинович – асистент кафедри українознавства, історико-правових та мовних дисциплін Одеського національного морського університету. E-mail: OsupenkoOleksandr@ukr.net

Пекарська Людмила В'ячеславівна – доктор філософії, завідувача Бібліотеки й Архіву ім. Т. Шевченка Союзу Українців у Великій Британії (Лондон). E-mail: ludmila.pekarsra@augb.co.uk

Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор кафедри педагогіки та суспільних наук ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі». E-mail: petr-ir@rambler.ru

Петренко Олесь Степанович – кандидат історичних наук, заступник директора Державного архіву Вінницької області. E-mail: petrenkoos@ukr.net

Проців Олег Романович – кандидат наук з державного управління, головний спеціаліст Івано-Франківського обласного управління лісового та мисливського господарства. E-mail: oleg1965@meta.ua

Рабчевська Людмила Володимирівна – методист I категорії науково-методичного відділу Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В. Г. Заболотного. E-mail: metdnabb@ukr.net.

Ресніт Олександр Петрович – заступник директора Інституту історії України НАН України, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, голова НСКУ. E-mail: kraeznavstvo@ukr.net

Ресніт Олена Олександрівна – кандидат юридичних наук, доцент ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Робак Ігор Юрійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри суспільних наук Харківського національного медичного університету. E-mail: robak@ukr.net

Саранча Віктор Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського. E-mail: visar73@mail.ru

Сердюк Ігор Олександрович – кандидат історичних наук, докторант Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. E-mail: Ig.Serdiuk@gmail.com

Титаренко Дмитро Миколайович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Донецького юридичного інституту (м. Кривий Ріг). E-mail: titarenko_tit@ukr.net

Титова Олена Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, директор Центру пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. E-mail: m-center@ukr.net

Федорова Лариса Данилівна – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України (Київ). E-mail: ldanilovna@gmail.com

Черкаська Дар'я Володимирівна – аспірантка кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, провідний архівіст Наукового архіву Інституту археології НАН України. E-mail: dcherkasskaya@gmail.com

Чеховська Інна Володимирівна – головний бібліограф науково-методичного відділу Національної історичної бібліотеки України. E-mail: krznav_kiseleva@ukr.net

До уваги авторів!

РЕДАКЦІЙНІ ВИМОГИ ДО ПУБЛІКАЦІЙ

1. Загальні вимоги

До друку приймаються наукові статті, доповіді і повідомлення, публікації документів і пам'яток, історичні довідки, бібліографічні та джерелознавчі огляди, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи українською або англійською мовами.

Обсяг рукописів – не більше 1,5 авторського аркуша (1 авторський аркуш – 40 000 друкованих знаків (включаючи пробіли між словами, розділові знаки, цифри тощо)).

Подані на розгляд редакційної колеґії статті (доповіді, повідомлення) мають відповідати встановленим вимогам і містити такі **необхідні елементи**: **постановка проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; **виділення невирішених раніше частин загальної проблеми**, котрим присвячується стаття; **формулювання цілей статті** (постановка завдання); **виклад основного матеріалу дослідження** з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; **висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок** у визначеному напрямі.

Кожна стаття має містити **метадані**. Вони публікуються у виданні, на сайті видання і зберігаються в інформаційних і наукометричних базах. Метаданими є:

УДК – подають окремим рядком, ліворуч перед відомостями про авторів.

Відомості про автора (авторів) вказують праворуч над назвою публікації (команда – вирівнювання по правому краю тексту) із зазначенням імені / ініціалів і прізвища; рядком нижче – наукового ступеня і вченого звання; посади, місця роботи (повна назва); ще рядком нижче – населеного пункту (в дужках), де живе або працює автор, назви країни, e-mail. Усі відомості наводять у називному відмінку. Ім'я автора (авторів) виділяють жирним та курсивним накресленням.

Назву публікації подають прописними (заголовними) літерами жирним накресленням одним абзацом (команда – вирівнювання по центру тексту). Якщо публікацію подано частинами в кількох випусках видання, її назву змінювати не дозволено. Окрім того, у підрядковій примітці до назви публікації потрібно наводити відомості про її продовження чи закінчення («Продовження (Закінчення). Початок див. ...») (і наводять номер (и) випуск (-ів) видання, в якому було надруковано попередні частини цієї публікації).

Анотацію розміщують перед текстом публікації після її назви. Обсяг – не більше 250 слів (до 1500 знаків із пробілами; приблизно 0,5 сторінки). Рекомендовані пункти анотації:

- мета / завдання дослідження;
- методологія / методи / наукові підходи;
- основні результати дослідження;
- перспективи подальших студіювань;
- практичне значення досягнутих результатів, вплив на суспільство, політику;
- оригінальність дослідження.

Ключові слова (від трьох до восьми) подають окремим рядком після анотації, позначаючи «Ключові слова» (ці два слова виділяють жирним та курсивним накресленням).

References – окрема складова частина публікації. Це список використаної літератури та опублікованих джерел в абетковому порядку, виконаний латинським шрифтом. У цьому блоці повторюють посилання на латинськомовні праці та наводять кириличні видання у транслітерованому вигляді. Наявні в статті посилання на архівні джерела – не включають. References подають наприкінці публікації після основного тексту, позначаючи назву прописними (заголовними) літерами жирним накресленням.

Список літератури та джерел у блоці References має бути оформлений відповідно до міжнародного стандарту з переліку міжнародних стилів оформлення публікацій **APA** (American Psychological Association (APA) Style), коли рік публікації наводиться у круглих дужках після імені автора.

Оформити цитування відповідно до стилю **APA** можна на сайті онлайнного автоматичного формування посилань:

– <http://www.bibme.org/apa/book-citation/manual> (Generate APA citations for Books).

Для оформлення кирилических цитувань необхідно транслітерувати: а) імена авторів; б) назви видань; в) назви статей; варіант: наводиться авторський англійський варіант назви статі, якщо він наявний у публікації.

Рекомендовані онлайнні транслітератори можна знайти за адресами:

<http://litopys.org.ua/links/intrans.htm> (Транслітератор з української на порталі «Ізборник»);

<http://translit.net/ru/gost-7-79-2000/> (Транслітератор з російської за ГОСТ 7.79-2000).

При транслітеруванні необхідно звернути увагу на написання прізвищ авторів латиницею!

У більшості сучасних видань наявні назви та прізвища авторів англійською мовою. Транслітерацію прізвищ здійснюють відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України № 55 від 27 січня 2010 р. «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею».

Назви періодичних видань (журналів) потрібно наводити відповідно до **офіційного латинського написання за номером реєстрації ISSN** (можна перевірити на сайті журналу або в наукових онлайнних базах – elibrary.ru, sciencedirect.com, «Наукова періодика України» та багатьох інших).

У блоці References наприкінці кожного бібліографічного запису в квадратних дужках необхідно вказувати англійською мовою мову оригіналу видання [in Ukrainian] [in English] [in Russian].

Метадані пунктів 2, 3, 4, 5 потрібно подавати трьома мовами (**українською, англійською та російською**).

2. Вимоги до оформлення тексту

Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**, береги – **всі по 2 см**, абзацний відступ – **1,27 см**. Формат файлу – **.DOC**. Якщо під час набору статті були використані нестандартні шрифти, необхідно обов'язково повідомити їх повну назву або надати сам шрифт (стандартне розташування в ОС Windows: локальний диск C:/Windows/Fonts).

Текст потрібно набирати **без переносів слів**. **Абзацні відступи** формувати за таким алгоритмом: виділити необхідний текст; у діалоговому вікні «Абзац» виставити такі параметри: вирівнювання – по ширині, відступ справа – 0 см, відступ зліва – 0 см, інтервал перед – 0 пт, інтервал після – 0 пт, міжрядковий інтервал – 1,5 рядка, відступ першого рядка – 1,27 см. Заборонено формувати абзаци за допомогою пробілів і табулятора.

Таблиці створювати автоматично через меню «Таблиця – Вставити таблицю» й нумерувати поспідовно. Праворуч над назвою таблиці розміщувати напис «Таблиця» із зазначенням її номера (виділяти курсивним накресленням). Назву таблиці наводити посередині сторінки симетрично до тексту, виділивши жирним накресленням. На всі таблиці мають бути посилання у тексті («табл. ...»), «у табл. ...», «див. табл. ...»).

Ілюстрації до тексту подавати окремими файлами у форматі **.JPEG** з послідовною нумерацією арабськими цифрами та підписом. Посилання на ілюстрації в тексті вказувати їх порядковим номером («рис. ...», «фото ...», «схема ...»).

При наборі тексту слід дотримуватись таких **загальних норм**:

Між словами ставити тільки **один пробіл**.

Розрізняти **тире (–)** та **дефіс (-)**. **Дефіс** – це знак, що з'єднує частини складних слів. Під час друку має позначення маленької горизонтальної рисочки (-), та **не відокремлюється** пробілами від слів. **Тире** – це розділовий знак, що вживається для позначення прямої мови, пауз, перед *це (це є), оце, то, ось (це) значить*. Тире у тексті обов'язково з обох боків **відділяють** пробілами.

Не відділяти від попередньої цифри знак градуса, мінути, секунди, процента (25°; 5'; 30"; 77%).

Відділяти **нерозривним пробілом** (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+Пробіл) знаки і літери на означення томів, частин, параграфів, пунктів, номерів сторінок тощо від наступної цифри (Т. 7; ч. 23; § 5; № 34; С. 28–30); загальноприйняті позначення одиниць виміру від попередньої цифри (45 пуд.; 150 грн; 32 км; 6 млн; 45 тис.).

Виділяти **нерозривним пробілом ініціали та прізвище** (В. А. Лавренов); **скорочення** після переліків (типу *i m. n., i m. d.*), перед іменами та прізвищами (п. Наталка, ім. В. Винниченка), перед географічними назвами (м. Чернівці, с. Моринці, р. Золота Липа).

Скорочення типу *80-ті, 2-го* друкувати через нерозривний дефіс (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+Дефіс).

Лапки використовувати у варіанті “ ”.

Апостроф має виглядати так – ’.

Використовувати арабські чи римські цифри згідно з традицією.

Дати подавати через тире без пробілів. Перед скороченнями *p., pp., st.* ставити **нерозривний пробіл**. Якщо дати наводити в дужках, то «*pp.*» не писати (1861 р., 1945–1947 рр., (1945–1947), XV–XVIII ст.). У сполученнях на означення десятиліть між датами ставити тире з пробілами: 40-х – 50-х рр., 1940-х – 60-х рр. Роки, що не збігаються з календарними, подавати через похилу риску (1997/98 навчальний рік; 2012/13 бюджетний рік).

Часові та числові інтервали оформляти через тире без пробілів (липень–серпень; 36–44).

У **цифрових даних**, що включають більше п’яти цифр, після кожних трьох цифр ставити **нерозривний пробіл** (13 255; 457 357; 46 532,5 кг.)

Будь-які зроблені автором **уточнення, коментарі, виділення** тощо, які вставляють у цитату, слід оформляти за таким шаблоном: [текст. – *Авт.*].

3. Вимоги до оформлення приміток і бібліографічних посилань

Різного роду змістові **примітки** (коментарі, уточнення, «ліричні відступи» від основної теми тощо) оформляти за допомогою посилань автоматично внизу відповідної сторінки (діалогове вікно «Виноски» з параметрами: виноски – внизу сторінки; формат – інший – символ зірочка (*, **, ***)).

Бібліографічні посилання (бібліографічні примітки) розміщувати посторінково автоматично (діалогове вікно «Виноски» з параметрами: виноски – внизу сторінки; формат номерів «1, 2, 3, ...»); нумеровані списки – продовжити). Знак виноски ставити перед розділовим знаком (двокрапкою, крапкою з комою, комою, крапкою), а не після нього.

Бібліографічне посилання – сукупність бібліографічних відомостей про цитований, розглядуваний або згадуваний у тексті інший документ / твір, що необхідні й достатні для його загальної характеристики, ідентифікації та пошуку. Бібліографічні посилання потрібно оформляти згідно з вимогами, встановленими у ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання», але з певними відмінностями.

Бібліографічне посилання має містити *наступні елементи*:

- прізвище та ініціали автора (авторів);
- заголовок документа;
- відомості, що відносяться до заголовка (монографія, записки, збірник тощо);
- відомості щодо відповідальності – інформація про осіб та організації, які брали участь у створенні описуваного видання (вказуються укладачі, відповідальні редактори, перекладачі тощо);
- відомості про видання – інформація про зміни й особливості даного видання стосовно попереднього видання цього ж твору (наприклад: Вид. 10-е, перероб. і доп.);
- вихідні дані (місце, видавець, рік видання);
- відомості про серію (номер журналу, випуску, тому);
- сторінки, на які зроблено посилання або загальна кількість сторінок (при посиланні на весь документ).

Прізвища авторів виділяти курсивним накресленням. Прізвище передує ініціалам. Між ініціалами, а також між ініціалами і прізвищем ставити **нерозривний пробіл**. Окремі блоки бібліографічного посилання розділяти крапкою з тире. Існує автоматичний оформлювач бібліографічного опису <http://vak.in.ua/do.php>

Усі бібліографічні посилання подавати мовою оригіналу. За умови **неодноразового посилання** на різні праці одного автора застосовувати скорочений запис (автор, перші два–три слова назви, три крапки, тире, сторінка). У **повторних посиланнях** на багатотомний документ зазначати автора,

заголовка, номер тому (випуску, книги), сторінки. Якщо повторне посилання слідує одразу за первинним, його текст замінюють словами «Там само», «Там же», «Ibid.» (залежно від мови джерела, на яке посилаються). У повторному посиланні на іншу сторінку до вказаних слів додають номер сторінки. У повторному посиланні на твір одного, двох чи трьох авторів, яке не слідує за первинним посиланням, зазначають прізвище та ініціали авторів, слова «Вказ. праця», «Указ. соч.», «Op. cit.» та сторінки.

Бібліографічні посилання, включені у комплексне посилання, розміщують в алфавітному порядку і відділяють одне від одного крапкою з комою. Якщо до комплексного посилання включено кілька посилань на одного й того ж автора (авторів), то в другому й наступних посиланнях його прізвище й ініціали замінюють на «Його ж», «Її ж», «Їх же», «Его же», «Еї же», «Іх же» або, відповідно, «Idem», «Eadem», «Iidem».

Посилання на архівні матеріали подаються національною мовою, залежно від місцезнаходження документа, згідно із загальноприйнятою в даному архіві (в даній країні) системою посилань (наприклад: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 3, спр. 38, арк. 45; РГАДА, ф. 124, 1624 г., кн. 35, л. 65; ВО, rkps 161/58; rkps 17070, к. 45 v.). У першому посиланні на архів вказується його повна назва, а в дужках зазначається аббревіатура. У наступних посиланнях ставиться лише аббревіатура.

Офіційні ініціальні аббревіатури назв архівних установ та інші рекомендації щодо оформлення архівних посилань можна знайти на порталах державних архівних служб, зокрема України: <http://www.archives.gov.ua/Law-base/Regulations/index.php?2002-of>

Редакційній колегії слід подавати **один роздрукований примірник та електронну копію статті**.

Редакційна колегія не розглядатиме статті, які не відповідають вказаним вище вимогам.

Редакційна колегія має право редагувати й скорочувати подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторів не повертаються.

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

ПРИКЛАДИ

оформлення списку літератури та опублікованих джерел

ЛІТЕРАТУРА Відповідно до вимог ВАК згідно з ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання»	REFERENCES Відповідно до міжнародного стандарту з переліку міжнародних стилів оформлення публікацій APA (American Psychological Association (APA) Style)
КНИГИ Шаблон оформлення за стилем APA: Автор. (Рік публікації). Назва книги транслітерована. Місто (повністю): Видавництво. [in Ukrainian (in English, in Russian тощо)]. В А Ж Л И В О: в елементах опису можна використовувати лише прямі лапки (")	
Один автор:	
Чорновол І. Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір / І. Чорновол; наук ред. Л. Зашкільняк. Український науковий інститут Гарвардського університету; Інститут критики; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – К.: Критика, 2015. – 376 с.	Chornovol, I. (2015). <i>Komparatyvni frontyry: svitovyy i vitchyznianskyj vymir</i> . Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
де Рибас А. Старая Одесса. Исторические очерки и воспоминания / Александр де Рибас. – Одесса, 1913. – 379 с.	De Ribas, A. (1913). <i>Staraya Odessa. Istoricheskie ocherki i vospominaniya</i> . Odessa. [in Russian].

Два автори:	
Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.) / О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк; НАН України. Інститут історії України. – К.: Рідний край, 2000. – 616 с.	Bazhan, O. H., & Danyliuk, Yu. Z. (2000). <i>Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50-kh – 80-ti rr. XX st.)</i> . Kyiv: Ridnyj kraj. [in Ukrainian].
Від трьох до шести авторів:	
Гроші України / Р. М. Шуст, А. Л. Крижанівський, О. П. Целуйко, В. Є. Швець, О. Д. Вовчак, З. М. Комаринська; Національний банк України. – К.: УБС НБУ; Х.: ТОВ «Видавництво “Фоліо”», 2011. – 502 с.	Shust, R. M., Kryzhanivskyy, A. L., Tseluiko, O. P., Shvets, V. Ye., Vovchak, O. D., & Komarynska, Z. M. (2011). <i>Hroshi Ukrainy</i> . Kyiv: UBS NBU; Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].
Якщо більше шести авторів, сьомого і наступних авторів позначають <i>et al.</i>	
Багатотомне видання:	
Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Ніка-Центр, 2011.	Smolii, V. A. (Ed.). (2011). <i>Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia</i> . (Vols. 1–2). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. Т.1 / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Ніка-Центр, 2011. – 696 с.	Smolii, V. A. (Ed.). (2011). <i>Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia</i> (Vol. 1). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
Редактор (без автора):	
Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / НАН України; Інститут історії України / С. В. Кульчицький (відп. ред.). – К.: Наук. думка, 2005. – 495 с.	Kulchytskyi, S. V. (Ed.). (2005). <i>Orhanizatsiia ukrains'kykh natsionalistiv i Ukrain'ska povstans'ka armii: Istorychni narysy</i> . Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
Історія Одеси / Колектив авторів. Голов. ред. В. Н. Станко. – Одеса: Друк, 2002. – 560 с. : іл.	Stanko, V. N. (Ed.). (2002). <i>Istoriia Odesy</i> . Odesa: Druk. [in Ukrainian].
Редактор і керівник авторського колективу:	
Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси / Ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Даниленко, С. О. Довгий, С. В. Кульчицький, Ю. А. Левенець, О. С. Онищенко, В. А. Смолій, В. М. Шаповал; Відп. ред. В. А. Смолій; Кер. авт. кол. Л. Д. Якубова; Авт. кол.: О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський, Т. В. Вронська, В. І. Головченко, Г. Г. Єфіменко, В. О. Котигоренко, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко, О. М. Майборода, І. Г. Патер, Р. Я. Пиріг, О. С. Рубльов, В. П. Щетніков, І. Я. Щупак. НАН України. Інститут історії України. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 592 с.	Smolii, V. A. (Ed.). (2012). <i>Natsional'ne pytannia v Ukraini XX – pochatku XXI st.: istorychni narysy</i> . Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].

Без автора (або ред. колегія)	
Нариси історії української революції 1917–1921 років / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк, С. В. Кульчицький, В. М. Литвин, Р. Я. Пиріг, О. П. Реєнт, О. С. Рубльов, В. Ф. Солдатенко, Ю. І. Терещенко. НАН України. Інститут історії України. – К.: НВП «Видавництво “Наукова думка” НАН України», 2011. – Кн. 1. – 390 с.	Smolii, V. A. (Ed.). (2011). <i>Narysy istorii ukrains'koi revoliutsii 1917–1921 rokiv</i> (Vol. 1). Kyiv: NVP "Vydavnytstvo "Naukova dumka" NAN Ukrainy". [in Ukrainian].
Упорядники	
Українське повсякдення ранньомодерної доби: збірник документів. – Вип. 1: Волинь XVI ст. / Упорядн.: Безпалько В. В., Висотін М. Б., Ворончук І. О., Кучерук М. М., Чубик Ю. І.; Наук. ред. І. Ворончук; Ред. кол.: Бездрабко В. В., Гримич М. В., Кулаковський П. М., Однороженко О. А., Ульяновський В. І. НДІ українознавства МОН України; ЦДІА України; ГО «Центр досліджень та відродження Волині». – К.: Фенікс, 2014. – 776 с. – (Серія документальних джерел).	Bezpalco V. V., Vysotin M. B., Voronchuk I. O., Kucheruk M. M., & Chubyk Yu. I. (Comps.). (2014). <i>Ukrains'ke povsiakdennia rann'omodernoï doby: zbirnyk dokumentiv</i> (Vol. 1: Volyn' XVI st., Seriiia dokumental'nykh dzherel). Kyiv: Feniks. [in Ukrainian].
Українські жертви Волині 1938–1944 рр. у картах і таблицях. Володимир-Волинський район / Упоряд. О. Голько, О. Тучак, Н. Халак. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського – Львівське відділення; ТзОВ Інститут геоінформаційних систем. – Львів, 2014. – 96 с.	Holko, O., Tuchak, O., & Khalak, N. (Comps.). (2014). <i>Ukrains'ki zhertyvy Volyni 1938–1944 pp. u kartakh i tablytsiakh. Volodymyr-Volyns'kyj rajon</i> . Lviv. [in Ukrainian].
Автор і перекладач:	
Зомбарт В. Евреи и хозяйственная жизнь : авториз. пер. с нем. / Вернер Зомбарт; Г. Гросман (ред. пер.); Межрегиональная академия управления персоналом. – К.: МАУП, 2003. – 229 с.	Zombart, V. (2003). <i>Evrei i hozyajstvennaya zhizn': avtoriz. per. s nem.</i> (G. Grosman, Trans.). Kyiv: MAUP. [in Russian].
Перевидання	
Бойко О. Д. Історія України: Навчальний посібник / О. Д. Бойко. – 5-е вид., доп. – К.: Академвидав, 2014. – 720 с.	Boiko, O. D. (2014). <i>Istoriia Ukrainy: Navchal'nyj posibnyk</i> (5th ed.). Kyiv: Akademvydav. [in Ukrainian].
Частина книги	
Шевченко В. В. Розвиток галузей промисловості / В. В. Шевченко // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. Т.1 / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Розд. 20. – С. 626–632.	Shevchenko, V. V. (2011). Rozvytok haluzej promyslovosti. In V. A. Smolii (Ed.), <i>Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia</i> (Vol. 1, pp. 626–632). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].

ПЕРІОДИЧНІ, ПРОДОВЖУВАНІ ВИДАННЯ, МАТЕРІАЛИ КОНФЕРЕНЦІЙ	
Шаблон оформлення за стилем АРА:	
Автор. (Рік публікації). Назва публікації транслітерована [Назва публікації англійською мовою (якщо наявна)]. Назва видання транслітерована – Назва видання англійською мовою, Том (номер) чи (випуск), Сторінки	
Стаття в журналі:	
Донік О. М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.) / О. М. Донік // Український історичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 159–177.	Donik, O. M. (2005). Blahodiinist v Ukraini (XIX – pochatok XX st.). <i>Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal</i> , 4, 159–177. [in Ukrainian].
Стаття в збірнику:	
Боровой С. Я. Особливості формування населення міст Південної України в дореформений період / С. Я. Боровой // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К.: Наукова думка, 1982. – Вип. 16. – С. 63–68.	Borovoi, S. Ya. (1982). Osoblyvosti formuvannia naselennia mist Pivdennoi Ukrainy v doreformenyj period. <i>Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrains'koi RSR</i> , (16), 63–68. [in Ukrainian].
Силка О. З. Сільські відділення Російського товариства Червоного Хреста в Лівобережній Україні / О. З. Силка // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Збірник наукових праць / НАН України, Інститут історії України; голова ред. кол. О. П. Реєнт. – К., 2014. – Вип. 23. – С. 234–246.	Sylka, O. Z. (2014). Sil's'ki viddilennia Rosijs'koho tovarystva Chervonoho Khresta v Livoberezhnij Ukraini [Rural branches of Russian Red Cross Society in Left-Bank Ukraine] (O. P. Reient, Ed.). <i>Problemy istorii Ukraini XIX-pochatku XX st. – Problems of the history of Ukraine of XIX-beginning XX cc.</i> , (23), 234–246. [in Ukrainian].
Матеріали конференцій:	
Терентьева Н. А. Греческие купцы в Одессе (XIX столетие) / Н. А. Терентьева // Україна – Греція: Історія та сучасність: тези II міжнародної наукової конференції, Київ, 22–24 лютого 1995 р. – К., 1995. – С. 125–128.	Terent'eva, N. A. (1995). Grecheskie kupcy v Odesse (XIX stoletie). Abstracts of Papers '95: <i>Ukraina – Hretsiia: Istoriia ta suchasnist.</i> (pp. 125–128). Kyiv. [in Russian].
ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ	
Шаблон оформлення за стилем АРА:	
Автор. (Рік публікації). Назва публікації транслітерована. [Назва публікації англійською мовою (якщо наявна)]. Назва джерела – Назва джерела англійською мовою, Том (номер, випуск) – якщо вони наявні, Сторінки. Retrieved from адреса сайту	
Губарь О. Одесса – как памятник патриархальным менялам [Електронний ресурс] / О. Губарь. – Режим доступу: http://www.migdal.ru/article-times.php?artid=5673&print=1	Gubar', O. (n. d.). Odessa – kak pamyatnik patriarxal'nym menyalam. Retrieved from http://www.migdal.ru/article-times.php?artid=5673&print=1 [in Russian].
Донік О. М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.) [Електронний ресурс] / О. М. Донік // Український історичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 159–177. – Режим доступу: http://history.org.ua/JournALL/journal/2005/4/8.pdf	Donik, O. M. (2005). Blahodiinist v Ukraini (XIX – pochatok XX st.). <i>Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal</i> , 4, 159–177. Retrieved from http://history.org.ua/JournALL/journal/2005/4/8.pdf [in Ukrainian].

ДИСЕРТАЦІЇ	
Беліков Ю. А. Купецтво Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Беліков Юрій Анатолійович. – Х., 2003. – 267 с.	Bielikov, Yu. A. (2003). <i>Kupetstvo Kharkivs'koi hubernii (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)</i> [Merchants of Kharkiv province (the second half of 19 th – beginning of 20 th century)] (<i>Candidate's thesis</i>). Kharkiv. [in Ukrainian].
АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ	
Волониць В. С. Торговельно-комерційна діяльність греків-купців в Україні (середина XVII–XIX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. С. Волониць. – Донецьк, 2007. – 20 с.	Volonyts, V. S. (2007). <i>Torhovel'no-komertsijna diial'nist' hrekiv-kuptsiv v Ukraini (seredyna XVII–XIX st.)</i> [Trade and Commerce of the Greek Merchants in Ukraine (middle of XVII–XIX)] (<i>Extended abstract of Candidate's thesis</i>). Donetsk. [in Ukrainian].

Написання обов'язкових елементів оформлення списку літератури англійською мовою

Редактор / редактори	Ed. / Eds.
Упорядник / упорядники	Comp. / Comps.
Перекладач	Trans.
Тези доповідей	Abstracts of Papers
Матеріали (праці) конференції	Proceedings of the Conference Title
Матеріали II Всеукраїнської конференції	Proceedings of the 2nd All-Ukrainian Conference
Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції	Proceedings of the 5th All-Ukrainian Scientific and Practical Conference
Матеріали III Міжнародної конференції	Proceedings of the 3rd International Conference
Дис. ... канд. наук	Candidate's thesis
Дис. ... д-ра наук	Doctor's thesis
Автореф. дис. ... канд. наук	Extended abstract of Candidate's thesis
Автореф. дис. ... д-ра наук	Extended abstract of Doctor's thesis

КРАЄЗНАВСТВО

Науковий журнал

№ 3/4 (94/95), 2016 р.

Макетування – Леонід Мигаль

Редакція залишає за собою право на відбір найцікавіших, оригінальних, художньо досконалих і суспільно значимих матеріалів. За точність викладених фактів і цитат відповідальність несуть автори.

При передруку посилання на журнал обов'язкове.

Видано Національною спілкою краєзнавців України
та Інститутом історії України НАН України
м. Київ, вул. М. Грушевського, 4,
тел./факс: +380 (44) 278 02 38,
e-mail: bazhanclio@ukr.net

Надруковано ПФ «Фоліант»
00121, м. Київ, вул. Семенівська, 13
тел. (098) 513-54-49

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 4631 від 14.10.2013 р.

Підписано до друку 11.12.2016 р.
Формат 60x84 1/8. Друк офсетний. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 47,45. Обл.-вид. арк. 32,65. Наклад 300 прим.
Зам. № 22-2016